

The Culture of Polis

КУЛТУРА

ПОЛИСА

Часопис за нејоване демократске политичке културе

ISSN 1820-4589

Година XII

Број 28

2015. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Зоран Аврамовић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Жељко Бјелајац,
др Веселин Конатар, др Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Дарко Гавриловић

секретар уредништва: др Марија Ђорић

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Василе Табара (Румунија)
др Даниела Блажевска (БРЈ Македонија)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;

др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Мирослав Прокопијевић,
др Радослав Гађиновић, др Зоран Арацки,
др Вељко Делибашић.

штампа: Мала књига

тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XII (2015), бр. 28
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

САДРЖАЈ:

I ГЕОПОЛИТИКА И БЕЗБЕДНОСТ

Александар Саша Гајић, „Случајеви“ Косова и Крима: контраверзе права на самоопредељење у савременом контексту	9
Марко М. Крстић, Интерпол и глобални тероризам	27
Стефан Недељковић, Институционална криза Европске уније као међународне организације	41
Душан Пророковић, Изазови везани за образовање из области нуклеарне безбедности и програм Међународне агенције за атомску енергију (ИАЕА)	67

II ФИЛОЗОФИЈА И ПОЛИТИКА

Драган Симеуновић, Политичка мисао Архимандрита Јована Рајића	95
Драган Д. Лакићевић, Дух закона и конструктивизам	111
Милојица М. Шутовић, Карл Маркс: „Аутономија социологије“ и парадокс глобализације	121
Милован Јовановић, Теорија етикетирања – ка концептуализацији стигме	143

III ПРАВО И ДРУШТВО

Жељко Ђ. Бјелајац, Архитектура у функцији превенције криминалитета – однос између физичког окружења и криминалитета	157
Божидар Бановић, Заштита права на суђење у разумном року у правном систему Србије	169
Ненад Бингулац / Милован Комненић, Имплементација алтернативних санкција у кривични систем Републике Србије са освртом на земље у окружењу	185
Маријана Дукић Мијатовић / Сања Гонгета, Правна заштита пословне тајне у Европској унији	199
Милош В. Марковић / Вања М. Ћупина, Значај признања окривљеног у кривичном поступку	211
Зоран С. Павловић / Мирјана В. Живковић, Легализација еутаназије и право на достојанствену смрт	227

IV НАСИЉЕ И ПОЛИТИКА

Марија Р. Ћорић, Скинхедси и политика: идеолошка оријентација и идентитет скинхедс покрета	239
Соња Кузманчев Станојевић, Врињачко насиље као облик реалистичног сукоба: Прилог социолошком разумевању насиља младих и међу младима	255

Милош Лучић / Дејан Р. Дашић, <i>Одлучивање у кризним ситуацијама</i>	 275
Јоко Драгојловић / Младен Ћеранић, <i>Потребе за безбедношћу и сигурношћу у хијерархији људских потреба</i>	 291
V МЕДИЈИ И ПОЛИТИКА	
Мирко Милетић, <i>Нови медиј(и) и лингвистичко-семантичке недоумице.</i>	 303
Радивоје Петровић, <i>Национално становиште као јавни интерес у медијском комплексу транзиционих друштава – пример Србије</i>	 315
Милица Д. Ковачевић, <i>Кривични поступак и извештавање у медијима</i>	 329
Дејан Бурсаћ, <i>Проблеми утврђивања идеолошке оријентације политичких партија</i>	 341
Маја Костадиновић, <i>Нишка културно-духова елита о програмима локалних телевизија</i>	 357
VI ДРУШТВО И ПОЛИТИКА	
Вера Деспотовић, Ђорђе Стојановић, <i>Концепт социјалне укључености: ЕУ перспектива</i>	 373
Александар Раковић, <i>Употреба рокенрола у рату СР Југославије и НАТО пакта (1999): са освртом на претходно обликовање српске контракултуре деведесетих и потоње последице за популарну музику у Србији.</i>	 387
Владимир Вучковић, <i>Букурешки уговор о миру 1913. године (посебан осврт на однос Бугарске и Црне Горе према Краљевини Србији)</i>	 403
Бојан З. Вапа / Јелена М. Вапа Танкосић, <i>Значај унапређења извозних перформанси и конкурентности економије Републике Србије</i>	 425
VII ДРУШТВО И КУЛТУРА	
Гордана Ћерић, <i>Шта не критикује критичка анализа дискурса?</i>	 441
Снежана Бесермењи / Татјана Пивац, <i>Римокатоличке цркве Хрвата у Војводини</i>	 455
Сања Д. Мандарић, <i>Културолошки аспекти самбе</i>	 463
Александра Терзић / Жељко Бјељац, <i>Проблеми ревитализације архитектонског наслеђа и туристичког уређења у Србији, Дворац Шницер, Беочин</i>	 475
Олга Царић / Оливера Смиешко Боканић, <i>Наука и научни метод као део урбане културе у настави на универзитетима у Србији</i>	 489

CONTENT:

I GEOPOLITICS AND SECURITY

Aleksandar Saša Gajić, <i>Kosovo and Crimea "cases": contemporary context of "right of self-determination" controversies</i>	9
Marko M. Krstić, <i>Interpol and global terrorism</i>	27
Stefan Nedeljković, <i>Institutional crisis of the European union as an international organization</i>	41
Dušan Proroković, <i>The Challenges related to Education in the Field of Nuclear Safety and the Program of the International Atomic Energy Agency (IAEA)</i>	67

II PHILOSOPHY AND POLITICS

Dragan Simeunović, <i>Political thought of the Archimandrite Jovan Rajić</i>	95
Dragan D. Lakićević, <i>The spirit of the laws and constructivism</i>	111
Milojica M. Šutović, <i>Carl Marx :</i> <i>„The autonomy of sociology" and paradoxes globalization.</i>	121
Milovan Jovanović, <i>Labeling theory – to the conceptualization of stigma</i>	143

III LAW AND SOCIETY

Željko Đ. Bjelajac, <i>Architecture in the function of crime prevention – the relationship between the physical environment and crime</i>	157
Božidar Banović, <i>Protection of the right to trial within a reasonable time in the legal system of Serbia</i>	169
Nenad Bingulac / Milovan Komnenić, <i>Implementation of alternative sanctions in the criminal system of Serbia with emphasis to the countries in surrounding</i>	185
Marijana Dukić Mijatović / Sanja Gongeta, <i>Legal protection of business secrets in the European Union</i>	199
Miloš V. Marković / Vanja M. Čupina, <i>The importance of a defendant pleading guilty in criminal prosecution</i>	211
Zoran S. Pavlović / Mirjana V. Živković, <i>Legalisation of euthanasia and the right to die with dignity</i>	227

IV VIOLENCE AND POLITICS

Marija R. Đorić, <i>Skinheads and politics: the ideological orientation and identity of the skinheads movement</i>	239
Sonja Kuzmančev Stanojević, <i>Peer violence as a form of realistic conflict: Contribution to sociological understanding of youth violence and violence among young</i>	255

Miloš Lučić / Dejan R. Dašić,	
<i>Decision-making in crisis situations</i>	. 275
Joko Dragojlović / Mladen Ćeranić, <i>The need for safety and security in the hierarchy of human needs</i>	. 291
V MEDIA AND POLITICS	
Mirko Miletić,	
<i>New medium/new media and linguistic and semantic perplexities</i>	. 303
Radivoje Petrović, <i>The national viewpoint as a public interest in media complex of transitional societies – the example of Serbia</i>	. 315
Milica D. Kovačević,	
<i>Criminal procedure and reporting in the media</i>	. 329
Dejan Bursać, <i>Determining the ideology of political parties – methods and problems</i>	. 341
Maja Kostadinović, <i>Cultural and spiritual elite from Nis about programs on local TV stations</i>	. 357
VI SOCIETY AND POLICIES	
Vera Despotović / Đorđe Stojanović,	
<i>The concept of social inclusion: the EU perspective</i>	. 373
Aleksandar Raković, <i>The use of rock and roll in the war between FR Yugoslavia and NATO (1999): with reference to previous shaping of Serbian counterculture in the nineties and the latter consequences for popular music in Serbia</i>	. 387
Vladimir Vučković, <i>The Treaty of Bucharest (1913) (with special reference to the relationship between Bulgaria and Montenegro on one hand and the Kingdom of Serbia on the other)</i>	. 403
Bojan Z. Vapa / Jelena M. Vapa Tankosić, <i>The significance of Republic of Serbia export performance and economic competitiveness improvement</i>	. 425
VII SOCIETY AND CULTURE	
Gordana Đerić,	
<i>What the critical discourse analysis cannot criticize?</i>	. 441
Snežana Besermenji / Tatjana Pivac,	
<i>Roman catholic church Croats in Vojvodinac</i>	. 455
Sanja D. Mandarić,	
<i>Cultural aspects of samba</i>	. 463
Aleksandra Terzić / Željko Bjeljac,	
<i>Problems in revitalization of architectural heritage and tourism spatial planning in Serbia– Spicer's Castle, Beočin.</i>	. 475
Olga Carić / Olivera Smieško Bokanić, <i>Science and scientific method as part of urban culture taught on serbian universities</i>	. 489

I

ГЕОПОЛИТИКА И БЕЗБЕДНОСТ

АЛЕКСАНДАР САША ГАЈИЋ
Институт за европске студије
Београд

УДК 341.1/.8 (487.115:470+571)
Оригиналан научни рад
Примљен: 15.09.2015
Одобрен: 25.09.2015

„СЛУЧАЈЕВИ” КОСОВА И КРИМА: КОНТРАВЕРЗЕ ПРАВА НА САМООПРЕДЕЉЕЊЕ У САВРЕМЕНОМ КОНТЕКСТУ*

Сажетак: Позивање највиших руских званичника на косовски „случај” као створени преседан при коришћењу права на самоопредељење везано за одвајање Крима од Украјине и његово припајања Руској федерацији отворио је полемику о сличностима и разликама између ова два међународна „случаја”. Рад међународни принцип самоопредељења у свом првом делу ставља у контекст савремене еволуције међународне заједнице који се креће из правца његовог досадашњег „државоцентричног” ка сложенијем, „мултицентричном моделу” а који почива на преседанима, контекстуалним, најчешће ширим аналошким тумачењем норматива и реал-политичким условљавањима. Надаље се у раду прати историјски настанак права народа на самоопредељење - прво као политичког принципа, а затим и његова инкорпорација у међународно право унутар система УН, те његово касније све шите тумачење у читавом низу значајних међународних конвенција. Преносећи тежиште на савремену међународно-правну теорију и њихово тумачење два аспекта права на самоопредељење – „унутрашње” и „спољашње” – које се прихватају и приликом доношења нових међународних правних норматива, рад се, са овим сазнањима, враћа на терен упоређивања правне и историјско-политичке ситуације везане за отцепљење Косова и Крима од својих донедавних држава, уочавајући читав низ међусобних разлика између ова два најважнија савремена случаја спољног вида коришћења права на самоопредељење.

Кључне речи: право на самоопредељење, УН, међународно право, сувереност, Косово и Метохија, Крим

Руски председник Владимир Путин је у више наврата, након одржаног кримског референдума о присаједињењу Русији, у својим изјавама повезивао случајеве Косова и Метохије и Крима у контексту права народа на самоопредељење. Тако је у интервјуу за немачки телевизију АРД, између осталог, изја-

* Рад је настао у оквиру пројекта 179014 кога финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

вио како се на Криму није догодило ништа другачије од оног што се догодило на Косову, оценивши „косовски случај” као преседан и пример за то да „међународне инстанце” дефинишу „међународно право” кроз своју праксу. У другом говору, оном на заседању Међународног дискусионог клуба „Валдај” у Сочију одржаном 24. октобра 2014, Владимир Путин је изнео: „Што се тиче нашег става према Криму, много пута сам о томе говорио, али ако има потребе пред овим аудиторијумом да поновим, могу то да учиним. То је члан 1 тачка 2 „Повеље УН” – право народа на самоопредељење. Све је прописано, и то не само као право народа на самоопредељење, већ као циљ УН... Не разумем зашто људи који живе на Криму немају право на то, исто као што би га имали људи који живе, рецимо, на Косову. Зашто се у једном случају бело сматра белим, а у другом се исто бело проглашава црним?!”¹

Контраверзе које је су изазвале ове изјаве председника Русије није требало дуго чекати. Наравно, реакције на Западу биле су негативне: западни погледи на то како је случај Косова створио преседан за друге сепаратизме одбацује се уз указивање да се, у вези са Косовом, ради о „посебном случају” са којим је свако поређење неадекватно, а импликације које се из њега извлаче, посебно у случајевима са простора руског „ближег суседства”, као непримерене, опасне и противзаконите. Данијел Сервер, сарадник универзитета Џон Хопкинс, сматра да случај Крима нема везе са Косовом, већ да је реч о агресији: „Реч је о бизарном поређењу. На Косову нема преседана за једностране потезе Русије, која се претвара да штити оне који говоре руски језик када искрено није било много случајева кршења њихових права, нарочито не на Криму, где их у ствари није ни било. Не сматрам да тај преседан, на који се он позива, постоји.”² Други западни аналитичари везу између „косовског” и „кримског” случаја и преседана доживљавају као делом психолошко, а делом политичко питање. „Критичари онога што се десило на Криму указаће на косовски преседан, они који га одобравају ће га избегавати. Само коришћење преседана је под политичким утицајем” – сматра Ричард Фалк, познати амерички стручњак за међународне односе. „Када је реч о случају Крима и чињенице да САД сматрају да је нормално да Косово буде независно а није нормално да Крим буде део Русије, иако је тамо био референдум а на Косову није”. Фалк примећује да „нема спора да да је било референдума на Косову да би гласали за независност. Али, не можете очекивати доследност од геополитичког актера какве су САД. Имате једну логику једнакости држава која је утемељена на међународном праву, имате другу логику где нема никакве једнакости која је утемељена у геополитици, где моћ одређује исход, а двоструки стандарди су чести - ако не и свеприступни.”³

¹ <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Putin-za-ARD-Krim-kao-Kosovo.lt.html> приступљено 1.04.2015.

² Према <http://www.glasamerike.net/content/kosovo-i-krim-netacna-paralela/2618679.html> пристипљено 1.04.2015.

³ Према: <http://www.glasamerike.net/content/kosovo-i-krim-netacna-paralela/2618679.html>, приступљено 1.04.2015.

Насупрот томе, руски експерти - који чврсто стоје на становишту непризнавања нелегалне сецесије Косова и Метохије, позивајући се на Повељу УН и Резолуцију 1244 СБ – ове Путинове изјаве тумаче искључиво као илустрацију примера двоструких стандарда и лицемерја које постоје у међународној заједници. Они указују из своје перспективе на разлике између случаја Косова и Крима у контексту права народа за самоопредељење. Истовремено, руски експерти одбацују сваку помисао да би „кримски случај” могао да представља увод у заокрет у руској позицији према нелегалној сецесији и проглашењу независности Косова од остатка Републике Србије.

У Србији су, пак, ставови јавности подељени: они ненаклоњенији „руској опцији” дочекали су Путинове изјаве као потврду заокрета у његовој политици према Србији и „косовском проблему” коју је овај, наводно, зарад својих интереса „пустио низ воду”. „Проруски”, патриотски део српске јавности ове изјаве је испрва дочекао са благом неверицом, а потом је прихватио ставове руских експерата како они остају на ранијим принципијелним позицијама територијалног интегритета Србије, утркујући са њима да покажу како су случајеви Косова и Крима посве различити – односно да је сецесија Косова противправна и недопустива, а присаједињење Крима Руској Федерацији пуноважно и оправдано.

Евопуција међународне заједнице и право на самоопредељење

Контраверзе у одношењу према ова два специфична, у много чему различита случаја, имају ипак и доста тога заједничког, пре свега у вези са проблемом тумачења права на самоопредељење у савременом међународном животу. Почетак 21. века представља период еволуирања модерног међународног, државоцентричног „вестфалског” система у многоцентрични, „поствестфалски” међународни систем. У досадашњем, класичном, двадесетовековном модерном кључу међународни односи су били посматрани у првом реду као област државних активности у којој се, у својој укупности, реализују национални интереси у складу са општеприхваћеним правилима, са постојећим механизмима и међународним институцијама које су створиле суверене државе, а који су еволуирали током низа година. Овај стари, „државоцентрични” међународни поредак за своју основну ћелију и преовађујући облик политичког организовања имао је јасно територијализоване суверене државе са „изворном” хијерархијом власти, са њој припадајућом репресивном силом, са сопственим становништвом, привредом и самосталним концептом националне безбедности и националног интереса, у већој или мањој мери очишћеним од религиозних мотива или циљева што су у модерној епохи били потиснути из јавне у приватну сферу. Такво „класично” поимање међународних односа, које је функционисало безмало три и по века, држало се становишта да се односи између актера међународне политике одвијају у складу са међусобно утврђеним правилима и принципима међународног права, преко узајамно склопљених споразума, све до општеприхваћеног дипломатског протокола.

Завршетак Хладног рата и дисбаланс снага у међународном животу који је након њега наступио променио је међународне односе у правцу неспутаног политичког волунатризма, онога у коме преовлађује онај који има довољно моћи да наметне своје интересе другима, ко има довољно сопственог прагматизма да зарад жељеног циља изнађе начине да реализује сва могућа решења, било у оквиру постојећих правила, било мимо њих. Такав развој догађаја имао је за последицу да се нови међународни односи, наспрам „класичних”, одвијају мимо установљених правних механизма и постојећих институција који су за ове односе били предвиђени. То је, заправо, значило да се нови међународни односи развијају често мимо правила, да се будућа деловања њихових актера базирају на новоуспостављеним преседанима, чешће наметнутим него постигнутим договором, оним који свој накнадни легитимитет црпи из реал-политичког односа моћи, интереса те наде да ће се стремљења постмодернистичких и друштава и њихових житеља моћи понекад остваривати и средствима непримереним досадашњим цивилизацијским достигнућима којима се, бар на речима, толико поноси савремени свет.

Тако се, уместо вестфалског, «државоцентричног» модела, савремени међународни односи полако трансформишу у правцу «мултицентричног» модела у коме преовлађују плуралитет различитих типова актера, са делимичним преклапањем њихових унутрашњих структура и међусобних веза. Овај модел својом комплесношћу и укрштањем хијерархијских релација више подсећа на предмодерне феудалне односе (наравно, са том разликом што је феудални поредак био територијалан и почивао на личном принципу (тј. односу сизерен-вазал)). Субјекти савременог мултицентричног света су, насупрот томе, колективи који често не морају бити територијално дефинисани, бар не у класичном «државоликом» смислу што подразумева вршење пуне власти на јасно омеђеном простору. Ово „рачвање” политичких субјекта и пратеће „разливање моћи” некада солидних суверених држава очитује се и видовима све израженије колизије између принципа суверености, то јест територијалног интегритета постојећих држава, чланица међународне заједнице, и права на самоопредељење.

Класична теорија државе и права одређује сувереност као својство на основу кога се државна власт разликује од других власти које постоје у друштву. Суверена власт има три основне карактеристике: она је независна, надмоћна и правно неограничена на својој територији.⁴ Спољни вид независности државне се огледа у самосталности стварања сопственог правног поретка и искучивања спољног мешања у своје унутрашње ствари, као и у монополу за примену физичке силе на сопственој територији. Наредна карактеристика суверености – надмоћ државне власти – изражава њено својство да је она највиша и најјача у односу на друге постојеће власти, на моћи различитих заједница и организација које постоје унутар државних граница. Трећа карактеристика суверености - правна неограниченост – изражава јединство прва два њена својства што се огледа у способности државне власти да може без икаквих огра-

⁴ Вукадиновић Гордана, Степанов Радивој, *Теорија државе и права*, Футура, Нови Сад, 2004, стр. 20.

ничења доносити праве прописе којим ће регулисати друштвене односе на својој територији. „Државна сувереност увек се огледа у две јасно разграничене области: оне која се тиче „унутрашње” и она која показује „спољне” аспекте суверене политичке моћи. Прва се очитава у врховној, непорецивој власти над територијално организованом политичком заједницом, без обзира о којем се облику суверене владавине радило - монархији, аристократији, демократији... Једино је битно да на датој територији не постоји ни једна друга власт равноправна или јача од ње. Спољни аспект суверености проистиче из односа суверених територијалних држава у њиховим међусобним односима, који се одражава кроз став да не постоји коначна и апсолутна власт поред или изнад постојећих суверених држава, способна да било којој од њих појединачно или свима њима заједно наметне било какво понашање противно њиховој самосталној одлуци као изразу државне независности, као и слободе да оне саме, у пуној мери, одлучују о својој судбини.”⁵

Право на самоопредељење у међународном праву

Прапочеци савременог права народа на самоопредељење могу се пронаћи у тежњама предмодерних људских заједница да се самостално политички дефинишу и тако одреде сопствену судбину. У свом савременом смислу, ово се начело први пут јавља у модерној епохи, у Америчкој револуцији, где је позивање на право на слободу и право на учествовање у вршењу државне власти (уз познату паролу „нема опорезивања без представљања”) довело до сецесије северноамеричких колонија од Британске империје и стварања Сједињених америчких држава као суверене државе проистекле управо из на овај начин схваћеног права на самоопредељење. Недуго потом, концепт самоопредељења се користио и у Француској револуцији као средство негирања монархистичке власти, позивајући се на право народа да сам организује свој облик владавине, без страног мешања. Иста аргументација је потезана и касније, током целог 19. века, у национал-ослободилачким покретима чији је циљ био стварање суверених националних држава. „Примери позивања на политичко начело самоопредељења јављају се током 19. века, укључујући и покрет за уједињење Италије (RizorDimento), сепаратистичке покрете у Аустроугарској монархији, унију Јонских острва са Грчком и право на самоопредељење које је данско становништво у Северној Шлезији добило Прашким мировним уговором из 1866.”⁶ Све до 1918. године, међутим, међународно правне норме нису познавале право на самоопредељење.

Тек након завршетка Првог светског рата овај принцип бива формулисан у међународно-правном контексту. Амерички председник Вилсон га је, својим

⁵ Гајић Александар, *Сувереност и међународно право у постсувереном свету*, НСПМ; vol XV (2007), по 3-4, стр. 34.

⁶ Гавриловић Бојан, *Историја права на самоопредељење: револуција права на самоопредељење*, Београдски центар, <http://bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/11/Istorija-prava-na-samoodredeljenje.pdf> приступљено 02.04.2015.

упорним залагањем за право народа на самоопредељење, прокламовао у оквиру својих познатих „14. тачака” као главни начин за решавање територијалних спорова насталих на рушевинама европских и блискоистичних империја. „Председник Вилсон је стајао на становишту да концепт самоопредељења треба служити као водеће начело приликом одређивања граница насталих на руинама три велика царства несталих у вртлогу Првог светског рата – Руске царевине, Аустроугарске монархије и Османског царства. У обраћању Конгресу 1918. године под називом „Циљеви рата и услови мира” Вилсон је изложио програм који је требао да служи као основа за регулисања односа и стварања дугорочног мира у Европи, са ткз. „14. Тачака” у којима значајно место заузима и начело самоопредељења. Ипак, треба нагласити да је самоопредељење сматрано пре свега политичким начелом и да настојања америчког председника да му да правну чврстину уношењем у Статут Лиге народа нису уродили плодом.”⁷ У истом периоду, након Октобарске револуције и стварања Совјетског савеза, болшевичке вође су прогласиле доктрину самоопредељења народа и за вид раскида са царстичком прошлошћу, али и за важан начин легитимисања класне борбе зарад успостављања социјалистичког друштвеног уређења кроз прибављање подршке различитих националних група, односно њихових ослободилачких тежњи тумачених у класно-националном кључу. Иако је овај принцип био уставно гарантован све до самог краја постојања СССР-а, он у социјализму ипак није било сматран аутономним и врхунским начелом, гледајући га у односу на револуционарну идеологију и њен поглед на стварност који је имао несумњиви вредносни приоритет. Касније проглашена Брежењевљева доктрина о „ограниченом суверенитету” јасно је показала идеолошка ограничења принципа права на самоопредељење у социјализму.

За време Другог светског рата, у познатој „Атланској повељи” из 1941. године коју су прокламовали амерички председник Рузвелт и британски премијер Черчил, ово право је било поново обнародовано у речима да ове две велике силе „поштују право свих народа да изаберу облик владавина под којим ће живети и желе да поврате суверена права и самоуправу оним народима који су њих насилно били лишени.”⁸

Са настанком система УН, право народа на самоопредељење постало је важно начело међународног права по коме свака нација има право да одреди свој сопствени суверени статус и међународни политички положај, без спољног притиска или мешања. У оквиру овога начела су се подразумевала следећа права: право на отцепљење и стварање самосталне националне државе, право на уједињење са другим народима, право на избор друштвеног и политичког система и право на економску самосталност. Међународне правне норме, међутим, уз спомињање овог начела, ни на који начин га не дефинишу нити предвиђају начине на који се оно користи - у којим случајевима и од стране кога (то јест: шта се може сматрати нацијом, а шта не), већ се ово начело разу-

⁷ Исто.

⁸ Целокупна садржина „Атланске повеље” је доступна на: <http://avalon.law.yale.edu/wwii/atlantic.asp> приступљено 02. 04. 2015.

мева разумева само у односу на друге међународно правне принципе и међународне споразуме. Најчешће спомињано у вези са границама и разграничењима, ово се начело сматра једним од најважнијих везаних за колективна људска права. „Будући да не постоји шири међународни политички консензус о овом проблему, не постоји ни систем јасно издиференцираних норми међународног права којим би ова материја била уређена. Други проблем је у томе што је већина постојећих норми и начела међународног права из ове области углавном необавезујућег карактера: Исто тако, чак ни мишљење најважније правне институције, Генералне скупштине Организације Уједињених народа, ни Међународног суда правде, немају обавезујући карактер. Тај легалистички дефицит на међудржавном нивоу дозвољава различит однос држава према употреби овог колективног људског права, што даје могућност за изазивање криза и политичке нестабилности у свету. Због свега реченог, данас се у научној и политичкој јавности супротстављају две иначе веома значајне вредности: територијални интегритет, односно целовитост и сувереност међународно признатих држава и колективно људско право народа на самоопредељење и отцепљење.”⁹

„Повеља УН” у члановима 1 и 55 говори о праву народа на самоопредељење без јаснијег дефинисања или описа садржине овог права. У члану 1(22) се, тако, предвиђа „развијање пријатељских односа међу нацијама заснованих на поштовању начела равноправности и самоопредељења народа и предузимања других одговарајући мера ради учвршћивања општег мира.”, док се у члану 55, у оквиру главе IX која се тиче међународне економске и социјалне сарадње каже: „У циљу стварања услова и стабилности и благостања који су неопходни за мирољубиве и пријатељске односе између нација, засноване не поштовању начела равноправности и самоопредељења, УН раде на унапређењу...”¹⁰ Све у свему, овај принцип који је био стављен у ранг једног од циљева организације а који није наметао конкретне обавезе државама-чланицама, у „Повељи УН” није добио прецизније одређење, већ је било препуштено другим међународним споразумима и међународној пракси да га јасније дефинишу и разраде. „Опет је политичка реалност потакла даљи развој концепта самоопредељења кроз снажан захтев за еманципацијом колонија са једне стране и покушаје колонијалних сила, суочених са неминовношћу њиховог губитка, да контролишу и географски ограниче процес еманципације те спрече преливање права на самоопредељење на тло Европе где су, такође, постојале мањине које би потенцијално могле да изнесу захтев за самосталношћу.”¹¹

⁹ Вельковић Божидар, Амброж Милан, *Право на самоопредељење и отцепљење*, Часопис за друштвене и природне науке, Сварог 1/2010, стр.11.

¹⁰ Цела Повеља УН је доступна на: <http://www.un.org/en/documents/charter/>, приступљено 02.04.2015.

¹¹ Гавриловић Бојан, *Историја права на самоопредељење: револуција права на самоопредељење*, Београдски центар, <http://bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/11/Istorija-prava-na-samoopredeljenje.pdf> приступљено 02.04.2015.

Управо то се и одиграло: декларација УН је представљала полазиште за Генералну скупштину УН и њене остале органе да активно учествују у процесу делоконјализације кроз развијање концепта права народа на самоопредељење. Најзначајнија међу резолуцијама које су исказивале ове тежње, била је она 1515 од 15. децембра 1960. године, која се тицала сувереног права држава да располажу сопственим богатством и природним ресурсима, а након ње и Резолуција 1803 ((XVII) од 14. децембра 1962. године. „Већ следећег дана после усвајања Резолуције 1514 усвојена је нова Резолуција 1541 која је дефинисала несамоуправне територије чија еманципација је гарантована „Повељом УН” као „територије које су географски одвојене и етнички и/или културно различите од држава која њоме управља. Тако је формулисана такозвана „теза слане воде” или „теза плаве воде” која је ограничила примену одредаба „Повеље УН” на прекоморске територије колонијалних сила. Процес деколонијализације под вођством УН спроводио се готово у потпуности у складу са ограничењем које дефинише „теза слане воде”.”¹²

Ређали су се и други међународни акти који су се дотицали питања права на самоопредељење. „У „Деларацији о начелима међународног права о пријатељским односима и сарадњи држава складно „Повељи УН”” из 1970. године је уписано да „ништа у претходним параграфима неће бити тумачено као да овлашћује или подстиче било какву акцију која би имала за циљ да разори или угрози потпуно или делимично територијални интегритет и политичку независност било које суверене и независне државе. Право на самоопредељење народа остваривано је са становишта међународног права само онда када оно није у нескаду са принципом територијалног интегритета државе” (Перацић, 1990, 4). Поменути услов - који штити међународни поредак - декларацију чини посебним документом за разумевање међународних односа. Он је поновљени и у другим значајним међународним документима, као што је „Завршни акт Конференције о европској безбедности и сарадњи” (КЕБС) из 1975. године. У том смислу, сваки једностранни акт стварања (етнички мотивисане) нове државе на територији већ постојеће и међународно признате државе, сматра се сецесијом што нема упориште у међународном праву.”¹³ „Међународни пакт о грађанским и политичким правима” из 1966. године, бавио се, између осталог, и регулисањем заштите права мањина. Но, када је говорио о праву на самоопредељење, тицао се и очувања колективног идентитета унутар домицилне државе а не сопствене државе, оне створене издвајањем, сецесијом. Управо мањинска права представљају међународну обавезу постојећих домицилних суверених држава. „Декларација о пријатељским односима” из 1970. године садржи ткз „saving clause”, клаузулу која истиче како се ништа у одељку о самоопредељењу неће сматрати давањем овлашћења или охрабривањем на предузимање било каквог акта којим би се распарчао или угрозио, у потпуности или делимично, територијални интегритет или политичко јединство суверених и независних држава које поступају у складу са начелом једнаких права и само-

¹² Исто, стр. 8.

¹³ Вељковић Божидар, Амброж Милан, *Право на самоопредељење и отцепљење*, Часопис за друштвене и природне науке, Сварог 1/2010, стр. 16.

предељења народ и стога имају владу која представља читав народ који припада датој територији, без разлике по основу расе, вере или боје коже. Ова декларација је проширила обим деловања принципа на самоопредељење на народе који су под страном потчињеношћу или експлоатацијом и врши афирмацију демократског аспекта самоопредељења, пошто се у њој јасно повезује заштита територијалног интегритета држава са репрезентативношћу владе која укључује све групе које на њеном простору живе. Већ поменути „Завршни акт” КЕБС-а наложио је поштовање територијалне целовитости држава и уздржавање од радњи супротних циљевима и принципима „Повеље УН” уперених против територијалне целовитости, политичке независности или јединства држава чланица. Међутим, одлука Бадинтерове комисије формиране од стране ЕЗ у по питању арбитраже у вези са процесом распадања тадашње Социјалистичке федеративне републике Југославије (СФРЈ) заузела је становиште како остваривање права на самоопредељење не сме да мења постојеће границе у време осамостаљивања (*uti possidetis juris*), изузев у случајевима међудржавног споразума. „Дакле, Бадинтерова комисија је, дрежећи се нелогичности Устава СФРЈ из 1974, који одређује да су субјекти суверености и права на самоопредељење републике (географски појам) а не народи, ускратила основно колективно људско право српском народу на самоопредељење и отцепљење, иако је тај исти савезни Устав Србе признавао за народ на целој територији Југославије, па чак иако су Срби у Републици Хрватској и Босни и Херцеговини били одређени као носиоци суверености и конститутивни народ тих република-„држава”. Чином претварања територија у субјекте права на самоопредељење, Бадинтерова комисија је кршила основне одредбе „Повеље УН” где се, недвосмислено, прописивало да право на самоопредељење припада народима као јединим субјектима и носиоцима тог права.”¹⁴

„Спољашњи” и „унутрашњи” вид права на самоопредељење

Отворена политичка колизија између државне суверености и права на самоопредељење највише се очитује у супротстављању овог права једном другом начелу произишлог из државне суверености – принципу територијалног интегритета држава. Тај принцип, издвојен од принципа забране употребе силе (видети нпр. Резолуцију УН 1513 (1960), заштићен је међународним правом у свом „спољашњем” аспекту – од повређивања граница и територијалних претензија других, суседних држава, али не пружа легалну заштиту у случајевима озбиљних унутрашњих проблема суверених држава, пре свега са својим мањинама и разноврсним групама који на делу или целој територији државе обитавају – а нарочито у случају покушаја сецесије.

Савремена правна наука и међународне конвенције право на самоопредељење посматрају у његова два аспекта – у ткз. „спољашњем” и „унутрашњем” аспекту. „Спољашњи” аспект се тиче статуса народа у односу према другим народима и другим државама, док се „унутрашњи” аспект односи на

¹⁴ Исто, стр. 18.

поштовање права мањинских група у оквиру сопствене државе, то јест везе целог становништва према својој влади. „Спољашњи” аспект права на самоопредељење се - у односу на своја „крајње последице” - зато тумачи и као могућност одвајања дела територија постојеће државе од стране једног дела њених грађана, становника, зарад стварања нове државе или њеног припајања другој држави. Ван контекста деколонијализације, међународно право не признаје „спољашњи” аспект права на самоопредељење (то је било чак и у случају Бадинтерове комисије која је избегавала да квалификује тежење као одвајању федералних јединица бивше Југославије као „сецесију” сматрајући да се ради о дезинтеграцији ове државе, а која је у вези са променом граница као једини изузетак предвиђала свестрану сагласност, то јест међусобни договор). Право на „спољашњи” вид самоопредељења прокламовано је „Декларацијом о давању независности колонијалним земљама и народима”, као и анексом Резолуције 1541 (XV) из 1960. године. Ова Резолуција подразумевала је да се за народ сматра целокупно становништво колонијалне територије, а не само поједине етничке или друге групе које су настањене на овим просторима; да је територијални принцип одређења титулара права институционализован преко принципа *uti possidetis*; да се ово право тиче његовог „спољашњег” аспекта и да његов коначни исход може бити или нова суверена држава или њено удруживање, односно интегрисање у другу суверену и независну државу, да се код прве од ове три могућности не захтева непосредно изјашњавање народа у прилог том решењу, док су у друга два случаја неопходни рефердуми, то јест плебицитарно изјашњавање становништва. Резолуције 1541 (XV) ово право види као једнократно, које се само једном може искористити, након чега престаје да постоји као могућност становништва које му је прибегло, и које је титулар права само ако је у питању народ који живи под страном потчињеношћу, доминацијом и експлоатацијом. Међународно право, иначе, нема јединствено становиште о клаузули (*saving clause*) садржаној у овој декларацији: штавише, бројни су они правни експерти који сматрају да ова одредба, обзиром да изричито не одбацује могућност нарушавања територијалног интегритета постојећих суверених држава, посредно отвара простор за реализацију сецесије као легитимног права свих оних група које нису на демократски и легитиман начин репрезентоване у централној власти, то јест - којима су ускраћена нека од индивидуалних и колективних права. Нпр. познати међународни стручњак Антонио Касезе сматра да се нека група, расна или религијска, може отцепити кроз најрадикалнији вид коришћења „спољашњег” аспекта права на самоопредељење тек онда када постане несумњиво да су сви покушаји да постигне „унутрашњи” аспект самоопредељења већ пропали или су осуђени на пропаст.

Што се тиче „унутрашњег” аспекта самоопредељења - поштовања права мањинских група у оквиру сопствене државе, односно целог становништва у очима своје владе - у последњих неколико деценија дошло је до његовог значајног развоја услед доношења бројних пактова о људским правима, и, уопште, регулативе која се бави материјом индивидуалних и колективних права. Но, ни овде ствар није потпуно чиста и недвосмислена. „Није сасвим јасно која права држава треба да гарантује да би у потпуности поштова право на

самоопредељење. Другим речима, нејасно је непоштовање којих права - индивидуалних, колективних или можда оба - може да, у крајњем случају. „активира” право на сецесију. Са друге стране, уколико претпоследњу одредбу Декларације из 1970. тумачимо уско, чини се да је недовољно само успоставити представничку владу, која опет ме мора бити нужно демократска. Такође, можемо замислити формално демократску владу које није претерано осетљива на проблеме мањинских група на својој територији и не обезбеђује им делотворну правну заштиту, односно - државни органи дискриминишу припаднике мањина који, са друге стране, нису довољно бројни или организовани да се против такве праксе боре у политичкој арени или кроз правни систем.”¹⁵

Предисторија нормирања „унутрашњег” аспекта овог принципа јасно нам указује да је тенденција била таква да се право на самоопредељење посматрало као право народа да буде слободан од ауторитарних режима, али да то није одмах значило да народ може да изабере сопствене представнике, а они, потом, и сопствену извршну власт на слободним, демократским вишепартијским изборима. Овакво тумачење постало је општеприхваћено тек након 1991. године, после урушавања блоковског, биполарног света, када је Комитет за људска права УН заузео експлицитно демократску, вишестраначку позицију по питању „унутрашњег” аспекта права на самоопредељење. Томе је претходио (и у том правцу припремио терен) читав низ међународних споразума, од „Завршног акта КЕБС-а” (1975) из Хелсинкија и „Завршног акта конференције о људској димензији КЕБС-а” (1990) из Копенхагена, до „Паришке повеље за нову Европу” (1990). „Контраверзна” клаузула - *saving clause* – из „Декларације о пријатељским односима” готово у целости је унета у „Бечку декларацију” и „Акциони програм” (1993) и усвојена на „Светској конференцији о људским правима”, као и у „Декларацији поводом педесетогодишњице УН” донесене 1995. године. Све ове декларације и повеље деле становиште како је нестало ограничење у погледу захтева за репрезентативношћу власти, а које се, на даље, у међународној пракси сматра императивом. Влада мора представљати целокупан народ на територији државе којом управља, а свака дискриминација, по било ком основу, строго се забрањује. Уместо ранијих дефиниција које су се отворено односиле на расне и религијске групе, сада се отвара могућност да све мањинске групе – од етничких, лингвистичких до верских и расних - имају право на коришћење сопствених колективних права унутар суверених држава као „унутрашњег” аспекта права на самоопредељење, а њихово ускраћење или драстично кршење може да, под одређеним условима, доведе до његовог претварања у крајњи вид спољашњег аспекта права на самоопредељење – тј. да се претвори у сецесију. „У радовима стручњака међународног права највише подршке има мишљење да „спољашње” самоопредељење, тј. отцепљење, представља крајњу меру која се може предузети једину уколико су исцрпљена сва могућа решења, а та држава брутално и масовно крши људска права својих грађана или дела својих грађана (*remedial secession*). Као пример

¹⁵ Гавриловић Бојан, Историја права на самоопредељење: револуција права на самоопредељење, Београдски центар, стр.14, <http://bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/11/Istorija-prava-na-samoodredeljenje.pdf> приступљено 02.04.2015.

оваквог коришћења права на самоопредељење се најчешће наводи отцепљење Источног Пакистана (данашњи Бангладеш) од Пакистана. Коришћење „спољњег” аспекта самоопредељења представља, дакле, изузетак од правила да се право на самоопредељење остварује унутар граница суверених држава. Као и сваки изузетак, он се тумачи строго - што ће рећи: степен и размере кршења људских права од стране државе морају бити конитуиране, бруталне и веома раширене. Другим речима, право на отцепљење могу имати само „народи који трпе дискриминацију, одрицање права на представничку владу и само уколико је дискриминационо понашање толико продорно, разгранато и систематско да конкретно угрожава опстанак таквих народа и где не постоји јака вероватноћа да ће се дискриминација окончати.”¹⁶

Косово и Крим:

различити случајеви коришћења права на самоопредељење

Цео историјат развоја међународних норматива и ставова унутар правне науке указује на све противуречности права народа на самоопредељење, на неопходност његово контекстуалног тумачења (поред међународног и унутрашње правно-нормативног), и у историјском и у савременом политичком смислу. Тек у том смислу, могу се сагледати случајеви позивања на право на самоопредељење и на Косову и Метохију и по питању Крима и његовог референдумског одвајања од Украјине и присједињења Руској федерацији. Када се све ово узме у обзир - тада се озбиљно могу размотрити сличности и разлике између ова два случаја.

Које су кључне разлике између коришћења право на самоопредељење у кримском и косовском случају: Има их пет:¹⁷ прва разлика је она која произлази из државно-историјског контекста; друга, правно-процедурална, односи се на (не)искоришћеност унутрашњег вида права на самоопредељење; трећа је везана за легитимност централне власти у односу на које се захтева право на самоопредељење; четврта - за различити контекст у смислу постојања спољне војне агресије; док је пета разлика везана међународно-правни статус подручја чији је становништво „прибегло” праву на самоопредељење.

Кренимо редом. Прва разлика тиче се различитог државно-историјског статуса Косова и Крима. Наиме, Косово је од средњег века, након што су словенска племена изашла из државног оквира Источно римског царства, тј. Византије, вековима били историјско, духовно и културно језгро средњовековне српске државе све до њеног нестанка и потпадањем под Османлије. У Османском царству овај простор није био никаква самостална територијална целина

¹⁶ Гавриловић Бојан, *Историја права на самоопредељење: револуција права на самоопредељење*, Београдски центар, стр.14, <http://bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/11/Istorija-prava-na-samoodredeljenje.pdf> приступљено 02.04.2015.

¹⁷ Сличну типологију, пренебрегавајући контекст међународне агресије на СРЈ а недостатак употребе силе на Криму, употребио је руски амбасадор у Србији Чепурин на округлом столу у Медија Центру, у Београду, дана 04.12. 2014. видети: <http://crms.org.rs/debata-ne-smeju-se-poistovecivati-krim-i-kosovo/> приступљено 02.04.2015.

са било каквим степеном самоуправе. После Првог балканског рата, на међународној мировној конференцији у Лондону, потврђено је, између осталог, и уступање овог простора Краљевини Србији која је након Великог рата створила Краљевину СХС/Југославију као јединствени међународно-правни субјект. Тек након 1945. године, у социјалистичкој Југославији, овај простор стекао је статус аутономне покрајине. Међутим, Албанци, као већинско становништво на простору покрајине, у другој, Титовој Југославији имају за све време њеног постојања статус народности - тј. мањински статус, а не статус конситутивниог народа који је, по међународном праву, и то у јасно одређеним, посебним условима, потенцијални „конзумент” права на самоопредељење. Ни Бадинтерова комисија, са својим спорним тумачењем распада Југославије где се ово право са народа транслирало на федералне јединице, није спорило јединствени правни субјективитет Републике Србије на целој својој територији, тј. није ни помишљала да ово право да једној националној мањини у једној аутономној области.

Са друге стране, Крим, иако представља историјски простор отпочињања хришћанизације средњовековне Русије као место њеног сусрета са византијским православљем и његовом културом, у вековима након пропасти „Кијевске Русије” под нападима Татара, представља посебну, самосталну политичку јединицу, неки вид државе или предржавне творевине са тадашњим међународним политичким субјективитетом – Кримски канат. Руске државице у време „татарског ропства” биле су вазали Кримског каната и тамошње „Златне Хорде” од које су се, постепено, током више векова, ослобађале. Касније је, у време јачања Руског царства, Кримски канат и сам постао вазал Османском царству, да би, након низа ратова између Русије и Османлија, постао део Руског царства и такав био готово два века. Начин на који је Крим у оквиру Совјетског Савеза пренет из Русије у Украјину био је незаконит по тадашњем совјетском уставу: предао га је Никита Хрушчов 1954. године указом председништва СССР-а којим је прекршена свака законита процедура и занемарена воља тамошњег народа. Па и након тога, статус Крима је - за постојања Совјетског Савеза и касније - у осамостаљеној Украјини од краја 1991. године био знатно виши него онај Косова: Крим је имао статус аутономне републике, а његово (махом руско) становништво није имало статус националне мањине.

Друга разлика тиче се правне процедуре везане за претходну могућност коришћења свих видова „унутрашњег” вида права на самоопредељење пре него што се окрене оном „спољном” – референдуму о осамостаљивању. У косовском случају то се није десило – албанско становништво није искористило никакве процедуре у оквиру државе Србије, већ је самовољно извело један потпуно нелегалан, тајни референдум у времену док је још постојала СФРЈ као јединствена држава, кршећи њиме све унутрашње и међународне прописе. Ово илегално изјашњавање није признао као валидан чин нико ни у тадашњој Југославији нити међународној заједници. Проглашење ткз. „републике Косово” било је не само правна фикција, већ један правно ништав акт, тешка повреда постојећег унутрашњег и међународног поретка. Након тога, албанско становништво је у већинском смислу избегавало да - све у мери како је сматрало да

им је опортуно - користи многа права која им је Република Србија гарантовала и које им никада их није ускраћивала. Већину индивидуалних права многи припадници албанске мањине на простору Косова и Метохије су константно користили, али су бојкотовали политичке вишестраначке изборе и - под утицајем својих политичких вођа - игнорисали представничке и извршне институције централних и покрајинских власти које су им широм биле отворена за пуну политичку партиципацију. Централна власт у Србији, штавише, била је рада да преговара и о повећању степена политичке аутономије и омогући даљу надоградњу колективних права албанске мањине, али су Албанци, по страном наговору, подигли оружану побуну – дакле, прибегли нелегалном и међународно - правно недопуштеном чину како би - након легитимне реакције државне власти у циљу сузбијања сепаратистичких тежњи (којем би, зарад чувања територијалне целовитости, прибегла свака суверене држава) - изазвали спољну војну агресију, тј. инострану оружану интервенцију у своју корист. Након што је ова агресија - извршена кршењем прописа Уједињених нација - завршена, а пост-конфликтно стање колико-толико враћено у оквире међународног права (макар и кроз његово мањкаво враћање под систем управе УН на агресијом створено, „затечено” стање) резолуција УН третираше овај простор као део Републике Србије под међународним протекторатом, тј. протекторатом УН (према Резолуцији 1244). Ни тз. самопроглашење независности квази-државе Косово у фебруару 2008. је, упркос ограђивању Међународног суда правде које је прибегло тумачењу да политички акт проглашења независности није у супротности са међународним правом (кроз правну конструкцију где су посланици у приштинском парламенту на простору међународног протектората „проглашени” у представнике народне воље)¹⁸ није изведено референдумским изјашња-

¹⁸ У одличном чланку „Софистика у Међународном суду правде”, Печат, Београд, 31.07.2015. професор Коста Чавошки написао је: „Све је ово била полицијска и детективска истрага која је требало да поткрепи кључну тврдњу овог Суда: да доносиоци Декларације о независности Космета нису били посланици Скупштине Косова, као органа привремених институција косметске самоуправе и да народ у име којег је проглашена независност Космета није онај исти народ који је на изборима 17. новембра 2007. изабрао посланике Скупштине Косова. Да би то показао и доказао сам Суд ставља себи у задатак „да утврди да ли је декларација о независности од 17. фебруара 2008. била акт ‘Скупштине Косова’, успостављене сходно глави 9 Уставног оквира, или су они који су прихватили декларацију деловали у другачијем својству” (сец. 98)... иако су сами косметски званичници без икаквог скривања навели да су отворили ванредно заседање Скупштине Косова и при том се позвали на Уставни оквир из којег ова Скупштина изводи своје надлежности, Суд „открива” да њихова права намера није била да делују у својству посланика Скупштине Косова, него у неком другом, далекосежнијем својству, и да нису прогласили независност Космета у име народа који их је 17. новембра 2007. изабрао и коме је, по одлуци Савета безбедности УН, била примерена привремена самоуправа, него у име неког другог, важнијег и постојанијег народа коме је, по прећутном мишљењу Суда, једино примерена независна држава. Чавошки је потом, софистичко правно тумачење МСП упоредио са познатим историјским примером како је у антици римски Сенат пронашао правну форму како би озаконио римским правом јасно и недовосмислено забрањени брак између императора Калигуле и његове сестре Агрипине: како је Египат, где је венчање фараона са сестром било легално, правно дозвољена пракса, постао део Римске империје, тако је формулисана правна фикција како се Калигула, будући владар и Египта, може оженити сестром, а да то, наводно не значи кршење римског права, већ напротив – његово поштовање.

вањем. Додатна мањкавост приштинске скупштине као привременог органа у време доношења спорне декларације о независности била је њен национални састав: њу су чинили Албанци, али не и Срби који су до тада упорно бојктовали да уђу у тамошње привремене органе, пре свега због систематског, најтежег кршења њихових основних људских права – права на живот, имовину, кретање, коришћење језика и слободу вероисповести... Са друге стране, становништво Крима је у огромној већини, и то свих националности, изашло на референдум и изјаснило се за одвајање од Украјине и присаједињење Руској федерацији, све то у контексту када је постало очигледно да њихов се о њихов „унутрашњи” вид права на самоопредељење тј. политичку партиципацију у односу на Кијев и датим околностима више не може рачунати.

Тај контекст представља трећу кључну разлику између Косова и Крима. Наиме, и у време агресије и девет година касније, у време противправне декларације о косовској независности, Србија је имала легалну и легитимну, међународно признату власт која је у читавом низу прилика исказивала спремност за компромис и давање најширег вида аутономије својој јужној покрајини, али у оквиру свог уставног поретка и без кршења свог територијалног интегритета. Косовски сепаратисти одбили су све те понуде као мале и недовољне, те прибегле политичком чину „спољног” вида коришћења права на самоопредељење без обзира на тадашњи јасно одређени међународни статус покрајине (протекторат УН). Насупрот томе, у Украјини тј. у Кијеву је извршен насилни државни удар од стране политичких екстремиста који су срушили до тада легитимну и демократску власт а који су, запоседањем државних институција, прибегли грубим, једностраним корацима смањења аутономије Крима те укидања руског језика као уставом прописаног службеног језика у Украјини, а накнадно и репресији и злочинима над делом сопственог, већ дискриминисаног становништва: од погрома (попут спаљивања живих људи у Одеси) до војне интервенције која нимало није штедела сопствене рускојезичне цивиле. Укупно становништво Крима, суочено са нелегитимним централним властима које су им једностраним одлукама почеле умањивати постојећи ниво права, па и она основна, а услед свести о немогућности коришћења „унутрашњег” вида права на самоопредељење у постојећим нелегалним условима који су владали у Кијеву, прибегло је „спољном”, референдумском општенародном самоопредељењу, то јест - изјашњавању о независности.

Услови у којима су се одвијали ови процеси су потпуно другачији. На Косову је изведена сепаратистичка побуна од стране нелегалне, терористичке организације која је жудила за ескалацијом насиља које би изазвало страну војну интервенцију. Са отпочињањем НАТО бомбардовања, ова интервенција се - на крајње међународно-правно нелегитиман начин - и одиграла, након чега су, после изнуђеног мировног, тачније „Војно-техничког споразума у Куманову”, припадници ове војне алијансе окупирали простор јужне српске покрајине и тамо инсталирали албанску цивилну власт. На Криму није било војне агресије нити било какве примене војне силе: руска војска је тамо смештена још од времена распада СССР-а по важећим међународним споразумима између Кијева и Москве који су периодично били продужавани. Припадници

руских оружаних снага су само водили рачуна о заштити реда и сопствених војних објеката, док су све остале пунктове обезбеђивали припадници кримских јединица територијалне одбране. Референдум је протекао потпуно мирно, у демократској атмосфери за све грађана Крима без обзира на њихову националну припадност, а руска оружана сила није имала већи утицај ни на политичке прилике, нити на сам референдум - изузев што је и она делом утицала у правцу опште стабилизације ситуације, углавном на пораст сигурности на простору тадашње аутономне републике Крим све до њеног, референдумском убедљивом акаламацијом, присаједињења Руској федерацији.

И, на крају, ту је и пети, најважнији разлог који стално промиче у позадини компарације ова два случаја. Косово и Метохија је, према свим важећим документима и међународном праву – на првом месту Резолуцијом Савета Безбедности УН 1244 – призната као интегрални део Републике Србије. У случају Крима не постоји ни један правнообавезујући међународни документ који на овај начин „фиксира“ његов статус. Наравно, чланице западне војне алијансе референдумско изјашњавање, отцепљење и каснију анексију Крима виде као нелегални чин, супротан „Повељи УН“, „Завршном Хелсиншком акту“ и „Будимпештанском меморандуму“ из 1994., иако су све признале независност ткз. „Републике Косово“ и здушно утицале и подржале одлуку МСП-а која је пресудила како политичко декларисање независности од стране народа на територији под јасним међународним протекторатом није у супротности са међународним правом. Управо на ово мишљење МСП-а позвало се и градско веће Севастопоља када је иницијално издало писмо о својим намерама да унилатерално прогласи независност од Украјине.¹⁹ Иако је, дакле, степен оправданости прибегавању „спољном“ виду коришћења права на самоопредељење увек „споран“ - то јест нужно подложен свеобухватном контекстуалном тумачењу - јасно је да сви могући разлози његовог оправдања у великој мери стоје у случају Крима, а нити један у случају Косова; па опет, западне силе су заузеле становиште да оспоравају први, далеко јачи случај, а да подупиру други, онај за кога нема довољно јаког ни правног, ни политичког, нити историјског основа.

Литература:

1. "Atlanska povelja" <http://avalon.law.yale.edu/wwii/atlantic.asp> pristupljeno 02. 04.
2. Veljković Božidar, Ambrož Milan, *Pravo na samoopradeljenje i otcepljenje*, Časopis za društene i prirodne nauke, Svarog 1/2010, str.11.
3. Vukadinović Gordana, Stepanov Radivoj, *Teorija države i prava*, Futura, Novi Sad, 2004
4. Gavrilović Bojan, *Istorija prava na samoopredeljenje: revolucija prava na samoopredeljenje*, Beogradski centar, <http://bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/11/Istorija-prava-na-samoopredeljenje.pdf>

¹⁹ "Парламент Крима принял Декларацию о независимости АРК и г. Севастополя". Государственный Совет Республики Крым. March 11, 2014, приступљено 11.04.2015.

5. Gajić Aleksandar, *Suverenost i međunarodno pravo u postsuverenom svetu*, NSPM; vol XV (2007), no 3-4
6. Magarašević Aleksandar, *Osnovi međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, Zavod za naučno-istraživački rad Pravnog fakuteta, Novi Sad, 1968
7. Mancin Susanna, *Rethinking the Boundaries of Democratic Secession: Liberalism, Nationalism and the Right of Minorities to Self-Determination*. International Journal of Constitutional Law, No. 3 & 4, 2008
8. "Парламент Крыма принял Декларацию о независимости АРК и г. Севастополя". Государственный Совет Республики Крым. March 11, 2014,
9. Povelja Ujedinjenih nacija, <http://www.un.org/en/documents/charter/>,

KOSOVO AND CRIMEA "CASES": CONTEMPORARY CONTEXT OF "RIGHT OF SELF-DETERMINATION" CONTROVERSIES

Summary: Russian officials alludings about Kosovo "case" as created precedent of right of self-determination for Crimea's separation from Ukraine and its annexation to Russian federation has opened many polemics about similarities and differencies between those two international "cases" of utilization of right of self-determination. The Paper places this international principle into the context of contemporary evolution of intenational community from its previos "statecentric" to the more complex, "multicentric" model, which is based on precedents and contextual, wider analogical interpretations of legal norms. The author, further, observes the historical origins of right of people of self-determination – at the beginning as the political principle, and, then, its incorporation into the UN peace system, and, later, its wider interpretation in the whole spectre of significant international Conventions. By considering contemporary international legal theory and its interpretation of two aspect of right of self-determination – "inner" and "outer" - as the basis of new international legal standards, this Paper turns its focus on the comparison between legal, historical and political situations of separation of Kosovo and Crimea from its previous states, pointing at the numerous differencies between two most important current "cases" of "outer" utilization of right of self-determination.

Key words: right of self-determination, United Nations, international law, sovereignty, Kosovo and Metohija, Crimea

МАРКО М. КРСТИЋ*
МУП Републике Србије
ПУ у Шапцу

УДК 323.28:351.74/.76
Монографска студија
Примљен: 11.09.2015
Одобрен: 22.10.2015

ИНТЕРПОЛ И ГЛОБАЛНИ ТЕРОРИЗАМ

Сажетак: Чињеница је да у данашње време коегзистентно супротстављање тероризму, а нарочито међународном, превазилази способности полиције на локалном нивоу. Неопходност супротстављања нападима на виталне вредности друштвене заједнице довела је до формирања низа међународних полицијских организација, од којих ће се пажња у овом раду нарочито усмерити на Интерпол. Аутор ће у раду јасно дефинисати место и улогу Интерпола у међународним полицијским односима и мултинационалним операцијама, као и јачање и сарадњу између полиција различитих земаља, а све у циљу повећања продуктивности и ефикасности на пољу супротстављања тероризму. Такође ће се осврнути и на феноменелоска обележја савременог тероризма а затим и презентовати стратегију Интерпола у вези сузбијања овог глобалног безбедносног проблема. Ангажовање Интерпола, као најутицајније и најефикасније међународне полицијске организације, кроз имплементацију својих полицијских инструмената, од суштинског је значаја за супротстављање тероризму на међународном плану.

Кључне речи: тероризам, полиција, Интерпол, супротстављање тероризму, међународна полицијска сарадња

Увод

Међународне полицијске организације представљају рефлексију професионалних, али и дипломатских веза и односа, утемељених током протеклог века на светском, континенталном и регионалном нивоу. Иначе, међународни полицијски односи су од круцијалне важности за полицију сваке државе, а у раду ће се ставити акценат на проблематику координације са Интерполом као једном од водећих међународних полицијских организација. Интерпол је специјализована полицијска организација која реализује сарадњу у борби против криминалитета, са најозбиљнијим институционалним оквиром и дугом традицијом у реализацији мултилатералне сарадње између полицијских органа из целог света. Као највећа светска међународна полицијска организација, значајно олакшава прекограничну полицијску сарадњу и пружа помоћ и подршку оста-

* marko.krstic.1982@gmail.com

лим организацијама чија је мисија да борба против криминала. Транснационална полицијска сарадња на сузбијању криминалитета данас постаје нужна, услед све веће експанзије тероризма, који због својих политичких мотива представља огромну опасност по безбедност многих држава. Познато је да тероризам превазилази државне границе и у тежњи да се што ефикасније супротставе овом виду политичког феномена државе су неминовно упућене на заједничку кооперацију, јер би без ње борба против тероризма била готово неизводљива.

Наиме, полицијске службе у појединим замљама немају довољно развијене капацитете којима би се ефикасно супротставиле међународном тероризму, и управо у томе треба тражити разлог за ангажовање Интерпола у циљу све продуктивније сарадње полицијских служби различитих земаља, унапређивања партнерских односа и благовременом разменом корисних информација. Међународност, као префикс тероризма, чини врх оштрице претећег копља криминалних активности, чији облици све мање познају етничке и територијалне границе савремених народа и држава.

Треба истаћи да полиције националних земаља у пракси базирају свој рад на сузбијању традиционалних, али су се показале неспремне и може се рећи немоћне, и у функционалном и организационом смислу, када је у питању борба против криминалитета који је попримио међународне размере, где спада и тероризам. Тероризам је заправо кривично дело са којим се тзв. „локална полиција“ веома ретко сусреће, и ако узмемо у обзир његову комплексност и опасност, где се првенствено мисли на политичке побуде, међународни карактер, висок степен устројства и организованости, у неку руку се може наћи објашњење зашто је овај вид кривичних дела потиснут у други план од стране полиције на локалном нивоу и постао предмет разматрања и деловања специјализоване, или „високе“ полиције. Интерпол заузима веома важно место у данашњим међународним односима, који представљају засебну област из међународних односа, а процес њиховог разгранавања и продубљивања довео је до формирања међународног полицијског права.

Свакако је немогуће у данашње време водити ефикасну битку против како националног и транснационалног тероризма без централизоване организоване јединице на националном нивоу, због чега је нужно да све криминалистичке јединице уско сарађују. Интензивирање међународних полицијских односа, пролиферација безбедносних изазова на међународном плану последњих неколико деценија, иницирали су сарадњу националних полиција, а самим тим и Интерпола у супротстављању тероризму, без које се у данашње време не може реализовати ефикасна борба против овог распрострањеног и опасног феномена, који је више него икад попримио глобалне и међународне размере.

Интерпол – историјат и делокруг рада

Међународне институције и организације заузимају високо место у хијерархији супротстављања свим облицима криминалитета и у свом раду полазе

од чињенице да криминалитет није нека изолована и затворена појава која је карактеристична само за одређену државу, већ је интернационалног, међународног карактера и представља глобални проблем који погађа целокупну међународну заједницу (Никач, 2009:58).

Такође је погрешно Интерпол поистовећивати са неком суперполицијом, и стиче се утисак да се задаци и суштина националног централног бироа још увек нису усадили у свест свих полицајаца. Јединствено устројство, руковођење и криминалистичко оперативна обрада су кључни фактори у супротстављању тероризму, првенствено на националном а затим и све интензивнијом координацијом и на међународном плану (Кривокапић, Крстић, 1999: 114). Интерпол са својом делатношћу и улогом коју обавља, доста олакшава сарадњу између држава на плану борбе против криминалитета који има међународни карактер, првенствено прикупљањем, обрадом и брзом дистрибуцијом информација, док оснивање и делокруг рада међународне полиције подразумева да се поједине државе у то име одрекну једног дела свог суверенитета (Милетић, 2000:26).

У оквиру Интерпола, један део послова има својство сталне, тј. редовне делатности док други има привремени карактер. Редовни послови садрже у већој мери употребу репресивних мера „*post delictum*“ (сакупљање информација и обавештења, провера путем евиденција, узимање на записник изјава одређених лица, лишење слободе), протока и размене различитих информација између националних централних бироа о методима и средствима извршења кривичних дела, и о начину устројства, искуствима, средствима и методама које користе у сузбијању разјашњавању појединих деликата (Жарковић, Кривокапић, Симоновић, 2003:40).

Сва настојања на унапређењу међународне сарадње против тероризма датирају од 30- их година 20. века, када је извршен атентат на југословенског краља Александра и француског министра спољних послова Луиса Бартоа (*Luis Bartoah*) у Марсељу 1934. године, што је довело до иницијативе Француске да се оформи међународни казнени суд који би судио актерима терористичких аката. Као одговор на овај догађај, огласила се Лига народа и сазвала конференцију о том питању у Женеви 1937. године што је резултирало доношењем двеју конвенција. Прва од њих је децидно забрањивала акте тероризма, заједно са покушајима убиства председника држава као и других представника власти, као и дела међународног тероризма која би резултирала рањавањем особа и оштећења имовине. Другом конвенцијом је оформљен међународни кривични суд коме је поверена надлежности над терористичким злочинима. Али то су били само покушаји и назнаке јер ове радикалне мере никад нису имплементиране у пракси из разлога што је само једна земља ратификовала конвенције непосредно пре него што је избио Први светски рат 1939. године (Wilijams, 2002:199-201).

Један од приоритетних задатака овог централног бироа је да евалуира, обрађује и класификује неопходан материјал из других земаља а нарочито Аустрије. Што се тиче језика којим треба да се води администрација, полицији је

остављен слободан простор деловања, стављајући акценат само на жељу да би се у општем интересу и у циљу ефикасније и брже координације и деловања било пожељно служити једним од три главна светска језика: енглеским, француским или немачким (Лазаревић, 1933:50-56).

Интензивирајући своју активност, ова комисија је до почетка Другог светског рата одржала петнаест конференција, док је почетак рата проузроковао престанак рада комисије. Наиме, након формалне смене Генералног секретара, иначе аустријског полицијског намесника Оскара Дреслера 1937 године, Немачка је у потпуности преузела контролу над радом комисије, а 1942. Године, она се премешта своје седиште у Берлин (Уљанов, Ивановић, 2010:67).

Први конгрес криминалистичких полиција одржан је у Монаку 1914. године уз заједничку координацију правника и полицајаца из четрнаест европских земаља, и тада је зачета иницијатива за оснивањем евиденције међународних криминалаца и за унификацију поступака њихове екстрадиције, која је покренута у току Првог светског рата. У Бечу је 1923. године одржан други конгрес криминалистичких полиција и формирана је међународна комисија криминалистичких полиција (МККП), са седиштем у истом граду и која је донела свој први статут. МККП је функционисала на истоветан начин све до Другог светског рата, али углавном на подручју Европе а њено деловање је прекинуто избијањем Другог светског рата. Након завршетка рата, 1946. године, на конференцији у Бриселу обнавља се њен рад и обнавља се међународна полицијска сарадња. На поменутој конференцији, чије је седиште пребачено у Париз, усвојен нови статут, као и скраћеница за комисију – Интерпол (пун назив је Међународна организација криминалистичке полиције - *International criminal police organization*), а чланство бива ускоро увећано за још земаља, тако да већ 1955. године та организација броји 50 земаља чланица (Јурина, Јурковић, Пушејлић, 1999:274). Интерпол представља организацију којој је примарни циљ сузбијање криминалитета са префиксом међународности, а иначе овај појам представља акроним енглеских речи *International police* и у употреби је у поштанском општењу (Николић 2007: 33).

Римска конференција и Санктпетербуршки протокол у Монаку представљају прве и најбитније кораке у правцу институционализације и учвршћивања полицијске сарадње и управо ова два скупа су истовремено и претече Интерпола. Треба напоменути једну занимљиву чињеницу а то је да Интерпол није формиран као међудржавна организација као и да државе не представљају његове осниваче и поред чињенице да су га на оснивачком конгресу заступали званични представници. Управо из тог разлога је погрешно додељивати својство оснивача било којој земљи или групи земаља, јер у формално-правном смислу државе данас нису чланице Интерпола а за прве чланове ове организације се сматрају личности које су 1923. године изабране у МККП у личном својству, и управо тим личностима се приписује да су „чланови оснивачи“, а има их укупно 28 и потичу из 17. држава (Бабовић, 1994:6,7).

Обележја савременог тероризма

Тероризам се квалификује у појавне, тачније сложене облике политичког насиља заједно са побунама, насилним протестима, немирима, терором, субверзијом, ратом и устанком (Симеуновић, 2009:104). Према мишљењу које влада код нас, тероризам је метод политичке борбе мањине против већине у којој се прибегава насиљу ради усађивања страха и панике код већег броја људи, а све са циљем остварења сопствених политичких интереса (Пејановић, 2003:14).

Када се каже да тероризам представља један од новијих појавних облика кажњивих понашања, ту се првенствено мисли на модерни, савремени облик тероризма, будући да су и кроз историју постојале поједине организоване групе које су из разних побуда вршиле насилне акте, отмице и разбојништва (Хорватић, 1981:76) Он осликава доктрину, метод и инструмент изазивања страха, панике и несигурности код становништва, континуираном и систематском применом насиља (Бошковић Мило, 2003:258).

Тероризам увек по правилу представља борбу против неке и нечије политике, односно против неке политичке власти и настојања заснивања сопствене власти и политика се њиме увек бави и то врло интезивно због зла које у себи носи (Симеуновић, 2009а:66-73). Простор деловања тероризма, који у себи садржи друштвено-угрожавајући карактер обухвата отмице, уцене, претњу силом у оквиру интензивно психолошко-пропагандне делатности, психофизичко злостављање, саботаже, диверзије, атентате, појединачна и масовна политичка убиства, тенденцију испољавања ређе над стварним и потенцијалним противницима, а чешће над невиним жртвама (Симеуновић, 1989:132).

Актери терористичких претњи нису државе, већ мање или више неформалне групе и колективитети, који теже да утемеље један вид контроле над јавним институцијама у циљу ефективног и дугорочног извођења сопствених активности (Зиројевић, 2008: 349-351).

Међу теоретичарима не влада консензус када су у питању корени и узроци тероризма, неки стављају акценат на животне и егзистенцијалне услове у којим терористи живе, док други наглашавају конфликте и сукобе који су главни извори гнева, али и даље се ставља акценат на примамљивост екстремистичких идеологија које презентују терористичке вође или групе (Wilijams, 2012:477-478).

Иако спада у најчешће употребљаване изразе нашег времена, међу стручњацима не постоји консензус ни шта је, нити која све дела спадају у тероризам (Игњатовић, 2006:83-84), а однос према овом феномену, па и његовом проучавању, прожет је емоцијама; реаговање јавности на терористичке акте може се, у истом случају, кретати од крајњег одушевљења па до потпуног гнушања (Димитријевић, 1982:115,116).

Свеопшти напредак и експанзија у технолошком развоју нарочито утиче на оплемењивање технологије коју користе терористи у својим акцијама, а садашња терористичка претња се од оне у прошлости знатно разликује у пове-

ћаном обиму активности, промени тактике, јачању деструктивности, увођењем професионално координираних организовања напада и транснационалном карактеру (Милић, 2010, 103-104).

Аспирације терориста нису усмерене само на деструкцију материјалних потенцијала, наиме крајња мета напада је уствари јавност чију реакцију терористи заправо желе да изазову, у спровођењу терористичких претензија (Савић 2004:659). Даље, неки аутори формулишу тероризам као акт насиља или претњу насиљем против особа које су неборци, а са крајњим циљем да се изазове страх, изврши освета или на други начин изврши утицај на неку ширу масу, тј. на потенцијалне извршиоце (Стерн, 2004:15).

Тероризам заправо осликава вид нелегалног рата, борбу недржавних колективитета и покрета мимо свих правила, чије је поље деловања ван државних граница, и где престаје важење права (Курмон, Рибникар, 2003:123). То је брахијални акт, усмерен против лица и објеката за којим посежу организоване групе како би произвеле атмосферу опште несигурности, и реализовали на првом месту политичке, па затим и социјалне циљеве или пак да би произвели реакцију јавног мњења (Аврамов, Крећа, 1999:343).

Тероризам често служи за прикривање слабости и немоћи неке организоване силе да се друштву наметну сопствени ставови, политика и интереси (Петковић, 1997: 255), док га многи теоритичари у овој области описују као употребу или претњу насиљем под специфичним околностима у специфичне сврхе (Wolf, Frankel: 2007, 255).

Он је сложена и комплексна појава и ако се жели у потпуности сагледати, укључује свеобухватан и мултидисциплинаран приступ као и упоредно истраживање у неколико области, а дефинисање и сагледавање тероризма отежава низ субјективних и објективних фактора који спречавају продор у његову доста широку и вишеслојну проблематику (Стајић, 1999:282).

Став Интерпола у односу на тероризам

Данас, и поред свих настојања још увек не постоје делотворне и адекватне мере заштите од терористичких активности, као ни процесуирање ни кажњавање учинилаца овог кривичног дела. Модалитети супротстављања тероризму мењали су се кроз историју и зависили од начина и стратегије деловања самих терориста. Данас, у стратегијском приступу супротстављања тероризму преовладали су криминалистичко-обавештајни рад, формирање и умрежавање база података о терористима и систематична анализа података у њима, као и активности на плану сузбијања финансирања терористичких активности, са чврстим ослоном на међународну полицијску сарадњу без које је борба против тероризма готово неизводљива (Мијалковић, Милошевић, Амићић, 2011:28).

Појам тероризам се први пут појавио у извештају на Трећој међународној конференцији о унификацији кривичног права 1930. године у

Бриселу и тај извештај је садржао једну од првих покушаја дефинисања тероризма као „умишљене употребе средстава која могу да произведу општу опасност“. На наредној конференцији која је сазвана у Паризу 1931. године је прихваћена препорука да се изради једна универзална међународна конвенција чије би доношење и ступање на снагу умногоме помогло на глобалном плану борбе против тероризма.

Атентат на Краља Александра и француског министра Бартуа у Марсељу је представљао окидач да се још убрзаније и ефикасније приступи изради једног међународног инструмента за борбу против тероризма, а новембра 1937. године представници 24 државе сагласили су се о неопходности деловања на том плану и у Женеви потписали конвенцију о сузбијању и кажњавању овог кривичног дела. Та конвенција је садржала и опцију кривичног гоњења и екстрадицију актера терористичких аката и тиме изоловала тероризам из категорије политичког деликта. Али та обавеза је либерализована и помало двосмислена, јер се у једном члану наводи воља и право сваке државе да сама донесе одлуку да ли ће захтев прихватити или не, у складу са правним прописима који важе у тој земљи, а из разлога што је само једна земља признала ту конвенцију она никада није ступила на снагу (Кривокапић, Крстић, 1999:214-216).

Треба нагласити да је тероризам једино кривично дело из домена политичких дела где се преко Интерпола реализује међународна полицијска сарадња, али само у оним случајевима где тероризам има карактеристике иностраности. Организација Интерпола не утиче на одлуку о екстрадицији, а свака држава понаособ делује по својим интерним прописима и доноси одлуку о карактеру мера које се предузимају против терористе, који је побегао у иностранство и на њој је одлука да ли ће податак о терористи доставити другим државама преко Интерпола, или ће то урадити другим путем, што је знатно теже и сложеније.

Национални бирои у одређеним земљама на основу својих позитивно-правних прописа имају право да одбију предузимање мера потраге за терористом уколико није детаљно дефинисан и прецизиран сам терористички акт као политички акт и нису дефинисана сва обавештења која су неопходна да садржи међународни налог за хапшење (Бошковић, 1998:230).

Почетком 70-их година, у време када тероризам доживљава пуну експанзију и прераста у глобални међународни проблем и пошаст савременог света, однос Интерпола према њему почиње да се мења, што је последица сазнања о све учесталијем преплитању и преклапању терористичких са другим тзв. обичним криминалистичким активностима (Милетић, 2000:221).

Све до краја Другог светског рата Интерпол је био искључен из сваке борбе против тероризма, јер је политичка одредба била главна препрека и формално-правни основ за његову индиферентну улогу у сузбијању овог кривичног дела, а иначе су активности терориста класификоване под политичка кривична дела, што тероризам заправо и јесте. Став држава се рефлектовао и на држање Интерпола који се кретао у опсегу тоталног искључења и пристрасности у борби против тероризма, преко само делимичног, латентног активи-

рања и деловања, па све до данашње модерне и софистициране стратегије удружене борбе против овог облика политичког насиља. Само место извршења конкретног терористичког акта је веома битан сегмент за ангажовање Интерпола на конкретном случају, а тзв. „зона сукоба“ је конкретно место догађаја, тј. место где се одиграла конфликтна ситуација као услов извршења терористичког акта, а често се може налазити и ван одређене државе или региона где се испољио акт (Никач, 2012:181-183).

Из саме природе и улоге полицијске функције произилази став да се политичка клаузула не примењује на терористичке акте, јер при поступању по одређеном захтеву за лишење слободе или притварање, пружањем или пак ускраћивањем полицијске сарадње не доводе се у питање одлуке правосудних органа (Нешковић, 2005:213-215).

Такође, полицијска делатност би била непојмљива без једне централне институције, центра у који се сливају и који сакупља податке од круцијалног интереса, како за полицију тако и за судове и јавна тужилаштва, без чега би, у сваком случају откривање и хватање интернационалних извршилаца било неуспешно. У оквиру Интерпола, земље чланице на тај начин делују преко једног јединственог фронта борбе коме се придаје све већи значај, нарочито када се у обзир узме константан пораст криминалитета (Кривокапић, Крстић, 1999:414,416).

Без обзира на чињеницу у ком правцу се развија уједињење Европе и како савесно поједине земље спроводе обостране противтерористичке акције и даље је присутна потреба за одлучним, агресивним и једностраним прикупљањем информација и података, тражењем сведока и хватањем осумњичених терориста. Интерпол не снабдева у континуитету владе земаља одакле су жртве тероризма експресним обавештењима о међународним, тј. транснационалним нападима, а треба напоменути да Интерпол по својој повељи нема монопол принуде. Он практично издаје налоге за хапшење које остали органи могу, али нису у обавези да користе (Нагмон, 268:269).

Конкретно место извршења терористичког акта, представља значајан фактор за ангажовање Интерпола у конкретној ситуацији. Критичну тачку где је извршен акт, чине земље где сукоби ескалирају и могу довести до тежњи да се решење сукоба изнуди терористичким деловањем изван зоне конфликта. Професор др Будимир Баборић сматра да ће се у ситуацијама скретања пажње, Интерпол ангажовати у складу са последицама јер како наводи "Жртве немају ништа заједничко са циљевима извршилаца или земљама из зоне конфликта" (Бабовић, 1994:58).

Упркос напорима да се направи дистинкција између политичког и неполитичког, неизбежно је било да ће се наставити са различитим мишљењима међу државама и између држава и Интерпола по питању тога да ли је неки злочин политички и што је још значајније, ове дебате су имале тенденцију да појачају конзервативну интерпретацију. Интерпол је постајао главна међународна организација за борбу против криминала оног тренутка када су државе почеле да посматрају тероризам као веома важну претњу која се све

више развијала. Западне државе су нарочито желеле да Интерпол преузме активнију улогу и покушале су да делегирају сву власт над антитерористичким информацијама на ову организацију. Показало се да је изазивачка политика Интерпола скупо коштала ту организацију, мада не због тога што су државе одлучиле да казне. Поновна интерпретација „политичког“ олакшала је Интерполову експанзију у некад забрањене области, а временом се умешао и у антитероризам, и одлучио да помогне у лову на нацистичке ратне злочине, што је раније одбијао.

Интерполова спремност да прошири свој мандат је одмах са одобравањем прихваћена од стране других земаља и што је најбитније, САД су наградиле ову организацију због свог активног укључивања у контртероризам (Barnett, Coleman, 2005:608-612).

Као што се може закључити из горе наведеног, на путу ка реализацији међународне полицијске сарадње појављују се бројне баријере које се манифестују кроз проблем државног суверенитета и његовог одрицања или ограничења у корист међународне организације, или појединих држава. Проблеме заправо представљају финансијска ограничења, географски фактори као што су велике неконтролисане границе, културне и лингвистичке сложености, недостатак интернационално и универзално прихваћених професионалних полицијских стандарда, а последица је често корупција у врху носилаца власти. Интерпол се кроз историју у свом раду често сусретао са мноштвом препрека различите природе, а како је 2004. године један експерт проценио, да је упркос свом интернационалном деловању утицај Интерпола на тероризам и терористе био минималан.

Географски проблеми по Интерполу, спадају можда и у највећа ограничења, која су камен спотицања када је реч о кооперацији и координацији. Више институционалних споразума је неопходно и тренутно, најуспешније интернационалне правне иницијативе су регионално засноване или укључују ограничен број земаља на билатералном или мултилатералном основу. Бивши директор Интерпола Нобле (*Noble*) сугерише да није реалан циљ постојање широм света прихваћеног глобалног налога за хапшење, а још 1990. године парламентарни одбор за унутрашње послове у Енглеској изразио је забринутост што Интерпол нема „заштићени систем информација које се тичу тероризма“. У фокусу ове критике је трећи члан статута Интерпола који је задржан да би спречио укључивање у борбу против терористичких аката, као „активности политичког, религиозног, војног и расног карактера“. Иако је у последње две деценије Интерпол направио низ побољшања и директније и отвореније се укључио у борбу против тероризма, партнерима је често тешко да превазиђу одређене стереотипне представе о тој организацији. Опет, значај постојања светског чланства ове организације, довео је неке чланове до бојазни од информисања и достављања тајних материјала у погрешне руке. Тешко је занемарит прошлост појединих полицијских организација које имају доста добро памћење. Посебно непријатан и деликатан случај догодио се 1990. године када је Интерпол наводно задржао информације о шефу Палестинске гериле који је прелетео изнад Француске ради хитне медицинске помоћи (Rosbah, 2013:87).

У циљу унапређења међународне полицијске сарадње, одржан је велики број међународних конвенција како би се дефинисале стратегије на нивоу влада, али држава и даље спутава лични интерес у ефикасној сарадњи. Најефикасније антитерористичке сарадње су неформалне, свакодневне везе између полиције и обавештајних служби (Arstedes, 1997:651-653).

У раздобљу од 1967. па до 1983. године, Генерална скупштина Интерпола је ратификовала 17 резолуција које садрже кривична дела преко којих се испољава тероризам. Резолуција из 1984. године дефинише нови став Интерпола у сузбијању и спречавању тероризма које су у мањој мери модификоване „*Водичем за борбу против међународног тероризма*“ из 1986. Године (Милетић, 2000:223). Једна од њих је и резолуција из 70-их година прошлог века, а у вези је злочина који се везују за цивилну авијацију и држање таоца, која се сматрала валидна само ако спада у Интерполову резолуцију из 1951. године. Да агенција неће узимати у обзир расу, националност и вероисповест као околност која је прихваћена као члан 3. 1984. Интерпол доноси резолуцију против тероризма, дајући ветар у леђа својим члановима да се боре против тероризма у границама својих држава и закона. 1993 је сачињена и резолуција по којој су терористичке нападе могли да категоришу тако да би интерпол могао да води истраге. Неколико недеља након терористичког напада на САД 2001. године, Интерпол је издао резолуцију АГ-200-РЕС-05, осуђујући напад и квалификујући га као злочин против човечности, чиме је руководство Интерпола имплементирало нове тактике за борбу против тероризма. Од тада Интерпол више пажње обраћа на финансирања терористичких активности, јер се сматра да озбиљност и учесталост терористичких напада зависи од количине новца које организације добију. Интерпол је 2001. године успоставио контакт са Еуропол ради лакшег сузбијања тероризма на Европском тлу (Ratzel, 2007:19).

Однос Интерпола према тероризму у значајној мери дефинишу и кривични аспекти одређеног терористичког акта, а не његова верска, расна или политичка црта, а такав став прецизно је дефинисан у Резолуцији бр. 6/1984. у којој се констатује да „*одређивање политичког карактера неког деликта остаје у надлежности националних законодавстава, у оквиру суверенитета држава*“. Не постоји нека строго прописана и стриктна једнообразност ни у поступању по захтевима и информацијама добијеним преко Интепола, јер свака држава понаособ делује по сопственом уверењу и у складу са усвојеним међународним обавезама, како у фази реализације полицијских мера, тако и у фази доношења судских одлука (Noble, 2008:62-64).

Идентификација терориста: Интерполова глобална база података

На почетку треба рећи да Интерполов главни штаб Генералног секретаријата и регионалне канцеларије не лишава слободе криминалце или терористе, они уствари помажу државама чланицама приликом хапшења коришћењем организацијских веза и ресурса. У случају тероризма, Интерпол помаже држа-

вама чланицама у њиховим активностима сузбијања тероризма на неколико начина: сигурносним комуникационим мрежама (I-24/7), базама података (на пример СЛГД, профили терориста, ДНК и отисци прстију), истражним ресурсима и специјализованим пројекатима, експертизама везаним за прање новца, ширењем практичних искустава и обезбеђењем комуникације међу полицијама широм света. I-24/7 спаја све државе чланице да би обезбедио систем глобалне комуникације који обезбеђује стални приступ Интерполовој бази података. I-24/7 не само да дозвољава полицијским снагама да деле податке, већ даје и државама чланицама приступ Интерполовој листи терориста. Ова мрежа се користи за издавање „црвених књига“ у којима се тражи хапшење сумњивих терориста широм света. Ове специјалне црвене књиге савета безбедности Интерпол УН-а издају се како би се спречила међународна путовања, поседовање ватреног оружја, кретање новца осумњичених чланова филијала Ал Каиде или Талибана, док наранцасте књиге упозоравају на опасност скривеног оружја или на дела која представљају јавну опасност. Упозорења на нове моделе терористичких напада такође се објављују у наранчастим књигама. Поред обавештења НЦБ може да користи I-24/7 да би издао такозвану "дифузију", која садржи информације које помажу у проналажењу тражене особе (Нешковић, 2005:62-63).

Глобалне базе кривичних информација чине камен темељац у борби против међународног тероризма. Интерпол је домаћин бројним таквим складиштима укључујући базе података са номиналним информацијама, тј. именима, а посебно о међународним бегунцима и осумњиченим терористима; отиске прстију; ДНК; ватрено оружје; украдене и изгубљене путне исправе итд. Све ове базе података су доступне путем И-24/7, Интерполовог безбедног система глобалне комуникације који међусобно повезује полицију у својих 190 земаља чланица и са Генералним секретаријатом, са седиштем у Лиону у Француској. Оне су једине такве базе података које постоје на тако широком и међународном нивоу, неоспорна су додатна вредност коју само Интерпол пружа глобалној заједници за спровођење закона.

Са својом мрежом земаља чланица које свакодневно достављају нове податке у своје базе података, Интерпол је сакупио огромну колекцију кривичних информација о појединцима, траженим међународним бегунцима и појединцима осумњиченим за терористичке активности. Базе података су мултикарактерне и омогућавају земљама чланицама да обезбеде и траже информације у широком спектру језика. Земље могу да пошаљу питања и добију готово тренутно обавештење о резултатима, а Интерпол им омогућава да поставе ограничења на својим подацима и ко може да их види, пружајући тиме флексибилност у вези с поверљивим информацијама.

У области форензике, која се сматра једним од најпоузданијих метода за идентификацију терористе, Интерполова база отисака прстију тренутно има више од 172 600 комплета отисака и ознака с места злочина из 174 земље. База података је драстично порасла и по величини и по употреби последњих година, јер је организација унапредила своју технологију како би се омогућило поређење отисака и увећање капацитета базе података (Rossbach, 2013:25).

Интерполова сигурна комуникациона мрежа користи се и за замрзавање терористичких средстава, издавањем забрана путовања и спречавањем трговине оружјем. Од 6. новембра 2009. године, 46 држава чланица, укључујући и УН, имплементирале су MIND/FIND интернет везу која нуди државама чланицама бржи приступ Интерполовој бази података. Ово се може применити на граничним прелазима и другим местима како би се ухватио осумњичени терориста (Noble, 2008:62-64).

Закључак

Интерпол улаже огромне напоре да подржи све државе чланице у њиховим настојањима да заштите своје грађане од тероризма у свим својим видовима. Закључак је да се међународни тероризам и његове организационе форме могу сузбити само координираним облицима сарадње националних полиција оних држава кроз које се овај вид криминала простире. Међународни полицијски односи су од изузетне важности за полицију сваке земље, као и целокупна проблематика сарадње с међународним полицијским организацијама, а нарочито са Интерполом као водећом полицијском организацијом у светским оквирима. Сагледавање комплексне проблематике функционисања Интерпола, свакако има ширу друштвену оправданост, нарочито са аспекта реорганизације полиције и њеног успешног деловања у оквиру актуелних светских дешавања. Као феномен који је присутан у свим етапама развоја људског друштва, тероризам је данас попримио огромне перформансе, јавља се у различитом обиму у свим државама са истим појавним облицима, где прераста у међународно кривично дело. Тероризам као предмет сарадње у оквиру Интерпола постао је један од приоритета и делује на међународну заједницу као моћна сила, изискујући јаче повезивање и сарадњу, јер чињеница је да ни једна држава, ма колико моћна била, не може самостално да се ухвати у коштац са тим проблемом.

Следи закључак да је за борбу против „глобалног тероризма“ неопходна „глобална сарадња“, где се Интерполу отвара широк простор за пружање услуга, јер је временом постао главни оперативни центар мултилатералне сарадње у борби против криминалитета у међународним оквирима, а нарочито тероризма. Видели смо да Интерпол дуги низ година није имао јасно формулисан став према борби за спречавање и сузбијање тероризма, што је последица дивергентних схватања, попречних интереса појединих држава чланица и неусклађених законодавних концепција правосудних система појединих земаља.

У циљу побољшања и унапређења међународне полицијске сарадње, непоходно је јасно дефинисати место и улогу Интерпола у међународним полицијским односима и ојачати сарадњу између полиција различитих земаља, како би се самим тим повећала продуктивност и ефикасност на плану борбе против тероризма

Литература:

1. Arstedes P. (1997): International encyclopedia of terrorism, London,
2. Barnett M. Coleman L. (2005): Designing Police, USA,
3. Harmon C.S. (2002): Terorizam danas, „Golden marketing“, Zagreb,
4. Noble R. (2008): Fusion Task Force-Project Middle East Third perational Working Gro-
up Meeting, Syria, 2008.
5. Ratzel P. M. (2007): Europol in the combat of international terorism, Lion,
6. Rossbach B. (2013): Interpol strategic for combating transnational terrorism, Austrija,
7. Wilijams Paul (2002): Terorizam protiv demokratije, „Golden marketing“, Zagreb,
8. Wolf Y., Frankel O. (2006): Terrorism: Toward an overarched account and prevention
with a special reference to pendulum interplay between boparties , Israel,
9. Wilijams P. (2012): Uvod u studije bezbednosti, „Službeni glasnik“, Beograd,
10. Avramov, S., Kreća, M. (1999). Međunarodno javno pravo, Beograd: Savremena admini
stracija,
11. Babović B. (1994): Interpol i Jugoslavija, „MST Gajić“, Beograd,
12. Babović B (1997): Policija u svetskom poretku, Fakultet političkih nauka, Beograd,
13. Bošković M. (1998): Kriminalistika metodika 1, Policijska akademija, Beograd
14. Bošković Milo (2003): Kriminološki leksikon, Matica srpska i Univerzitet u Novom
Sadu, Novi Sad,
15. Dimitrijević V. (1982): Terorizam, „NIRO-Radnička štampa“, Beograd,
16. Žarković M., Krivokapić V., Simonović B.(2003): Kriminalistika taktika, VŠUP, Beo-
grad,
17. Zirojević, M. (2008). Terorizam kao nekonvencionalna pretnja bezbednosti, Beograd:
Međunarodni problemi, vol. 60,
18. Ignjatović Đ. (2006): Kriminologija, Službeni glasnik Beograd
19. Jurina M., Jurković S., Pušeljlić S.: Elementi organizacije policije, MUP, Zagreb,1999
20. Krivokapić V., Krstić O. (1999): Kriminalistika taktika 2, Policijska akademija, Beo-
grad,
21. Kurmon, B., Ribnikar, D. (2003): Asimetrični ratovi, Beograd: „NIC Vojska“,
22. Miletić S.(2000): Policijsko pravo 2, Policijska akademija, Beograd,
23. Milić, D. (2010): Bioterrorizam i upotreba biološkog oružja, Centar za bezbednosne stu-
dije, Beograd,
24. Nešković S. (2005): Interpol i savremeni terorizam, Beograd,
25. Nikač Ž. (2012): Transnacionalna saradnja u borbi protiv kriminaliteta, „Bezbednost-1-
2/08“, Beograd,
26. Nikolić G. (2007): Institucionalni okvir međunarodne policijske organizacije kriminalis-
tičke policije – Interpol, Bezbednost, 4/07, Beograd.
27. Pejanović LJ. (2003): Terorizam i protivteroristička dejstva u vazдушnom saobraćaju“,
VIZ, Beograd,
28. Savić A. (2004): Terorizam – od tradicionalnog do postmodernog, Bezbednost, Beograd
29. Simeunović D. (1989): Političko nasilje, Radnička štampa“, Beograd
30. Simeunović D. (2009): Terorizam, Edicija Crimen“, Beograd,
31. Simeunović D. (2009): Uvod u političku teoriju, Institut za političke studije, Beograd
32. Stajić LJ. (1999): Osnovi javne bezbednosti, Policijska akademija, Beograd
33. Uljanov S., Ivanović Z. (2010): Međunarodne policijske organizacije, Strani pravni život,
2/2010, Beograd,
34. Horvatić Ž. (1981): Elementarna kriminologija, RO Školska knjiga“, Zagreb.

INTERPOL AND GLOBAL TERRORISM

Summary: The fact is that nowadays coexisting fight against terrorism, especially international, is beyond the capacity of the police at the local level. The necessity of opposing the attacks on the vital values of the society led to the formation of a series of international police organizations, some of which will be in the paper, with special attention that is directed to the Interpol. The author of this study will clearly define the place and role of Interpol in the international police relations and multinational operations, as well as strengthening the cooperation between police of different countries, all with the aim of increasing productivity and efficiency in the field of combating terrorism. The author will also reflect on phenomenological characteristics of modern terrorism and present the Interpol's strategy regarding combating this global security problem. The involvement of Interpol as the most influential and effective international professional police organization through the implementation of their police instruments is of essential significance for countering terrorism at the international level.

Key words: terrorism, police, Interpol, countering terrorism, international police cooperation

СТЕФАН НЕДЕЉКОВИЋ*

Факултет политичких наука
Београд

УДК 327(4):327.5

Монографска студија

Примљен: 05.09.2015

Одобрен: 12.10.2015

ИНСТИТУЦИОНАЛНА КРИЗА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ КАО МЕЂУНАРОДНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Сажетак: Прошле су 64 године од када је створена Европска заједница за угаљ и челик, односно 58 година од стварања Европске економске заједнице и Европске заједнице за атомску енергију. Овај процес економске и политичке интеграције је без преседана у модерној историји и представља велики изазов за савремене концепте управљања системом ЕУ. Начини вођења политика и дубина интеграције у ЕУ су се драматично променили још од усвајања Уговора из Мастрихта, док је Лисабонски уговор наставио процесе интеграције и можда најавио два супротна процеса-дубљу интеграцију и преношење надлежности са држава чланица на ниво ЕУ, и свеукупну кризу ЕУ, нарочито у светлу институционалне и економске кризе. Главно питање којим се рад бави је да ли су дешавања протеклих година консолидовала ЕУ или су је ослабила, односно да ли су та дешавања део решења постојеће институционалне кризе или су њен узрок и ако су је ослабила, какав ниво управљања се формира у ЕУ. Општа претпоставка је да су главни показатељи свеукупне институционалне кризе у ЕУ оличени у:

1. Тешкоћама приликом постизања консензуса о најважнијим питањима развоја ЕУ и јачању улоге великих држава чланица,
2. Слабом представљачком капацитету Комисије, и
3. Губитку легитимитета у функционисању Уније.

Основни начин на који ће се ова анализа спровести је сударање два супротстављена концепта управљања политикама у ЕУ, који су препознати као структурни узроци кризе у ЕУ-државо-центричког начина управљања политикама, који се ослања на теорију либералног институционализма и метода Заједнице, а затим ћемо анализирати главне поставке обе теорије посматрајући процесе у вођењу политика на различитим нивоима у ЕУ.

Кључне речи: Криза, ЕУ, консензус, демократски легитимитет, државе чланице

* nedeljko_vic_stefan@yahoo.com

Тешкоће приликом постизања консензуса у ЕУ и јачање улоге великих држава чланица

Када је реч о тешкоћама постизања консензуса у ЕУ, треба рећи да ЕУ пати од структурне неравнотеже моћи међу државама чланицама, што води некохерентном функционисању институција ЕУ.

Балансирање моћи и интереса између држава чланица ЕУ је пратило европске интеграције од самог почетка. Борбе око заштите пољопривреде и слободног тржишта за индустријске производе обликовало је Унију шест држава, касније дванаест, са Француском и Италијом на једној и Немачком и земљама Бенелукса на другој страни. Француска је одувек имала интереса у пољопривреди, а Немачка у индустријској политици. Током времена, створен је консензус око ових питања и функционистичка визија интеграције је могла да напредује. Временом, овај консензус је проширен на нове области политика у смислу да су државе које су се налазиле у језгру интеграција, схватиле да је интеграција нешто што им иде у корист и са политичког и са економског аспекта и да мора да се настави. Након постизања Луксембуршког компромиса, постало је јасно да су деловања држава чланица неизоставна у европским интеграцијама, што је остало до данас. Креирање некадашњих стубова, пре свега у области спољне политике и безбедности и сарадње у области правосуђа, углавном је вођено и данас је вођено, од стране држава чланица, остајући тако изван процеса интеграција у првом стубу политика. Комисија је вешто држана ван ових токова, а међувладини инструменти и правила су се директно примењивали, од процеса одлучивања, до усвајања буџета за овај стуб политика. Требало је чак 20 година да се овај стуб политика формализује и уведе у правне оквири Уговора из Мастрихта. Чак су и реформе у овој области током '70-их година и реформе у оквиру Геншер-Коломбо иницијативе '80-их година биле резултат иницијатива држава чланица ЕУ.

Сличан образац је примењен и када је реч о Европском савету. Ова институција је највидљивији индикатор промена у ЕУ јер је постојао веома дуго ван правног оквира оснивачких аката. На основу посебног договора држава чланица из 1974. године, шефови држава и влада су деловали као институција која се бавила постављањем агенде и давањем смерница у ЕУ, али су постали и својеврсне институционалне архитекте ЕУ. Европски савет је тако полако добијао на значају, а чак је у једном тренутку деловао као неко ко ће откочити процес европских интеграција и као неко ко ће отклонити препреке на које је наишао Савет министара у светлу преговора о британском буџетском питању. Европски савет игра своју улогу веома ефикасно. Институт једногласности је ефикасно средство за заштиту кључних интереса држава чланица, док састанци на врху имају кључну улогу у практиковању притисака да се постигне договор око неког питања. Састанци Европског савета, или самити служе заправо да покажу ко је коначни арбитар у ЕУ и да откоче евентуалне процесе у доношењу одлука у Савету, а само функционисање Европског савета од времена његовог настанка је дефинисано не толико кроз реформске уговоре, колико кроз његову интерну процедуру и правила.

Када говоримо о ЕУ, можемо је описати као амалгам различитих држава. Овај опис наговештава да су у ЕУ присутне бројне социо-економске разлике између држава чланица, али и растући спектар политичких уверења и процедура одлучивања. И док је на бирократском нивоу Комисије и Савета, па чак и COREPER-а, присутна релативно несметана интеграција, ниво политичке фрагментације у Савету министара и Европском савету су више него очигледне. Ставови о новом финансијском аранжману, буџету за наредних 7 година су само делић слагалице. Недостатак поверења води оптужбама између оних који највише доприносе у ЕУ у финансијском смислу и оних који су највећи корисници средстава из европских фондова. Консензус око будућих проширења ЕУ и у спољној политици и њеним приоритетима су такође показатељи слабости структуре ЕУ.

С друге стране, временом је постало јасно да ће стварање наднационалне структуре ићи на руку Немачкој и Француској, а да ће се тога бојати земље Бенелукса и то пре свега зато што су оне сматрале да ће таква институција бити неки вид тројанског коња, који ће штитити интересе Француске, или да ће бити кишобран француско-немачке осовине. Мале државе су зато тражиле, и добиле, стварање Савета министара, у којем ће оне бити једнако представљене и у којем ће имати право вета. Међутим, историја је променила ток догађаја који су се првобитно одвијали у ЕУ. Временом, мање државе чланице су почеле да посматрају Комисију као институцију која ће најбоље штитити њихове интересе, јер је она чувар оснивачких аката и контраравнотежа великим чланицама. Комисија је доказала да је најнезависнија институција ЕУ која штити интересе ЕУ према трећим актерима, и то је главни разлог што су земље Бенелукса постале њени највећи заштитници, као што су то убрзо постале и остале мање и средње државе које су накнадно постале чланице ЕУ, јер иако је предвиђено да комесари не заступају појединачне националне интересе држава чланица, они су ипак на неки начин „уши и очи“ држава чланица у извршној власти у ЕУ.

Питање величине је постало веома актуелно '70-их и '80-их година, збор утицаја ширења квалификоване већине као метода усвајања одлука у огромном броју политика, због чега је систем одмеравања гласова добио још више на важности, али са друге стране то је био резултат проширења, које је компликовало систем пропорционалног представљања. Проширење из 1973. године је једноставно значило да треба мењати првобитни компромис између држава чланица, и то најпре мењањем оригиналног система одмеравања гласова. Пошто су Данска и Ирска биле нешто мање од Белгије и Холандије, уведена је и четврта категорија држава чланица, односно Великој Британији је дат исти број гласова као трима великим државама оснивачима, док су Данска и Ирска добиле мању важност од Белгије и Холандије. У пракси је овакав начин је очувао оригиналну логику блокирајуће мањине две велике или једне велике и две мале државе. И каснија проширења су била на истом трагу. Грчка је имала исту тежину као Белгија и Холандија, као и Португал. Шпанија је била дефинисана као квази-велика држава, са 8 гласова. Након проширења 1995. године, систем је морао бити промењен поново: Финска је добила исту тежину као

Данска и Ирска, док је уведена и нова категорија чланица за Шведску и Аустрију, које су добиле по 4 гласа. Блокирајућа мањина је тада постала веома сложен систем јер је захтевала удруживање најмање две велике и две мале државе, једне велике или четири мале државе или најмање шест малих држава.

Крај Хладног рата је довео до највећег проширења ЕУ у њеној историји. Међутим, то проширење је вратило у центар пажње пропорционално представљање и једнакост међу државама чланицама. Од тада се почело говорити о тзв. Синдрому Лилипута, по којем су велике државе чланице виђене као цинови око којих се окупљају патуљасте државе. Одмеравање гласова је међутим довело до тога да велике државе буду у мањини јер се ЕУ проширила углавном на мале и средње државе. Овај проблем је требало да буде решен усвајањем Уговора из Амстердама, који је требало да уведе равнотежу између принципа гласања у Савету, који би дао већу тежину великим државама чланицама и функционисања Комисије која би требало да се нађе на страни таса који штити интересе малих држава пре свега. Самит у Ници је наставио ове покушаје реформи, који су били неуспешни у Амстердаму. Међутим, сви покушаји су оставили горак укус у устима. По питању гласања, Уговор из Нице је променио три параметра: Одмеравање гласова, већину потребну за усвајање одлуке и додатне критеријуме за усвајање одлука. Било је предвиђено да будуће државе чланице буду изједначене са неком од постојећих чланица и то тако да Чешка и Мађарска буду изједначене са Белгијом, Португалијом и Грчком, Бугарска са Шведском и Аустријом, а прибалтичке земље са Луксембургом. Француска се бојала уједињене Немачке, која је већ тада била најмоћнија земља у ЕУ, па је на њено инсистирање сачувана јединствена категорија за велике чланице. Уведене су и нове категорије за средње државе попут Румуније и за микродржаве попут Малте, тако да је тада постојало 9 различитих категорија чланица у систему одмеравања гласова. Ница је довела до тога да Шпанија и Пољска буду практично изједначене са великим државама, а да шест великих држава и даље има велику тежину, с тим да је било јасно да ће само једна од њих, Немачка бити главна. Када говоримо о другим институцијама, важно је рећи да је расподела представничких места ишла на штету малих држава чланица, нарочито у Парламенту. Немачка је тада имала 12 представника више него четири велике државе у том тренутку, што је скинуло маску непотрјебе равнотеже између Француске и Немачке. Мале државе су биле три или четири пута мање представљене у Парламенту него велике државе. Ница је увела и принцип по којем би се Комисија састојала не више од по једног представника из сваке државе, него од две трећине њих, када број чланица ЕУ досегне 27, али и то је био непостојећи компромис јер је за то потребна одлука Савета, што се до данас није десило. Међутим, овде није био крај, јер се исте године почело са припремама за нову конференцију о реформама у ЕУ.

Када говоримо о Конвенцији која је припремала дубље реформе ЕУ, онда морамо рећи да су се Шпанија, Француска и Велика Британија од почетка залагале за избор Председника Европског савета. Зашто баш ове земље и зашто баш Велика Британија, традиционални противник дубљих интеграција? Зато што су британски премијер Тони Блер и шпански премијер Хозе Марија

Азнар били најизгледнији кандидати за ту функцију. Функција Председника Европског савета је у том тренутку деловала рационално из три разлога: Да би се побољшала ефикасност Европског савета увођењем особе која ће стално бити ту да координише његов рад, да би се обезбедио континуитет у планирању европске агенде и да би се према свету наступало јединственије. Оно што је битно за анализу сукобљавања држава чланица, је и предлог земаља Бенелукса, које су се удружиле са осталим мањим и средњим државама. Наиме, ове земље, њих чак 19, су желеле да се прошири метод Заједнице у законодавној процедури, по којем би се Комисији дало искључиво овлашћење да предлаже акте, а да се Парламент изједначи потпуно са Саветом. Ове државе су се бринуле и због могућег смањења броја комесара, па су тако захтевале да се уведе принцип једнаке ротације који ће им гарантовати њихова права, као и да због могућег губитка једнакости по овом принципу, Председник Европског савета никада не сме бити изабран из редова личности ван институција ЕУ какав је био првобитни предлог. Из ових предлога се може закључити да су се мање државе бориле за два принципа: Одбрану наднационалних институција ЕУ и за једнакост међу чланицама. То нас доводи до следећег питања: Зашто би се нека држава борила за наднационалне институције када се оне удаљавају од међувладиног метода управљања по којем државе чланице воде главну реч у ЕУ? Разлог је једноставан-будући да комесари бране интересе ЕУ, мања је шанса да ће заступати интересе само великих држава. На тај начин су пристале на одумирање својих надлежности и на одбрану барем неких принципа интеграције, односно одустале су од одбране целокупног суверенитета и бориле су се за умањивање значаја великих држава како не би трпеле још већу штету.

Како бисмо истражили структурне недостатке или предности малих држава чланица ЕУ, неопходно је разликовати три димензије моћи. То се пре свега односи на гласање и моћ трговања, моћ аргументације и институционална моћ. У оквиру ЕУ релевантни материјални ресурси не одређују превише војну моћ, већ се ослањају на економску снагу државе. То је у снажној вези са бројем гласова у Савету и утиче на деловање држава чланица унутар институционалне структуре ЕУ. Економски ресурси су битни због вршења утицаја приликом доношења одлука и процеса трговања међу државама чланицама. Када говоримо о институционалним аспектима моћи, онда морамо истаћи улогу председавајуће државе Саветом министара. Ова институција омогућава једној држави да се брине о кохерентном функционисању структура ЕУ, али тој држави даје и одређен морални ауторитет. На тај начин се гради слика државе, па тако неке државе важе за одличне вође у креирању политика ЕУ, или важе за неутралне посреднике у Савету. Ако поредимо поменута три аспекта моћи, видећемо да мале државе трпе велике последице за разлику од великих држава, и то на сва три поља.

Гласање и моћ трговања карактерише способност државе да употреби своју политичку и економску тежину унутар ЕУ како би утицала на постављање агенде и процесе доношења одлука водећи рачуна о својим националним интересима. Мале државе чланице ЕУ имају мање гласова у Савету, што утиче на исход њиховог утицаја на процесе трговања. Штавише, то утиче и на пери-

од пре самог процеса трговања. Европска комисија је више осетљива на интересе великих држава него малих. Као резултат свега, мале државе су у неповољнијем положају приликом понуде нешто заузврат великим државама у самом процесу трговања, како би осигурале њихову подршку у другим стварима у некој одређеној области. Мања економска моћ државе чланице ЕУ такође чине мале државе чланице рањивијима него што су то велике државе чланице, што доводи до тога да су њихове алтернативе за једнострану акцију или сарадњу ван ЕУ ограничене, ако њихова сарадња са великим државама ЕУ пропадне. На крају, успех у процесу трговања зависи и од добро обучене административне структуре и експертизе, јасне одговорности и процедура координације како би се обезбедила кохерентна позиција у Бриселу. Мале државе чланице ЕУ имају и ограничену моћ аргументације, што отежава њихову позицију приликом постављања европске агенде или приликом доношења одлука. Добро обучена администрација и стручњаци су овде неопходни како би се убедили остале чланице да следе одређену позицију. Мале државе имају мање административне капацитет и мањи број експерата у националним делегацијама у Бриселу, као и мањи број особља који ће учествовати у припремама састанака Савета или који ће остваривати директне контакте са Комисијом. Контакти малих држава су стога слабији и са интересним групама у ЕУ и епистемичким заједницама, тако да добијају мање шанси у стратегији аргументације. Мале државе као резултат тога, имају мање способности да остваре утицај у процесима аргументације од великих држава чланица ЕУ и стога што су то већином нове чланице Уније па тако имају мање искуства у креирању политика ЕУ него што је то случај са старим државама чланицама. Мале државе чланице већином нису покретачи одређених политика због огромних трошкова који се јављају у том смислу, на пример због веома захтевних аспеката политике заштите животне средине, па су тако принуђене да се задовоље нижим стандардима.

Процеси трговања и преговарања међу државама чланицама ЕУ се често одвијају иза јавне сцене. Стога су моћ трговања и моћ утицаја на процесе доношења одлука веома важни у креирању политика ЕУ. Ограничена моћ трговања и мали број гласова се могу компензовати на два начина: Институционалном координацијом на регионалној основи и стратешким партнерством са великим државама чланицама. „Примери се могу наћи у случају прибалтичких земаља, земаља Бенелукса и Нордијске сарадње, као и Вишеградске групе“ (Panke, 2008:10). Овим институционализованим облицима међувладине сарадње и координације државе чланице ЕУ могу развити колективне позиције приликом процеса трговања и преговарања, повећати њихову релативну моћ у тим процесима и обликовати политике ЕУ можда много ефикасније него једностране акције. Други пример је сарадња између Немачке и Француске или партнерство Шпаније и Португалије.

Када говоримо о увећању утицаја великих држава чланица ЕУ, морамо споменути и спољну политику. Неформално вођство великих држава чланица ЕУ у овој области се толерише од стране осталих чланица ЕУ јер систем омогућава да оне имају много већи утицај ако их следе него што би то имале да

наступају саме. Наравно, мале државе чланице се ипак могу одупирати некој врсти диктатуре од стране великих чланица, пре свега Француске, Немачке и Велике Британије, што је и потврђено приликом покушаја Тонија Блера, који је у сарадњи са Немачком и Француском желео да се ЕУ придружи акцијама САД у Авганистану 2001. године. Мале државе чланице се плаше тога да би се неформално вођство великих држава могло претворити у хегемонију и да би могле доћи у конфронтацију са њима. Велике државе с друге стране често осећају да остале државе чланице ЕУ приступају неким важним питањима без пуног поверења у њих и њихово вођство, а имамо и могућност превеликог одуговлачења са доношењем одлука у случајевима када је неопходна брза акција, што појачава њихово незадовољство. Уговор из Лисабона је утицај доста на равнотежу између великих држава чланица ЕУ и потребе за инклузијом осталих држава чланица. Он је ојачао вођство великих држава, а у неким питањима га је чак умањио. Пре Лисабона, само је ротирајуће председништво Савета имало формални легитимитет да води спољну политику ЕУ. Оно је обично служило као веза између великих држава и остатка Уније, а често је имало улогу институције која ће кориговати могућу диктатуру великих држава.

Велике државе чланице ЕУ, тачније поменута тројка, морамо истаћи да оне функционишу као глобални актери у свету. Британија и Француска имају статус сталне чланице Савета безбедности, као и нуклеарно оружје, док имају и велики утицај у својим бившим колонијама, као и изузетно опремљену дипломатску машинерију. Величина немачке привреде и њена економска снага дефинитивно утичу на њену водећу улогу у ЕУ. Италија, Шпанија и Пољска, иако велике државе, још увек нису достигле тај ниво економске развијености, па стога и даље покушавају да се наметну као значајни играчи у европској арени. За сада се ове државе ограничавају на улогу водећих земаља у својим регионима за које су везане историјски и географски. У поређењу са осталим земљама, „велика тројка“ има јасну водећу улогу у многим областима. Заједно представљају 40% популације ЕУ, а само Немачка чини око 16% популације Уније. Такође, ове земље чини око половине БДП-а ЕУ, док само Немачка доприноси са око 20%, за разлику од Француске која чини око 15% БДП-а ЕУ и Британије са око 14%. Са око 60% удела, ове три земље чине окосницу свих војних и цивилних капацитета ЕУ, а око 40% стручњака у области спољних послова ради за ове три државе. Постоји неколико фактора који разликују „велику тројку“ од остатка Уније, а који значајно утичу на њихову водећу улогу:

1. Способност самосталног деловања-већина држава чланица ЕУ може утицати на развој догађаја у својим регионима. „Велика тројка“ се још увек може поуздати на сопствене капацитете. Иако овај капацитет полако опада и мења се из дана у дан, услед промењене структуре у свету, још увек ове земље могу врло ефикасно самостално наступати према трећим земљама,
2. Нису везане искључиво за ЕУ-за већину малих држава чланица ЕУ основни приоритет је постала ЕУ као форум за доношење одлука. Највећи део њихових дипломатских капацитета је предодређен за учешће у Заједничкој спољној и безбедносној политици. За три водеће земље у ЕУ, Унија је само један од институционалних форума где оне делују, имајући у виду њихов активни ангажман УН, Г8 и НАТО-у. Без сумње, за Британију и Француску је од виталног значаја да задрже

статус стални чланица Савета безбедности УН. У оквиру машинерије ЕУ оне ће деловати само ако им то пружа већу могућност да остваре своје националне интересе, али са друге стране ће избегавати тај вид ангажовања ако примете да је учешће у оквирима ЕУ потенцијална препрека за њихов маневарски простор,

3. Покретачи политика-и док већина држава чланица ЕУ види приоритет свог деловања само у неким областима политика ЕУ, где имају посебан интерес, па и по цену да следе водећу улогу „велике тројке“, три велике државе увек имају водећу политику у скоро свим политикама ЕУ, нарочито Француска и Немачка. Ако ове три земље одлуче да наступају заједнички, веома је извесно да ће такав наступ бити окосница политика свих 28 држава чланица, а ако су разједињене, вероватно ће и сама ЕУ у неким областима бити парализована.

Када говоримо о Немачкој, морамо истаћи да је она након Другог светског рата настојала пре свега да обнови свој систем. Она није тражила да буде велика сила у том тренутку, већ је настојала да делује кроз мултилатерализам и међународно право не желећи да икада више употреби војну силу за своје интересе. Трансатлантске и европске институције су јој то дозволиле, а из тог времена и потиче парола „више Европе значи добро за Немачку“. Након уједињења дошло је до стабилизације немачке спољне и безбедносне политике. Немачка је искористила прилику пре двадесет година, коју јој је понудио крај Хладног рата, како би се консолидовала и превазишла препреке које су јој постављене након Другог светског рата. То јој је вратило централну улогу у Европи. Због тога је Немачка превазишла и чувену табу тему о ангажовању својих трупа ван својих граница, а идеалистички приступ мултилатерализму је спласнуо. Приврженост ЕУ и НАТО-у је остала приоритет Немачке, а за разлику од осталих земаља чланица ЕУ, Немачка није искусила превелик утицај антиевропске деснице. Међутим, подршка Немачке даљем продубљавању европских интеграција је опрезнија него пре, и то као последица економске и институционалне кризе јер је постала свесна трошкова интеграције. Немачка је и даље најспремнија од остале две велике чланице ЕУ да чак преда део својих суверених надлежности на европски ниво ако то значи побољшање ефикасности саме ЕУ. Али то не значи да је Берлин спреман да преузме потпуну одговорност. За време преговарања о Лисабонском уговору, Немачка је припадала групи земаља које су спремне на реформе, али када је дошао тренутак да се чланице договоре о коначном нацрту Уговора, Немачка се донекле разликовала од Француске која је захтевала више међувладиног приступа спољној и безбедносној политици. Неспремност Немачке да преузме потпуну иницијативу је резултат велике трговине између ње и Француске, јер Француска признаје доминантну позицију Немачке у економији, док Немачка прихвата вођство Француске у политичким питањима. Али то је и последица генералног недостатка стратешке визије европских интеграција, нарочито у области спољних послова. То се може тумачити као резултат напуштања ранијих позиција из доба светских ратова, услед чега је Немачка сузила свој хоризонт посматрања ствари. Водећа улога Немачке данас у ЕУ је пре последица њене економске снаге, а не националних амбиција. Приоритет Немачке је да одржи своје окружење стабилним за немачке инвестиције и економију.

Када говоримо о Француској, морамо рећи да она традиционално заговара тезу да је национална спољна политика део суверенитета сваке државе. Француска сматра да је спољна политика ЕУ комплементарна спољним политикама држава чланица. Она је подржала развој европске спољне политике због тога што ју је видела као инструмент јачања водеће улоге Француске у ЕУ. Француска дефинитивно жели „више Европе“, али не на штету суверенитета Француске. Француска је за разлику од Немачке била неспремна да повери своју националну спољну политику Унији и одувек је заговарала међувладин приступ овој области политика, а као манифестација такве позиције појављује се негативан став Француске према Комисији и већинском гласању у Савету. Француска сматра себе великом силом чак и данас када је очигледно да она то није више барем у светким размерама, а такав став је последица њене традиционалне занесености некадашњом колонијалном прошлошћу. Стара деголовска теза о „Европи држава“ остаје доминантна, док немачка настојања више федралистичком приступу европским интеграцијама, немају подршку Француске. Међутим, Француска и даље има богату економију, додуше не тако снајну као Немачка, али и даље јаку. Такође, Француска има одлично опремљено дипломатско особље широм света и веома развијену дипломатску мрежу. Париз је у неколико наврата доказао да може бити кредибилни креатор европске агенде и то кроз лидерско наступање Николе Саркозија у вези са кризом у Грузији, Чад и Обали Слоноваче.

Слаб представљачки капацитет Комисије

Када говоримо о Комисији, основна препека у функционисању Комисије се налази у њеном слабом представљачком капацитету, који је узрокован настојањима држава чланица да очувају пресудну контролу над њеним радом.

Када говоримо о директном сударању поменутих концепата, морамо истаћи улоге институција ЕУ у процесу одлучивања и посебно показатеље кризе улоге Комисије, јер се управо ту види институционална криза у ЕУ. Наиме, Комисија има главну улогу у предлагању одлука, што подразумева и право да подноси амандмане или да повуче свој предлог у било ком тренутку, а она је и својеврсни тхинк-танк за нове политике, неко ко их развија. Са аспекта приступа владавине на више нивоа, Комисија има значајну моћ аутономије над агендом у ЕУ, а према државо-центричком моделу, ова моћ је само маска, односно у стварности, Комисија прави нацрт неког акта да би испунила очекивања и захтеве држава чланица. На први поглед, државо-центрички приступ је тачан јер се ретко дешава да Комисија изради неки предлог одлуке без консултација са државама чланицама, јер би у супротном усвајање тог предлога било неизвесно, а добро знамо да је Комисија научила из грешака у прошлости када је покушала сама да поднесе предлог одлуке о сопственим приходима ЕЗ. Али погрешно би било рећи да иницијатива долази искључиво од националних влада, јер значајан део иницијативе долази и од Парламента, Економско-социјалног савета, регионалних влада, приватних група.

Већа ограничења за Комисију долазе од Савета и Парламента. Предлагање аката је у неку руку постало подељена надлежност између три институције. Наиме, Савет и Парламент могу захтевати од Комисије да изради неки предлог одлуке и да размотри одређена питања, иако не могу подносити предлоге самостално. Председништво Савета често користи овај простор још од '80-их година, када су извршне власти држава чланица почеле да поверавају Председништву важнију улогу, будући да неколико влада из неколико држава чланица обично доноси са собом предлог одлуке у Брисел када дође до промене Председништва Савета. Још један начин ограничавања моћи Комисије је развијање тзв. меког права кроз ратификацију резолуција, заједничких мишљења и препорука. Последице по моћ Комисије у постављању агенде је двострука. Најпре, Комисији је изузетно тешко са политичког аспекта да игнорише иницијативе Света, односно држава чланица или пак моћ меког права, иако је правни статус тако донешених аката необавезујућ. Са друге стране, извршне власти држава чланица користе европску арену да би оствариле што више циљева, што даје Комисији моћног савезника у интеграционим токовима.

Контрола законодавног поступка међутим, све више клизи из руку држава чланица. То је најочигледнија последица реформи из Уговора из Лисабона јер је Европски парламент практично изједначен са Саветом. Јединствени европски акт и Уговор из Мастрихта су успоставили процедуре сарадње и саодлучивања, које су трансформисале процес одлучивања са доминантном улогом Савета у сложени процес одлучивања који је увео већу равнотежу између Савета, Парламента и Комисије. Та равнотежа је још више ојачана увођењем редовне процедуре одлучивања усвајањем Уговора из Лисабона, која је по својим карактеристикама идентична процедури саодлучивања. Суштина саме процедуре је да је Парламенту дата могућност апсолутног вета јер уколико Парламент или Савет одбаце став оног другог поводом неке одлуке која треба да буде донешена, ставра се комитет за помирење који се састоји од представника обе институције, са представницима Комисије који су ту присутни као медијатори. Да би се постигао компромис, неопходно је да се са њим сагласи апсолутна већина у Парламенту и квалификована већина у Савету. Ако се не постигне договор, иницијатива се враћа Савету на поновно разматрање, након чега он може да упуту нову понуду Парламенту, коју он може или да усвоји или да одбаци, што значи да Парламент има коначну реч. Тако да се не може рећи да су државе чланице у Савету задржале у потпуности контролу над законодавним процесом. Сада је контрола коју оне спроводе кроз Савет заробљена у сложеним односима сарадње и такмичења са друге две институције. То је владавина на више нивоа спроведена у дело, што се коси са теоријом државоцентричког приступа. Уз то треба поменути и чињеницу да је присутна ерозија колективне контроле од стране држава чланица. Веома је тешко постићи договор између 28 држава чланица, а Савет нема понекад довољно информација, експертизе и координације како би брзо реаговао у неким областима, а то нагони Савет често да се ослони на водећу улогу Комисије. Комисија, са својом хијерархијском организацијом је често способнија од Савета у промовисању кохерентне позиције. Као администратори, чланови Комисије у одређеним областима раде годинама на неком проблему, а поседују и велики број извора информација и експертизе.

Демократски легитимитет ЕУ

Када говоримо о тзв. демократском легитимитету у ЕУ, треба рећи да ЕУ пати од недостатка демократског легитимитета својих институција, а криза система ЕУ истовремено и криза легитимности, демократије и егзистенције ЕУ.

Будући да је ЕУ деценијама спроводила власт тако како је спроводила, неопходно је увести категорију легитимитета специфичне „владавине без државности“. За разлику од осталих међународних организација, ЕУ је прешла границу хоризонталне међудржавне сарадње и кренула ка нечему што је вертикално креирање политика у динамичном систему управљања, у којем су државе чланице битан фактор, или само један од битних фактора. ЕУ се развила у потпуно нови систем управљања којем недостају неке особине које су присутне у демократским заједницама. И док се ЕУ протеклих деценија заснивала на индиректној легитимности која произилази из њених држава чланица и њихове потпуне контроле над процесима креирања политика, процес европских интеграција је довео до неједнаке денационализације, па је стога држава постављена у један сасвим нови положај. На ниво ЕУ је пренет огроман део суверених надлежности држава чланица, без изградње снажних демократских институција и процеса

Да бисмо испитали проблем демократског легитимитета у ЕУ, морамо поћи од три основна питања демократије: Прво питање је питање сврхе (телос) демократије. Ту морамо анализирати два основна нивоа то питања-учешће у процесу одлучивања и његову контролу. Сврха демократије лежи у ограничавању њених носилаца, а то се најефикасније спроводи кроз канале учешћа они од којих потиче легитимитет сваког система управљања у вршењу власти. Друго питање подразумева четири обележја демократије, а то су уставне гаранције основних слобода и права, политичко представљање, подела власти и владавина права. Треће основно питање које се мора анализирати је топос демократије, односно њено станиште. У досадашњем развоју људског друштва, демократије је имала само два станишта-грчки полис и модерну националну државу. Пренесено на ниво ЕУ, можемо закључити следеће: Не постоје довољне уставне гаранције основних права на нивоу ЕУ. Све до усвајања Јединственог европског акта и увођења института грађанства ЕУ почетком деведесетих година, основна права су била ограничена на четири слободе-слободи кретања људи, робе, капитала и услуга. Тек је Повеља о основним правима из 2001. године садржавала списак основних права и слобода за грађане ЕУ, али у том тренутку ограничавајући се на национални ниво остваривања тих права. Између нивоа ЕУ и нивоа држава чланица још увек доминира држава чланица као место на којем појединац може остваривати своја загарантована права, а грађани ЕУ су само фикција у смислу демократског легитимитета, и они практично не постоје, већ постоји плуралитет народа. Такође, у ЕУ не постоји потпуна подела власти. Законодавна и извршна власт су испреплетане у различитим институцијама. Законодавна власт је подељена између Парламента и

Савета, са правом законодавне иницијативе која је у рукама Комисије, док извршну власт деле Савет и Комисија уз значајну улогу комитета и система комитологије који је у рукама држава чланица односно Савета. Стога је Савет коначни арбитар и не постоји права контрола његовог рада. Чланови Савета не одговарају ниједној институцији ЕУ већ својим владама. Штавише, извршни орган власти какав је Савет доноси законодавне акте у садејству са законодавним органом какав је Парламент и то још више ремети основне претпоставке о подели власти на три гране. Легитимност на тај начин, у демократском смислу, мора подразумевати да чланови једне политичке заједнице, или демос, неће доводити у питање функционисање својих институција и заједнице приликом редовног процеса одлучивања. Тек са њиховим директним учешћем, или путем представника, имамо контролисано учешће грађана политичке заједнице у процесима доношења одлука и то је оно што се назива данас демократија инпут-а, који подразумева претходно поверење грађана у сопствене институције. Међутим, као што се и да видети, не постоје грађани ЕУ у том смислу, већ више народа на чијем поверењу се заснивају њихове матичне политичке заједнице, тј. државе чланице ЕУ. ЕУ стога не поседује овај елемент демократског легитимитета.

Најпре морамо истражити начине на које би воља грађана ЕУ могла бити боље уграђена у процесе одлучивања у ЕУ. Сви проблеми који су повезани са легитимношћу у ЕУ су повезани са једном наднационалном институцијом-Европским парламентом, који једини има чланове који се директно бирају на изборима. Иако он деценијама има маргиналну улогу, Лисабонски уговор је ипак поверио снажну улогу Парламенту, што нас може навести на закључак да би једног дана та институција могла бити предодређена за улогу чувара легитимитета у ЕУ. Међутим, када говоримо о легитимности у ЕУ, морамо имати на уму да су демократски механизми само један од начина на које ЕУ може добити већи легитимитет. Постоје најмање два друга фактора које морамо узети у обзир: Прво, ефикасност и ефективност ЕУ у решавању политичких проблема. Основна претпоставка овде је да легитимитет политичког система зависи од његовог капацитета да оствари очекивања грађана и да реши њихове проблеме. Основни фактор легитимности у ЕУ је до сада била економска корист коју грађани очекују од ЕУ. Наравно, то није једини елемент који објашњава понашање људи, али анализирајући искуство ЕУ, можемо закључити да су грађани ЕУ углавном давали одређени легитимитет само када су очекивали економске добити. Успешност европског пројекта, а самим тим и његова оправданост, зависе од користи које ће грађани имати кроз омогућавање решавања њихових проблема. Све док ефикасност институција ЕУ у креирању политикка води већим користима него трошковима, вероватније је да се неће доводити у питање подршка грађана ЕУ тим процесима. То је оно што се у литератури назива демократијом оутпут-а.

Друго, демократска легитимност ЕУ још увек је заснована на државама чланицама које су потписници оснивачких аката. У овом формално смислу, нема никаквих проблема са легитимитетом ЕУ, јер су национални парламенти, на којима почива демократски легитимитет држава чланица, ратификовали

оснивачке акте у реформске уговоре. Али у суштинском смислу, овакав формални вид легитимитета нас доводи до питања демократског дефицита. Све док је ЕУ производ међудржавних договора и трговине, не можемо причати о демократском легитимитету ЕУ у суштинском смислу. Ако говоримо о принципу владавине права, ЕУ и ту нема легитимизирајуће факторе који гарантују Унији да директно спроводи своју власт - она нема ни полицију ни војску, већ релативно малу административну машинерију која се ослања на државе чланице. ЕУ данас поседује неколико извора легитимитета свог функционисања, као систем управљања. Са једне стране, индиректна легитимност је поверена Савету у којем владе држава чланица уживају поверење својих националних парламената. Са друге стране, легитимитет извире из директне демократске заснованости Европског парламента. Све до средине '80-их година се и није постављало питање легитимитета у ЕУ јер су саставне јединице ЕУ кроз институт пермисивног консензуса више бринуле о могућој претњи која долази од комуниста, него о претњи недостатка демократског легитимитета. Све док је ЕУ била успешна у решавању секторских проблема у ограниченом броју политика, процеси интеграције се нису доводили у питање са становишта легитимности. Али након нестанка СССР-а и претње комунизма и након комунитаризације великог броја политика кроз Јединствени европски акт и Уговор из Мастрихта, почело се са постављањем питања легитимитета ЕУ. Са преносом надлежности које спадају у националне оквире, попут економско - монетарне уније, постављало се питање да ли се грађани ЕУ заиста идентификују са ЕУ, да ли јој поверавају лојалност и приврженост. Било је јасно да европеизација политика не може више да се заснива на индиректном легитимитету. Што више моћи и надлежности областима које традиционално припадају држави, пренесете на ниво ЕУ, потребнија је директна подршка за спровођење одлука у тим областима. Пермисивни консензус се претворио у својеврсни дисенсуз, а грађани ЕУ су постајали све више свесни своје улоге у систему управљања ЕУ. Грађани више нису били задовољни начином на који ЕУ спроводи политике, што се одразило на појаву својеврсне апатије грађана према ЕУ. Чак ни пресуде Суда правде више нису биле довољне да подаре легитимитет ЕУ, јер само доношење пресуда као неких правила није довољно само по себи и захтева оправдање од стране оних на које се односе.

Структурни разлози институционалне кризе у ЕУ

Врло битан елемент актуелне кризе у ЕУ јесте пре свега структурне природе. Наиме, структурни разлози институционалне кризе у ЕУ потичу од постојања кохерентног метода управљања системом ЕУ.

Структурне разлоге институционалне кризе у ЕУ можемо дефинисати ако појемо од анализе два супротстављена концепта система управљања у ЕУ, међувладиног метода управљања и метода Заједнице односно комунитарног метода управљања. Постоји и трећи метод управљања који је добио на значају од средине деведесетих година 20. века, а то је систем управљања на више

нивоа, који комбинује претходна два. Можда се управо у таквом хибридном начину управљања крију и структурни разлози институционалне кризе у ЕУ, јер као што ћемо видети, од средине деведесетих година, разлике између два основна метода управљања системом ЕУ се постепено претварају у супротности, а ове у противречности, што је основни извор свих проблема институционалног механизма у ЕУ, са којима се она суочава.

Најпре, морамо испитати међувладин метод управљања, као изворни метод управљања институционалном машинеријом ЕУ, који је још увек жив. Либерална теорија међувладиног управљања, која је најрелевантнија и најчешће коришћена у анализама овог метода управљања, са Ендрјуом Моравчиком као родоначелником, је заснована на претпоставци да државе чланице ЕУ користе процес европских интеграција како би оствариле своје националне интересе. Рационалност наводи државе да се упусте у продубљивање европских интеграција. Још од почетка процеса европских интеграција, сви процеси везани за тај метод су засновани на принципу који се никада није доводио у питање: Интеграциони процеси не могу напредовати без држава чланица ЕУ и импулса који им оне дају. У последње време, а нарочито након избијања економске кризе, постало је јасно да ће државе остати незаобилазни актери интеграционих процеса.

Данас не можемо, а да се не отргнемо утиску да ЕУ на махове подсећа на класични међувладин режим управљања политикама, који се може објаснити најбоље кроз анализу националних преференција и стратегије интеракција међу државама чланицама. У сржи ове тезе су три основна елемента: „Претпоставка рационалног понашања држава, либерална теорија националних преференција и међувладин приступ анализи међудржавних преговора“ (Moravcsik, 1993:480). Претпоставка тезе о рационалном понашању држава је основа целокупне анализе, јер она објашњава користи и трошкове економске међузависности као основних детерминанти националних преференција, док национални интереси и преференције и стварање ужих, међудржавних коалиција, представљају основу међувладиног приступа функционисању институционалног механизма ЕУ. Овај приступ свакако произилази из оних теорија међународних односа који државе посматрају као билијарске кугле које имају фиксирани преференције у односу на богатство, опстанак, безбедност или моћ. Када говоримо о процесу европских интеграција, ЕУ се може посматрати из угла стратегија рационалних држава које делују на основу сопствених интереса и моћи. Најважније одлуке у ЕУ током историје, а нарочито оне које дотичу комунитаризацију неких политика, су донете управо кроз процес преговарања и трговине међу државама чланицама. Најпре, морамо рећи да је учешће неке државе у интеграционим процесима у ЕУ потпуно добровољно. Не постоји никаква могућност војне принуде или жестоких економских санкција које би приморале неку државу да учествује у тим процесима. Институционалисти деле многе тврдње са реалистима о међународном систему-да је анархичан, да су државе заинтересоване само са сопствене интересе, да су рационални актери који желе да преживе и да несигурност преовлађује у односима међу државама. Али, институционализам са друге стране тврди потпуно супротно од

реалиста-да је сарадња између држава могућа. Сарадња може бити рационална стратегија држава које трагају за сопственим интересима у одређеним условима. Реалисти сумњају у сарадњу ако нема принудне моћи, док институционалисти с друге стране кажу да институције, које се дефинишу као сет правила, норми, пракси и процедура одлучивања, могу помоћи у превазилажењу несигурности те сарадње. Институције проширују видике интеракције, стварајући игру од више рунди, а не само од једне рунде. Тачно је да државе могу преварити своје партнере у једној рунди, али државе знајући да ће морати да сарађују са истим партнерима више пута, биће подстакнуте да испуњавају краткорочне договоре како би могле да наставе сарадњу и профитирају на дужој стази (Christer, Tallberg, 2000:4). Друго, институције побољшавају проток информација о понашању држава. Оне сакупљају информације и дају прогнозе о томе да ли ће се државе придржавати правила. Државе тако знају да неће моћи да избегну поштовање правила. Институције пак могу побољшати ефикасност. Веома је скупо за државе да преговарају са осталима на ад хок основи. Институције могу редуковати трансакционе трошкове тако што ће бити централизовани форум на коме државе могу да се састану.

Овде можемо искористити и Алтузијеву теорију суверенитета. Глобално друштво, које Алтузије назива интегралном симбиотичком заједницом, дефинише се као организација састављена од плуралитета заједница које је засновано на првобитним асоцијацијама и вишеструким чланствима, а састоји се од преклапајућих моћи. На основу тога, свако политичко тело, институција или међународно организовање, какво је ЕУ, је резултат овог процеса уједињења заједница, где сваки ниво добија свој легитимитет и капацитет деловања од аутономије нижих нивоа. Циљ деловања је да се одреде нивои заједничке солидарности и аутономије колективних учесника, односно држава чланица, чија је сагласност организована у отвореном дијалектичком процесу општег и посебног, а основна идеја је да што се тиче свих, мора бити одобрено од стране свих. Право суверенитета се не може напустити, наследити или изменити од стране његових власника, односно држава чланица ЕУ. Не постоји власт која је у потпуности предата на ниво ЕУ, већ постоји само поверена власт коју државе чланице у суштини увек поседују. Институције ЕУ по овом моделу суверенитета имају власт која је контролисана од стране држава чланица и морају је употребљавати за опште добро, односно, институције ЕУ нису власници суверенитета, већ управитељи.

Зашто је Алтузијева теорија суверенитета релевантнија за нас од Боденове теорије суверенитета? Зато што је Боденова теорија неприменљива у оквирима ЕУ и уопште међународних институција. Боден сматра да извори моћи леже у праву и да је капацитет за стварање и кршење права у рукама суверена, а да су право доношења закона и право владавине идентични. Суверен није подређен сопственим декретима и правилима, изнад закона, односно, „они који су суверени не могу бити подређени ниједној другој власти. Закони суверена зависе искључиво од његове чисте и искрене воље“ (Bodin, 1962:2). У овом случају суверена моћ је та која дозвољава ономе ко има власт да наметне законе који се не односе на њега, јер практиковање моћи га не обавезује да

придобије сагласност субјеката, тј. сувереност је потпуно независна од субјеката на које се односе закони. Моћ одлучивања суверена се не може поверити било коме, јер ако његова моћ зависи од неког другог, он не може доносити законе, односно он не би био више суверен. Стога, Боденова сувереност је искључујућа. Дајући суверену улогу врховног законодавца, она даје политичкој заједници неограничену власт. Међутим, схватања Јохана Алтузија су потпуно другачија. Алтузије је своја схватања темељио на схватањима Аристотела који је описао човека као друштвену животињу која је посвећена узајамној солидарности и реципроцитету. Појединачни ниво посматрања, односно у овом случају ниво држава чланица ЕУ, не може бити самодовољан, а шира институционална матрица ЕУ је веза између њених чланица, док је она сама заснована на скуповима политичких и друштвених пактова које су закључили чланови ЕУ, односно на оснивачким актима. Државе чланице ЕУ ступају у интеракцију са другима, и нису изоловане, већ су чланови Заједнице, без могућности и истинске жеље да се одрекну својих права у корист шире политичке заједнице.

Када говоримо о тзв. методу Заједнице и тврдњама које се све више данас могу чути, да ЕУ све више наликује на наднационалну политичку и економску заједницу, а не на међувладин режим управљања, можемо рећи да и сам метод Заједнице проистиче управо из метода међувладиног режима управљања и да од њега зависи. Одлука да се продуби интеграција у ЕУ, свакако да доноси опасност од угрожавања дела аутономије држава чланица, али то је само оптичка варка посматрано из угла теорија међувладиног метода управљања. Јединствена институционална структура у ЕУ, па чак и са наднационалним обележјима, постоји захваљујући пристанку држава чланица и то у мери у којој она јача њихову контролу над процесима интеграције, а нарочито над сопствених унутрашњим политикама. Институције ЕУ заправо функционишу више пасивно у односу на деловање правих актера европских интеграција-држава чланица. Институције ЕУ служе уствари као арена за преговарање о највећем броју одлука о реформама ЕУ. Државе чланице су једини важни учесници на међувладиним конференцијама на којима се доносе реформски уговори о ЕУ и оне су једини правно признати потписници уговора који мењају ЕУ. Чак и проширење коришћења квалификоване већине приликом доношења одлука, може се посматрати из угла моћи држава чланица, јер су државе чланице једине одговорне за ширење института квалификоване већине на нове области и политике и да то зависи пре свега од њих. Наиме, државе чланице ће пристати на такав вид одлучивања када постану свесне чињенице да деле заједничке циљеве. У том случају, оне ће можда створити неутралног актера, нпр. неку наднационалну институцију ЕУ попут Комисије, како би предложила или извршила договоре између њих. Такође, уколико је неопходно донети важне одлуке у кратком року, а скуп од 28 чланица понекад може представљати проблем у процесу одлучивања, државе чланице ће највероватније пристати на поверавање дела суверених надлежности на институције ЕУ. С друге стране, како би задржале контролу над процесима европских интеграција, вероватно је да ће државе чланице створити поред те институције и инструмент за напор

рада те институције, који је данас оличен у систему комитологије. Наднационалне институције стога, остају творевина држава чланица.

Овај приступ не негира моћ институција ЕУ, и веома је погрешно рећи да су наднационалне институције супротстављене међувладином режиму управљања. Оно што се мора подвући међутим, јесте тврдња да те наднационалне институције служе државама чланицама и да нису независне. Државе чланице контролишу те институције и пристаће на њих само ако се то поклапа са њиховим преференцијама и циљевима које самостално не могу остварити. Према схватањима оваквог државо-центричког модела управљања институционалним механизмом ЕУ, ЕУ је попут осталих међународних институција. Све оне имају функцију увећавања ефикасности трговине међу државама тако што омогућавају смањење трансакционих трошкова. Стога, наднационални актери не могу постићи политичку аутономију, а ЕУ је налик на консоцијацијски режим управљања, који види државу као судију и посредника, пре него промотера неке одређене политике. Државе чланице у потпуности контролишу процесе интеграције, а чињеница да се већина одлука у Савету доноси једногласно, говори о томе да се државе чланице труде да се задовоље интереси и најмање државе чланице, што ће им омогућити сарадњу на дуже стазе. То не значи да су све донешене одлуке одраз испуњености сваког појединачног интереса, већ то значи да је пронађен најмањи заједнички именилац. Управо је задржавање правила једногласног одлучивања у највећем броју случајева, брана коју користе државе чланице како не би морале да пристају на мере које се косе са њиховим интересима. То омогућава државама чланицама да задрже контролу над исходима коначних одлука. У суштини, ниједна држава чланица није приморана да се integriше више него што то заиста жели. Када једна држава чланица одлучи да пренесе део суверених надлежности на ниво ЕУ, примарни национални интерес неће бити само да ограничи пренос тих надлежности, него и да утиче на стварање таквих наднационалних институција, које ће бити у стању да очувају равнотежу моћи у интеграцијским токовима, у корист државе.

С друге стране, приступ управљања на више нивоа не одбацује тврдњу да су националне власти и њихове преференције битни фактори интеграције. Међутим, оно што теоретичари овог приступа тврде је да државе чланице немају више апсолутни монопол над доношењем одлука на нивоу ЕУ. Могућност доношења одлука је подељена између различитих актера на различитим нивоима, и нису монополизоване од стране држава чланица. Наднационалне институције, попут Комисије, Суда правде и Парламента имају независан утицај на процесе креирања политика, који се не могу објашњавати тврдњама да су они прости агенти држава чланица. Државе чланице могу имати важну улогу, али ове институције могу делати и независно. Иако државе чланице могу имати извесну контролу над доношењем одлука у Савету, оне су спречене да у неким случајевима контролишу наднационалне институције које су створиле. Извршне власти држава чланица имају важну улогу у изради нацрта реформских аката и највећег броја секундарних аката, али оне су много мање доминантне у свакодневном креирању политика и у тумачењима ставки из Уговора.

Међутим, потпуна контрола наднационалних институција од стране држава чланица је ограничена у ЕУ великим бројем чланица, неповерењем које често влада међу њима, некохерентношћу међу њима и непланираним последицама институционалних промена. Једна је ствар да мали број чланица контролише процесе интеграција, а сасвим друга да њих 28, контролише те исте процесе. У могућим конфликтима међу чланицама, наднационалне институције могу профитирати и на тај начин проширити своје надлежности. Оснивачки акти ЕУ на пример, представљају такве документе који се могу интерпретирати на различите начине, и од стране институција и од стране чланица.

Ако су тврдње државо-центричког приступа тачне, онда бисмо морали да наиђемо на доминантан положај извршних власти држава чланица у свим сегментима креирања политика у ЕУ. То пред нас поставља три услова: Националне владе које су представљене у Европском савету и Савету министара, требало би да имају ефективну контролу над наднационалним институцијама попут Комисије, Парламента и Суда. Друго, националне владе би требало да задрже суверенитет у односу на остале националне владе и треће, националне владе би требало да контролишу мобилизацију субнационалних интереса у европској арени. А уколико је приступ владаvine на више нивоа тачан, најпре би требало да Европски савет и Савет министара деле моћ одлучивања са наднационалним телима. Треће, индивидуалне државе чланице не би требало да буду у могућности да контролишу исходе које желе и четврто, субнационални интереси би требало да се мобилишу директно на европском нивоу или би требало да користе ниво ЕУ да изврше притисак на своје националне владе.

Комитологија-ресуверенизација држава чланица или бекство од стварности?

Још од успостављања првих комитета почетком '60-их година 20. века за имплементацију Заједничке пољопривредне политике, број таквих комитета је драстично порастао. Данас имамо 229 комитета у свакој области политика у ЕУ. Ови комитети се састоје од представника држава чланица и Комисије, која поставља агенду, управља састанцима и пружа неопходну техничку помоћ. Систем познатији као комитологија је првобитно створен као део решења Савета министара који је имао задатак да повери извршна овлашћења Комисији, али тако да не изгуби контролу над процесима у разним политикама. Цео систем се базира на члану 202 Уговора о ЕУ, који говори о томе да Савет може испоставити Комисији одређене захтеве када јој поверава нове надлежности, а сам Савет је ту формулацију вешто користио тако што је захтевао од Комисије да се консултује са комитетима који састоје углавном од представника држава чланица пре него што донесе нацрт одлуке. И данас се систем комитологије посматра као контролни механизам у међуинституционалној борби. С једне стране, Комисија и Парламент као наднационалне институције желе „меке“ процедуре у оквиру система комитологије, док Савет и државе чланице заступају тврђе процедуре како би ограничили Комисију. Постоје два виђења сис-

тема комитологије. Прво виђење сматра да је систем комитологије управљачки систем који се састоји од убеђивања, аргументације и дисурзивних процеса, пре него контроле и командовања. Јергес и Нејер су увели у литературу термин „делиберативног наднационализма“ као главне карактеристике комитологије, која се заснива на три претпоставке: Они сматрају да су формалне структуре ограничене важности, односно, да „границе система комитологије не могу да се изједначе са формалним структурама“ (Joerges, 2002:135). Комитети су измешани са другим групама, нарочито са неформалним саветодавним групама у Комисији, које припремају нова правила, као и са радним групама у COREPER-у. Друго, начин одлучивања у систему комитологије не одговара принципима трговине него принципима решавања проблема. Јергес и Нејер овде тврде да моћ система комитологије произилази из способности представљања аргумената, који су подржани од стране стручне јавности. И треће, најбитније свакако, јесте да заступници овог делиберативног приступа систему комитологије, сматрају да систем комитологије доприноси социјализацији различитих група и учесника, односно да ти учесници у одлучивању раде годинама понекад, на неком проблему и да тај дуготрајни рад доводи до тога да они развију заједничко виђење ствари.

С друге стране, имамо заступнике рационалистичке теорије у систему комитологије, који сматрају а се државе чланице боје утицаја Комисије. Да би спречиле Комисију у придобијању превелике моћи, нарочито у фази имплементације одлука, Савет министара поверава извршна овлашћења Комисији под условом да следи одређена правила. Овај однос се уклапа у однос принципал-агент. Комитологија је неопходна јер су акти које усваја Савет непотпуни у смислу да њихова имплементација захтева стални напор, како се не би одвојили од првобитне намере законодавца. Преференције учесника у овом систему су константне-Комисија и Парламент заступају већу интеграцију, а државе чланице су скептичне. Начин гласања је одраз ове вечите борбе. Сваки комитет је Савет у малом. Сваки од њих користи квалификовану већину за гласање, а оригинални педлог акта долази од Комисије. Коначна одлука је резултат међувладиног трговања, као примећује Моравчик. Државе чланице су својрвсни пси чувари својих националних интереса. За разлику од делиберативног система комитологије, по овом приступу, формална правила су од изузетне важности јер спречавају Комисију у избегавању првобитних намера и правила које је поставио Савет.

COREPER као истински доносилац одлука

Уговор о Европској заједници за угаљ и челик из 1951. године не говори ништа о COREPER-у, међутим због све већег усложњавања процеса одлучивања, 1953. године, Савет је донео одлуку да успостави Комитет за координацију или COCOR, који ће имати задатак да припрема састанке Савета министара. COCOR је био састављен од виших званичника држава чланица и имао је увид у све важније области политика којима је тадашња Заједница управљала. Овај експеримент је био толико успешан да су се државе чланице

договориле да у оснивачком акту Европске економске заједнице из 1957. године унесу одредбе о сталним представништвима држава чланица Заједнице у Бриселу, као и посебног комитета чије ће задатке одредити Савет. 1958. године, Савет је усвојио и одлуку о успостављању Комитета сталних представника држава чланица или COREPER-а, а главни задатак овог тела је био да припрема састанке Савета. Амбасадори држава чланица се састају редовно у оквиру COREPER-а 2 и они се баве најосетљивијим темама, радећи углавном на припремама састанака Савета за опште послове. Та најосетљивија питања покривају углавном усвајање буџета, структурне и кохезионе фондове, приступање нових чланица и потписивање споразума о придруживању. Заменици амбасадора чине тзв. COREPER 1 и баве се тзв. техничким Саветима, попут Савета за животну средину, Социјална питања, Унутрашње тржиште, Транспорт, Риболов итд. Оно што је довело COREPER у позицију главног доносиоца одлука је тзв. Процедура А, која се на енглеском језику назива *Agreed points*, односно договорене ствари. То су углавном ствари око којих постоји сагласност држава чланица и преко 90% одлука се на овај начин усваја у Савету. Када се стални представници држава чланица договоре око неких питања, следи техничка дорада предлога одлуке и слање у Савет на усвајање. Када говоримо о карактеристикама овог тела, можемо рећи да стални представници у COREPER-у имају двојну улогу или да носе Јанусово лице, како се често напомиње у литератури. Они су представници својих држава чланица, али су и на основу своје улоге посредника између својих главних градова и Брисела, на неки начин и амбасадори ЕУ у својим државама чланицама. То је оно што Хејс-Реншо и Волас називају „континуираном тензијом између привржености дому и улоге у колективном форуму“ (Hayes-Renshaw, Wallace, 1995:564). COREPER представља механизам којим државе чланице претварају своје чланство у ЕУ у своје прорачунате интересе. С друге стране, стални представници деле колективну рационалност засновану на двојној одговорности да остваре опште добро својим државама, али и колективно за ЕУ. COREPER је типично тело које пати од аномалија међувладиног система управљања. Прво, постоји систем инструкција и начин на који државе чланице перципирају своје интересе и интересе Уније, а амбасадори често морају да функционишу на основу два скупа инструкција. Један скуп инструкција се односи на конкретне потезе које морају да повуку, а други скуп инструкција се односи на задатак проналажења решења и компромиса.

Многи ће рећи да је COREPER најбољи пример међувладиног метода управљања у ЕУ. Међутим, то је погрешно рећи. COREPER је током времена еволуирао и данас он представља најновији тип органа читаве Уније, који се разликује од типичног међувладиног органа. Стални представници данас имају задатак да штите националне интересе својих држава, али имају задатак пре свега да пронађу компромис са осталим телима Уније и државама чланицама. Амбасадори често имају задатак да се врате у своје главне градове и да донесу вести о преференцијама других држава чланица, али и Комисије. Стога, COREPER у будућности може послужити као механизам социјализације држава чланица са методом Заједнице у Унији.

Закључак

Европске интеграције су најпре изграђене на претпоставци да ће државе чланице добровољно продубити своје односе изван првобитних трговинских односа како би успоставиле заједничке политичке и друштвене циљеве, а сам процес интеграција се показао као добар рецепт за преживљавање већих и мањих држава у ЕУ, пре него што се показао као добар начин за остваривање државних структура. У Лисабонском уговору, државе чланице су стављене у срце европских интеграција пре свега кроз њихову улогу у Савету министара, а њихови национални парламенти су добили посебна права у погледу надгледања принципа субвенционисаности. Утицај држава чланица највише осећа у Европском савету, као водећој институцији ЕУ, и Савету министара, а најважнија разлика у деловању држава чланица ЕУ и њиховог понашања лежи у скраћеници QMV односно институту квалификоване већине, која поставља дипломатију и извршну власт у сасвим нови контекст. Сви аспекти стварања коалиција, балансирања и промене савезништва или убеђивања и манипулације су кључни за постмодерно окружење у ЕУ. Са проширењем на 28 држава чланица, правила су се променила, стварају се нове коалиције, нова тежина и балансирање моћи и креирање националних интереса. Нове чланице немају толико искустава као старе чланице ЕУ, многе се не слажу са наднационалном традицијом ЕУ, а многе се не осећају сасвим лагодно због структуре моћи у ЕУ и постојећих коалиција. Старе коалиције се мењају, а неке традиционалне попут осовине Берлин-Париз полако одумиру.

Структурне разлоге институционалне кризе у ЕУ смо приказали кроз супротстављање два концепта система управљања у ЕУ, међувладиног метода управљања и наднационалног метода управљања. Трећи метод управљања који је добио на значају од средине деведесетих година 20. века, а то је систем управљања на више нивоа, комбинује претходна два. Управо се у таквом хибридном начину управљања крију и структурни разлози институционалне кризе у ЕУ, јер од средине деведесетих година, разлике између два основна метода управљања системом ЕУ се постепено претварају у супротности, а ове у противречности.

Када говоримо о слабом представљачком капацитету, можемо приметити да је то последица преобладајуће улоге држава чланица и подељених надлежности. Са једне стране, националне владе надзиру извршна овлашћења Комисије, а са друге стране са успостављањем процедуре комитологије, Савет и националне владе су постали део читавог процеса. Чини се да кроз ову процедуру, државе чланице имају потпуну контролу над Комисијом, али за њих је много теже да је контролишу у областима где Комисија има искључиву надлежност, на пример у области конкуренције, државне помоћи, пољопривреде, трговинске политике и унутрашњег тржишта. На први поглед, чини се да је COREPER још једна од савремених институција, која служи за састанке дипломата држава чланица ЕУ и која припрема састанке Савета. Међутим, када се дубље анализира улога COREPER-а, види се да је то главно тело које доно-

си одлуке у ЕУ и које служи за комуникацију држава чланица са Унијом. У том смислу је COREPER еволуирао од простог међувладиног тела, неформалног карактера до *de facto* доносиоца одлука. Иако је првобитна улога COREPER-а била да припрема састанке Савета, развој ове институције представља један од незабележених случајева еволуције институција у ЕУ. Другим речима, велики део моћи, и то недефинисане моћи је прешао у руке сталних представника држава чланица. Сам COREPER је доживео велике промене.

Када говоримо о демократској легитимности у функционисању ЕУ, морамо имати на уму да та легитимност није добила одређено посебно место у уставној структури ЕУ. Далеко већи значај је дат принципу владавине права, а двострука линија демократског легитимитета нам говори да се у ЕУ она не заснива толико на улози целине грађана Уније, из чега би требало да произилази концепт легитимности који је заснован на принципу грађанства, колико на чињеници али да су они припадници не народа ЕУ већ народа држава чланица како их дефинишу устави њихових држава и оснивачки акти Уније. Ова двострука линија изражена је на институционалном нивоу на изборима за Европски парламент, који су једини избори на нивоу ЕУ и на националним изборима на којима се бира власт држава чланица, која је оличена у Савету на европском нивоу. Та друга линија демократског легитимитета је далеко значајнија, а избори за Европски парламент су другоразредни избори. Једина моћ Парламента се огледа у утицају избора за Парламент на формирање извршне власти у ЕУ, односно на састав Комисије. Такође, морамо рећи и да је демократски принцип у Лисабонском уговору замењен, па се тако губи начело демократије, а уместо њега примат добијају транспарентност, репрезентативност, јавна расправа и флексибилност. У ЕУ је од њеног стварања била доминантна извршна власт, што је произвело велике последице на европском нивоу по управљање и легитимност управљања институција ЕУ, али и на националном нивоу због великог трансфера надлежности на ЕУ. Уз то морамо додати и концептуалну различитост или хетерогеност европског политичког демос-а, јер је реч не о једном народу него народима, па се стога поставља логично питање колико ЕУ може да поднесе различитости у светлу постојеће институционалне кризе. Легитимност у ЕУ је мерена пре свега користима од интеграција, односно заступљен је концепт оутпут-а, а не инпута-а, што се налази у корену читаве кризе јер грађани ЕУ једноставно не заснивају свој однос према институцијама ЕУ на претходном поверењу већ на очекиваним користима. То ЕУ води директно у грађански клијентелизам, а не демократију, што је концепт који ће само привремено, или ситуационо одредити функционисање ЕУ, јер то није трајно решење.

Литература:

1. "Consolidated version of the Treaty establishing the European Community" (1997), European Commission,
http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_3_antlasmalar/1_3_2_tadil_antlasmalari/1997_cec_treaty_eng.pdf

2. "The European Constitution: Post-referendum survey in the Netherlands" (2005): Flash Eurobarometer, www.ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl172_en.pdf
3. „The European Constitution: Post-referendum survey in France“ (2005): Flash Eurobarometer, www.ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl171_en.pdf
4. „Ugovor iz Lisabona: Sigurna luka ili početak novog putovanja?“, zbornik radova, Službeni glasnik, 2012
5. Bailer, Stefanie (2004): *Bargaining Success in the European Union*, European Union Politics, Vol. 5, No. 1, pp. 99–123
6. Beach, Dereck (2005): *The Dynamics of European Integration: Why and When EU Institutions Matter*, Houndmills: Palgrave Macmillan
7. Bodin, Jean (1962): *The Six Bookes of a Commonweale*, Cambridge: Harvard University Press, 1962
8. Bulmer, Simon; Wessels, Wolfgang (1987):, *The European Council: Decision-Making in European Politics* Houndmills: Macmillan
9. Hayes-Renshaw, Fiona; Wallace, Hellen (1995): *Executive Power in the European Union: The Functions and Limits of the Council of Ministers*. In: Journal of European Public Policy 2(4)
10. https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/1887/11317/1/360_376.pdf
11. Joerges, Christian (2002): *Deliberative Supranationalism– Two Defences*, European Law Review, Vol. 8: 133–151
12. Jönsson, Christer; Tallberg, Jonas (2000): *Institutional Theory in International Relations*, <http://www.uni-muenster.de/Politikwissenschaft/Doppeldiplom/docs/IIR.pdf>
13. Lawler, Bacharach (1981): *Bargaining: Power, Tactics and Outcomes*, San Francisco: Jossey-Bass
14. Moravcsik, Andrew (1993): *Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach*, Vol. 31, No. 4, Journal of Common Market Studies, <http://www.eustudies.gr/wp-content/uploads/2012/03/Moravcsik-JCMS-1993.pdf>
15. Panke, Diana (2008): *The influence of small states in the EU: Structural disadvantages and counterstrategies*, UCD Dublin European Institute, http://www.ucd.ie/t4cms/wp_08-3_diana_panke.pdf
16. Toonen, Theo; Steunenberg, Bernard; Voermans, Wim (2005): *The Netherlands and Europe-Saying No to a European Constitution: Dutch Revolt, Enigma or Pragmatism?*, Leiden University,
17. Wallace, Hellen; Pollack, Mark (2005): *Policy/Making in the European Union*, Oxford University Press
18. Dinan, Desmond (2009): *Sve bliža Unija*, Službeni glasnik, Beograd
19. Dinan, Desmond (2010): *Menjanje Evrope*, Službeni glasnik, Beograd
20. Janjević, Milutin (2007): *Spoljna politika Evropske unije*, Službeni glasnik, Beograd
21. Knežević Predić, Vesna; Radivojević, Zoran (2009): *Kako nastaje i deluje pravo Evropske unije?*, Službeni glasnik
22. Samardžić, Slobodan (2000): *Postoji li demokratija u nadnacionalnoj Zajednici*, u zborniku: „Država i demokratija“, FPN i Službeni glasnik
23. Slobodan Samardžić (2012): *Evropska unija između krize i dezintegracije*, časopis “Pravo i Društvo”, br. 1/2012.
24. Hiks, Sajmon (2008): *Politički sistem Evropske unije*, Službeni glasnik, Beograd

INSTITUTIONAL CRISIS OF THE EUROPEAN UNION AS AN INTERNATIONAL ORGANIZATION

It's been 64 years since the European Coal and Steel Community was created, or 58 years from the creation of the European Economic Community and the European Atomic Energy Community. This process of economic and political integration is unprecedented in modern history and represents a major challenge for contemporary concepts of the EU management system. Ways of the policy management and the depth of integration inside EU have changed dramatically since the adoption of the Maastricht Treaty, while the Lisbon Treaty continued integration and maybe announced two opposite processes-deeper integration and the transfer of powers from member states to the EU level, and the overall crisis of EU, especially in light of the institutional and economic crisis. The main question that this paper addresses is whether the developments in recent years have consolidated EU or they have weakened it, or whether these events are part of the solution to the institutional crisis or its cause and if they weakened it, what level of management is formed in EU. The general assumption is that the main indicators of the overall institutional crisis in the EU are:

1. Difficulties in reaching a consensus on the issues of EU development and strengthening of the role of large Member States,
2. Poor representational capacity of the Commission, and
3. The loss of legitimacy in the functioning of the Union.

The main way in which this analysis is conducted is a collision of two opposite concepts of policy management in EU, which are seen as a structural causes of the crisis in EU: country-centric policy management, which relies on a theory of liberal institutionalism and the Community method, and then we analyze the main settings of both theories by observing processes in the conduct of policies at various levels in EU.

European integration was firstly built on the premise that member states will voluntarily deepen their relationships beyond the initial trade relations in order to establish a common political and social goals, and the integration process has proved to be a good recipe for survival of larger and smaller countries in EU. The Lisbon Treaty placed member states at the heart of European integration primarily through their role in the Council of Ministers, and their national parliaments were given special rights with regard to monitoring the principle of subsidiarity. The influence of member states is evident the most in the European Council, as the leading institution of EU, and the Council of Ministers, and the most important difference in the functioning of the EU member states and their behavior lies in the acronym QMV or a Qualified Majority Voting institute, which sets diplomacy and executive power in a completely new context. With the expansion of EU to 28 member states, the rules have changed, creating new coalitions, a new weight and balance of power and the creation of national interests. New members do not have much experience like the old EU member states, and many of them disagree with supranational tradition in EU. Many do not feel quite at ease because of the structure of power in EU and existing coalitions. The old coalitions are changing and some traditional such as Berlin-Paris axis are slowly dying.

We have demonstrated the structural causes of the institutional crisis in EU through the two opposing concepts of the EU system management, the intergovernmental method of governance and supranational management methods. The third management method that has been more and more evident since the mid-nineties of the 20th century, is a system of multi-level governance, that combines the previous two. Such a hybrid control mode hides structural causes of the institutional crisis in EU because the differences between the two main methods of management of the EU system are gradually turning them into contradiction.

When we talk about low-representational capacity, we can see that this is a consequence of the predominant role of the member states and a conferred jurisdiction. On the one hand, the national governments are monitoring the executive powers of the Commission, and on the other side after the establishment of a comitology procedure, the Council and the national governments have become part of the whole process. It seems that through this procedure, member states have full control over the Commission, but for them it is much harder to control it in areas where the Commission has exclusive power, for example in the area of competition, state aid, agriculture, trade policy and the internal market. At first glance, it appears that COREPER, yet another modern institution, serves as a meeting of diplomats of the EU member states and which prepares meetings of the Council. However, a deeper analysis of the role of COREPER suggests that it is evident that it is the main decision-making body in EU, which is used for communication with the EU member states. In this sense, the COREPER has evolved from a simple intergovernmental body, informal in its nature, to a de facto decision-maker. Although the original role of COREPER was to prepare the meetings of the Council, the development of these institutions is one of the unrecorded cases of the evolution of institutions in EU. In other words, much of the power, and undefined powers have been transferred into the hands of the Permanent Representatives of the Member States.

When we talk about democratic legitimacy in the functioning of the EU, we must bear in mind that this legitimacy has not received specific place in the constitutional structure of the EU. Far greater importance is given to the principle of the rule of law, and a double-line of democratic legitimacy tells us that the EU is not based so much on the role of citizens of the Union, from which it should derive its legitimacy, but that it is based on the treaties between its member states. This dual line is expressed at the institutional level in elections for the European Parliament, which are the only way of voting for policy makers at the EU level. This second line of democratic legitimacy is far more significant, and elections for the European Parliament are second-rate. The only power the Parliament reflects in the influence in EU, is the composition of the Commission. We must also say that the democratic principle in the Lisbon Treaty replaced the principle of democracy, and instead it was replaced by the primacy of them the transparency, representativeness, public debate and flexibility. The executive power has been predominant in EU since its creation, which produced huge consequences at a European level especially with regard to the management and the legitimacy of the institutions of the EU, but also at the national level because of the large transfer of competences to EU. In addition, we must add the conceptual diversity or heterogeneity of European political demos because it is not one nation, but nations, and thus the logical question of how EU can submit diversity in light of the current institutional crisis. The legitimacy of EU is measured primarily through benefits of integration, represented by the concept of output rather than input-and, what is at the root of the entire crisis, is the fact that EU citizens simply do not base their relationship with the EU institutions on previous confidence but the expected benefits instead. This leads directly to the EU civil clientelism, rather than democracy, a concept that will only temporarily, or situationally determine the functioning of EU, because it is not a permanent solution.

Key words: Crisis, consensus, democratic legitimacy, member states

ДУШАН ПРОРОКОВИЋ
Факултет за дипломатију и
безбедност
Београд

УДК 349.7:351.78
Оригиналан научни рад
Примљен: 03.09.2015
Одобрен: 22.09.2015

ИЗАЗОВИ ВЕЗАНИ ЗА ОБРАЗОВАЊЕ ИЗ ОБЛАСТИ НУКЛЕАРНЕ БЕЗБЕДНОСТИ И ПРОГРАМ МЕЂУНАРОДНЕ АГЕНЦИЈЕ ЗА АТОМСКУ ЕНЕРГИЈУ (ИАЕА)

Сажетак: Нуклеарни акциденти су велика претња човечанству, али нуклеарне технологије представљају и реалну алтернативу фосилним горивима. Због тога се наставља са повећавањем нуклеарних капацитета у разним деловима света. Један од проблема који се тиче међународне безбедности, јесте неадекватан систем образовања кадрова у овој области, који не може да одговори изазовима времена у којем живимо. Даљим развојем програма нуклеарне безбедности, оспособљавањем кадрова, смањивањем ризика и повећавањем степена сигурности, ИАЕА може значајно утицати да се неке од постојећих дилема реше и да се добију јаснији одговори на многобројна питања везана за нуклеарне програме и нуклеарну безбедност.

Кључне речи: нуклеарна безбедност, међународна безбедност, међународни односи, нуклеарне технологије, акциденти, ИАЕА

Увод

Паралелно са развојем војног нуклеарног програма, током четрдесетих година XX века јавља се и идеја о могућностима коришћења ове технологије у цивилне сврхе-за производњу електричне енергије. Први нуклерани реактор под кодним називом ЦП-1 (*Chicago Pile-1*) конструисан је у Чикагу (САД) у децембру 1942. године. Била је то једна од значајнијих активности познатог „Пројекта Менхетн“ (*Manhattan Project*), у оквиру којег су произведене и обе нуклеарне бомбе, потом употребљене за бомбардовање Хирошиме и Нагасакија. Деценију касније, 1951. године, први пут је произведена електрична енергија из нуклераног реактора, у америчкој експерименталној станици „Арко“ у Ајдаху (*Arco, Idaho*)¹. Ипак, прва нуклеарна електрана за континуалну произ-

¹ Reactors Designed by Argonne National Laboratory: Fast Reactor Technology“, *U.S. Department of Energy*, Argonne National Laboratory. Више на: <http://www.energy.gov> (страница последњи пут посећена 17.03.2015)

водњу електричне енергије није покренута у САД, већ у Совјетском савезу. Била је то електрана „Обнинск“ у Калушкој области (*Калужская область*), пуштена у рад 1954. године, са, по данашњим мерилима посматрано, скромним капацитетом од свега 5 MW². Од тада, па све до краја осамдесетих година XX века, долази до изградње великог броја нуклеарних електрана широм света. Ову експанзију су пратиле сталне расправе и дилеме да ли подстицати развој нуклеарне технологије или не?³ Заговорници већег коришћења нуклеарне енергије су бранили своју позицију тиме што су, са једне стране, резерве фосилних горива као најзначајнијег енергента-ограничене, док је, са друге стране, претерана експлоатација и употреба фосилних горива и њихових деривата стварала огромне еколошке проблеме. Противници су упозоравали на небезбедност ове технологије, која је потицала од немогућности људског фактора да увек и у потпуности контролише ланчане нуклеарно-физичке процесе.

Како се касније испоставило, противници су имали право, јер су нуклеарни акциденти изазвали катастрофе континенталних размера. Међутим, са изградњом нуклеарних електрана и пуштањем у рад нових нуклеарних ректора се није стало. Демографски раст и све већа потреба за електричном енергијом великог броја земаља у развоју, утицали су на то да се стално размишља о изградњи нових нуклеарних капацитета.

	држава	Капацитет (MW)	% у укупној производњи ел. ен.
1	САД	102,136	19,0
2	Француска	63,130	74,85
3	Јапан	44,215	18,1
4	Русија	23,643	17,8
5	Јужна Кореја	20,739	30,4
6	Канада	14,135	15,3
7	Украјина	13,107	46,2
8	Кина	12,086	2,0
9	Немачка	12,068	16,1
10	Велика Британија	9,938	18,1
11	Шведска	9,395	38,1
12	Шпанија	7,560	20,5
13	Белгија	5,927	51,0
14	Тајван	5,028	18,4
15	Индија	4,780	3,6
16	Чешка	3,804	35,3
17	Швајцарска	3,278	35,3
18	Финска	2,752	32,6
19	Бугарска	1,906	31,6
20	Мађарска	1,889	45,9

² „Nuclear Power in Russia“, *World Nuclear Association*. Доступно на: <http://www.world-nuclear.org> (страница последњи пут посећена 15.12.2014)

³ „Renewable Energy and Electricity“, *World Nuclear Association*. Доступно на: <http://www.world-nuclear.org>

21	Бразил	1,884	3,1
22	Јужна Африка	1,860	5,1
23	Словачка	1,816	53,8
24	Мексико	1,530	4,7
25	Румунија	1,300	19,4
26	Аргентина	935	4,7
27	Иран	915	0,6
28	Пакистан	725	5,3
29	Словенија	688	36,0
30	Холандија	482	4,4
31	Јерменија	375	26,6

Табела бр. 1: *Производња нуклеарне енергије по државама (у MW)*⁴

Тренутно, нуклеарне електране постоје у 31 земљи на свету. Највећи број реактора је у САД, а затим у Француској, Јапану, Русији и Јужној Кореји. Током хладноратовског периода, а покушавајући да чланице Источног блока учини економски независним од богатијих западних суседа (историјски посматрано традиционалних трговинских партнера) и енергетски самосталним, Совјетски савез је помогао изградњу нуклеарних капацитета у Чехословачкој, Бугарској, Мађарској и Југославији (пре свега трансфером технологија и знања). Распадом совјетске, чешко-словачке и јужнословенске државе „нуклеарне земље“ су постале Русија, Украјина, Јерменија, Чешка, Словачка и Словенија. Совјетски савез, односно од почетка деведесетих година XX века Русија (*ОАО Атомэнергпром*), продају опрему и знање у овој области низу држава-Ирану, Кини, Индији, Бразилу и тд.

У државама Западног блока самосталне нуклеарне програме развијале су паралелно САД (*General Electric, Westinghouse* и тд.) и Француска (*Électricité de France-EDF*), које се појављују и као највећи „извозници“ нуклеарне технологије, најпре у западноевропске земље, Јапан и Јужну Кореју, а затим широм света.

Самосталан нуклеарни програм током времена, а користећи се америчко-француским искуствима, развијају немачке (*E.ON, Vattenfall, RWE*) и јапанске енергетске корпорације (*Hitachi, Mitsubishi, JNFL, TEPCO*), које врло брзо постају важне учеснице на тржишту нуклеарних технологија. САД и Јапан су 2007. године потписале Заједнички акциони план за нуклеарну енергију (*United States-Japan Joint Nuclear Energy Action Plan*), којим предвиђају координацију активности у области истраживања и развоја нуклеарних технологија⁵. Циљ удруживања је да се повећа конкурентност произвођача из обе земље на пословима конструкције и/или производње нуклеарних реактора, нуклеарног горива, компјутерских симулација, обезбеђивања и физичке заштите, да се развије програм такозваних „малих реактора“ и успешан програм управљања нуклеарним отпадом.

⁴ Према: „Operational Long Term Shutdown Reactors“, *IAEA*. Доступно на: <http://www.iaea.org> (страница последњи пут посећена 19.03.2015)

⁵ US Department of Energy: <http://www.energy.gov/media/USJapanFactSheet.pdf> (страница последњи пут посећена 17.03.2015)

	<i>Нуклеарна електрана</i>	<i>Оригиналан назив</i>	<i>Држава</i>	<i>Капацитет</i>
1	Кашивазаки-Карива	<i>Kashiwazaki-Kariwa</i>	Јапан	8,212 MW
2	Брус	<i>Bruce</i>	Канада	6,300 MW
3	Ханул	<i>Hanul</i>	Јужна Кореја	5,906 MW
4	Ханбит	<i>Hanbit</i>	Јужна Кореја	5,904 MW
5	Запорожка	<i>Запорізька</i>	Украјина	5,700 MW
6	Гравелин	<i>Gravelines</i>	Француска	5,460 MW
7	Палјуел	<i>Paluel</i>	Француска	5,320 MW
8	Катен	<i>Cattenom</i>	Француска	2,200 MW
9	Ој	<i>Ōi</i>	Јапан	4,494 MW
10	Фукушима	<i>Fukushima Daini</i>	Јапан	4,268 MW

Табела бр. 2: Десет највећих нуклеарних електрана на свету⁶

Примећује се, међутим, да је и поред великог броја нуклеарних реактора, удео нуклеарне енергије у укупно произведеној електричној енергији у низу земаља на релативно малом или незадовољавајућем нивоу. У САД, Јапану, Канади, Немачкој и Русији, које су међу десет највећих произвођача, нуклеарна енергија учествује са испод 20 посто, док је у Кини то свега 2 посто (мада је очигледно стратешко опредељење Кине да се овај удео повећа у наредним деценијама, између осталог и због чињенице да Кина исцрпљује своја налазишта мрког угља и лигнита који су до сада користили за производњу електричне енергије у термоелектранама).

	<i>држава</i>	<i>Број постојећих ректора</i>	<i>Број реактора у изградњи</i>
1	САД	104	5
2	Француска	58	1
3	Јапан	50	2
4	Русија	33	10
5	Јужна Кореја	23	4
6	Канада	19	0
7	Украјина	15	2
8	Кина	17	32
9	Немачка	9	0
10	Велика Британија	16	0
11	Шведска	10	0
12	Шпанија	7	0
13	Белгија	7	0
14	Тајван	6	2
15	Индија	20	7
16	Чешка	6	0
17	Швајцарска	5	0
18	Финска	4	1
19	Бугарска	2	2
20	Мађарска	4	0

⁶ Према: <http://www.industcards.com/top-100-pt-1.htm>
(страница последњи пут посећена 19.03.2015)

21	Бразил	2	1
22	Јужна Африка	2	0
23	Словачка	4	2
24	Мексико	2	0
25	Румунија	2	0
26	Аргентина	2	1
27	Иран	1	0
28	Пакистан	3	2
29	Словенија	1	0
30	Холандија	1	0
31	Јерменија	1	0
32	Белорусија	0	2

Табела бр. 3: Број нуклеарних ректора по државама (активних и у изградњи)⁷

Убедљиво највећи удео нуклеарна технологија има у у производњи електричне енергије у Француској где чини три четвртине производње, а такође и у Белгији (51,0), Словачкој (53,8), Украјини (46,2), Мађарској (45,9), Шведској (38,1), Швајцарској (35,3), Словенији (36,0), Финској (32,6), Бугарској (31,6), Чешкој (35,3) и Јужној Кореји (30,4). Уочљиво је да земље са највећим економским и демографским растом, Кина (2 посто), Индија (3,6), Бразил (3,1), Аргентина (4,7) и Јужноафричка република (5,1) имају мали удео нуклеарне енергије у укупној производњи електричне енергије. У ову групу земаља могу се сврстати и Иран и Пакистан, мада због својих проблема, и поред несумњивих потенцијала, не бележе високе стопе економског раста у последњој деценији (Иран дуго година изложен санкцијама међународне заједнице, а Пакистан дестабилизован дугим ратовима, тероризмом и оружаним сукобима различитог интензитета на граници са Авганистану). Уједно, ово су и земље које највише рачунају на повећавање капацитета и развој нуклеарних технологија. Економски узлет и све већи број становника са једне и исцрпљивање необновљивих енергетских ресурса са друге стране, једноставно „усмеравају“ власти побројаних земаља ка развоју нуклеарних технологија. Без обзира на све ризике и релативно високе почетне инвестиције, ово је за њих најстабилнији извор енергије за привреду и грађане.

Због овога, без обзира на то што је у наредним годинама најављено затварање више од сто мањих дотрајалих нуклеарних реактора, ипак треба очекивати да се удео нуклеарне енергије у укупно произведеној енергији повећа у Кини, Русији, Јужној Кореји, Индији и САД⁸. То су најзначајније земље које интензивно раде на изградњи нових нуклеарних реактора (само је у Кини у току изградња 32 нова реактора)⁹. Поред њих, изградњу нових нуклеарних капацитета реализују Француска, Јапан, Украјина, Тајван, Финска, Бразил,

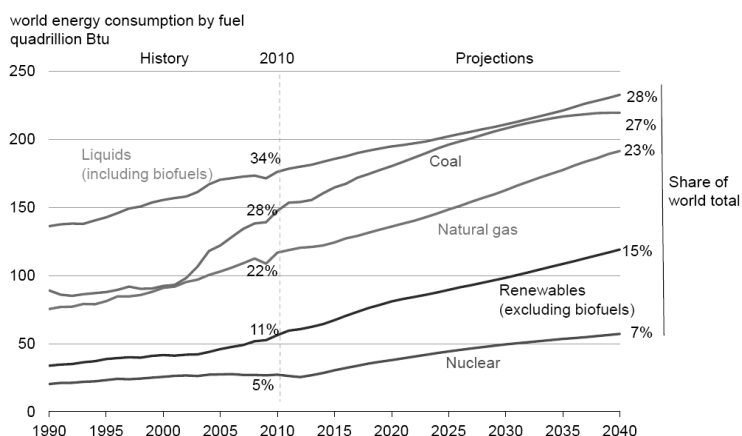
⁷ Према: „Operational Long Term Shutdown Reactors“, IAEA. Доступно на: <http://www.iaea.org> (страница последњи пут посећена 19.03.2015)

⁸ „Nuclear power: When the steam clears“, *The Economist*. March 24, 2011. Доступно на: <http://www.economist.com/node/18441163> (страница последњи пут посећена 17.10.2014)

⁹ Mark Diesendorf, „Book review: Contesting the future of nuclear power: A critical global assessment of atomic energy“, *Energy Policy*, vol. 56, 2013, стр. 738 – 739.

Словачка, Аргентина, Бугарска и Белорусија као нова чланица „ексклузивног клуба“ нуклеарних држава. Изградњу нових реактора већ дуже време најављује и Иран, а кораке у овом смеру предузимају Турска, Уједињени арапски емирати, Јордан и Вијетнам¹⁰. Заинтересованост за стицање статуса „нуклеарне земље“ показују још и Пољска, Литванија, Египат, Индонезија, Казахстан, Тајланд, Чиле, Малезија, Мароко, Нигерија и Саудијска Арабија¹¹. Отуда и процене да ће се до 2040. године удео енергије из нуклеарних реактора у укупно произведеној енергији повећати са садашњих 5, на око 7 посто.

С обзиром на све већу заинтересованост низа политички утицајних држава (чланице Г-20, БРИКС, ОИК и тд.) и њихових растућих националних економија за развојем нуклеарних технологија, за период од 2001. године користи се појам „нуклеарна ренесанса“ (*nuclear renaissance*). Узроци „нуклеарне ренесансе“ се налазе у већ поменутих разлозима: исцрпљивању резерви фосилних горива услед чега њихова цена континуално расте (цена нафте је у последњих две деценије порасла шест пута), експоненцијалном порасту становништва на земљи (демографска експлозија), потребама за стабилним енергетским изворима привредних система земаља у развоју¹². Као разлог за већу употребу нуклеарних потенцијала још се наводи и потреба смањивања испуштања у атмосферу гасова који производе ефекат стаклене баште¹³. Међу највећим загађивачима су, поред аутомобила, још и термоелектране и разни индустријски капацитети који користе фосилна горива за погонску енергију.

Илустрација бр. 1: Потрошња ел. енергије у свету по врстама (1990-2040)¹⁴

¹⁰ Emerging Nuclear Energy Countries“, *World Nuclear Association*. Доступно на: <http://www.world-nuclear.org> (страница последњи пут посећена 27.10.2014)

¹¹ Mycle Schneider, Antony Froggatt, Steve Thomas, *Nuclear Power in a Post-Fukushima World*, Worldwatch Institute, Washington (DC), 2011, стр. 17-22.

¹² „The Nuclear Renaissance“, *World Nuclear Association*. Доступно на: <http://www.world-nuclear.org> (страница последњи пут посећена 15.12.2014)

¹³ Trevor Findlay, *The Future of Nuclear Energy to 2030 and its Implications for Safety, Security and Nonproliferation*, The Centre for International Governance Inovation, Ottawa, 2010, стр. 7-32.

¹⁴ *World energy consumption outlook from the International Energy Outlook*, Published by the U.S. DOE Energy Information Administration, Washington DC, 2013.

У периоду „нуклеарне ренесансе“ је публикован велики број радова који указују на то како је и поред свих ризика, нуклеарна енергија на дуги рок најисплативија, али и најмање штетна, због тога што је њен утицај на климатске промене (према мишљењу низа теоретичара најзначајнија претња за човечанство данас) релативно мали¹⁵. И поред свих ових радова и образложених ставова о користима и погодностима коришћења нуклеарне енергије, расположење становништва према питању изградње нових нуклеарних капацитета у низу држава је врло неповољно. Јер, проблеми се јављају у све већем броју нуклеарних акцидената, као и све већом количином нуклеарног отпада који се не може уништити, рециклирати или разложити, па због тога представља трајну претњу по људе и животну средину¹⁶.

После несреће у јапанској нуклеарној електрани „Фукушима“ 2011. године, власти већег броја земаља су, под притиском јавног мњења, доносиле или потврђивале одлуке о забрани градње нуклеарних електрана на њиховим територијама (између осталих и у Аустралији, Аустрији, Данској, Ирској, Грчкој, Новом Зеланду, Норвешкој, Португалу, Малти, Луксембургу, Лихтенштајну и тд.)¹⁷. Немачка и Швајцарска су донеле одлуке о постепеном гашењу постојећих реактора и преласку на алтернативне енергетске ресурсе¹⁸. Немачка ће одустати од нуклеарних енергетских извора до 2022, а Швајцарска до 2034. године¹⁹. Због свега наведеног, може се закључити и како је 2011. година означила крај „нуклеарне ренесансе“. Или је можда тачније рећи крај „Прве нуклеарне ренесансе“. Јер, са друге стране, процес изградње нових нуклеарних реактора се наставља широм света, без обзира на инциденте и безбедносне претње.

Нуклеарни акциденти

Број нуклеарних инцидената и акцидената је од 1954. године и пуштања у рад првог реактора био велики. Само у Француској, европској земљи са највећим бројем реактора, од октобра 1969. до априла 2012. године десило се дванаест инцидената. Највећу материјалну штету, која је на крају премашила 100 милиона евра, направило је отказивање сигурносних вентила 21. јануара 2002. у систему нуклеарне електране у Маншу (*Manche*)²⁰. Поледњи квар се догодио

¹⁵ M. V. Ramana, „Nuclear Power: Economic, Safety, Health, and Environmental Issues of Near-Term Technologies“, *Annual Review of Environment and Resources*, 34, стр. 144-145.

¹⁶ Allison Macfarlane, „Obstacles to Nuclear Power“, *Bulletin of the Atomic Scientists*, 63 (3), May 2007, стр. 24-25.

¹⁷ „Nuclear power: When the steam clears“, *The Economist*. March 24, 2011. Доступно на: <http://www.economist.com/node/18441163> (страница последњи пут посећена 17.10.2014)

¹⁸ Helen Pidd, „Germany to shut all nuclear reactors“, *The Guardian*, 30 May 2011. Доступно на: <http://www.theguardian.com/uk> (страница последњи пут посећена 17.10.2014)

¹⁹ Swiss to phase out nuclear power by 2034“, *Swissinfo*, 25.05.2011. Доступно на: http://www.swissinfo.ch/eng/politics/internal_affairs/Swiss_to_phase_out_nuclear_power_by_2034.html?cid=30315730 (страница последњи пут посећена 24.10.2014)

²⁰ Према: <http://nuclearfreeva.blogspot.com/2011/11/nuclear-power-accidents-in-france.html> (страница последњи пут посећена 22.11.2014)

5. априла 2012. године, када је дошло до пожара на једној од примарних пумпи реактора електране у Пенлију (*Penly*), што је довело до, како у званичним верзијама о овом догађају пише, „радиоактивног цурења“ унутар пумпе²¹. Током протеклих деценија чести су били инциденти и у Јапану, Канади, САД и Индији. О размерама и свим последицама појединих инцидената, као што је био случај у словачкој електрани у Јасловским Бохуњицама (*Jaslovské Bohunice*) 1977. године, када је дошло до цурења горива током његове замене у реактору, сазнало се тек после неколико година, пошто су информације о оваквим догађајима у једнопартијском систему биле строго контролисане^{22 23}.

Проблем, у већини случајева, представља то што шира јавност никада не верује у умирујућа саопштења надлежних државних органа и представника енергетских корпорација. Поред тога, после сваког од инцидената бурно реагују представници многобројних невладиних организација које се баве питањима заштите животне средине, што подрјева сумње и изазива неповерење. Треба имати у виду да у свету функционише јак и добро организован „нуклеарни лоби“, којем није у интересу да се о нуклеарним инцидентима и акцидентима често и дуго говори²⁴. Као што се види из представљених података, нуклеарне електране производе 5 посто укупне енергије на свету, са тенденцијом даљег раста учешћа, па се инвестиције, трошкови текућег одржавања и развоја у овом сектору, мере стотинама милијарди долара на годишњем нивоу.

Ипак, велике акциденте и њихове штетне последице није било могуће нити сакрити, нити прећутати. Међународна агенција за атомску енергију (у даљем тексту ће за ову организацију бити коришћена скраћеница ИАЕА, која долази из енглеског језика и представља акроним од: *International Agency for Atomic Energy*) категоризује акциденте према јачини на скали нуклеарних догађаја која се обележава са ИНЕС (*INES-International Nuclear Event Scale*) од ИНЕС-0 до ИНЕС-7²⁵. Четири акцидента су до сада означени са ИНЕС-5, један са ИНЕС-6 и два су сврстана у категорију ИНЕС-7²⁶.

²¹ Према: *Energy News*: <http://enenews.com/afp-fires-radioactive-leak-at-french-nuclear-plant-level-1-on-ines-scale-small-pools-of-burning-oil-teams-working-to-lower-pressure> (страница последњи пут посећена 22.11.2014)

²² О инциденту више у чланку: Jozef Kuruc, Lubomír Mátel, „30th and 29 th Anniversary of Reactor Accident in A-1 NPP Jaslovské Bohunice“, *Sborník rozšířených abstraktů*, XXVIII, Dny radiální ochrany, November 20-24, 2006, Luchačovice, Czech Republic., стр. 159-162. Такође и у чланку истих аутора: „Thirtieth Anniversary of Reactor Accident in A-1 Nuclear Power Plant Jaslovské Bohunice“. *INIS Collection Search*, IAEA, 2007, стр. 1-23.

²³ Што се Балкана тиче, последњи овакав случај се догодио 5. маја 2008. године. Тог дана је у словеначкој нуклеарки „Кршко“, у вечерњим сатима, активиран сигурносни аларм за узбуђивање свих чланица ЕУ, тзв. *ECURIE*. Касније је јавност обавештена како се радило о лажној узбуни, те да је до активирање алармног система дошло „само услед иштицања раскладне течности у реактору“, што није могло узроковати било какве озбиљније последице. Према: <http://www.dw.de/ecurie-sustav-polo%C5%BEio-prvi-ispit/a-3390632> (страница последњи пут посећена 23.11.2014)

²⁴ Brian Wheeler, „Labour and the nuclear lobby“, *BBC*, 23 May 2007. Доступно на: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/5149676.stm (страница последњи пут посећена 22.11.2014)

²⁵ Према овој категоризацији ИНЕС-0 је одступање које нема утицаја на нуклеарну безбедност, ИНЕС-1 аномалија, ИНЕС-2 инцидент, ИНЕС-3 озбиљан инцидент, ИНЕС-4 несрећа са локал-

У категорију ИНЕС-5 сврстани су акциденти у британском Виндскејлу (*Windscale*), на Острву три миље у САД, већ поменути несрећа у словачким Јасловским Бохуњицама и у бразилској Гојанији. Два од ових акцидената немају везе са нуклеарним електранама²⁷. До несреће у нуклеарној електрани на Острву три миље (*The Three Mile Island*) у Пенсилванији дошло је 28. марта 1979. године. Због механичког квара и лоших процена запослених о томе шта се заправо дешавало са реактором, после два сата ванредних догађаја почело је топљење реактора²⁸. Услед испаравања велике количине воде која је требала да хлади реактор, уследило је откривање горивних шипки. Без довољног хлађења, при високој температури од око 1000 степени целзијуса, почело је топљење горивних шипки. Убрзо је измерена повишена радиоактивност у примарном прстену, а затим и у подручју око електране²⁹. Званичници су убеђивали јавност да неће бити већих последица по становништво и животну средину, међутим низ истраживања у другој половини осамдесетих година је указао на повећан број оболелих од различитих врста канцера у широј околини Острва три миље^{30,31}.

ним последицама, ИНЕС-5 несрећа са ширим последицама, ИНЕС-6 озбиљна несрећа, а ИНЕС-7 катастрофа.

²⁶ У категорију ИНЕС-5 сврстани су акциденти у британском Виндскејлу (*Windscale*), на Острву три миље у САД, већ поменути несрећа у словачким Јасловским Бохуњицама и у бразилској Гојанији. Два од ових акцидената немају везе са нуклеарним електранама. Пожар у нуклеарном реактору у британском Виндскејлу избио је 10. октобра 1957. године. За разлику од осталих наведених случајева, реактор у Виндскејлу је служио за војне намене, а циљ његовог пуштања у рад био је повезан са конструкцијом атомске бомбе. Надлежне службе нису успеле да реагују на време па је пожар беснео пуна три дана, а ветар је радиоактивне честице разносио широм британског острва и преко Ла Манша у континентални део Европе. У бразилском граду Гојанија (*Goiania*) је у септембру 1987. године забележен случај, који су представници ИАЕА означили као „најгору радиолошку несрећу у историји“.

²⁷ When Windscale Burned“, *Nuclear Engineering International*, 14 September 2007, Viewpoint. Доступно на: <http://www.neimagazine.com/features/featurewhen-windscale-burned/> (страница последњи пут посећена 14.12.2014); Rebecca Morelle, „Windscale fallout underestimated“, BBC, 6 October 2007. Доступно на: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/7030536.stm> (страница последњи пут посећена 23.11.2014)

²⁸ 14-Year Cleanup at Three Mile Island Concludes“, *New York Times*, August 15, 1993. Доступно на: <http://www.nytimes.com/1993/08/15/us/14-year-cleanup-at-three-mile-island-concludes.html> (страница последњи пут посећена 14.12.2014)

²⁹ Daniel Ford, *Three Mile Island: Thirty Minutes to Meltdown*, Penguin, New York, 1992.

³⁰ Maureen Hatch, Sylvan Wallenstein, Jan Beyea, Jeri Nieves, Mervyn Susser, „Cancer rates after the Three Mile Island nuclear accident and proximity of residence to the plant“, *American Journal of Public Health*, 81 (6), June 1991, стр. 719–724; Roger Levin, „Incidence of thyroid cancer in residents surrounding the three mile island nuclear facility“, *Laryngoscope*, 118 (4), 2008, стр. 618–628; David Fischer, *History of the International Atomic Energy Agency: the first forty years*, IAEA, Vienna, 1997, стр. 4–7.

³¹ Занимљивост из истраживања рађених 1995. године, а која су се тичала броја оболелих од рака тироидне жлезде, је у томе да раст броја оболелих није забележен у округу у којем је нуклеарна електрана лоцирана (*Dauphin County*), али јесте у суседним окружима Јорк (*York County*) и Ланкастер (*Lancaster County*). Остaje питање да ли је то због атмосферских прилика или су мере деконтаминације предузимане само у подручју непосредно око електране, или је нешто треће у питању? Чишћење електране, током којег је уклоњено близу 100 тона радиоактивног горива, трајало је чак до 1993. године. После акцидента на Острву три миље забележен је велики пад

Са ИНЕС-6 означена је „Киштимска хаварија“ (*Киштымская авария*), акцидент из руског града Језерска (*Озёрск*) 1957³². Септембра те године је у постројењу за прераду нуклеарног горива у Језерску дошло до проблема у раду система за хлађење у једном од резервоара који је садржао око 80 тона течног радиоактивног отпада. Надлежне стручне службе нису ни приметиле овај квар, па нису ни могле да реагују на време. Температура течног радиоактивног отпада је почела да расте што је довело до испаравања и хемијске експлозије исушеног отпада 29. септембра 1957. У наредних десетак сати радиоактивни облак се кретао ка североистоку, протегнувши се 300 до 350 километара од места експлозије. Честице из облака су довеле до дугорочне контаминације области веће од 800 km², коју су потом комунистичке власти затвориле и прогласиле Источноуралски природни резерват. У стручној штампи ова област је названа „источноуралска радиоактивна стаза“ (*Восточно-Уральский радиоактивный след*). Совјетске власти нису реаговале адекватно, могуће је и због тога што у првом тренутку нису биле свесне размера катастрофе, а могуће је и због тога што су желеле да заташкају овај случај. Међутим, оно што се десило, није се могло сакрити. Евакуација више од 10.000 становника овог подручја је почела тек после седам дана, када је степен контаминаности био висок, а појединци почели да побољевају од разних, до тада невиђених болести (брзо опадање косе, инфекције коже, нагла слабост и умор и тд.)³³. Сви параметри који се тичу контаминаности подручја „источноуралске радиоактивне стазе“ су и даље били врло високи пола века после акцидента, показала су истраживања Албрехта Келерера (*Albrecht Kellerer*) са почетка двехиљадитих³⁴.

Два највећа нуклеарна акцидента у историји (означена као ИНЕС-7) догодила су се у украјинском Чернобиљу (тадашњи Совјетски савез) и јапанској Фукушими. Акцидент у Чернобиљу (*Чернобыль*) 26. априла 1986. остао је познат и као „Чернобиљска катастрофа“ (*Чернобыльская катастрофа*). До несреће је дошло током експеримента на реактору, када су стручњаци желели да испитају случај колико би времена требало електричном генератору да почне са радом када би дошло до прекида спољашњег напајања електричном енергијом. Овакви експерименти су и раније рађени, а њихова функција је била повећавање нивоа безбедности и тражење решења за случај ванредних ситуација. Међутим, већ на почетку експеримента 26. априла 1986. ствари су изамкле контроли и после свега десет секунди присутни истраживачи више нису могли да утичу на развој догађаја. По искључивању спољашњег напајања енергијом, у реактору је дошло до наглог опадања нивоа воде за хлађење, с обзиром да су пумпе брзо успоравале рад заједно са угашеним генератором који је обез-

подршке јавног мњења изградњи нових нуклеарних капацитета у САД. До 1979. године била је планирана изградња још 129 електрана, а после акцидента су реализована свега 53 пројекта.

³² Пошто је град Језерск био један од „забрањених градова“ у Совјетском савезу, који чак нису били убележени ни на географским картама (у службеним документима је навођен као Чељабинск-40), акцидент је назван „Киштимска хаварија“ по граду Киштиму, најближем „незабрањеном граду“ у тој области.

³³ Према: Zhores Medvedev, *Nuclear disaster in the Urals*, Vintage Books, New York, 1980.

³⁴ Albrecht Kellerer, „The Southern Ural Radiation Studies“, *Radiation and Environmental Biophysics*, Vol. 41, Issue 4, December 2002, стр. 307-316.

беђивао енергију за њих. Услед тога долази до повећања температуре воде на улазу у реактор, што је уједно повећавало његову снагу до неконтролисаног нивоа. Оператери су покушали да прекину рад преко система за аутоматско гашења реактора, али како су параметри у реактору били невероватно високи, овај систем није био у могућности да заустави рад. Нагли пораст притиска и парна експлозија која је уследила разнели су цео блок нуклеарне електране, иако се изнад горивних елемената налазио поклопац тежак 2.000 тона, а око њих дебео зид од армираног бетона³⁵.

Радиоактивне честице су почеле слободно да се шире ваздухом, контаминирајући најпре шире подручје око града Припјат у североисточној Украјини. Да ствар буде гора, совјетско комунистичко руководство је оклеало два дана да обавести међународну заједницу о овом акциденту и могућим последицама, па је до узбуне на целом континенту дошло тек пошто су почеле да се бележе повишене стопе радијације у Шведској, Финској и Норвешкој. Становништво из Припјата и околине је брзо евакуисано, али су последице остале³⁶. Према истраживању Међународног савета за бригу о здрављу људи изложених радијацији из Хирошиме (*HICARE-Hiroshima International Council for Health Care of the Radiation-exposed*) веће су последице Чернобиљске катастрофе од бомбардовања нуклеарном бомбом Хирошиме и Нагасакија на крају Другог светског рата³⁷.

Последњи велики нуклеарни акцидент означен са ИНЕС-7, догодио се у јапанској нуклеарки Фукушима (*Fukushima Daiichi*) 11. марта 2011. године недалеко од града Окума. До проблема у раду нуклеарне електране Фукушима долази после разорног земљотреса, јачине 9 степени по Рихтеровој скали. У тренутку земљотреса три реактора су била ван функције, на њима су рађени послови редовног текућег одржавања, док су се преостала три реактора аутоматски искључила. Међутим, земљотрес је узроковао појаву великог таласацунамија, који је поплавио све реакторе у електрани. Агрегати, који су покретали пумпе за хлађење реактора су услед поплаве остали без довода електричне енергије, па је током неколико наредних дана дошло до делимичног топљења језгра сва три реактора која су била у функцији, а услед експлозије водоника уништен је кров изнад четвртог ректора који није био оперативан. Драма у Фукушими је трајала целих пет недеља, а радиоактивне честице су доспеле до Русије на северу и САД на истоку. Посебан проблем представља контаминираност морског дна и последице које ће услед тога настати у будућности. Процене су да ће бити потребно више деценија да се изврши комплетна деконтаминација³⁸.

³⁵ Борис Горбачёв, „Чернобыльская авария“. Доступно на: <http://n-t.ru/tp/ie/ca.htm> (страница последњи пут посећена 14.12.2014)

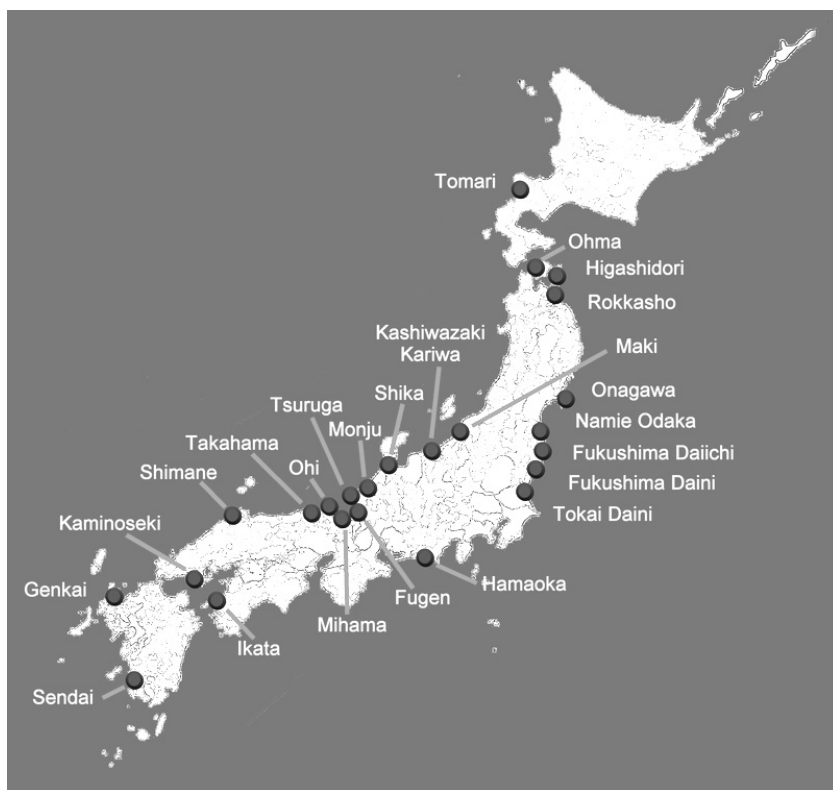
³⁶ Више на: <http://pripyat.com/about.html> (страница последњи пут посећена 05.02.2015)

³⁷ Према: „Comaprison of Damage Hiroshima/Nagasaki, Chernobyl and Semipalatinsk“, *Hiroshima International Council for Health Care of the Radiation-exposed*. Доступно на: <http://www.hicare.jp/en> (страница последњи пут посећена 09.12.2014)

³⁸ Sachie Mizohata, „Amartya Sen's Capability Approach, Democratic Governance and Japan's Fukushima Disaster“, *The Asia-Pacific Journal*, Vol 9, Issue 46/ No 2, November 2011. Доступно на: <http://www.japanfocus.org/-Sachie-MIZOHATA/3648> (страница последњи пут посећена 11.12.2014)

Тек после овог акцидента на видело је изашло неколико непријатних истина о јапанским нуклеаркама. Наиме, током инспекција надлежних служби често су проналажене разне неправилности у раду, али се о томе није јавно говорило, нити су предузимане неопходне мере да се недостаци отклоне. Само је у Фукушими долазило до извесних проблема у три наврата-1967, 1976. и 1991. године. Иако се у свету Јапан антиципира као једна од најуређенијих држава, реч која је најчешће повезивана са питањем нуклеарне безбедности после сазнавања свих ових података била је-корупција! Велики проблем су представљале и локације на којима се нуклеарне електране граде³⁹.

Према подацима које је представио интернет портал Викиликс (*Wikileaks*), званичници ИАЕА су више пута изражавали своју забринутост због тога што се реактори налазе у подручјима изражене сеизмичке активности и упозоравали да може доћи до несрећа у случају земљотреса и цунами таласа, али су се надлежни у Јапану оглушили на сва та упозорења⁴⁰.

Мапа бр. 1: Локације нуклеарних реактора у Јапану⁴¹

³⁹ „IAEA warned Japan over nuclear quake risk: Wikileaks“. Доступно на: <http://wikilinksnews.com/wikileaks-news/iaea-warned-japan-over-nuclear-quake-risk-wikileaks-channel-news-asia/> (страница последњи пут посећена 14.12.2014)

⁴⁰ „Tepco did not act on tsunami risk projected for nuclear plant“, 13 February 2012. Доступно на: <http://jagadees.wordpress.com/2012/02/13/tepcos-did-not-act-on-tsunami-risk-projected-for-nuclear-plant/> (страница последњи пут посећена 15.12.2014)

⁴¹ Мапа преузета из чланка: Sachie Mizohata, *наведено дело*.

Погледом на локације осталих нуклеарних реактора у Јапану, лако се може закључити да су скоро сви у приобалном појасу, што их излаже истим ризицима којима је била изложена и Фукушима. То је и један од разлога због којих је свега неколико недеља после инцидента у Фукушими петицију којом се тражи затварање нуклеарних електрана на острву потписало више од 10 милиона Јапанаца⁴². Према првим истраживањима, радијација која је испуштена за време несреће у Фукушими износи између 10-30% радијације из Чернобиља⁴³. Ипак, с обзиром на то да Јапан има велику густину насељености и да се нуклеарна електрана налази на обали океана, последице несреће могу бити и горе него у Чернобиљу. Због свега овога, на нуклеарну енергију се у широј јавности гледа као на „опасну, непопуларну, скупу и ризичну“⁴⁴. Ипак, треба имати у виду већ изнету констатацију да се изградња нових нуклеарних реактора широм света наставља, поред постојећих 437 који су у функцији, као и да се предвиђа како ће удео нуклеарне у укупно произведеној енергији у деценијама пред нама расти⁴⁵. То је још један разлог због којег питања нуклеарне безбедности неопходно боље регулисати и стандардизовати. Нуклеарни акциденти не познају границе државе, они угрожавају целу планету, па су и све веће и опсежније активности ИАЕА по овом питању логичне.

Уочени проблеми везани за образовање из области нуклеарне безбедности

Различити курсеви и студије заштите и нуклеарне безбедности, на почетку су се почели уоквиравати и развијати паралелно, у свакој од држава у којој је постојао нуклеарни програм. Интензивнију сарадњу по овом питању у великој мери је ометала и биполарна структура светског политичког система. Током хладноратовског периода је већина послова и процедура везаних за нуклеарне технологије била проглашена државном тајном, а стална конфронтација између два блока додатно је ометала развој садржајне и обострано корисне размене. До размене искустава и трансфера технологија зато је углавном долазило само између различитих држава у истом блоку, мада је и таква сарадња била оптерећена разним ограничењима. Ипак, временом се дефинишу канали за размену искустава и знања, па тако током деведесетих година XX века долази и до постепеног усклађивања и стандардизовања низа процедура које се тичу нуклеарне безбедности. Поред завршетка Хладног рата, на овакав расплет је значајно утицала и Чернобиљска катастрофа. Била је то опомена човечанству шта се све може десити уколико се не реагује благовремено и

⁴² Исто

⁴³ Frank Von Hippel, „The radiological and psychological consequences of the Fukushima Daiichi accident”, *Bulletin of the Atomic Scientists*, 67 (5), September/October 2011, стр. 27-36.

⁴⁴ Према: „Nuclear power: When the steam clears“, *The Economist*. March 24, 2011. Доступно на: <http://www.economist.com/node/18441163> (страница последњи пут посећена 14.12.2014)

⁴⁵ Mycle Schneider, Antony Froggatt, Steve Thomas, *Nuclear Power in a Post-Fukushima World*, Worldwatch Institute, Washington (DC), 2011, стр. 13.

уколико не постоје разрађене процедуре за реакцију у случају нуклеарних акцидената, као и институција које се тим питањем баве. Без обзира што нека земља нема сопствене нуклеарне капацитете, она може бити погођена последицама нуклеарног акцидента и зато је ово питање важно за целу међународну заједницу.

И поред тога што је проблем уочен још почетком деведесетих, до 2008. године се на његовом решавању урадило несразмерно мало. У извештају радне групе коју је формирала Организација за економску сарадњу и развој (OECD-*Organisation for Economic Co-operation and Development*) констатује се како су „нуклеарни капацитети изграђивани према потребама појединих земаља и региона“, па се према томе предузимају и мере заштите⁴⁶. Посебан проблем представља то што се школски програми из нуклеарне физике и осталих научних дисциплина, важних за одржавање и развој нуклеарних технологија, разликују по различитим земљама. И школски програми се често планирају и пројектују према националним капацитетима појединих земаља. У периоду 1998-2008. година у свету је чак 5.000 студената стекло звање доктор нуклеарне физике, али остаје отворено питање колико је њихова оспособљеност и ниво стеченог знања на задовољавајућем нивоу⁴⁷. Експерти Организације за економску сарадњу и развој ово виде као потенцијални проблем, који се може јавити услед глобализације тржишта стручне и специјализоване радне снаге и отварања граница. Интерес капитала је да се максимализује профит, па је и његова логика да се радна снага плати што је могуће мање. Међутим, у случају хаварија или акцидената неопходно је да у нуклеарним енергетским постројењима постоје квалификована и обучена радна снага, која ће правовремено реаговати и спречити или ублажити појаву нежељених последица. Због овога Организација за економску сарадњу и развој предлаже утврђивање механизма који ће обезбедити заједничко стратешко планирање на међународном нивоу, а што треба да почне најпре интензивном и свеобухватном сарадњом између националних/државних агенција за питање нуклеарне безбедности у различитим државама и надлежних међународних организација (у саставу ОЕЦД је формирана и посебна Нуклеарна енергетска агенција-NEA-*Nuclear Energy Agency*)⁴⁸.

Истраживање које је спровела радна група ОЕЦД, а које је започело још 1998. године, покренуло је низ активности у различитим државама. Најпре у Великој Британији и САД, у којима су спроведени слични подухвати, а надлежне институције и истраживачи који су се бавили овим питањем дошли су до запањујућих резултата. Британска агенција за безбедност и здравље (*Health and Security Executive*) је још 2000. године констатовала како „студијски програми из области нуклеарне физике нису свеобухватни и мало су конкурентни осталим студијским програмима на британским универзитетима“⁴⁹. Иако се

⁴⁶ *Report of the Working Group on Nuclear Physics*, OECD Global Science Forum, Paris, 2008, стр. 3.

⁴⁷ *Исто*, стр. 4-6.

⁴⁸ *Исто*, стр. 22, 4.

⁴⁹ *Nuclear Education and Research in British Universities*, Health and Security Agency, London, 2000, стр. 5.

тада наводи и да нуклерано образовање још увек није на критичној тачки, упозорава се и да све иде у том смеру, јер из генерације у генерацију, са тих студијских програма излазе све слабији студенти. При томе, број универзитета на којима постоје студијски програми из области нуклеарне физике и нуклеране безбедности се стално повећава, па их је 2000. године било чак 22, али то није донело и очекивани раст квалитета, између осталог и због тога што се број различитих смерова-програма који су се могли похађати-смањивао⁵⁰. Системски недостатак представља и непостојање јавно-приватног партнерства, у које би били укључени и универзитети преко учешћа у пројектима. Наиме, примећено је да у Великој Британији постоји девет приватних корпорација и јавних установа које инвестирају у пројекте развоја нуклеарних технологија, али ниједна од њих нема адекватан систем прикупљања и складиштења информација које се баве сарадњом са универзитетима, већ се ови послови обављају *ad hoc* и много зависе од иницијатива појединаца⁵¹. На крају, као што је случај на међународном нивоу, сличне мере се предлажу и на државном нивоу: формирање централне институције која ће се овим питањем бавити, поспешити размену информација и утицати на повећавање квалитета студијских програма.

До сличних закључака долази и студијска група Америчког удружења за унапређење науке (*American Association for the Advancement of Science*) коју предводи Елиот Пирс (*Elliot Pierce*). Истраживање спроведено 1999. године показало је да САД „убрзано губе радну снагу“ у нуклеарној области, да се осетно повећава просечна старост истраживача и запослених у нуклеарним електранама (док је крајем осамдесетих година највећи број запослених био у раздобљу старости 30-34 године, крајем деведесетих је просечна старост запослених била око 49 година), те да је процентуално недопустиво мали број нуклеарних физичара старости испод 40 година⁵². Прокламовани циљеви које је требало достићи били су: подстицање истраживања нових типова нуклеарног горива; смањивање и безбедно депоновање нуклеарног отпада; унапређење производње изотопа; и повећавање државне безбедности борбом против тероризма. Ипак, осам година касније амерички Национални савет истраживача (*National Research Council*) констатује како се ништа по овом питању није променило и због тога прогнозира да ће „САД изгубити лидерску позицију у нуклеарним истраживањима“⁵³. У прилог овој тези наводе и податке како се проценат аутора из САД који објављују своје чланке у америчким научним часописима из области нуклеарне физике средином прве деценије XXI века кретао између 19-30 посто. У нуклеарним истраживањима предњачили су научници из Јапана и Немачке.

⁵⁰ Универзитети који имају студијске програме из области нуклеарне физике и нуклеарне безбедности су: Bath, Birmingham, Cambridge, City, De Montfort, Heriot-Watt, Imperial College, Lancaster, Liverpool, Loughborough, Manchester, Middlesex, Plymouth, Queen Mary and Westfield College, Salford, Sheffield, Southampton, Strathclyde, HMS Sultan, Surrey, Wales, University College London.

⁵¹ Исто, стр. 9.

⁵² *The Education and Training of Isotope Experts: The AAAS Subcommittee on Energy and Environment Report*, American Association for the Advancement of Science, Washington DC, 1999.

⁵³ *The Future of US Chemistry Research*, National Research Council, Washington DC, 2007, стр. 3.

Са оваквим параметрима у области образовања, не само да није било могуће планирати „нуклеарну ренесансу“, већ се у питање доводило и одржавање постојећих, инсталираних нуклеарних капацитета. Америчко удружење за унапређење науке се жалило на ефекте „пропаганде енвайронменталиста“, због чега постоји јавни страх од радијације, али то може бити тек један од узрока све мање заинтересованости најбољих ученика и студената да се усавршавају на пољу нуклеарних истраживања и технологија (према подацима Националног савета истраживача у САД је 2007. године од 1400 доктората из физике, свега 84 било из области нуклеарне физике). Наравно, у условима глобализације тржишта стручне и специјализоване радне снаге отвара се могућност високоразвијеним земљама да „увозе“ нуклеарне физичаре и нуклеране истраживаче из осталих земаља света, али око тога такође постоје две недоумице. Прво, питање је колика је оспособљеност и какво је знање истраживача који долазе из других држава. И друго, предлог Организације за економску сарадњу и развој о заједничком стратешком планирању подразумева да се направи некакав баланс у свету и да у свим деловима света постоје развијени капацитети за одбрану и предузимање мера у случају нуклеарних акцидената, терористичких акција које подразумевају употребу нуклеарног оружја или сличних катастрофа. Да би се до овога дошло неопходно је развијати пројекте едукације у области нуклеарне безбедности у свим земљама, за шта су потребни стручњаци у свим деловима света. А уколико високоразвијене земље почну да масовно увозе стручњаке за ова питања, јавиће се дисбаланс због којег неће моћи да се ефикасно осмисли и спроведе пројекат утврђивања механизма о заједничком стратешком планирању.

Због овога су конкретне мере предузеле азијске и европске земље, покушавајући да заштите сопствене регионе и истраживачке капацитете. У Азији се већ од 2002. године почиње са пројектом формирања „мреже за образовање о нуклеарним технологијама“. У овом пројекту учествују: Кина, Јапан, Индија, Пакистан, Индонезија, Тајланд, Монголија, Шри Ланка, Филипини, Вијетнам, Малезија и Јужна Кореја. Практично, једина далекоисточна земља која је и покушавала да освоји нуклеарну технологију за производњу електричне енергије и која има одређене „нуклеарне амбиције“, а није чланица ове мреже је Северна Кореја, али то има понајвише везе са њеним статусом у међународној политици и последица је њене политичко-економско-технолошке изолације. Државе учеснице овог пројекта се фокусирају на три ствари: национални приступ према (нуклеарном) образовању; статус високообразовних институција; и неопходност регионалне сарадње и повезивања. У складу са тим дефинише се и пет конкретних стратешких активности које је неопходно достићи: 1) поспешити размену информација и материјала за образовање и тренинг; 2) поспешити размену студената, наставника и истраживача; 3) створити услове за учење на даљину (*Distance Learning*); 4) развој система за међусобно признавање испита, диплома и звања у области нуклеарних истраживања; 5) повезивање са осталим мрежама и организацијама⁵⁴. Иако се међу чланицама мреже налазе

⁵⁴ *Asian Network for Education in Nuclear Technology: Report*, ANENT, Kuala Lumpur, 2004.

најмногољудније и неке од најразвијенијих земаља света, поучене британским и америчким искуством, очигледно су схватиле да је удруживање у шири, континентални оквир и интензивирање међусобне сарадње, једини пут да се обезбеди квалитетан образовани програм у области нуклеарних технологија.

Нешто слично предузимају и европске државе, чланице ЕУ. Иако и даље постоји чак 10 различитих националних/субрегионалних институција које се баве послом нуклеарног образовања у Великој Британији, Немачкој, Француској, Италији, Белгији, Румунији, Финској, Чешкој, Холандији и Скандинавији (заједничка институција Данске, Норвешке, Шведске, Исланда и Финске), предузимају се опсежне мере за њиховом координацијом и евентуалним обједињавањем⁵⁵. На посебној конференцији организованој у Будимпешти 2008. чланице ЕУ су показале спремност да раде на усаглашавању студијских програма и унапређењу међуинституционалног повезивања у различитим државама, повећавају мобилност студената и подстичу приватно-јавно партнерство у овој области (*NEST Conference Budapest 2008*). Низ је заједничких програма и пројеката који се развијају, а најзначајнији су: успостављање система рециклирања и сепарације отпада (ACSEPT); подстицање истраживања која имају за циљ проналазак нових материјала који ће наћи примену у нуклеарној технологији (GETMAT); подстицање истраживања која имају за циљ развој алтернативних извора енергије (F-BRIDGE); боља заштита запослених у медицинским и фармацеутским установама који су свакодневно изложени радиоактивном зрачењу (MADEIRA) и тд. Овим пројектима, као и у низу других ситуација, институције ЕУ покушавају да стратегијом „од дна ка врху“ (*Bottom-Up Strategy*) достигну следеће стратешке циљеве: стварање јединствених модула у студијским програмима у целој ЕУ и заједнички приступ у овој области; успостављање једног заједничког система препознавања и признавања квалификација и звања; повећавање мобилности студената и професора; укључивање „будућих запослених“ у цео процес ради што је могуће боље припреме кадрова⁵⁶.

Поред чланица ЕУ, одређене мере предузима и Русија, која централизује већину активности, усклађује своје законодавство са новим околностима и оснива кровну организацију „Росатом“, задужену за планирање и координацију нуклеарних истраживања и контролу рада нуклеарних капацитета⁵⁷. Приметно је да се Русија држи старог модела припреме и реализације петогодишњих

⁵⁵ Nuclear Technology Education Consortium (Velika Britanija), Kompetenzverbund Kertechnik (Nemačka), INSTN (Francuska), BNEN (Belgija), CIRTEN (Italija), REFIN (Rumunija), FINNEN (Finska), CENEN (Češka), KINT (Holandija) i Nordic Nuclear Safety Research (Danska, Finska, Island, Norveška i Švedska).

⁵⁶ О свему наведеном, а што се тиче програма и постављања ЕУ више у: Phil Beeley, Vladimír Slugeň, Rita Kyrki-Rajamäki, *Nuclear Education, Training and Knowledge Management in Europe*, European Nuclear Society, Brussels, 2009.

⁵⁷ О овоме више у документима: Приказ Государственной корпорации по атомной энергии "Росатом" (Госкорпорация "Росатом") от 15 ноября 2013 г. N 1/13-НПА г. Москва. Постановление Правительства Российской Федерации от 27 января 2014 г. N 59 г. Москва. И: Постановление Правительства Российской Федерации от 14 марта 2014 г. N 191 г. Москва. Доступно на: <http://www.rg.ru/2014/04/30/rosatom-dok.html> (страница последњи пут посећена 02.03.2015)

планова, а средства која се планирају државним и локалним буџетима за нуклеарно образовање и програме заштите су из године у годину све већа. Ово свакако има везе и са економским растом и развојем руске привреде последњих деценију и по.

Уз наведене примере, остаје отворено питање како ће бити регулисано питање нуклеарног образовања и нуклеарне безбедности у земљама које тек планирају изградњу сопствених нуклеарних капацитета. Један од таквих примера је и Нигерија, која има велике потребе за електричном енергијом, услед динамичног економског развоја и демографске експлозије (свега 40 посто популације има приступ електричној енергији). Надлежне институције су 2006. донеле, а пет година касније и потврдиле одлуку о неопходности изградње нуклеарне електране. Иако је у ту сврху формирана државна Комисија за атомску енергију (*Nigeria Atomic Energy Commission*), из њеног досадашњег рада се не види детаљно у ком правцу ће се кретати активности које се тичу организовања едукативних програма и посебно уређивања области нуклеарне безбедности⁵⁸. Уколико већ постоје прилично негативна искуства из САД и Велике Британије, у којима долази до пада квалитета наставе у овој области, а европске и азијске земље које имају велико искуство на овом плану се уједињују како и саме не би допале у сличне проблеме, онда је тешко очекивати да се једна афричка земља, без икаквог искуства и већих знања по питању коришћења нуклеарних технологија, може сама припремити за своју „нуклеарну еру“. Због тога је и улога ИАЕА и њених програма итекако важна у наредном периоду.

Програм Међународне агенције за атомску енергију

У многобројним анализама ИАЕА током прве деценије XXI века примећена су два феномена везана за питање образовања и нуклеарне безбедности: прво, јавља се проблем кадровског дефицита; и друго, то је у потпуном нескладу са интересима великих наднационалних енергетских корпорација и финансијских институција и жељом политичке елите у низу држава које заједнички најављују „нуклеарну ренесансу“. Овај други феномен може постати много већи проблем него што се то на први поглед чини. У најразвијенијим земљама света, чланицама ОЕЦД, у око 340 нуклеарних електрана производи се 24 посто електричне енергије⁵⁹. Под притиском крупног капитала и политичких структура, поједине државе могу почети изградњу нових нуклеарних капацитета, а да се, услед кадровског дефицита, унапред уопште не зна нити ко ће, нити како ће, тим енергетско-технолошким инсталацијама управљати (што је видљиво на већ поменутом примеру Нигерије). Својим наступом, уз велику подршку ОЕЦД-а, ИАЕА покушава да упозори како је најпре неопходно обезбедити адекватну основу, што би гарантовало одрживост целокупног

⁵⁸ Yehuwdah Chad-Umoren, Barnidele Ebiwonjumi, „Nigeria's Nuclear Power Generation Project: Current State and Future Prospects“, *Journal of Energy, Technology and Policies*, 3 (7), 2013, стр. 10-22.

⁵⁹ *Nuclear Education and Training: Cause for Concern*, OECD Publications, Paris, 2000, стр. 7.

система у глобалним размерама, па тек после тога планирати даљу изградњу нових нуклеарно-енергетских капацитета. Обезбеђивање ових основних предуслова би пре свега подразумевало проналажење одговора на уочене „четири бриге“: 1) опадајући број различитих и разноврсних студијских програма из области нуклеарне физике и пад квалитета наставе у преосталим студијским програмима (што је условљено и повећавањем броја универзитета на којима се уводи релативно мали број студијских програма, чиме долази до „разблаживања“ - *dilution*); 2) смањивање броја студената на предметима који су повезани са питањем нуклеарних технологија и нуклеарне безбедности. У последњој деценији XX века је број студената на „нуклеарним програмима“ на основним студијама опао за 10 посто; 3) осим у Француској и Јапану, не постоји адекватан прилив младих истраживача и стручњака, па се просечна старост запослених у овом сектору повећава; 4) већина универзитета у свету који имају „нуклеарне програме“, нису имали одговарајуће услове за извођење експерименталне наставе. Просечна старост уређаја за извођење наставе и средстава у лабораторијама је стара преко 25 година⁶⁰.

Све ово је последица недостатка стратешког планирања на глобалном нивоу, али и односа јавности према нуклеарним технологијама. Поред тога што акциденти у нуклеарним електранама изазивају неповољно опредељивање становништва према овој технологији, на негативно расположење јавног мњења додатно утичу и стална упозорења како се нека од терористичких група може дочепати нуклеарног оружја, што би била претња по цело човечанство. За ширу јавност је све више проблематична нуклеарна технологија као таква, било да се користи у мирнодопске или војне сврхе.

Додатну конфузију изазива и постављање појединих западних сила, САД пре свега, по питању војних нуклеарних програма других држава. Наиме, током последње четири деценије већи број земаља је развио сопствене нуклеарне војне програме. Поред сталних чланица Савета безбедности ОУН-САД, Русије, Кине, Велике Британије и Француске, овој групи „нуклеарних војних сила“ припадају још и Индија, Пакистан, Северна Кореја и Израел. Нуклеарно оружје више не представља онакву компаративну предност, какву је представљало у првој половини хладноратовског периода. Оно је ефикасно средство за одвраћање противника, што је сметња за спровођење различитих стратегија САД и планова који из њих проистичу у различитим деловима света. Пре свега у делкоисточно-пацифичком региону, где данас постоји чак пет нуклеарних сила (САД, Русија, Кина, Индија, Северна Кореја). Због овога се чешће и гласније чују залагање из САД да се направи глобални договор о нуклеарном разоружавању, до којег би дошло постепеном забраном даљег развоја и увећавања овакве врсте наоружања⁶¹. То утиче на стварање конфузије у јавности САД, јер се са једне стране води кампања за забрану нуклеарног наоружања, а са друге стране велике енергетске корпорације убеђују јавно мњење како је нуклеарна

⁶⁰ *Nuclear Education and Training: Cause for Concern*, OECD Publications, Paris, 2000, стр. 8-12.

⁶¹ George Schultz, Williams Perry, Henry Kissinger, Sam Nunn, „Toward a Nuclear Free World“, у: Sidney Drell, James Goodby, George Schultz, *The Greatest Danger: Nuclear Weapons*, Hoover Institutions Press, Washington, 2010, стр. 77-82.

технологија јефтина, чиста и безбедна. Својеврсна „жртва“ кампање за забрану нуклеарног наоружања је и ширење мирнодопских нуклеарних технологија, што често онемогућава изградњу нових нуклеарних електрана. Зато се у извештајима ИАЕА и ОЕЦД наводи како је перцепција студената подложна „јавној перцепцији“, што их одвраћа да се одреде да студирају неки од нуклеарних програма⁶². Студирање дисциплина повезаних са нуклеарним програмима је обично избор студената који не успевају да упишу боље и атрактивније студијске програме или се на њих уписују они кандидати који процењују да је на њима најмања конкуренција (па је зато и пролазност боља).

Пре него што је ИАЕА предложила сопствени програм за превазилажење кризе и решавање проблема које отварају „четири бриге“, по овом питању је реаговала Нуклеарна енергетска агенција ОЕЦД. Један део предложених активности је прихватила и ИАЕА као основу свог деловања, због чега је предлог који је стигао из Организације за економску сарадњу и развој посебно занимљив. Са једне стране, надлежна агенција ОЕЦД предлаже додатно обучавање предавача за нуклеарне програме, како за универзитетске програме и наставу на факултетима, тако и за тренинге који би се организовали на различитим нивоима за различите заинтересоване групе. То изискује обезбеђивање додатних средстава, осмишљавање новог приступа студентима, академској, али и широј јавности, а у крајњој линији треба да резултира променом перцепције нуклеарних технологија. Ово је прихватљиво и за ИАЕА. Оно, у чему се програми ОЕЦД и ИАЕА разликују, јесте предлог експерата Организације за економску сарадњу да се ове активности пре свега организују и планирају на националном нивоу. Истина, ОЕЦД предлаже висок степен координације на наддржавном нивоу, али у својим размишљањима предлагач полази од питања: ко ће да финансира све предложене активности? Одговор је једноставан: то морају чинити државе, из својих буџета. Зато се и реализација програма смешта у национални оквир⁶³. Из већ приказаних примера САД и Велике Британије са почетка XXI века јасно се види да ово није решење и да је потребан сасвим другачији приступ. У томе се разликује програм ИАЕА, која предлаже шири, међународни приступ и акцију глобалних размера по овом питању.

Висок степен координације није довољан, већ треба тежити ка пуној синхронизацији низа активности, да би се, како наводе Метју Бун (*Matthew Bunn*) и Оли Хејнонен (*Olli Heinonen*), најпре повратило поверење у сигурност нуклеарних технологија и утицало на промену перцепције јавности како се нуклеарним програмима могу спречити штетни утицаји употребе фосилних горива на климатске промене⁶⁴. Поред тога, неопходно је и стално упознавати јавност са корисношћу нуклеарних програма у медицини, пољопривреди и низу других области⁶⁵. Синхронизација онемогућава или смањује на најмању

⁶² *Nuclear Education and Training: Cause for Concern*, OECD Publications, Paris, 2000, стр. 7.

⁶³ Исто, стр. 5-6.

⁶⁴ Matthew Bunn, Olli Heinonen, „Preventing the Next Fukushima“, *Science*, 333 (6049), 2011, стр. 1580-1581.

⁶⁵ Погледати на пример: Sasha Henriques, „Improving Farming with Nuclear Techniques“, *IAEA Bulletin*, 53-1, Sept. 2011, стр. 21-23.

могућу меру понављање акцидената, попут оних из Чернобиља и Фукушима, што је први корак ка достизању постављених циљева.

Међународна организација за атомску енергију, у циљу решавања примењених и истражених проблема дефинише трогодишње планове, како би се могли до одређене мере квантификовати и успешније оцењивати достигнути резултати. ИАЕА покушава да се наметне као кључна институција на међународном нивоу, задужена за питање нуклеарне безбедности, које у највећој мери и оптерећује „светску нуклеарну заједницу“. Да би то успела, неопходно је да се резултати рада стално показују и да се њене иницијативе оцене као корисне и позитивне. Отуда и овако кратки, временски орочени планови и наизглед скромни почетни циљеви. Како је већ наведено, временски планови и норме су дуго били повезивани са совјетским системом, а потом их је преузела и Русија, само су тамо пројектовани на пет година.

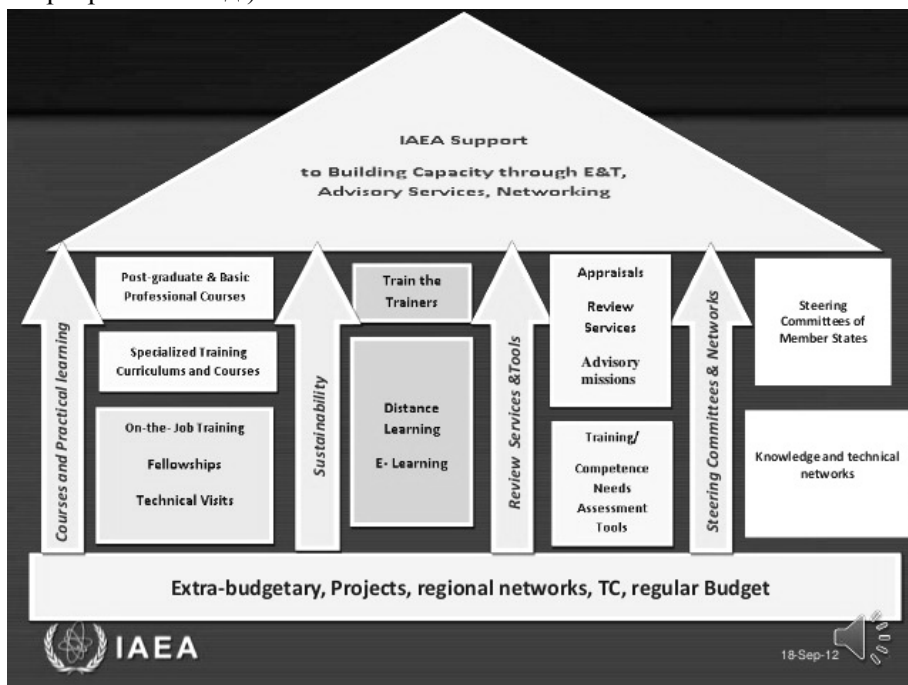
Први трогодишњи план ИАЕА је утврдила за период 2002-2005. година, а поред тога што је ово био почетни документ, у којем се више говорило о начелима, а мање о конкретним корацима које треба предузети, све упућује на то и да је писан под свежим утисцима које је иза себе оставио терористички акт од 11. септембра 2001. Највише се страховало да нуклеарна технологија не допадне у руке неке од терористичких група, па се и питање глобалне нуклеарне безбедности посматрало кроз ову призму. И поред назнака да се програми нуклеарне безбедности морају развијати, у пракси, све до 2009. године, ИАЕА је „лутала“ по питању тога шта треба да буду приоритети на пољу нуклеарне безбедности и чему да се посвети највећа пажња. Преломни тренутак је представљало дефинисање трећег, уједно и најзначајнијег трогодишњег плана, који је ИАЕА утврдила за период од 2010-2013. године. Прокламовани циљ „Плана нуклеарне безбедности 2010-2013“ (*Nuclear Security Plan 2010-2013*) био је да се у светским размерама достигне одређени степен „ефективне безбедности“ нуклеарног и радиоактивног материјала у процесу његовог коришћења, транспорта и складиштења⁶⁶. Да би се ово постигло неопходно је подизати институционални капацитет државних органа задужених за ова питања, развијати кадровску политику у овој области, научно-истраживачким радом утицати на смањивање броја потенцијалних ризика и утицати на стварање дугорочно одрживог система.

Зарад бољег надзора и синхронизације активности, предвиђа се формирање низа (мрежних) управних одбора (*Steering Committees & Networks Steering Committees*), који би били задужени за поједине „мреже“ са конкретним задацима и активностима, а у које би улазили представници држава чланица ИАЕА. На овај начин би се део одговорности за поједине активности пребацио са националног, на међународни ниво, па би постепено и одговорност за нуклеарну безбедност постајала питање од међународног значаја у пуном смислу те речи. Да би чланови управних одбора могли боље оцењивати постигнуте резултате и пратити остваривање постављених циљева, предвиђа се установљавање низа механизма за процењивање конкретних ситуација, формирање

⁶⁶ *Nuclear Security Plan 2010-2013*, IAEA, Vienna, 2009, стр. 3-17.

Душан Пророковић, Изаови везани за образовање из области нуклеарне безбедности...

саветодавних тела и алата за оцењивање. Одељење за нуклеарну безбедност ИАЕА (*IAEA Office of Nuclear Security*) је овим Планом добило задатак да развија Свеобухватан програм обуке (*Vision Comprehensive Training Programme*), који ће гарантовати одрживост (у смислу обезбеђивања континуалног прилива обучених и оспособљених кадрова, превазилажења текућих несагласности између потреба за кадровима и недовољног броја истих на постојећим студијским програмима и тд.).

Илустрација бр. 2: Схематски приказ плана активности ИАЕА

На почетку, активности које се тичу стварања Свеобухватног програма обуке су усмерене на: подршку развоја програма за образовање експерата за нуклеарну безбедност кроз доступност већем броју података, различитих материјала, резултата досадашњих истраживања и тд; подршку развоју студијских програма из области нуклеарне безбедности и планирање њиховог промовисања у академској заједници, како би се привукли најбољи студенти; развој инструмената међународног права који се тичу нуклеарне безбедности и подизање свести шире јавности о неопходности постојања „културе нуклеарне безбедности“.

Конкретни кораци који се предвиђају програмом обуке јесу: пилот-пројекат о увођењу студијског програма на мастер студијама из области нуклеарне безбедности (*Pilot Master of Science Programme on Nuclear Security*); формирање Међународне образовне мреже за нуклеарну безбедност; развој специјалистичких курсева из нуклеарне безбедности за студенте из различитих области (нуклеарна безбедност се уводи у наставни програм као један специјалистички курс). Звање које се добија завршетком овог студијског програма је

„мастер нуклеарне безбедности“. Са овим се почело у пролеће 2013. године, ИАЕА обезбеђује све непоходне материјале и помаже у развоју наставних програма, а студије се организују на пет различитих универзитета: Техничком универзитету у Делфту (Холандија; *Technische Universiteit Delft*), Универзитету примењених наука у Бранденбургу (Немачка; *Fachhochschule Brandenburg*), Техничком универзитету у Бечу (Аустрија; *Technische Universität Wien*), Универзитету у Ослу (Норвешка; *Universitetet i Oslo*) и Универзитету у Манчестеру (Велика Британија; *The University of Manchester*). Паралелно са овим, још од 2010. године је започето организовање Међународне образовне мреже за нуклеарну безбедност (*International Nuclear Security Education Network*) којој је до 2014. приступило више од 60 образовних и научних институција. Циљ формирања образовне мреже је повећавање глобалне нуклеарне безбедности кроз сарадњу научно-образовних институција и размену искустава. На крају, развој специјалистичких курсева из нуклеарне безбедности за студенте из различитих области, почео је да се спроводи од 2010. за студенте са руских и украјинских универзитета у Међународном центру за обуку у Обнинску (Русија; *Международный центр подготовки персонала для атомной энергетики МЦППАЭ*), а од 2012. године је отворен за студенте из свих држава. Још и пре иницијативе ИАЕА да руски центар постане један од најважнијих на свету за обуку из области нуклеарне безбедности, у њему су развијани такви програми, па су поред руских и украјинских стручњака, у Обнинску школовани и кадрови из Пакистана и Ирана⁶⁷.

Поред набројаних корака, ИАЕА је назначила да се у будућем периоду жели више посветити „тренингу тренера“ (*Training-of-Trainers*), како би се најпре проверило, а затим и уједначило знање и степен оспособљености предавача из области нуклеарне безбедности у различитим државама. Ово је врло важно, због већ описаних диспаратитета који постоје на глобалном нивоу, у различитим деловима света. Као средство за ефикасније постизање циљева предлаже се формирање три различите радне групе: радне групе за координацију активности, у коју би улазили представници из више од 40 различитих институција; радне групе за прикупљање најбољих искустава из различитих држава; и радне групе за дистрибуцију информација. Све три радне групе би биле умрежене у једну структуру (*International Network of Nuclear Security Support*). Уз ово, ИАЕА најављује да у будућности све већу пажњу треба обраћати и на питања нуклеарне форензике (*Nuclear Forensics*) и кибернетске безбедности (*Cyber Security*), што су такође саставни делови Свеобухватног програма обуке.

Овим путем ИАЕА наставља и даље, охрабрена несумњивим успехом трећег трогодишњег плана. Чини се како је ова међународна организација коначно пронашла своје право место у сложеном систему међународних односа и да, фокусирајући се на питање нуклеарне безбедности, почиње да буде незаобилазан фактор у међународној политици. ИАЕА је са својим програмом ну-

⁶⁷ Dana Sacchetti, „Sinergy in Nuclear Security“, *IAEA*, Vienna, 2010. Доступно на: <http://www.iaea.org/newscenter/news/2010/nucsecurity.html> (страница последњи пут посећена 21.03.2015)

клеарне безбедности добила на значају, па је у четвртом трогодишњем плану за период 2014-2017. година планирала наставак раније покренутих активности по питању развоја кадровских потенцијала и оспособљености за нуклеарну безбедност на глобалном нивоу. Истовремено, дефинисана је нова организациона схема, па су активности прегруписане у седам различитих „стубова“: савјештање и процена информација (*Information Collation and Assessment*); спољна координација (*External Coordination*); подршка изградњи глобалног оквира за нуклеарну безбедност (*Supporting the Nuclear Security Framework Globally*); координација научно-истраживачких пројеката (*Coordinated Research Projects*); развој кадровског потенцијала (*Human Resources Development*); смањивање ризика и повећавање безбедности (*Risk Reduction and Security Improvement*); процена путем самооцењивања и /или путем посета комисија које ће процењивати стање (*Assessment through Self-assessment and/or through Peer Review Missions*)⁶⁸. Какав ће резултат дати ово организационо прекомпоновање, остаје да се види, тек треба приметити да је несрећа у Фукушими донекле помогла подизању свести о неопходности постојања програма ИАЕА. Фукушимски акцидент јесте, са једне стране, утицао да се поново отвори расправа о забрани нуклеарних технологија и неповољно се одразио на расположење јавног мњења према њима, али је са друге стране указао и на неопходност постојања јединственог светског система заштите од нуклеарних несрећа.

Нуклеарни акциденти јесу велика претња човечанству, али нуклеарне технологије представљају и реалну алтернативу фосилним горивима, чије су резерве све мање, а чијом све обимнијом употребом се неповољно утиче на климатске промене. Даљим развојем програма нуклеарне безбедности, оспособљавањем кадрова, смањивањем ризика и повећавањем степена сигурности, ИАЕА може значајно утицати да се неке од постојећих дилема реше и да се добију јаснији одговори на многобројна питања везана за нуклеарне програме и нуклеарну безбедност.

Литература:

1. AMANO, Yukiya. (2012): „Time to better secure radioactive materials“. Доступно на:
2. http://www.washingtonpost.com/opinions/time-to-better-secure-radioactive-materials/2012/03/23/gIQA5deaS_story.html
3. BEELEY, Phil; SLUGEN, Vladimír; KYRKI-RAJAMÄKI, Rita. (2009): *Nuclear Education, Training and Knowledge Management in Europe*. European Nuclear Society, Brussels.
4. BUNN, Matthew; HEINONEN, Olli. (2011): „Preventing the Next Fukushima“. *Science*, 333 (6049), стр. 1580-1581.
5. CHADUMOREN, Yehuwdah; EBIWONJUMI, Barnidele. (2013): „Nigeria's Nuclear Power Generation Project: Current State and Future Prospects“. *Journal of Energy, Technology and Policies*, 3 (7), стр. 10-22.
6. DIESENDORF, Mark. (2013): „Book review: Contesting the future of nuclear power: A critical global assessment of atomic energy“. *Energy Policy*, vol. 56, стр. 738-739.

⁶⁸ *Nuclear Security Plan 2014-2017*, IAEA, Vienna, 2013, стр. 3-14.

7. DRELL, Sidney; GOODBY, James; SCHULTZ, George. (2010): *The Greatest Danger: Nuclear Weapons*. Hoover Institutions Press, Washington.
 8. FIDLAY, Trevor. (2010): *The Future of Nuclear Energy to 2030 and its Implications for Safety, Security and Nonproliferation*. The Centre for International Governance Inovation, Ottawa.
 9. FISCHER, David. (1997): *History of the International Atomic Energy Agency: the first forty years*. IAEA, Vienna.
 10. FORD, Daniel. (1992): *Three Mile Island: Thirty Minutes to Meltdown*. Penguin, New York.
 11. HATCH, Maureen; WALLSTEIN, Sylvan; BEYEA, Jan; NIEVES, Jeri; SUSSER, Mervyn. (1991): „Cancer rates after the Three Mile Island nuclear accident and proximity of residence to the plant“. *American Journal of Public Health*, 81 (6), str. 719–724.
 12. HENRIQUES, Sasha. (2011): „Improving Farming with Nuclear Techniques“. *IAEA Bulletin*, 53-1, str. 21-23.
 13. KELLERER, Albrecht. (2002): „The Southern Ural Radiation Studies“. *Radiation and Environmental Biophysics*, 41 (4), str. 307-316.
 14. KURUC, Jozef; MÁTEL, Ľubomír. (2006): „30th and 29 th Anniversary of Reactor Accident in A-1 NPP Jaslovské Bohunice“. *Sborník rozšířených abstraktů [Dny radiační ochrany, Luchačovice]*, XXVIII, str. 159-162.
 15. KURUC, Jozef; MÁTEL, Ľubomír. (2007): „Thirtieth Anniversary of Reactor Accident in A-1 Nuclear Power Plant Jaslovské Bohunice“. INIS Collection Search-IAEA, Vienna, str. 1-23.
 16. LEVIN, Roger. (2008): „Incidence of thyroid cancer in residents surrounding the three mile island nuclear facility“. *Laryngoscope*, 118 (4), str. 618-628 .
 17. MACFARLANE, Allison. (2007): „Obstacles to Nuclear Power“. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 63 (3), str. 24–25.
 18. MEDVEDEV, Zhores. (1980): *Nuclear disaster in the Urals*. Vintage Books, New York.
 19. MORELLE, Rebecca. (2007): „Windscale fallout underestimated“. *BBC*. Доступно на: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/7030536.stm>
 20. MIZOHATA, Sachie. (2011): „Amartya Sen's Capability Approach, Democratic Governance and Japan's Fukushima Disaster“. *The Asia-Pacific Journal*, 9 (46/2). Доступно на: <http://www.japanfocus.org/-Sachie-MIZOHATA/3648>
 21. RAMANA, M. V. (2008): „Nuclear Power: Economic, Safety, Health, and Environmental Issues of Near-Term Technologies“. *Annual Review of Environment and Resources*, 34, str. 144-145.
 22. SACCHETTI, Dana. (2010): „Sinergy in Nuclear Security“. *IAEA*. Доступно на: <http://www.iaea.org/newscenter/news/2010/nucsecurity.html>
 23. SCHNEIDER, Mycle; FROGGATT, Antony; THOMAS, Steve. (2011): *Nuclear Power in a Post-Fukushima World*. Worldwatch Institute, Washington (DC).
 24. VON HIPPEL, Frank. (2011): „The radiological and psychological consequences of the Fukushima Daiichi accident“. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 67 (5), str. 27-36.
 25. WHEELER, Brian. (2007): „Labour and the nuclear lobby“. *BBC*. Доступно на: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/5149676.stm
-
1. Asian Network for Education in Nucleat Technology: Report. (2004): ANENT, Kuala Lumpur.
 2. Nuclear Education and Research in British Universities. (2000): Health and Security Agency, London.
 3. Nuclear Education and Training: Cause for Concern. (2000): OECD Publications, Paris.

4. Nuclear Security Plan 2010-2013. (2009): IAEA, Vienna.
5. Nuclear Security Plan 2014-2017. (2013): IAEA, Vienna.
6. Report of the Working Group on Nuclear Physics. (2008): OECD Global Science Forum, Paris.
7. The Education and Training of Isotope Experts: The AAAS Subcommittee on Energy and Environment Report. (1999): American Association for the Advancement of Science, Washington DC.
8. The Future of US Chemistry Research. (2007): National Research Council, Washington DC.
9. The Radiological Accident in Goiânia. (1988): International Atomic Energy Agency, Vienna.
10. World energy consumption outlook from the International Energy Outlook. (2013): Published by the U.S. DOE Energy Information Administration, Washington DC.
11. *Deutsche Welle*: <http://www.dw.de/ecurie-sustav-polo%C5%BEio-prvi-ispit/a-3390632>
12. *Energy News*: www.enenews.com
13. *Hiroshima International Council for Health Care of the Radiation-exposed*: <http://www.hicare.jp/en>
14. *International Atomic Energy Agency*: www.iaea.org
15. *Rosatom*: <http://www.rg.ru>
16. *The BBC*: www.bbc.co.uk
17. *The Guardian*: www.theguardian.com
18. *The Economist*: www.economist.com
19. *The New York Times*: www.nytimes.com
20. *The Washington Post*: www.washingtonpost.com
21. *US Department of Energy*: <http://www.energy.gov/media/USJapanFactSheet.pdf>
22. *World Nuclear Association*. Доступно на: <http://www.world-nuclear.org>

THE CHALLENGES RELATED TO EDUCATION IN THE FIELD OF NUCLEAR SAFETY AND THE PROGRAM OF THE INTERNATIONAL ATOMIC ENERGY AGENCY (IAEA)

Resume: Nuclear accidents are a big threat for the World, but nuclear technologies represent a real alternative to fossil fuels. Therefore, we are witnessing the increase of nuclear capacities in some countries. One of the problems concerning international security is an inadequate system of education in this field. The IAEA can significantly affect some of the current dilemmas to solve it and to obtain clear answers to many questions related to nuclear programs and nuclear safety through further development of the nuclear safety programs, training of personnel, reducing the risk and increasing the level of security.

Key words: nuclear security, international security, international relations, nuclear technology, accidents, IAEA

II

ФИЛОЗОФИЈА И ПОЛИТИКА

ДРАГАН СИМЕУНОВИЋ*
Факултет политичких наука
Београд

УДК 32:94(497.1)РАЈИЋ
Оригиналан научни рад
Примљен: 02.10.2015
Одобен: 12.10.2015

ПОЛИТИЧКА МИСАО АРХИМАНДРИТА ЈОВАНА РАЈИЋА

«Народ који хоће државу мора имати писану историју.»
Јован Рајић

Сажетак: У раду се настоји осветлити, досад као посебан предмет научног истраживања потпуно необрађивана политичка мисао творца прве писане историје српског народа Јована Рајића, како кроз анализу његових радова, тако и оних његових поступака који су у веома специфичним друштвено-политичким и историјским околностима у Аустрији током друге половине 18. века неспорно имали и одређену политичку димензију.

Његова политичка мисао и дело се са теоријске тачке гледишта у најкраћем могу оценити као национално-политички мотивисано просветитељство које је по модерности теоријског конструкта потпуно припадало централноевропској, а по форми исказа руској политичкој мисли његове епохе, док су по својој циљној и акционој усмерености његова политичка мисао и дело представљали мешавину патриотизма и лојализма.

Кључне речи: политичка мисао, Јован Рајић, просветитељство, историја Срба, држава, умеће владања, наука

Потреба да се осветли политичка димензија живота и дела нашег првог историка Јована Рајића (1726 -1801) је неспорна, али је у изразитој диспропорцији са експресивним и квантитативним могућностима једног рада у научном часопису. Стога ћемо покушати да у нешто генералнијим назнакама и кроз изабране примере, дакле „рајићевским“ методом, укажемо на основне карактеристике његове политичке мисли.

Наши историци и теолози су, мада интервално, ипак довољно одржавали име и лик Јована Рајића у свести низа поколења српског народа током протекла два века, али су на политичке значајке Рајићеве мисли указивали тек понекад, и то махом узгред.

* dragan.simeun@gmail.com

До данашњих дана изостало је једно целовито, искључиво оценама политичке димензије Рајићевог дела посвећено истраживање.

О тој потреби је писано још на прелазу 19. у 20. век поводом Руварчевог списка о Рајићу. Уз све похвале се тада доста тачно констатује да Руварчев спис има и једну велику ману: “У овом погледу издаје нас рад г. Руварца, јер о томе: како је Рајић у важним питањима историје своје, политике (подвукао Д.С.), цркве, свога друштва и народа мислив, нема нигде ни најмање назнаке”¹. Касније је стање на том плану донекле поправљено, али не тематским и целовитим радом.

Извори за утемељење Рајићевог политичког мишљења су разноврсни, почев, од његовог раног непосредног миграционог искуства, које је мање која је за Србе представљала и спас и уједно и болни егзодус, као што се не сме сметнути са ума ни то да је та сеоба представљала епохални догађај, који није био само европски значајног миграционог, већ и прворазредног политичког карактера. Такође, у време Рајићевог дечаштва још је било живих учесника Прве сеобе. Сасвим је било природно да тако крупни историјски догађаји у животу народа коме је припадао, створе посебан однос Јована Рајића према националној историји, па чак и веома рану, мада вероватно задуго и њему самом нејасну потребу да објасни велика политичка и историјска збивања.

Ту иницијалну, и раним добом затомљену жељу, Рајићеви боровци у Цариграду, и нарочито на Гори Атоској, као и у неким другим местима, могли су само оснажити. Треба имати у виду да постоје објављене чињенице које указују на то да је Рајић трпео и низ других, претходних утицаја средина и људи, као и да се одраније спремао за писање своје знамените “Историје”. Краткоћа његовог задржавања у Хиландару (два месеца), као и непознавање грчког језика, не иду у прилог тврдњама да је Рајић много профитирао у погледу квантитета коришћења извора током свог јединог боравка у најславнијем српском манастиру. Ипак, макар и посредна могућност коришћења старих списа познатих аутора и адеспотних дела као драгоцених историјских извора, те сама атмосфера и остварени важни контакти у том светом месту су свакако само могли допринети сазревању његове историографске мисли и његовом учвршћењу у решености да је књижевно-историјски обликује.

Ма колико Јован Рајић можда није желео да се бави политиком као праксом, на оформљење његовог укупног стваралачког, а тиме и политичко-теоријског мишљења, морали су утицати и они догађаји чији је он активни судионик, иако више туђом него својом вољом био, а који су несумњиво имали политичку позадину велике важности. У томе, уосталом, и јесу и моћ и тајна политике.

Перманентни проблем између Срба у Аустрији и аустријских царских власти, који је био садржан у томе што су Срби од доласка у Аустрију инсистирали на остваривању обећаног им статуса док је Беч сматрао да Србима припада тек статус толерисане, а не и равноправне, а камоли привилеговане нације (који је иначе био обећан Србима од Беча пре сеоба), нашао је своје

¹ Владимир Голошин: *Архимандрит Јован Рајић*, Земун, 1904, с. 4.

специфичне политичке изразе и у време када је Јован Рајић изабран за архимандрита. Тада, у Рајићевом зрелом животном добу, следе веома значајни догађаји који се тичу односа аустријске државе према српској цркви и српском народу у којима ће и он играти важну улогу.

Степен напетости је тих година достигао врхунац услед настојања Беча да се остваре реформски планови Марије Терезије, које ће Срби, укључив и Рајића, касније сматрати отвореним атаком на догматичке фундаменте српске цркве пред српским Светим Синодом, као њеним највишим форумом, испољеног у форми захтева да или Синод у најкраћем року направи Катихизис за школе, или да прихвати оно што му аустријска држава понуди. Како је Велики катихизис Петра Могиле одбијен као неразумљив, пред Синодом је стајао не само хитан образовно-верски, већ и политички проблем.

Отворивши седницу Синода 19. јуна 1774. године, барон Матезен, славонски генерал, је у својству царског изасланика представио готов катихизис који је Беч био наменио Србима. Зацело више из разлога незнања, него из разлога политичке покорности, српски епископи, са изузетком Путника, прихватише катихизис. Он затражи да учени Рајић да Синоду своје мишљење о овом катихизису. Тренутак када је Јован Рајић узео у руке тај катихизис пред Синодом био је по каснијим историјским истраживањима и оценама од немалог значаја за даљи ток политичке историје српског народа у Аустрији. Рајић је на лицу места одмах идентификовао катихизис као римокатолички, тачније језуитски, проценивши да је тај катихизис дело језуите Канисија, који је он “учио у Коморану, код језуита”², где је завршио гимназију. И детаљан накнадни упоредно-истраживачки поступак Рајићев потврди исто, због чега Синод одби понуђени катихизис, али би приморан да понуди своју варијанту, што је све скупа представљало поприличну политичку храброст. Данас, кад најновија истраживања, попут оних епископа бачког Иринеја Буловића, показују да ипак није био у питању Канисијев катихизис, већ катихизис врло сличан његовом, само постаје јасније да је Рајићево тадашње држање изражавало његов однос према католичкој вери, а не и према нечијем делу.

Одговор царског изасланика био је сасвим у духу његове војничке професије – ако се у року од 22 дана не напише нови катихизис, варијанта коју је предложио Беч биће штампана у 10.000 примерака и подељена српском народу. Бечки комесар је при том са правом рачунао са неспособношћу Синода да састави катихизис чак и у много дужем року. У коликој се невољи нашао Синод види се и из његових речи молбе упућене Јовану Рајићу да се прихвати важног задатка писања катихизиса, у којој га назваше “српским Златоустим и Атанасијем, поборником вере и благочастија”, како Синод до тада не описа ни једног српског свештеника, а поготову не неког ко је као Рајић непосредно пре тога ушао у конфликт са самим црквеним врхом. Мада невољно, стешњен роком, Јован Рајић се прихватио задатка. Био је то *de facto* велики политички чин одбране, не само српске вере, већ и идентитета српског народа коме је над главом тог трена висио мач унијаћења које је широм отварало врата његовој брзој асимилацији.

² Исто, с. 58.

Јован Рајић је сачинивши катихизис, урадио практично за 17 дана историјски важан просветни посао за који би иначе био потребан рад једног озбиљног сабора. Рајићева одлука није била само од *par exelans* теолошког, већ, и то далеко више и далекосежније, и од политичког значаја. Отада се убичајило рећи да је он тим својим, и мимо његове воље политички снажно конотираним поступком, ушао у ред спасилаца православне вере и бића српског народа у Угарској (*“православија избавитељем”*). Колики је историјски значај Рајићевог црквено-политичког ангажмана, види се и из чињенице да ће изненађене власти у Бечу, након захтева да се брзо сачини краћа верзија, што је такође успешно обавио Рајић, морати да прихвате “српско догматичко питање” као трајно решено, што је умногоме ослабило притисак Беча на српску цркву и српски народ све до половине 19. века, а и тада је атак власти на Србе био више борба против народности. Судбина Рајићевог катихизиса је симболично одражавала не само однос Беча према Србима, већ и према њему. Тако је 1776. године Катихизис штампан у 10.000 примерака, да би 1788. године аустријске власти забраниле учење вере по њему, и тек је посредовањем митрополита Стратимировића цар Леополд II поново одобрио употребу Катихизиса.

Рајићева теоријска парадигма би се могла дефинисати као источна варијанта просветитељства укрштена са западним рационализмом, што се да разумети ако се зна да је Рајић главно образовање стекао у Кијеву где је тада преовладавао дух западне сколастике.

Дела у којима се да одредити његова политичка мисао су бројнија него што се мисли, но без сумње најважније за подробну анализу његових идеја јесте његово обимно тротомно дело *“Исторія разных славенскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ”*, завршено 1768. године, а штампано тек током 1794. и 1795. године у Бечу.

Од немерљиве је не само научне, него и политичке вредности по одржање националне свести и вере у том времену притисака Беча, то што је Јован Рајић историју свог и, не само по тадашњем потчињеном положају, њему сродних народа *“из тми забвения изятая”* и велика је штета што дело није било штампано још онда кад је било завршено. Нема сумње да би оно, такво какво је недовршено и несавршено било, ипак изазвало у 60-им и наредним годинама 18. века национални политички полет код Срба у Угарској, који би, без обзира на размере, извесно дао њиховој историји нешто другачији смер. Народ који нема, тачније који не зна своју историју, од других се не сматра политичким, тачније политички равноправним или бар политички активним народом.

Срби су до тада имали својеврстан прекид историографског тока, његово усахњивање, у који су се ретко пробијала историјско-књижевна врела политичке конотације, намењена, било намерно, било злехудо попут “Хроника” грофа Ђорђа Бранковића, тек уском кругу посвећених. Историју Срба су бележили други, махом узгредно, онако како то чине победници или господари.

Одоцнела или не, појава овог Рајићевог дела је имала снажан политичко-мобилизациони карактер. Глад све писменијих Срба за писаном историјом била је огромна. Њу није могла утомити све блеђа и израубованија потка неси-

стематизованих политичких митова, нити је, уз сво њено дотадашње поштовање, српска епска поезија могла представљати адекватну замену за писану политичку историју српском народу, који је запљуснут нововековним идејама и збивањима стекао очигледне политичке амбиције. У том смислу ово Рајићево дело представља значајан политички искорак угарских Срба у свом времену. Због тога не може бити за његову историјску оцену одлучујуће то колико је података у њему тачно, једнако као што не може бити занемарљиво као вредност дејство његове појаве, и као израза снаге и опстајања, али и тенденције уздизања духа једног народа над којим се надвила авет утапања у друге народе и тиме и у заборав.

Објављивање Рајићеве „Историје“ био је, без сумње, не само велики књижевни, већ и национално-политички догађај. Не само сви Срби, већ сви релевантни политички фактори царевине која је држала покореним милионе Словена, били су обавештени о појави озбиљне и претенциозне књиге о словенској историји.

Велики је подстицај за један неслободан народ прва документована спознаја о величанственим тренуцима своје прошлости, јер она у њему буди свест о томе да, ко је могао нешто једном, вероватно може опет, а ко није, нема никакве гаранције да ће икад моћи. Па, чак и ако политичке околности не дозволе обнову политичке снаге и славе, имање темељно описане историје је увек било питање имања части и културно-политичког престижа сваког народа.

Настанак прве целовитије “историје Срба”, писане руком Ђорђа Бранковића, везан је за несумњиво велике личне политичке амбиције аутора. Појава Рајићеве, по свему судећи, није ни мало. То, разуме се, не значи да Јован Рајић није имао јасне политичке ставове који се не би могли уочити, како из његовог прилаза композицији, тако и из структурирања садржаја његовог дела.

Са аспекта политичке ангажованости Рајићева “Историја” је омогућила српском народу да и политички и научно крене путем процеса самоиспитивања своје снаге и својих могућности да би боље разумео себе, давши му за то почетну грађу, темељ за надграђивање себе и надилажење других, при том га не омеvши и не одвративши (како поједина дела у добима великих реформи и збивања то итекако узрокују) од “разумевања себе на тзв. ‘самоочевидан’ начин у породици, друштву и држави у којој живи”³, већ, напротив, подстакавши га да кроз оснажени верско-етнички идентитет то чини само још боље.

Веома је важно да Рајић није запао у неке основне грешке у које су масовно западали многи писци сличних дела - национално-историјских првенаца у епохи просветитељства. Нити његово дело носи печат *praejudicium preacipitantise*, такозваних грешака брзоплетости, и то не само услед дугог протока времена у коме је рађено већ и услед ауторове изузетне учености и темељности, нити носи печат *praejudicium auctoritatis* -методолошке грешке подлегања политичком и научном ауторитету, чему су у то време итекако били склони интелектуалци који су припадали верским или етничким мањинама у аустријском царству.

³ Hans-Georg Gadamer: *Truth and Method*, New York, The Seabury press, 1975, с. 230.

Јован Рајић је искључиво следио своју особену друштвено-политичку визију сопствене мисије испуњења потребе настанка једног таквог дела у корист свога народа. Он признаје само ауторитет Бога, вере и науке, а не и политичких моћника, што се лако да уочити већ из његовог односа према одликовањима којима су га два двора, руски и аустријски, окитила. „Нико не зна да је царска милост, него свако мисли да сам га сам купио“⁴ написаће Рајић за златан крст којим га је одликовао аустријски цар Леополд. Такав однос према цару и царском одличју, као и друга Рајићева писмена гунђања на рачун тог високог одличја, били су у то време када су европски цареви били преосетљиви на сваку критику због Француске револуције која се управо догађала, одиста радикално понашање, односно како то каже Голошин „така критика у оном добу је била достојна Јакобинаца (подвукао В.Г.)“⁵.

Анализа његовог најважнијег дела мора почети од бриљантног “Предисловија”, јер оно, поред класично-интродуктивне, има и веома изражену социолошко-политиколошку димензију.

У њему се, за оно доба на уобичајен начин, расправља о постанку друштва, његовим задацима и његовој организацији, о функцијама друштвених сфера, о дужностима његових чланова које они треба прилежно да испуњавају, и уопште о њиховом понашању у интересу општег добра и хармоније политичке заједнице. Најављена је и политичко-едукативна специфичност дела садржана у подукама, намењеним и државницима и народу, да се не би поновиле оне грешке које су у историји довеле до пропасти српске, и других словенских држава. Порука Рајићевог историјског дела је јасна – спознаја прошлости је важна јер помоћу ње сазнајемо ко смо, одакле смо и шта смо досад урадили, али то је уједно и порука да из тога треба извући користи по садашњост и будућност. Тиме је књига о прошлости, од самог свог почетка окренута будућности. Прошлост је одређена као покретач сваке друштвене активности, урачунав и политичку.

Рајићева “Историја” добија пун политичко-филозофски смисао ако се разуме не само као констатација изгубљене слободе, већ и као позив за трагање за њом, као нечим од Бога утврђеним. Из Рајићевих списа се види и његова визија друштва. Намера Творца је била хармонија међу свима које је саздао. Она не подразумева само сагласје, већ и узајамност кад је реч о друштву. Узорна друштва одликују се, по Рајићу, слогом и поделом рада која је као у пчелињој кошници “изврстно” изведена, тако да сваки члан врши оне дужности “које су му од нарави додељене”. Рајић посматра организацију друштва од врха пирамиде на доле: царска власт води бригу о свему, затим су одмах испод ње рангирани духовни пастири који воде непрекидно рачуна о утврђивању и ширењу вере у народу, потом судска и извршна власт, па просветари који образују младеж, а на дну су “*менишаго степена граждани*” који чине разне ствари од друштвене користи сходно својим могућностима. Тек тако организовано друштво испуњава Божију вољу. Да Рајић не припада старом времену,

⁴ Према: Димитрије Руварац, *Архимандрит Јован Рајић*, Сремски Карловци, 1902, с. 89.

⁵ Голошин, В., нав. дело, с. 83.

већ да из његовог дела зрачи дух новог, тачније његовог доба, види се и по значају који у организацији друштва и државе он придаје грађанском сталежу у целини.

Сам Бог је народе упутео на стварање (што значи и обнављање) државе као нечег разумног, јер нигде, као у државним пословима “где снага једног не допире то испомаже целина својом силом”⁶.

Рајић је заступник органицистичког схватања државе, од свих теоретичара државе који му претходе можда најближи Хобсу и његовом “Левијатану”, будући да је она по њему слична великом телу кога чини мноштво органа и удова а краси јединствен дух. Зато повреда једног дела друштвеног тела мора да све боли тако да се читава држава упне да невољу одстрани, јер, “као што нема органа на телу који није од користи, исто тако нема грађанина који не би могао општем добру послужити”⁷. Држава је дужна да се стара о сваком свом члану, сходно принципу узајамности, као што је и сваки члан политичке заједнице дужан да се стара о њој. Тако се старање о посебном, претаче у старање о општем добру. Не само Рајићева изразито православна етичност, већ и рационалистички принцип “*Beispiel geben!*”, нагони Рајића да и сам допринесе бољитку, тако што ће скупити и описати целокупну историју свога и њему сродних народа.

Инспирацију за то, или “мановеније” како Рајић каже, нашао је не само у чињеници да сем Срба, сви њему познати народи своју историју кроз књиге уздижу и из ње о себи уче, већ и у жалосној истини да многи туђи писци, кад пишу о Србима, било узгредно или хотимице, увек то раде са клеветањем и презиром. Оно што је у Срба храброст, описано је као варварство, врлина је транспонована у злочин, а све што је остало вредело, а не могао га изврнути, преко тога пређоше. Јован Рајић наводи пример грчког историчара Пахимера који је на такав начин писао о Урошу, оцу краља Милутина, да овај, све и да је хтео, толико лош није могао бити.

Разлоге за овакво понашање страних историчара Јован Рајић је налазио у политичком ривалству народа. Сасвим у духу православне толеранције он не жели поћи тим путем, већ, шта више, пише дотад ненаписану историју суседних и “истокрвних” народа, не само ради њиховог међусобног бољег разумевања, већ и ради давања примера како се о историји туђих народа може истинито писати.

Будући да је дело несумњиво профилирано као васпитно и просветитељско, природно је што Рајић сматра да ће, не само таквим својим приступом, већ целом својом књигом подстаћи читаоца на чињење добра, а нечињење зла. Сасвим у духу православља Рајић пише да му је једина намера била “да у народу посеје и укорени љубав и слогу, како би свако читајући и слушајући постао честит човек, добар хришћанин”⁸.

⁶ Према преводу Владимира Голошина, нав. дело, с. 103.

⁷ Исто

⁸ Према: Голошин, В., нав. дело, с. 105.

Могуће приговоре да није задатак историјских, већ друштвених наука и педагогије утицање на људски карактер, Рајић одбацује тврдњом да се “не да порећи да ништа не може тако исправљати нарави човечије, него угледање у добре примере и избегавање хрђавих”⁹ примера из своје породичне, националне и политичке историје.

Познање сваке, а нарочито сопствене историје је драгоценост за вођење политике јер државне власти могу избећи многе невоље по себе и народ ако поучене добрим и лошим примерима из прошлости начине дугорочну мудру политику развоја друштва какву је, по њему, повремено имала династија Немањића. У свом, веома обимном делу Рајић нам, на чак две хиљаде страница, непрекидно даје такве и сличне поуке кроз опис живота и политичког делања не само српских, већ и других владара.

Његова политичка мисао је омеђена хришћанском етиком. Поуке и укори су благи и мудри. Све је подређено добру заједнице, па и онда када се Рајић брине за судбине моћника.

За реализацију општег добра потребна је слога и тога ради “*вси въ едину мысль согласившися о общемъ*”¹⁰.

Слога омогућује владару да добро влада, те “*такое Царь войны водить, а граждане подавають руки и обоих же духовні благость божію умилюютъ*”¹¹.

Из овога, као уопште и из свих наредних примера, уочавамо да Рајић не види као довољне елементе добро уређене државе било какве владаре и поданике, већ само оне који богоугодно поступају у свему, па и у рату и у политици.

Тачно је да је ова Рајићева књига оснажила свест српског народа да може своју државу обновити по природним законима континуитета, али помало смета што многи, говорећи о Рајићевој подстицајности обнове националне државе заборављају да он не тежи тек обнови српске као националне, већ и хришћанским духом прожете и на начелима разума добро установљене државе.

Доследни богослов Јован Рајић као мало ко у нас није делио судбину вере од судбине нације у својој “Историји”. Још задуго после њега није била достигнута она димензија крста, о којој често говори Владета Јеротић, а која је веома садржана у овом Рајићевом делу - да му вертикалу чини историја духовног, а хоризонталу историја световног, односно нације и државе.

Разумевајући политичку историју свих народа о којима пише, не само као историју слагодобитника, већ и жртви, Јован Рајић је испунио хришћански принцип да се историја, као и садашњост и будућност, не посматра само са становишта победника, већ и губитника, као са становишта Христа, који је био политички поражен, али који је вечни морални победник. Сјерен Кјерке-

⁹ Исто

¹⁰ Јован Раичъ, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ*, в Виѣннѣ, 1794, I част, с. 7.

¹¹ Исто

гор је био много радикалнији у томе када је одбацио сву досадашњу историју као причу победника, али тек цео век и по касније. Јован Рајић, и да је хтео, није могао другачије писати а да притом остане научно честит, јер је припадао, политички и војно, мада не и духовно и морално пораженем народу.

Онако учен, Рајић је напосто морао бити велики поклоник науке. Ниједан, па ни политички прогрес у друштву није, по њему, могућ без науке. Без ње нема никаквог, а понајмање политичког добра. Ту идеју о великом значају науке Рајић је преузео од свог узора Теофана Прокоповича, али је у својој “Историји” очигледно продубио и развио све до смислене границе екстраполирања. Јесте да је циљ његовог дела био просветитељски, али је његова вера у могућност сузбијања људских порока и развијање врлина у политици просвећивањем ипак била превелика. Мислио је да се уз помоћ науке могу искоренити оне лоше особине Срба и других славенских народа (неслога, незнање, недисциплинованост, нетолеранција, несолидарност и самољубље) које су најопасније по заједницу када дођу до изражаја у политици. Тежио је друштву у коме ће више морал него политичка сила играти регулативну улогу, и сходно томе сањао о политичком поретку у коме ће цветати вера, љубав, честитост, оданост раду и знању.

Слажемо се са мишљењима да је сврха Рајићеве “Историје” била васпитна, али морамо подвући, пошто је намера била да се преваспита цео један народ, да је онда она била и политичка.

Основна данашња научна замерка просветитељима је у томе што су нудили инстант решења и упутства народу, скоро као наредбе и нове политичке догме, што је несумњиво убијало не само рецепијентну, већ и интерпретативну креативност код народа као објеката просветитељства.

Оно што савремени оцењивачи просветитељства сматрају ретким, понудио је управо Рајић својим делом – колико само он пута позива читаоца да сам одреди своју контемплативну путању ка исправном суду о неком историјском догађају и, нарочито, о његовим последицама. Ако је истина, да је и мука, а не само добра намера, натерала Рајића на то, то га ипак не детронизује као рафинираног просветитеља у очима савремених истраживача који трагају управо за таквим примерима “неприсилног просветитељства”, које је обезбеђивало радост делимичног самооткрића услед већег и бољег коришћења своје памети, уместо релативног задовољства слеђења туђе. У сваком случају, из “Историје” је видљиво да за Јована Рајића циљ просветитељства није могао бити пуко учење туђе мудрости.

Рајић није подлегао само народном предању или Мавру Орбину кад тврди на више места у свом делу да је због грехова очева пропала како немањинка, тако и друге династије и царства, већ је у ту тезу чврсто узидао и елементе култа науке и образовања, који зацело могу вући корене и из “барокног енциклопедизма”, на чему инсистира Милорад Павић, али су неспорно и део владајућег система вредности у епохи просветитељства. При том, треба ипак имати у виду и то, да кад Јован Рајић говори о науци, он њу види само као науку какву је он познаје и признаје, што пре свега значи као систем знања који тада

нуде духовне академије ситуиране у манастирима. Ако то неке, пак, наводи на мисао о неполитичности такве науке, онда то најбоље пориче баш Рајићево и дело и знање. Црква је, уосталом и пре Рајића, итекако знала шта су моћ, власт и држава, дакле управо три најбитније политичке категорије.

Расправљајући много о владању и владарима, Рајић ипак није створио тип идеалног владара. Не изненађује да он, као толико науци посвећен просветитељ, налази разлоге за неспособност владања код цара Уроша, управо у немању довољног знања, делом ипак схваћеног и као плод животног искуства, а не само класичног образовања. Отуда Рајићева критика налази узроке дефицитарности царевог знања и у његовом *“мягком воспитанию”* као јединца. Типично просветитељски став Рајић испољава и у оптужбама на рачун Урошевих родитеља због њихове одговорности за његово недовољно образовање за владање. Јер, у добу кад је требао да се посвети свом државничком образовању, родитељи га прерано, баш у *“време к наукам прикладное”*¹², из политичких разлога оженише.

На Урошевом примеру он исказује и свој теоријски приступ установи врховне политичке одлуке. Принцип политичког одлучивања је заснован, по њему, на изналажењу веће друштвене користи од могуће штете, а евентуалну кривицу за политичку одлуку сноси само онај који је доноси (укључив и његово потомство), без обзира на друштвено-политичке околности у којима је доноси. Јован Рајић можда највише ту искаче из свог етичког система. Залажући се за, од Уроша неизабрану, а по царство најкориснију, мада не и најморалнију владарску одлуку, он то своје становиште настоји и прикрити, а не само поткрепити моралном осудом Уроша који не хтеде земљу непокорних разделити оданим властелинима. Као оправдавајући разлог за свој став Рајић наводи сиромаштво оданих, мада је јасно да се уствари ради о залагању за класично политичко награђивање послушних и кажњавање непослушних, а не за праведнију и тиме и моралнију расподелуседа.

Будући да је у питању важан васпитни пример, било је ипак за очекивати од историчара-теолога да уђе са више куражи и у оцене о моралу оних који прво родољубиво хтедоше, па потом, кад не добише поседе нелојалних, нехтедоше очувати царство.

У тим судовима Јован Рајић се, по нашем суду, донекле поводи за Ђорђе Бранковићем који, такође, не улази у мотиве лојалности Урошевих велможа, а још мање у мотиве престанка њихове лојалности.

Рајићев повратак пуној равни моралности политике је видљив тек код његове избалансиране осуде свих због политички мотивисаног убиства цара Уроша, урачунав и осуду саме жртве.

Цар Урош је крив зато што је власт схватио олако. Његова главна кривица је у томе што је нарушио оно сагласје, друштвену хармонију заједнице о којој говори Рајић у свом *“Предисловију”*, зато што, иако цар, није вршио, не само политичку, већ и своју друштвену дужност онако како сваки члан друш-

¹² Јован Раичѣ, *Исторія разных славенскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ*, II част, с. 650.

тва своју треба да врши. На више места у књизи Јован Рајић врло суптилно доказује да је за вршење врховне политичке власти неопходна висока свест о свом положају и количини своје моћи. Урошева благодет није одавала такву самосвест и охрабривала је непокорне, јер, тако мек и благ, он не одаваше слику најсилнијег међу њима. Укратко, Рајић нам сугерише и правило исправног владања: ако хоћеш да се други према теби понашају као према цару, мораш се прво ти понашати као цар. Тиме улази и у сферу разматрања перцепције политичке моћи, о чему је пре њега размишљао само још Томас Хобс у 4. глави „Левијатана”.

Рајићева политичка поука је - ако објект моћи перципира моћ субјекта моћи већом но што она заправо јесте, он ће се према субјекту моћи понашати као да његова моћ заправо и јесте толика, и обрнуто, ако дозволимо у политици, нарочито у државничком занату, да неко нашу моћ процени, на основу наших неубедљивих или недовољних манифестација моћи, мањом него што она заправо јесте, проћи ће као несрећни цар Урош.

Рајић тачно уочава у својој “Историји” да су се поједини српски владари духовно изузетно уздизали и образовали, али и код таквих, као неопростиву, подвлачи њихову грешку што ни у време кад су им државе биле најјаче нису подизали “пребивалишта за науке”, док су друге земље у исто време већ имале универзитете. Отуда је и деспот Стефан за њега тек ратник, и, уопште, цела историја Срба је, по њему, понајвише исказала њихову вештину борбе, а не умеће употребе разума. Срби су по Рајићевом суду државу изгубили итекако и због немања науке као и због неразвијања сваке политичке, а нарочито дипломатске вештине. Код Срба, са изузетком неколико значајних личности, по Рајићу, никада “не вѣ моди было” уважавање и развијање науке, Политичко умеће које Јован Рајић више схвата као нововековно *virtu*, него као античко *techné*, по њему је од тако великог значаја за бољитак друштва да је узалуд што су Срби чинили “славно и похвално дело”, кад су се “потомци мало знали (подвукао Д.С.) том славом користити”.

Основу за одговор на питање - има ли Рајићево бављење, тачније небављење историјом Босне политички смисао, било да је реч о Рајићевом истраживачком ауторском, било преводилачком раду, дао је најпотпуније Сима Ћирковић¹³. Рајић се, уосталом, није бавио много ни другим српским земљама, а не само Босном, као што се, на пример, није бавио ни Дубровником, иако није спорно да је он био славна и важна словенска република, и, у то време не само код Словена, редак и за врсног истраживача попут Рајића зацело довољно изазован облик политичке заједнице.

Разлози за то су сигурно различити, али понајмање би могли бити политичке природе. На пример, различити третман богумила у тзв. “краткој” и у тзв. “великој историји”, да се објаснити, како односом митрополита Стефана Стратимировића према Гебхардијевој књизи “Историја кратка краљевства Србији, Расцији, Босни и Рами”, тако и личним разлозима Рајићевим, који у вре-

¹³ Сима Ћирковић, Рад Јована Рајића на историји Босне, *Зборник “Јован Рајић”*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1997, с. 29-37.

ме обраде, тачније понешто слободног превода Гебхардијевог текста 1790. године још није био издао своју “Историју”, те је разумљиво да је гајио извесно осећање конкурентности, а не само уважавања према Гебхардију и његовом делу.

Рајић је уз то своје изворе очито сматрао оскудним да би из њих могао црпсти сазнања о култури, па и о војној и политичкој организацији Рашке (*“какови били чини и обряди и строения военая и политическая”*¹⁴) коју је најбоље познавао, а камоли Босне и других српских држава. Уколико Рајићево занемаривање историје свих српских земаља изузев Рашке није садржано тек у разлогу недостатка извора, него је и концепцијско-методолошка грешка, оно ипак ни по једној назнаци у делу није и политички гест аутора. То се пре свега односи на избор држава и народа укључених у његову “Историју”, који је Рајић оправдавао критеријумом сродности језика као доказом сродности народа који се *“у доб разуметися могут”*.

Нема сумње да је још у Рајићевој почетној намери писања историје свих Словена садржана и идеолошка клица славенофилства. Славенофилски политички став Рајићев је видљив из његовог инсистирања да је историја Срба повезана са историјом Руса и веома ослоњена на историјски развитака свих Словена узетих као једна целина, по чему се битно разликовао од Ђорђа Бранковића и нарочито од хрватског историчара Павла Ритера Витезовића.

Рајићева “Историја” је препуна излива патриотизма, што је логично ако се зна да ју је писао из родољубиво-просветитељских разлога. Али, и његов старешина, митрополит Стратимировић, се живо залагао за издавање “Историје”, чиме се српска црква у целини представила не само као родољубива, већ и толерантнија од низа европских цркава, рецимо од француске, које су се оштро супротстављале просветитељству. Разуме се да главни разлог за то лежи у различитим историјским потребама.

Тврдње да је Рајић овом књигом постао теоријски зачетник идеологије национализма у Срба су научно неодрживе. Већ сам наслов “Историје” то више него убедљиво пориче. Истицање прво Бугара, а тек на крају Срба у наслову те књиге ће, уосталом, коштати Рајића од његовог времена до данас заједљивих примедби са друге стране, па и озбиљних сумњи од стране загрижених националиста, које су најчешће биле изражаване у форми подсећања да се његов отац у Србију доселио из Видина. Тај податак није могао бити затамњен ни чињеницом да је у наслову дела *“Исторія разных славенскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ”*, реч *Сербовъ* дата у посебном реду и далеко најкрупнијим словима, из простог разлога што се онда добро знало да је митрополит Стратимировић био тај који је водио рачуна о ликовно-графичкој опреми књиге, те да је свако графичко обликовање, рачунајући и то, пре могло бити плод његове него Рајићеве одлуке. Такође и начин на који је Рајић писао о историји Хрвата и Бугара се нимало не разликује од начина на који је приступио историји Срба и представља снажан индикатор спорности

¹⁴ Јоан Раччѣ, *Исторія разных славенскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ*, II част, с. 522.

тезе да је Рајић намеравао да ствара некакву “српску идеологију”. Напросто, код оцењивача такве врсте је, и поред њихових симпатија за Рајића и његово дело, видно категоријално-појмовно неразликовање патриотизма од национализма, који се као појмови могу садржајно пресецати али се не морају и потпуно поклапати. Напоменимо да има и сасвим јасно идеолошки мотивисаних негативних оцена такве врсте о Рајићу, но разумљиво је да тек оне не заслужују да буду предмет научне расправе.

Рајићева поезија је окренута и темама родољубиво-политичког, а не само духовно-пропедеутичког карактера. То највише важи за Рајићев спев “Бој змаја са орлови”, који је пример политички потпуно ангазоване књижевности, потврђен као такав чак и коришћењем народног језика. У њему се у преко 1500 стихова описује рат Турске са Русијом и Аустријом 1788-1791/92. године, у коме су масовно учествовали и Срби, а који је резултирао поразом Турака и аустријским заузећем Београда и дела северне Србије. Јован Рајић је тај рат доживео као ослободилачки, те је добар део свог спева посветио лојалистички интонираном описивању, тачније величању заслуга аустријског цара Јосифа II, али, како примећује Владимир Стојанчевић, “без посебне дедикације, као што је то учинио тада Доситеј”¹⁵.

Спев потврђује да је Рајић потпуно усвајао политички принцип коришћења снаге јачега у остваривању сопствених-националних циљева, видевши Аустрију као фактор ослобођења Срба од Турака.

Он у том спеву није показао прихватање једног другог принципа који се историјски увек дугорочније потврђивао као делотворнији. Реч је о принципу ослањања искључиво или претежно на сопствене националне снаге у међународном политичком и војном сукобу.

Рајић је у том свом делу испољио своја политичка уверења у више димензија: као хришћанин који подржава победу своје вере над надирућим исламом, као српски патриота који у тој победи види несумњив добитак вишег степена слободе за свој народ, као лојални аустријски поданик који се радује победи своје, хришћанске државе над безбожним непријатељима, и као просветитељ који слави победу просвећене над заосталом државом.

Национални осећај Рајићев види се из оних стихова овога спева у којима посебно велича јунаштво и заслуге српских добровољаца за успех аустријске војске. Такође је Рајић у њему истакао значај чврстине релације вере и народности као судбинских одређења путање свих, а на само српског етничитета у Аустрији.

За ову тему од великог значаја је рад Ђорђа Рајковића, Ватрослава Јагића и Димитрија Руварца на размеђи прошлог и претпрошлог века, а потом и Славка Гавриловића, на откривању и објављивању преписке Јована Рајића, јер политичке мисли, по својој природи увек спадају и у домен људске интима која се понекад разоткрива баш у преписци, па и оној приватне природе.

¹⁵ Владимир Стојанчевић, Рајићев спев “Бој змаја с орлови” као историјски извор, у: *Зборник “Јован Рајић”*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1997, с. 155.

Позната Рајићева писма (од 84 текста сачувана су 64) потврђују у нашим очима Јована Рајића као српског родољуба оданог православљу, али ипак, не само истовремено већ понајвише, окренутог тзв. поданичком патриотизму, боље речено лојализму аустријској држави. Јован Рајић је заправо чинио што и многи Срби у Аустрији који су себе сматрали родољубима – био је истовремено и лојалан поданик који је још 1788. писао како треба “увјешчавати народ к вјерности царској”, и искрен борац за духовни препород свога народа, не налазећи у томе никакве противности. Тек од последњег аустријско-турског рата, започетог 1791. године, Рајић се све више и формално исказује као српски родољуб. Таква политичка оријентисаност Рајићева долази све више до изражаја са његовим позним годинама. То се односи и на последњи његов спис, настао 1799. године, *“Символ исповедания и жития либертинскаго или фрајмаорскаго”* у коме се Рајић исказује не само као врстан теолог који и нехотице политички дела у корист вере и нације, већ и као друштвено ангажован мислилац који разматра феномене либерализма и масонерије.

По нама су сасвим основане тврдње да је и Рајићев *“Цветник с библическим наравоучением”* својеврсни идеолошки контрапункт антирелигиозним Доситејевим “Баснама” у којима се посебно напада монаштво.

Рајићево национално-политички мотивисано просветитељство се изразило и у преводу са руског на српски “прости” језик књиге *“Собрания разных подчений на все воскресные и праздничные дни”*, коју је руски Свети синод издао у Москви 1780. године, а која међу Србима слони као “Рајићеве синодалне проповеди”. Сумња аустријских власти према могућој политичкој употреби православља се исказала у трајању цензуре и штампе “Проповеди” дугим седам година, све док се Беч није уверио да је из дела отклоњен не само сваки могући руски политички утицај на српске вернике, већ и сваки, па и најмањи траг о руском пореклу дела, да то, по мишљењу државног цензора Секереша, не би код српских читалаца снажило подсећање о заједничком словенском пореклу Срба и Руса. Колики је био тај страх види се из Секерешовог извештаја Дворској канцеларији од 12. јануара 1787. године у коме он тврди да би “Рајићеве проповеди” могле направити “од Илира пре Русе него добре хришћане”¹⁶.

Оно што се није могло спречити јесте да је ово дело имало, а не потом задобило, поред духовне, “још и изразиту световнополитичку сврху”¹⁷ просвећивања не само заосталих српских народних маса, већ и српских свештеника, јер је то био битан услов да се радикалније набоље измени поражавајуће стање духовне запуштености Срба у Аустрији о коме извештавају савременици попут Немца Таубеа који је након путовања по српским пределима аустријског царства 1777. године записао да тешко да може да се нађе један од сто српских свештеника који може да одржи проповед¹⁸.

¹⁶ Цит. према: Мита Костић, *Проповеди Јована Рајића, студија о политичкој цензури српских књига у 18. веку*, Сремски Карловци, 1922, с. 12.

¹⁷ Исто, с. 5.

¹⁸ Fridrich W. von Taube, *Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slavonien und des Herzogthums Syrmien*, Leipzig, 1777, I, с. 89.

Истраживања о политичкој цензури српских књига у 18. веку баш на примеру цензуре “Рајићевих проповеди” оспоравају мишљење Доситеја Обрадовића да је у његово и Рајићево време “царевала еванђелска слобода” јер утврђују да је “јозефинизам” додуше био блажи од “терезијанизма” на плану задирања у верско учење српске православне цркве и да је Патентом о толеранцији из 1781. године формално-правно знатно унапредио положај Срба као грађана, али да је зато био цензорски далеко рестриктивнији на плану сузбијања сваког руског утицаја на Србе. Такве околности, у којима су Срби имали огромну потребу за световним и духовним препородом нису могле, са друштвено-политичког аспекта гледано, другачије обликовати овај Рајићев преводилачки, до као превасходно световнополитички ангажман. То исто важи и за неке друге његове списе, пре свега за *“Безпристрасную историческую Повестъ яко о разделении восточния и западна церквей”*.

За Рајића, као просветитеља, укупно његово дело није требало имати превасходно политички смисао, мада је био свестан да је оно било и од политичког значаја и од велике политички употребне вредности. Историја је, по Рајићу, била тек учитељица живота, а Срби његовог доба учителицу нису имали. Ако је уопште прикладно у томе тражити политичност идеје, онда је она зацело не само у томе што је Рајић хтео да Срби имају своју учителицу, већ и да немају туђу.

Најкраће оцењено, његова политичка мисао је била просветитељска, припадала је његовој епохи и била је намењена српском народу.

Литература:

1. Gadamer, Hans-Georg (1975): *Truth and Method*, New York, The Seabury press,
2. Голошин, Владимир (1904): *Архимандрит Јован Рајић*, Земун,
3. Костић, Мита (1922): *Проповеди Јована Рајића, студија о политичкој цензури српских књига у 18. веку*, Сремски Карловци,
4. Раичъ, Јоан (1794): *“Исторія разных славенскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ”*, в Виеннъ,
5. Руварац, Димитрије (1902): *Архимандрит Јован Рајић*, Сремски Карловци,
6. Стојанчевић, Владимир (1997): Рајићев спев “Бој змаја с орлови” као историјски извор, *Зборник “Јован Рајић”*, Институт за књижевност и уметност, Београд,
7. von Taube, Fridrich W. (1777): *Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slavonien und des Herzogthums Syrmien*, Leipzig,
8. Ћирковић, Сима (1997): Рад Јована Рајића на историји Босне, *Зборник “Јован Рајић”*, Институт за књижевност и
9. уметност, Београд,

POLITICAL THOUGHT OF THE ARCHIMANDRITE JOVAN RAIĆ

Summary: This paper aims to shed some light on so far unexplored topic: the political thought of Jovan Raić, the first serbian author of the book about the history of the Serbian

people. This will be done by analysis of his writings, as well as his actions which, in very specific social and political circumstances in Austria during second half of 18th century, undoubtedly had a political dimension.

Rajić's aspiration to write the first history of Serbs was completely in line with political ambitions of Serbian people in Austria at that time.

His political thought and works can be, from theoretical point of view, can be described, in short, as nationally and politically motivated Enlightenment, which was, by modernity of its political concept, completely embedded in Central European, and by form of writing in Russian political thought of his age. Considering its goals and actions, his political thought and works were a mixture of patriotism and loyalism.

Key words: Political thought, Jovan Rajić, Enlightenment, Serbian history, State, Art of governance, Science

ДУХ ЗАКОНА И КОНСТРУКТИВИЗАМ*

Сажетак: Захтевана „хармонизација закона“ земаља кандидата за чланство у ЕУ довела је до великих тешкоћа у њиховој потоњој примени. Процес настајања закона је по правилу дуг и великим делом се састоји у кодификацији обичаја и саобраћања које се сматрају правичним. Али у случају хармонизације цео процес је ишао обрнутим путем: механички су копирани закони западних земаља иако су услови живота у источноевропским земљама потпуно различити. Због тога су већина нових закона постала непримељива у пракси: као последица тога створен је хаос у многим сферама живота, а опструкција закона често остала без одговарајућих санкција. Све то је водило до арбитрарности, нестабилности и криминализације друштва, што се веома тешко лечи и превазилази.

Кључне речи: конструктивизам, владавина закона, хармонизација, арбитрарност, еволутивни приступ

У либерарној политичкој традицији се обично сматра да је емпиризам савезник слободе, а априорне идеје, нацрти из којих се креира стварност, савезник потчињавања. Чак и када су циљеви идентични – добро уређено хармонично друштво – оно што суштински разликује ова два приступа је временска димензија. За конзервативну и либерарну мисао је изградња друштва и његове организације ствар лагане еволуције у оквиру одређених проверених правила поступања, метода покушаја и сталних корекција: остварење дугорочних циљева се не поставља као императив дана и у том смислу они пре имају функцију регулативних идеја у Кантовом смислу. Други приступ, напротив, верује да је реализација постављених идеала ствар највеће хитности: пожељни друштвени оквир се треба остварити одмах *hic et nunc*, јер, у противном, ће се пропустити повољан политички тренутак и шанса може бити заувек пропуштена. Ми рационално можемо да планирамо властиту будућност, а политичка власт нам даје моћ да своје планове спроведемо у дело: ако при томе стварност пружа жилав отпор да се уклопи у априорну шему, утолико, како би рекао Хегел, горе по њу.

* Рад је део пројекта 179014 кога финансира Министарство за просвету и науку републике Србије

Поменута разлика се може дефинисати на различите начине: као политичко отеловљење емпиризма и рационализма, односно еволутивног и конструктивистичког приступа. Она показује своја отеловљења на најразличитије начине током модерне политичке историје. Примера има много, али овај текст ће се бавити најновијим обликом конструктивистичког приступа кроз процес проширења обједињене Европе.

За наше потребе поставили бисмо два основна питања:

- Који су разлози за правну несигурност и лоше функционисање закона у прелазним (транзиционим) друштвима?
- Да ли поступак ургентне хармонизације закона земаља у транзицији са законима ЕУ нужно доводи до правног конструктивизма?

Под појмом конструктивизма мислимо оно што што му приписује Фридрих Хајек: механичко наметање априорних нацрта стварности и насиље над реалним животом у циљу његовог уклапања у пројектоване калупе.

Шта нас подучава традиција настанка владавине закона

Један од највећих заговорника идеје права као темељног услова обликовања слободног друштва, Монтескије (Montesquieu), говори о лаганом еволутивном процесу у коме закони настају. Добри закони се морају ослањати на искуство и проверу која је издржало тест времена; само искуство се споро стиче и, да би се уградило у правни систем, захтева рад много генерација. У том смислу добри закони захтевају континуитет сталног усклађивања основних начела са новим околностима њихове примене и сталне провере: то, пак, подразумева безброј малих, готово не приметних модификација у разгранатом телу правних норми које се морају уклапати у већ обликовану целину.

Монтескије упозорава да закони не би требало да буду конструкт самодовољне моћи људског разума, већ резултат дуготрајних практичних примена и сталних провера. Зашто је то тако? Зато што законе, баш као и обичаје, углавном не можемо да створимо по нашим жељама, већ се морају ослањати на оно што је неко друштво усвојило на основу деценијске, па и вековне традиције. То су, често, несвесно усвојена правила понашања, која почивају на увреженим осећањима шта је добро а шта лоше, шта је правично, а шта не. У том смислу, Монтескије истиче да дух закона у великој мери лежи у нашим предрасудама и навикама, у рутинским поступцима којих често нисмо свесни, у одговорима које су генерације пре нас практиковала при решавању одређених типичних ситуација. У том смислу Џон Пламенац (John Plamenatz) се у потпуности ослања на традиционалну школу мишљења када истиче да порекло закона ваља тражити у обичајима и традицијама који су резултат дуготрајних друштвених процеса који су спонтане природе и у којима учествују небројено много људи, без јасне свести шта шта чине. У том смисли он каже да „закон и институције јесу правила или начини понашања који су ретко свесно усвојени и често несхваћени од стране особа које их се поридржавају или на које се односе.“ (Пламенац, 2009:295)

У поменутом духу размишљао је и велики конзервативни мислилац Едмунд Берк (Edmund Burke): он је наиме указивао да енормној моћи закона, традиција и обичаја да утичу на наше мисли и наше знање о њима. У том смислу људско понашање није нешто потпуно аутономно и засновано на рационалном просуђивању: то је илузија рационализма који верује да се може ослободити на самодовољност интелекта, заборављајући да је сам интелект производ дуготрајне биолошке и социјалне еволуције. Менталне схеме у којима мислимо и деламо нису настале на основу непосредног планирања и деловања разума, већ је процес пре ишао у обрнутом смеру. Људи су производ цивилизације, а не њени аутономни креатори: они, наиме, никада не могу унапред знати шта ће бити укупан резултат њихових делатности, зато што је он увек другачији од онога што они планирају и очекују. Њима руководе много више предрасуде и страсти него рационална анализа. Зато Берк може рећи да су људи сами у већој мери производи деловања несвесно успостављених правила и закона него њихови ствараоци.

Потребно је било искуство многих генерација да би се обликовала друштва устаљених правила и поредака јасно дефинисаних права и дужности. Монтескије је већ стајао на тлу једне солидне правне традиције француске монархије да би могао да дефинише све основне елементе који треба да одређују добро обликовану правно уређену државу. Велика емпиријска евиденција је потврђивала да нема слободе поданика без постојања независних судова и разрађеног система установа који подупиру спровођење правиних норми. Исто тако и сами ваљани закони остају неделотворни ако нису усклађени са подзаконским акатима, који тек заправо омогућују њихово спровођење. Да би владавина закона функционисала на прави начин, неопходно је и постојање чиновништва које у духу закона обавља своје дужности; а то значи без страха од интервенција арбитрарне политичке воље.

Монтескије, као и његови многобројни следбеници су са правом сматрали да је независност судства темељ добро уређене државе; он се при томе у свом капиталном делу *О духу закона* истицао да закони морају имати сталност. То је основна претпоставка да би грађани осећали сигурност у својим деалатностима, да би знали шта је допуштено радити, а шта не. У том смислу ваљан закон мора бити и прецизан и доследан, он мора јасно одвојити поње допуштених и недопуштених поступака. Исто тако нови закони морају бити пажљиво планирани да би се уклопили у скуп већ постојећих закона: они не смеју бити у супротности са јасно дефинисаном сфером шта се сме а шта не сме чинити. Ако јавно мњење не подржава оно што закони изричу, тешко је очекивати да ће они бити добровољно и ваљано спровођени. Да би закони деловали, како би рекао Дејвид Хјум (David Hume), неопходна је прећутна сагласност поданика.

Не мање важно је да нови закони морају бити јавно обнародовани и регистровани. Ако јединке нису упознате са садржајем закона, оне не могу знати када у свом делању улазе у поље онога што се забрањује. С обзиром да је потребно време да садржај закона буде познат онима којима је намењен, непожељно је да закони буду подвргнути честој измени.

Разумљиво, за успостављање овако комплексног система потребно је време, јер се не може очекивати да се корпус нових законских аката може успешно применити преко ноћи. Други нужан услов је постојање друштвене стабилности, а при томе се пре свега мисли на важење установљених традиција и несвесно прихваћених неформалних правила – обичаја и традиција које се посебно не испитују од стране људи већ се, такорећи, несвесно примењују као нешто ваљано и поуздано. Но, главни услов за функционисање правног система је то да онај ко тренутно врши власт не сме да арбитрарно интервенише у сферу деловања судског система. Ако постоји хир власти да самовољно поступа, немогуће је очекивати осећање правне сигурности. То значи да мора постојати одређена традиција да је самовоља власти смањена на минимум: без таквог осећања сигурности немогуће је очекивати ни да ће судови деловати правично, нити да ће се чиновници осећати заштићени у вршењу своје правне струке, нити да ће се грађани сматрати безбедним и независним.

Сагласно томе, највећи непријатељ слободе је владавина оних који се стављају изнад закона и који, под било којим изговором, поступају по властитом хиру: у том случају, ниједан закон није основни и ништа не може да буде трајно установљено. Ако је извршна власт изнад законодавне и судске власти и ако она може да у име виших интереса по својој вољи интервенише, онда је идеал правне државе само заводљиви слоган и ништа више. Ако судство није независно, закони не могу бити примењивани на непристрасан начин, па је самим тим разбијен основни елемент на којима једна држава почива – а то је поверење јавног мњења да она тежи да у основи поступа правично и да представља гаранцију непристрасности.

Узимајући претходна твђења као нормативни оквир постојања правне државе покушају да у односу на њих укажем на неке проблеме обликовање функционалног и прихватљивог правног оквира у пост-социјалистичким друштвима. Наиме, нико не пориче да је реални социјализам био заснована на једнопартијској владавини и да је као такав патио од мноштва мањкавости: но, и поред свега тога, систем је просечном грађанину пружао већи степен сигурности и заштите него новопрокламоване демократије по западним узорима. Како објаснити овај чити парадокс? Зар владавина закона није тековина западног света: како је могуће да је транспоновање овог идеала у источноевропске земље (рачунамо ту и Балкан) земље довело до таквих аномалија да нам напуштени социјалистички режими сад изгледају као оазе законитости и сигурности?

Део могућег одговора на постављено питање налазим у пракси правног конструктивизма који је очигледно примењен у пракси трансформације: реч је о пракси енормно брзог мењања закона и правила поступања који нису адекватни постојећој реалности (институционалним капацитетима и неформалним правилима које владају у друштву). Институционална трансформација законског оквира у пост-социјалистичким државама углавном је рађена противно логици духа закона у традиционалном смислу речи, па су самим тим и успостављена владавина закона може описати као својеврсни импровизоријум. С обзиром на сумануту механику функционисања бирократије ЕУ, не види се

реална могућност да се импровизоријуми о којима је реч у скорој будућности преточе у озбиљне правне системе. Како је, иначе, овим државама ионако намењен углавном статус полу-развијених друштава од којих се очекује послушност, мала је вероватноћа да ће она смоћи довољно снаге да ревидирају своје често накарadne правне системе. Биће до ипак дуготрајан процес пун неизвесности.

Институционална трансформација правног система пост-социјалистичких друштава

Један од кључних услов уласка будућих чланица у ЕУ је хармонизација властитих закона са европским законодавством: практично то је значило доношење нових закона, односно најчешће њихово дословно преузимање из оригиналног корпуса закона ЕУ. Уз овај захтев - који по себи захтева огроман напор да се направи колико-толико кохерентна целина, пажљиво провери њихова могућа примена, обуче они који их требају примењивати, итд - следио је притисак на националне парламенте да се све то учини за максимално кратко време. Политичка еуфорија Брисела за географски заокружењем ЕУ потпуно је пренебрегнула могуће последице пројектоване брзине. А зашто и не би када ће могуће негативне последице овог замашашног процеса ионако углавном сносити други?

Тако су бивша социјалистичка друштва била принуђена да током само неколико година промене целокупно постојеће законодавство: оно, за шта су обично потребне и деценије, урађено је, такорећи, преко ноћи. Поређења ради, процес измене само једног члана у британском законодавству обично траје око седам година; овде се правна традиција једноставно не допушта импровизацију будући да је свесна колико је правна материја нешто осетљиво и какве све нежељене импликације могу да уследе. У каквој је то еклатантној супротности са правним импровизоријумом који се одвијао у пост-социјалистичким друштвима чији су парламенти усвојали и више стотина закона годишње. Добро је познат пример Бугарске где су усвајани закони писани на енглеском језику, јер није било времена ни да се преведу на матерњи језик. Али политичка прагматика све оправдава: само је питање какве су последице те исхитрености.

Начелно је питање да ли су овако овлаш преузети закони нешто што може имати делотворну примену и какви су ефекти оваквог процеса? Наиме, премда су многи акти ЕУ често конструкт бирократског ума Брисела, они, ипак, у себи углавном садрже делотворне механизме њихове примене – мрежу потребних прописа, допунских аката, разних упутстава и, што је *conditio sine qua non* - обучену бирократију. Међутим, шта се дешава када се скуп закона једног миљеа механички пренесе у сасвим другачију средину, где, такорећи, ниједан од поменутих услова није испуњен? Како ће се ти закони и прописи ускладити са постојећим установама, знањем, неформалним правилима понашања, са специфичним условима и установљеним традицијама? Не делују ли ти преузети закони као априорне шематске конструкције које својим намета-

њем хоће да трансформишу стварност? Како оне могу уредити живо ткиво устаљеног људског саобраћања, које има мало тога заједничко са увезеним нормама и стандардима? Тиме што су закони изгласани у парламенту, још ништа не говори о њиховој делотворној примени. Напротив, проблеми као да тек почињу када се суочимо са праксом њихове примене.

Шта ако нови правни конструкти заправо „висе у ваздуху“ и једва додирују реално тло људског живота: да ли они заиста могу да на задовољавајући начин ускладе сложени сплет односа међу јединкама и институцијама? Шта ће се десити са функционисањем државе која није у стању да спроведе прокламоване законске норме: како ће се све то односити на различите сфере социјалног живота, како избећи апсурдне ситуације где се више не могу одредити јасне ингеренције различитих институција, а још теже наћи адекватно правно решење конфликтних ситуација?

Као што је познато, људи нису житка маса способна да уђе у сваки калуп, него живи организми који функционишу на одређене начине, прилагођавањем многих генерација реалности која их окружује. Стотине писаних и неписаних прописа одређују њихове међусобне односе, планове, очекивања, начине мишљења и поступања. Шта више, као што говоре многи правни ауторитети, систем неформалних правила је много делотворнији и више обавезујући од самих писаних прописа. Када се уводи апстрактни систем закона или одређених институционалних решења произашао у једном друштвеном миљеу, а који одговара некој другој стварности, он може произвести изразито деструктивне последице. Будући у колизији са неформалним правилима понашања, он ће стварати многе, потпуно нове конфликтне ситуације и блокирати деловање неформалних правила која су до сада исте ове проблеме ефикасно решавала.

У том смислу велико је питање у којој мери је упутно дословно и ригидно следити све оно што се у оквиру закона и прописа примењује у Западној Европи. На тај начин заправо се ригидно следе стандарди и решења које су упутна за другачији систем живота и веровања, везана за друге традиције и знања, као и потпуно различите политичке, културне и материјалне ресурсе. Ако нема свих тих услова, примена и најбољих закона ће се показати као неделотворна. Зашто? Зато што закони делују само ако постоји под-систем разрађених институција на свим нивоима њихове примене. Ове пак институције су резултат властите праксе и укључују често минуциозно изграђене сегменте разгранатог система мрежа преко којих функционишу. Ако тога нема, они се не могу ни адекватно примењивати. Да се додатно не спомиње да сваки пропис, да би био примењив, мора бити прилагођен и специфичним околностима: дакле, не може се механички примењивати као готов технички прооизвод. Дакле, и сами прописи нижег нивоа општости подразумевају безброј сталних, малих модификација и вишедеценијско усавршавање. А то све заједно, као интегрални сегмент, подразумева образовано чиновништво и дуготрајну традицију. Да ли трансформисано пост-социјалистичко друштво, који је навратанос изменило своје законе, отпустило мноштво ранијих чиновника и заменило их новим, често недоученим новим партијским кадровима, може да се на

адекватан начин суочи са предоченим проблемима? Шта је ту са традицијом независног судства и примене духа закона у турбулентним променама којима су ова друштва захваћена?

У деликатној области доношења и примене законе, која укључује безброј прилагођавања и промишљених потеза заснованих на искуству, а поготово на устаљеној судској пракси, идеја инстант копирања туђег законодавства, непримереног постојећим условима, нужно доводи друштво у хаотично стање. Наметнути императив брзине нагнао је парламенте на тоталну модификацију правног поретка и увођење фактички непримењивих законских норми. Тиме је могла да се задовољи потреба Брисела за тренутном унификацијом јединственог правног система, али тај правни формализам функционише само на папиру.

Начело ефикасности које је наметнуло доношење на брзу руку скројених законских предлога, у основи је значило фингирање прокламованих процедура и занемаривање искуства свих озбиљних правних држава. По правилу, законске предлоге нису пратиле дискусије у стручној јавности нити је било времена да се они доносе као системске целине, где би се водило рачуна да се закони узајамно уклапају и допуњују. Уместо тога, закони су усвојани у скупштини по кратком поступку: посланици би се са садржајем закона често први пут сусретали приликом њиховог изгласавања. Премда је тиме успешно испуњена агенда страних посматрача и комисија које прослеђују извештај Бриселу, оваква пракса је заправо за сваког озбиљнијег познаваоца ове сложене материје могла да значи само разводњавање и расплињавање саме суштина правне државе. Како ће изгледати друштво ако сам законодавац не успева да промисли ни основна питања у вези властите делатности: да ли су донесени закони добри и да ли су примењиви? Да ли ће они произвести више користи или штете и шта ће десити приликом њихове имплементације?

Зато можемо ставити на једну страну позитивне оцене Брисела додељене оваквој парламентарној пракси, а на другу како ће се ти закони одразити на непосредан живот становника становника ових друштава. Наиме, право питање је: како изгледа живот грађана у систему пуном правних недоследности и противречности? Не повећава ли се тиме њихова властита несигурност и не отварају ли се на тај начин нужно врата све већој импровизацији и арбитарној вољи? Када правне норме не могу, из различитих разлога, да се примене, не постоји други начин него ослонити се на политички ауторитет оних који су тренутно на власти. Самим тим арбитарна воља постаје нешто пресудно у конфликтним ситуацијама, што је управо супротно самој идеји права као таквој. Све постаје допуштено и више зависи од интереса политичке воље него од прописаних принципа. А без елементарне стабилности немогуће је говорити о томе да друштво може да се нада стабилној и просперитетној заједници.

Наиме, ако нема предвидивости исхода одређених радњи, ако нема устављених принципа који дугорочно важе и који се стриктно примењују, у опасности смо да дођемо у стање у коме је све допуштено, а исходи нечијих поступака зависе од случаја до случаја. Овакво стање је управо оно што би закони требали да спрече стварајући поредак у коме постоје јасно дефинисане сфере допуштених и недопуштених радњи, а кажњавањем онога што је забрањено

чинити јединке се одвраћају од скрнављења општих норми. У противном - нестаје правне сигурности, нестаје осећање да закони штите правичност и да су писани као обавезујуће апстрактне норме које се подједнако односе на све.

Ако правне норме нису кохерентне и ако не могу бити адекватно примењиве, ако њихова интерпретација не почива на усвојеној пракси и искуственој провери - ми смо онда препуштени сплету тренутних прилика у расподели политичке моћи различитих интересних група. Другим речима, интерпретација закона од стране судија и чиновништва добија несталан карактер: самим тим, моћ стиче примат над правом а тренутна политичка воља постаје извор тумачења закона. Зато није никаква случајност да пракса показује да су многи закони старог поретка и њихова примена били бољи, рационалнији и примењивији него они који су их сменили приликом успостављање „правне државе“. Разлог је јасан: ти закони, премда у много чему идеолошки интонирани, били су пре свега донесени у складу са реалним животом. Важећи дуги низ деценија они су не само произашли из самог ткива судске праксе која се ослањала на постојеће искуство и знања оних који су их доносили и примењивала. Закони су произишавали из реалног живота и психологије одређеног поднебља, а не као трансплати туђих норми и искуства, које делују попут химера.

Инструктивне примере насталог правног хаоса налазимо у тексту Весне Ракић-Водинелић „Крах правосудне реформе у Србији.“ Ауторка текста велики део терета одговорности ставља на наше законодавне и судске органе и ту сигурно има доста аргументованих тврдњи. Ми смо, међутим, пре свега желели да скренемо пажњу и на сам неповљан контекст и на наметнуте услове од стране Брисела који су условили овакав исход.

Следећи аргументацију из поменутог текста, можемо поставити следеће питање: шта се дешава када се стари закони и правила прогласе неважећим, а нови закони се покажу као непримењиви? Бришу ли се тиме нужно јасне границе између допуштеног и недопуштеног понашања? Како су наиме правне норме и подзаконски акти често у колизији, блокиран је самим тим и судски систем и извршна власт. У таквом стању правне неефикасности, како указује с правом Весна Ракић-Водинелић, у предности су сви они који, знајући где су системске правне празнине, то користе. То су различите групе људи, попут самих носиоца власти, затим њихови финансијера, као и разни прекршиоци закона који не могу бити кажњени за своја недела. Тамо где нема конзистентности у закону, поготово у процедурама поступања судства, истражних органа, органа гоњења итд, самим тиме се ствара простор за разна незаконита поступања. Зато се не треба чудити статистикама о корупцији и криминалу.

Додали бисмо да смо често смо сведоци наизглед апсурдне ситуације: друштва, изникла из једнопартијских система - са свим ограничењима, која она носе у погледу правне сигурности, грађанских слобода, итд - успостављајући „демократску државу“ ушла су у лавиринте веће правне, па и животне несигурности. Процес приватизације и увођење политичких слобода праћен је разарањем саме друштвене супстанце која се огледала у осећању једнакости и сигурности. Турбулентне промене довеле су до енормног раста криминала и

корупције на свим нивоима државне управе, несигурности запослења и неспособности нове државе да заштити своје грађане од превара, изнуда и пљачки. Успоставило се да је да је омрзнати тоталитарни поредак почивао на неупоредиво мањем степену разних злоупотреба него друштво које је у свом преобликовању имало као декларативни модел владавину права. У чему лежи грешка: да ли се све може објаснити преласком једног система на други, заменом застарелих правила поступања новим институцијама које никако да се уходају? Како је могуће да су промене међу политичким елитама те у судству и полицији довеле до мање законске сигурности просечног грађанина него што је то обезбеђивао ранији поредак? Или је обим нових допуштених слобода просто довео до великих могућности злоупотреба, незамисливих у ранијем систему. Тек оно што је у реалном социјализму било готово незамисливо - оружане пљачке, изнуде, отмице, препродаја наркотика у коме учествује и држава, обесправљеност запослених, итд – постало је нешто саморазумљиво. У том смислу многе нове „демократске“ државе постале су сличне латиноамеричким друштвима у којима влада безакоње и хаос. Да ли је то нужна цена нових слобода и чиме се уопште може оправдати?

Или је само питање потпуно погрешно постављено, јер заправо и није било правог избора: стихија догађаја је надвладала сваку могућу алтернативу. Западна друштва и НАТО савез је просто искористио историјску шансу и у улози спаситеља пригрлио источно-европска друштва. Понудио им је вишедесенијски сан: да постану интегрални део развијених и просперитетних. Касније се, заправо, испоставило да су и интереси и планови били много прагматичнији и нимало великодушни: дух развијеног индустријског друштва тражио је, пре свега, нова тржишта, јефтину радну снагу и податне политичаре. Политика ограниченог суверенитета (што је била доктрина Совјетског савеза) против које су се источно-европске нације бориле, претворила се њиховом уласком у ЕУ у политику добровљног одрицања готово сваког суверенитета. А правни механизми су били један од кључних елемената да се та друштва у најкраћем року инкорпорирају у масивно тело ЕУ.

Недостаје нам простора и времена да бисмо скицирали какве бизарне последице правне неоследности имају по питању привредног пословања. Летимични преглед ситуације како изгледају интеракције између економских субјекта говори у прилог општег хаоса који ту влада. Не зна се шта се може сматрати већом абнормалношћу у функционисању економског система: хронично неиспуњене уговорних обавеза једних на рачун других; готово никаква заштита потрошача; непоштовање права запослених у приватном сектору; непостојање заштита од монопола, итд... Да бисмо у једној слици приказали на шта сличи привредно пословање у пост-социјалистичким друштвима послужимо се метафором пољског економисте Јана Вениецког (Jan Wniewski). Он је то пословање упоредио са трговином на источњачком базару. Ту се клијенти срећу такорећи у пролазу и свако свакога настоји безочно да превари. На базару не владају никакве норме и у принципу је све допуштено. Не постоје ни етаблиране санкције, већ све зависи од снажљивости, брзине и тренутних околности. Већина трансакција се, дакле, одвија по принципу случајности и

без икаквих каснијих обавеза: наимае, ни продавац ни купац не очекују да се касније поново сретно. Самим тим - превара и крађа су такоређи правило успешне трговине.

Ова метафора успешно објашњава многе пословне релације у друштвима у транзицији. Томе посебно погодује правни вакуум који је често резултат како свесних намера самог законодавца, тако и недоследности у самим применама прописаних норми. Наимае, тиме су омогућене многе безобзирне плјачке у јавним предузећима, намештања јавних тендера, неплаћање радне снаге, склапање фиктивних уговора и трансакција итд. Немогућност конзистентне примене нових закона због мноштва пропуста у усвајању процедура у систему истраге, систему доказног поступка, хапшења и слично - омогућио је неслућен раст криминала и корупцију судског апарата. Небројене афере говоре о томе да је криминал у многим државама Балкана и источне Европе добио такоређи ендемске карактеристике.

Можда је то и разлог за социјалистичку носталгију и умор од реформи које нису ни издалека испуниле велика очекивања која су у њих наивно поларана.

Литература:

1. Berk, Edmund (2001): *Razmišljanja o francuskoj revoluciji*, CID, Podgorica
2. Hajek, Fridrih (1998): *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad
3. Monteskiје (1989): *O duhu zakona I/II*, Filip Višnjić
4. Plamenac Džon (2009) *Čovek i društvo*, Službeni glasnik, Beograd.
5. Rakić-Vodinelić Vesna (2011) „Krah pravosudne reforme u Srbiji“, *Pravo i društvo* 2011 Бр. 1.
6. Wenięcki, Jan, дискусија у зборнику *The Problems of post-communist countries in the context of European Union*, CRCE, London, 2007.

THE SPIRIT OF THE LAWS AND CONSTRUCTIVISM

Summary: Requested „harmonization of the laws“ of the EU member candidates produced great difficulties in their applications. The process of the making new laws is a long process and consists mostly in the codifications of customs and practices that are considered just. But in the case of harmonizations the whole process was turned upside down: the laws of western countries have been copied mechanically, although the life conditions in Eastern Europe are very different. Therefore, most of them become inapplicable in real practice: the consequence is that it created chaos in many fields of life, and many obstructions of law without proper punishment. All that produced more arbitrariness, instability and criminalization of society, which is very hard to heal and overcome.

Key words: constructivism, rule of law, harmonization, arbitrariness, evolutive approach

МИЛОЈИЦА М. ШУТОВИЋ*

Филозофски факултет
Косовска Митровица

УДК 336.76:327MARX

Оригиналан научни рад

Примљен: 04.09.2015

Одобрен: 18.09.2015

КАРЛ МАРКС: „АУТОНОМИЈА СОЦИОЛОГИЈЕ” И ПАРАДОКС ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Сажетак: Глобализација представља својеврстан повратак у другу половину 19. века, слободне трговине и империјализма у коме је колонизација, како је писао Карл Маркс „чиста филијала берза”. Данас глобализација није ништа друго него еуфемизам за неоколонизацију, нови варваризам, идиотизам човека и експлоатацију људи. А експлоатација је кључни појам Марксове критике капитализма који ће постати глобални феномен. Стога је Маркс као теоретичар капитализма поготово глобалног капитализма, данас релевантнији него икад пре, с обзиром да су захтеви правде неспојиви с логиком слободног капитализма и глобализацијског тоталитаризма.

Кључне речи: Маркс, колонијализам, берза, експлоатација, глобални капитализам.

*„Ако наши трговци сами не поставе уже границе
својој делатности, онда нас ништа не може
одржати у колосеку, сем панике сваке три године.”*

К. Маркс

*„Да ли треба да поткажем свог оца
контрареволюционара? Волим свог оца,
али дугујем себе својој Партији...”*

П. Морозов

Социологија није поглавље механике (П. Бурдије) и њена оформљена знања незаменљиви су инструмент социолошке методе на основу логике властитог истраживања. Снага социјалних идеја, чак и кад се намећу хипотетичким или „контрафактуалним” питањима, утицајније су много више него што уобичајено замишљамо. Данас је тешко размишљати о било чему другом, осим о томе шта јесте и шта ће бити, али можда још вреди понекад осврнути се на оно што је некад било и што још опстаје. Како игноранти листају веома важне текстове? Јер, како каже Марк Тома са *Универзитета Орегон*, и један од учесника чувеног састанка у Њу Хемпширу из 1944. на коме су положени послератни темељи монетарног система, да „нова економска мисао значи читање старих

* sutovicm@gmail.com

књига” (Кругман, 2012:43). И „практични људи, који уображавају да су потпуно по страни од било каквих интелектуалних утицаја, обично су робови неког покојног економисте” (Кејнз, 2013: 372), или неког другог „академског пискара”. Историја идеја доводи до проучавања старих текстова и језика (Ерик-сен,2013:7), откривања старих и скривених конфигурација, ископавања читаве масе дискурса који се налазе испод наших ногу, одређивања система дискурса на којем и даље живимо, обавезно доводећи у питање речи које нам и даље одзвањају у ушима, мешајући се са онима које покушавамо изговорити. Тиме „је археологија (социологија - М.Ш.) као ничеанска филозофија, принуђена да делује као ударац чекићем” (Фуко, 2010:26). У најмању руку та освртања не само што могу бити у скромном смислу забавна, већ могу бити и поучна, и допринети да се одупремо *прокуристима* у издавачким кућама, које још увек, како је Карл Маркс писао на самом почетку свог интелектуалног успона, тргују „добрим сиром и лошом литературом” (Маркс, 2009 [1837]:14). Свакако била би грешка заборавити на једног од последњих „универзалних учењака”, „оног који није желео да буде социолог, а јесте”, који је социологију увек, посматрао помало презриво, поменувши је у свом обимном раду само у два три наврата, с гледишта свог историјског материјализма као најзад пронађене формуле за тумачење структуре и развоја свих историјски познатих „друштвеноекономских формација”, К. Маркса (Мимица, 1998:25-26), који није патио од *националне таштинe* и *интелектуалне покварености*. Био је писац *критике* и социолог „побуне”, *аналитичар* свакодневног живота и *синтетичар* антиципације *будућег*. Моралист, а не хедониста, хуманист, а не *пророк* и *демагог*. *Дијагноза* није *пророковање*, али јесте *дар* универзалних духова, посвећеника идејама, талената способног да склопи један огроман теоријски модел. Аутентичан и такорећи руком рађен, он садржи укупно убеђење, „светлцање генија”(И.Берлин), који је заузео изузетан просторни и временски став, и допринео откривању позитивне *цивилизоване* функције критике, која може да се уздигне до најузвишенијих мисли. Маркс је био марксиста из прве руке, а по темпераменту није био сатрап, попут „тројства зла” (Лењин,Троцки,Стаљин), који су у име *homo sovieticus* угњетавали и гурнули народ у терор, „што су од мучења, покоља и концентрационих логора начинили средство владања, што су опет везали за замљу сељаштво које је с муком поново проналазило своју вековну изгубљену слободу, што су покретали верске прогоне поред којих су они Неронови и Диоклецијанови постајали помало порочне дечије игре” (Волков, 2010:5-6). Насупрот њима, Маркс није глумио великог војсковођу, а био је велики „глумац”, нити је процењивао „наручито вредности крви”, описујући марксистички рај на земљи са сузама у очима. Могуће, показивао је једну наивност у погледу људске природе, занемарујући њен егоизам, али је тешко поверовати да је толико био нереалан, као Троцки, који „посматра свет као податну глину за вајање најсавршенијих облика живота” у коме је могуће, просечан тип човека подићи „до висина Аристотела, Гетеа или Маркса”, изнад чијег би се планинског гребена издизали нови врхови (исто,29).

Маркс је првенствено био научник и ангажовани социјални теоретичар процеса капитала, његових целокупних облика, који је планирао да у IV тому

Капитала, завршном делу напише *историју теорије* (Маркс, 1979:18). Нажалост, ова замисао, остала је само као назнака у предговору, и није реализована. Тиме је историја социологије, и историја идеја остала ускраћена, сиромашнија за још један Марксов „дар”. Јер „Маркс човек и Маркс социјалиста јесу једно” (И.Л.Хоровиц). Неспорно, Маркс је био антикапиталистички интелектуалац, човек снажних уверења, који је итекако знао оно, на шта указује антрополог Бруно Лутар: „Научно је само оно што заувек раскида са идеологијом”. Као што је и „чист мит само идеја о науци очишћеној од сваког мита” (Лутар, 2010:115). Маркс свакако није раскинуо са епистемологијом. Његов успех, и његов неуспех морају се објашњавати истим начелима и истим узроцима. Он није одузео себи лакоћу епистемолошког реза. То не значи да његова објашњења не вреде бог зна колико, нити да се морамо одрећи његових класичних политичких идеала о стварању историје и тенденције целог модерног друштва. Како би рекао Ниче, „О великим стварима човек треба или да ћути или да говори узвишено: узвишено те ће рећи цинички или невинно” (Ниче, 2012:41). И сам Маркс бавио се преоцењивањем вредности пре Ничеа, али о великим стварима није ћутао, о њима је говорио узвишено, дакле *цинички* и *невинно*? То му није представљало проблем у коме није било места за симболичке шале или друштвену учтивост према моћи, похлепи и капиталистичкој разузданости. Није био *шпекулант* и могао се увек суздржати од „лаке и слатке зараде”, у којој има понајвише дилентализма интелектуалаца, и бахатости скоројевића чији је животни позив „бити господар света” (Белфорт, 2008:5). Марксу није била жеља да буде један од њих. Али је хтео указати на њихов *положај* и дати *објашњење* за такво, господарење које почива на све већем *осиромашењу* других. Оно је савременом глобализацијом достигло невероватно *безобразни* ниво, чиме је само емпиријски потврђена Марксова друштвена *дијагноза* о похлепи и експлоатацији капитализма, једног у основи бездушних система друштвене неједнакости, нажалост, блиског карактеру огромне масе људи. Маркс, у суштини јесте био *антикапиталист* али не и *антизападњак*. Колико је желео пропаст царској Русији, толико се дивио америчком сну „џиновској револуцији” у коме је било још мноштво социјалистичких фермената (Хосфелд, 2014: 115). Да парафразирам Ничеа, Марксов *научни метод* није победио *Марксову науку*. Марксу је од свега другог, било важније да она буде приступачна читаоцу, мада је био свестан опасности, коју није могао отклонити, да његов *аналитички метод* може уплашити читаоца да продужи даље, зато што не може наћи одмах све на *почетку*. Зато, читаоца који тражи *истину*, „за сваки случај”, Маркс упозорава и указује да буде приправан. Јер „нема широког друма који води у науку, и само они који се не плаше умора од пентрања по њеним стрмим стазама имају изгледа да се попну на њене светле висове” (Маркс, 1979 {1872}:26). Цењеном грађанину, упућивао је уверење о својој оданости. Његова књижевничка савест била је несумњива, али не и лишена професорског и другог оговарања, а некад препуштена на милост и немилост кретенима, који, да се послужим речима из аутобиографије берзанског милионера са Wall Streeta Џордана Белфорта, (2008:6), изгледају као да су изникли „из ужарених дубина самог пакла пословних кругова”.

Истраживајући те кругове, у условима полемичке атмосфере, Маркс заједно с Енгелсом, није прецизно употребљавао термин *капитализам*, позивајући се на „начин производње” или на „ буржоаску економију”, повезујући га са појмом неправде и експлоатације (Жесија, 2013:7). Без имало муке млади Маркс је указивао на владавину приватне својине која је уграђена у темеље републиканског устава, што републикански законодавци уопште нису крили. Маркс је ту увео и „једну теоријску шему која ни данас није изгубила на актуелности: закони и установе формалне демократије су само привиди испод којих и посредством којих се остварује власт буржоаске класе” (Рансијер, 2013:9). „Запањујуће је с каквом осећајношћу су Маркс и Енгелс понекад могли да говоре о тој класи којој су се најдубље дивили и коју су истовремено презирали” (Хосфелд, 2014:92). Имало је у томе „нечег ненамерног блазираног”, као кад је млади Маркс који је већ важио „ за прави арсенал мисли и „критичара” заједно са својим ментором Бруном Бауером, кога је један пријатељ назвао „Робеспјејером теологије”, празником јахао на магарцима по Годесбергу, узнемиравајући пристojно бонско друштво, и сјајно се забављајући при помену филстара пруског бирократског града на Рајни имајући, могуће као Рајланђанин , на уму карневалску традицију сајма магараца (исто, 17,14,19,20). У својим рукописним белешкама за дисертацију, Маркс је писао о *времени карневала у филозофији*, који више нису имали проходан пут, с обзиром да се више „није захтевала интелектуална забава *полудуша* у кули од слоноваче, већ мишљење *комплетних војсковођа*” (исто, 20).

Међутим Маркс није оставио систематску теорију власти, нити оригинално и целовито дело о држави. Оставио је магловиту идеју о „одумирању државе” са ишчезавањем класних супротности. Свакако, он није био тип револуционарног језуите спремног на сваки нитковлук у интересу виших циљева револуције, иако је *Фирентинске љетописе* Николо Макијавелија назвао „ремек делом”, док је Ф.Енгелс о Макијавелију говорио „као једном од дивова Просветитељства” (Берлин, 2000:104). Свакако Маркс није био политички романтичар, већ реалиста који је анатомију буржоаског друштва тражио у политичкој економији, ослањајући се у својим отворено политичким списима на сопствено непосредно искуство и писане и усмене извештаје веома бројних сарадника и посетилаца. Међутим, своју коначну теоријску анализу базирао је на објављеним материјалима и непобитно званичним подацима, позивајући се у *Капиталу* на опсежну библиографију, безброј напомена, како повремених навода класичне литертуре, тако и извора савремене и економске теорије, али и коментаре и списе из дневне штампе, парламентарних Плавих књига које садрже истраживања и извештаје о јавном мишљењу , која често укључују живописне анегдоте. Тиме је *Капитал* утицао не само на будућност друштвене историје, него је поставио битан преседан (Томпсон, 2012:54-55).

Тај начин истраживања бавио се укупним друштвеним структурама компаративно, покушавао је да уопшти типове историјских феномена, и да на систематичан начин повеже различите институционалне сфере друштва, доводећи их у везу са преовлађујућим типовима мушкараца и жена. Ова, како их је Рајт Милс назвао, *макроскопска* истраживања (подвукао М.Ш.) имала су поштова-

ња вредну историју, досежући до значајних висина, и опсега светског историчара, у делима К. Маркса, М. Вебера, Р. Михелиса, Г. Зимела и К. Манхајма (Милс, 2013:562). И као што је Џон Рид (John Reed) извештава Америку о раној фази бошљевизма, а Жан Жак Русо озаконио Француску револуцију, Милтон владавину Кромвела (Cromwell), тако и Маркс у поједностављеној форми озакоњује Руску револуцију (исто, 619). Усуђујем се рећи, Маркс је озаконио и (пост)комунистичку глобализацију „запослене сиротиње” и „нултног часа”, са којом се суочава слободно (научно) социолошко истраживање. Његова политичка економија, с обзиром на природу предмета који обрађује, изазивала је против себе „најжешће, најситничарскије и мржњом задојене страсти човекових груди, фурије приватног интереса”, у коме на пример „англиканска црква радије опрашта напад на 38 од 39 њених правила вере него на 1/39 њених новчаних прихода” (Маркс, 1979 [1867]:17). „Поп остаје само још миропомазано њушкало земаљске полиције...”, а „да је *финансијска аристократија* постала бонапартистичка” (Маркс, 2011 [1852]:123, 99). Ово су знаци и глобалистичког времена, повратка у структуре 19.века, капитализма економски опасног система, који прогресивно концентрише енормно богатство у рукама један осто светске популације „социјалних олигарија”, драстично погоршава социјалне неједнакости, доводећи у велику опасност одрживост демократских система, и доприноси узнемирујућем незадовољству (Т. Пикети, *Нин*, 12.02.2015:20) који се не дају прикрити, како би Маркс рекао, ни „пурпурним огртачима ни црним мантијама” (Маркс, 1979:18), нити опчињености социологије антимарксистичким верзијама. И најпрестижнији амерички Универзитети „Харвард и Станфорд дугује извињење због академске преваре и загађења готово целог поља руских социолошких студија за време хладног рата” (Лофтус, 2013:34). Данас дух је поново проговорио из трезора банке (Маркс), а есхатолошку безалтернативност капитализма управо са највише жара бране бивши марксисти. Тако у снажној плими антимарксизма мало ко примећује „да је нестанак социјализма у Европи угрозио и објективност антимарксистичке мисли. Лишена опасности с лева, десница је изгубила осећај за реално”, а југословенска хуманистичка интелигенција, која је увек теже подносила победу од пораза и лако се губила у тијумфу довела је мисао о друштву у „епистемолошку хаварију” (Куљић, 2013:117).

Савременици Маркса, чији је циљ био, откривање закона економског кретања модерног друштва, фаза његовог природног развојка које се не могу прескочити, нити укинути наредбама, али чије се порођајне муке могу скратити у ублажити, оптуживали су за метафизичко третирање економије, ограничено критичко рашчлањивање, само постојећег, за строго реалистички метод истраживања, хегеловску софистику, немачку дијалектику у рђавом смислу речи (Маркс, 1979:23). Као што знамо Г. Хегел је био Марксов учитељ, и његов непријатељ. Па ипак, Маркс је критиковао досадне, претенциозне и осредњашке епигоне, коју су водили главну реч у образовној Немачкој, уживајући да с Хегелом поступају као са „липсалим псом” (Маркс, 1979:25). Чак је власт у старијим годинама, 1841, на Берлински универзитет довела Фридриха Шелинга, именујући га за професора филозофије, како би „покушао искорени-

ти грозницу хегелијанства за коју су неки мислили да је захватила немачки интелектуални живот као колера”. Приступној беседи, присуствовало је много људи, укључив С. Кјеркегора, Ф. Енгелса (Марксовог мецену и саборца – М.Ш.) и М. Бакуњина. Али „лек против хегелијанства није пронађен” (Кричли, 2013:161), као што није пронађен, ни лек против марксизма, и Марксових идеја, које по процени неконвенционалног америчког теоретичара образовања, који живи у „стомаку звери”, и бори се против неједнакости и сиромаштва, Питера Мекларена, доживљавају у влади „америчке тестоманије” ренесансу на Западу (*Политика*, 12.10.2013:08). За њу би могао бити кључан, како би казао Томас Ман (Thomas Mann), савез конзерватне идеје и револуционарне мисли друштва, и то „тек онда када Карл Маркс буде читао Фридриха Хелдерлина” (Fridrich Hölderlin), сусрет који би се могао одиграти, при том је додао, „како једноставно упознавање мора остати неплодно” (Ман, 2012:213). Та неплодност не може се разумети ван промоције вредности капитализма, у коме управо Маркс, слови за његовог „заклетог непријатеља” (Чанг, 2013:37), и одбацивања комунистичке утопије, где сви они што „су за длаку избегли лењинизам”, после рушења Берлинског зида, који симболизује пад комунизма, победнички саопштавају, „тријумф либерализма, капитализма, западних демократија над јаловим надама марксизма” (Латур, 2010:23). Нешто раније, данас много слављен, деголовац Мишел Фуко, који је помогао совјетске дисиденте, на предлог једног младог милитанта да говори о Марксу плануо је :„ Да ми више нико не прича о Марксу! Више нећу да чујем за тог господина, никад. Обратите се онима чији је то посао. Који су плаћени за то. Који су чиновници тога. Ја, ја сам сасвим завршио с Марксом”. Треба ли додати „ да су сви Фукоови ставови (били) на америчкој страни ” (Ерибон, 2014:327,322). Како би приказала добробит слободног отвореног друштва, ЦИА је у тајности „потрошила стотине милиона долара привлачећи европске интелектуалце склоне левичарењу”, с циљем „да се они убеде да су САД и земље слободног света уметнички много атрактивније од Совјетског Савеза” (Шуваковић, 2013:03).

Тако је на почетку последњег предавања (22. IV 1969.) неомарксистичког критичара Теодора Адорна, након што је позвао полицију да удаљи студенте који су окупирали *Институт за друштвена испитивања*, и због присуства судском поступку вођеном против једног бившег студента Ханса – Јиргена Крала, који је био *cause célèbre* радикалне левике тог времена, дошло до инцидента у коме су се два студента попела на катедру и захтевали да изврши самокритику. Док је један записао на табли: „Пустимо ли Адорна да и даље блебеће, капитализам никад престати неће”. Затим су га опколиле три студенткиње и оголивши своје груди засуле цветним латицама, изводећи неку врсту еротичког акта. Очајан и узнемирен Адорно је побегао из сале и никад више није био у стању да настави са својим предавањима. Нешто касније (6.08.1969) изненада је умро од срчане капи (Кричли, 1913:196-197).

Радикализација студената и драматично ширење социологије, обзнањивањем потреба нове социолошке публике, „радикалне социологије”, поставила је Маркса и марксисте у само средиште, омогућивши академским социолозима да новој публици говоре о социјалној борби и преображају друштва, које за

Маркса није било „чврст кристал, већ организам који се може преображавати и који се стално налази у процесу прображавања” (Маркс, 1979:18). Већ на почетку успона „нове” глобализације – М.Ш., *Америчко социолошко удружење* (1965) у програм свог годишњег скупа уврстило је пленарну расправу речитог (ничеовског – М.Ш.) наслова „превредновање Карла Маркса”. У тумачењу историје социолошке теорије Маркс је добио важније место и све чешће се појављивао у студентским уџбеницима као „први велики радикални социолог”. „Канонизација Маркса изискивала је промену садржаја социологије али не и мењање замисли теорије”. Само се умножавала коментаторска социолошка литература и нова издања и избори из Марксових дела (Конел, 1999:367). Супротност између „теорије сукоба” и „теорије консензуса” постала је уџбенички клише, које симболизују класици Маркс и Г. Зимел, насупрот Е. Диркема (исто, 364; в. Вroom, 1981). Чак је амерички председник Џон Ф. Кенеди у присуству издавача америчких медија, желећи да политичком новинарству оплете лаворов венац, изнандивши многе, почео да говори о Марксу, који је 11. година од 1851 до 1862, био уводничар америчких дневних новина *New York Daily Tribune* које су излазиле пре лондонског *Times*-а, подестивши да би се историја друкчије одвијала, да је тадашњи издавач листа Хорас Грили, боље опходио и боље плаћао немачког коресподента (*Нин*, 12.06.2008:68). „Трибу-не” је била најутицајнији часопис у САД и вероватно и најтиражнији на свету у коме је Маркс био један од осамнаест иностраних дописника, радећи за једну фунту стерилинга по недељном прилогу, а од 1853. године због омиљености код читалаца хонорар по чланку повишен је на две фунте. Америчке читаоце Маркс је изванредно информисао о европским приликама, британској колонијалној политици и социјалним проблемима о експропријацији земље од сељака у Енглеској и Шкотској, о ирској беди, о покрету чартиста, борби за десеточасовно радно време. „Они су, заузврат, могли да осете да их у Европи разумеју када их је уверавао да су сужњи Европе, колико су могли, у Сједињеним Америчким Државама увек налазили спасоносно уточиште” (Хосфелд, 2014:101).

Маркс се у тим уводницима током 1853. углавном бавио тада врло актуелним *источним питањем* које је постало „магарећом ћупријом европске дипломатије”, позивајући европске демократије да потпомогну „организовање једног независног словенског царства наместо онемоћале, иструлеле Високе Порте” (в. Шутовић, 2008:330-332). При том, није пропустио прилику, да се још једном снажно обруши, на свог главног непријатеља, (православну и царску) Русију (Хосфелд, 2014:101). Осим, писања сталног фељтона, Маркс је, учтиво размењивао писма с америчким председником Абрахамом Линколном, а од очева америчке нације који су потписали *Декларацију о независности*, до Линколна и Френклина Рузвелта (Frenklin Roousvelt) „постоји заборављена економска и политичка линија на којој су Карл Маркс и Абрахам Линколн на истој страни, као противници слободне трговине енглеске економске теорије и ропства” (Рејнерт, 2010:118). И то показује колико се из Марксових дела може појмити историја идеја деветнаестог века; и колико је Марксов нагон за сазнањем био импресиван упркос томе, како описује у разним писмима, што је за

време писања *Капитала* (1860-1866) патио од „одвратног катара, очног запаљења, повраћања жучи, реуматизма, акутних јетрених болова, кијања, вртоглавица, непрекидног кашља и опасних црних приштева”. Запаљење плућне марамице и тумор на плућима коначно му је дошао главе. Марксов крај био је доста миран, заспао је у једној наслоњачи и како је у свом посмртном слову са ненамерном прозаичношћу рекао Ф. Енгелс: „Четрнаестог марта (1883), у четврт до три поподне највећи живи мислилац је престао да мисли”. Његов гроб у северном делу Лондона дуго је био место ходочашћа, а као украсни натпис златним словима, уклесана је Маркова чувена 11. теза о Фојербаху: „Филозофи су само на разне начине тумачили свет, питање је, међутим, како га променити”. Маркс је 4. јула 2005, огромном већином гласова, на гласњу које је обавио 4. Канал Радија ББЦ проглашен за највећег светског филозофа (Кричли, 2013:171). Себе није сматрао социологом. Његов рад је био и сувише широк да би био обухваћен само појмом социологије, иако је неспорно да у Марковом раду постоји социологија, и да под његовим утицајем постоји стални ток марксистичке социологије, али и непријатељски игнорантски однос према његовој теорији, тако да је негативна реакција на Марксов рад била једна од главних значајки у обликовању већег дела социолошке теорије (Ritzer, 1997:21; в. Guetney, 1981.). „Добро је имати разноврсност марксистичких теорија”, како је записао Ирвинг Луис Хоровиц, у уводу у *дело Рајта Милса*, „јер омогућавају дијалог без кога би живот постао тривијалан и безначајан. Оно што је боље јесте критичар доброг. Дијалог је здрав сам по себи” (Милс, 2013:29).

Поготову дијалог с Марксом, кога треба читати, с добро заоштреном оловком, као посебног мислиоца за инвентар политичког света, и света глобализације, кога не можемо несумњиво помиловати, нити осудити у политичком процесу који најчешће против њега воде они који га воле или они који га мрзе, не размишљајући о том, да парафразирам познатог пољског песника и есејисту Адама Загајевског, какав би био *интелектуални 20. век да је Маркс у осмој години умро од шарлаха?* Да нема Маркове ренесансе за ренесансом, као што заситурно на Западу нема ни једне озбиљне књижаре без његових дела. Марксов *Комунистички манифест*, уз Платонове *Дијалоге*, гомиле мемоара бивших председника, може се видети и у купатилским библиотекама америчких кућа (Симић, 2013:23). Порука *Манифеста* није само комунистичко *превратничка*, већ у суштини *глобалистичка*, дата у пароли „пролетери свих земаља уједините се”, чији је циљ изградња *заједнице* у којој би *слобода појединца била услов слободе за све*. И према утицају, Маркова мисао је глобална, и скоро да нема кутка широм земаљског шара, где нема тог утицаја.

Незадовољан фрагментима Хегелове филозофије, чија му се „гротексна планиснка мелодија није свиђала”, Маркс је прешао да идеје тражи у самој стварности, јер, „док су богови раније боравили изнад земље, сада су постали њезино средиште”. Стога је себи на почетку дао задатак, да још једном зарони у море, са намером да открије духовну природу, нужну, конкретну и чврсто заокружену као и телесну, да више не просјачи овде – онде, већ да на светлост дана изнесе чисти бисер, спајајући уметност и знање (Маркс, 2009:12-13). Већ

у писмима Ругеу из 1843. године Маркс каже: „Пао је раскошан огртач либерализма и најодвратнији деспотизам стоји у својој потпуној голоотињи пред очима цијелога свијета”, (као што и данас стоји *глобалистички деспотизам* – М.Ш.). Комедија коју деспотизам проводи над нама, према Марксу, опасна је и за њега самог „као што је трагедија била опасна за Стјуарте и Бурбоне”. Та комедија већ би била револуција, тим пре што је држава „сувише озбиљна ствар да би се од ње могла правити лакрдија”. Наши *државни лакрдијаши* уопште се не обазире на Марксово поимање људи као духовних бића, слободних људи – републиканаца, којим тек поново треба пробудити, осећање власите вредности, слободе, с обзиром да су барбарска столећа произвела и у савршила консеквентан систем „чији је принцип *обешчовјечени свијет*”, у коме се искориштава „ово животињско царство” којим се влада, јер „владање и искоришћавање јесте *један* појам, овдје као и свагдје” (исто, 27-30).

Садашња фаза капитализма успоставила је политичку парализу (Т. Али), па се и сам Маркс узима у „*службу одбране капитализма*”, као „један од првих људи који је схватио значај ограничене одговорности за развој капитализма”, као система који ће омогућити покретање великог износа капитала неопходног за нове индустријске гране, смањујући ризик коме су се излагали појединачни улагачи. Кад је још 1865. Маркс писао о томе, док је берза још увек била узгредна радња у капиталистичкој драма, он је визионар (али и пророк) назвавши предузеће с ограниченом одговорношћу „највишим досадашњим ступњем развоја капиталистичке производње”, видевиши у њему само „прелазну фазу” ка социјализму, раздвајањем управљања компанија, од имовине (власништва), елиминацијом капиталиста без угрожавања оствареног напретка у капитализму. Али „Марксово предвиђање да ће нови капитализам заснован на компанијама са ограниченом одговорношћу утрти пут социјализму није се остварила”, мада је показао невероватну способност пророка (социолошке прогнозе – М.Ш.) предвидевши да ће „нова институција опште ограничене одговорности увести производне снаге капитализма у једну нову раван” (Чанг, 2013:34-38).

Све то указује како *социолошка имагинација* даје свој квалитет свему оном по чем Маркс интелектуално бриљира (Милс, 1998:8) у жудњи за „сликом великог формата”. Социологија у његовим рукама је „један енциклопедијски подухват”, Маркс је сама персонификација деветнаестовековног радикализма (Низбет, 1999:44) у коме су опште концепције о друштву повезане с историјским излагањем. Он је несумњиво био луцидан економиста, исто онолико колико и друштвени и политички теоретичар, кога много више поштују социолози, него економисти, осим уколико и сами нису марксисти. Тако да је Марксово објашњење друштва и друштвених промена, као и марксистичка теорија државе још увек од интереса за друштвеног и политичког теоретичара (Пламенац II, 2006:280-281). „Класични марксизам представљао је централну снагу у развоју савремене социологије” (Милс, 1998:35). А „заправо, неки од најважнијих радова о глобализацији написани су из марксистичке перспективе” (Рицер, 2009:69). Маркс је предвидео глобално ширење капитализма (исто), (све више осиромашење пролетеријата, али и премештање центра светске моћи у област Пацифика), чији је заштитни знак и данас „слободна” међународна тр-

говина, и „закони о слободи информисања”. Велики број информација није „наиван” проблем, већ од великог броја сирових података ствара политичку чињеницу, и како број информација расте, контрола постаје све више централизована (Сенет, 2007:141), уз неслућену централизацију капитала коју је као тенденцију сам Маркс дијагностификовао. Иза њега стоје, како пише у својој исповести Џон Перкинс, „убице економија”, „високо плаћени професионалци који обмањују земље широм света и узимају им милијарде долара. Користе се лажним финансијским извештајима, намештеним изборима, подмићивањем, сексом и убиствима”. „Они играју игру колико и империје, која је попримила нове, застрашујуће димензије у данашње време глобализације” (Перкинс, 2012:7). Ово братство „корпорацијских, владиних и банкарских главешина”, чији је циљ глобална империја (исто, 8) Паркинс је добро познавао, био је „један од њих”. Маркс, напротив није. Он се није осећао попут Мојсија с каубојским чизмама, или безобзирног Хуна, лукаве лисице или послушног пса како се понашају уврнути млади брокери у функцији глобализацији које опслужују бордели, илегалне коцкарнице, ноћни клубови, разуздане забаве где се стриптизете и курве сматрају почасним гостима, а љубав води „под ведрим небом, попут животиња у сеоском дворишту” (Белфорт, 2008:51,61,46,55). Глобализацијом, ово лудило изгледа као савршено нормална ствар, као што се нормализује и интелектуална проституција конвертита, Марксу сасвим страна, у којој чак и „социолошка удружења” делују као експозитуре, обавештајних заједница, разни аналитичари, саветници, људи из сенке, пропагандисти, идеолози, индоктринатори, скупљачи новца и продавци „магле”. Стари идеолози с праксом само су променили задатак. Уместо Маркса и у Србији пада у очи настанак нових светаца. „Једни имају Св. Николаја Велимировића, други Св. Зорана Ђинђића, трећи Св. Милована Ђиласа, а четврти Св. Радована Карацића или Св. Слободана Милошевића: фигуре су различите, а начин обожавања исти” (Богдановић, 2013:13). Јуче се обожавао комунизам, национализам, данас неолиберализам и глобализација, у новом кључу ждановистичке партијности и изокренутог корена теорије *завере*. Тако се „иза сваког жбуна параноидном духу привиђа УДБА,(а) приче о ЦИА сматрају се комунистичком ујудурном” (исто, 55).

Још од 1947.године, млада ЦИА, ослањајући се на изузетно утицајну мрежу обавештајног особља, који чине политички стратези, корпоративни естаблишмент, старе студенске везе са врхунских америчких Универзитета (*Харвард, Принстон, Колумбија, Браун, Пенсилванија, Корнел, Дартмур, Јејл*) стварала је „конзорцијум” са двоструким задатком да „пелцује свет од заразе (Марксовог М.Ш.) комунизма и да олакшава усвајање интереса америчке спољне политике у иностранству”, тако да је у послератној Европи било „веома мало писаца, песника, сликара, историчара, научника или критичара чије име на неки начин није било повезано са овим тајним предузећем”, све у „име слободе изражавања” кроз огроман арсенал културног оружја часописа, књига, конференција, семинара, уметничких изложби, конкурса и награда. Инстинктивно користила је свако ђубре, само ако је било антикомунистичко” (Саундерс, 2013:17,18,49). Парадоксално, америка је финансирала и *титовски кому-*

низам, који је наводно баштинио Марксов хуманизам, називавши га „национални комунизам” или нека врста „голизма” или „протестанског” стаљинизма, иструментализованог у функцији подривања и дезинтеграције совјетског монолита (в.Шутовић,2009). Само три деценије касније, кад је Маркс ишчезавао као класик, а неомарксистичка теорија проглашена „мртвом”, глобална финансијска олигархија, на тајном састанку у Светској банци (1985.) расправљала је о моделу социјализма у Југославији као наводној препреци у ширењу нових економских трендова и успостављања стандарда прилагођеним интересима великих монопола и профита, о чему је говорио и учесник скупа Ноам Чомски (*Печат*.312/2014:25-26), „критичар” америчког глобализма. Југославија је послужила као лабораторија за стварање сукоба, дезинтеграције државе и била је основа за тестирање на живим људима, заморче попут *пацова*, жртва глобализације и унутрашње ароганције.

Глобализација јесте врло спорна „новина”, и неки уз обиље економских детаља, тврде, да је она једноставно проширила мултинационалну корпорацију од половине двадесетог века (Sklair, 2002). Међутим, они који су поседовали садашњицу у новом свету неограничене доколице, видели су будућност знатно јасније од било које левичарске секте која се позивала на Марксово наслеђе, реорганизујући друштвени живот не само да би задржали контролу, већ да би је појачали, при чему је модерна технологија послужила као средство доминације над слободним пољем изобиља и доколице о чему су револуционари маштали претходних пет стотина година (Маркус, 2013:55). Кинези, код којих још наводно влада социјализам, можда ће само преузети палицу, коју су раније држале америчке мултинационалне корпорације, тако да се суштински ништа неће променити, у чудном и веома отуђеном свету за већину људи, на шта је Маркс залажући се за еманципацију људи, еманципацију човека, јасно указао. И даље како би Маркс рекао: „Бог *практичне потребе и себичности јесте новац* (...) то је човјеку отуђено биће његова рада и његова опстајања, и то туђе биће њиме влада, а он му се клања (...). Његов бог само је илузорна меница” (Маркс, 2009:71). Ова илузорност с глобализацијом је доведена до апсурда осамдесетих година 20. века, проналаском „светог грала” који се звао „максимизација тржишне вредности акција” уз сразмерно награђивање менаџера према износу које могу донети акционарима, за шта је први услов максимално увећавање профита како се тврдило, немилосрдним смањењем трошкова: издатака за плате, залиха, улагања, броја руководиоца средњег нивоа. Затим подела профита на дивиденде акционарима и поново улагање у откуп на берзи већ пласираних акција. Овај свети савез између професионалних менаџера и акционара у потпуности је финансиран истеривањем свих других актера у животу предузећа, нимилосрдним кресањем радних места, пребацивањем пословних погона у земље где су плате и наднице мале (Кина, Индија), притиском на владе да смање пореске стопе на добит у земљи компанија, тражење више субвенција, уз претњу пребацивања пословања у земље с нижим стопама пореза, смањење набавних цена. У том наизглед буму и експанзији корпорација битно је увећана неједнакост дохотка, огромна већина становника САД и Велике Британије могла је уживати у привидном просперитету само позајмљу-

јући новац, задужујући се по дотад невиђеним камтама (чему је дошао крај 2008). (Феномен који је Маркс већ описао у Капиталу као надување балона који мора на крају да пукне – М.Ш.). Заправо максимизација тржишних вредности акција наноси штету компанији, али и привреди у целини, не само што је погрешна, већ је и неефикасна, и како је Џек Велч (Jack Welch) дугогодишњи предсеник компаније „Dženeral Elektronik” коме се приписује ауторство израза „акционарска вредност”, који је први пут употребио у свом говору 1981, недавно признао, акционарска вредност је вероватно „најглупља идеја на свету” (Чанг, 2013:41-48). Нажалост, неолиберална политика у Србији, још увек се слепо држи тих идеја као светог писма. Она још није у стању да направи оно, што Ха Џун Чанг, професор са *Кембриџа* који ужива у парадоксима и побијању митова, назива први корак ка разумевању капитализма, који значи превазилажење мита по коме постоји нешто што се објективно дефинише као „слободно тржиште”. По њему, „слободно тржиште не постоји”, јер свако тржиште има правила и границе које сужавају слободу избора. Стога „раскид са илузијом објективности тржишта први је корак на путу ка разумевању капитализма” (исто, 22,21,32).

„Стара изрека каже да економисти знају цену свега, али не знају вредност ничега” (Кругман, 2012:5), отуда није претерано рећи, да је први корак у разумевању капитализма и експанзије његове глобализације, заправо „поновно” читање Марксовог *Капитала*. „Персеју требаше маглене капуљаче за борбу против чудовишта. А ми навлачимо маглену капуљачу преко ушију и очију да бисмо могли порицати да чудовиште постоји” (Маркс, 1979:14,17).

Управо зато, постављање питања, има ли Марксова теорија било какав значај у посткомунистичком свету, после рушења социјализма, где се глобализација може посматрати и као последица пропасти комунизма, можда се чини сувишним, што се најбоље види у бившим социјалистичким државама које су постале кључне дестинације капиталистичко (глобализацијског) експанизионизма (Рицер, 2009:69). У Марковом смислу глобализација представља „велику светско историјску чињеницу”, која се по Марксу појављује два пута, „један пут као трагедија, други пут као фарса” (Маркс, 2011:9). И глобализација би се могла посматрати као својеврстан „повратак” у другу половину 19. века, „слободне трговине”, „кретенизма парламента” (Маркс) и империјализма, у које је колонизација, како је писао Маркс у *Капиталу*, „чиста филијала берзе” (као што је и данас глобализација чиста филијала Њујоршке берзе – М.Ш.) у чијем су интересу европске силе поделиле Африку (касније Азију). „Африка је”, каже Маркс, „директно дата под закуп компанијама” (Маркс, 1979:1891). Данас се менаџери *хеџ фондова* (посебна врста инвестиционог фонда) понашају „као да су дошли право из деветнаестог века, тог златног доба неодговорне шпекулације” (Сол, 2011:195). Наше доба глобализације, како Џон Ралстон Сол, који говори о *пропасти глобализма и новом преобликовању света*, више пута напомиње „подсећа на касни деветнаести век”. Па, „ако су мулти националне корпорације стекле неке особине империја (а јесу), можда је на сцени и стара последица да колоније коштају више него што вреде” (исто, 230,31). Оно што је битно утицало на степен глобализације (националну

отвореност) јесте политика, а не технологија. Пре једног века, у *суштини* свет је био *знатно* глобализованији, него што је то био између шесдесетих и осамдесетих година 20. века, мада је поседовао инфериорне технолошке комуникације и саобраћај (Чанг, 2013:69-70). Или, како је писао Маркс још у *Осамнаестом бримеру Луја Бонапарте* (1852), чијих је неколико страница, како каже у својој аутобиографији Клод Леви – Строс, увек прочитао, пре него седне да пише (Стинчкомб, 1999:253); „Уместо да само друштво извојује себи нову садржину, изгледа да се држава вратила свом најстаријем занату, безочно отвореној владавини сабље и мантије”, где „шљама буржоаског друштва најзад образује *свету фалангу реда*”, а неумерени јунаци попут Луја Бонапарте, појављују се као „спасиоци друштва”, док на страни пролетеријата, (слично као и данас, не само париског – М.Ш.) „није био нико до он сам”. Развио се „страховит паразитски организам”, бирократске државне машинерије, која се као нека мрежаста опна обавија око француског друштва и зачепљује му све поре (Маркс, 2011:13,21,19,116). Бирократски *тоталитаризам* глобализације, то зачепљење, довео је до крајњег апсурда. „Слободна тржишта нису била та која су произвела слободне људе” (Сол, 2011:40). Нити је данашњи капитализам у складу са слободама и правима човека, није ни најбољи ни једино могућ, упркос смишљеном и лажном дискурсу о капитализму. *Бизнис никада није био у љубави* са социјалним уговором и социјалном државом. Традиционални „мафијашки принцип” још увек није напуштен, нити је ограничена моћ његове пустоши и моћ *плутократије*. Наша друштва како каже Ноам Чомски (не)крећу се према *плутократији*, она су већ *плутократска* (М.Ш.) и никада нису престајала бити. Ту много не помажу ни *просеравања* интелектуалних *снобова* какв је и Ноам Чомски, критички *украс* америчке *глобализоване империјалне плутократије*. Она допушта себи и такав луксуз у виду Чомскијеве *иконе*, који се јавно *хвали*, чак у сред Ватикана, да, не постоји политичар који је икада обратио пажњу на оно, што он *пише*, *каже*, или *ради* (Нин, 6.02.2014:25)? Тиме, не желим рећи да су запажања Чомског који се данас цитира колико и Маркс, мање значајна или бесмислена, али би хтео скренути пажњу да је владавина најбогатијих која се одувек дефинисала као *плутократија* данас толико очигледна, да је глупо доказивати њено постојање, као што је исто тако очигледно, да Чомски није сиромашан, да има лагодан статус интелектуалног *суперстара* „*критичара*” глобализације од кога њене креаторе ни најмање не боли глава, с обзиром да и његову критику доживљава као легитимни део њеног благослова похлепе, која је чак била незамислива ни њеним најимагинативнијим сањарима. За разлику од Маркса, Чомскојеве идеје немају значаја за јавну акцију, он критикује фасад америчке спољне политике, али не критикује капитализам, нити је његов *статус* дефинисан њоме. Јер, „Американци су понекад вешто давали потпуну слободу критичарима у појединим часописима које је тајно финансирала ЦИА, да би се ‘опрали’ од свих могућих оптужби за ‘колонијализам’” (Шобе, Мартен, 2014:268).

Напротив, и глобализација, није ништа друго, него еуфеминизам за неоколонијализацију, нови варваризам узрокован универзализирајућом претензијом капитализма (в. Mészáros, 2011), идиотизам човека и експлоатацију људи.

Експлоатација људи и „робовање капиталу” (данас више него икад пре) су кључни појмови Марксове критике капитализма, који се после пада совјетског комунизма, слободније него икада, завлачи у сваки кутак земљине кугле (Рицер, 2009:68). Неки попут Карла Попера, сматрају, да је Марксова „критика капитализма била ефикасна углавном као морална критика” и да „оно што објашњава Марксов утицај јесте његов морални радикализам”, који је сам по себи пун наде и још увек жив. Као таквог треба га сачувати, и спречити да пође путем којим је његов политички радикализам морао ићи. „Научни” марксизам, према Поперу, „је мртав”. Али „његово осећање друштвене одговорности и његова љубав за слободом морају преживети” (Попер II, 1993:253-254).

Многи узимају као чињеницу, да је Маркс залажући се за глобалну акцију „пролетери свих земаља уједините се” и „конкретну утопију” једног магловитог концепта глобалне будућности, изградње „слободне асоцијације, заједнице у коме ће слобода појединца бити услов за све”, ипак, мало рекао о комунизму, и да се његова пророчанства о доласку бескласног друштва нису испунила. Вође глобализованог капитала, у предвечерје слома „реалног социјализма” славodobитно су обавештавале да ће „социјализам завршити на сметлишту историје” (Р. Реган). Ништа бољу судбину нису предвидели ни за Марксове идеје. Гуру *отвореног друштва* (друго име глобализације – М.Ш.), К. Попер, иако је сматрао да „сви модерни писци дугују Марксу”, чак и када то не знају, нарочито они који се не слажу с његовим доктринама и одао му признање за искреност, отворено мишљење, смисао за чињенице, неповерење према вербализму, борбу против хипокризије и бирократије, жељу да помогне потлаченима, таленат смисла за теорију, и бескрајни напор да „искује оно за шта је веровао да ће бити научно оружје у борби за добробит велике већине људи”, као и интелектуално поштење које га издваја од многих његових следбеника, веровао је упркос Марксовим заслугама, да је он „лажни пророк” (Попер, II, 1993:102). Према Поперу, све што је остало од Марксовог учења јесте Хегелова политичка филозофија „која својим марксистичким украсом, прети да паралише борбу за отворено друштво” (исто, 238).

Међутим, Маркс је имао изванредно разумевање живе историје дана, јасно проницање у догађаје када се они одигравају, изучавао је прошлост, пратио је савремене догађаје у свим појединостима, скупљао материјал за будућу употребу, тако да га догађаји никад нису изненадили (Ф. Енгелс), као што га, верујем, глобализација уопште не би изненадила, која и даље, мање више, у суштини представља израз борби између друштвених класа, како би Маркс рекао у „оквиру једне привилеговане мањине, између слободних богаташа и слободне сиротиње”, док су велике масе продуктивног становништва, као у старом Риму, робови, који служе као пасивно постоље за те борце (Маркс, 2011:133) „глобализованог села”. Уосталом глобализација, свакако, Риму није била непозната. „Како је (у Риму М.Ш.) број обичног света, скоро искључиво састављеног од ослобођених робова, или њихових синова, постао незгодан, од њих су образоване колоније и тако је осигуравана лојалност провинција. Тако је успостављен проток људи из читавог света. Рим их је примао као робове, а одашиљао их као Римљане” (Монтескје, 2004:90).

Стога је Маркс као творац „аутономије социологије” и „социолошког детерминизма” (К. Попер), кога потписујем као „теоретичара глобализма”, скоро један век пре успона „нове” глобализације, као теоретичар и критичар капитализма, трагајући за његовом хуманистичком алтернативама, која се данас чини *потпуном утопијом*, предвидео да ће капитализам постати глобалан феномен, у коме су захтеви правде неспојиви са његовом логиком ширења. Напросто произилази, захтеви правде неспојиви су с логиком капитала (в. Callinicos, 2009). Поједини сматрају да „нови барбаризам”, који је стварност у источној Европи, и сада се јавља већ и на Западу, захтева стварање далекосежне алтернативе неуспешне политике с краја 20. века, неолибералистичком хегемону, и одбацују тезу о исцрпљености марксистичког пројекта, убеђени да су Марксове идеје, на почетку 21. столећа, актуелније више него икада (в. Kagarlitsky, 2009). Тако да Марксова теорија и „генијалан рад” (Ф. Енгелс), упркос урушавања Совјетског савеза, чије су наследнице и саме организовале експанзију *политичког капитализма*, као светског процеса, који данас можемо разумети и као досад невиђени *глобализацијски тоталитаризам*, као последицу пропасти комунизма, али и као његов узрок, нијесу завршили на „ђубришту пропалих идеја”, како су готово хорски понављали следбеници хегемоније неолиберализма, поготово социјалистички конвертити. „Човек би рекао да би их сама помисао да ће се у лимузинама визити поред редова мрзовољника што чекају супу испред јавних кухиња натерала да двапут размисле, али они само сањају о убитачној заради и томе како да новац из социјалног и пензионог преусмере на Вол Стрит да њиме коцкају” (Симић, 2013:78). Истина, Маркс није био коцкар, али би засигурно имао шта рећи, о пропалим градовима попут Детроита, са читавим напуштеним насељима, демолираним железничким станицама, банкама и болницама, обраслим у коров, и посутим ђубретом, призорима који се савршено уклапају у призор из неке земље опустошене ратом (исто, 75). Наравно, не би пропустио да се позабави и једном од највећих (не само) америчких привредних грана, „претварања некада разумних људских бића у наивне идиоте” (исто, 77). Глобализацијски кретенизам пружио би му преобилан материјал за анализу једног експеримента у „природним условима”, поражавајућег, тужног или мрачног. За његово разумевање није пресудно то, да ли сам ја или неко *други* понет Марксом, већ да постоји појединац кога он дотиче, непосредно и посредно. Постоје и све политичке борбе, које по Марксу нису „ништа друго него само облици појављивања друштвених сукоба, а демократска репрезентативна држава својим *еманципованим робовласништвом* само *спиритуалистичко-демократска илузија*” (Хосфелд, 2014:56-57).

Он се није задовољавао указивањем на беду радничке класе, већ је предлагао истинску научну анализу економских процеса који су за то одговорни, проширујући анализу динамике капитала у свету, који се потенцијално може безгранично акумулисати и концентрисати у бесконачним размерама, без природних граница. То се по Марковом главном закључку може назвати „принципом бесконачне акумулације”. Стога и његово предвиђање апокалиптичког краја капитализма, што га је каткад доводило до брзоплетих изјава, и потребе да теоријски дискурс буде укореењен, што је могуће више, у потпунијим исто-

ријским изворима, али не искориштених могућности. Поготово, што Маркс „једва да је поставио питање политичке и економске организације друштва у којем би приватна својина била сасвим укинута”. Трагични тоталитарни експерименти спроведени у земљама у којима је приватна својина била укинута, показали су да „то сложено питање вероватно никад није било добро постављено...” (Пикети, 2015:21-22). Други су доводили у питање Маркову стваралачку снагу и оригиналност у сфери *социјалне науке и економике*, с обзиром да скоро ни једна његова економска теорија „не представља његово откриће” нити је потврђена у искуству, и није се одржала у савременој економској науци и социологији, што се показује на примеру његове теорије *радне вриједности* и теорије *вишка вриједности* (Вишеславцев, 2002:43).

Међутим, упркос ограничењима, марксистичка анализа, у извесном смислу остала је релевантна, и данашњи (не само) економисти, могли би се угледати на Марксов пример анализе невероватне концентрације богатства током индустријске револуције (данас глобализацијске експанзије М.Ш.). „Још важније, принцип бесконачне акумулације који Маркс предлаже садржи кључни увид који је ваљан за анализу XXI века као што је био у XIX...” (Пикети, 2015:22). Поготово, што је Маркс имао „чуло за стварност”, и нешто што је много оспоравано, и могло би се без претеривања назвати „чулом за могућност”.

Могуће, да његово разумевање данас, захтева да научимо да га поново читамо. Како би рекао Борхес: „... у сваком случају, нема шта да се пише. Морамо се задовољити с неколико нових гримаса” (Бернес, 2012:92). Артур Стинчкомб (Arthur Stinchcombe) професор социологије на *Илиноису*, у Марковом *Осамнаестом бримеру* видео је узор за сваки озбиљан рад у друштвеним наукама, као пример „изврности која нам указује како социолошка студија треба да звучи” и „може показати како политичка социологија треба да изгледа” (Стинчкомб, 1999:249,252). То је показао, нешто више од пола века касније, и Макс Вебер, глас класичног либерала, а у исто време и „најпрефињенији ревизиониста класичног марксизма” (Милс, 2013:580). Дијалог ова два класика који су с различитих полазишта дошли до спознаје о крају капитализма, био је божански дар за социологију, тако да су социолошки *пигмеји* могли се ослонити на рамена ових дивова, који сами нису избегли усуд својих савременика, који их нису сматрали горостасима. Вебер је назначио да многи модерни интелектуалци осећају потребу да своје душе опреме „провереним, правим антиквитетима” (исто, 184). То превазилази моју знатижељу, али не умањује уверење да су Маркс и Вебер „прави антиквитети” и да њихове идеје имају велики значај за јавну акцију и разумевање светских дешавања, али и откривања средстава активне контроле оног што су истраживачи идентификовали као „трослојну неман чији се сваки слој састоји од по три дела”. *Први*, горњи слој је „Рударство-метали-новац”, којим се квантификује богатство, држе под строгом контролом њене стварне размене, чије се методе и трансакције ретко помињу и држе узде свега осталог. *Други*, средњи слој јесте „Дрога-оружје-нафта”, односно моћ кроз *тајанствени свет сенки* у ком циљеви оправдавају средство, а то је углавном рат. *Трећи*, на дну се налазе „Медији-филмови-

магија”. „Ту копита добује по друму, ту звер долази до ослонца и способности да манипулише, оружјем држећи нас све у незнању о правој стварности - и немилосрдно нас обмањују”. Кроз психолошко ратовање, групно мишљење, способност варања преко културолошког пејзажа, страховитим утицајем путем медија, филма на друштвена мерила, расположења и културолошке наративе, строго контролисане (Лофтус, 2013:8).

Тиме не желим рећи да су Марксове идеје свете и неодољиве, неке од њих су сумњиве, можда и потпуно погрешне, морају се мењати, прилагодити или одбацили, што многи марксистички теоретичари данашњице и раде, како би узимајући у обзир Марксове теоријске идеје о капитализму, отуђењу и хуманизму, осветлили глобални успех капитализма, који се данас спасава, парадоксално, неким „мерама социјализма”, великом интервенцијом државе, мерама штедње, које нажалост највише погађају оне који немају шта штедети. Неки сматрају, како је држава само притекла у помоћ банкарском пословању, јер се њен потпис једино поштовао, да је реч „о кризи у капитализму, а не о кризи капитализма” (Жесиа, 2013:121,123). Отуда, Маркс, још увек нам може помоћи, да лакше просудимо ко нас „води”, ко су нове *Бонапарте*, с ким смо, шта нам се дешава с процесом *кретенске* глобализације која шири пустош *рециклажне* депоније. Срамота је за социологе, да парафразирам Рајта Милса, што нису долично прославили Марксов *Осамаест бример и Капитал*, дела која и данас живе у Марксовим подземљима, а Маркс у политичком гету. Као институција, са социолошког становишта, гето је занимљив, управо зато што представља продужени случај друштвене изолације, а посматрано кроз призму управљања, гето преставља инструмент надзора (Вирт, 2012:164). Капиталистичка глобализација, данас, несмањеном жестином и софистициранијом, технологијом, практикује и *једно* и *друго*. Конкретно, почињемо схватати оно, што Дени Родрик, угледни харвардски професор, назива *фундаменталним трилером светске економије*, који се састоји у не могућности да истовремено, тежимо *демократији*, *националном одређењу* и *економској глобализацији* (Родрик, 2013:16) (подвукао-М.Ш.). Даљи развој глобализације подразумева одрицање од националне државе или демократске политике. Ми се, удворички, одричемо и *једног* и *другог*. Идеолошко доба вукова, где влада илузија о спонтаном реду, занемарује све знаке који указују на нешто друго, помоћу оног што се назива „опортунистичким незнањем”. „Идеологија је сама себе вакцинисала против способности да уочи чињенице и догађаје које противрече њеном учењу” (Рајнерт, 2010:12).

Није довољно рећи, као што многи чине клечећи, да их је глобализација и криза (перманентна) изненадила. Јер „нацији и жени”, како би казао Маркс, „никад се не прашта несмотрен час у ком је први пустолов који је наишао могао да над њима изврши насиље” (Маркс, 2011:16). Загонетка глобализма као „својеврсног” парадокса насиља се таквим обртима не решава, него се само друкчије формулише. „Бог је постао пиштољ из кога желимо да убијемо Маркса” (В. Гомбрович). Да сахранимо његове демистификације, да заборавимо да је данас, марксизам, објективна мисао. Ипак, остаје да се објасни, отворено питање, како могу пустолови глобализације, чак и без отпора, да изненаде и

заробе, толике нације и милионе, како људи из чисте склоности, више воле искориштавање, него праведност. И да завршим с Марксовом опаском: „Ако ви на врховима државе свирате, шта можете друго очекивати него да они доле играју” (Маркс, 2011:65). У покушају да разумемо шта је код Маркса стварно а шта нестварно не можемо без Вебера и његових дистинкција. Оригинали окупљају побожне гомиле, док се копијама нико не диви. Марксови оригинали имају вредност путоказа. Овај велики модерни мислилац, и (пост)модерно веома нам је близак. Могуће, протестантизам га неком „тајном” нити повезује с Вебером. Марксов отац, Јеврејин, имао је међу прецима рабина. Он је са целом породицом прешао у протестанство (Јовановић, том 9, 1990:215). Маркс и Вебер ставили су нагласак на општим проблемима индустријског друштва и пореклу и природи модерног капитализма. То је био главни предмет полемике крајем XIX века, у „златном добу социологије”, у коме су на различите начине, поред Вебера, учествовале и друге класичне фигуре те епохе попут В.Парета; Г.Зимела; Зомбарта који су се усредсредили на дебату о капитализму, било да су експлицитно покушали да одбаце тврдње историјског материјализма, било да су у ширем контексту полемика остали у традицији немачке историјске школе (Вујачић, 2013:20). Вебер, кога су с правом називали, Маркс грађанске мисли, истицао је своју припадност немачкој историјској школи. Овај Ничеанац духа, прожима сваки делић ума, оних који настоје да се позабаве традицијом социологије политике. Савети и конструктивна критика Макса Вебера, назаобилазно су њено полазиште. Достојно да и по томе стекне име и глас, велике и моћне „богиње” политичке социологије која нас упозорава да се клонимо необјективне политике и *националне таштине*, и водимо дијалог са својим сопственим „чудовишним творевинама”.

Да ли случајно или не Марксово презиме и Веберово име (Маркс-Макс) разликују се само у једном гласу р. Могуће да у томе име неке „тајне везе”, а не само симболичке. Уосталом симбиоза је од увек имала више успеха од голе борбе за опстанак. Свакако у средишту и једног и другог, била је политика у којој је „пријатан излазак кад се човек суочи с *достојним* противником” (Вебер). Маркс је у Веберу, имао више, него достојног противника. И то само зато, што се тако две особене личности, не уклапају у краткорочне шеме које су створили они који би требало, да парафразирам самог Вебера да подучавају нове генерације о томе шта је „социолошки дух”, или шта је *политичка* етика. Многима је *прво* страно а *друго* и сувише далеко. Тај кукавичлук, нажалост, данас је делотворан. О одговорности да и не говорим. Уосталом, глобализовани капитализам почива на превари, а победи онај ко превари највише. Тај хаотични капитализам надживео је и Маркса и Вебера, и данас суверено влада, упркос Марксовом предвиђању да би његов социјализам могао „мирно” ушетасти у „обећану земљу англосаксонских протестаната” (Џ.Белфорт). Она је свакако инспирисала и Вебера, и највероватније „учинила” га класичним социологом теорије делања, политике и власти. Маркс се због власти никад није одрекао од свог марксизма, али јесте због „марксиста” и „левичара”. Преокрећући пут, који је прошао Маркс, марксизам је кретао уназад, од економије, преко политике, до усредсређивања на филозофију, тако да је филозофско ра-

зумевање света добило предност над његовим мењањем (Соца, 2013:56). Маркс је био апсолутно у праву када је уз историју и економију, додао *промену*, са строгошћу и озбиљношћу какву раније није поседовала и на начин који се данас глобалистички типично избегава. То управо захтева у „постмодерној географији” ново читање Маркса и реafirмацију идеја његове критичке социјалне теорије, не случајно испреплитане са теоријом глобализације, као и са *социолошким протестантизмом* Макса Вебера, који је с правом *економији и власти*, додао друштво. Несумњиво, за обојицу, власт као облик, моћи, без обзира на идеолошки или национални предзнак, у суштини је средство поковања и потчињавања. Капитал колонизује и једно и друго. Маркс је неуморно трагао за његовом хуманом алтернативом, а Вебер је настојао да га смести у легитиман оквир. Обојица бацили су у „море” камен од кога се до данас шире концентрични кругови. „*Овај свет је (и даље, М.Ш.) воља за моћ и ништа друго!*” (Ф.Ниче). И социологија, у највећем, је сама део те моћи, социологија политике, поготово... Она још увек у основи није у могућности да да једноставне одговоре на крајње комплексна питања *пљачкашке* цивилизације и глобализацијске *колонијалне* демократије. Једне, како би Маркс казао, „колосалне варке”, која није спремна да обезбеди ни већу једнакост ни уљуђеност. Могуће, већину њених протагониста данас, Маркс, увек жесток и увек темељан (В. Либкнехт) би назвао „магарцима” или их посматрао са сажаљењем, а Вебер вероватно са чуђењем.

Литература:

1. Belfort,Dž.(2008): *Zver sa Vol Strita*, Beograd:Finesa.
2. Berlin,I.(2000): *O nacionalizmu i drugi eseji*, Sarajevo:Buybook
3. Bernes Ž.P. (2012): *Borhes: život počinje...*, Beograd: Clio.
4. Bogdanović,M.(2013): *Konstante konvertitstva-, hod u mjestu- od Dilasa do Dilasa*, Beograd: Centar za Liberetske studije.
5. Broom L. (1981): et al, *Sociology*, New York: Harper and Row.
6. Callinicos A.(2009): *Protiv trećeg puta. Antikapitalistička kritika*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
7. Čang H. Dž.(2013): *23 stvari koje vam ne kažu o kapitalizmu*, Beograd: Mali vrt.
8. Eribon,D.(2014): *Mišel Fuko: biografija*, Loznica:Karpas.
9. Eriksen,T.B.(2013): *Šta je istorija ideja?*,Loznica:Karpas.
10. Fuko,M. (2010): *Spisi i razgovori*, Beograd:Fedon.
11. Gurney. P.J.(1981): „Historical Origins of Ideological Denial: The Case of Marx in American Sociology”, *The American Sociologist* 16:196-2011.
12. Hosfeld, R. (2014): *Karl Marks: biografija*, Loznica: Karpas.
13. Jovanović, S.(1990): *Iz istorije političkih doktrina: Platon-Makijaveli-Benk-Marks*, tom 9 Beograd: BIGZ i dr.
14. Kagarlitsky B. (2009): *Novi realizam, novi barbarizam, socijalistička teorija u doba globalizacije*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
15. Kejnz, Dž.M. (2013): *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, Beograd: Službeni glasnik.

16. Konel R. (1999): „Zašto je klasična teorija klasična”, u: A. Mimica, priredio, *Tekst i kontekst: ogledi o istoriji sociologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 333-372.
17. Kričli S.(2013): *Knjiga mrtvih filozofa*, Čačak: Gradac.
18. Krugman P. (2012): *Okončajte ovu depresiju. Odmah*: Beograd: Interkomerc.
19. Kuljić, T.(2013): *Anatomija desnice: izbor iz publicističkih radova 1978-2013.*, Beograd: Čigoja štampa.
20. Latur, B.(2010): *Nikada nismo bili moderni*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
21. Loftus, Dž.(2013): *Nacistička tajna Amerike*, Beograd: Admiral books
22. Marks K.(2011): *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Beograd: Službeni glasnik.
23. Marks K. (2009): *Kračić rani spisi*, Beograd: Dosije studio.
24. Marks K. (1979): *Kapital: kritika političke ekonomije*, I – III, Beograd: Prosveta: BIGZ.
25. Markus G.(2013): *Tragovi karmina: tajna istorija XX veka*, Čačak: Gradac.
26. Mészáros I.(2011): *Socijalizam ili barbarizam*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
27. Mils R.(2013): *Moć, politika i ljudi: sabrani eseji Rajta Milsa*, Novi Sad, Mediterran Publishing.
28. Mils R. (1998): *Sociološka imaginacija*, Beograd: Plato.
29. Mimica A. (1999): priredio, *Tekst i kontekst: ogledi o istoriji sociologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
30. Monteskiye, Š. (2004): *Razmatranja o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti*, Beograd: Utopia.
31. Niče,F.(2012): *Volja za moć: pokušaj i procenjivanja svih vrednosti*, Beograd:Dereta.
32. Nizbet R.(1999): „Jedinične ideje sociologije”, u: A. Mimica, priredio, *Tekst i kontekst: ogledi o istoriji sociologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 31-48.
33. Perkins Dž.(2012): *Ispovesti ubice ekonomija*: Beograd: Plato.
34. Plamenac Dž.(2006): *Izabrana djela, tom II: čovek i društvo*, Podgorica: CID: Pobjeda.
35. Pikić, T. (2015): *Kapital u XXI veku*, Novi Sad: Akademska knjiga.
36. Poper K.(1993): *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, tom II. Plima proročanstava: Hegel, Marks i posledice*, Beograd: BIGZ.
37. Ransijer Ž.(2013): *Mržnja prema demokratiji*, Loznica:Karpos.
38. Rejnert, E. (2010): *Spontani kaos: ekonomija u doba vukova*, Beograd: Čigoja štampa.
39. Ricer Dž.(2009): *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Beograd: Službeni glasnik.
40. Ritzer G.(1997): *Suvremena sociologijska teorija*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
41. Rodrik, D. (2013): *Paradoks globalizacije: zašto svetsko tržište, države i demokratije ne idu zajedno*, Beograd: Službeni glasnik.
42. Saunders,F.S.(2013): *Hladni rat u kulturi: CIA u svetu umetnosti i književnosti*, Beograd: Dosije studio.
43. Senet R.(2007): *Kultura novog kapitalizma*, Beograd: Arhipelag.
44. Simić Č.(2013): *Gledaj dugo i netremice*, Beograd: Arhipelag.
45. Sklair L.(2002):*Globalizacija: Capitalisma Ist Alternatives*, Oxford: Oxford University Press
46. Stinčkomb A. (1999): „Treba li sociolozi da zaborave svoje majke i očeve”, u: A. Mimica, priredio, *Tekst i kontekst: ogledi o istoriji sociologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 249-264.
47. Sol Dž. R.(2011): *Propast globalizma i preoblikovanje sveta*, Beograd: Arhipelag.
48. Solža, E. V.(2013): *Postmoderne geografije: reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji*, Beograd: Centar za medije i komunikacije.
49. Tompson, P. (2012): *Glas prošlosti*, Beograd: Clio.

50. Šobe, F., Martel, L. (2014): *Međunarodni kulturni odnosi: istorija i kontekst*, Beograd: Clio.
51. Šuvaković, Z. (2013): „*Pisci, tajno oružje CIA*”, *Politika* (Dodatak), 9.11:03.
52. Šutović, M. (2008): „*Kosovo između poretka i anomalije*”, Beograd: Čigoja štampa; - Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet.
53. Šutović, M. (2009): „Nacionalni komunizam” i/ili „protestanski” staljinizam”, *Hereticus*, (4), str. 95-105.
54. Virt, L. (2012): *Geto* , u: D. Marinković (priredio, *Čikaška škola sociologije 1920-1940.*, Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 161-181.
55. Višeslavcev, B.P. (2002): *Križa industrijske kulture: marksizam, neosocijalizam, neoliberalizam*, Podgorica: CID.
56. Volkov. V. (2010): *Trojstvo zla: Lenjin, Trocki, Staljin*, Beograd: Plavi jahač.
57. Vujačić, V. (2013): *Sociologija nacionalizma: eseji iz teorijske i primenjene sociologije na primerima Rusije i Srbije*, Beograd: Službeni glasnik.
58. Žesia, K. (2013): *Šta je kapitalizam?* Loznica: Karpos.

CARL MARX : „THE AUTONOMY OF SOCIOLOGY” AND PARODOKS GLOBALIZATION

Summary: Globalization is, in a way, a return to the second half of the 19th century, the time of free trade and imperialism in which, as Marx wrote, colonization is „a pure subsidiary of the stock exchange”. Today, globalization is not more than a euphemism for neocolonialization, new barbarism, idiotism of humans and exploitation of people. It is this exploitation that represents the key notion of Marx’s criticism of capitalism that will become a global phenomenon. Therefore, Marx as theoretician of capitalism, especially the global one, is more relevant than ever, since the requirements of justice are incompatible with the logics of global capital and the totalitarianism of globalization.

Key words: Marx, colonialism, stock exchange, exploitation, global capitalism

МИЛОВАН ЈОВАНОВИЋ
Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 316.344:316.48
Оригиналан научни рад
Примљен: 15.09.2015
Одобрен: 25.09.2015

ТЕОРИЈА ЕТИКЕТИРАЊА – КА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈИ СТИГМЕ

Сажетак: У раду се анализира природа теорије етикетирања као једне од најутицајнијих теорија у области проучавања девијантности. Посебна пажња је посвећена идентификовању бројних компоненти социо-психолошке природе чије садејство резултира процесом стигматизације особа и друштвених група, као и концепту структурне дискриминације која поприма облик институционализованих пракси које депривилегују стигматизоване групе чак и у условима одсуства индивидуалних предрасуда и дискриминације.

Кључне речи: теорија етикетирања, стигма, стереотипи, структурна дискриминација, „тврда и мека“ девијантност

Основе теорије етикетирања

Један од главних пропонената теорије етикетирања (Becker 1963) истакао је да је „теоријско занимање за природу друштвеног реда повезано са практичним занимањем за деловање које се сматра штетним за појединце и друштво – криминално деловање, порочно, некомформистичко, застрањено, ексцентрично или повезано са лудилом“ (Becker 1963: 177). Било да се такво деловање сматра неуспелим покушајем социјализације и санкционисања или једноставно преступом и проблематичним понашањем, поставља се питање зашто се људи понашају на неприхватљиве начине, зашто су нека понашања неприхватљивија од других и зашто подлежу осуди. Ово су уједно кључна питања на које је на специфичан начин, у оквиру теорије етикетирања, покушано доћи до одговора.

Непосредно повезана са симболичким интеракционизмом и социјалним конструктивизмом, теорија етикетирања развијена је раних '60-их година 20. века као нова (социолошка) перспектива тумачења девијантности. Највећи допринос овом интелектуалном подухвату остварен је од стране Хауарда С. Бекера (1963), Џона Китсуса (Kitsus, наведено према Becker 1963), Едвина Ле-

мерта (Lemert 1951), Френка Таненабаума (Tannenbaum 1938), Дејвида Мацеа (Matza 1969), Алберта Меммија (Memmi 1965), Ервинга Гофмана (Goffman 2009; 2011) и Мишела Фукоа (Fuko 1980; 2006; 2011).

Бекерова студија *Аутсајдери: Студије у Социологији Девијантности* (1963) представља незаобилазно дело у области проучавања девијантности и процеса етикетирања.¹ Посматрајући девијантност као производ генеричког процеса учења у којем људи постепено редефинишу своје замисли „нормалног“, Бекер се удаљио од схватања девијантности као вида друштвене патологије. Према Бекеру, девијантност није инхерентна друштвеном понашању, већ представља производ процеса етикетирања у којем се неке активности називају неприкладним, неморалних, болесним итд. У теорији етикетирања, девијантност је представљена као предмет социјалне интерпретације, а не кроз сам чин који се посматра као „девијантан. У том смислу је реч и о анализи идентитета и понашања појединца који су означени као девијанти, односно анализи последица које одређена социјална етикета може имати по понашање индивида.

У делу *Злочин и заједница* (1983) Таненбаум описује друштвене интеракције у вези са злочинима. Посебно је значајан његов концепт „драматизације зла“ који Таненбаум везује за феномен етикетирања, тврдећи да је у процесу интеракције са криминалцем неопходно избећи ову друштвену драматизацију, односно не етикетирати неки чин као „зао“. У супротном, када се чин дефинише као зао, дешава се трансформација у којој се актер који је починио акт интерпретира као зла особа. Као крајњи исход овакве драматизације путем друштвене интеракције, актер себе почиње да доживљава као злу особу, повезује се са себи сличним „злим“ индивидуама, за шта је Таненбаум сматрао да представља најважнији фактор у друштвеној „продукцији“ криминалаца.

У духу симболичког интеракционизма, Едвин Лемерт у студији *Социјална патологија* (1951) пише о тзв. примарној и секундарној девијацији. Примарна девијација потиче из више извора и последица је физиолошких, психолошких, културних и социјалних одступања од просечног начина понашања. На примарну девијацију следи друштвена реакција, тј. секундарна девијација, која представља одговор девијанта на првобитну друштвену реакцију на девијантно понашање. Реакција друштва на примарну девијацију је неретко моралне природе и тиче се осуде девијанта од стране друштва, али може узети облик стигматизације, сегрегације, репресије или кажњавања појединца са примарном девијацијом. Под притиском реаговања друштва на примарну девијацију, појединац може да реши конфликт (у себи и са друштвом) на начин да потпуно преузме улогу девијанта, чиме се завршава процес секундарне девијације (Опалић 2008).

¹ Бекер је тврдио да друштвене групе формирају девијантност тако што производе правила чије кршење ствара девијантност, затим приписујући одређене девијантне улоге појединачним људима, етикетирајући их као аутсајдере. Друштво користи овакве ознаке да би оправдало сопствени негативни однос према тој особи, а девијант такође користи ту етикету да би оправдао сопствене акције. Нису девијантни мотиви ти који стварају девијантно понашање већ девијантно понашање временом ствара девијантне мотиве (Becker 1963).

Док већина теоретичара на пољу теорије етикетирања подржава аргумент о важности секундарне девијантности, новија истраживања су довела у питање степен до којег етикетирање људи као девијаната подстиче даљу, секундарну девијантност. Поједини аутори су истакли да одређени облици девијантности као што су употреба дрога, хомосексуалност и менталне болести укључују манифестације девијантног понашања много пре него што се етикете „прилепе“ актерима (в. Becker 1963). Присутнија критика је она која укључује тврдњу да је примарна девијантност вероватно чешћа него секундарна девијантност (в. Rosenberg 1984), да процес у ком се особа етикетира може уствари смањити вероватноћу да се особа упусти у девијантно понашање и да они који су етикетирани не морају нужно интернализовати етикете које су им придате. Поједини теоретичари истичу да „интересовање теоретичара за индивидуалну етикетирању тежи да поништи феномен категоријског етикетирања у коме категорије људи могу бити етикетиране као потенцијални девијанти, поред тога што индивидуе које припадају категорији нису учиниле ишта што би оправдало њихово етикетирање“ (Билиновић 2014: 179).

Друштвени процес етикетирања не обухвата искључиво етикетирање криминално девијантног понашања, већ и етикетирање које се везује за менталне болести. Стигматизација менталних болесника била је предмет великог броја теоријских и емпијских концептуализација у духу теорије етикетирања (в. Sas 2008; Rotenberg 2010). Управо је ово тема студије Томаса Шефа *Бити ментално болестан* (1966). Шеф је истицао да друштво интерпретира одређене акције као девијантне и у покушају разумевања ових акција, приписује им етикету менталне болести. Тада се пред индивидуе постављају одређена очекивања и оне временом несвесно промене своје понашање да би испунили та очекивања.

Процес етикетирања често смешта девијанта у позицију аутсајдера што резултира њиховом ограниченом способношћу интеракције унутар друштва, као и ограниченим испољавањем утицаја унутар друштва.² Међутим, реакције других на девијантно понашање нису једнообразне, већ су под утицајем фактора као што су: ко је починио радњу, под којим околностима је радња извршена, као и степена до којег је извесна радња видљива (Becker 1963). Поједини теоретичари (McHugh, наведено према Link and Phelan 2001) тврде да је да би се неко сматрао девијантом потребно да буде свестан алтернатива, одговоран за своја дела и да мора имати могућност алтернативног деловања. Поред тога што би ове околности требало да увећају вероватноћу да ће се донети „правичан суд“ о понашању као девијантном, постоје многи случајеви где суд о девијантности није „заслужен“ (Kaufman and Jonson 2004).

Потребно је истаћи да су реакције људи на девијантна понашања често засноване на томе у којој мери та понашања утичу на остваривање њихових

² Иако су девијанти често дискриминисани и искључени из главних друштвених токова, често стварају и укључују се у односе који доприносе њиховој „интеграцији“, тиме стварајући и бивајући део девијантне поткултуре. Ови односи се уопштено подводе под синтагму „негативни социјални капитал“ (више у Билиновић и Трипковић 2013: 219).

личних интереса. Било да су људи означени као девијантни или не, ако се њихово понашање не подудара са друштвеним нормама и/или вредностима на начин да спречава “друге” у њиховим покушајима да остваре своје циљеве, “други” ће се потрудити да преобрате дискрепантно понашање у неко понашање које ће се више прилагодити културним тежњама (Опалић 2008). Ипак, степен забринутости и форма коју она поприма могу значајно варирати. Људи су способни да направе разлику између оних који просто не успевају да манифестују жељено нормативно понашање (као на пример, људи прекомерне телесне тежине, некултурни...) и оних чије деловање активно прети друштвеном реду и интересима других (делање насилника, лопова...). Тиме је корисно усвојити поделу на *блугу девијантност* која имплицира понашања и деловања која се у односу на схватања припадника једне културе “косе” са њиховим прихваћеним друштвеним и културним нормама, али активно не прете друштвеном реду, и *тешку девијантност*, понашања и деловања којима се крше норме једне заједнице, а уједно угрожава друштвени ред (Опалић 2008; Билиновић 2014).

Концептуализација стигме

Анализа процеса етикетирања се у протекле три деценије у оквиру друштвених наука драматично увећала (в. Fine and Asch 1988; Kaufman and Jonson 2004; Sayce 1998; Link 1987), посебно на пољу социјалне психологије, где су истраживачи разјаснили начине на које људи стварају когнитивне категорије и повезују те категорије са стереотипним веровањима. Поједини теоретичари на пољу теорије етикетирања (в. Link and Phelan 2001) су обратили посебну пажњу на процес стигматизације и стигму као карактеристику која је дубоко дискредитујућа (в. Goffman 2009). Ови теоретичари су посматрали стигму кроз присутност њених компоненти - етикетирања, стереотипизације, друштвене изолације и сепарације, губитка статуса и дискриминације, који надаље указују на то да за испољавање и појављивање стигматизације мора бити испољена моћ. Из разлога што постоји толико много околности за стигматизацију и етикетирање и из разлога што процес стигматизације може утицати на вишеструке области живота људи, верује се да стигматизација има изразит утицај на дистрибуцију животних шанси у свим областима људских активности.

Ервинг Гофмана књига *Стигма: забелешке о нарушеном идентитету* (2009) инспирисала је обиље истраживања о природи, изворима и последицама стигме. Исраживања су после Гофмановог првобитног есеја била изузетно продуктивна, доводећи до концептуалних пречишћавања и вишеструког демонстрирања негативних последица стигме на живот стигматизоване особе. Гофманова *Стигма* (2009) предочава представе о нормалности и ненормалности као друштвено конструисане, указујући на дубоко укоренење предрасуде према свему оноем што се не перципира као просечно, односно „наше“, што Фуко подводи под „противприродне“ радње (Fuko 2006: 47). Улазећи у живот-

не приче конкретних људи који се суочавају са друштвеном изолацијом, ограниченим односима са институционалним окружењем и сопственом психологијом друштвено условљених представа о сопственим недостацима, истакао је социолошку карактеристику стигме, наиме, нежељену различитост коју она имплицира, а која условљава наша очекивања (Goffman 2009).

Чак и у ситуацијама када је недостатак који условљава стигматизовани социјални идентитет само привремен, односно пролазан, стигма остаје. Ретко се дешава да стигматизована особа стекне потпуно нормалан статус (в. Опалић 2008). Обично се деси трансформација од некога ко је био стигматизован због одређене мане у некога ко је сада означен као „онај који је исправио одређену ману“. Карактеристични примери везују се за излечене алкохоличаре који живе са стигмом бивших алкохоличара, излечене наркомане који живе са стигмом бивших наркомана итд.

За теорију етикетирања је поред Гофманове *Стигме* од великог значаја и његово дело *Азили*, настало „у кључу“ његове препознатљиве „социјалне драматургије“. Изражујући схватање девијантности и друштвених (тоталних) институција као „кућа за присилно мењање личности“³ (в. Goffman 2011: 18-19, 25), Гофман ставља акценат на институционално обликоване интеракције особља и „придошлица-уточеника“ (в. Goffman 2011: 25) које је одвијају унутар психијатријских клиника, затвора и других тоталних институција. Затвореници или болесници као и административно особље учествују у конструкцији институционалног поретка који сам себе одржава на начин да и особље и придошлице играју унапред одређене улоге:

У душевној болници окружење и кућна правила утувљују пацијенту да је он ипак душевни болесник који је споља доживео неку врсту друштвеног слома јер није успео на неки општи начин, те да је ту његова друштвена тежина врло мала будући да готово уопште није способан деловати као зрела особа (Goffman 2011). Све што се одвија у болници мора бити учињено легитимним путем асимилације или превођења ради уклапања у оквир медицинске услуге. Свакодневни рад особља мора бити дефинисан и презентован у виду посматрања, дијагнозе и третмана. Како би се реализовало то превођење, реалност се у знатној мери мора искривити као што је то, у некој мери, случај и са судијама, инструкторима и официрима у другим присилним институцијама. Поента није у томе да је болница омржено место пацијентима већ да се, када пацијент изрази мржњу према њој, то узима као доказ да је његово место у болници оправдано и да још увек није спреман да је напусти (Goffman 2011: 343-345).

За историчаре који се баве друштвеним групама маргинализованим према класи, роду, сексуалности или старости, од велике је помоћи била постструктуралистичка идеја да је знак важан због разлике, због онога што није,

³ „Уточеници, као и особље и сами активно сасецају своју личност, тако да је поништавање личности допуњено самопоништавањем, ограничења се допуњују самоодрицањем, премлаћивање самобичевањем, испитивање се допуњава исповестима....различити разлози за поништавање личности су врло често пука рационализација која свој извор има у настојању да се организују свакодневне активности већег броја људи у ограниченом простору са малим троковима или ресурсима” (Goffman 2011: 52-53).

због онога што је „друго“ (Вок 2005: 437). Доста су дуговали свему ономе што је представљало легат Мишела Фукоа, чији је целокупан рад посвећен деловању моћи у њеним различитим облицима⁴. Фукоов рад је свакако допринео отварању многих нових историјских тема: историје маргиналаца, разних установа, лудила, медицине, тела, укључујући политику тела, система мишљења. У књизи *Историја лудила у доба класицизма* (1980) Фуко анализира структуру морала, економије, уметности и науке, али и институција, укључујући и психијатријске, у којима „разум од најстаријих времена денунцира неразум“ (Фуко 1980: 45). Фуко подсећа да је појам лудила какав данас познајемо формиран крајем 18. века. До тада душевни болесници нису били јасно издвојени од осталих друштвених маргиналаца, преступника, проститутки, луталица, бескућника, лепрозних болесника, малоумника и сл. Примењујући својеврсну археологију стања друштвеног духа, Фуко закључује да је за појам „лудило“ суштинско то што представља супротност разуму. Лудило, баш зато што је неразумно, прави низ проблема у друштву, доводећи у питање основне елементе међусобног разумевања и саобраћања међу људима. Због тога је било неопходно да се оно дефинише у друштвеном контексту, што се постигло давањем психијатријске дијагнозе човеку са психичким проблемом и то од стране стручњака (у почетку неуропсихијатра), будући да је органска теоријска теза о пореклу душевних обољења тада била најутицајнија (в. Опалић 2008: 106). Фуко ипак није пропустио да нагласи да је неразумност легитимни садржај друштвеног живота (као и све ирационално), па друштво у суштини греша кад год изопштава душевног болесника, нарочито у ситуацији његовог азилирања.

Неопходно је скренути пажњу на чињеницу да је у литератури на тему етикетирања приметна значајна варијабилност у дефинисању појма стигме. Истраживачи обично не дају експлицитну дефиницију и обично се позивају на нешто налик на дефиницију у речнику („жиг-знак срамоте“) или на неки аспект који је у вези са стигмом, као што је стереотипизирање или одбацивање. Многи аутори цитирају Гофманову дефиницију стигме као „карактеристике које су дубоко дискредитујуће, но треба схватити да је ту заправо потребан језик односа, а не карактеристика“ (Goffman 2009: 16). Од Гофмана надаље, многе дефиниције стигме су значајно варијале. Стигма је дефинисана као карактеристика особе која је супротна норми друштвене јединице, где је норма дефинисана као „заједничко веровање да особа треба да се понаша на одређен начин у одређено време“ (в. Link and Phelan 2001). Други сматрају да „стигматизоване особе поседују (или се верује/верују да поседују) одређене атрибуте или карактеристике које стварају социјални идентитет који је девалвирајући у одређеном социјалном контексту (в. Fine and Asch 1988). Поново се користећи Гофманом, стигма може да буде виђена као веза између „атрибута и стереоти-

⁴ Према Фукоу, моћ унутар друштва има тенденцију да унапреди доминантан дискурс тог друштва, али она не дела са становишта или позиције једног сегмента (нпр. влада, скупштина, суверен), већ дифузно, локално. Велики део Фукоовог рада посвећен је маргинализованим групама друштва, првенствено маргинализованом знању тих група, с уверењем да посао интелектуалаца није да осмисли револуцију, већ да открије те дискурсе. Он је посматрао моћ и знање као неодвојиве ствари, посебно истичући да не постоји истина већ само официјелна или доминантна знања која пружају моћ онима који знају и који о њима говоре (Фуко 2006).

па“ која производи дефиницију стигме као „знака“ (атрибута) који повезује особу са нежељеним карактеристикама (стереотипима) (Gofman 2009: 15-17).

Разлози за мноштво различитих дефиниција стигме су бројни. Прво, концепт стигме је примењен на огроман спектар околности, од којих је свака јединствена и свака је водила истраживаче ка концептуализовању стигме на различит начин. Друго, истраживања стигме су мултидисциплинарна, укључујући доприносе психолога, социолога, антрополога, социјалних географа овој тематици. Чак и унутар исте дисциплине постоје различите теоријске оријентације преко којих људи прилазе концепту стигме. Тако су различити оквири довели до различитих концептуализација (Link and Phelan 2001).

У другом маниру, иако је Гофман првобитно саветовао да нам заиста треба „језик односа, не атрибута“, пракса је често трансформисала стигме или знакове/обележја у атрибуте особа. Стигма или знак је виђена као нешто у *особи* пре него одређење или етикета коју други придодају особи. У том погледу термин стигма скреће пажњу другачије него појам као што је „дискриминација“. Супротно стигми, дискриминација усмерава пажњу истраживања на онога ко производи одбацивање и искључење, односно на оне који дискриминишу, пре него на људе који су „примаоци“ таквог понашања. Тиме појам који користи може довести до „различитог разумевања тога где лежи одговорност за проблем“, и за последицу може имати различите прескрипције за деловање (Sayce 1998).

Процес разликовања, издвајања и етикетирања разлика

Већина разлика међу људима се игнорише и стога је друштвено ирелеванта. Неке од њих као што су боја нечијег аута или последње три цифре нечијег броја социјалног осигурања се рутински (али не увек) превиђају. Многе друге као што су нечије преференције у исхрани или боја очију су релевантне у прилично мало ситуација. Међутим, неке друге разлике као што су боја коже, IQ и сексуалне преференције се веома истичу (Goode 1975). Наведено потврђује постојање социјалне селекције људских разлика, односно идентификовање разлика које ће у социјалном смислу бити од значаја. Тежина овог опажања се често превиђа из разлога што се кад се разлике једном идентификују и етикетирају (означе), узимају здраво за готово. Ова „здро за готово“ перцепција природе ових категорија је један од разлога што ознаке као што су ове имају толику тежину.

Постоје одређена запажања која осветљавају у коликој је мери селекција људских разлика друштвеног карактера. Прво, знатна поједностављивања су потребна да би се створила група. Један од примера је „смештање“ индивидуа у категорије „дрнци“ или „белци“, хендикепирани и они који нису, слепи и они који виде, када постоји огромна варијабилност унутар резултујућих категорија и када не постоји јасна демаркација између категорија по готово ни једном другом критеријуму (Davis 1979). У когнитивној психологији се наведено тумачи кроз постојање механизма „когнитивног поједностављења“ који људима помаже при сналажењу и оријентацији у комплексној друштвеној средини.

Друштвена селекција људских разлика је евидентна и из примера да се атрибути који се сматрају истакнутим значајно разликују према времену и месту (Link and Phelan 2001: 368). На пример, у касном 19. веку су се људске физичке карактеристике као што су мало чело и издужено лице посебно истичале – за њих се веровало да откривају криминалну природу људи који их поседују. Наравно, културе значајно варирају у карактеристикама које се сматрају социјално значајним. На пример, култура древних Маја је придавала необичан значај разрокости и тежила је да начини ову пожељну карактеристику код деце путем справа које су подстицале бебе да се фокусирају на објекте на начине који је приморавао њихове очи да се укрсте (Posners 1979).

Пошто су људске разлике истакнуте путем друштвене селекције, за њих је правилније употребити реч „етикета“ пре него атрибут/особина, „стање“ или „ознака/обележје/белег. Сваки од ових каснијих термина имплицира да је оно на шта се односи део природе стигматизоване особе и тиме одвраћа од чињенице да је његова идентификација као социјално значајне карактеристике део социјалног процеса (Tittle 1975). Супротно томе, етикета је нешто што је „залепљено“.

Повезивање људских разлика са негативним атрибутима

„Стигма“ повезују особу са скупом нежељених карактеристика које формирају стереотип. Наведени аспект стигме је осветљен у Гофмановом раду и од тада важи за централни при концептуализацији стигме и најистакнутији је у психолошкој литератури о стигми, вероватно из разлога што поставља кључно питање психолошке природе о процесу мишљења који олакшавају формирање везе између „етикета“ и стереотипа.

Пример ове компоненте је евидентан у експерименту вињетом који је спроведен од стране Џудит Поснерс (Posners 1979). Студија је манипулисала етикетирањем и насумично одабрала половину вињета као оних сачињених од стране „бивших менталних пацијената“ а другу половину од стране „бивших пацијената са болом у леђима“. Укључивала је и степен до којег су респонденти веровали да су ментални пацијенти генерално опасни за друштво. Када су вињете описане као оне начињене од стране бивших пацијената са болом у леђима, није било одговора који су укључивала опасност. Када су вињете описане као оне начињене од бивших менталних пацијената, било је више реакција да су они опасни. Очигледно је за многе људе етикета „ментални пацијент“ повезана са стереотипним веровањем о опасности менталних болестика, што их је повратно довело до тога да желе социјалну дистанцу од њих (Scheff 1975)⁵.

⁵ Томас Шеф (Scheff 1975) сматра да етикета душевног болесника бива на различите начине касније друштвено поткретљивана, тј. оболели се подстичу да остану у тој социјалној улози, односно бивају кажњени ако покушају да напусте улогу душевног болесника. Улога девијанта се дефинитивно утврђује онда када „обележени“ појединац у потпуности доживљава себе у складу са етикетом која му је прикачена.

Веза између етикета и стереотипа је обрађена у психолошкој литератури у оквиру социо-когнитивног приступа (в. Опалић 2008:52). Категорије и стереотипи су често „аутоматски“ и олакшавају „когнитивну ефикасност“. Њихова аутоматска природа је потврђена у експериментима који указују да се категорије и стереотипи користе приликом „тренутних процена“ и тиме је вероватно да делују „предсвесно“.

Структурна дискриминација

Концепт структурне дискриминације се односи на акумулиране институционализоване праксе усмерене на подређеност/депривилегованост стигматизованих група чак и под условима одсуства индивидуалних предрасуда или дискриминације. На пример, хендикепиране/онеспособљене особе могу бити ограничене у њиховој радној способности не првенствено због њихових инхерентних ограничености већ због онога што се зове „онемогућавајућа околина“ створена од баријера за партиципацију које се налазе у „архитектури живота коју смо ми људи створили“ (Fine and Asch 1988). Структурна дискриминација ментално оболелих, посебно од шизофреније је једна од најочљивијих. Претпоставимо да због тога што је болест стигматизована, постоји мање финансирања која се издвајају за истраживања о шизофренији него за друге болести, и мање новца који се издваја за адекватну негу и особље. Претпоставимо и да су због историјског процеса који је био под упливом стигме, установе лечења тежиле да буду изоловане (Fuko 2011) или ограничене на нека од најдепривилегованијих суседства у урбаном простору заједница која немају довољно снаге да искључе ове стигматизоване групе из њихове средине.

У исто време најквалитетније и најпрофесионалније особље за бригу о менталном здрављу тежи да стекне статус и новац лечењем мање озбиљних болести у приватним ординацијама у просперитетнијим областима, остављајући негу за људе са шизофренијом мање вичним групама (Scheff 1975). До степена у којој је стигма шизофреније створила овакву ситуацију, особа која развије овај поремећај осетиће структуралну дискриминацију без обзира да ли се или не дешава да се према њој опходе на дискриминаторни начин. Стигма је утицала на структуру око особе, доводећи до тога да је особа изложена низу неповољних околности.

Према модификованој теорији етикетирања о утицају стигме на људе са менталном болешћу, људи стварају концепције о менталној болести рано у животу као део социјализације унутар одређене културе. Једном на снази, људске концепције постају основа теорије о томе шта значи имати менталну болест (Link and Phelan 2001). Људи стварају очекивања на основу тога да ли ће већина људи одбацити индивидуу са менталном болешћу као пријатеља, запосленог, суседа, или интимног партнера и да ли ће већина људи потценити особу са менталном болешћу означивши је као мање поверљиву, мање интелигентну и мање компетентну (Sas 2008). Ако особа верује да ће остали потценити и одбацити људе са менталном болешћу, она показује страх да ће се таква

реакција применити и лично и може се запитати „Да ли ће ме други осуђивати и потценити само зато што сам идентификован као онај који има менталну болест? У мери у којој то постане део нечијег животног погледа, ова перцепција може имати озбиљне негативне последице. Очекујући и бојећи се одбачености, људи који су били хоспитализовани због менталне болести могу се понашати мање самоуверено или једноставно могу избегавати потенцијално претеће контакте.

Концепт „*стереотипне претње*“ се ослања на модификовану теорију етикетирања (Опалић 2009; Link and Phelan 2001). Према овом концепту људи су свесни стереотипа који се могу применити на њих. Хомосексуалци знају да су виђени као „китњаст“ и промискуитетни, људи са менталном болешћу знају да су виђени као они који су непредвидиви и опасни, афроамериканци знају да су означени особинама насилног понашања и интелектуалне инфериорности. Увид који овај концепт пружа јесте да стереотипи постају претња или изазов, или из разлога што особа може бити процењена у зависности од стереотипа или зато што неко може потврдити стереотип кроз његово понашање.

Литература:

1. Becker, H. S. (1963). *Outsiders: Studies in Sociology of Deviance*. New York: Free Press.
2. Bilinović, A. (2014). Primena koncepta socio-kulturne integracije u analizi devijantnosti i procesa etiketiranja. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 33 (1): 177-191.
3. Bilinović, A. i G. Tripković (2013). Primena koncepta socijalnog kapitala u proučavanju kriminaliteta. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 32 (2): 215-231.
4. Bok, G. (2005). *Žena u istoriji Evrope: od srednjeg veka do danas*. Beograd: CLIO.
5. Davis, N. J. (1972). Labeling Theory in Deviance Research. *The Sociological Quarterly* 13 (4): 447-474.
6. Fine, M. and A. Asch (1988). Disability beyond stigma: social interaction, discrimination, and activism. *Journal of Social Issues* 44: 3-22.
7. Fuko, M. (1980). *Istorija ludila u doba klasicizma*. Beograd: Nolit.
8. Fuko, M. (2006). *Istorija seksualnosti I: Volja za znanjem*. Beograd: Karpos.
9. Fuko, M. (2011). *Rađanje klinike: Antropologija medicinskog opažanja*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
10. Gofman, E. (2009). *Stigma: Zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
11. Gofman, E. (2011). *Azili: Eseji o društvenom položaju pacijenata bolnica za mentalno obolele i drugih utočenika*. Novi Sad. Mediterran Publishing.
12. Goode, E. (1975). On Behalf of Labeling Theory. *Social Problems* 22 (5): 570-583.
13. Kaufman, J. M. and C. Jonson (2004). Stigmatized Individuals and the Process of Identity. *The Sociological Quarterly* 45(4): 807-833.
14. Lemert, E. (1951). *Social Pathology*. New York: McGraw-Hill.

15. Link, B. (1987). Understanding labeling effects in the area of mental disorders: an assessment of the effects of expectations of rejection. *American Sociological Review* 52:96-112.
16. Link, B. G. and J. C. Phelan (2001). Conceptualizing Stigma. *Annual Review of Sociology* 27: 363-385.
17. Matza, D. (1969). *On Becoming Deviant*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
18. Memmi, A. (1965). *The Colonizer and the Colonized*. New York: Orion Press.
19. Opalić, P. (2008). *Psihijatrijska sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike.
20. Posners, J. (1979). Intospecting into Deviance: Two Project Reports on Labeling Theory. *Teaching Sociology* 6 (2): 139-146.
21. Rosenberg, M. (1984). A Symbolic Interactionist View of Psychosis. *Journal of Health and Social Behavior* 25(3): 289-302.
22. Rotenberg, A. (2010). *Kreativnost i ludilo*. Beograd: Clio.
23. Sas, T. (2008). *Mentalna bolest kao mit*. Beograd: Clio.
24. Sayce, L. (1998). Stigma, discrimination and social exclusion: whats in a word. *Journal of Mental Health* 7:331-343.
25. Scheff, T. J. (1975). *Labeling Madness*. New Jersey: Englewood Cliffs, Prentice Hall.
26. Tannenbaum, F. (1938). *Crime and Community*. London and New York: Columbia University Press.
27. Tittle, C. R. (1975). Deterrents or Labeling. *Social Forces* 53(3): 299-410.

LABELING THEORY – TO THE CONCEPTUALIZATION OF STIGMA

Summary: This paper analyzes the nature of labeling theory as one of the most influential theories in the study of deviance. Special attention is devoted to identifying the numerous components of socio-psychological nature whose interaction results in the process of stigmatization of individuals and social groups, as well as the concept of structural discrimination which takes the form of institutional practices that deprivilege stigmatized groups even in the absence of individual prejudice and discrimination.

Key words: labeling theory, stigma, stereotype, structural discrimination, "hard and soft" deviance

III

ПРАВО И ДРУШТВО

ЖЕЉКО Ђ. БЈЕЛАЈАЦ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 349.6:351.78

Оригиналан научни рад
Примљен: 28.08.2015
Одобен: 12.09.2015

АРХИТЕКТУРА У ФУНКЦИЈИ ПРЕВЕНЦИЈЕ КРИМИНАЛИТЕТА – ОДНОС ИЗМЕЂУ ФИЗИЧКОГ ОКРУЖЕЊА И КРИМИНАЛИТЕТА

Сажетак: Потребе за безбедношћу и сигурношћу (заштита, стабилност) у хијерархији људских потреба заузимају другу позицију, и налазе се одмах иза физиолошких потреба (храна, вода, ваздух, стан). Дакле, безбедност је једна од основних људских потреба, уз коју неодвојиво иде и унапређење вредности појединца, нације (коллектива), а самим тим и афирмација глобалних вредности које морају да се несметано развијају, испољавају и унапређују. Нажалост стопе криминалитета на глобалном нивоу указују на велике размере несигурности које човек осећа у савременом свету. Кривична дела не погађају искључиво жртве и њихове ближње. Она стварају осећаје страха, стрепње, несигурности и неизвесности, а самим тим погађају и целокупно друштво. Како су ове претње све израженије, тако су и реакције на њих све сложеније. Превенција криминалитета кроз дизајн околине је концепт практичне филозофије за контролу криминала, који покушава да се афирмише и нађе своју пуну примену.

Кључне речи: безбедност, превенција криминалитета, архитектура, физичко окружење

Увод

Како се добија све више сазнања о природи криминалитета као комплексног феномена, све више се размишља о укључивању и веома специфичних мера у функцији његове превенције. Једна од тих мера односи се на архитектонско пројектовање и урбанистичко планирање, односно дизајнирање нових грађевинских пројеката. Наиме, постоје веома озбиљне студије које потенцирају развијање практичне филозофије за контролу криминала кроз архитектонско планирање и пројектовање, као делотворно средство за превенцију криминала у урбаном окружењу. Ове студије су показале да комбиновање осталих превентивних мера са дизајнираним и безбедносно прилагођеним физичким окружењем може обесхрабрити криминалце.

* zdjbjelajac@gmail.com

Колико социјални и државни програми оријентисани ка превенцији и супростављању криминалитету могу доприносити сегрегацији и дубљим поделама у друштву, показује развој архитектуре и промена структуре градова. Традиционалне грађевине су се у смислу заштите од криминалитета по идеји и структури наслањале на средњевековне градове. Наиме, градови у средњем веку, били су окружени високим зидинама, што им је пружало заштиту од странаца и потенцијалних непријатеља. Данас у САД-у готово девет милиона људи живи у подручјима која су ограда и имају физичку заштиту од шире заједнице. Новинарка Џејн Џејкобс (eng. Jane Jacobs), која се бавила критиком архитектуре, била је прва која је отворено проговорила о односу између физичког окружења и криминалитета. У књизи *Death and Life of American Cities* (1969) (у преводу: *Живот и смрт америчких градова*), која је први пут објављена 1961. године, Џејкобс је понудила веома оштру критику модерног урбаног планирања.¹ Физичке карактеристике окружења у модерним градовима су такве да подстичу криминалце да чине кривична дела. Преступници, веома често раде на рационалан начин. Они теже да почине злочин, а да при том уложе најмање напора, те са најнижим ризицима извуку највише бенифиције. Архитектура у модерним градовима је таква да представља баријеру за лаку детекцију извршилаца кривичних дела, односно њихово откривање. Структуралне архитектонске промене у градовима су такве, да су модерна здања и широки путеви без тротоара за пешаке, са енормним бројем аутомобила, од градова направили несигурне зоне.

Превенција криминалитета кроз дизајн околине

Обликовање визуелног изгледа града је врхунац процеса урбанизације и изградње разноврсних зграда, са околним просторима, током одређеног периода година. Начин на који се овај визуелни изглед града чува и развија и начин на који се решавају повезана питања безбедности, комфора, опремљености и изгледа, су важне ставке у тежњи за креирањем једног квалитетног градског окружења.² Физичко окружење које охрабрују неформалне напоре појединих становника (коришћење заједничког простора, прозори који гледају на суседства) може бити кључ за смањење криминала.³ Питање безбедности у модерним градовима је од кључне важности. Креирање градског окружења мора да укључи и карактеристике које ће отежати криминалцима да почине злочине, односно смањити доступност циљева криминала. Такође, стварање сигурнијег физичког окружења, мора подразумевати и уклањање одређених баријера које

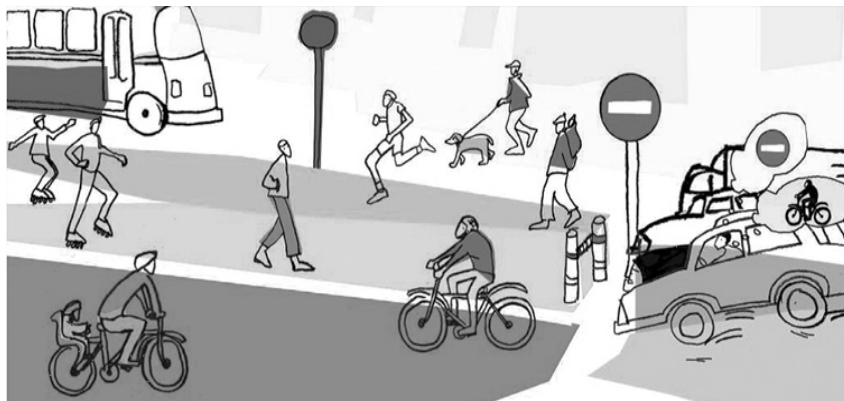
¹ Jane Jacobs, *The death and life of great American cities*, The modern Library, New York, 1969, преузето из: Едина Бећиревић, „Ванкривични субјекти политике сузбијања криминалитета – Дио IV“, у: Мирсад Абазовић, и др., *Политика сузбијања криминалитета*, Универзитет ААБ, Приштина, Универзитет у Сарајеву – Факултет криминалистичких наука, Сарајево/Приштина, 2006, стр. 106.

² Европска градска повеља (Превод дела: *The European Urban Charter; Reclaiming City Streets for People*), Expeditio – Центар за одрживи просторни развој, Херцег Нови, 2005, стр. 16.

³ Flojd Fauler (eng. Floyd Fowler) et. al (1979), *Reducing Residential Crime and Fear: The Hartford Neighbourhood Crime Prevention Program – Executive Summary*, National Institute of Law Enforcement and Criminal Justice, Washington, DC. pp. 56-7

спречавају лаку детекцију преступника који чине кривично дело или су га починили. Напросто, повећање физичких препрека да се почини злочин, мора бити део стратегије савремене фазе процеса урбанизације.

Слика 1. Многи савремени градови личе на „урбане џунгле“

Извор: Европска градска повеља (Превод дела: *The European Urban Charter; Reclaiming City Streets for People*), *Expediatio* – Центар за одрживи просторни развој, Херцег Нови, 2005, стр. 94.

Неколико година након дебата у западним академским круговима о улози урбанистичког планирања у превенцији криминалитета, у Америци се појавио правац под називом „*CPTED*“, односно „*Crime Prevention through Environmental Design*“ (Превенција криминалитета кроз дизајн околине). Основна идеја јесте да се уместо искључивих мера, уведу инклузивне мере у превенцији криминалитета. Покрет је предлагао да се уместо зидова и високих ограда, у урбаном дизајну искористи симболизам у маркирању територије. Елан Митфеит (*swe. Elen Midtveit*) сматра да и симболизам, као и велики зидови у одвајању територија има исти смисао: да нас заштити од некога или нечега. Она такође сматра да мере које нас на овакав начин штите од другог, било да су благе (симболизам) или оштре (зидови) не решавају нити суштински нуде супростављање криминалитету у савременим друштвима.⁴ Спречавање криминала кроз дизајн животног окружења, релативно је нов концепт. Та идеја да се користи физичка околина као заштита од напада, датира још из доба пећинских људи. Међутим, сада је стварање одбрамбеног окружења истовремено комбиновано са физичким и психолошким аспектима, што је и суштина концепта „*CPTED*“.⁵ Дакле, циљ концепта „*CPTED*“ је заправо смањење могућности да се злочин догоди, кроз употребу физичких карактеристика дизајна околине,

⁴ Elen Midtveit, „Crime Prevention and Exclusion: from Walls to Opera Music“ in: *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, Vol.6, Taylor & Francis Group, UK, 2005, pp. 23–38; Преузето из: Едина Бећиревић, „Ванкривични субјекти политике сузбијања криминалитета – Дио IV“, у: Мирсад Абазовић, и др., *Политика сузбијања криминалитета*, Универзитет ААБ, Приштина, Универзитет у Сарајеву – Факултет криминалистичких наука, Сарајево/Приштина, 2006, стр. 108.

⁵ Жељко Бјелајац, *Политика сузбијања криминалитета*, Правни факултет за привреду и право суђе у Новом Саду, Нови Сад, 2015, стр. 371.

који има потенцијал да обесхрабри потенцијалне преступнике, уз истовремено подстицање легитимног коришћења животне средине. Иако је ова идеја спречавања криминала кроз дизајн околине, релативно нова, њени поједини сегменти суштински представљају уобичајене технике безбедности, које су интегрисане у процес архитектонског планирања и пројектовања.⁶ С једне стране те „технике“ захтевају високи степен имагинације и креативности, а с друге стране питање је како приволети пројектанте да те технике комбинују са архитектуром, која се иначе увек приклања естетским стандардима, јер истини за вољу, улога архитекте у планирању безбедности није широко призната, нити тражена од стране службеника који на пример издају грађевинске дозволе.

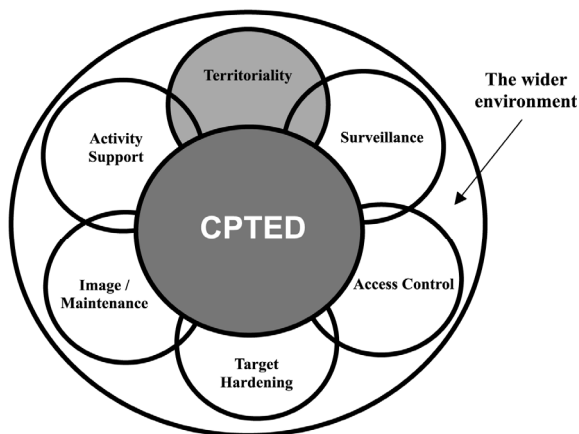
Градска безбедност и превенција криминала

Криминал, нарочито повезан са наркоманијом, у европским метрополама се повећао толико да је постао једна од главних политичких, државних и професионалних преокупација везаних за урбано друштво. Безбедност се тиче свих нас. Право на град се не може у потпуности уживати уколико се не гарантује безбедност становника и уколико се не смањи страх од криминала. Локалне власти су на извору борбе против основних узрока делинквенције путем одговарајуће политике друштвеног развоја, која сваком даје прилику да нађе право место у локалном друштву, у обнављању друштвених веза и развијању структура међусобне подршке и акционих програма базираних на партнерству.

Извор: *Европска градска повеља (Превод дела: The European Urban Charter; Reclaiming City Streets for People) Expeditio – Центар за одрживи просторни развој, Херцег Нови, 2005, стр. 23.*

Да бисмо разумели у потпуности како се користи „CPTED“, морамо обрзожити његове компоненте и филозофију која стоји иза њих. „CPTED“, је концепт правилног распореда и ефикасне употребе изграђеног окружења које може довести до смањења страха и криминалних активности, што доводи до побољшања квалитета живота. Традиционални страхови и претње везани за природне непогоде, попут земљотреса, урагана, пожара, потиснути су у други план. Глобално друштво је суочено са глобалном претњом која се зове криминал. То је нажалост неспорна чињеница са којом живимо сваки дан. При том, чини се да је фокусирање на

Дијаграм 1. Стратегије „CPTED“

Source: Adapted from Moffat (1983, p. 23)

Извор: www.emeraldinsight.com

⁶ Ибид

ову тему неуравнотежено. Пажња је усмерена много мање на спречавање криминала, у односу на хапшење и кажњавање починилаца, након извршених кривичних дела.⁷

„*CPTED*“, заправо представља нови приступ у превенцији криминалитета и спречавању злочина. Тај приступ подразумева много више од „блиндираних“ врата и решетки на прозорима. „*CPTED*“, концепт се може јефтино и лако применити на зграду или ремоделирање стана. Резултати примене овог концепта у неким заједницама које су га примењивале, били су импресивни, јер је криминална активност опала за чак 40%. Превенција криминалитета кроз дизајн животне средине, показала се као делотворно средство за елиминисање или смањење криминалног понашања, и за истовремено охрабривање људи да буду солидарни и да воде рачуна једни о другима.

Ово су само неки од елемената, који сачињавају четири стратегије „*CPTED*“ за стварање ефикасног окружења за спречавање злочина, а које чине да животни амбијент буде сигурнији и погоднији за живот у заједници:⁸

1. **Природни надзор** – Концепт дизајна усмерен првенствено на чување простора од „уљеза“ који се могу лако уочити. Простор је организован тако да пружа могућности које увећавају видљивост људи, паркинга, улаза и др. Врата и прозори су тако постављени да „гледају“ на улице, паркинге, тротоаре, пешачке прелазе, уз адекватно ноћно осветљење;
2. **Територијално ојачање** – Дизајн физичког окружења може створити или проширити сферу утицаја. Корисници онда развијају осећај контроле над територијом, док потенцијални преступници, опажањем ове контроле, постају обесхрабренни. Простор је организован са карактеристикама које дефинишу власничке линије и разликују приватна здања од јавних простора, итд;
3. **Природна контрола приступа** – Концепт дизајна усмерен првенствено на смањење могућности за криминалне активности кроз мере онемогућавања приступа криминалаца „метама“ и развијање перцепције ризика код преступника. Додатним дизајнирањем улица, тротоара, улаза, капија и др., обесхрабрују се криминалци да приступе приватним подручјима;
4. **Таргет каљење** – Употребом механичких уређаја (брава, сигурносних система, аларма и друге пратеће опреме) постиже се ефекат тежег приступа одређеном простору, што доприноси осећају сигурности код грађана и чини мере одвраћања.

Као што се види „*CPTED*“, као проактивна „дизајнерска“ филозофија, кроз изложени сет принципа, превазилази конвенционалне приступе у превенцији криминалитета. Ова концепција има тенденцију не само да психолошки одврати криминалце да не врше кривична дела на одређеном простору, већ и да позитивно утиче на људско понашање и њихову интеракцију са окружењем. „*CPTED*“ не нуди искључиво погодности које се заснивају на уверењу да правилан дизајн и ефикасна употреба изграђеног окружења могу довести до смањења страха и учесталости криминалних активности, већ се овом стратегијом промовишу далеко значајнији циљеви који се односе на унапређења квалитета живота савременог човека.

⁷ Ибид, стр. 371-372.

⁸ <http://www.prescott-az.gov/services/police/prevention.php/18/06/2015>.

Различите могућности примене стратегије „CPTED“

Роберт Гарднер (*eng. Robert A. Gardner*) у свом чланку „Превенција криминала кроз пројектовање животне средине“ (*eng. Crime Prevention Through Environmental Design*)⁹, наводи:

1. Да се обезбеди максимална контрола, окружење је прво подељено у мање јасно дефинисане области или зоне. Ове зоне постају жаришта за примену различитих елемената „CPTED“. **„Бранити простор“** је термин који се користи да опише област у којој је направљена „зона одбране“ по карактеристикама дизајна који га стварају. Све области су означене као јавне, полуприватне или приватне зоне, са јасно дефинисаним правилима о употреби сваке зоне и одређењем ко има право да их „окупира“ под одређеним околностима. Јавне зоне су дефинисане као зоне које су углавном отворене за све и најмање су безбедне од ове три зоне. Полуприватне зоне су области које стварају тампон између јавних и приватних зона и/или служе за заједничко коришћење простора, као што је унутрашње двориште. Приватне зоне су области ограниченог уласка. Приступ је контролисан и ограничен на одређене појединце или групе. Приватна резиденција је добар пример приватне зоне. Подела између зона се генерално постиже са неком врстом баријере. То могу бити или физичка или симболичне баријере. Физичке баријере, као што име имплицира, физички спречавају кретање. Неки облици уређења, закључана врата, и слично су примери физичких баријера. Симболичке баријере су мање опипљиве. Ова врста препреке не спречава физичко кретање. Ниске декоративне ограде, цвеће, неке ознаке на тротоарима, примери су симболичких баријера.
2. **Територијална припадност** подразумева перцепцију појединца на однос са околином. Снажан осећај територијалности охрабрује појединца да преузме контролу над његовим окружењем и брани га од напада. Осећај територијалности негују архитектуре које омогућавају лаку идентификацију одређених области, као искључивом домену неког појединца или групе. Овај осећај је повећан када се један појединац може односити према некој територији са осећањем поноса и власништва. Није довољно да лице једноставно може бранити своју околину, он мора желети да је брани, са осећањем поноса и власништва. Термин власништво када се користи у овом контексту не значи нужно и стварно правно власништво. То може бити, и врло често се сматра, власништво као резултат односа појединца са околином.
3. **Надзор** је главно оружје у заштити једног брањивог простора. Криминалци нерado поступају када постоји велика опасност да за њихове поступке постоје сведоци. Окружења у којем легитимни станари могу да остварују висок степен визуелне контроле, повећавају вероватноћа да ће неко видети и пријавити кривично дело. Могућности за неформални или природни надзор јављају се као директна последица архитектонског дизајна. Дизајни који минимизирају визуелне препреке и елиминирају места скривања за потенцијалне нападаче могу понудити више заштите од криминала. Они такође подстичу коришћење животне средине, јер се људи осећају сигурније, када могу лако да виде и да се види. Употреба брањивог простора у вези са природним надзором је моћан алат за сузбијање криминала. За

⁹ Robert A. Gardner, CPP CSP, 1981 and 1995, „Crime Prevention Through Environmental Design“, *Security Management Magazine*, found at <http://www.protect-mgmt.com/expert/library/cpted.html/20/07/2015>.

станара, улаз улеза у ограничени простор ствара разлог за пажњу и могући аларм. За улезе, улази у ограничени простор подижу њихов ниво анксиозности и знатно повећавају ризик да буду откривени и ухапшени. Формалне методе надзора, као што су електронски надзор, физичко-техничко обезбеђење и организовање безбедносних патрола се обично користе само када природни надзор сам не може довољно да заштити површину. Лифтови, унутрашњи пролази, паркиралишта, јавне површине у зградама приступачним после радног времена, пешачке стазе су потенцијално угрожене локације где би примена формалних метода надзора била оправдана.

4. **Добро осветљење** је једна од најефикаснијих мера одвраћања од криминалних активности. Када се правилно користи, светло обесхрабрује криминалне активности, побољшава могућности природног надзора и смањује страх. Врста и потребна количина светлости ће варирати од примене до примене, али циљ остаје исти у свим случајевима. У могућој мери константан ниво светлости пружа релативно добру видљивост коју треба одржавати ноћу. У високо угроженим областима и онима које би могле прикрити потенцијалног нападача треба да светли светлије него у подручјима дизајнираним за нормалне активносит.

Традиционални концепт окретања грађана полицији и правосудном систему, како би се заштитили од криминалаца мора да буде превазиђен. Успут, више се утроши средстава за хватање криминалаца и њихово кажњавање, него за спречавање кривичних дела путем превентивних мера. Апатија која је присутна код шире јавности, проистиче углавном из непознавање начина „самозаштите“ и погрешне перцепције да је неко други одговоран за њихову безбедност. Међутим, како стопа криминала расте (упркос строжијим репресивним мерама), расту и трошкови за његово сузбијање. Правосудни системи и полицијске снаге у већини земаља су преоптерећене и немају адекватан одговор, па заједница почиње да схвата, да треба подићи свест, нарочито код архитеката, урбаниста и грађана, да без обзира на аргументе против „CPTED“, увиде да предности ове стратегије превазилазе одређене њене недостатке.

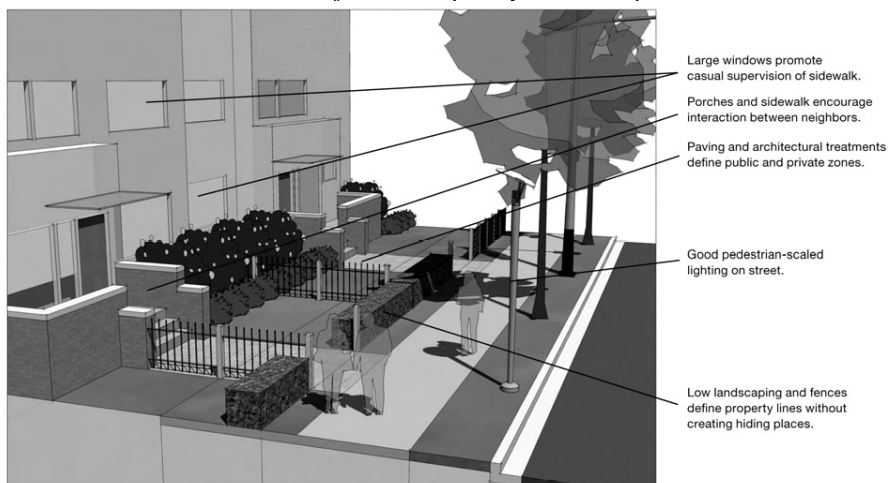
Стратегија „CPTED“, није осмишљена да од модерних градова направи непробојне тврђаве, већ да елиминише безбедносне слабости и да послужи као механизам одвраћања, да криминалци не чине кривична дела уз смањење вероватноће да ће доћи до злочина. Овај концепт подразумева интегрисано обезбеђење, на пример зграде која је изграђена, али и простора око ње. Примене овог концепта с аспекта безбедности су неограничене. Он се може примењивати не само у приватним стамбеним објектима, већ и у фабрикама, јавним установама, парковима за рекреацију, школама итд. Дакле, овај концепт се може користити да се ефикасно обезбеди једна зграда, али и цео град.¹⁰ Међутим, овај концепт не треба идеализовати, јер он не може сам по себи несметано и самостално да функционише, без синергичног деловања свих актера на пољу безбедности. Истовремено потребно је испуњење неколико услова који се сматрају неопходним за реализацију програма „CPTED“:

1. Грађани морају да осете да постоји озбиљан проблем криминала у средини у којој живе;

¹⁰ Жељко Бјелајац, *Политика сузбијања криминалитета*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад, 2015, стр. 375

2. Становници, полиција, експерти и јавност, морају да остварују делотворну сарадњу;
3. Морају да буду дефинисани циљеви и одговорност међу актерима;
4. Мора да постоји заједнички напор за идентификацију постојећих проблема.

Слика 2. Дobar дизајн и ефикасна употреба изграђеног окружења може довести до смањења страха од криминала и његове учесталости, те до побољшања квалитета живота оних који живе и раде у таквим срединама

Извор: www.metrolinx.com

Резултати и дискусија

Криминал као штетна, опасна, комплексна и хетерогена појава, прети да угрози основне елементе функционалне државе, а то су владавина права и демократија. Стопе убиства на глобалном нивоу указују на велике размере несигурности које човек осећа у савременом свету. Силовања, пљачке, провале, разбојништва, убиства, крађе моторних возила, крвави међусобни обрачуни наркокартела, уобичајени су догађаји у појединим регионима света. Истовремено, чини нас неспокојним чињеница да постоје високе „тамне“ бројке криминала, које су недоступне статистикама, јер је познато да постоји знатан број кривичних дела која остану неоткривена. Напошетку, кривична дела се дешавају перманентно, и то не негде другде, „ван нашег домаћаја“, него у нашем непосредном окружењу.

Политика сузбијања криминалитета, веома често се упрошћено схвата као „борба против криминала“, са нагласком на репресивни приступ уз агресивне мере. Таква схватања су наравно површна и произвољна. У садашње време, где се криминал и криминално окружење динамично мењају, прилагођавају, трансформишу, потребно је изналазити делотворна средства и решења како би се грађанима, обезбедио висок степен заштите на подручју слободе, сигурности и правде. Тенденција давања примата превенцији, у односу на репресију, у циљу изграђивања одбрамбених механизма и дефинисања реакције

на криминалитет као феномен који прети да угрози даљи хумани развој човечанства, представља савремену друштвену оријентацију.

Иако примене превентивних стратегија за спречавање криминала дају дугорочне резултате, још увек се у стручним круговима отварају дебате, о томе да ли је делотворније сузбијати криминално деловање кроз ублажавање социјалних проблема који подстичу криминал или смањивати могућности за криминалце да изврше злочин, тзв. ситуационо спречавање криминала. У основи ових дебата, такође, постоји сукоб мишљења око тога да ли криминалци делују случајно - и стога неконтролисано - или пак делују путем процеса рационалног избора, па се стога могу применити мере одвраћања од криминала, чинећи криминалцима „мете“ тешко доступним и превише опасним.

Маркус Фелсон (*eng. Marcus Felson*) верује у „принцип најмањег напора“, а то је да криминалци до жртве теже да пронађу најкраћи пут, проводе најмање времена и траже најлакши начин да постигну нешто.¹¹ Зато можемо и предвидети да ће „жртва“ и криминалац доћи у „додир“. Насупрот томе, „манипулисање“ дизајном околине, требало би да допринесе да се смање „такви контакти“. У датом контексту, превенција криминалитета кроз дизајн животне средине (*CPTED*) пружа различите технике, а самим тим и могућности за смањивање „рањивости“ појединих средина. Подразумева се да врста одговора зависи од низа околности, као што су социјалне, културне и физичке. Изложена стратегија неспорно доприноси: смањењу доступности циљева криминала; уклањању баријера које спречавају лаку детекцију потенцијалног починиоца или кривичног дела које је у току; повећању физичких препрека за злочине, и др.

Приликом доношења одлуке да изврше одређено кривично дело, криминалци увек воде рачуна о испуњењу три услова, а то су: анонимност, недостатак надзора, проходност путева за бежање са лица места.¹² Суштина стратегије (*CPTED*), заправо се заснива на две претпоставке: криминалци делују путем процеса рационалног избора и могу се одвратити од криминала. Због тога је потпуно оправдано покретање и спровођење програма превенције криминала који подразумевају тзв. ситуационо спречавање криминала. Истраживања су показала да овај вид превенције може смањити криминал утичући на коначну одлуку неких потенцијалних преступника.

Главна критика ове врсте превентивних мера, полази од становишта, да се њима „помера злочин“. Једноставно, криминалци ако се одврате од извршења кривичног дела у једном месту, отићи ће негде другде, где немају препрека или ће се окренути некој другој врсти криминалног деловања. Овакви ставови можда би били смислени, ако би примена ових мера искључивала све друге мере, што наравно није тачно. Наиме, криминалитет као комплексан феномен може се успешно сузбијати симбиозом свих мера - превентивних,

¹¹ Marcus Felson, „Routine Activities and Crime Prevention in the Developing Metropolis“, *Criminology*, vol. 25, no. 4, The American Society of Criminology, Columbus, Ohio, 1987, pp. 911-931.

¹² Видети: Alice Coleman with a Design Disadvantage Team of the Land Use Research Unit King's College London, *Utopia on Trial, Vision and Reality in Planned Housing*, Hilary Shipman, London, 1985.

репресивних у комбинацији са свим оним мерама којима се неутралишу или ублажавају друштвени узроци за криминално понашање.

Закључак

Евидентно је да се данашњем савременом човеку, суоченом са бројним изазовима, намећу нове потребе. Људи треба да постану активнији, са већим опсегом знања, разумевања и могућности, како би се могли суочити са нарастајућим проблемима и *nis* појавама глобализације, нарочито оним који се тичу њихове безбедности. С тим у вези, они треба да унапреде и негују она понашања која ће значајно подићи ниво њихове свести, а самим тим и степен безбедносне културе. Овај рад садржи, концизне, јасне и разумне савете, усмерене углавном према власницима и градитељима стамбених и пословних објеката, о начинима како могу да избегну или минимизирају ризике да постану жртве одређених врсти криминала. Стратегија превенције криминала кроз дизајн животне средине, осмишљена је тако да помогне свим грађанима, како би изградили сигурнија места у којима ће живети и радити.

У прошлости је погрешно потенциран приступ, да превенцијом криминала треба да се бави искључиво полиција. Такве ставове превазишло је динамично време у којем живимо. Предметни концепт превенције криминала показује да велики посао у погледу учесталости кривичних дела и уопште страха од криминала, могу да ураде појединци, градитељи објеката и локална заједница. Чињеница је да полиција не може да пружи сва решења и заштиту нарочито у домену имовинских деликата. Појединци и заједнице дефинитивно треба да преузму одговорност, да науче да помогну сами себи и поврате контролу над својим насељима. Наиме, концепт дизајна појединачних станова, њихов „однос“ једних према другима и према окружењу, показао се као убедљив и делотворан приступ за спречавање криминала.

Физичке карактеристике окружења могу имати велики утицај на „обесхрабривање“ потенцијалних преступника, јер утичу на њихову перцепцију. Преступници често врше кривична дела на рационалан начин, руководећи се тиме да су најуспешнији они злочини који захтевају најмањи напор, те уз најниже ризике пружају највише користи. Преступници могу одлучити да ли ће или неће да почине кривично дело на одређеној локацији након што утврде одговоре на питања која представљају њихову рационалну перспективу. На пример: Како најлакше да уђу у одређени простор? Какве су шансе да буду примећени? Да ли постоји проходан и сигуран пут за бекство?

Зато модерна архитектура, као важан аспект, мора незаобилазно да укључи безбедност становника у процес пројектовања и изградње објеката, не управљајући се искључиво естетиком, него и оним сегментима који ће бити од значаја за превенцију криминала. У том правцу, дизајнери треба да доприносе покушајима скретања „токова криминала“ и удаљавању потенцијалних починилаца од могућих циљева, или пак у задржавању и ограничавању тих токова криминала на меру која је „подношљива за друштво“. Истовремено, потенцијалне жртве треба каналисати далеко од ризика.

Литература:

1. Бећиревић, Едина (2006): „Ванкривични субјекти политике сузбијања криминалитета – Дио IV“, у: Мирсад Абазовић, и др., Политика сузбијања криминалитета, Универзитет ААБ, Приштина, Универзитет у Сарајеву – Факултет криминалистичких наука, Сарајево/Приштина
2. Бјелајац, Жељко (2015): *Политика сузбијања криминалитета*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад
3. Европска градска повеља (2005): Превод дела: The European Urban Charter; Reclaiming City Streets for People, Expeditio – Центар за одрживи просторни развој, Херцег Нови.
4. Coleman, Alice with a Design Disadvantage Team of the Land Use Research Unit King's College London (1985): *Utopia on Trial, Vision and Reality in Planned Housing*, Hilary Shipman, London
5. Felson, Marcus (1987): „Routine Activities and Crime Prevention in the Developing Metropolis“, *Criminology*, vol. 25, no. 4, The American Society of Criminology, Columbus, Ohio
6. Fowler, Floyd et. al (1979): Reducing Residential Crime and Fear: The Hartford Neighbourhood Crime Prevention Program – Executive Summary, National Institute of Law Enforcement and Criminal Justice, Washington
7. Gardner, Robert A. (1981 and 1995): „Crime Prevention Through Environmental Design“, *Security Management Magazine*; found at <http://www.protect-mgmt.com>
8. Jacobs, Jane (1969): The death and life of great American cities, The modern Library, New York
9. Midtveit, Elen (2005): „Crime Prevention and Exclusion: from Walls to Opera Music“ in: *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention* Vol.6, Taylor & Francis Group, UK
10. <http://www.prescott-az.gov>

ARCHITECTURE IN THE FUNCTION OF CRIME PREVENTION – THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PHYSICAL ENVIRONMENT AND CRIME

Summary: The need for safety and security (security, stability) in the hierarchy of human needs take second place, and are located just behind the physiological needs (food, water, air, flat). So, security is one of the basic human needs, with which inseparably going and improving the value of the individual, the nation (collective), and therefore the global affirmation of the values that must be freely develop, demonstrate and promote. Unfortunately crime rates globally indicate large scale uncertainties that one feels in the modern world. Criminal acts affect not only the victims and their loved ones. It creates feelings of fear, anguish, insecurity and uncertainty, and thus affects the entire society. As these threats are increasingly prominent, so the reactions to them more complex. Crime prevention through environmental design is the concept of practical philosophy to control crime, which is trying to establish itself and finds its full implementation.

Key words: security, crime prevention, the architecture, the physical environment

БОЖИДАР БАНОВИЋ*

Факултет безбедности
Београд

УДК 342.56:342.4(497.11)

Монографска студија

Примљен: 11.09.2015

Одобрен: 22.10.2015

ЗАШТИТА ПРАВА НА СУЂЕЊЕ У РАЗУМНОМ РОКУ У ПРАВНОМ СИСТЕМУ СРБИЈЕ

Сажетак: Једно од основних права гарантованих Европском конвенцијом о људским правима и основним слободама и Уставом Србије је право на суђење у разумном року, као компонента права на правично суђење. Заштита овог права у правном систему Србије постепено је еволуирала, од става да не постоји делотворно правно средство за његову заштиту, до доношења посебног закона који ово право интегрално и на свеобухватан начин штити. У овом раду анализирани су легислативни инструменти који са једне стране гарантују, а са друге стране пружају судску заштиту права на суђење у разумном року. Детаљније су критички анализирани улога Уставног суда у поступцима по уставним жалбама, улога редовних судова и на крају одредбе новог Закона о заштити права на суђење у разумном року, уз компаративну анализу у односу на релевантну праксу Европског суда за људска права.

Кључне речи: право на правично суђење, право на суђење у разумном року, делотворно правно средство, Европски суд за људска права уставна жалба, Уставни суд, обештећење

Увод

Право на правично суђење, гарантовано је већином релевантних, савремених међународних докумената о људским правима, а пре свега чл. 10. Универзалне декларације о људским правима (Резолуција Генералне скупштине Уједињених нација 217 (III) од 10. децембра 1948. године), чл. 6. Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода (у даљем тексту: ЕКЉП) (Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода са додатним протоколима, Службени лист СЦГ – Међународни уговори, 9/03, 5/05 и 7/05-исправка и Службени гласник РС – Међународни уговори, 12/10), те чл. 14. ст. 1. Међународног пакта о грађанским и политичким правима (Службени лист СФРЈ, број 7/71, Службени лист СРЈ - Међународни уговори, број 4/01).

* bbvsup@yahoo.com

Основни смисао овог права је да појединцу гарантује фер суђење, а садржински, оно обухвата корпус већег броја индивидуалних права. Кроз праксу Европског суда за људска права (у даљем тексту: ЕСЉП) право на правично суђење заузело је доминантно место међу вредностима савременог демократског друштва¹, а на националном плану наметнуло се као својеврсно „надзаконско начело“. С обзиром да се у различитим правним традицијама и националним законодавствима и јуриспруденцији право на правично суђење различито тумачи, још крајем прошлог века чињени су покушаји да се, на глобалном нивоу, ово право учини делом тзв „тврдог језгра“ људских права, односно недерогативним људским правом.²

Из корпуса права гарантованих чл. 6. ЕКЉП, о коме се највише расправљало у пракси ЕСЉП, посебно се издваја право на суђење у разумном року.³ Концепт суђења у разумном року развијао се, успостављањем јасних критеријума, кроз јуриспруденцију ЕСЉП.

Међународни пакт о грађанским и политичким правима ограничава ову гаранцију на кривични поступак тако што чл. 14. ст. 3 (ц) регулише право *оптуженог* „да му буде суђено без великог закашњења“, а Повеља о основним правима Европске уније (*Charter of fundamental rights of the European Union*, Official Journal of the European Union (OJ C 2010/C 83/02), 30.03.2010., <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12010P> - приступљено 22.06.2015).

у чл. 47., под насловом „Право на делотворан правни лек и на правично суђење“, у ст. 2. предвиђа, између осталог, право свакога на „правично и јавно суђење у разумном року“.

ЕСЉП никад није дефинисао прецизна правила у погледу разумних рокова, а из његове праксе произилази да се 2 године по судској инстанци сматрају границом преко које Суд с посебном пажњом разматра околности случаја који се због тога сматра сумњивим (European commission for the efficiency of justice, 2012:12).

¹ Према статистици ЕСЉП за период 1959.- 2014. године од укупно 17 754 пресуда, чак 9865 односи се на кршење чл. 6. ЕКЉП. Када се посматрају пресуде донете против Србије, донето је укупно 115 пресуда, од чега је у 74 пресуде утврђено кршење права на правично суђење. Види http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=reports&c=#n1347956587550_pointer – приступљено 17.07.2015.

² Види Нацрт трећег додатног протокола уз Међународни пакт о грађанским и политичким правима, Economic and Social Council, Commission on human rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, E/CN.4/Sub.2/1994/24.

³ Статистички подаци ЕСЉП указују да је у периоду од 1959.- 2014. донета укупно 5331 пресуда због повреде права на суђење у разумном року, што чини нешто мање од трећине укупно донетих пресуда.

Однос права на суђење у разумном року и права на делотворан правни лек

Одредба чл. 35. ст. 1. ЕКЉП предвиђа да се, пре обраћања ЕСЉП, морају исцрпети сви домаћи правни лекови, под претњом неприхватљивости, што фактички значи да заштита свих конвенцијских права пред ЕСЉП, има супсидијарни карактер у односу на национални систем заштите људских права (ЕСЉП, *Handyside против Велике Британије*, 07.12.1976., § 48)⁴. Ово произилази и из становишта ЕСЉП да је циљ овакве обавезе „да државама уговорницама пружи прилику да спрече или исправе кршења људских права пре него што се ти наводи о кршењу поднесу ЕСЉП, у складу с начелом супсидијарности“ (ЕСЉП, *Aksoy против Турске*, 18.12.1996., §51).

Од подносиоца представке очекује се да користи само делотворне домаће правне лекове, односно није обавезан да користи правне лекове који су унапред осуђени на неуспех. Право на делотворан правни лек⁵ превиђено је чл. 13. ЕКЉП, а у пракси ЕСЉП он је дефинисан као „расположив, одговарајући правни лек, који постоји на довољном степену извесности, ефикасан како у теорији тако и у пракси, којим се вероватно може спречити или отклонити наводно кршење људских права“ (ЕСЉП, *Plotnikovу против Русије*, 24. фебруар 2005, § 15, 16 и 17., *Ziabreva против Русије*, 18. децембра 2008, § 16, и *McFarlane против Ирске*, 10. септембар 2010, § 107.). Међутим, делотворност правног лека не зависи од извесности повољног исхода по подносиоца представке (ЕСЉП, *Kudla против Пољске*, 26.10.2000. - § 157.). Члан 13. ЕКЉП не захтева било какав конкретан облик правног лека. Наиме, државе имају дискреционо право да одлуче о начину извршења своје обавезе, али природа права о којем је реч свакако утиче на врсту правног лека који држава мора да обезбеди (ЕСПЉ, *Budayeva и други против Русије*, 20.03.2008, § 190-191.). Приликом процене делотворности морају се имати у виду не само формални правни лекови који стоје на располагању, него и општи правни и политички контекст у којем они делују, као и личне околности подносиоца представке (ЕСЉП, *Ђорђевић против Хрватске*, 24.07.2012, § 101.). У одсуству делотворног правног лека може се поднети представка ЕСЉП због непоштовања права на суђење у разумном року чак и ако је поступак, пред неким домаћим судом, у апелацији или касацији, још у току (European commission for the efficiency of justice, 2012:14).

Преудом ЕСЉП у случају *Kudla против Пољске*, успостављена је системска веза између права на суђење у разумном року и права на делотворно

⁴ ЕСЉП се овде позива и на пресуду у претходном случају „Belgian Linguistic“ од 23.07.1968. (§ 10) - Све одлуке ЕСЉП, цитиране у овом раду, могу се наћи на <http://hudoc.echr.coe.int/sites> – приступљено 17.07.2015.

⁵ Види и Council of Europe Recommendation Rec(2004)6 of the Committee of Ministers to member states on the improvement of domestic remedies (adopted by the Committee of Ministers on 12. 05.2004.) и Council of Europe Recommendation CM/Rec(2010)3 of the Committee of Ministers to member states on effective remedies for excessive length of proceedings (Adopted by the Committee of Ministers on 24.02.2010.). Посебно види Council of Europe, Directorate General Human Rights and Rule of Law, Guide to good practice in respect of domestic remedies (adopted by the Committee of Ministers on 18.09.2013.).

правно средство (ЕСЈП, *Kudla против Пољске*, § 155 и § 156).⁶ Овом пресудом ЕСЈП санкционише државе на двострукој основи и позива их да успоставе интерне процедуре које омогућавају заинтересованим лицима да се жале на претерано трајање поступка. У погледу врсте и дејства правног лека, ЕСЈП допушта алтернативна решења у домаћем праву, односно да се домаћим правним леком делује превентивно, у циљу убрзавања поступка или компензаторно, у циљу накнаде штете (ЕСЈП, *Mifsud против Француске*, 11.09.2002., § 17).⁷ ЕСЈП ипак приоритет даје превентивном деловању, и истиче став да је најделотворније решење правни лек којим се убрзавају поступци, јер се на тај начин избегава констатовање узастопних кршења за исти поступак и не ограничава се само на деловање *a posteriori* (ЕСЈП, *Scordino против Италије*, 29.03.2006., § 183.). Подразумева се да се на поступак по овим правним лековима примењује тест „разумног рока“ и да их у том погледу контролише ЕСЈП.

Делотворни правни лек у правном систему Србије

По угледу на ЕКЈП, Устав Србије у чл. 32. ст. 1. свакоме гарантује право на правично суђење, и у оквиру тога право на суђење у разумном року, а у чл. 36. ст. 2. право на жалбу или друго правно средство против одлуке којом се одлучује о његовом праву, обавези или на закону заснованом интересу. Системским повезивањем ових одредаба може се протумачити да у правном поретку Србије постоји одговарајући делотворан правни лек за заштиту и обезбеђење права на правично суђење гарантованих чл. 32. ст. 1.

До доношења актуелног устава, у домаћем правном систему није постојао делотворни правни лек за заштиту права на правично суђење, односно за заштиту суђења у разумном року, у смислу чл. 6. ст. 1. и чл. 13. ЕКЈП. Услед тога, након приступања Србије ЕКЈП, појавио се већи број представки ЕСЈП због наводне повреде права на суђење у разумном року. Држава је у већини одговора на те представке тврдила да подносиоци претходно нису исцрпили правне лекове који су доступни у домаћем правном систему. Међутим, ЕСЈП у прецедентној пресуди *В.А.М. против Србије* (ЕСЈП, *В.А.М. против Србије*, 13.03.2007. § 85-88, Службени гласник РС 53/2007)⁸, одлучујући о прихватљи-

⁶ Ако би се, чл. 13. ЕКЈП тумачио као члан који није применљив на право на суђење у разумном року, онда би појединци морали систематски да се обраћају ЕСЈП подносећи представке које би било правилније да прво буду размотрене у оквиру националног правног система“....., правилно је оно тумачење члана 13. ЕКЈП сагласно коме дата норма јемчи делотворно средство правне заштите пред домаћим органом у случају наводног кршења захтева да се предмет размотри у разумном року.”

⁷ Суд у том погледу подсећа да је оценио да су правни лекови које заинтересовано лице има на располагању на плану домаћег права да би се жалило на трајање неког поступка делотворни, кад омогућавају да се спречи настајање или наставак наводног кршења, или да се заинтересованом лицу пружи могућност одговарајућег отклањања сваког кршења које је већ настало.“ ЕСЈП се овде позива и на § 158 и 159 пресуде у случају *Kudla против Пољске*.

⁸ У овој пресуди ЕСЈП позвао се и на ставове из претходне пресуде *Матијашевић против Србије*, где је констатовано „да подносилац представке није био обавезан да исцрпи правно средство

ности представке у смислу чл. 35. ст. 1. ЕСЈП, констатовано је да у правном систему Србије делотворног правног лека за заштиту права на суђење у разумном року нема, односно, у конкретном случају, да такав правни лек није био доступан. Осим тога, надлежним органима у Србији дате су смернице у циљу избора делотворног правног лека за обезбеђивања поштовања права на суђење у разумном року (ЕСЈП, *В.А.М. против Србије*, § 153).

У накнадним пресудама (Лилић, 2007:76,77), по представкама које су поднете из истих разлога, ЕСЈП доносио је исту одлуку уз исто образложење, позивајући се на пресуду *В.А.М. против Србије*. Као пресуде са прецедентним дејством потребно је споменути пресуду *Цветковић против Србије (ЕСЈП, Цветковић против Србије, 10. 06. 2008., Службени гласник РС 68/2008 i 25/2009, § 41)*, којом је утврђено да подносилац није имао делотворан правни лек у вези с предугим трајањем *парничног поступка* – радног спора, те пресуду *ЕВТ против Србије (ЕСЈП, ЕВТ против Србије, 21.06.2007., Службени гласник РС 63/2007, § 39)*, којом је утврђено да подносилац представке није имао делотворан правни лек како би убрзао *извршни поступак*.

Ставови ЕСЈП иницирали су увођење у домаћи правни систем уставне жалбе, као правног лека који би требало да задовољи захтев делотворности, ради заштите права предвиђених ЕКЈП, па и права на суђење у разумном року.⁹ Увођењем уставне жалбе добијено је „посебно правно средство којим се покреће поступак непосредне уставносудске заштите људских права пред Уставним судом“ (Рајванчић, 2009:218) Треба нагласити да је, према одредбама Устава, уставна жалба предвиђена као супсидијарно правно средство за заштиту људских права, јер се може уложити само под условом да су исцрпљена или нису предвиђена друга правна средства.

Законом о Уставном суду (у даљем тексту ЗУС) (Службени гласник РС 109/2007, 99/2011, 18/2013 (Одлука Уставног суда), 40/2015) под насловом „Поступак по уставној жалби“ (чл. 82.- 92.) уређено је низ питања у вези са уставном жалбом. Иако уставним одредбама нису установљени изузеци од начела супсидијарности уставне жалбе, ЗУС проширује могућност подношења уставне жалбе и на ситуације када нису исцрпљена сва правна средства, у случају када је подносиоцу жалбе повређено право на суђење у разумном року. Овакво решење у складу је са тумачењем ЕСЈП да нема одговарајућег правног лека, не само када он није предвиђен у националном правном систему, већ и када онај који је предвиђен није делотворан. А у време доношења ЗУС у нашем правном систему није постојао делотворан правни лек, што је констатовао и ЕСЈП.

Иако се уставна жалба сматра најефикаснијим поступком непосредне заштите основних људских права, у доктрини је указано и на одређене проб-

које је било и недоступно у том тренутку и остало неделотворно до самог распада Државне заједнице Србија и Црна Гора“. (§ 37).

⁹ Устав Републике Србије у чл. 170. предвиђа да се „уставна жалба може изјавити против појединачних аката или радњи државних органа или организација којима су поверена јавна овлашћења, а којима се повређују или ускраћују људска или мањинска права и слободе зајемчене Уставом, ако су исцрпљена или нису предвиђена друга правна средства за њихову заштиту.“

леме у вези са њеним постојањем (Стојановић, 1989:198, 210, 211). Они би се могли свести на проблем односа уставног и редовних односно управног суда, као и на преоптерећеност уставног суда поднетим уставним жалбама (Ненадић, 2012:112-115).

Већ анализом законског текста, може се посумњати у делотворност уставне жалбе пошто није предвиђен никакав рок у коме би Уставни суд одлучио о уставној жалби. Када томе додамо и податке о укупном броју уставних жалби¹⁰, а имајући у виду и друге надлежност Уставног суда, онда проблем преоптерећености Уставног суда, односно проблем поштовања разумног рока у поступку по уставној жалби, доводи у сумњу делотворност овог правног средства.

Број уставних жалби из године у годину значајно се повећавао. Томе је, између осталог, допринео широко постављен основ за њено изјављивање. За разлику од појединих земаља у којима се она може изјавити само ако су повређена основна људска права или права и слободе који су изричито наведени у уставу, у нашем правном систему путем уставне жалбе могу штитити сва људска и мањинска права и слободе, независно од њиховог места у Уставу, као и од тога да ли су изричито предвиђена Уставом или су у наш уставноправни систем унета међународним документима које је ратификовала Република Србија (Ненадић, Б., Манојловић Андрић, 2010:106-125).

Имајући у виду да услед повреде права на суђење у разумном року може настати материјална или нематеријална штета, што је констатовао и ЕСЉП (ЕСЉП, *Arpicella против Италије*, 29.03.2006., § 93), ЗУС првобитно је предвидео да на основу одлуке Уставног суда, којом је уважена уставна жалба, подносилац уставне жалбе може да поднесе захтев за накнаду штете Комисији за накнаду штете (чл. 90.ЗУС) ради постизања споразума о висини накнаде. Састав Комисије ближе уређење њеног рада било је у надлежности министра надлежног за правосуђе, који је донео Правилник о саставу и раду Комисије за накнаду штете на основу одлуке Уставног суда којим је усвојена уставна жалба (Службени гласник РС 27/08). Ако захтев за накнаду штете не буде усвојен или по њему Комисија не донесе одлуку у року од 30 дана од дана подношења захтева, подносилац уставне жалбе може код надлежног суда поднети тужбу за накнаду штете. Овакво решење представљало је напредак у односу на претходни период, али је и даље стајала примедба неделотворне заштите права на суђење у разумном року. Наиме подносилац, коме је утврђена повреда права, за накнаду штете потенцијално би морао покренути нови поступак, који би, по правилу, трајао дуже време.

Законом о изменама и допунама ЗУС (Службени гласник РС 99/2011) брисан је члан 90. са образложењем да је утврђивање накнаде штете због повређеног људског или мањинског права, које је утврђено одлуком Уставног суда у надлежности Уставног суда. Такво решење у складу је са праксом

¹⁰ Тако је рецимо, Уставни суд током 2013. године у раду имао 23.755 предмета уставних жалби, од којих је решио 8013 (мериторно 2826), а током 2014. године у раду је било 25.097 предмета уставних жалби, од којих је решио 10.851 (мериторно 2671). – Подаци засновани на Прегледима рада Уставног суда Србије - <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/137-101100/pregled-rada> - приступљено 18.06.2015. - приступљено 20.07.2015.

ЕСЈП, који приликом утврђивања повреде права истовремено утврђује евентуално постојање и висину штете.¹¹

Према расположивим подацима у 2011. години Уставни суд је у 196 предмета као начин правичног задовољења (чл. 89. ст. 2. ЗУС) одредио објављивање одлуке у Службеном гласнику РС, а у 176 предмета је утврдио право подносиоца уставне жалбе на накнаду нематеријалне штете. Током 2012. године у 218 предмета као начин правичног задовољења одређено је објављивање одлуке у Службеном гласнику, а у 317 предмета утврђено је право подносиоца уставне жалбе на накнаду штете и то у 308 предмета право на накнаду нематеријалне штете, у 3 предмета на накнаду материјалне штете, док је у 6 предмета утврђено право на накнаду оба облика штете. Укупан износ средстава по основу утврђеног права на накнаду нематеријалне штете износи 318.950 евра, у динарској противвредности на дан исплате по средњем курсу Народне банке Србије. Поводом утврђених повреда у 2013. години, у 528 предмета утврђено је право на накнаду нематеријалне штете, у 29 предмета право на накнаду материјалне штете, док је у 23 предмета утврђено право на накнаду оба вида штете. Укупан износ средстава по основу утврђеног права на накнаду нематеријалне штете износи 831.100 евра, у динарској противвредности на дан исплате по средњем курсу Народне банке Србије, што је скоро три пута више у односу на претходну годину. Дакле, просечан износ досуђене штете по једном предмету био је око 1500 евра.

Учињени напори, како на легислативном, тако и на плану практичне заштите права на суђење у разумном року, резултирали су признавањем уставне жалбе као делотворног правног средства од стране ЕСЈП. Наиме, у пресуди *Винчић и други против Србије* (ЕСЈП, *Винчић и други против Србије*, 01.12.2009., Службени гласник РС 109/2009., §51) ЕСЈП констатује „да уставну жалбу треба, у начелу, сматрати делотворним домаћим средством у смислу значења чл.а 35. ст. 1. Конвенције у вези са свим представкама поднетим почев од 7. августа 2008. године, као датума када су прве мериторне одлуке Уставног суда о основаности наведених жалби објављене у Службеном листу тужене државе“. Према томе, по ставу ЕСЈП, у погледу свих представки поднетих пре поменутог датума, у Србији није било делотворног правног лека због прекомерне дужине судског поступка.

Надлежност редовних и Уставног суда у заштити права на суђење у разумном року

Преоптерећеност Уставног суда уставним жалбама уопште, а посебно оним у којима се указује на повреду права на суђење у разумном року с једне

¹¹ Истим изменама о допунама ЗУС прецизиран и допуњен је чл. 85 ЗУС, у смислу да уставна жалба обавезно мора садржати и опредељени захтев, као и захтев у погледу тражене материјалне, односно нематеријалне штете, како би Уставни суд уз одлуку о уставној жалби истовремено одлучио и о захтеву за штету. Такође додата је одредба да захтев за накнаду штете може бити постављен само истовремено са подношењем уставне жалбе.

стране, те неразумна дужина трајања судских поступака, поред неуједначене судске праксе и отежаног извршења правноснажних судских одлука с друге стране (Милутиновић, 2015:10,11), иницирали су усвајање нових решења кроз Закон о изменама и допунама закона о уређењу судова из 2013. године (Службени гласник РС 101/2013).

Под насловом „Заштита права на суђење у разумном року“, у поменути закон унета су три нова члана (8а, 8б и 8в) којима је уведено ново правно средство, *Захтев за заштиту права на суђење у разумном року* и прописан посебан поступак за заштиту овог права, о коме се одлучује у оквиру редовног судског система. Ради се о хијерархијском правном средству (обраћање непосредно вишем суду), које суштински представља комбинацију акцелераторног (доноси убрзање поступка) (Крапац, 2013:55) и компензаторног (накнада евентуалне штете) правног средства, што је и ЕСЈП препоручио као најбољи облик заштите. Примена ових чланова закона почела је 21.05.2014. године (чл. 33. Закона о изменама и допунама Закона о уређењу судова).

Наведеним одредбама дата је могућност странци која сматра да јој је повређено право на суђење у разумном року да се обрати непосредно вишем суду са захтевом за заштиту овог права. Одлучујући о захтеву странке, непосредно виши суд, уколико сматра да је захтев оправдан, може одредити нижем суду рок у коме је дужан да заврши поступак, а такође може странци одредити примерену надокнаду за повреду права на суђење у разумном року, која се исплаћује из буџета. Против негативне одлуке непосредно вишег суда може се изјавити жалба Врховном касационом суду. Сврха ових решења, по намери законодавца, била је повећање дисциплине у раду судова, те смањење броја поднетих уставних жалби Уставном суду, као и представки ЕСЈП.

Оваква решења фактички су представљала покушај разграничења надлежности Уставног суда и редовних судова у погледу заштите права на суђење у разумном року. На практичном плану то значи да о повреди наведеног права, у поступцима који нису правноснажно окончани, одлучује редовни суд, док Уставни суд задржава надлежност да одлучује о повреди права на суђење у разумном року у правноснажно окончаним поступцима. С друге стране, ако пре правноснажног окончања поступка, у коме је дошло до наводне повреде права на суђење у разумном року, а пре обраћања Уставном суду, није исцрпљено и правно средство предвиђено Законом о уређењу судова, Уставни суд неће поступати по уставним жалбама за заштиту права на суђење у разумном року, већ ће их одбацити.¹²

Упркос интенцији законодавца, ипак је дошло до негативног сукоба надлежности. Наиме, након ступања на снагу поменутих одредби (чл. 8а-8в) Закона о уређењу судова, Уставни суд проследио је нерешене уставне жалбе за заштиту права на суђење у разумном року, које се односе на поступке који су у току, редовним судовима на надлежност. С друге стране, на првој седници

¹² Критеријуми за одређивање када се сматра да је исцрпљено последње правно средство, пре подношења уставне жалбе у управном, прекршајном и судском поступку, утврђени су ставовима Уставног суда - Су број I – 8/11 / 09, 02.04. 2009., стр. 2-4.

Одељења за заштиту права на суђење у разумном року Врховног касационог суда (30. 05. 2014.) заузет је правни став по коме „судови установљени Законом о уређењу судова нису надлежни да поступају по уставним жалбама за заштиту права на суђење у разумном року, поднетим Уставном суду до 22.05.2014. године, од када почиње да се примењује Закон о изменама и допунама Закона о уређењу судова („Сл. Гласник РС“, бр. 101/2013). Уставне жалбе које су поднете Уставном суду закључно са 21.05.2014. године, вратиће се Уставном суду.“

Након тога Уставни суд својом одлуком решио овај сукоб надлежности (Одлука Уставног суда III У 353/14 од 03.07.2014. године).¹³ Овакво разграничење надлежности касније је изражено и у једном од решења донетих на седници Одељења за заштиту права на суђење у разумном року, у коме је наведено „Дакле, законодавац је регулисао заштиту наведеног права тако што је поделио надлежност између редовних судова и специјализованог суда, са једне стране, и Уставног суда, са друге стране, прописивањем правила да се пред редовним судовима и специјализованим судом заштита права остварује само када је поступак у току. У конкретном случају подносилац захтева је пред редовним судом тражио заштиту права на суђење у разумном року упркос чињеници да је пре покретања овог поступка правноснажно окончан судски спор поводом ког је наводно дошло до повреде права на суђење у разумном року. Тиме је он изабрао суд који је апсолутно ненадлежан да одлучи о његовом захтеву.“¹⁴

¹³ Аргументација Уставног суда била је следећа: „до доношења Закона о изменама и допунама Закона о уређењу судова није било предвиђено ни једно правно средство за заштиту зајемченог права на суђење у разумном року за поступке који нису окончани, па су грађани имали могућност заштите тога права само подношењем уставне жалбе. Доношењем Закона о изменама и допунама Закона о уређењу судова у правни систем Републике Србије уведено је ново правно средство којим се обезбеђује заштита права на суђење у разумном року, па Уставни суд констатује да почетком примене одредбе члана 2. Закона о изменама и допунама Закона о уређењу судова уставна жалба из члана 170. Устава постаје супсидијарно правно средство у односу на заштиту права на суђење у разумном року у судским поступцима који још увек трају, јер одлучивању Уставног суда у уставно судском поступку за заштиту уставом зајемченог права мора да претходи исцрпљивање прописаног правног средства у редовном поступку. Изузетак је једино у случају када је истакнута повреда овог права у односу на трајање поступка пред Врховним касационим судом који је још увек у току, јер измене и допуне Закона о уређењу судова не предвиђају да се заштита права пред редовним судом може остварити због неразумно дугог трајања поступка пред Врховним касационим судом. Одредбе чланова 8а, 8б и 8в Закона о уређењу судова, иако садржане у Закону о уређењу судова који регулише питања организације и надлежности судова, по својој природи процесно правног карактера, а опште правило процесних закона је да се новодонети закони примењују на све поступке који су у току, осим ако је самим законом изричито предвиђено да ће се такви поступци окончати према одредбама раније важећег закона. Како у конкретном случају Закон о изменама и допунама Закона о уређењу судова такву одредбу не садржи, Уставни суд је закључује да се заштита права на суђење у разумном року, у судским поступцима који су били у току пре установљавања новог правног средства и који су још увек у току, има пружити у складу са новелираним одредбама Закона о уређењу судова.“

¹⁴ Сентенца из решења Врховног касационог суда Рж г 252/2014 од 26.11.2014. године, утврђена на седници Одељења за заштиту права на суђење у разумном року 19.03.2015. године – Билтен Врховног касационог суда, 1/2015, Интермех, Београд.

Закон о заштити права на суђење у разумном року

Пракса ЕСЉП у случајевима против Србије еволуирала је од става да не постоје делотворна правна средства којима се штити право на суђење у разумном року, до постепеног прихватања да је уставна жалба делотворно правно средство, при чему је оцена о њеној делотворности проширивана у складу са изменама у пракси Уставног суда. Интенција да се Уставни суд растерети, тако што ће, у обалсти заштите права на суђење у разумном року, поделити надлежност са редовним судовима реализована је парцијалним изменама Закона о уређењу судова, али су многа питања, пре свега процесне природе, остала нерегулисана.

Постојање различитих правних режима заштите овог права, неуједначена пракса, све већи број представки ЕСЉП због наводне повреде овог права иницирали су доношење Закона о заштити права на суђење у разумном року (у даљем тексту: ЗСРП) (Службени гласник РС 40/2015.), чији је основни циљ да интегрално и на свеобухватан начин регулише ову материју¹⁵. Овај закон ступа на снагу 01. 01. 2016. године.

По замисли законодавца, делотворна судска заштита права на суђење у разумном року остваривала би се кумулацијом две врсте правних средстава (члан 3. ст. 1. ЗСРП). У складу са праксом ЕСЉП, примарна заштита остваривала би се приговором и жалбом, као средствима која теже убрзању поступка. Формулација „сврха овог закона јесте да пружи судску заштиту права на суђење у разумном року и тиме предупреди настајање повреда права на суђење у разумном року“ (чл. 1. ст. 2. ЗСРП), јасно говори о примарном опредељењу законодавца ка превентивним правним средствима. Захтев за правично задовољење пружа могућност сатисфакције, када је већ дошло до повреде права на суђење у разумном року.¹⁶

Одлучујући о основаности правних средстава, суд ће примењивати мерила за оцену трајања суђења у разумном року (чл. 4. ЗСРП).¹⁷ Ова мерила по-

¹⁵ У тачки 31. Саопштења REC (2010) 3 Одбора министара држава чланица Савета Европе о делотворним правним средствима за предуго трајање поступка (с примерима добре праксе) од 24. 02. 2010. (*Recommendation CM/Rec(2010)3 of the Committee of Ministers to member states on effective remedies for excessive length of proceedings*) садржан је следећи став: „Посебни закони којима се на општи и апстрактан начин уређују правна средства, нарочито обештећење, имају предност, јер су јасни, прегледни и доступни јавности и судовима. Држава сама мора да процени да ли су повреде права на суђење у разумном року изоловани случајеви или је реч о системском проблему који произлази из законске регулативе и њоме изазване неделотворности судова. У овом другом случају, држава је дужна да осмисли посебан режим за решавање системских проблема“.

¹⁶ Тачка 99. Саопштења Саопштења REC (2010) 3 препоручује да о правном средству којима се захтева убрзавање поступка или обештећење мора да се одлучује хитно, односно у разумном року. Кад је досуђено обештећење, рок у коме оно треба да припадне странци не смео бити дужи од шест месеци од часа кад је пресуда постала извршна.

¹⁷ Предвиђена су следећа мерила: сложеност чињеничних и правних питања, целокупно трајање поступка и поступање суда, јавног тужилаштва или другог државног органа, природа и врста предмета суђења или истраге, значај предмета суђења или истраге по странку, понашање страна-

клапају се са критеријумима који су примењивани у пракси ЕСЉП (ЕСЉП, *Frydender против Француске*, 27.06.2000., § 43). Закон изричито прописује поједина мерила која се обавезно узимају у обзир, али се њима листа не исцрпљује (формулација „пре свега“). Судовима је, генералном клаузулом („уважавају се све околности предмета суђења“), остављена могућност да, осим законом набројаних, примене и друга мерила, сходно околностима конкретног случаја. Према томе, мерила која су наведена у закону морају да се примене, а примена других мерила зависи од околности конкретног случаја и од става суда. На тај начин омогућава се потребна флексибилност у одлучивању у конкретним случајевима, зависно од врсте, предмета и специфичности поступка, али и настајање релевантне судске праксе, која би уједначила поступање судова.

Уједначавању праксе требало би да допринесе и законско решење о одређивању распона новчаног обештећења од 300 до 3000 евра по једној правној ствари у динарској противвредности на дан исплате према средњем курсу Народне банке Србије (чл. 30. ст. 1. ЗСРП). Овај распон одређен је на основу праксе ЕСЉП¹⁸, Уставног суда у досуђивању новчане накнаде нематеријалне штете¹⁹ и економских прилика у Србији. При одређивању висине обештећења узимају се у обзир већ поменута мерила из чл. 4. ЗСРП, а пре свега сложеност предмета суђења или истраге, поступање надлежног државног органа и странке током поступка и значај предмета суђења или истраге по странку.

Закон посебно не уређује обештећење за имовинску штету која је изазвана повредом права на суђење у разумном року, већ упућује на примену Закона о облигационим односима. При томе, суд који одлучује о накнади имовинске штете дужан је да води рачуна и о мерилу за оцену трајања суђења у разумном року и о посебном року застарелости захтева за накнаду имовинске штете, од једне године од стицања права на правично задовољење (чл. 31. ст. 1. ЗСРП).

Пракса ЕСЉП појам „суђење” тумачи шире од појма „судског поступка”, па у том смислу у трајање кривичног поступка укључује и поступак (истрагу) који води јавни тужилац. Нови концепт нашег кривичног поступка, карактеристичан по тужилачкој истрази, утицао је на законодавца да изричито предвиди да „судска заштита права на суђење у разумном року укључује и истрагу коју у кривичном поступку спроводи јавни тужилац” (чл. 1. ст. 3. ЗСРП). Правно средство може се изјавити док још траје истрага, или након што је вођење кривичног поступка прешло из надлежности јавног тужилаштва у надлежност суда. У другом случају, трајање истраге рачунало би се у укупно трајање кривичног поступка. Наш законодавац је није обухватио предистражни поступак, упркос томе што би према пракси ЕСЉП²⁰ он требало да буде обухваћен.

ка током поступка, посебно поштовање процесних права и обавеза, поштовање редоследа решавања предмета и законски рокови за заказивање рочишта и главног претреса и израду одлука.

¹⁸ Пракса ЕСЉП увела је претпоставку да неразумно дуг поступак изазива неимовинску штету. Такође, могуће је досудити и ниже обештећење од оног које досуђује ЕСЉП, ако је држава увела и правна средства за убрзавање поступка.

¹⁹ Током 2013. године просек досуђене накнаде нематеријалне штете био 1500 евра.

²⁰ У тачки 20. Саопштења Саопштења REC (2010) 3, уз позивање на §73 пресуде ЕСЉП, *Eckle против Немачке*, 15. 07. 1982., констатује се да кривични поступак почиње у часу када је лице

С обзиром да о постојању повреде права на суђење у разумном року може да одлучује само суд, јавила се дилема како у термилошком смислу разликовати суд који одлучује о постојању повреде у истрази, од суда који одлучује о повреди коју је, након истраге, учинио суд. Закон је ову дилему разрешио тако што се суд који решава о могућој повреди права коју је учинио јавни тужилац назива „суд пред којим се води поступак”, а суд који у првом степену решава о повреди права учињеној у судском поступку „суд који води поступак”. Разликовање „суда који води поступак” и „суда пред којим се води поступак” доследно је спроведено у закону.²¹

Активну легитимацију за изјављивање правних средстава предвиђених законом, (статус странке у поступку за остваривање права на суђење у разумном року) имају: свака странка у судском поступку, што укључује и извршни поступак, сваки учесник по закону којим се уређује ванпарнични поступак, а оштећени у кривичном поступку, приватни тужилац и оштећени као тужилац само ако су истакли имовинско-правни захтев. Јавни тужилац као странка у кривичном поступку нема право на суђење у разумном року (чл. 2. ЗСРП).

Приговор се подноси суду у коме се налази судски предмет, а ако се приговор усвоји мере се налажу том суду, независно од тога да ли је тај суд повредио право на суђење у разумном року. Према овом решењу, судство се посматра као јединствен систем, а поступак, без обзира на његову врсту и степен у коме се тренутно налази, као јединствена целина.

За спровођење поступка и одлучивање о приговору, односно жалби, као правним средствима за убрзање поступка, надлежни су председник суда пред којим се у том тренутку води поступак (приговор), односно председник непосредно вишег суда (жалба), који годишњим распоредом послова могу одредити једног или више судија да, поред њих, воде поступак и одлучују о приговору, односно жалби.

Рок за одлучивање о приговору је два месеца од дана пријема приговора. Рок за изјављивање жалбе је осам дана, а тренутак када тај рок почиње да тече одређен је различито за конкретне процесне ситуације, односно у зависности од жалбеног основа (чл. 15. ЗСРП). О жалби се мора одлучити у року од 30 дана од пријема жалбе. Против решења којим је одлучено о жалби, није дозвољена жалба.

ЗСРП предвиђа и право на подношење новог приговора кад протекне четири, односно пет месеци од доношења одлуке којом је странка незадовољна, чиме се фактички иницира нови поступак. Ови рокови одговарају роковима у којима би судија или јавни тужилац, по усвајању приговора, били дужни да предузму делотворне процесне радње. Ограничења права на подношење новог приговора не важе у поступку у коме су предложени или одређени притвор

предата формална оптужба или када је предузета прва значајна мера којом органи кривичног прогона примењују као последицу сумње према неком лицу. Ту улази и случај када полиција саслушава осумњиченог или претреса његову имовину. У трајање кривичног поступка улази и трајање преткривичног поступка, независно од тога ко га води.

²¹ Тако се, рецимо, приговор подноси суду који води поступак (ако је повреду учинио судија) или суду пред којим се води поступак (ако јавни тужилац спроводи истрагу) (чл. 7. ст. 1. ЗСРП).

или привремена мера, у извршном поступку и у поступку против малолетника. Странка чији су приговор или жалба одбачени може одмах поднети нови приговор (чл. 13. ЗСРП).

На поступак који води председник суда по приговору, односно жалби, сходно се примењује закон којим се уређује ванпарнични поступак. Решење о приговору и жалби не сме да утиче на чињенична и правна питања која су предмет суђења или истраге (чл. 5. ст. 2. ЗСРП). Према томе, председник суда не сме судији да одреди чињенице које ће утврђивати или доказна средства која ће изводити, нити правну норму коју ће примењивати, јер би то била повреда интерне независности судија. Једино што сме је да вреднује развој судске ствари у времену, а не њен функционални развој. Председници судова одлучују као појединци, као самосталне и независне судије, које уживају исте гаранције судијске независности и самосталности као и остале судије.

Усвојеним приговором утврђује се повреда права на суђење у разумном року, наводе разлози због којих је повређено право странке, односно неправилности које су учињене у развоју поступка у времену и налаже судији да, у року који не може бити краћи од 15 дана, нити дужи од четири месеца предузме мере којима се делотворно убрзава поступак (чл. 11. ст. 1. и 2. ЗСРП). Када је утврђена повреда права на суђење у разумном року у истрази коју води јавни тужилац, решење о усвајању приговора доставља се непосредно вишем јавном тужиоцу, који је дужан да у року од 8 дана, од дана пријема решења, донесе обавезно упутство којим поступајућем јавном тужиоцу налаже да у року, који не може бити краћи од 15 дана, нити дужи од четири месеца, предузме процесне радње које делотворно убрзавају поступак (чл. 12. ЗСРП).

Прелазне и завршне одредбе ЗСРП потврђују претходно изнету констатацију да би овим закон требало да се успостави једниствена и свеобухватна судска заштита права на суђење у разумном року. На тај начин требало би да заштита овог права пред Уставним судом буде у потпуности супсидијарног карактера, а представке ЕСЉП би се свеле на минимум. Поступак заштите права на суђење у разумном року који је покренут према Закону о уређењу наставља се и окончава према њему. Према томе, ЗСРП примењиваће се после престанка важења одредаба чл. 8а-8в Закона о уређењу судова, али и пошто се окончају поступци који су вођени на основу њих (чл. 34. ст. 1. ЗСРП). При томе, ЗСРП примењује на повреде права на суђење у разумном року које настану после престанка важења одредаба чл. 8а, 8б и 8в Закона о уређењу судова, под условом да поступак још траје у тренутку покретања поступка за заштиту права. Такође, ЗСРП примењује се и на поступке који још трају, али је евентуална повреда права на суђење у разумном року настала пре почетка примене одредаба чл. 8а-8в Закона о уређењу судова, а о постојању повреде није решавао Уставни суд у поступку о уставној жалби (чл. 34. ст. 2. и 3. ЗСРП).

Лицима која су поднела представку ЕСЉП, о којој још није донета одлука о прихватљивости или основаности, пружа се могућност поравнања пред Правобранилаштом и у случају неуспеха покушаја поравнања или одсуства воље странке да покуша поравнање, омогућава подношења тужбе за новчано

обештећење (чл. 35. ЗСРП). Основна идеја је да се захтеви реше пред органима Србије, уместо пред ЕСЈП.

На крају, предвиђен је и престанак важења одредаба Закона о уређењу судова које тренутно уређују заштиту прва на суђење у разумном року и одредабе Закона о Уставном суду која одређује да се заштита за повреду права на суђење у разумном року може захтевати и пре исцрпљења правних средстава (чл. 36. ЗСРП).

Закључак

Заштита права на суђење у разумном року, као део права на правично суђење, у правном систему Србије, постепено је еволуирала од оцене ЕСЈП да у нашем правном систему, упркос уставним гаранцијама овог права, не постоји делотворно правно средство за његову заштиту, до доношења Закона о заштити права на суђење у разумном року.

Тек након доношења Закона о Уставном суду и формирања и комплетирања Уставног суда, уставна жалба призната је као једино делотворно правно средство. Низ разлога, а пре свега преоптерећеност Уставног суда, иницирали су увођење надлежности редовних судова за заштиту права на суђење у разумном року, те разграничење те надлежности са Уставним судом, што је учињено изменама Закона о уређењу судова које су почеле да се примењују маја 2014. године. Међутим, постојање различитих правних режима заштите овог права, неуједначена пракса, све већи број представки ЕСЈП због наводне повреде овог права иницирали су доношење Закона о заштити права на суђење у разумном року, који ступа на снагу 01. 01.2016 године, а чији је основни циљ да интегрално и на свеобухватан начин регулише ову материју. Решења у овом закону, у великој мери, усклађена су са релевантним међународним правним документима и праксом ЕСЈП, уз уважавање решења у домаћем правном систему и економске ситуације, па се, и поред додатног оптерећења редовних судова, ипак очекује да ће испунити своју сврху.

Литература:

1. European commission for the efficiency of justice (2012.), *Length of court proceedings in the member states of the Council of Europe based on the case law of the European Court of Human Rights*, Strasbourg, http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/series/default_en.asp - приступљено 17.08.2015.
2. Крпач, Давор, (2013), *Trajanje kaznenog postupka i pravo na kazneno suđenje u разумном року*, Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu, 1/2013, Zagreb
3. Lilić, Stevan, (2007), *Da li je ustavna žalba efikasni pravni lek za suđenje u року?*, Analiza Pravnog fakulteta u Beogradu, godina LV, 2/2007

4. Milutinović, Ljubica, (2015), *Zaštita prava na suđenje u разумном року*, u: Savet Evrope (Kancelarija u Beogradu) i Vrhovni kasacioni sud, „Zaštita prava na suđenje u разумном року u судском поступку“, Beograd
5. Nenadić, Bosa, Manojlović Andrić, Katarina, (2010), *Sprovođenje postupka po ustavnoj žalbi i mere za njenu efikasnu primenu*, Zbornik referata sa regionalne konferencije уставних судија „Ustavno судство u теорији i пракси“, Beograd
6. Nenadić, Bosa, (2012), *O јемствима независности уставних судова s posebnim osvrtom na Ustavni суд Srbije*, Edicija Ustav i уставni koncepti, Beograd
7. Pajvančić, Marijana, (2009), *Komentar Ustava Republike Srbije*, Beograd
8. Stojanović, Dragan, (1989), *Osnovna prava čoveka : Ljudska prava i slobode u ustavima evropskih država*, Institut za pravna i društvena istraživanja Pravnog fakulteta u Nišu, Niš

PROTECTION OF THE RIGHT TO TRIAL WITHIN A REASONABLE TIME IN THE LEGAL SYSTEM OF SERBIA

Summary: One of the fundamental rights guaranteed by the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms and the Constitution of Serbia is entitled to trial within a reasonable time, as a component of the right to a fair trial. The protection of this right in Serbia's legal system has gradually evolved from the position that there is no effective remedy for his protection, until the adoption of a special law which protects this right in an integrated and comprehensive manner. In this article analyzed the legislative instruments which on the one hand guarantee, and on the other hand provide judicial protection of the right to trial within a reasonable time. Especially critically analyzed the role of the Constitutional Court in proceedings on constitutional appeals, the role of the regular courts and finally the provisions of the new Law on the Protection of the right to trial within a reasonable time, with a comparative analysis in relation to the relevant law of the European Court of Human Rights.

НЕНАД БИНГУЛАЦ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе

Нови Сад

МИЛОВАН КОМНЕНИЋ

Адвокат

Београд

УДК 343.8:342.56(497.11)

Монографска студија

Примљен: 05.09.2015

Одобрен: 11.10.2015

ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА АЛТЕРНАТИВНИХ САНКЦИЈА У КРИВИЧНИ СИСТЕМ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ СА ОСВРТОМ НА ЗЕМЉЕ У ОКРУЖЕЊУ

Сажетак: Питање алтернативних санкција последњих година добија на све већем значају, посебно у земљама у којим су оне релативно од скоро уведене у законодавни систем. У краћем разматрању ове проблематике, у раду је сагледана сврха кажњавања и потреба за што бољом индивидуализацијом кривичних санкција. У кривичном законодавству Републике Србије постоји широк распон кривичних санкција, што значајно олакшава судску одлуку приликом избора, врсте и висине санкције, за сваки конкретан случај, али увођењем алтернативних кривичних санкција проширује се и могућност још веће индивидуализације али остварују се и многи други позитивни ефекти како за друштво тако и за самог осуђеног, а самим тим умањују се (или се отклањају) могући негативни ефекти постојећих кривичних санкција. У овом раду сагледани су начини на које су постепено уведене алтернативне санкције у постојеће кривичне системе Републике Србије, Републике Хрватске, Републике Црне Горе и Босне и Херцеговине, кроз краћи упоредни приказ.

Кључне речи: алтернативне кривичне санкције, рад у јавном интересу, казна затвора без напуштања просторија, електронски надзор, економска исплатљивост

Уводна разматрања

Пораст криминалитета у земљама у „друштвеној“ и економској транзицији, као што је Србија, али и у земљама из окружења, намеће питање да ли кривичне санкције још увек имају адекватно правно дејство. Познато је да савремена теорија, последњих година, све више заступа ставове по којима се сврха кажњавања може постићи применом алтернативних санкција, тј. применом „нових“ санкција које представљају алтернативу најзаступљенијој казни у свим законодавствима, казни затвора. Разматрање овог питања је потребно започети од опште сврхе прописивања и изрицања кривичних санкција, која има за циљ сузбијање дела којима се повређују или угрожавају вредности заш-

* nbingulac@pravni-fakultet.info

тићене кривичним законодавством.¹ Иако није потребно посебно прецизирати, ипак ће се нагласити да појам криминалитета, у ширем смислу, представља свако противправно понашање (чињење и нечињење) за које по важећим прописима земље, од стране надлежног органа, може изрећи санкција.²

Кривични законик Републике Србије предвиђа да сврха кажњавања има троструко дејство и то: а) спречавање учиниоца да чини кривична дела и утицање на њега да убудуће не чини кривична дела, б) утицање на друге да не чине кривична дела и ц) изражавање друштвене осуде за кривично дело, јачање морала и учвршћивање обавезе поштовања закона.³ Из претходног изнетог може се видети да се Закоником сврха кажњавања одређује као специјална и генерална превенција. Неспорно је да казна затвора представља најстрожију главну казну у оквиру кривичних санкција (осим у земљама где се и даље предвиђају смртна казна и телесне казне), а без улажења у разматрање о позитивним и негативним ефектима овог облика кажњавања, уз јасну тенденцију пораста криминалитета⁴, може се основано поставити питање да ли је то показатељ да поменута кривична санкција не остварује очекиване ефекте.

Казна затвора посматрано са економског аспекта представља веома „скуп“ облик кажњавања, а поједини подаци указују да се за затворски систем у Србији издваја преко шездесет милиона евра годишње, што представља од петнаест до двадесет евра по затворенику дневно,⁵ што представља duplo више трошкова у односу на трошкове електронског надзора.⁶ С обзиром на висину улагања у затворски систем (иако се ту првенствено ради о текућим трошковима одржавања, хране, плата запослених и сл.) ипак је разумно очекивати постизање знатно бољих ефеката у смислу сврхе кажњавања.

За поједина кривична дела, посматрано из угла сврхе кривичних санкција, могу се изрећи мере упозорења или мере безбедности, што представља знатно блажи облик у односу на казне. Мере упозорења, односно, условна осуда и судска опомена могу се изрећи у случајевима предвиђеним Закоником када се може очекивати да ће на учиниоца условна осуда, што представља упозорење суда уз претњу казне, или судска опомена, што представља само упозорење, довољно утицати да више не врши кривична дела. Постоје ставови аутора који указују на становиште да је овај вид кривичних санкција превише благ за учиниоца кривичног дела због недовољног степена надзора, док се мере безбедности ограничавају на уже одређене циљеве (обавезно психијатријско лечење на слободи, обавезно лечење наркомана, обавезно лечење алкохоличара...) који

¹ Кривични законик, Службени гласник РС, бр. 85/05, 88/05 - испр., 107/05 - испр., 72/09, 111/09 и 121/12, 104/2013 и 108/2014, члан 4, став 2.

² Мило Бошковић, *Криминологија*, Правни факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2007., стр. 134.

³ Кривични законик, *op.cit.*, члан 42.

⁴ Завод за статистику Републике Србије, *Статистички календар Србије за 2015.г.*, Београд, 2015., стр. 107.

⁵ Политика онлајн, чланак под називом „Српски затвореник кошта 15 евра на дан“, преузето са: <http://www.politika.rs/rubrike/Hronika/Srpski-zatvorenik-kosta-15-evra-na-dan.lt.html>, 28.10.2013.

⁶ Прес онлајн, чланак под називом: „Електронски надзор штеди 8,76 милиона евра годишње“, <http://www.pressonline.rs/info/politika/146573/elektronski-nadzor-stedi-876-miliona-evra-godisnje.html>, 28.10.2013.

се њиховом применом требају постићи⁷. Имајући на уму претходно изнето намеће се питање алтернативних кривичних санкција које би требало да употпуне дијапазон већ постојећих кривичних санкција у циљу прилагођавања истих сваком учиниоцу кривичног дела.

Индивидуализација кривичне санкције

Индивидуализација кривичне санкције представља изрицање учиниоцу кривичног дела оне казне којом ће се по оцени суда, најбоље остварити сврха кажњавања.⁸ Прецизније дефинисано, индивидуализација казне је прилагођавање казне конкретно извршеном кривичном делу и његовом учиниоцу узимањем у обзир све околности случаја, а нарочито тежину извршеног дела и степен кривице оптуженог, односно осуђеног.⁹ Упознавање личности учиниоца кривичног дела остављено је на слободну оцену суда кроз његов однос према суду и странкама у поступку, првенствено пре и током поступка, док у рејим случајевима и након поступка. Слободна оцена не представља лак посао, јер се тим подразумева скуп законских могућности које треба да омогуће да се пре избора и изрицања кривичне санкције упозна личност оптуженог.¹⁰ Скуп законских могућности, између осталог, представљају и олакшавајуће и отежавајуће околности. Од значаја је споменути и став којим се истиче да је тешко поставити границу између појмова одмеравања казне и индивидуализације казне, јер по појединим ауторима индивидуализација казне у ширем смислу одговара појму одмеравања казне, те се сматра да се ради о истој ствари.¹¹ Поред до сада изнетог, иако није потребно посебно наглашавати, индивидуализација кривичне санкције могућа је само уз примену принципа легалитета којим се гарантује да нико неће бити кажњен казном која законом није прописана за одређено извршено кривично дело.

Од посебног значаја за индивидуализацију кривичне санкције представља и широк распон казни чиме се олакшава доношење судске одлуке посебно приликом избора, врсте и висине казне за сваки конкретан случај,¹² поготово када постоји веше казних оквира, јер тада се омогућава потпуније прилагођавање казне за предвећена кривична дела уз боље могућности индивидуализације казни у зависности од конкретног случаја.¹³

⁷ Марија Маљковић, *Алтернативе казни затвора*, Социјална мисао, вол.18, бр.2, 2011., стр. 9. и 15.

⁸ Никола Срзентић, Александар Стајић и Љубиша Лазаревић, *Кривично право Југославије (општи део)*, Савремена администрација, Београд, 1995., стр. 308.

⁹ Сретко Јанковић, *Претпоставке за индивидуализацију казне*, Билтен Апелационог суда у Београду, 2012., стр.1., преузето са: <http://www.bg.ap.sud.rs/images/pretpostavke%20za%20individualizaciju%20kazne19.10.2012.pdf>, 20.03.2015.

¹⁰ Љубиша Лазаревић, *Индивидуализација кривичних санкција и њено место у политици сузбијања криминалитета*, Зборник: Утврђивање чињеничног стања, изрицање и извршење кривичних санкција, Будва, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 1998., стр. 99.

¹¹ Зоран Стојановић, *Кривично право (општи део)*, Правна књига, Београд, 2010., стр. 269.

¹² Сретко Јанковић, *Претпоставке за индивидуализацију казне*, *op.cit.*

¹³ Ђорђе Ђорђевић, *Казнени оквири у Предлогу новог Кривичног законика*, у Зборнику Нове тенденције у науци кривичног права и наше кривично законодавство, Златибор, 2005., стр. 131-132.

Потребно је истакнути да поједини аутори сматрају да су са изменама и допунама Кривичног законика из 2009. године предвиђена ограничења института ублажавања казне те она сужавају могућност за избор врсте и висине кривичне санкције, односно остварење начела индивидуализације.¹⁴

Индивидуализација кривичне санкције, у смислу висине и врсте, а уз постизање сврхе кажњавања, од посебног је значаја и за малолетне учиниоце кривичних дела. Члановима 40. и 41. Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичној правној заштити малолетних лица¹⁵ предвиђа се изрицање васпитних мера и малолетничког затвора пунолетним учиниоцима кривичних дела за кривична дела која су учинили као малолетници, односно изрицање васпитних мера млађим пунолетним лицима.

Разлози увођења алтернативних санкција

Приликом указивања и краћег осврта на сврху кажњавања посредно су истакнути и потенцијално позитивни ефекти, под претпоставком да су постигнути, стога је потребно указати и на неке од потенцијално негативних ефеката који могу да наступе током издржавања казне.

Могући негативни ефекти најбоље се могу сагледати кроз разматрање казне затвора (биће указани само неки од најчешћих). Осуђено лице на казну затвора у својој широј али понекад и у ужој породици, међу комшијама, пријатељима и колегама са посла, често може бити „трајно обележен“ као „криминалац“. У периоду у којем лице издржава казну затвора, одвојен је од породице што може да има значајне негативне последице по породицу, почевши од утицаја на одрастање и психолошки развој деце без једног (или оба) родитеља, па преко „незгодних питања“ о том родитељу или члану фамилије упућених од стане друштвене околине, стварање погрешних система вредности и сл. Негативне последице код лица на издржавању казне затвора могу се манифестовати кроз прекид школовања посебно ако се ради о малолетном учиниоцу кривичног дела којем је изречена казна малолетничког затвора или ако се ради о млађем пунолетном лицу. Ако се ради о пунолетном лицу које је пре изречене казне било у радном односу, могуће је да дође до престанка радног односа независно од његове воље и воље послодавца у случају: када му је, по одредбама закона, односно по правноснажној одлуци суда или другог органа, забрањено обављање одређених послова, а да му се не може обезбеди обављање других послова и то даном достављања правноснажне одлуке; ако због издржавања казне затвора мора да буде одсутан са рада у трајању дужем од шест месеци и то даном ступања на издржавање казне; и ако му је изречена мера безбедности, васпитна или заштитна мера у трајању дужем од шест месеци те због тога мора да буде одсутан са рада, даном почетка примењивања те мере.¹⁶ Након поменутог, по-

¹⁴ Наташа Делић, *Забрана (искључење) ублажавања казне у одређеним случајевима*, CRIMEN (I) 2/2010, стр. 228.

¹⁵ Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичној правној заштити малолетних лица, Службени гласник РС, бр. 85/2005

¹⁶ Закон о раду, Службени гласник РС, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 и 75/2014, члан 176 став 2,3 и 4.

новно запослење, код некадашњег послодавца, или ново запослење код другог послодавца, може се довести у питање посебно ако се узме у обзир за које дело је изречена казна затвора. Додатан проблем може постојати посебно код послова који захтевају константно усавршавање због развоја технологије, а лицима која су на издржавању казне затвора може бити онемогућено или делимично онемогућено поменуто усавршавање. Потребно је указати да се негативне последице могу видети и током самог боравка у установи за извршење кривичних санкција. Због већег броја затвореника (због препуњених капацитета) услеђује њихово мешање услед чега може доћи и до такозване „криминалне инфекције”.¹⁷ Последица поменутог је да се уместо очекиваних позитивних ефеката који би се требали постићи сврхом кажњавања повећавају шансе за стварање нових повратника преношењем искустава или усавршавањем знања и вештина. Овом облику криминализације посебно су изложени они који су по први пут упућени на издржавање казне затвора где се неминовно сусрећу са другим осуђеним лицима међу којима су и повратници.¹⁸

Применом алтернативних санкција многи могући негативни ефекти били би умањени или избегнути. Позитивни ефекти код спровођења алтернативних санкција, првенствено су у избегавању негативних ефеката о којима је већ било речи; затим друштвена заједница добија непосредну корист у виду радне снаге; контролисано и јавно се спроводи реинтеграција осуђених лица у друштво; могуће је отклањање или ублажавање причињене штете или њено измирење са осуђеним лицем; смањивањем броја осуђених лица на казну затвора оптимизује се рад саме установе и смањују се трошкови одржавања система и сл.

Министарство правде Републике Србије је 2013. године сачинило је Стратегију с циљем побољшања квалитета правде и ефикасности правосуђа, уз јачање и заштиту независности, а постављени су и циљеви који се односе на алтернативне санкције. Већ током 2013. године алтернативне санкције могле су се примењивати у петнаест градова Србије, са тенденцијом да се могу примењивати на територији целе Србије, што је и предвиђено Националном стратегијом реформе правосуђа за период 2013-2018. године.¹⁹ У том иницијалном периоду, 2013. године, 410 осуђених лица било је упућено на издржавање казне на неком од послова од јавног интереса, чиме се постигло да се на тај начин издржавања казне уштеди од преко 50.000 евра.²⁰ Током 2014. године испуњени су предвиђени циљеви Стратегијом, тј. отворено је 25 Канцеларија за алтернативне санкције у свим седиштима Виших судова у Републици Србији. Последња Канцеларија је отворена у Новом Пазару. Подаци показују да током 2013. године у местима где су већ биле отворене Канцеларије, упућивање на

¹⁷ Удружење судија прекршајних судија Републике Србије, *Алтернативне санкције – казна рада у јавном интересу – анализа проблема са акционим планом и препорукама за унапређење*, Билтен бр.3, Београд, 2012., стр. 9.

¹⁸ Политика онлајн, чланак под називом: „Криминална инфекција је у затворима неизбежна”, <http://www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Kriminalna-infekcija-je-u-zatvori-ma-neizbezna.sr.html>, 29.10.2013.

¹⁹ Национална стратегија реформе правосуђа за период 2013-2018. године усвојена од стране Народне скупштине Републике Србије 01. јуна 2013. године

²⁰ Радио телевизија Србије, репортажа под називом: „Алтернативне санкције - уштеде у буџету”, <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/alternativnesankicje.html>, 01.11.2013.

издржавање казне затвора у трајању до 3 месеца било је смањено до 80%, до 6 месеци смањено је до 62%, а до годину дана смањено је преко 40%.²¹

Извршење алтернативних санкција у Републици Србији обавља Повереничка служба која делује у оквиру Одељења за третман и алтернативне санкције при Управи за извршење заводских санкција Министарства правде. Дужност повереника је, између осталог, да успостави и одржава контакте са осуђеним лицима и да им пружа помоћ и подршку и по одслужењу изречене казне кроз сарадњу са надлежним судом, органом унутрашњих послова, послодавцем и другим установама, организацијама и удружењима.

Увођење алтернативних санкција у кривични систем Републике Србије са освртом на окружење

Увођење алтернативних санкција у постојећи кривични систем Републике Србије започето је стварањем предуслова у виду доношења правне регулативе, што је постигнуто изменама и допунама Кривичног законика²² и Закона о извршењу кривичних санкција²³ (пре доношења последњег 2014. године) из 2005/06.године. Кривичним законом чланом 43. предвиђа се да се учиниоцу кривичног дела може изрећи казна рада у јавном интересу, док се чланом 52. уређује њена примена. Истим законом, члановима од 71 до 76, прописује се и прецизира условна осуда са заштитним надзором. У претходном Закону о извршењу кривичних санкција у члановима од 181. до 184. предвиђало се питање извршења казне рада у јавном интересу, док се члановима од 186. до 191а. предвиђало извршење условне осуде са заштитним надзором. Затим, поред до сада изнетог потребно је још нагласити да је у Кривични законик уведена и могућност издржавања казне затвора без напуштања просторија у којима осуђени станује, што се и предвиђа чланом 45. ставом 5, и то на начин да ако се учиниоцу кривичног дела изрекне казна затвора до једне године она се може извршити тако што ће је осуђени издржавати у просторијама у којима станује ако суд тако одреди. Поменуто је прецизирано и Законом о извршењу кривичних санкција и то члановима од 174а. до 174е. Потребно је истаћи и Правилник о начну извршења казне затвора у просторијама у којима осуђени станује²⁴ који се ближе уређује начин извршења казне затвора, која се извршава на овај начин.

Током 2014. године у законодавство Републике Србије је уведен нови закон и то Закон о извршењу ванзаводских санкција и мера²⁵ којим се уређује

²¹ Министарство Правде Републике Србије, Алтернативне санкције, преузето са: <http://www.mpravde.gov.rs/vest/7901/otvorena-poslednja-kancelarija-za-alternativne-sankcije.php>, 12.03.2015.

²² Кривични законик, Службени гласник РС, бр. 85/05, 88/05 - испр., 107/05 - испр., 72/09, 111/09 и 121/12, 104/2013 и 108/2014

²³ Закон о извршењу кривичних санкција, Службени гласник РС, бр. 85/2005, 72/2009 и 31/2011

²⁴ Правилник о начину извршења казне затвора у просторијама у којима осуђени станује, Службени гласник РС, бр.64/10

²⁵ Закон о извршењу ванзаводских санкција и мера, Службени гласник РС, бр. 55/2014

поступак извршења ванзаводских санкција и мера изречених у кривичном, прекршајном или другом судском поступку, које се извршавају у заједници, прописује се сврха, садржај, начин извршења, положај лица у поступку, као и надзор над извршењем. Овим Законом сврха извршења ванзаводских санкција и мера сагледана је у заштити друштва од криминалитета извршењем ванзаводских санкција и мера у заједници са циљем ресоцијализације и реинтеграције осуђених лица.

У тзв. припремном периоду (око 2005. године) примене алтернативних санкција у судској пракси, било је неопходно успостављање одговарајућих организационих предуслова. Министарство правде у том периоду, заједно са Мисијом ОЕБС-а у Србији и Канцеларијом Савета Европе у Београду, учествовало је у изради и спровођењу Стратегије за реформу система извршења заводских санкција у Србији,²⁶ чије су главне тачке: оснивање Повереничке службе, обука повереника и стварање услова за њихов рад, стручно усавршавање судија и тужилаца, формирање координационог тела и стварање материјалних услова за пуну примену алтернативних санкција.²⁷

Током истог периода у законодавство Републике Србије уведена су и два нова правилника (јер тада још увек није био донет Закон о извршењу ванзаводских санкција и мера) којима се ближе дефинише спровођење алтернативних санкција и то: Правилник о извршењу условне осуде са заштитним надзором²⁸ и Правилник о извршењу казне рада у јавном интересу.²⁹ У поменутих правилницима, чланом 2, прецизирана су начела којима се: гарантује поштовање људског достојанства, права, слобода и приватности осуђеног и његове породице; и забрана дискриминације због расе, боје коже, пола, језика, вере, политичког или другог уверења, националног и социјалног порекла, имовног стања, рођења, образовања, друштвеног положаја или другог личног својства. Истакли би још да се у истим правилницима, у већ поменутом члану 2, прецизира и значење заштитног надзора у смислу да се заштитним надзором прати понашање осуђеног лица на слободи за одређено време у току времена проверавања и да му се пружа неопходна помоћ, старање и заштита у циљу остварења сврхе изречене условне осуде, док се рад у јавном интересу обавља на начин којим се осуђеном и његовој породици гарантује поштовање људског достојанства, основних права и слобода и приватности.

Идеја о законском регулисању ове области попримала је све већи значај па је из тог разлога формирана Радна група Управе за извршење кривичних санкција (тадашњег) Министарства правде и државне управе Републике Србије која је израдила предлог Закона о Пробацији у извршењу ванзаводских санкција и мера уз организациону и логистичку подршку Мисије ОЕБС-а у Репу-

²⁶ Стратегија за реформу система извршења заводских санкција у Србији, Министарство правде Републике Србије, Београд 2005.

²⁷ В. Министарство правде Републике Србије, Законска регулатива, www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/zakonska-regulativa/, 29.10.2013.

²⁸ Правилник о извршењу условне осуде са заштитним надзором, Службени гласник РС, бр. 20/2008

²⁹ Правилник о извршењу казне рада у јавном интересу, Службени гласник РС, бр. 20/2008

блици Србији.³⁰ Један од планираних циљева је да се након доношења поменутог Закона и његовог ступања на снагу у знатној мери смањити број осуђених лица који издржавају казну затвора и то до 20% што би између осталог имало ефекат и на препуњеност затвора, затим да се унапреди ресоцијализација осуђених лица што би имало утицаја и број повратника.

У Републици Хрватској увођење алтернативних санкција уследило је изменама и допунама „Казненог закона“³¹ који је ступио на снагу 1999. године, па се тако предвиђа могућност изрицања и извршавања нових алтернативних санкција према пунолетним извршиоцима кривичних дела и то чланом 55. „рад за опће добро“ (рад у јавном интересу) и чланом 56. „увјетна осуда са заштитним надзором“ (условна осуда са заштитним надзором). За извршење наведених санкција надлежна је „Управа за затворски сустан Министарства правосуђа Републике Хрватске“, док се „Законом о извршавању заштитног надзора и рада за опће добро на слободи“³² прописује извршење поменутих алтернативних санкција, који је усклађен са Европским прописима. Потребно је још споменути да је 2009. године предвиђено акционим планом, због растеређења затворског система и смањења трошкова, увођење електронског надзора, с тим да је прва примена тзв. кућног притвора започела тек 2014. године услед непостојања одређених законских решења.³³

У Републици Хрватској Законом о пробацији³⁴ чланом 2. регулишу се пробацијски послови у циљу заштите друштвене заједнице од учинилаца кривичног дела, његове ресоцијализације и реинтеграције у заједницу утицањем на ризичне факторе који су повезани са чињењем кривичних дела али и за одлучивање о мерама осигурања присутности окривљеног, избору врста кривичних санкција и извршењу кривичних санкција које су изречене учиниоцу кривичног дела.

У Републици Црној Гори увођење алтернативних санкција учињено је исто путем измена и допуна Кривичног законика³⁵ и то на начин да је казна рада у јавном интересу прописана чланом 33, док је прецизирана чланом 41, а условна осуда са заштитним надзором прописана је и прецизирана члановима од 59 до 64. Законом о извршењу кривичних санкција³⁶ регулише се извршење условне осуде са заштитним надзором и извршење рада у јавном интересу.

³⁰ Министарство правде и државне управе, Више о радној верзији Закона о пробацији у извршењу ванзаводских санкција и мера на: <http://www.mpravde.gov.rs/obavestenje/1598/radna-verzija-zakona-o-probaciji-u-izvršenju-vanzavodskih-sankcija-i-mera.php>, 02.11.2013.

³¹ Казнени закон, Народне новине РХ, бр. 125/11, 144/12, 56/15 и 61/15

³² Закон о извршавању заштитног надзора и рада за опће добро на слободи, Народне новине РХ, бр. 128/99

³³ В. Министарство правосуђа Републике Хрватске, преузето са: <https://pravosudje.gov.hr/strategije-planovi-i-izvjesca/643>, 10.04.2015.

³⁴ Закон о пробацији, Народне новине РХ, бр. 143/12

³⁵ Кривични законик Црне Горе, Службени лист ЦГ бр. 70/2003, 13/2004 - испр. и 47/2006 и Службени лист ЦГ, бр. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 - др. закон, 40/2013, 56/2013 - испр., 14/2015 и 42/2015

³⁶ Закон о извршењу кривичних санкција Црне Горе, Службеном листу ЦГ, бр. 25/94, 29/94, 69/03, 65/04 и у Службеном листу ЦГ, бр.32/11.

У иницијалном периоду имплементације алтернативних санкција у Црној Гори покренут је пројекат по називом „Подршка реформи система извршења кривичних санкција у Црној Гори“³⁷ који је био спроведен у сарадњи са Републиком Немачком и Краљевином Холандијом уз помоћ Европске уније. Планирано окончање Пројекта је било до средине 2014. године, до је акценат Пројекта био усмерен на оспособљавање кадра за примену алтернативних санкција. Циљ овог пројекта представља јачање капацитета Министарства правде Црне Горе и Завода за извршење кривичних санкција како би се остварило ефикасније управљање системом извршења кривичних санкција и спровођење система алтернативних санкција, у складу са стандардима и најбољом праксом Европске уније, као и унапређење услова у затворима и смањење затворске популације. Потребно је још указати да се у законодавном систему Црне Горе још увек не предвиђа електронски надзор као алтернативна санкција. Почетком 2015. године, Влада Црне Горе је утврдила Предлог закона о извршењу казни затвора, новчане казне и мера безбедности³⁸, па ће се након усвајања овог закона у Црној Гори по први пут моћи примењивати електронски надзор.

У Босни и Херцеговини увођење алтернативних санкција потребно је сагледати кроз законодавство Федерације Босне и Херцеговине, Брчко дистрикта (у којем се увођење алтернативних санкција не разликује од Федерације) и кроз законодавство Републике Српске.

У Федерацији Босне и Херцеговине изменама и допунама Кривичног закона³⁹ уведене су алтернативне санкције на начин што се чланом 44. предвиђа „рад за опће добро на слободи“ (рад у јавном интересу), док се чланом 68. „увјетна осуда са заштитним надзором“ (условна осуда са заштитним надзором). Потребно је указати и на члан 43ц. (који се предвиђа од измена и допуна из 2011.г.) Кривичног закона којим се регулише извршење мере кућног затвора са електронским надзором, као једну од новина у систему алтернативних санкција којом се може заменити казна затвора у трајању до једне године.

Иако су реформе извршене још 2003. године, све до 2012. године није постојао пропис којим би био предвиђен поступак и начин извршења, односно све док није израђен „Правилник о извршавању рада за опће добро на слободи“.

У Републици Српској алтернативне санкције уведене су исто кроз измене и допуне Кривичног закона⁴⁰ и то чланом 34. предвиђа се „рад за опште добро на слободи“ (рад у јавном интересу) док се чланом 52. предвиђа условна осуда са заштитним надзором. За разлику од Федерације Босне и Херцеговине,

³⁷ Влада Републике Црне Горе, Подршка реформи система извршења кривичних санкција у Црној Гори, преузето са: www.gov.me/Najave/121474/Predstavljanje-projekta-Podrška-reformi-sistema-izvršenja-krivичnih-sankcija-u-Crnoj-Gori.html, 01.11.2013.

³⁸ Министарство Правде Црне Горе, Предлог закона о извршењу казни затвора, новчане казне и мера безбедности, преузето са: www.pravda.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId,25.04.2015.

³⁹ Кривични закон ФБИХ, Службене новине ФБИХ, бр. 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14 и 76/14

⁴⁰ Кривични закон Републике Српске, Службени гласник РС, бр. 49/2003, 108/04, 37/06, 70/06, 73/10, 1/12 и 67/13

у Републици Српској не постоји мера кућног затвора са електронским надзором, али може се очекивати да ће у некој од наредних измена и допуна Кривичног закона бити уведен и тај вид алтернативне санкције, с обзиром да је Влада Републике Српске усвојила закључак којим је задужила Министарство правде РС да обави потребне анализе о оправданости и могућностима увођења електронског надзора.⁴¹

Закључна разматрања

Пораст криминалитета често доводи у питање ефикасност постојећих кривичних санкција и да ли постоји оправданост њихове примене у постизању сврхе кажњавања. Имајући на уму да казна затвора представља веома скупу казну казну, посматрано са економског аспекта, али и казну која може да има многе негативне ефекте, оправдано се у стручној јавности поставља питање њене ефикасности.

Након краћег разматрања сврхе кривичних санкција и значаја индивидуализације казне, у овом раду, размотрено је питање постепеног увођења алтернативних санкција. Посебно је разматрана проблематика извршења казне затвора без напуштања просторија у којима осуђени станује и рад у јавном интересу са аспекта да ове санкције могу имати позитиван ефекат како на осуђено лице тако и на друштво почев од уштедете у економском смислу (трошкови електронског надзора дупло мањи од затворских трошкова по осуђеном лицу), док од рада у јавном интересу друштво има директну корист без већих економских улагања у виду рада осуђеника. Значај алтернативних санкција не треба само посматрати кроз истицање само финансијских уштеда, јер позитивни ефекти се огледају и у избегавања негативног утицаја других затвореника, отклањање причињене штете или њено измирење и сл. Усавршавањем технологија, у смислу гпс система, микро камера и сл. могуће је очекивати даљи развој алтернативних санкција уз коришћење истих, јер хипотетички посматрано основано се може сумљати да је пре педесетак година било уопште идеје да ће технолошки бити могуће извести оно што је данас доступно, при чему се мисли на електронски надзор.

Краћим приказом имплементације алтернативних санкција у кривични систем Србије, Хрватске, Црне Горе и Херцеговине, могло се видети да је процес био исти, тј. да је био заснован на изменама и допунама постојећих кривичних закона и доношење нових правилника и закона како би се прецизирало извршење санкција, наравно уз надзор Европске уније и ОЕБС-а.

Током краћег разматрања ове проблематике, акценат је био на позитивним претпоставкама о алтернативним санкцијама са становишта осуђеног лица и друштва у глобалу, с тим да нису узети у обзир могући негативни ефекти (о томе ћемо се бавити у неком наредном истраживању), али ни оштећено лице (сем код рада у јавном интересу где осуђено лице може да ради на отклањању причињене штете или на њеном измирењу) јер индивидуални је став

⁴¹ Влада Републике Српске, Увођење електронског надзора, преузето са: <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpr/Pages/default.aspx>, 14.05.2014.

како ће оштећени реаговати на сазнање о врсти изречене санкције и начину извршења исте од стране осуђеног. Недвосмислено сматрамо да постојеће кривичне санкције не треба „по сваку цену“ замењивати са неким алтернативама, осим када се сврха може са њима постићи, јер ипак сврха кривичних санкција представља сузбијање дела којима се повређују или угрожавају вредности заштићене кривичним законодавством, а мишљења смо да алтернативне санкције немају значајан утицај на генералну превенцију.

На самом крају, никако се не сме заборавити да је питање алтернативних санкција од велике важности и за преговарачко Поглавље 23. (Правосуђе и основна права) у преговорима Републике Србије са Европском унијом.

Литература:

1. Bošković, Milo, *Kriminologija*, Pravni fakultet u Novom Sada, Novi Sad, 2007.
2. Vlada Republike Srpske, Uvođenje elektronskog nadzora, preuzeto sa: <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpr/Pages/default.aspx>, 14.05.2014.
3. Vlada Republike Crne Gore, Podrška reformi sistema izvršenja krivičnih sankcija u Crnoj Gori, preuzeto sa: <http://www.gov.me/Najave/121474/Predstavljanje-projekta-Podrška-reformi-sistema-izvršenja-krivichnih-sankcija-u-Crnoj-Gori.html>, 01.11.2013.
4. Delić, Nataša, *Zabrana (isključenje) ublažavanja kazne u određenim slučajevima*, CRI-MEN (I) 2/2010, str. 228–245.
5. Đorđević, Đorđe, *Kazneni okviri u Predlogu novog Krivičnog zakonika*, u Zborniku Nove tendencije u nauci krivičnog prava i naše krivično zakonodavstvo, Zlatibor, 2005., str. 130 - 147.
6. Zavod za statistiku Republike Srbije, *Statistički kalendar Srbije za 2015.g.*, Beograd, 2015.
7. Zakon o izvršavanju zaštitnog nadzora i rada za opće dobro na slobodi Republike Hrvatske, Narodne novine RH, br. 128/99
8. Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, Službeni glasnik RS, br. 55/2014
9. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Crne Gore, Službenom listu CG, br. 25/94, 29/94, 69/03, 65/04 i u Službenom listu CG, br.32/11.
10. Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnoj pravnoj zaštiti maloletnih lica, Službeni glasnik RS, br. 85/2005.
11. Zakon o probaciji Republike Hrvatske, Narodne novine RH, br. 143/12
12. Zakon o radu, Službeni glasnik RS, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 i 75/2014
13. Janković, Sretko, *Pretpostavke za individualizaciju kazne*, Bilten Apelacionog suda u Beogradu, 2012., preuzeto sa: <http://www.bg.ap.sud.rs/images/pretpostavke%20za%20individualizaciju%20kazne19.10.2012.pdf>, 20.03.2015.
14. Kazneni zakon, Narodne novine RH, br. 125/11, 144/12, 56/15 i 61/15
15. Krivični zakon Republike Srpske, Službeni glasnik RS, br. 49/2003, 108/04, 37/06, 70/06, 73/10, 1/12 i 67/13
16. Krivični zakon FBiH, Službene novine FBiH, br. 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14 i 76/14
17. Krivični zakonik Crne Gore, Službeni list CG br. 70/2003, 13/2004 - ispr. i 47/2006 i Službeni list CG, br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 - dr. zakon, 40/2013, 56/2013 - ispr., 14/2015 i 42/2015

18. Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/05, 88/05 - ispr., 107/05 - ispr., 72/09, 111/09 i 121/12, 104/2013 i 108/2014
19. Lazarević, Ljubiša, *Individualizacija krivičnih sankcija i njeno mesto u politici suzbijanja kriminaliteta*, Zbornik: Utvrđivanje činjeničnog stanja, izricanje i izvršenje krivičnih sankcija, Budva, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1998., str.97-108.
20. Maljković, Marija, *Alternative kazni zatvora*, Socijalna misao, vol.18, br.2, 2011., str. 9-22.
21. Ministarstvo pravde i državne uprave, Više o radnoj verziji Zakona o probaciji u izvršenju vanzavodskih sankcija i mera na: <http://www.mpravde.gov.rs/obavestenje/1598/radna-verzija-zakona-o-probaciji-u-izvršenju-vanzavodskih-sankcija-i-mera.php>, 02.11.2013.
22. Ministarstvo Pravde Republike Srbije, Alternativne sankcije, preuzeto sa: <http://www.mpravde.gov.rs/vest/7901/otvorena-poslednja-kancelarija-za-alternativne-sankcije.php>, 12.03.2015.
23. Ministarstvo pravde Republike Srbije, Zakonska regulativa, www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/zakonska-regulativa/, 29.10.2013.
24. Ministarstvo Pravde Crne Gore, Predlog zakona o izvršenju kazni zatvora, novčane kazne i mera bezbednosti, preuzeto sa: www.pravda.gov.me/ResourceManager/FiDownload.aspx?rId, 25.04.2015.
25. Ministarstvo pravosuđa Republike Hrvatske, preuzeto sa: <https://pravosudje.gov.hr/strategije-planovi-i-izvjesca/643>, 10.04.2015.
26. Nacionalna strategija reforme pravosuđa za period 2013-2018. godine usvojena od strane Narodne skupštine Republike Srbije 01. juna 2013. godine
27. Politika onlajn, članak pod nazivom „Srpski zatvorenik košta 15 evra na dan", preuzeto sa: <http://www.politika.rs/rubrike/Hronika/Srpski-zatvorenik-kosta-15-evra-na-dan.lt.html>, 28.10.2013.
28. Politika onlajn, članak pod nazivom: „Kriminalna infekcija je u zatvorima neizbežna", <http://www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Kriminalna-infekcija-je-u-zatvorima-neizbezna.sr.html>, 29.10.2013.
29. Pravilnik o izvršenju kazne rada u javnom interesu, Službeni glasnik RS, br. 20/2008
30. Pravilnik o izvršenju uslovne osude sa zaštitnim nadzorom, Službeni glasnik RS, br. 20/2008
31. Pravilnik o načinu izvršenja kazne zatvora u prostorijama u kojima osuđeni stanuje, Službeni glasnik RS, br.64/10
32. Pres onlajn, članak pod nazivom: „Elektronski nadzor šteti 8,76 miliona evra godišnje", <http://www.pressonline.rs/info/politika/146573/elektronski-nadzor-stedi-876-miliona-evra-godisnje.html>, 28.10.2013.
33. Radio televizija Srbije, reportaža pod nazivom: „Alternativne sankcije - uštede u budžetu", <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/alternativnesankcije.html>, 01.11.2013.
34. Srzentić, Nikola, Stajić, Aleksandar i Lazarević, Ljubiša, *Krivično pravo Jugoslavije (opšti deo)*, Savremena administracija, Beograd, 1995.
35. Stojanović, Zoran, *Krivično pravo (opšti deo)*, Pravna knjiga, Beograd, 2010.
36. Strategija za reformu sistema izvršenja zavodskih sankcija u Srbiji, Ministarstvo pravde Republike Srbije, Beograd 2005.
37. Udruženje sudija prekršajnih sudija Republike Srbije, Alternativne sankcije – kazna rada u javnom interesu – analiza problema sa akcionim planom i preporukama za unapređenje, Bilten br.3, Beograd, 2012.

IMPLEMENTATION OF ALTERNATIVE SANCTIONS IN THE CRIMINAL SYSTEM OF SERBIA WITH EMPHASIS TO THE COUNTRIES IN SURROUNDING

Summary: The issue of alternative sanctions in recent years is gaining increasing importance, particularly in countries where they are relatively recently introduced in the legal system. In a brief reviewing of these issues, in this paper we consider the purpose of the punishment and the need for better individualization of criminal sanctions. In the criminal legislation of Serbia there is a wide range of criminal sanctions, which significantly simplifies the court's decision concerning the selection, type and level of sanctions, for each specific case, but the introduction of alternative criminal sanctions expands the possibility of even greater individualization and many other positive effects for society and for the convicted, and therefore are reduced (or eliminated) the possible negative effects of the existing criminal sanctions. In this paper we analyzed the ways that gradually introduced alternative sanctions in the existing criminal justice system of Serbia, Croatia, Montenegro and Bosnia and Herzegovina, through shorter comparative view.

Key words: alternative criminal sanctions, community service, imprisonment without leaving the premises, electronic surveillance, economic cost effectiveness

МАРИЈАНА ДУКИЋ МИЈАТОВИЋ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе

Нови Сад

САЊА ГОНГЕТА**

Велеучилиште „Лавослав Ружичка“

Вуковар

УДК 347.7:323(4)

Монографска студија

Примљен: 15.09.2015

Одобрен: 12.10.2015

ПРАВНА ЗАШТИТА ПОСЛОВНЕ ТАЈНЕ У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ

Сажетак: Ефикасна правна заштита знања, искустава и пословних тајни кључне су за очување конкурентности привредних друштава на тржишту. У склопу Европске уније као јединственог тржишта не постоји јединствен појам пословне тајне, а једнако тако не постоји ни усклађена правна заштита.

Европски парламент и Веће донели су крајем 2013. године Предлог Директиве о заштити необјављених знања и искустава и пословних информација (пословних тајни) од неовлашћеног прибављања, коришћења и одавања. У раду је анализиран текст Предлога Директиве и упоређује с постојећим правним решењима у Републици Хрватској и Републици Србији.

Циљ рада је указивање на значење квалитетног правног оквира заштите пословне тајне у сврху лојалног тржишног такмичења и јачања конкурентности привредних друштава без обзира на њихову величину.

Кључне речи: пословна тајна, тржишно такмичење, привредна друштва, Европска унија

Увод

Под појмом пословне тајне подразумевају се све информације које имају економску вредност, а чија би се тајност требала заштити и које као такве представљају део нематеријалне имовине предузећа.¹ У правној терминологији информације које су поверљиве ради очувања конкурентне предности називају

* marijana.dukic.mijatovic@gmail.com

** sanja.gongeta@gmail.com

¹ Мишљење Европског привредног и социјалног одбора о Предлогу Директиве Европског парламента и Већа о заштити необјављених знања и искустава и пословних информација (пословних тајни) од неовлашћеног прибављања, коришћења и одавања СОМ(2013) 813 финал – 2013/0402 (COD); (2014/С 226/09), стр. 48.

се „пословна тајна”, „необјављене информације”, „пословно поверљиве информације” или „тајна знања и искуство”.²

За разлику од класичних права интелектуалне својине, пословна тајна као кључни елемент за одржавање конкурентности привредних друштава и покретања привреде, још увек није правно заштићена на нивоу Европске уније као јединственог унутрашњег тржишта. Развој знања и информација и управљање њима постали су у двадесет и првом веку важни за успешност привреде Европске уније, а необјављена знања, искуства и информације (пословне тајне) све су чешће изложене крађама, шпијунажи или осталим методама неовлашћеног прибављања.³

Упркос томе, на нивоу националних законодавстава, већина држава нема специфичне прописе о заштити пословних тајни, него су за њих кључне одредбе које се односе за забрану непоштеног трговања. Тек су неке државе усвојиле специфичне прописе и осигуравају и кривично правну заштиту.

Узме ли се у обзир да постоји појачан ризик да се за производњу робе у трећим земљама користе украдене пословне тајне конкурента с европском адресом и тако конкурише роби произведеној унутар граница Европске уније, јасна је потреба за унификацијом правног оквира заштите пословне тајне.

У раду је дат приказ предлога успостављања јединствене правне регулативе заштите пословне тајне на нивоу Европске уније, упоређује тренутни правни оквир у Републици Хрватској која је ставила ван снаге закон којим је пословна тајна била заштићена и даје одговор на питање где се у глобалном контексту, са својим правним оквиром заштите пословне тајне, налази Република Србија.

Предлог Директиве о заштити пословних тајни

Да би се нека информација могла сматрати пословном тајном и тако бити подложна правној заштити у међународним оквирима предвиђени су одређени услови. Услови су да је информација тајна, да има комерцијалну вредност и да су потребни напори да се информација сачува у тајности.⁴

Како је у уводу наглашено, упркос повећаном ризику нелојалне производње и конкуренције на европском тржишту, национална законодавства држава чланица углавном не садрже посебне прописе о заштити пословних тајни што је био повод за законодавну иницијативу Европског парламента и Већа по овом питању.

² Енг. „undisclosed information”, „business confidential information” или „secret know-how”, у пословној комуникацији као „proprietary know-how”

³ Предлог Директиве Европског парламента и Већа о заштити необјављених знања и искуства и пословних информација (пословне тајне) од неовлашћеног прибављања, коришћења или одавања од 28.11.2013. COM(2013) 813 финал 2013/0402 (COD), стр. 3.

⁴ Споразум о трговинским аспектима права интелектуалног власништва енг. Agreement on Trade - Related Aspects of Intellectual Property Rights, Art. 39 (2), preuzeto sa: https://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/t_agm0_e.htm (1.9.2015.).

Пре доношења Предлога директиве о заштити пословних тајни, 2012. и 2013. године спроведено је јавно саветовање са заинтересованим странама и процењен утицај. Студије спроведене у оквиру јавног саветовања садржавале су упоредну правну процену заштите од неовлашћеног прибављања пословне тајне у различитим државама чланицама Европске уније и процењивали су се економски темељи пословне тајне.⁵ Анкета спроведена међу европским предузећима о коришћењу пословне тајне, повезаним ризицима и правној заштити обухватила је репрезентативни узорак предузећа од којих су чак 60% узорка чинила мала и средња предузећа.

Од укупно 537 анкетираних предузећа, њих 75% одговорило је да је пословна тајна стратешки важна за њихов раст, конкурентност и иновативну успешност. Такође, резултати анкете су показали да је последњих десет година један од пет испитаника био изложен барем једном покушају неовлашћеног прибављања пословне тајне, док су два од пет предузетника у истом раздобљу осетила повећан ризик од неовлашћеног прибављања пословне тајне. Законодавну иницијативу и предлог за правном заштитом пословне тајне подржало је два од три испитана предузетника.

Занимљиво је истаћи да су грађани на иста питања имала сасвим различита становишта и одговоре. Тако су у спроведеној анкети три од четири грађана одговорила да пословне тајне нису од великог значења за истраживања и развој, да је постојећа правна заштита пословне тајне претерана и чак њих 75% не сматра да је потребно деловање на нивоу Европске уније.⁶

Процена утицаја потврдила је да тек мали број држава чланица Европске уније законски дефинише пословну тајну или уопште наводи када би она требала бити заштићена. Једнако тако, нису доступни ни налози против починилаца повреде, а традиционална правила о рачунању накнаде штете често су недовољна у случају неовлашћеног прибављања пословне тајне. Уочено је и да крађа пословне тајне није у свим државама чланицама обухваћена кривичним правом. Закључно је утврђено да већина држава чланица не предвиђа судску заштиту па жртве неовлашћеног прибављања пословне тајне немају на располагању правне инструменте за своју заштиту.⁷

Све наведено доводи до угрожене конкурентне предности привредних друштава засноване на пословној тајни, смањене територије примене заштите и нивоа судске заштите у оквиру унутрашњег европског тржишта.

Као решење проблема предложено је доношење јединственог регулаторног оквира који ће заштитом пословне тајне учврстити лојално тржишно такмичење и осигурати конкурентност привредних друштава без обзира на њихову величину.

⁵ Предлог Директиве Европског парламента и Већа о заштити необјављених знања и искуства и пословних информација (пословне тајне) од неовлашћеног прибављања, коришћења или одавања од 28.11.2013. COM(2013) 813 финал 2013/0402 (COD), стр. 4.

⁶ Ибид.

⁷ Ибид, стр. 5.

Опште одредбе Предлога Директиве

Директива би се требала примењивати на неовлашћено прибављање, одавање и коришћење пословне тајне као и на мере, поступке и правна средства која би требали бити доступни за правну заштиту.⁸

Дефиниција „пословне тајне” садржи карактеристике садржане у раније поменутом Споразуму о трговинским аспектима права интелектуалне својине (Споразум о ТРИПСУ-у)⁹ и тамошњој дефиницији „необјављених информација“ па, и према Предлогу директиве о заштити пословне тајне, информације морају бити поверљиве, због своје поверљивости морају имати комерцијалну вредност и носилац пословне тајне требао би предузети разумне напоре како би та информација била поверљива.¹⁰

Као кључни елемент у дефиницију „носиоца пословне тајне” укључен је, на темељу Споразума ТРИПС-у, и концепт законитости контроле пословне тајне чиме би се осигурало да и изворни власник пословне тајне и стизалац лиценце могу штитити пословну тајну.

Таквом робом сматра се роба која је дизајнирана, произведена или стављена на тржиште на темељу незаконитог поступања.

Мере, поступци и правна средства

Предлог Директиве о заштити пословне тајне у другом поглављу предвиђа мере, поступке и правна средства која ће носиоцу пословне тајне бити на располагању у случају да пословну тајну неовлашћеног прибављања, коришћења или одавања од стране неког трећег.

То обухвата мере ради спречавања и сузбијања неовлашћеног прибављања пословне тајне. Предвиђени механизми који би требали очувати поверљивост ограничавање приступа документима које доставе странке или треће стране, у целисти или делимично; ограничавање приступа рочиштима и записницима с рочишта; налог странкама или трећим странама да припреме неповерљиве верзије докумената који садржавају пословну тајну и припрему неповерљивих верзија судских одлука.¹¹

Исти одељак садржи и привремене мере и мере опреза у форми привремених судских налога или привремене заплене робе којом је учињена повреда.¹²

Мере које се могу налагати на основу одлуке о меритуму предвиђене су у трећем одељку и обухватају забрану коришћења или одавања пословне тајне, забрана дизајна, понуде, стављања на тржиште или коришћења робе којом је учињена повреда као и корективне мере.¹³

⁸ Чл. 1. Предлога Директиве о заштити пословне тајне

⁹ Види фн. 6.

¹⁰ Чл. 2. Предлога Директиве о заштити пословне тајне

¹¹ Чл. 2. Предлога Директиве о заштити пословне тајне

¹² Чл. 9. Предлога Директиве о заштити пословне тајне

¹³ Чл. 11. Предлога Директиве о заштити пословне тајне

Корективне мере предвиђене Предлогом Директиве о заштити пословне тајне су нпр. да учинилац повреде уништи или достави изворном носиоцу пословне тајне све информације које поседује на основу неовлашћеног прибављања, коришћења или одавања пословне тајне.¹⁴

Санкције, извештавање и завршне одредбе

Ефикасну примену Директиве о заштити пословне тајне требале би осигурати санкције предвиђене за случај непоштовања предвиђених мера. С обзиром на једноставност одредби Директиве није предвиђено од држава чланица додатно објашњавање односа између садржаја Директиве и одговарајућих делова инструмената за преношење у национално законодавство.

Такође, Директива садржи ограничен број правних обавеза које се морају пренети у национално законодавство, регулише питање које је на националном нивоу обухваћено одредбама које се односе на права интелектуалне својине, па преношење у национална законодавства не би требало бити праћено неким компликацијама.¹⁵

Заштита пословне тајне у Републици Хрватској

Република Хрватска као држава чланица Европске уније уредила је заштиту пословне тајне одредбама посебног закона. Исправније би, можда, било рећи делом сада неважећег закона. У процесу хармонизације законодавног оквира са правном тековином Европске уније, хрватски законодавац приступио је и изменама правног уређења тајних података.

Премда је законодавац у Предлогу Закона о тајности података истакао потребу за усклађивањем са стандардима које прописује Европска унија и НАТО¹⁶ правни оквир пословне тајне, кључне за неометано функционисање унутрашњег европског тржишта и заштиту тржишног такмичења остало је регулисано делом Закона о заштити тајности података који није престао важити 6.8.2007. године када је донет Закон о тајности података.

Наиме, 2007. године донет је Закон о тајности података¹⁷ и ван снаге стављене одредбе ранијег Закона о заштити тајности података¹⁸ осим глава VIII (чл. 19.-26.) и IX (чл. 27.), које се односе на пословну тајну¹⁹ и професионалну тајну.

¹⁴ Предлог Директиве Европског парламента и Већа о заштити необјављених знања и искуства и пословних информација (пословне тајне) од неовлашћеног прибављања, коришћења или одавања од 28.11.2013. COM(2013) 813 финал 2013/0402 (COD), стр. 8.

¹⁵ Предлог Директиве Европског парламента и Већа о заштити необјављених знања и искуства и пословних информација (пословне тајне) од неовлашћеног прибављања, коришћења или одавања од 28.11.2013. COM(2013) 813 финал 2013/0402 (COD), стр. 9.

¹⁶ Ово се односило на међународно прихваћену поделу на четири степена тајности података (top secret, secret, confidential, restricted) потребну за потписивање међународних сигурносних споразума

¹⁷ Народне новине бр. 79/07, 76/12

¹⁸ Народне новине бр. 108/96 и 79/07 (неважећи)

¹⁹ Према одредбама чл. 3. тадашњег Закона о заштити тајности података пословна тајна сврстала се уз државну, службену и професионалну тајну.

Према чл. 19. Закона о заштити тајности података пословна тајна су подаци који су као пословна тајна одређени законом, другим прописом или општим актом привредног друштва, установе или другог правног лица, а који представљају производну тајну, резултате истраживачког или конструкцијског рада те друге податке због чијег би саопштавање неовлашћеној особи могле наступити штетне последице за њене привредне интересе.²⁰ У ширем смислу, пословном тајном сматрају се и индустријска тајна, обртничка тајна, трговачка производна и комерцијална тајна. (Златовић, 2004)

Члан 19. даље прописује да се општим актом правног лица не може одредити да се сви подаци који се односе на пословање тог правног лица сматрају пословном тајном нити се пословном тајном могу одредити подаци чије саопштавање није противно интересима тог правног лица. Такође, пословном тајном не могу се одредити подаци који су од значења за пословно повезивање правних лица.

Осим ових општих одредби у Закону о заштити тајности података и други закони у Републици Хрватској регулишу заштиту пословне тајне.

Закон о заштити тржишног натјецања²¹ тако у чл. 53. ст. 2. пословном тајном сматра све оно што је као пословна тајна одређено законом или другим прописом, као и све оно што је пословном тајном назначио предузетник, под условом да Агенција то прихвати. Под тим се подразумевају пословне информације које имају стварну или потенцијалну тржишну вредност, а чије би откривање или употреба могло резултирати економском предношћу за друге предузетнике.

Пословном тајном сматра се сва преписка између Агенције и Европске комисије, као и преписка између Агенције и тела за заштиту тржишног такмичења других држава и њихових удружења.

Чланови Агенције за заштиту тржишног такмичења дужни су чувати пословну тајну, без обзира на начин на који су је сазнали, 5 година након престанка рада у Агенцији.

Приликом процене представља ли одређена информација пословну тајну Агенција узима у обзир доступност тих информација изван појединог предузетника; интерне мере које сам предузетник предузима ради заштите тајности тих информација, а нарочито клаузуле о забрани нетакмичења или о забрани објављивања информација садржаних у уговорима о раду и слично и вредност тих информација за предузетника и његове конкуренте.

Закон о трговачким друштвима²² прописује обавезу лојалног поступања према друштву и другим члановима друштва. Тако је члану друштва забрањено свако деловање којим друштво наступа према трећима, преноси другима или им чини доступним средства и податке односно пословне тајне друштва које сазна или који су му доступни као члану друштва или да се њима користи

²⁰ Чл. 19. Закона о заштити тајности података

²¹ Народне новине 79/2009, 80/2013

²² Народне новине 111/1993, 34/1999, 121/1999, 52/2000, 118/2003, 107/2007, 146/2008, 137/2009, 111/2012, 125/2011, 68/2013

у властитом деловању при чему није ни обавезно да се информација прогласи тајном. (Барбић, 2013: 235, 401)

Повреда одредби о заштити пословне тајне подлеже Казненом закону²³ који у чл. 262. прописује следеће: „Казниће се казном затвора до три године онај тко неовлаштено другоме приопћи, преда или на други начин учини приступачним податке који су пословна тајна. У случају да је починитељ себи или другоме прибавио знатну имовинску корист или проузрочио знатну штету, казнит ће се казном затвора од шест мјесеци до пет година.“

Поставља се питање који је однос заштите пословне тајне у односу на права интелектуалног власништва? Најједноставније је објаснити то на начин да се заштита пословне тајне не постиже регистрацијом као што је случај код жига (печата). Нечији жиг не може се одредити као пословна тајна, јер је он од тренутка објаве јавно доступан. Међутим, пред подношење пријаве регистрације жига, када се он тек конципира, те се радње могу прогласити пословном тајном, јер подаци још нису пријављени, односно употребљени. (Златовић, 2004)

Пословна тајна и њена заштита у Републици Србији

Закон о заштити пословне тајне²⁴ ступио је на снагу 06.10.2011 године. Овим Законом је по први пут јасно уређен општи појам пословне тајне као и које то елементе једна информација мора садржати да би се сматрала пословном тајном. Такође, Законом о заштити пословне тајне прописане су мере заштите пословне тајне, укључујући и заштиту од свих радњи нелојалне конкуренције. чиме је решен проблем законских празнина у овој области.²⁵

Појам пословне тајне регулисан је чланом 4 те се њоме сматра „било која информација која има комерцијалну вредност, зато што није опште позната нити је доступна трећим лицима која би њеним коришћењем или саопштавањем могла остварити економску корист, и која је од њеног држаоца заштићена одговарајућим мерама у складу са законом, пословном политиком, уговорним обавезама или одговарајућим стандардима у циљу очувања њене тајности, а чије би саопштавање трећем лицу могло нанети штету држаоцу пословне тајне“.²⁶

²³ Народне новине 125/2011, 144/2012, 56/2015, 61/2015

²⁴ "Сл. гласник РС", бр. 72/2011

²⁵ Алексић Д. Заштита интелектуалног капитала у конкурентној привреди - пословна тајна и економска шпијунажа као изазови савременог друштва, Безбедност, Београд, 2007, вол. 49, бр. 3, стр. 109-131

²⁶ Пословном тајном сматрају се и неоткривени подаци о тестовима или други подаци чије стварање захтева одговарајући напор и трошкове, који се подносе државним органима ради добијања дозволе за стављање у промет лекова, односно медицинских средстава или пољопривредних хемијских производа који користе нова хемијска једињења, као и ради добијања аката којима се дозвољава стављање у промет бицидних производа,; други подаци који су посебним законом, другим прописом или актом правног лица проглашени пословном тајном.

Исто као и код напред наведених дефиниција видљиво је да и српски законодавац јасно одређује које се информације сматрају пословном тајном. Елементи који су присутни и у другим дефиницијама одређене информације као пословне тајне су тајност, тржишна вредност и мере за очување тајности.²⁷

Законом о заштити пословне тајне установљена је грађанско-правна заштита пословне тајне, па жртва повреде пословне тајне, може тужбом да покрене поступак пред судом против сваког лица које изврши повреду пословне тајне.²⁸ Ефикасности заштите пословне тајне доприноси чињеница да је законски тај поступак по тужби хитан.

Грађанско-правна заштита жртве злоупотребе пословне тајне односи се на мере које суд може одредити у случају утврђивања оваквог нелојалног понашања у тржишној утакмици конкурената.

Суд тако на располагању има могућност изрицања мере привременог изузимања или искључења из промета предмета који садрже пословну тајну или који су настали повредом пословне тајне, односно меру забране настављања започетих радњи којима се врши или би се могла извршити пословна тајна.

Члан 11 Закона о заштити пословне тајне даље прописује да је могуће да се из привредног друштва искључи лице, које је као члан тог привредног друштва прекршило одредбе о заштити пословне тајне, али и да се раскине радни односа за ту особу, ако је та особа запослена у правној особи.

Као и у примеру Републике Хрватске као државе чланице Европске уније и српски законодавац појам пословне тајне, поред напред поменутог Закона о заштити пословне тајне, уређује и посебним законима у складу са предметом законског уређења, и то, Законом о тржишту капитала²⁹, Законом о правној заштити индустријског дизајна³⁰, Закон о инвестиционим фондовима³¹, Законом о банкама³², Законом о стечају³³, Законом о раду³⁴, Законом о привредним

²⁷ Спасић И. (2014) Коришћење и заштита појединих института права интелектуалне својине код франшизинг уговора, Страни правни живот, бр. 1, стр. 107-121

²⁸ Према чл. 11 Закона о заштити пословне тајне жртва повреде пословне тајне може да захтева, (i) престанак радњи које могу довести до незаконитог прибављања, коришћења или откривања пословне тајне и забрану незаконитог прибављања, коришћења или откривања информација које представљају пословну тајну, (ii) спречавање промета, односно одузимање и повлачење из промета, измену или уништавање свих предмета који садрже информације које представљају пословну тајну, ако је те податке могуће, посредно или непосредно, видети или преносити, (iii) накнаду штете, укључујући стварну штету и изгубљену добит, а ако је повреда учињена намерно, тужилац може, уместо накнаде имовинске штете, захтевати накнаду до троструког износа уобичајене накнаде коју би примио за конкретни облик коришћења предмета заштите, да је то коришћење било законито, (iv) искључење тог лица као члана привредног друштва, ако је то лице члан привредног друштва, (v) раскид радног односа за то лице, ако је то лице запослено у правном лицу, (vi) објављивање пресуде у јавном гласилу о трошку туженог.

²⁹ „Сл. гласник РС“, бр. 31/2011

³⁰ „Сл. гласник РС“, бр. 104/2009 и 45/2015

³¹ „Сл. гласник РС“, бр. 46/2006, 51/2009 и 31/11

³² „Сл. гласник РС“, бр. 107/2005 и 91/2010 и 14/2015

³³ „Сл. гласник РС“ 104/2009, 99/2011 - др. закон, 71/2012 - одлука УС и 83/2014

³⁴ „Сл. гласник РС“, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 и 75/2014

друштвима³⁵ и другим законима, којима су уређиване појединачне области у којима постоји потреба за заштитом поверљивих података.

Закон о привредним друштвима у члану 72 институт пословне тајне, односно дужност њеног чувања, од стране лица која на то дужна према друштву дефинише као „податак чије би саопштавање трећем лицу могло нанети штету друштву, као и податак који има или може имати економску вредност зато што није опште познат, нити је лако доступан трећим лицима, која би његовим коришћењем или саопштавањем могла остварити економску корист, и који је од стране друштва заштићен одговарајућим мерама у циљу чувања његове тајности“.³⁶

Оваква дефиниција пословне тајне садржи и сегмент економске вредности једне информације, доступности исте, мерама заштите, а све ради остваривања правне заштите пословне тајне од свих радњи нелојалне конкуренције, односно предности на тржишту коју једно друштво остварује поседујући наведену информацију.³⁷

Закон о привредним друштвима даље прописује која су то лица дужна да чувају пословну тајну као и временски период у којему се та лица морају придржавати дужности чувања пословне тајне.

Тако се као лица која имају посебну дужност према друштву Законом о привредним друштвима сматрају чланова друштва који су контролни чланови друштва, акционари који су контролни акционари друштва и чланови друштва који поседују значајно учешће у основном капиталу друштва, односно акционари који поседују значајно учешће у основном капиталу друштва. У истој су категорији и директори, чланови надзорног одбора, заступници, прокуристи.

И у овом делу регулисања заштите пословне тајне у посебном закону видљива је жеља законодавца за заштитом привредног друштва од нелојалне конкуренције и стварање услова за фер пословање како на националном, тако и на међународном нивоу.

Пред закључна разматрања важно је истаћи како Закон о заштити тајности података за повреду обавезе чувања пословне тајне предвиђа следеће новчане казне. Са 100.000 до 3.000.000 динара казниће се привредно друштво, или друга правна особа која повреди пословну тајну, док ће одговорна особа у привредном друштву бити кажњена са казном у износу од 50.000 до 200.000 динара.

Српски законодавац поставио је све правне основе за заштиту пословне тајне, обавеза је привредних друштава да своја општа акта ускладе са важећом регулативом како би у случају повреде обавезе чувања пословне тајне могли да остваре права омогућена предвиђеном грађанско-правним поступком.³⁸

³⁵ „Сл. гласник РС“, бр. 36/11, 99/2011, 83/2014 - др. Закон и 5/2015

³⁶ Претходни Закон о привредним друштвима дефинисао је пословну тајну као ону информацију о пословању која је одређена оснивачким актом, актом или уговором ортака или уговором чланова друштва, за коју је очигледно да би проузроковала штету друштву ако дође у посед трећег лица.

³⁷ http://www.tomicstevic.co.rs/firm_news/pdf/37_Serbian_Poslovna%20tajna.pdf (25.8.2015.)

³⁸ Симић С.(2015) Судска заштита права интелектуалне својине у Републици Србији, Право - теорија и пракса, вол. 32, бр. 1-3, стр. 47-60

Закључак

Привреда заснована на знању захтева улагање у примену интелектуалног капитала. Управо ниво искоришћавања доступног интелектуалног капитала и знања која су вредна одређеном привредном субјекту, а нису позната осталим конкурентима чине предност у тржишном такмичењу. Зато је важно осигурати конкурентност која се заснива на одговарајућој заштити необјављених знања и искуства те пословних информација (пословне тајне) и побољшању услова за стварање и коришћење иновација унутар јединственог тржишта. Ово је важно како за европска тако и за предузећа трећих земаља која учествују у тржишном такмичењу.

Национална законодавства унутар Европске уније углавном немају специфичне прописе о заштити пословних тајни, него су за њих кључне одредбе које се односе за забрану непоштеног трговања. Тек је мали број држава усвојио специфичне прописе и на тај начин осигуравао и кривично правну заштиту жртвама повреде чувања пословне тајне.

Оваква расцепканост у унутрашњем тржишту доводи до повећаних пословних ризика који се јављају у државама чланицама с нижим нивоом заштите, у којима се пословне тајне лакше краду или се на другачији начин неовлашћено прибављају. То за последицу има неефикасну расподелу капитала за иновације којима се потиче раст на унутрашњем тржишту пре свега због већих трошкова заштитних мера како би се надокнадила неефикасна правна заштита у тим државама чланицама.

Европски парламент и Веће покренули су законодавну иницијативу за стварањем јединственог правног оквира који би побољшао правну заштиту пословне тајне од неовлашћеног прибављања унутар јединственог тржишта.

Постојање таквог јединственог правног оквира није важно само за државе чланице Европске уније, већ и за треће земље које учествују у промету роба и услуга заснованом на необјављеним информацијама које се могу сматрати пословном тајном.

Лојално поступање у тржишној утакмици и осигурана грађанско-правна и кривично-правна заштита у случају њене злоупотребе веома су важни у смислу очувања пословне етике, подстицања истраживачких активности и иновативности што на крају доводи до стварања услова за фер пословање и поштену тржишну утакмицу.

Литература:

1. Aleksić D.(2007) *Zaštita intelektualnog kapitala u konkurentnoj privredi - poslovna tajna i ekonomska špijunaža kao izazovi savremenog društva*, Bezbednost, Beograd, vol. 49, br. 3, str. 109-131
2. Barbić, Jakša (2013) *Pravo društava*, Knjiga druga - društva kapitala, Informator, Zagreb.
3. Direktiva 2004/48/EZ Evropskog parlamenta i Veća od 29. aprila 2004. o provedbi prava intelektualnog vlasništva, Službeni list L 157 od 30.4.2004.
4. Predlog Direktive Evropskog parlamenta i Veća od 28.11.2013. o zaštiti neobjavljenih znanja i iskustva i poslovnih informacija (poslovne tajne) od neovlašćenog pribavljanja, korišćenja ili odavanja COM(2013) 813 final 2013/0402 (COD),
5. Mišljenje Evropskog privrednog i socijalnog odbora o Predlogu direktive Evropskog parlamenta i Vijeća o zaštiti neobjavljenih znanja i iskustava i poslovnih informacija (poslovnih tajni) od neovlašćenog pribavljanja, korišćenja i odavanja COM(2013) 813 final – 2013/0402 (COD); (2014/C 226/09) Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, preuzeto sa: https://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/t_agm0_e.htm (1.9.2015.)
6. Simić S.(2015) *Sudska zaštita prava intelektualne svojine u Republici Srbiji*, Pravo - teorija i praksa, vol. 32, br. 1-3, str. 47-60
7. Spasić I. (2014) *Korišćenje i zaštita pojedinih instituta prava intelektualne svojine kod franšizing ugovora*, Strani pravni život, br. 1, str. 107-121
8. Zakon o zaštiti poslovne tajne "Sl. glasnik RS", br. 72/2011
9. Zakon o tržištu kapitala „Sl. glasnik RS“, br. 31/2011
10. Zakon o pravnoj zaštiti industrijskog dizajna „Sl. glasnik RS“, br. 104/2009 i 45/2015
11. Zakon o investicionim fondovima „Sl. glasnik RS“, br. 46/2006, 51/2009 i 31/11
12. Zakon o bankama „Sl. glasnik RS“, br. 107/2005 i 91/2010 i 14/2015
13. Zakon o stečaju „Sl. glasnik RS“ 104/2009, 99/2011 - dr. zakon, 71/2012 - odluka US i 83/2014
14. Zakon o privrednim društvima „Sl. glasnik RS“, br. 36/11, 99/2011, 83/2014 - dr. Zakon i 5/2015
15. Zakon o tajnosti podataka Narodne novine br. 79/07, 76/12
16. Zakon o zaštiti tajnosti podataka Narodne novine br. 108/96 i 79/07 (nevažeći)
17. Zakon o trgovini Narodne novine 87/08, 96/08, 116/08, 76/09, 114/11, 68/13, 30/14
18. Zakon o patentu Narodne novine 173/03, 87/05, 76/07, 30/09, 128/10, 49/11, 76/13
19. Zakon o zaštiti tržišnog natjecanja Narodne novine 79/2009, 80/2013
20. Zakon o žigu Narodne novine 173/03, 54/05, 76/07, 30/09, 49/11
21. Zakon o trgovačkim društvima Narodne novine 111/1993, 34/1999, 121/1999, 52/2000, 118/2003, 107/2007, 146/2008, 137/2009, 111/2012, 125/2011, 68/2013
22. Kazneni zakon Narodne novine 125/2011, 144/2012, 56/2015, 61/2015
23. Zakon o radu "Sl. glasnik RS", br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 i 75/2014

Internet izvori:

1. Zlatović, D. (2004) *Pravni aspekti poslovne tajne*; preuzeto sa: <http://www.iusinfo.hr/Article/Content.aspx?SOPI=CLN20V01D2004B186> (1.9.2015.)
2. http://www.tomicstevic.co.rs/firm_news/pdf/37_Serbian_Poslovna%20tajna.pdf (25.8.2015.)

LEGAL PROTECTION OF BUSINESS SECRETS IN THE EUROPEAN UNION

Summary: Effective legal protection of knowledge, experience and business secrets are essential for preserving of the competitiveness of companies in the market. Within the European Union, as a single market, there is no single concept of business secrets, and also there is no harmonized legal protection.

The European Parliament and the Council brought, by the end of 2013, the Directive Proposal on the protection of undisclosed knowledge and experience and business information (business secrets) of unauthorized acquisition, use and disclosure. This paper analyzes the text of the Directive Proposal in comparison with the existing legal solutions in the Republic of Croatia and the Republic of Serbia.

The aim of this paper is to point out the importance of quality legal framework for the protection of business secrets as to achieve the loyal market competition and strengthen the competitiveness of companies regardless of their size.

Key words: business secret, market competition, companies, the European Union

МИЛОШ В. МАРКОВИЋ*

Правни факултет за
привреду и правосуђе
Нови Сад

ВАЊА М. ЋУПИНА

Правосудна академија
Београд

УДК 343.13:343.95

Монографска студија

Примљен: 29.09.2015

Одобрен: 12.10.2015

ЗНАЧАЈ ПРИЗНАЊА ОКРИВЉЕНОГ У КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ

Сажетак: Аутори у раду разматрају признање као посебну врсту исказа окривљеног. Исказ окривљеног је свака изјава коју окривљени даје у том својству о кривичном делу које му се ставља на терет и о другим питањима кривичног случаја који је предмет суђења. Та изјава окривљеног може бити дата тако да оповргава наводе оптужбе или да прихвата наводе оптужбе. Када окривљени својим исказом у целини или делимично прихвата оптужбу, његов исказ садржи признање.

Признање је нарочита врста исказа окривљеног којим он потврђује да је извршио кривично дело или да је за њега нека штетна чињеница истинита. Признање може бити потпуно или делимично, просто и квалификовано, истинито и лажно, добровољно и признање окривљеног који је притешњен доказима, тзв. неизбежно признање, признање из ниских побуда или алтруистичких побуда и најзад, у зависности од фазе кривичног поступка, признање у истрази и на главном претресу.

Аутори у раду анализирају материјалноправне и процесноправне одредбе којима се подстиче признање. У судској пракси признање окривљеног има значај олакшавајуће околности приликом одмеравања казне и третира се као држање учиниоца после учињеног кривичног дела. Признање окривљеног у редовном поступку може довести до редукције доказног поступка, у скраћеном поступку до блажег кажњавања или изрицања блаже казне на посебном рочишту. Такође ЗКП предвиђа и установу споразума о признању кривичног дела, чије закључење више није условљено висином прописане казне и могуће га је закључити све до краја главног претреса.

На крају рада говори се о изнуђивању признања, средствима којима се долази до таквог признања, материјалним и процесним законским одредбама којима се забрањује оваква врста признања окривљеног.

Кључне речи: окривљени, кривични поступак, исказ, признање, подстицање, споразум, кривично дело, изнуђивање

* markovic@pravni-fakultet.info

Увод

Исказ окривљеног има двоструку правну природу, будући да је он истовремено средство одбране окривљеног, али и доказно средство које суд узима у обзир приликом утврђивања чињеница и цени по свом слободном уверењу.

У овом раду разматрали смо признање као посебну врсту исказа окривљеног и то првенствено појам и врсте признања окривљеног, а затим смо у одговарајућим деловима рада указали на материјалноправне и процесноправне одредбе којима се подстиче признање окривљеног. На крају рада биће речи о изнуђивању признања, средствима којима се долази до таквог признања, материјалним и процесним законским одредбама којима се забрањује оваква врста признања окривљеног.

Исказ окривљеног и признање

Исказ окривљеног је свака изјава коју окривљени даје у том својству о кривичном делу које му се ставља на терет и о другим питањима кривичног случаја који је предмет суђења (Grubač, 2006: 259). Та изјава окривљеног може бити дата тако да оповргава наводе оптужбе или да прихвата наводе оптужбе. Када окривљени својим исказом у целини или делимично прихвата оптужбу, његов исказ садржи признање.

Признање је нарочита врста исказа окривљеног којим он потврђује да је извршио кривично дело (признање у ужем смислу) или да је за њега нека штетна чињеница истинита (признање у ширем смислу) (Grubač, 2006: 260).

Признање може бити потпуно или делимично у зависности од тога да ли окривљени прихвата наводе одбране у целини (потпуно признање) или неке од тих навода прихвата а друге одбија (делимично признање). Такође може се направити разлика између простог и квалификованог признања, у зависности од тога да ли окривљени даје признање без резерви и ограда (просто признање) или уз признање истиче још и неку околност која ако постоји искључује кривично дело (Grubač, 2006: 259).

Исто тако, признање може бити истинито и лажно, с тим што у лажно признање спада и признање лакшег кривичног дела да би се прикрило теже кривично дело које се окривљеном ставља на терет (Stanojević, Ignjatović, 2007: 221).

Уколико се до правноснажности пресуде, односно друге одговарајуће судске одлуке којом се констатује да је окривљени учинио кривично дело које је предмет поступка, открије да се ради о лажном признању, онда оно неће произвести никакво пероцесно нити материјално дејство. Међутим, уколико се тек након правноснажности пресуде, односно друге одговарајуће судске одлуке којом је утврђено да је окривљени учинио кривично дело открије да се ради о лажном признању на коме је судска одлука заснована, па се у поступку по ванредном правном леку донесе ослобађајућа пресуда, онда неоправдано

осуђено лице нема право на накнаду штете ако је својим лажним признањем или на други начин намерно проузроковало своју осуду, осим ако је на то било принуђено (Шкулић, 2010: 150).

Такође, разликује се добровољно и признање окривљеног који је притешњен доказима, тзв. неизбежно признање, признање из ниских побуда или алтруистичких побуда и најзад, у зависности од фазе кривичног поступка, признање у истрази и на главном претресу (Stanojević, Ignjatović, 2007: 221).

Наш Законик о кривичном поступку, у члану 9. забрањује и прописује да је кажњива свака примена мучења, нечовечног и понижавајућег поступања, силе, претње, принуде, обмане, медицинских захвата и других средстава којима се утиче на слободу воље или изнуђује признање или каква друга изјава или радња од окривљеног или другог учесника у поступку.

У акузаторском поступку заснованом на принципу материјалне истине и поделе процесних функција, окривљени је субјект поступка, процесна странка којој је поверено вршење функције одбране, те му се као таквом пружа низ гаранција да ће његова личност бити поштована. Насупрот карактеру акузаторског поступка, у инквизиторском поступку исказ окривљеног који је садржавао признање заузимао је централну улогу у систему формалних доказа. Читава делатност надлежних органа била је усмерена на добијање признања које је било довољно за доношење осуђујуће пресуде и називано краљицом доказа (Делић, 2008: 90). Дакле, без обзира на објективну вредност овако добијеног исказа он је, уколико је значио признање, био *regina probationem*.

Подстицање признања

Материјалноправне одредбе којима се подстиче признање

Мотив за повлашћивање учиниоца који даје признање може се тражити и у његовом доприносу олакшању и убрзању поступка, а тиме и уштеди трошкова државе у остваривању њеног задатка. Већој спремности окривљеног на давање признања могле би допринети, пре свега, материјалноправне одредбе којима се признање окривљеног афирмише као пожељан начин понашања, односно третира се као олакшавајућа околност приликом одмеравања казне (Brkić, 2004: 285).

Истина, разматрајући домаћу судску праксу може се недвосмислено уочити да се признање окривљеног било да је оно потпуно или пак делимично третира као олакшавајућа околност приликом одмеравања казне. У делу пресуде у коме се образлаже одлука о казни признање се подводи под држање окривљеног након учињеног дела и третира као олакшавајућа околност приликом одмеравања казне.

Тако је пресудом Апелационог суда у Новом Саду Кж.1 5584/2010 од 15.03.2011. године потврђена првостепена пресуда Основног суда у Сомбору К-54/10 од 08.04.2010.године, којом је окривљени Ч. П. оглашен кривим због кривичног дела фалсификовања исправе из чл. 355 ст. 2 у вези ст. 1 КЗ, па му

је изречена условна осуда тако што му је утврђена казна затвора у трајању од 3 месеца и истовремено одређено да се казна неће извршити уколико окривљени за време од 1 године не учини ново кривично дело. У образложењу другостепене пресуде између осталог наведено је да је првостепени суд приликом одлучивања о кривичној санкцији, имао у виду све, у овом погледу релевантне чињенице и околности сходно чл. 54 КЗ, па је од олакшавајућих околности ценио материјалне и породичне прилике окривљеног, да је исти разведен, отац једног детета, коректно понашање окривљеног изражено у његовом признању, као и околност да је окривљени употребљавао ауто са лажним регистарским таблицама краћи временски период ради одвожења возила код мајстора а све у намери да возило уредно региструје, док је од отежавајућих околности на страни окривљеног суд ценио његов ранији живот, да је до сада осуђиван.

Пресудом Апелационог суда у Новом Саду Кж. 1 4830/2010 од 04.03.2011. године потврђена је првостепена пресуда Основног суда у Новом Саду, бр. К-2722/10 од 28.04.2010. године којом је окривљени М. Н. оглашен кривим због кривичног дела насиља у породици из чл. 194 ст. 2 у вези ст. 1 КЗ, па му је изречена условна осуда, тако што му је утврђена казна затвора у трајању од 2 месеца и истовремено одређено да се утврђена казна неће извршити уколико окривљени у року од 1 године од дана правноснажности пресуде не изврши ново кривично дело. У образложењу другостепене пресуде између осталог се наводи да је првостепени суд приликом одлучивања о кривичној санкцији, имао у виду све, у овом погледу релевантне чињенице и околности сходно чл. 54 КЗ, па је од олакшавајућих околности ценио коректно понашање окривљеног изражено у његовом потпуном признању које је омогућило потпуно решавање ове кривичноправне ствари, надаље држање окривљеног након извршеног кривичног дела које је исказано кроз изражено кајање окривљеног, а што указује на спремност да више не чини оваква или слична кривична дела, његов ранији живот, да до сада није долазио у сукоб са законом, односно неосуђиваност, надаље чињеницу да оштећена није заинтересована за кривични прогон окривљеног, те чињеницу да су се након критичног догађаја окривљени и оштећена помирили, да и даље живе у ванбрачној заједници, док отежавајуће околности на страни окривљеног суд није нашао.

Признање из којег следи искрено кајање због учињеног дела, може искључити потребу строжијег реаговања према учиниоцу из специјално-превентивних разлога. Ипак није свако признање одраз истинског кајања због учињеног. Оно може бити одраз дрскости, чврстог уверења у правилност делинквентног понашања и воље да се са њим и убудуће настави. Признање не може бити схваћено као израз кајања ни ако је уследило тек када је другим доказима несумњиво утврђено учинилаштво. Због свега наведеног, нужно је да судија са посебним опрезом поступа када цени признање окривљеног као олакшавајућу околност, водећи пре свега рачуна о разлозима и мотивима признања (Brkić, 2004: 286). Тако би аутоматско прихватање признања окривљеног као олакшавајуће околности, без претходног утврђивања његовог мотива, без

довођења у везу са израженим кајањем и искреношћу оптуженог, водило ефикаснијем и јефтинијем раду правосуђа, али би, са друге стране, довело у питање правилност и законитост пресуде засноване на тако прихваћеном признању.

Према томе, откривање праве побуде, односно мотива признања умногоме доприноси успеху кривичног суда у објективном и свестраном утврђивању вредности чињеница садржаних у исказу окривљеног, које ће послужити као доказ спорних правно-релевантних и других чињеница о извршеном кривичном делу и кривици окривљеног (Stanojević, Ignjatović, 2007: 221).

У прилог ставу да не може свако признање имати карактер олакшавајуће околности наводимо као пример пресуду Апелационог суда у Београду Кж. I 1506/2010 од 10.02.2010. године којом је преиначена првостепена пресуда Општинског суда у делу одлуке о кривичној санкцији. Наиме, првостепеном пресудом бр. К 557/09 од 16.09.2009. године оптужени Н.Н. оглашен је кривим због извршења кривичног дела угрожавање јавног саобраћаја из члана 289 став 1 Кривичног законика и изречена му је условна осуда тако што му је претходно утврђена казна затвора у трајању од шест месеци и истовремено одређено да се иста неће извршити уколико окривљени у периоду од две године не учини ново кривично дело. У делу образложења другостепене одлуке Апелационог суда у Београду се између осталог наводи да је првостепени суд погрешно ценио као олакшавајуће околности делимично признање окривљеног и његово искрено кајање, јер признање окривљеног може бити олакшавајућа околност само када је исто допринело утврђивању материјалне истине, а што није био случај у овом кривичном поступку. Надаље се наводи да Апелациони суд на страни окривљеног не налази да постоји искрено кајање, имајући у виду његово држање након извршења кривичног дела, односно да се ни на који начин није интересовао за здравствено стање оштећене нити јој је понудио било какву помоћ.

Насупрот ставу израженом у овој одлуци Апелационог суда у Београду, у пракси се појављује и став по коме је неприхватљиво условљавање олакшавајућег дејства признања стварним доприносом у утврђивању истине, односно признање треба уважити и када није унело ништа ново у кривични поступак, ако је окривљени имао разлога да верује у супротно (Brkić, 2004: 287).

Овде је значајно истаћи да суд приликом оцене исказа окривљеног који у себи садржи признање мора водити рачуна и о томе да ли је признање дато одмах пошто је окривљени ухваћен на лицу места од стране полиције, јер признање дато у таквим околностима не може бити цењено као олакшавајућа околност о чему је став заузео и Апелациони суд у Београду у пресуди Кж. I 6576/10 од 14.06.2011. године. Наиме, првостепени суд је окривљенима ценио као олакшавајућу околност „да су својим признањем допринели бржем утврђивању и расветљавању чињеничног стања“, али је Апелациони суд у Београду у другостепеној одлуци указао да наведена околност не може бити олакшавајућа, обзиром да су окривљени одмах након извршења кривичног дела разбојништва лишени слободе на лицу места, те су им одузете ствари прибављене кривичним делом (Јанковић, 2013: 35).

За разлику од признања које може у зависности од конкретног случаја имати значај олакшавајуће околности приликом одмеравања казне, порицање или непризнавање кривичног дела не може бити третирано као отежавајућа околност (Јанковић, 2013: 35). Наиме, окривљени као учесник у кривичном поступку и титулар права на одбрану самостално одлучује на који начин ће се бранити од оптужби које стоје против њега. Он може да се определи за признање које је свакако пожељан начин одбране, затим може да се брани порицањем али и ћутањем, а да при том таква одлука о избору одбране не повлачи никакве негативне последице по његов положај у поступку. Уколико би се непризнавање односно порицање окривљеног ценило као отежавајућа околност приликом одмеравања казне, то би свакако водило ограничавању права на одбрану окривљеног.

Процесноправне одредбе којима се подстиче признање

1. Редован поступак

Одредба члана 394. став 3. Законика о кривичном поступку прописује да ако оптужени на главном претресу призна да је учинио кривично дело, изводе се само докази од којих зависи оцена да ли признање испуњава претпоставке из члана 88. ЗКП-а, као и докази од којих зависи одлука о врсти и мери кривичне санкције. Чланом 88. ЗКП-а прописано је да када окривљени призна да је учинио кривично дело, орган поступка је дужан да и даље прикупља доказе о учиниоцу и кривичном делу само ако постоји основана сумња у истинитост признања или је признање непотпуно, противречно или нејасно и ако је у супротности са другим доказима. Дакле, да би признање окривљеног довело до редукције доказног поступка, оно мора да испуњава услове прописане чланом 88. ЗКП-а, односно мора да буде таквог квалитета да не побуђује основану сумњу у истинитост и да буде потпуно, непротивречно, јасно и комплементарно са осталим доказима. Већ смо указали у делу рада о врстама признања да је признање непотпуно када окривљени признаје само неке од чињеница које му се стављају на терет. Признање је противречно када је један његов део у супротности са другим делом, односно када више закључака не може опстати један поред другог, док о нејасном признању можемо говорити када оно није изричито или је неодређено или двосмислено. Ако признање има неки од наведених недостатака, до даљег прикупљања доказа о учиниоцу и кривичног делу доћи ће само ако је признање у супротности са другим доказима. Овде се може уочити разлика између актуелног ЗКП-а и Законика о кривичном поступку из 2001. године који је у члану 94. обавезивао суд да и поред признања окривљеног изводи даље доказе уколико признање није поткрепљено другим доказима. Из наведеног можемо извести недвосмислени закључак да је актуелни ЗКП снижио стандард неопходан за оцену доказне вредности признања (Илић, Мајић, Бељански, Трешњев, 2013: 285, 843). Међутим, признање које се не може проверити другим доказима, зато што они не постоје или се са њима не слаже, само по себи нема доказну вредност. На основу других доказа

који га више убеђују, суд може ослободити окривљеног који је признао, као што може и осудити окривљеног који оптужбу пориче. Овде је важно напоменути и начело слободне оценое доказа прописано чланом 16. Законика о кривичном поступку, из кога јасно произилази да се сваки исказ окривљеног и па и онај који у себи садржи признање цени по слободној оцени суда као и сваки други доказ.

У енглеском кривичном поступку заснованом на Common law систему окривљеном се у току „припрема за главни претрес“ поставља питање да ли се сматра или не сматра кривим, а окривљени је на то питање дужан одговорити само потврдно или одрично. Од њега се не тражи да прикаже читав догађај или да образложи неки детаљан исказ (Теофиловић, 2011: 225).

Поједина решења из Common law система имплементирана су и у наш Законик о кривичном поступку о чему сведоче одредбе чланова 349. и 392, које се односе на припремно рочиште и на рочиште за главни претрес. Наиме, у фази припремног рочишта у којој се врши изјашњавање странака, председник већа ће након што је поучио окривљеног о правима и дужностима из чланова 68. и 70. ЗКП-а позвати оптуженог да се изјасни о оптужби (члан 392.). Надаље, одредба члана 392. ЗКП-а која регулише изјашњавање оптуженог на главном претресу прописује да ће након излагања оптужбе, председник већа упитати оптуженог да ли је оптужбу разумео, да ли жели да се изјасни о оптужби и о имовинскоправном захтеву ако је поднесен, те да ли признаје да је учинио кривично дело за које је оптужен. Ако се председник већа увери да оптужени није разумео шта значи признање, објасниће му значење и последице признања кривичног дела на начин који је за оптуженог најразумљивији. Суштина изјашњавања окривљеног о оптужби лежи у чињеници да у случају његовог признања долази до редукције доказног поступка, односно да ће се у доказном поступку изводити само докази о томе да ли признање испуњава услове из члана 88. ЗКП-а, као и докази од којих зависи одлука о врсти и висини кривичне санкције.

2. Скраћени поступак

Чланом 508. у ставу 1. Законика о кривичном поступку прописано је да у случају признања оптуженог на главном претресу које испуњава претпоставке из члана 88. овог законика, судија може, након узимања изјава од странака, прећи на извођење доказа од којих зависи одлука о врсти и мери кривичне санкције. Ставом 2. истог члана прописано је да под условима из става 1. овог члана, судија може за кривична дела за која је као главна казна прописана новчана казна или казна затвора до пет година изрећи казну затвора до три године, а за кривична дела за која је прописана казна затвора до осам година може изрећи казну затвора до пет година. Дакле, ставом 2. члана 508. предвиђена је могућност изрицања умањене казне окривљеном који призна кривично дело уз испуњење услова прописаних ставом 1. истог члана. Оваквим решењем се окривљени мотивише да призна кривично дело. Истина, ЗКП-а само оставља могућност суду да, под претходно наведеним условима, окрив-

љеном изрекне блажу казну, али му и не намеће као обавезу изрицање блаже казне оптуженом који је признао дело (Илић, Мајић, Бељански, Трешњев, 2013: 1072).

3. Рочиште за изрицање кривичне санкције

Чланом 512. Законика о кривичном поступку, у ставу 1. прописано је да за кривична дела за која се може изрећи као главна казна новчана казна или казна затвора до пет година јавни тужилац може у оптужном предлогу ставити захтев за одржавање рочишта за изрицање кривичне санкције. Овакав захтев јавни тужилац може ставити ако сматра да на основу сложености предмета и прикупљених доказа, а нарочито услед хапшења окривљеног при извршењу кривичног дела или *признања* да је учинио кривично дело, одржавање главног претреса није потребно. Ова одредба такође показује како признање оптуженог које испуњава услове из члана 88. може да доведе до редукције доказног поступка и уопште да допринесе бржем и ефикаснијем спровођењу поступка, уз изостанак комплетног главног претреса. Такође, у захтеву за одржавање рочишта за изрицање кривичне санкције јавни тужилац може сходно члану 512. став 3. тачка 1. Законика о кривичном поступку предложити суду да окривљеном изрекне казну затвора, новчану казну или условну осуду која у начелу може ићи до једне трећине кривичне санкције коју би суд могао да изрекне након одржаног главног претреса, при чему је доказни услов *sine qua non* признање окривљеног да је учинио кривично дело (Илић, Мајић, Бељански, Трешњев, 2013: 1076).

4. Образложење пресуде: изостанак образложења и делимично образложена пресуда у случају признања окривљеног

Новина коју доноси Законик о кривичном поступку односи се на случајеве у којима образложење пресуде може да изостане или да буде само делимично, што у великој мери доприноси ефикаснијем спровођењу кривичног поступка и остваривању начела процесне економије. Чланом 429. ставом 1. тачком 2. предвиђено је да писмено израђена пресуда не мора да садржи образложење ако је оптуженом изречена казна затвора у трајању до три године, новчана казна, казна рада у јавном интересу, казна одузимања возачке дозволе, условна осуда или судска опомена, а осуда је заснована на признању оптуженог које испуњава претпоставке из члана 88. овог законика. Дакле, могућност изостанка образложења пресуде везује се за кривичну санкцију и квалитет доказног материјала на којем је утемељена осуда, тј. да се осуда заснива на признању оптуженог које испуњава претпоставке прописане чланом 88. ЗКП-а. Како је то већ у овом раду наведено, орган поступка је дужан да у случају признања окривљеног да је учинио кривично дело настави да прикупља доказе о учиниоцу и кривичном делу само ако постоји основана сумња у истинитост признања или је признање непотпуно, противречно или нејасно и ако је у супротности са другим доказима.

Такође, Законик о кривичном поступку чланом 429. ставом 2. у тачки 1. предвиђа могућност делимично образложене пресуде ако је оптужени признао да је учинио кривично дело. У овој ситуацији образложење пресуде ће бити ограничено само на оцену прихватљивости признања (члан 88.) и чињенице које су утицале на доношење одлуке о кривичној санкцији (члан 428. став 10. ЗКП-а).

5. Споразум о признању кривичног дела

Јавни тужилац и окривљени на иницијативу једне или друге стране могу да закључе споразум о признању кривичног дела.

Ова установа преузета је из америчког кривичног поступка и у наш кривични поступак је унета изменама и допунама Законика о кривичном поступку 2009. године под називом споразум о признању кривице. Ранији ЗКП омогућавао је закључење оваквог споразума под условом да се кривични поступак води за кривично дело за које је прописана казна затвора до дванаест година. Актуелни ЗКП не поставља никакве границе у овом смислу, па дозвољава закључење споразума за сва дела без обзира на висину запрећене казне (Grubač, 2013: 162).

Споразум се може закључити од доношења наредбе о спровођењу истраге па до завршетка главног претреса. Овде треба напоменути да је важећим ЗКП првобитно било предвиђена могућност закључења споразума до момента изјашњавања оптуженог о оптужби на главном претресу, али је изменама и допунама ЗКП-а из 2014. године („Сл. гласник РС“, број 55/2014) дозвољено закључење споразума све до завршетка главног претреса. Са једне стране оваквим решењем се омогућава окривљеном и јавном тужиоцу више времена за преговарање и закључење споразума, а са друге стране отвара могућност за калкулисање браниоца и окривљеног и одлагање закључења споразума све до пред крај главног претреса. Овакво решење неретко у пракси доводи и до опструкција кривичног поступка од стране браниоца и окривљеног које се огледају у сталним молбама за одлагање главног претреса ради преговарања о евентуалном закључењу споразума са јавним тужиоцем и то најчешће у таквим околностима када одбрана у ствари и нема истинску намеру за закључење споразума већ исти наводи као разлог за одлагање главних претреса и за беспотребно одуговлачење кривичног поступка.

Законик у члану 313. став 2. прописује да приликом закључења споразума о признању кривичног дела окривљени мора имати браниоца. Оправданост оваквог решења пре свега лежи у чињеници да се у случају закључења споразума окривљеном ускраћује низ права која би имао у редовном поступку (нпр: окривљени се одриче права на суђење, прихвата ограничење права на улагање жалбе и сл.). Такође прописивање обавезне одбране у овом случају има за циљ да отклони сваку сумњу у то да је на окривљеног вршен какав недозвољен утицај приликом преговора о закључењу споразума, те да осигура добровољно и свесно признање кривичног дела.

Суд ће пресудом прихватити споразум о признању кривичног дела и огласити окривљеног кривим ако утврди да је окривљени свесно и добровољно признао кривично дело, односно кривична дела која су предмет оптужбе; да је окривљени свестан свих последица закљученог споразума, а посебно да се одриче права на суђење и да прихвата ограничење права на улагање жалбе против одлуке суда донесене на основу споразума; да постоје и други докази који нису у супротности са признањем окривљеног да је учинио кривично дело; да је казна или друга кривична санкција односно мера у погледу које су јавни тужилац и окривљени закључили споразум предложена у складу са кривичним или другим законом.

Квалитет признања код споразума о признању кривичног дела

Дакле, да би суд прихватио споразум о признању кривичног дела, неопходно је да признање буде свесно и добровољно. Свест као услов за прихватање споразума у ствари представља оцену урачунљивости окривљеног (Nikolić, 2006: 147). Урачунљивост подразумева да је окривљени способан да схвати значај свога дела и да управља својим поступцима. Добровољност у признавању кривичног дела и закључењу споразума значи да окривљени кривично дело признаје и споразум закључује само онда и зато што то жели и хоће, а не зато што то мора (Nikolić, 2006: 150). Добровољност значи да признање кривичног дела и прихватање услова и закључење споразума искључује да је такво признање изнуђено, односно да је прибављено на незаконит начин. Ова одредба је у духу члана 9. ЗКП-а који забрањује изнуђивање признања (Nikolić, 2006: 150).

Испуњеност услова који се односе на квалитет признања проверава судија на рочишту поводом предлога за закључење споразума о признању кривичног дела на тај начин што оптуженом поставља одређена питања тако што на почетку од оптуженог тражи да се изјасни да ли конзумира алкохол или опојну дрогу, да ли користи какве лекове, какво му је здравствено стање, а потом се прелази на питања којима је циљ да се утврди да ли је признање дато добровољно и свесно, те да ли је оптужени свестан свих последица закључења споразума, односно да се закључењем споразума о признању кривичног дела одриче права на суђење и да тиме прихвата ограничење права на изјављивање жалбе. Када суд на несумњив начин утврди испуњеност напред наведених услова, пресудом доноси одлуку о прихватању споразума о признању кривичног дела и оптуженом изриче кривичну санкцију предвиђену споразумом, наравно уз услов да је казна или друга кривична санкција, односно друга мера у погледу које су јавни тужилац и окривљени закључили споразум предложена у складу са кривичним или другим законом.

Изнуђивање признања

Као што је у уводним деловима рада наведено Законик о кривичном поступку у члану 9. забрањује и прописује да је кажњива свака примена мучења,

нечовечног и понижавајућег поступања, силе, претње, принуде, обмане, медицинских захвата и других средстава којима се утиче на слободу воље или изнуђује признање или каква друга изјава или радња од окривљеног или другог учесника у поступку, док члан 85. став 5. прописује да ако је исказ окривљеног добијен противно члану 9. овог законика, на исказу окривљеног не може се заснивати судска одлука. Такав записник се посебним решењем издваја из списка предмета и чува одвојено и не може се користити као доказ у кривичном поступку.

У недозвољена доказна средства, између осталог, убрајају се наркоанализа, лоботомија и апарати за откривање лажи (полиграфи или lie detector-i). Наркоанализа и лоботомија састоје се у испитивању окривљеног након претходно обављених медицинских интервенција, које имају за последицу да привремено или трајно ослабе вољу и свесну контролу испитаника, да би се добио његов искрен исказ. Код лоботомије ради се о предузимању медицинских интервенција које подразумевају хируршке интервенције на мозгу испитаника које остављају трајне последице и мењају личности испитаника. За разлику од лоботомије наркоанализа се спроводи убризгавањем одређених хемијских супстанци тзв. серума истине са привременим последицама у личности испитаника. Овакви начини стицања доказа су апсолутно неприхватљиви, јер се код лоботомије потиरे право човека на личност, а наркоанализа се не може прихватити „јер подлога за оптужбу и судску одлуку не могу бити изјаве које нису дате добровољно и при пуној свести“.

За разлику од Законика о кривичном поступку из 2001. године који је посебном одредбом (члан 131. став 4.) изричито забранио наркоанализу и лоботомију, важећи Законик о кривичном поступку не садржи такву одредбу, али се закључак о томе да се ради о недозвољеним доказним средствима несумњиво може извући из формулације одредбе члана 9. актуелног Законика о кривичном поступку.

Полиграфи представљају специјалне апарате за мерење физиолошких реакција значајних за откривање симптома лажи у исказима, који се снагом воље окривљеног могу прикрити, а голим оком судије не могу приметити. Доказивање полиграфом је веома несигурно, будући да полиграф даје противречне резултате у зависности да ли се испитује плашљиво невино лице или окорели криминалац. Ни сам пристанак окривљеног који се поставља као услов полиграфског тестирања у таквим околностима нема практичну вредност, имајући у виду да тако дат пристанак никада није слободан, због чињенице да је код окривљеног присутан реалан страх да ће изазвати подозрење уколико не пристане на такво испитивање, а што судије могу тумачити као индицију о његовој кривици. Због свега наведеног, испитивање на полиграфу окривљених и сведока се у нашој судској пракси не користи, већ се користи у полицијским-преткривичним поступцима ради прикупљања обавештења о делу и учиниоцу, а не са циљем прикупљања доказа за пресуду (Grubač, 2006: 242).

Кривични законик Републике Србије чланом 136. предвиђа изнуђивање исказа као посебно кривично дело чији извршилац може бити само службено лице у вршењу службе. Када оправдано сумња да је исказ окривљеног прибављен

вљен употребом мучења или другог облика злостављања, суд на таквим исказима не може засновати своју одлуку, јер би у супротном повредио принцип правичности поступка.

Дужност је судије да провери да ли су сва признања и други докази прибављени законито, без мучења или других облика злостављања, па чак и онда када окривљени није изнео никакву притужбу, судија мора да буде спреман да провери да ли је признање законито у случају када се код њега појави сумња коју може стећи увидом у предмет или личним опажањем лица окривљеног (Dragičević Dičić, Janković, 2011: 203).

У судској пракси се често дешава да окривљени признају извршење кривичног дела које им се ставља на терет у преткривичном поступку пред полицијским службеницима или у току истраге, а да затим на главном претресу негирају извршење кривичног дела, наводећи да је признање дато под принудом.

Као пример наводимо пресуду Окружног суда у Новом Саду, пословни број К 584/08 од 31.03.2009. године којом је окривљени В.А. оглашен кривим због кривичног дела тешко убиство из члана 114 тачка 4 КЗ-а, окривљени М.Д. због извршења кривичног дела тешко убиство у подстрекавању из члана 114 тачка 4 у вези члана 34 КЗ-а и осуђени су на казну затвора у трајању од 30 година, док је окривљени Ј.В. оглашен кривим због извршења кривичног дела тешко убиство у помагању из члана 114 тачка 4 у вези члана 35 КЗ-а и осуђен на казну затвора у трајању од 4 године, а окривљенима М.З., Г.Ј., и С.Д. су због извршења кривичног дела помоћ учиниоцу након извршеног кривичног дела из члана 333 став 3 у вези става 1 КЗ-а изречене условне осуде. Наиме, оптужени М.Д. је износићи своју одбрану пред радницима СУП-а, а потом и у истражи признао извршење кривичног дела, да би касније на главном претресу у потпуности променио одбрану истичући да је исказе у полицији и пред истражним судијом дао под утицајем принуде. Суд је проверавајући наводе окривљеног утврдио да је неоснована оваква одбрана окривљеног, имајући у виду да је исказе које је дао у полицији и пред истражним судијом дао у присуству свог браниоца кога није мењао током поступка, на записник није имао примедби, пред истражним судијом понавља исказ који је дао пред радницима полиције и јасно описује улогу саопштених и њега наводећи тачно предузете радње свакога од њих. Из записника сачињеног у полицији произилази да је предавања одбране обавио поверљив разговор са адвокатом и да су му предочена његова права из ЗКП-а. У току саслушања код истражног судије је изјавио да нема примедби на рад радника полиције и овај записник је такође потписао без примедби. Управо из тих разлога суд је исказе окр. М.Д. које је дао у СУП-у и пред истражним судијом ценио у оној мери у којој је себе желео да изложи кривичној одговорности, али је у сваком случају узео у обзир исказе осталих окривљених који су идентични са деловима исказа окривљеног М.Д. у мери у којој је он изнео своју одбрану и описао извршење овог кривичног дела.

За разлику од овог примера из судске праксе Окружног суда у Новом Саду где је суд јасно и недвосмислено утврдио да признање оптуженог у полицији и пред истражним судијом није дато под принудом, пресудом Европског

суда за људска права у Стразбуру у предмету Станимировић против Србије од 18.10.2011. године утврђено је да је признање подносиоца представке изнуђено. Наиме, подносилац представке је 10.02.2001. године, ухапшен у својој кући у Гроцкој и одведен у полицијску станицу у Смедереву где је након што је претучен од стране полицијских службеника признао да је учествовао у убиству брачног пара које се десило 09.02.2001. године. Изведен је пред истражног судију 13.02.2001. године, где се сусрео са својим браниоцем али није имао прилику да се са њим насамо консултује пре изношења своје одбране. Пред истражним судијом је потврдио своје раније признање, а потом се пожалио судији да га је полиција претукла, након чега су га лекари прегледали и констатовали да му је поломљено ребро и да има модрице по грудима. Следећег дана је поново изведен пред истражног судију где је наставио изношење своје одбране без присуства браниоца. Потом је 17.02.2001. године поново претучен од стране полицијских службеника, да би дана 19.02.2001. године био поново изведен пред истражног судију где је износио своју одбрану без присуства браниоца. Затим је дана 16.03.2001. године у присуству браниоца пред истражним судијом изјавио да повлачи раније дато признање. Пресудом Окружног суда у Смедереву, подносилац представке је оглашен кривим због извршења кривичног дела убиства и осуђен на казну затвора у трајању од четрдесет година. Наведеном пресудом суд је утврдио да је подносилац представке заиста претучен у полицијској станици у Смедереву, те су записници о саслушању осумњиченог сачињени од стране ПУ Смедерево издвојени из списка јер су прибављени на незаконит начин. Међутим, суд је сматрао да су искази које је окривљени дао пред истражним судијом 13., 14. и 17.02.2001. године прибављени на законит начин, при чему се суд пре свега ослонио на психијатријски налаз и мишљење, у коме је наведено да се страх подносиоца представке морао смањити до датума када се појавио пред истражним судијом. Ова пресуда је потврђена од стране Врховног суда Србије.

У пресуди Европског суда за људска права је наведено да имајући у виду озбиљност мучења коме је био изложен подносилац представке и временску блискост признању пред истражним судијом, суд не види ниједан разлог за сумњу да је подносилац представке заиста дао то признање из страха да ће га полиција даље мучити, што је према томе последица његовог злостављања од стране полицијских службеника у Смедереву. Чињеница да је полиција могла да обезбеди повратак подносиоца представке у затвор и да настави да га злоставља и по повратку у затвор доказује да је његов страх оправдан. Штавише подносилац представке није могао да се прописно консултује (посебно насамо) са адвокатом пре него што је дао признање пред истражним судијом 13.02.2001. године и изнео исказе пред истражним судијом дана 14. и 19.02.2001. године без присуства његовог браниоца. У тим околностима, суд сматра да без обзира на утицај тих исказа на исход кривичног поступка, њихова употреба учинила је да поступак у целини буде неправичан. На основу свега наведеног, суд је утврдио да је дошло до повреде члана 6 става 1 Конвенције, односно да је подносиоцу представке повређено право на правично суђење.

Закључна разматрања

Признање је врста одбране којом окривљени признаје наводе оптужбе или да је нека за њега штетна чињеница у поступку тачна.

Историјски посматрано признање је у инквизиторском поступку имало пресудан значај и сматрано је краљицом доказа, имајући у виду да је читав доказни поступак надлежних органа био усмерен на добијање признања до кога се неретко долазило и употребом тортуре. Данас, признање је врста одбране окривљеног, коју суд цени приликом доношења пресуде баш као и сваки други доказ.

Чињеница је да признање окривљеног умногоме олакшава рад правосуђа и доприноси ефикасности поступка, па управо због тога Законик о кривичном поступку садржи бројне одредбе којима се подстиче признање окривљеног. Видели смо да признање окривљеног у редовном поступку може довести до редукције доказног поступка, да у скраћеном поступку може довести до блажег кажњавања или изрицања блаже казне на посебном рочишту (члан 512.). Такође ЗКП предвиђа и установу споразума о признању кривичног дела, чије закључење више није условљено висином прописане казне и могуће га је закључити све до краја главног претреса. Међутим, признање окривљеног мора да испуњава одређене услове прописане чланом 88. ЗКП-а, односно мора да буде потпуно, непротивречно, јасно и сагласно са другим доказима, уз наравно општу забрану изнуђивања признања прописану чланом 9. ЗКП-а.

Важно је поново истаћи да у судској пракси признање има значај олакшавајуће околности приликом одмеравања казне и да се третира као држање учиниоца након извршеног дела. Признање јесте пожељан начин одбране окривљеног будући да олакшава и убрзава вођење поступка, али судије морају бити опрезне приликом његове оцене. Наиме, судије треба да воде рачуна о томе да није свако признање одраз искрености и кајања због учињеног и зато је нужно утврдити мотиве и разлоге признања. Осим тога, иако је то пожељан вид одбране окривљеног, судије не смеју ни на који начин да утичу на одлуку окривљеног везану за избор одбране. Наиме, недопустиво је да судије окривљеног подстичу на признање стављањем у изглед блаже кривичне санкције и да на тај начин учине пресудан утицај на одлуку окривљеног о томе како ће се бранити у току поступка. Окривљеном треба омогућити да сам изабере начин одбране, односно да се сам определи да ли ће се бранити признањем, порицањем или ће се пак определити за ћутање као вид одбране, при чему таква одлука о избору одбране не може произвести никакве негативне консенквенце по његов положај у поступку.

У овом раду посебно је указано на недопустивост изнуђивања признања, а последице до којих може довести признање прибављено на овакав начин могу се видети из пресуде Европског суда за људска права у предмету Станимировић против Србије.

Литература:

1. Brkić, Snežana (2004): *Racionalizacija krivičnog postupka i uprošćene procesne forme*, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad.
2. Grubač, Momčilo (2006): *Krivično procesno pravo*, četvrto izmenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu i „Službeni glasnik RS“, Beograd.
3. Grubač, Momčilo (2013): *Krivično procesno pravo*, Priručnik za polaganje pravosudnog ispita, peto izdanje, „Projuris“, Beograd.
4. Delić, Nataša (2008): *Psihologija iskaza pojedinih učesnika u krivičnom postupku*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
5. Dragičević Dičić, Radmila, Janković, Ivan (2011): *Sprečavanje i kažnjavanje mučenja i drugih oblika zlostavljanja*, Priručnik za sudije i tužioce, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
6. Zakonik o krivičnom postupku („Sl. list SRJ“, br. 70/01, 68/02 i „Sl. glasnik RS“, br. 58/04, 85/05, 85/05 – dr. zakon, 115/05, 49/07, 20/09 – dr. zakon, 72/09 i 76/10).
7. Zakonik o krivičnom postupku ("Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014)
8. Ilić, Goran, Majić, Miodrag, Beljanski, Slobodan, Trešnjev, Aleksandar (2013): *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*, peto izdanje, „Sl. glasnik RS“, Beograd.
9. Janković, Sretko (2013): *Stavovi sudske prakse u vezi sa olakšavajućim i otežavajućim okolnostima*, Bilten Apelacionog suda u Beogradu, broj 5/2013, Beograd.
10. Krivični zakonik R. Srbije ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014).
11. Nikolić, Danilo (2006): *Sporazum o priznanju krivice*, Studentski kulturni centar Niš.
12. Presuda Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu.
13. Presude apelacionih sudova u Beogradu i Novom Sadu.
14. Presuda Okružnog suda u Novom Sadu.
15. Stanojević, Petar, Ignjatović, Aleksandar (2007): *Krivično procesno pravo*, Privredna akademija, Novi Sad.
16. Teofilović, Savo (2011): *Priznanje okrivljenog kao dokaz u krivičnom postupku Srbije*, Bilten Apelacionog suda u Novom Sadu, broj 2/2011, Novi Sad.
17. Škulić, Milan (2010): *Krivično procesno pravo*, Priručnik za polaganje pravosudnog ispita, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, „Službeni glasnik RS“, Beograd.

THE IMPORTANCE OF A DEFENDANT PLEADING GUILTY IN CRIMINAL PROSECUTION

Summary: A plea of guilty by the accused has a double legal nature, because it is at the same time the means of defence by the accused, but also the evidence taken in account by the court when establishing the facts which they evaluate according to their own beliefs.

The authors of this paper deal with the statement in which an individual acknowledges his guilt in the commission of a crime as a specific kind of statement by the accused being a party in the criminal act prosecution. This defendant's statement may be given in such a way that it either refutes the allegations or accepts them. When the defendant in his statement partially or completely accepts the accusation, his statement contains a plea of guilty.

A plea of guilty is a special kind of statement by the accused in which he confirms that he has committed a crime or that some fact harmful for him is true. The plea of guilty

may be complete or partial, depending on whether the defendant accepts the allegations completely (complete acknowledgment) or only some of the allegations while refuting the others (partial acknowledgment). Also, one can make a difference between a simple and qualified plea of guilty, depending on whether the defendant pleads guilty without any reserve (simple plea of guilty) or along with his guilty plea he also underlines some circumstance which, if it exists, excludes the commitment of the criminal act. The plea of guilty may be true or false. A false guilty plea also includes a confession of an offence of minor significance in order to cover serious crime chargeable to the defendant. There is a difference between a voluntary plea of guilty and plea of guilty when the defendant is pressed by the evidence, the so called 'unavoidable' plea of guilty, plea of guilty due to base motives or altruistic motives, and, finally, depending on the stage of criminal prosecution, plea of guilty during investigation and at main hearing.

The authors of this paper analyse material and legal regulations which encourage guilty pleas. In court practice, plea of guilty by the defendant, whether it is complete or partial, is significant as extenuating circumstance in sentencing and is treated as behaviour of the criminal offender after committing the crime. To support the attitude that not every plea of guilty may have a character of mitigating circumstance, the authors present, as an example, the judgement by the Appeal Court in Belgrade, by which the first-instance judgement by the Municipal Court is changed in the part relating to the criminal sanction. Unlike plea of guilty which may, depending on the concrete case, have a mitigating character during sentencing, plea of not guilty or *nolo contendere* cannot be treated as aggravating circumstance.

In this paper, the authors also analyze the legal and criminal proceedings regulations which encourage a plea of guilty. The fact is that the defendant's guilty plea makes the work of the judicial system easier and contributes to conducting a more efficient procedure. Because of that, the Criminal Code contains many regulations which encourage a defendant's guilty plea. In a regular procedure, such a plea may lead to the reduction of the evidence hearing, and to milder sentencing or sentencing milder criminal sanctions on a separate hearing. The Criminal Code also provides the instrument of agreement on the guilty plea to a crime, whose making is not any more conditioned with the severity of the sentence, and it may be concluded at any time before the end of the main hearing. However, this guilty plea should meet certain requirements, i.e. it should be complete, non-contradictory, clear and in harmony with other evidence, keeping in mind, of course, a general prohibition to force the plea.

Finally, this paper deals with pleas that are forced by certain means used for that purpose, and also with the regulations which ban such kinds of guilty pleas by the defendant. The authors in particular stress the inadmissibility of forced pleas, and the consequences of the pleas forced this way may be seen in the sentence by the European Court of Human Rights in the case of *Stanimirovic vs. Serbia*.

Key words: defendant, criminal proceedings, statement, guilty plea, encouragement, agreement, criminal act, forcing

ЗОРАН С. ПАВЛОВИЋ*
МИРЈАНА В. ЖИВКОВИЋ
Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 316.334.4:172
Монографска студија
Примљен: 07.09.2015
Одобрен: 02.10.2015

ЛЕГАЛИЗАЦИЈА ЕУТАНАЗИЈЕ И ПРАВО НА ДОСТОЈАНСТВЕНУ СМРТ

Сажетак: Смрт је као и рађање саставни и нераскидиви део живота, која неумитно долази и зато је неопходно олакшати је и учинити што достојанственијом. Овим радом покушавамо да покренемо ширу друштвену јавност на размишљање и расправу о могућим последицама исхитрене легализације еутаназије. Изнети су аргументи за и против еутаназије, као и најчешћи разлози захтева за извршење еутаназије у које спадају терминални стадијуми неизлечивих болести, неиздржљиви болови, депресија и зависност од туђе помоћи. Осим тога, изложена су искуства малог броја земаља у којима је еутаназија легализована, где и поред законом јасно дефинисане процедуре долази до злоупотребе, иако је тридесет година пре легализације вођена јавна дебата.

Пилот истраживање је обављено на узорку од 326 испитаника (Републике Србије), добијених случајним изором, са циљем да се утврди однос између роја испитаника који подржавају еутаназију и броја испитаника који не подржавају еутаназију, као и њихову субјективну толерантност бола. Испитаници су попуњавали упитник са неколико питања везана за еутаназију и субјективни доживљај бола, на које су могли да дају само конкретне одговоре са да или не. Добијени резултати овог пилот истраживања показују да 50.9% испитаника из Србије подржава еутаназију, а 58% релативно лако подноси бол. Проценат оних који подржавају еутаназију у Срији је статистички значајно мањи него у другим земљама, јер у Америци 56%, у Великој Британији 77%, а у Канади 80% испитаника подржава еутаназију. На основу свега намеће се закључак да са легализацијом еутаназије у Републици Србији не треба журити. Пре доношења закона потребна је јавна, друштвена дебата у којој ће учествовати правници, лекари (свих профила), психолози, филозофи, представници црква и сви заинтересовани грађани. Неопходно је пре доношења закона створити здравствене, финансијске и правне предпоставке које ће заштитити терминално оболеле пацијенте од било чије самовоље и слободне процене и створити им услове за достојанствен крај.

Кључне речи: еутаназија, легализација еутаназије, достојанствена смрт, терминални стадијум неизлечивих болести, неиздржљив бол

* zoran.pav@hotmail.com

Увод

Људска бића поседују фундаментално људско достојанство, које не може ничим бити елиминисано. Човек поседује то достојанство у основи своје природе, које утиче на рационално понашање и поред ситуације у којој се тренутно налази. Као људско биће, човек поседује значајне моралне карактеристике или предности својствене само њему, као што су знање, пријатељство, а и сам живот по себи (Grisez, Boyle, Finnis, 1987, 32: 99-151).

Многе одлуке које човек доноси зависе од чињенице да ли су те одлуке добре за њега, али и за друге људе. На жалост, немају сва људска бића могућности да поседују све животне предности својствене човеку, осим самог живота. Живот је једино људско добро на које човек увек може да рачуна, онолико дуго колико постоји. То је једна објективна вредност, али не као уживање човека у људским добрима, већ као постојање човека на свету (Watt, 2002).

Смрт је као и рађање саставни и нераскидиви део живота, која неумитно долази и зато је неопходно олакшати је и учинити што достојанственијом. Питање је да ли легализација еутаназије и сам чин еутаназије омогућавају достојанствену смрт. Подразумева се да се лекари и читаво друштво залажу и боре за достојанствен крај живота, јер у односу једног друштва према смрти показује се и однос према животу (Rujević, 2014).

Изборено и свеопште прихваћено право на живот, свакако не подразумева право на просту егзистенцију, већ подразумева минимум квалитета живота (Ethics guide). У оваквом гледишту о улози квалитета живота и његовог достојанства, у доношењу одлуке о еутаназији лежи велика замка, јер патња, несрећа, бол и људски очај су саставни делови живота који се на жалост не могу одагнати са овога света. Пре свега квалитет живота и последична достојанственост тог живота разликују се од особе до особе, животног доба у коме се посматра, социоекономских, културолошких, верских и многих других особности човека.

Концепт о квалитету живота не може се користити за одобравање еутаназије из два основна разлога. Прво, не постоје валидне методе и инструменти за процену квалитета живота, а друго, у случају ментално оболелих особа или тек рођених беба, њихово не прихватање живота је само претпоставка (Bellieni, 2006, 4(3): 103-105).

Врло је деморалишуће за болесне и неспособне особе, када добију поруку да је живот у њиховом стању неприхватљив за лекаре и друштво (Gormally, 1994). Лекари не смеју да обесхрабрују пацијенте износећи своје гледиште да њихов живот није вредан живљења и да би могли да га се лише. Уместо тога, неопходно је упознати пацијенте са начинима подршке – физичке, емоционалне и духовне – које потврђују њихове вредности као људског бића (Watt, 2002).

Циљ

Основни циљ овог рада је да покрене ширу јавност на размишљање и справу о могућим последицама исхитрене легализације еутаназије. Осим тога, желели смо да пилот истраживањем на узорку од 326 испитаника Републике Србије (добитих случајним избором) утврдимо однос између броја испитаника који подржавају еутаназију и броја испитаника који не подржавају еутаназију, као и њихову субјективну толерантност бола, као једног од не ретких узрока захтева за еутаназијом.

Легализација еутаназије

1. Разликује се више облика еутаназије и то: активна – када се медицинска терапија даје искључиво са намером да се нечији живот оконча. Овај облик еутаназије се у већини закона европских земаља изједначава са убиством или убиством из нехата и повлачи одговарајуће казнене мере; пасивна – када се оболелом укида лечење којим се он одржава у животу, што после одређеног времена доводи до смрти (не ретко примењивана дискретно из самилости). Овај облик еутаназије, под одређеним околностима у неким земљама је дозвољен (Америка од 1976. године); добровољна – када пацијент (у терминалном стадијуму неизлечиве болести) самостално одлучује о месту, начину и времену смрти; недобровољна – када је пацијент ментално или физички неспособан да донесе одлуку или се дуго времена налази у „вегетативном стању“; терминална седација – када лекар даје оболелом на његов захтев лекове који изазивају стање дубоког сна до смрти; самоубиство уз помоћ лекара – када лекар обезбеђује терапију којом ће се оболели сам решити живота; потпомогнуто самоубиство – када лекар на захтев пацијента у циљу прекраћивања мука примени поступак или му да средство којим ће га лишити живота (Radišić, 2008: 144-146).

Најчешће навођени аргументи који иду у прилог еутаназији су: омогућавање ослобађање од екстремног бола, омогућавање ослобађање особа чији је квалитет живота на врло ниском нивоу, омогућавање да здравствени фондови помогну другим људима.

С друге стране, најчешће навођени аргументи против еутаназије су: еутаназија не би била примењивана само на терминално оболелим пацијентима, еутаназија би могла постати средство уштеде здравствених фондова, еутаназија би постала недобровољна, легализација еутаназије и самоубиство уз помоћ лекара воде ка епидемији самоубиства, еутаназија је одбацивање и негирање важности и вредности људског живота (Euthanasia Pros and Cons).

Бол је симптом који се најчешће среће пред крај живота и, ако су здравствени радници добро обучени, у већини случајева може бити добро контролисан. У последње време повећане су могућности купирања бола код умирућих пацијената, и ове могућности су изнете у приручницима и водичима (Borgstede, Rhodius, De Smet, Pasman, Onwuteaka-Philipsen, Rurup, 2011, 67(1): 79-89).

Предоминантни разлози захтева за извршење еутаназије су од пацијената у терминалном стадијуму карцинома, са погоршањем безнадежних болести, са интензивним боловима, са депресивним симптомима и оних који су зависни од туђе помоћи (Van Alphen, Donker, Marquet, 2010, 60: 263-267; Hall, Longhurst, Higginson, 2009, 38(4): 411-416). Запажено је да неки пацијенти са симптомима депресије и интензивног бола временом промене мишљење о захтеву за еутаназијом (Van Alphen, Donker, Marquet, 2010, 60: 263-267).

Присталице еутаназије погрешно пропагирају да је потпомогнуто самоубиство неопходно код пацијената у терминалном стадијуму болести који су суочени и трпе велики неиздржљив бол. Али већина стручњака који се баве болом, тврде да 95 до 98% тих болова може бити неутралисано адекватном терапијом (Quill, Cassel, 2003, 138(3): 208). У већини случајева, пацијенти који су захтевали помоћ при самоубиству због бола, повлаче захтев после терапије бола и депресије (New York State Task Force on Life and the Law, 1994). Тврдња да једини начин да се убије бол, је да се убије сам пацијент, потпуно је погрешна (The Sanctity of life). Већина, ако не и сви пацијенти у терминалном стадијуму болести, који су изразили жељу да окончају живот, показују знаке изражене депресије или неког другог менталног стања (New York State Task Force on Life and the Law, 1994). Депресија је често недијагностикована и нетретирана, поготову код старијих пацијената са хроничним или терминалним болестима (New York State Task Force on Life and the Law, 1994). Жеља за окончањем живота је у корелацији са депресијом (Math, Chaturvedi, 2012, 136, 899-902). Резултати једне студије, показују да је терапија депресије смањила суицидалне идеје код 90% пацијената (New York State Task Force on Life and the Law, 1994).

Губитак аутономије, губитак достојанства и смањење могућности да учествују у животним радостима су ретки разлози због којих пацијенти захтевају помоћ лекара при самоубиству (Oregon Death with Dignity Act Annual Report for Year 13). Многи пацијенти који захтевају помоћ лекара при самоубиству су индиректно присиљени или принуђени од стране фамилије. Неки пацијенти верују да ће бити на „терету“ својој фамилији. У Орегону и Вашингтону током 2010. године једна четвртина пацијената која је лишена живота давањем леталне дозе лека се одлучила на тај чин, јер нису желели да буду на „терету“ члановима своје фамилије (Oregon Death with Dignity Act Annual Report for Year 13). Пацијенти у терминалном стадијуму болести такође се суочавају са видом присиле од стране здравствено осигуравајућих друштава и других установа здравственог осигурања које покривају финансијске трошкове за помоћ при самоубиству, али не покривају трошкове третмана болести или палијативне неге (Harned, 2012: 513-521). Лекови примењени за помоћ при самоубиству коштају око 40 долара, док би правилан третман и терапија пацијента коштали око 40.000 долара (Euthanasia Pros and Cons).

У Републици Србији еутаназија је кривично дело које представља лишење живота пунолетног, тешко оболелог лица из самилости на његов изричит захтев. За то кривично дело предвиђена је казна затвора у трајању од 6 месеци до 5 година. Лишење живота из самилости је релативно новоуведено кривично

дело и до сада у Републици Србији нико није осуђен за то дело, што сигурно не значи да неки од облика еутаназије (случајно или намерно) није примењиван.

Швајцарска је 1941. године легализовала самоубиство уз помоћ или без помоћи лекара, а страним држављанима не забрањује еутаназију уз навођење чврстих разлога како је прописано њеним законом (Korljan, 2012: 176-177.). Чак, Швајцарска организација „Дигнитас“, организација за еутаназију, нуди услуге еутаназије у посебно припремљеним просторијама по цени од 4.000 евра (Imato li kao na život pravo i na smrt?). САД су донеле 1976. године први закон о праву на „природну смрт“. У Холандији и Белгији су добровољна еутаназија и самоубиство уз помоћ лекара од 2002. године законити, мада се још од 1984. године не кажњава. Парламент Луксембурга је 2008. године усвојио закон о праву на достојанствену смрт. Еутаназија је легализована још у Албанији, Колумбији и у три Америчке државе (Орегон, Монтана и Васингтон) (Korljan, 2012: 176-177).

Резултати пилот истраживања

У овом пилот истраживању, спроведеном у периоду од 15. до 16. новембра 2014. године, коришћен је анонимни упитник са неколико питања на која су испитаници имали могућност да одговоре само са ДА или НЕ. С намером није дата могућност неодлучности, из разлога да би се добили јасни, дефинисани и конкретни одговори.

Испитаници су уписивали опште податке (пол, годину рођења, школску спрему и вероисповест), да би се каснијом статистичком обрадом утврдило да ли постоје разлике у зависности од пола, старости, школске спреме или вероисповести.

Питања су била :

Да ли сте чули за еутаназију ?

Да ли знате шта значи „еутаназија“ ?

Да ли бисте се за себе одлучили за еутаназију ?

Да ли бисте саветовали свом ближњем ?

Да ли релативно лако подносите бол ?

Упитник је попуњавало 350 испитаника Републике Србије (одабраних случајним избором) од чега је 326 упитника узето у обраду, јер је 24 било неисправно (неважеће). Испитаници су били оба пола и то мушког 131, а женског 195, старости од 19 до 83 године.

Добијени резултати на овом узорку показују да нема статистички значајне разлике у одговорима на постављена питања у зависности од пола, година старости, школске спреме и вероисповести. Можда би статистички значајне разлике постојале на већем узорку, што ће се видети у будућим свеобухватнијим истраживањима.

Од 326 испитаника њих 298 или 91.4% је чуло за еутаназију, а 28 или 8.6% није чуло; 297 или 91.1% зна, а 29 или 8.9% не зна шта значи „еутаназија“; 166 или 50.9% би се за себе одлучило за еутаназију, а 160 или 49.1% се не би за себе одлучило за еутаназију; 123 или 37.7% би саветовало а 203 или 62.3% не би својим ближњима саветовало; 189 или 58.0% релативно лако, а 137 или 42.0% не подноси релативно лако бол.

Индивидуална, субјективна процена толерантности бола процењивана је из разлога што је неиздржљив бол у терминалним стадијумима болести и последична депресија чест узрок захтева за еутаназију.

Дискусија

На овом малом узорку види се да 50.9% испитаника Републике Србије подржава еутаназију, што је значајно мање него што показују он лине истраживања (Dying with dignity Canada) на 1003 одрасла американаца спроведена у периоду од 20. до 21. јуна 2012. године; 2019 одрасла британца спроведена у периоду од 29. до 30. јуна 2012. године и 1003 одрасла канађанина спроведена у периоду од 4. до 5. јула 2012. године. Та истраживања показују да 56% американаца, 77% британца и 80% канађана подржава еутаназију. Разлике између добијених резултата наших истраживања и ових истраживања вероватно проистичу пре свега од малог броја испитаника у нашем пилот истраживању, али сигурно да и неупућеност испитаника о датој проблематици могу бити разлог ових разлика у налазима истраживања. Код нас је још увек терминално оболела особа, стара, дементна проблем породице, а не друштва и државе.

Еутаназија је у Холандији легализована тек после 30 година јавне друштвене дебате (Pereira, 2012, 19(3): 227-334). Многи законски заштитни критеријуми и процедуре су успостављене ради друштвене контроле и спречавања да еутаназија и самоубиство уз помоћ лекара не буду злоупотребљени. У њих спадају: експлицитан захтев у писаном облику, извештај овлашћеног лекара Федералној контроли и Комитету за евалуацију, еутаназију може да изведе само лекар, консултовање другог лекара који проверава да ли су сви критеријуми испоштовани (у Белгији се у консултовање укључује и трећи независан лекар, који ни на који начин није укључен у лечење и негу пацијента) уколико стање пацијента није у терминалном стадијуму (Pereira, 2012, 19(3): 227-334). Осим тога, у Холандији лекари имају право на приговор савести, али постоје „тимови за крај живота“ који еутаназију изводе и у домовима пацијената (Imamo li kao na život pravo i na smrt?).

У Холандији је 1990. године било 9050 извршених еутаназија, од којих за више од половине или 5.450 није постојао писани захтев (Keown, 2002). Показано је да је у Холандији у 2001. године еутаназија извршена на 2.6% свих смртних случајева, док је у 2005. години еутаназија извршена на 1.7% свих смртних случајева. Самоубиство уз помоћ лекара смањено је са 0.2% у 2001. години на 0.1% у 2005. години (Van der Heide, Onwuteaka-Philipsen, Rurup,

2007; 356(7648): 1957-1965). Званичне статистике (Students for life of America) показују да је у 2001.години од укупно извршених еутаназија у Холандији, 20% било недобровољно.

Легализација помоћи лекара при самоубиству, уместо да повећа аутономију особе на крају живота, деградира и дехуманизује живот пацијента, рутинским извођењем еутаназије од стране лекара а без захтева пацијента (New York State Task Force on Life and the Law, 1994). Легализација еутаназије би довела у питање однос лекара и пацијента. Улози лекара у излечењу и бризи о пацијенту била би придодата и улога егзекутора (Students for life of America). Др Јацк Кеворкиан, из САД извршио је 130 еутаназија, од чега за петоро пацијената на аутопсији није откривено ни једно обољење (Jašović Gašić, Lečić Toševski, 2010).

У последњих тридесет година у Холандији еутаназија се кретала од људи који су у терминалном стадијуму болести, до еутаназије оних који су хронично болесни; од еутаназије за физичке болести до еутаназије за менталне болести; од еутаназије ментално оболелих до еутаназије психолошких поремећаја, а сада до еутаназије ако је особа старости преко седамдесет година и „уморна од живота“ (Pereira, 2012, 19(3): 227-334).

Дужност лекара је пре свега побољшање здравља, смањење патње и заштита живота. Паихијатри, међу чијим пацијентима су и особе које су неспособне и некомпетентне за доношење одлука, треба да буду свесни да гледишта пацијента могу бити поремећена због менталног обољења. У таквим случајевима улога психијатра је да лечи болест оболелог пацијента (Jašović Gašić, Lečić Toševski, 2010).

Легализацијом еутаназије, постоји могућност настанка друштва у коме ће жеља за животом морати да се правда. Бол, немоћ и упућеност на друге нераскидиви су део испуњеног живота, исто као и радост, снага и самосталност. Исправан одговор на све дужи животни век није помоћ за умирање, већ помоћ при боловима онима који умиру природним путем (Rujević, 2014). Легализација еутаназије је неетичка алтернатива за исправку тренутних недостатака палијативног збрињавања износе лекари и адвокати Канаде. Адекватна приступачност палијативне неге можда неће у потпуности спречити захтеве за еутаназијом, али докле год људи имају „релативно добар начин да контролишу патњу“ легализација еутаназије би представљала погрешан избор између бола и смрти (Vogel, 2012, 184(1): 19-20).

Како заиста изгледа достојанствен однос према терминално оболелим особама показују медицинске установе за неизлечиво болесне – хосписи, као и одељења палијативне медицине. Пацијентима у терминалном стадијуму болести оно што треба је професионална брига, блискост и време. Ако се већ налазе на путу смрти, онда им треба професионална палијативна и психо-социјална пратња, коју могу добити у хосписима. То је време када све треба да буде у служби пацијентовог што угоднијег битисања. Све интервенције су усмерене на уклањање бола и других симптома, као и на емоционалну и душевну подршку како пацијента тако и њихових најближих (Euthanasia Pros and Cons).

На основу изнетих података из литературе и резултата нашег пилот истраживања, које треба проверити на већем узорку испитаника, намеће се закључак да са легализацијом еутаназије у Републици Србији не треба журити, јер је проценат присталица еутаназије статистички занемарљиво већи од противника, а бол као један од најчешћих узрока захтева за еутаназијом је могуће купирати и држати под контролом. За доношење тако важног закона, који се односи на највулнерабилнији део популације, у Земљи у којој годинама људски живот није значајно много, потребан је значајан временски период посвећен с једне стране, јавној, друштвеној дебати у којој ће учествовати правници, лекари (различитих профила), психолози, филозофи, представници цркава и сви заинтересовани грађани; а са друге стране, то време треба посветити унапређењу здравствене заштите и палијативне неге тешко оболелих у терминалном стадијуму болести и старих и изнемоглих пацијената. Није лоше учити на грешкама и искуству малог броја земаља у којима је еутаназија легализована. Неопходно је пре доношења закона о легализацији створити здравствене, финансијске и правне предпоставке које ће заштитити пацијенте од било чије самовоље и слободне процене. Потребни су законски предуслови који ће стриктно дефинисати услове под којима је чин еутаназије изводљив, као што су потписани захтев оболелог, тим стручњака који ће концензусом доносити одлуку за сваког оболелог, одредити начин, време и друге услове извршења чина, као и извршиоца. Осим тога, потребно је успоставити механизме контроле у циљу спречавања злоупотребе, као и механизме санкционисања ако до злоупотребе ипак дође.

Литература:

1. Germain, Grisez; Boyle, Joseph; Finnis, M. John (1987): *Practical Principles, Moral Truth and Ultimate Ends*, American Journal of Jurisprudence
2. Watt, Helen (2002): *Euthanasia: Unpacking the Debate*, доступно на: www.linacre.org/euunde.html [преузето 17. Новембра 2014]
3. Rujević, Nemanja (2014): *Lekari kao pomoćnici smrti?* доступно на: <http://dw.de/p/1Dmo1> [преузето 17. Новембра 2014]
4. Ethics guide. *Pro-euthanasia arguments*. доступно на: http://www.bbc.co.uk/ethics/euthanasia/infavour/infavour_1.shtml [преузето 17. Новембра 2014].
5. Bellieni, Carlo (2006): *Quality of Life is a Misnomer: The Case for Neonatal Euthanasia*, Journal of Medicine and the Person
6. Gormally, Luke (1994): *Clinical Practice and the Law*, ed. Euthanasia, London: The Linacre Centre
7. Radišić, Jakov (2008): *Medicinsko pravo*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Beograd
8. *Euthanasia Pros and Cons*, доступно на: <http://www.euthanasia.com/proscons.html> [преузето 17. Новембра 2014]
9. Borgsteede, D. Sander; Rhodius, A. Christiaan; De Smet, A. G. M. Peter; Pasman, W. Roeline H; Onwuteaka-Philipsen, D. Bregje; Rurup, L. Mette (2011): *The Use of Opioids at the End of Life: Knowledge Level of Pharmacists and Cooperation with Physicians*, Eur J Clin Pharmacol

10. Van Alpen, E. Jojanneke; Donker, A. Ge; Marquet, L. Richard (2010): *Requests for euthanasia in general practice before and after implementation of the Dutch Euthanasia Act*, British Journal of General Practice
11. Hall, Sue; Longhurst, Susan; Higginson, Irene (2009): *Living and dying with dignity: a qualitative study of the views of older people in nursing homes*, Age Ageing
12. Quill, E. Timothy; Cassel, K. Christine (2003): *Professional Organizations Position Statements on Physician-Assisted Suicide: A Case for Studied Neutrality*, Annals of Internal Medicine
13. New York State Task Force on Life and the Law, When Death is Sought: *Assisted Suicide and Euthanasia in the Medical Context* 13 (1994)
14. The Sanctity of life: *Euthanasia*, доступно на: <http://www.christian.org.uk/resources/theology/apologetics/the-sanctity-of-life/euthanasia/> [преузето 20. Новембра 2014]
15. Math, Bada Suresh; Chaturvedi, K. Santosh (2012): *Euthanasia: Right to Life vs Right to Die*, Indian J Med Res
16. *Oregon Death with Dignity Act Annual Report for Year 13*. доступно на: <http://public.health.oregon.gov/providerpartnerresources/evaluationresearch/deathwithdignityact/pagesar-index.aspx>. [преузето 20. Новембра 2014]
17. Harned, E. Mary (2012): *The Dangers of Assisted Suicide – No Longer Theoretical*, Defending Life
18. Korljan, R. Edo (2012): *Evropska konvencija o ljudskim pravima i pravo na život*, Doktorska disertacija, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
19. *Imamo li kao na život pravo i na smrt?* доступно на: <http://www.srbijadas.com/clanak/pravo-na-eutanaziju-dobrovoljno-oduzimanje-zivota-29-09-2014> [преузето 25. Новембра 2014]
20. Dying with dignity Canada, *80% of Canadians in favour of euthanasia*. Доступно на: <http://www.dyingwithdignity.ca/2012/07/27/80-Of-canadians-in-favour-of-euthanasia.php> [преузето 27. Новембра 2014]
21. Pereira, Jose (2012): *Legalizing Euthanasia or Assisted Suicide: The Illusion of Safeguards and Controls*, Curr Oncol
22. Keown, John (2002): *The First Survey: The Incidence of Euthanasia*, In: Keown J. Euthanasia, Ethics and Public Policy, Cambridge: Cambridge University Press
23. Van der Heide, Agnes; Onwuteaka-Philipsen, D. Bregje; Rurup, L. Mette (2007): *End-of-Life Practices in the Netherlands under the Euthanasia Act*, N Engl J Med
24. Students for life of America, *Euthanasia*, доступно на: <http://studentsforlife.org/prolifefacts/euthanasia/> [преузето 01. Децембра 2014]
25. Jašović Gašić, Miroslava; Lečić Toševski, Dušica (2010): *Psihijatrija – Udžbenik za studente medicine*, Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
26. Vogel, Lauren (2012): *Line Between Acts and Omissions Blurred*, Euthanasia Critics Argue, CMAJ

Legalisation of euthanasia and the right to die with dignity

Summary: Death, as well as birth, represents an integral and inseparable part of life, which inevitably occurs, and that's why it is necessary to make it easier and more dignified. The aim of this paper is to motivate the general public to think and discuss possible consequences of hasty legalisation of euthanasia. The arguments for and against euthanasia as well as the most common reasons for the request of performing euthanasia, which include

terminal stages of incurable diseases, unbearable pain, depression and dependence on somebody else's aid have been presented. Additionally, there have been presented the experiences of a small number of countries in which euthanasia was legalised, and where beside distinctly defined law procedure abuses appears, despite the fact that public debate took place 30 years before the legalisation. A pilot project was conducted on a sample of 326 participants of the Republic of Serbia, chosen randomly, in order to determine a relation between a number of participants supporting euthanasia and a number of participants not supporting it, as well as their subjective pain tolerance. The participants filled in a questionnaire related to euthanasia and a subjective sensation of pain, to which they could only give definite answers with yes or no. The obtained results of this pilot project show that 50,9% of participants in the Republic of Serbia support euthanasia and 58% of them quite easily endure pain. A percentage of supporters of euthanasia in the Republic of Serbia is, statistically speaking, significantly lower than in other countries, because 56% of US citizens, 77% of British citizens and 80% of Canadian citizens support euthanasia. According to all the above mentioned, it can be concluded that there is no need to hurry up with the legalisation of euthanasia in the Republic of Serbia. Before passing the law, a public debate is necessary in which lawyers, medical practitioners (of various profiles), psychologists, philosophers, church representatives and citizens interested in this issue, will take part. It is necessary, before passing the law, to make health, financial and legal presumptions that will protect terminally sick patients from any kind of autocracy and self-determining assessment and to create for them conditions for dignified end.

Key words: euthanasia, legalisation of euthanasia, dying with dignity, terminal stage of incurable diseases, unbearable pain

IV

НАСИЉЕ И ПОЛИТИКА

МАРИЈА Р. ЂОРИЋ*
Институт за политичке студије
Београд

УДК 159.923.5:316.334.3
Монографска студија
Примљен: 15.09.2015
Одобрен: 29.09.2015

СКИНХЕДСИ И ПОЛИТИКА: ИДЕОЛОШКА ОРИЈЕНТАЦИЈА И ИДЕНТИТЕТ СКИНХЕДС ПОКРЕТА**

Сажетак: У раду се испитује однос између скинхедса и политике, са посебним освртом на идеолошке аспекте скинхедс покрета. Иако је „прва генерација” скинхедса показивала неполитичност, интересујући се само за класно обележје ове омладинске супкултуре, данас можемо говорити о појави скинхедс група које нагињу како десничарским, тако и левичарским идеолошким вредностима. Циљ рада је био да се испитају идеолошке опције у савременом скинхедс покрету и утврди хетерогеност скинхедс супкултуре у политичком и класном контексту. Утврђено је да осим виолентних скинхедс група (које су најдоминантније и најмногобројније) постоје и оне групе које се залажу за поштовање људских права, ненасиље и антирасизам, што потврђује претпоставку о томе да је скинхедс покрет диверсификованог карактера и да не поседује јединствену идеологију.

Кључне речи: скинхедси, екстремизам, нацизам, анархизам, екстремна десница, екстремна левица, супкултура, идентитет, идеологија

Увод

Скинхедси су као специфичан облик омладинске супкултуре због свог животног стила и аксиолошког система, који на првом месту имплицира младалачко бунтовништво (често комбиновано са насиљем), од вајкада привлачили пажњу истраживача. Најзначајније радове на ову тему су писали британски и амерички социолози. У Великој Британији су прва битнија истраживања о скинхедс покрету¹ реализована крајем 60-их година 20. века у оквиру

* mara.djoric@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција” (евиденциони број 179009), финансираном од стране Министарства просвете и науке Републике Србије.

¹ Више о скинхедс покрету видети у: Ђорић, Марија, *Екстремна десница: идеолошки аспекти десничарског екстремизма*, Удружење Наука и друштво Србије, Београд, 2015, стр. 235-245.

Центра за савремене студије културе (the Center for Contemporary Cultural Studies - CCCS), да би се овом појавом у САД почетком 70-их година претежно бавили припадници „Чикашке школе”.

Британски социолози су у својим истраживањима користили неомарксистички приступ који је полазио од хипотезе да је у бити скинхедс покрета – класни проблем. Наиме, сматрало се да су скинхедси настали као последица класних тензија у британском друштву, те су одређивани као издanci радничке класе, лумпенпролетеријата и сл.

Једна од највећих грешака која се прави приликом изучавања скинхедса јесте пренебрегавање чињенице да је као и свака друштвена појава, скинхедс покрет динамичког карактера, те да је условљен временом, простором и констелацијом друштвено-политичких дешавања. Наиме, честе предрасуде о томе да су скинхедси искључиво неонацисти који репрезентују традиционалну „мачо” културу, да се могу наћи само код припадника „беле расе” и да се развијају код нижих друштвених слојева, могу довести истраживаче у научни ћорсокак. Од времена када су се јавили (60-их година 20. века), па све до данас, скинхедси су задржали одређене вредности али су унели и низ новина, које понекад могу створити забуну у перцепцији овог омладинског покрета.

У нашем раду смо истражили спону која постоји између скинхедса и политике, са посебним акцентом на идеолошку оријентацију. Иако прва генерација скинхедса није много марила за политику и идеологију, данас можемо приметити тзв. „политизацију скинхедса” која у појединим срединама представља значајан безбедносни проблем, поготово када је реч о нацистички мотивисаним скинхедсима. Управо због тога се поједине групе скинхедса могу сврстати у екстремне десничаре, док неки савремени теоретичари иду тако далеко да их чак убрајају у терористичку супкултуру², што је по нама неприхватљиво и научно невалидно.

Следећи проблем који се јавља приликом истраживања скинхедс организација и група јесте чињеница да скинхедси (супротно увреженим предрасудама) не представљају хомоген покрет. Наиме, у зависности од тога када и где се јављају, и са којим циљем, можемо издвојити неколико врста скинхедс струја које указују на хетерогени карактер овог покрета.

Развој скинхедс покрета

Скинхедси настају међу младим представницима радничке класе у сиромашним четвртима Лондона (*East End*) 60-их година 20. века. Велики утицај на скинхедс покрет извршили су „теди бојси”, „руд бојси” и „модси” као представници супкултуре младих.

„Теди бојси” настају 50-их година 20. века у лондонским предграђима и познати су по неконвенционалном стилу одевања³, слушању цеза (а касније и

² Видети више о томе у: Travis Tiffini, Hardy Perry, *Skinheads: a guide to an American subculture*, Greenwood, Santa Barbara, Calif. 2012.

³ Тзв. „едвардијански стил”. Овај стил је настао по угледу на доба краља Едварда с почетка 20. века. И сам назив (Теди) представља скраћеницу од имена Едвард.

рокен рол музике) и насилничко-расистичком понашању.⁴ „Теди-бојсе” су убрзо на британској супкултурној сцени заменили „модси”.

„Модси”⁵ су били пореклом из енглеских радничких породица и представљали су, бунтовнички омладински покрет који се препознавао по карактеристичном начину одевања (елегантна одела), музици коју су слушали (*The Who, The Small Faces...*) и моторима које су возили (веспа). Њихов животни стил је за време у коме су живели био бунтовнички, што се видело по одевању и понашању. Ник Најтс (Nick Knight) је представио „модсе” као неку врсту херметичке друштвене секте „која је на почетку представљала веома ексклузивни, такоређи тајни раднички класни покрет” (Moore, 1993: 24). Многим припадницима овог покрета је од стране власти било забрањено да присуствују одређеним друштвеним догађајима (због исувише смелог понашања за оно време), те су „модси” почели да отварају клубове у којима је био дозвољен улаз само члановима ове омладинске супкултуре.

За разлику од „теди бојса” и „модса” који су били изворно британског порекла, „руд бојси” су представљали јамајканску делинквентску дијаспору која се у Великој Британији издвајала по стилу живота, који је био контроверзан, „уличарски”, буран и пун насиља, као и по *ска*⁶ правцу у музици, који ће од њих наследити скинхедс супкултура. За Стефана Кинга (Stephen King) „руд бојси” су били „хероји који су друштвену и политичку правду остваривали уз помоћ ножева и пиштоља” (King, 2008: 37).

Скинхедси су представљали негацију буржоаског друштва из 50-их и 60-их година 20. века. Њихов аксиолошки систем се базирао на вредностима које су узете са два извора. Први је био представљен у виду јамајканске културе која је доласком јамајканске имиграције извршила утицај на британску музичку сцену у виду *реге* музике, док је други извор вредности био заснован на стилу живота радничке класе, који се заснивао на пуританској радној етици.

Прву генерацију скинхедса Коен (Phil Cohen) је одредио као карикатуру радничке класе, док је Хебдиџ (Dick Hebdige) сматрао да су родоначелници скинхедс покрета били прави стереотип лумпенпролетеријата.⁷ Због тога и можемо констатовати да је основно и најупечатљивије обележје тзв. „прве генерације” скинхедса била класна припадност. Тек касније ће код нових праваца у скинхедс покрету (пре свега код нацистичких скинхедса) класну димензију надјачати расна димензија. Расизам се у редовима скинхедса експлицитније јавља у сиромашним енглеским четвртима тек крајем 70-их година, и то захваљујући доласку великог броја имиграната из Индије и Пакистана. Тада су се млади британски радници (међу којима је било и припадника скинхедс супкултуре) бојали да ће им новопридошли имигранти као јефтинија радна снага,

⁴ 1958. „Теди бојси” су учествовали у нередима на Нотинг Хилу, када је извршено насиље над имигрантима са Кариба. Неке савремене навијачке групе, попут оних које су фанови италијанског „Удинезеа” су на својим заставама исписивали „Теди бојс”, показујући наклоност овој некадашњој супкултурној групи, са којом се очигледно идентификују.

⁵ Скраћеница од „модернисти”.

⁶ Најпознатији музички бендови: *Madness, the Special AKA, Laurel Aitken, the Selecter*

⁷ Види: Hebdige, Dick, *Subculture: The Meaning of Style*, Taylor and Francis, 2 Hoboken, 2012.

„отети” њихове позиције у фабрикама, што је утрло пут расизму и ксенофобији.

Назив *скинхедс* (или скраћено *скинс*) потиче од енглеских речи *skin head* које можемо превести као „ћелава” или „обријана глава”, а што је у вези са фризуром коју су чланови овог покрета практиковали. Осим фризуре, која је била њихов препознатљив знак, скинхедси су били упечатљиви и по тзв. „мачо” стилу одевања, „милитари” изгледу са циљем наглашавања маскулинизације (војничке чизме-цокуле Dr Martin, јакнама „спит-фајеркама” или *Donkey*, трегерима итд).⁸ Боје на пертлама војничких чизама су такође симболичког карактера, па тако, у зависности од поднебља, свака боја има своје значење:⁹ док беле пертле на чизама код нас означавају расистичке скинсе, у САД је то симбол „шарповаца”. Црвене пертле у нашим крајевима носе анархистички скинси и „шарповци”, док у САД ову боју пертли носе нацистички скинси, што симболише крв проливену за белу расу. Интересантно је да је за „мачо” скинсе розе боја схваћена као нека врста јереси. Ево какав став по овом питању заузимају нацистички, хетеросексуално оријентисани скинси: „У већини случајева, носиоца пинк пертли треба убити од батина јер је то геј скинхедс или Gay Basher”.¹⁰

Музика је веома значајна за скинхедс супкултуру јер представља фактор око којег се интегрише и уједно мобилише овај омладински покрет. У зависности од времена у коме се развијао скинс-покрет, и музика се мењала. На самом почетку рађања покрета, скинси су слушали *реге* и *ска* музику, да би временом постајао све више актуелан *панк* правац, потом *Oi*¹¹, док је данас „хардкор музика”, познатија као „музика беле моћи” (White Power Music), саставни део бунтовничког начина живота скинхедса.¹² Концерти на којима свирају бендови који упућују поруке расне, верске и националне мржње и нетрпељивости, места су на којима се најчешће регрутују млади неонацистички скинси.

Једно од омиљених места окупљања скинхедса, које уједно служи и за регрутацију нових чланова, јесу фудбалски стадиони. Наиме, велики број фудбалских хулигана долази из редова скинхедс група. То је рецимо, у нашој земљи случај са навијачима ФК „Рад”, (*United Force*) који су махом скинхедси. Фудбал је иначе, био спорт који су скинхедси пасионирано пратили од самог почетка. Према подацима још из 1968. године на фудбалским утакмицама се могло наћи и до 4000 припадника скинхедс покрета (Moore, 1993: 31). У то време су посебно навијали за клубове попут „Тотенхем”, „Челзија” и „Вест Хема”.

⁸ Данас носе одређене марке мајица, попут *Ben Shermans*⁸ и *Fred Perry*, које су препознатљиви део њиховог имиџа.

⁹ Извор: <http://www.stormfront.org/forum/t377100/>, 03.08.2014.

¹⁰ Извор: <http://www.stormfront.org/forum/t377100/>, 03.08.2014.

¹¹ Представници *Oi* панка или *street-панка* су биле групе попут *Sham 69*, *Cock Sparrer*, *Slaughter And The Dogs*, *Menace* и *Skrew*. Иначе, назив *Oi* води порекло од поздрава на „кокни енглеском” који је био распрострањен код нижих британских класа. *Oi* би могли на српском превести као „здрavo”.

¹² На развој нацистичког правца у скинхедс покрету је 70-их година 20. века велики утицај извршила музичка група *Skrewdriver* (и певач Јан Стјуарт).

Као типични представници „мачо” аксиолошког система, скинхедси су изричито инсистирали на традиционалној подели улога између мушкараца и жена, мада су се у њиховим редовима могле наћи и припаднице „лепшег пола”, за које је било специфично да носе кратке фризуре или да чак брију главе, по узору на мушке чланове покрета. За девојке које припадају скинхедс групама постоји више назива на енглеском језику (у српском језику их најчешће називамо *скинетамма*): *skingirls*, *skinettes*, *skinbyrds* или *chelseas*. Код нас ова појава није много распрострањена, док, рецимо, данас у САД постоје скинс девојке које су спремне чак и на насилно понашање. На једном екстремно десничарском блогу на интернету смо нашли изјаву некога ко се представља као скинс девојка, а која гласи: „Ја никада не напуштам кућу без ножа у џепу и спавам са бејзбол палицом свако вече”¹³.

Припадност женских чланова овако бруталним „мачо” покретима се може тумачити као жеља за еманципацијом. Истраживања показују да девојке проведу у скинхедс групама у просеку 5-6 година, да би касније наставиле уобичајен живот (Travis and Perry, 2008: 76). Научници ову трансформацију објашњавају „процесом матурације” који имплицира промену имиџа услед запошљавања и нових животних улога (нпр. улога мајке и супруге). У неким градовима САД, жене које активно учествују у скинхедс организацијама имају улогу тзв. „маме-скинхедса”, која углавном подразумева организовање скинхедс фестивала, музичких догађаја, промоција албума и сл.

Иако су поникли у Великој Британији, скинхедси су постали веома популарни и у САД почетком 80-их година 20. века. Доласком на америчко тле скинхедс супкултура добија све више расистичко и ксенофобично обележје. Данас се представници скинхедс покрета могу наћи широм света и без обзира ком идеолошком правцу припадају, они представљају бунтовничку супкултуру младих која има своја универзална правила понашања и свој вредносни систем.

Класификација скинхедс група

Када је реч о правцима који су се током година развили у скинхедс покрету можемо издвојити следеће врсте¹⁴:

1. Нацистичко-расистичке скинхедсе, који представљају најизраженију, најагресивнију и најмногбројнију скупину.
2. „Шарповце” (Skinheads Against Racial Prejudice - SHARP) или мирољубиве скинхедсе, који су против расизма и осталих облика дискриминације и који су незаинтересовани за политику и насиље.
3. „Црвене” скинхедсе, који у својој бити форсирају анархистичко левичарску идеологију (отуда и назив „црвени”).
4. Геј скинхедсе, који представљају куриозитет у овом „мачо” покрету и који су се временски најкасније издвојили као посебна скупина.

¹³Извор: <http://www.stormfront.org/forum/t72853/>, 10.08.2015.

¹⁴ Види: Ђорић Марија, *Екстремна десница: међународни аспекти десничарског екстремизма*, Наука и друштво Србије, Београд, 2014, стр. 235-245.

Према Маршалу (Marshall) који је написао чувену књигу о скинхедсима (*Spirit of 69: A skinhead Bible*) постоје три основне врсте скинхедса.¹⁵

1. Традиционални скинхедси
2. „Шарповци”
3. Неонацистички оријентисани скинхедси

На основу мишљења неких савремених теоретичара, традиционалне скинхедсе¹⁶, који су и родоначелници ове омладинске супкултуре су одликовале вредности попут поноса, класне свести (са акцентом на радничку класу) и расне хармоније.¹⁷ Сматрамо да је идеја о „расној хармонији” чак и код ове прве генерације скинхедса пренаглашена, из разлога што су скинхедси веома брзо почели да показују анимозитет према имигрантима из Индије и Пакистана. Међутим, извесно је да су управо од појединих имигрантских група (посебно јамајканске) усвојили одређени стил понашања и музику.

Да бисмо на научно валидан начин класификовали скинхедс групе, морамо утврдити критеријуме на основу којих ћемо направити поделу. У циљу што подробнијих класификација користимо се критеријумима који претежу у одређењу скинхедс супкултуре.

Први критеријум на основу којег ћемо извршити поделу скинхедс група јесте карактер насилности. Како је познато да су скинхедси покрет који често користи насиље као метод деловања, сматрамо да на основу ове одреднице можемо издвојити две основне групе. То су:

1. Насилне скинхедс групе
2. Ненасилне скинхедс групе

Прва група скинхедса (насилни скинхедси) углавном припадају нацистичко-расистичкој струји овог покрета и користе насиље као основни метод деловања. Употреба насиља се може јавити у форми вандализма (намерног уништавања заједничког добра и сл.), хулиганизма (насиља у вези са спортским приредбама) итд. Чести су сукоби са тзв. „непријатељским групама” о чему ћемо нешто детаљније писати у наставку рада. Бунтовништво код припадника насилних скинхедс група се најексплицитније манифестује у форми агресије која је углавном неоправданог, ирационалног и малигног карактера.¹⁸

Када је реч о ненасилним скинхедсима, у ову групу можемо сврстати „шарповце” који у свом називу (акрониму) показују да су против расних и осталих предрасуда, као и геј-скинхедсе, који по природи ствари не нагињу насиљу. Треба бити обазрив приликом класификације, јер се може догодити насиље и код ових тзв. ненасилних група у форми самосталног изолованог

¹⁵ Види: Marshall, George, *Spirit of 69: A skinhead Bible*, Scotland: S.T. Publishing, Dunoon, 1994.

¹⁶ Назив „традиционални” указује на изворну струју која се јавља у скинхедс покрету 60-их година 20. века у Великој Британији.

¹⁷ Види: Sarabia, Daniel, Shriver Thomas, „Maintaining collective identity in a hostile environment: Confronting negative public perception and factional divisions within the skinhead subculture”, *Sociological Spectrum*, 24, 2004, стр. 267-294.

¹⁸ О малигној и бенигној агресивности видети више у: Фром Ерих, *Анатомија људске деструктивности* – други део, Напријед, Загреб, 1986, стр. 97-150.

инцидента, што потврђује ону Веберову претпоставку о томе да не постоје „идеални типови” у пракси, као што је то случај са теоријом. Овде је реч о критеријумима који претежу.

Други критеријум класификације ће бити време настанка. На основу временске дистанце можемо издвојити две групе скинхедса:

1. Традиционалне скинхедсе који углавном инволвирају тзв. „прву генерацију” скинхедса која настаје 60-их година 20. века на просторима Велике Британије. Код ових скинхедса примећујемо појаву расистичких елемената (али тек крајем 70-их година).
2. Модерне скинхедсе који се разликују од „традиционалних” по уношењу неких новина у идеологији, аксиолошком систему итд. Овде ћемо убројати све оне који су се издвојили након првог таласа скинхедса – „шарповце”, „црвене” скинсе и хомосексуално оријентисане скинсе. Оно што им даје карактер модерности јесте промена неког од препознатљивог обележја у односу на прву генерацију скинхедса, који се сматрају изворним носиоцима овог супкултурног покрета.

Следећи критеријум поделе скинхедс група може бити извршен на основу њихове сексуалне оријентације, те ћемо их класификовати на:

1. Хетеросексуалне скинхедсе
2. Хомосексуалне скинхедсе

Што се тиче прве групе (хетеросексуалних скинхедса), она припада „изворној струји” скинхедс покрета. Заправо, ради се о томе да је скинхедс супкултура предоминантно хомофобична управо због „мачоизма” који је и те како наглашен (па често и пренаглашен) у њиховом вредносном систему. Међутим, то не значи да никада није било хомосексуалаца у редовима скинхедса. Оно што се може претпоставити јесте да је било прикривених хомосексуалаца у скинхедс покрету који из страха нису могли да јавно покажу своје сексуално опредељење. Овде није само реч о сексуалној оријентацији, већ о настанку посебних група са специфичним интерним правилима понашања.

Геј скинхедси или „квир” (*queer*) скинхедси представљају групу која се отворено приказује 90-их година 20. века и која се по много чему може оквалификовати као парадоксална појава у скинхедс покрету. Њихово појављивање је у вези са ширењем права хомосексуалних мањина, што се генерално поклапа са одлуком *Америчке психијатријске асоцијације* 1973. године, да хомосексуализам не може више бити третиран као патолошко стање. Геј скинси су, у ствари, исти као и сви остали припадници овог покрета, само што је њихово сексуално опредељење другачије. Иначе, заблуда је да ови скинси искључиво припадају мирољубивим и нерасистичким групама, какви су „шарповци”, јер се понекад могу наћи и у редовима нацистичких скинхедс група.

Без обзира на то што су се одскора оформили као огранак у скинхедс покрету, геј скинси су присутни и добро организовани у свим већим европским градовима. На пример, *Манчестерски геј скинси* као група постоје од 2005. године и не заступају расизам. Они су познати по организовању тзв. „скинхедс викенда”, приликом којих се приређују забаве на којима се искључиво слуша одређена врста музике (ска, рок, панк и сл.) и на којима могу присуствовати

само мушкарци. Као што је познато, скинхедс групе се могу делити и према музици коју слушају, али када су у питању британски геј скинхедси, реч је о *Oi* музичком правцу.

Ови скинхедси сматрају да начин одевања и начин живота препоручују некога за скинхедс групу, а не само сексуално опредељење. Истражујући наведену скинхедс групацију запазили смо да су геј скинхедси нешто старији од припадника осталих скинхедс група и да се међу њима често могу наћи људи средњих година. У геј скинхедсе спадају и тзв. „викенд скинхедси”, који се облаче и понашају као и остали скинхедси, али само током викенда, јер радним данима имају обавезе на послу.

Најзначајнију улогу у изградњи идентитета геј скинхедса (сем сексуалног опредељења) игра стил одевања, што се види по обавезном „дрес-коду” који се практикује приликом журки које организују: коса не сме бити дужа од 3 милиметара, обавезне су војничке чизме „мартинке”, итд. Геј скинхедси нису више само феномен радничке класе, има их у свим могућим слојевима друштва, чак и у оним најбогатијим. Хомосексуалне скинхедс групе су углавном ненасилне и неполитичке, што се углавном наводи и на њиховима званичним сајтовима¹⁹, али се често догађа да су у реалном животу склони насиљу.

Да геј-скинхедси напредују у ширењу свог аксиолошког система користећи савремене начине промовисања и оглашавања, показује и истраживање које су спровели Боргесон и Валери (Borgeson and Valery), према којем од свих сајтова који су посвећени скинхедс покрету, 30% припада групама геј-скинхедса (Borgeson and Valery, 2015: 45). Група истраживача на челу са Валднером (Waldner) је идентификовала четири групе сајтова које промовишу хомосексуализам код скинхедса: геј-фетиш сајтови, традиционални геј сајтови, општи геј сајтови и сајтови који фаворизују расизам код хомосексуално оријентисаних скинхедса.²⁰ На свим сајтовима који промовишу геј-скинхедс супкултуру се налазе „порнографски садржаји у комбинацији са насиљем” (Borgeson and Valery, 2015: 47). Иако звучи контрадикторно, савремена истраживања су показала да су многи хомосексуалци одлучили да постану део скинхедс покрета управо због његове пренаглашене маскулинизације (која за њих има еротску димензију), која је значајан елемент обележја скинхедс супкултуре.²¹

Последњи, четврти критеријум на основу којег ћемо извршити класификацију скинхедс група јесте идеологија. Према идеолошкој оријентацији скинхедсе можемо делити на:

1. Десничарске групе
2. Левичарске групе

¹⁹ На пример: <http://www.scotsskins.moonfruit.com/#/oi/4533258507>, 11.08.2015.

²⁰ Видети више о томе у: Waldner, L. K., Martin, H., & Capeder, L. „Ideology of gay racialist skinheads and stigma management techniques”, *Journal of Political and Military Sociology*, 34, 2006, стр. 165-184,

²¹ Видети више о томе у студији случаја коју су спровели Боргесон и Валери, на основу сведочења геј-скинхедса: Borgeson Kevin, Valery Robin, „Gay Skinheads: Negotiating a Gay Identity in a Culture of Traditional Masculinity”, *Journal of Men's Studies*, Vol. 23(1), 2015, стр. 51-55.

У суштини, најдоминантнији и најбројнији су они скинхедси које можемо сврстати у корпус екстремне деснице.²² У ову групу убрајамо нацистички и расистички оријентисане скинхедсе који су распрострањени широм света, а неке од највиолентнијих група се попут „Хамер-скинса” међусобно повезују путем сајбер-простора. Што се тиче левичарски усмерених скинхедс група, у њих убрајамо „рашовце” који су претежно мирољубиви, потом „дрвене” скинхедсе који форсирају анархистичку идеологију, па самим тим и насиље, и на крају геј-скинхедсе, који увек истичу да су против насиља. У наставку истраживања ћемо се бавити односом скинхедса према политици, са посебним освртом на идеолошке аспекте.

Идеолошка оријентација скинхедс покрета

Када су настајали као покрет 60-их година 20. века, скинхедси су имали изразито класну димензију, јер су представљали омладину која је припадала нижој радничкој класи. Политичка димензија покрета је у то време била периферног карактера и почиње да се развија тек крајем 70-их година, показујући склоности ка екстремној десници. На развој нацистичког правца у скинхедс покрету је 70-их година 20. века велики утицај извршила музичка група Skrewdriver (певач Јан Стјуарт). Ова група је била родоначелник идеје која је носила назив „Rock Against Communism!”, што указује на сукоб између десничарске и левичарске опције. Од тада се много тога променило, па и политичка оријентација скинхедса која је данас шареноликог карактера. Наиме, савремени скинхедс покрет показује много више интересовања за политику, па самим тим и за одређене врсте идеологије, него ли што је то показивао на почетку свог настанка.

Приликом анализе идеолошких аспеката скинхедс покрета морамо бити изузетно обазриви, јер скинхедси, као што смо већ показали у овом раду, нису хомоген покрет. Самим тим што се гранају на више група, савремени скинхедси заступају и различите идеологије. Упркос разликама које постоје, најраспрострањенија идеолошка опција код савремених скинхедса се може оквалификовати као екстремна десница.

О екстремној десници (или десничарском екстремизму) можемо писати као о парадоксалној појави која се среће чак и у оним државама које су дале велики број жртава у борби против фашизма и нацизма током Другог светског рата.²³ Овакве појаве указују на декаденцију савременог друштва и система вредности, као и на недовољну информисаност и образовање оних који улазе у неонацистичке скупине.

Неонацистички скинхедси су најпре настали у Енглеској²⁴ али су посебно добро организовани у САД и налазе се у тесној спрези са припадницима

²² О одређењу десничарског екстремизма видети више у: Simeunović, Dragan, „Problem of Defining Extremism in the Contemporary Political Science”, *Nauka i društvo – Science and Society*, 2015, leto-1, стр. 11-29.

²³ Типичан пример оваквог парадокса је Русија која је „положила” 20 милиона жртава у борби против немачког нацизма, а у којој је данас изразито развијен скинхедс покрет.

²⁴ Већина њих су чланови *Националног фронта*.

модерног Кју клукс клана (тзв. Трећег Клана). Наци-скинхедси у САД се претежно регрутују на „Аријевском фесту” (*Aryan fest*), који се први пут одржао у Мисурију 1988. године. Поред ове манифестације, у Америци су познате и многе друге феште са сличним програмским садржајем, попут оних које се одржавају у Калифорнији, Оклахоми и Индијани. Највише безбедносних проблема расистички мотивисани скинхедси задају Калифорнији²⁵ у којој од укупног броја ухапшених који су осумњичени за расистичке нападе, 33 % припадају скинхедс групама (Travis and Perry, 2008: 58).

Најокрутнија скинхедс група са екстремно десничарском идеологијом (*WAR Skins*) у САД је настала 80-их година 20. века, као изданак расистичке групе *White Aryan Resistance*, која је била створена под ингиренцијом модерног Кју клукс клана. Функционисање ове скинхедс групе се базирало на неформалном чланству (што се односило и на лидерство, мада се на врху свих организација налазио њихов идејни творац Том Metzger).

Једна од тренутно најактивнијих десничарских скинхедс група у Америци носи назив *Хамерскин Хејшон* (Hammer Skin Nation), или скраћено „Хамерскинси”. Ова група је тако добро организована, да поседује и сопствену издавачку кућу за публикување нацистичко-расистичког материјала (новине, радио станице, телевизије...). Познати часописи који се публикују од стране „Хамерскинса” су: *The Order, Resistance, Blood and Honour* итд.

„Хамерскинси” су основани 1988. године у САД, у Даласу. Њихова идеологија је расистичка, што се види по форсирању идеје о супремацији беле расе. Осим у САД, имају огранке широм света - у Енглеској, Канади, Француској, Норвешкој и Немачкој. Карактеристични облици насиља за ову групу су убиства на националној и расној основи (злочини мржње), вандализам, претња силом, принуда, нереди, немири. Осим анимозитета према Афроамериканцима, испољавају и антисемитистичке ставове, што су у више наврата показали скрнављењем синагога.

„Хамерскинси” за свој симбол препознавања узимају два укрштена чекића, која представљају нацистички знак, тј. кукасти крст. Свој утицај остварују махом над млађом публиком, и то на неколико начина: путем музике, кроз интернет пропаганду и непосредним контактом.

Да је музика „храна душе” тврдио је још Шекспир, док неонацисти у музици виде велики мобилизациони потенцијал. Кроз екстремно десничарске поруке, путем песама, ови скинхедси шире говор мржње и на тај начин врше идеолошки утицај на омладину. Осим тога, скинси сваке године организују познате музичко-расистичке фестивале - *Hammerfests*.

Интернет пропаганда је данас, у доба модерне комуникације, посебно значајна за скинхедсе јер постоји могућност непосредног, брзог и јефтиног, тј. бесплатног повезивања и комуницирања, а резултати могу бити огромни. Путем многих блогова и веб страница, млади људи се могу информисати о активностима „Хамерскинса”. Колики је утицај интернета, знају и активисти ове групе: „Где год да се налазите, наш веб расизам ће вас пратити!”²⁶ „Хамер-

²⁵ Конкретно је реч о округу Оринџ.

²⁶ Извор: http://www.adl.org/learn/ext_us/hammerskin.asp, 03.07.2015.

скинси” поседују и часопис под називом *Hammerskin Press*, што знатно доприноси ширењу њихових екстремистичких идеја.

Ови скинхедси су организовани кроз појединачне, децентрализоване ћелије, у којима су националсоцијализам и расизам основна идеолошка уверења која усмеравају њихово деловање. Од оружја употребљавају пиштоље и аутоматске пушке. Посебно се користи *Intratec TEC-DC9 (TEC-9)*, полуаутоматско оружје, које је 1994. године забрањено у САД. Још увек није познато како се финансира ова група, али је чињеница да значајан део прихода долази од трговине дрогом и продаје карата за концерте „музике беле моћи”.²⁷ У одабиру нових чланова „Хамерскинси” су толико опрезни, да чак постоји пробни период од две године током којег се испитује лојалност потенцијалних чланова. Углавном се бирају омладинци који још увек немају јасно изграђен идентитет²⁸ и којима се лако може манипулисати кроз екстремистичку идеологију.

„Спајање белог национализма” (*compounding white nationalism*) је врста специјалне тактике коју користе „Хамерскинси” за регрутовање нових чланова. То је спора, али темељна тактика у којој сваки члан „Хамерскинса” има обавезу да регрутује годишње бар једног новог члана, чиме се гради мрежа белих расиста.

Основне идеолошке вредности екстремно десничарских скинхедса се заснивају на идејама насиља, дискриминације, расизма, нацизма, ксенофобије, антисемитизма, антипарламентаризма и нетолеранције, које су саставни део „музике беле моћи” (WPM). Слушајући овакву музику млади људи несвесно усвајају неонацистички вокабулар и систем вредности, да би у следећој фази били регрутовани од стране старијих, искуснијих чланова. Конспирација је на изузетно високом нивоу, тако да потенцијални чланови оваквих неонацистичких група морају бити препоручени од стране постојећих чланова (који ће гарантовати за њих), а неретко морају и проћи „чин иницијације”²⁹ и чекати дуг временски период на званичан улазак у групу. У ери интернета повезивање нацистичких скинхедса је много лакше, поготово захваљујући постојању интернет мреже „Крв и част” (*Blood and Honour*)³⁰ која има огранке широм света. Осим тога, ова врста скинхедса користи и *фанзине*³¹ за ширење своје идеологије.

Наци-скинси нису хијерархијски чврсто организовани, што је карактеристика свих осталих скинхедс група. Они поштују принцип „отпора без вође” (*leaderless resistance*), који подразумева организациону структуру у виду ћели-

²⁷ Цена карте је у просеку 25 долара.

²⁸ О идентитету видети више у: Деспотовић, Љубиша, *Конструкција и деконструкција идентитета*, Факултет за европске правно-политичке студије, Нови Сад, 2014.

²⁹ У зависности од групе ради се о различитим начинима „иницијације”, али се углавном тај процес своди на чињење одређеног кривичног дела којим се члан приближава скинхедс групи.

³⁰ Да је реч о међународној организацији која је подржана од стране америчких фашистичких организација видимо и по тзв. „начелу од 14 речи” које је поникло у редовима некадашњег Кју клукс клана, а које се налази и на сајту српске верзије „Крви и части”: „Ми морамо да обезбедимо постојање нашег сопственог народа и будућност за нашу белу децу”. Види: <http://www.bhserbia.org/glavna.htm>, 20.05.2015.

³¹ Ради се о аматерски урађеном пропагандном материјалу који служи за индоктринацију постојећих и потенцијалних чланова.

ја. Поздрав³² који упућују једни другима (*Sieg Heil*) указује на постојање нацистичке симболике, али и нацистичког аксиолошког система. Њихови „непријатељи” су сви они који нарушавају супремацију беле расе и одређене нације (зависи од тога којој нацији скинхедси припадају). У САД су скинхедси непријатељски настројени према црнцима, док су на пример, у Србији главне мете скинхедса - Роми. У Београду, 18. октобра 1997. године, скинхедси су на смрт претукли Душка Јовановића, дечака ромске националности. МУП Републике Србије је сврстао скинхедсе у неформалне групе са неонацистичким карактером.

У нашој земљи се скинхедси јављају нешто касније у односу на остале европске земље, па су прва окупљања припадника нацистичких скинхедса започела 80-их година 20. века. Највише их је било у великим градовима попут Београда, Ниша и Новог Сада. У мањим срединама би се такође организовали, додуше, у мањем броју, с тим што се дешавало да делују и као „вукови самотњаци”. Према неформалним подацима, сматра се да на територији Србије делује између 600 и 800 правих наци-скинхедса, док број поборника и симпатизера скинхедс супкултуре износи око 4000 (Ђорђевић, 2003: 18). У осталим бившим републикама СФРЈ се такође могу наћи скинхедс групе, а у последње време су посебно активни на територији Хрватске. Хрватским скинхедсима је жеља да „очисте земљу од смећа - Кинеза, Рома, хомосексуалаца, Срба и нехришћана”³³, што указује на фашисоидни карактер групе. Да се екстремно десничарска идеологија може успешно ширити уз помоћ расистичке музике видимо и по томе што је Марко Перковић – Томпсон, познат по усташкој реторици у својим песмама, омиљен код хрватских наци-скинса.

Друга струја у скинхедс покрету представља контрадикторну појаву у односу на скинхедсе који припадају екстремној десници, што се види из њиховог назива *Skin Heads Against Racial Prejudice*, или скраћено SHARP, тј. „шарповци”. Њихова полазишна основа се заснива на томе да су корени скинхедс покрета у „црначкој” *реге* и *ска* музици, те да није природно да скинси показују анимозитет према црној раси.

„Шарповци” су мирољубива врста скинхедса, који представљају антипод расистичким и нацистичким скинхедсима и могу се оквалификовати као умерена левица. Они су ређе организовани по групама и најчешће се јављају као индивидуалци. Настали су крајем 80-их година у Америци, да би се потом овај правац пренео најпре у Велику Британију, а онда и на остале европске земље. Њиховим оснивачем се може сматрати Marcus Pacheco. Идеологија коју заступају „шарповци” је левичарског и антирасистичког карактера, чиме се оповргавају предрасуде о томе да су сви скинхедси екстремни десничари. У основи њиховог вредносног система је скинс музика, антиполитичко опредељење и, како они истичу, „понос”. Они су против расизма, сексизма и хомофобије. Између њих и нацистичких скинхедса се води „битка” око тога ко је наследник

³² Често се дешава и да се поздрављају са *Oi* (тако су се некада поздрављали енглески радници).

³³ Извор: <http://www.index.hr/vijesti/clanak/skinheadsi-provode-najavljene-quotcistkequot-po-zagrebu/422475.aspx>, 01.03.2015.

„оригиналних” тј. „традиционалних” скинхедса с почетка 60-их година. Па ипак, такав стил живота, који је бунтовничког карактера, често узрокује различите насилне испаде чак и код „шарповаца”. Иако их на основу програма и циљева које поседују можемо сврстати у левичарску опцију, ова врста скинхедса је углавном аполитичког карактера.

За разлику од „шарповаца”, „црвени” скинси или *рашовци* (RASH - Red & Anarchist Skin Heads) заступају екстремно левичарску, тј. анархистичку идеологију, па самим тим експлицитно показују и своје политичко опредељење. Настали су 1993. године у Њујорку након убиства једног хомосексуалца, иза кога су стајали расистички моптивисани скинхедси. Оно по чему се „црвени” скинхедси суштински разликују од нацистичких, јесте – идеологија. Наиме, њихове идеологије су дијаметрално супротне али их повезује животни стил и употреба насиља као основног метода деловања. Сматра се да су „црвени” скинси у чврстој вези са појединим екстремно левичарским покретима и партијама и да штите интересе радничке класе. С обзиром да је анархија идеологија којом се воде, онда је и разумљив њихов отпор према свему што персонификује државу и њен ауторитет, те се могу приметити чести сукоби са представницима полиције.

Музичке групе које кореспондирају са њиховом идеологијом су *The Redskins, Angelic Upstarts, Blaggers I.T.A., Skin Deep, Kortatu, Skalariak, Banda Bassotti, The Burial, Negu Gorriak, Opció k-95, Los Fastidios, Nucleo Terco, The Press* итд. Неке групе, попут *Negu Gorriak*, су мешавине контрадикторних идеологија. Овај бенд представља комбинацију левичарске дисидентске идеологије и баскијског национализма (сви чланови су пореклом Баскијци), те су им и песме на баскијском језику.³⁴

Када је реч о геј-скинхедсима они представљају групу која истиче своју неполитичност, мада узимајући у обзир њихов вредносни систем као и циљеве којима стреме, можемо рећи да претежно нагињу левичарској идеолошкој опцији. Овакво идеолошко опредељење геј-скинхедса је у најмању руку очекивано, с обзиром да левица по природи ствари штити интересе и права угрожених група, међу којима се свакако налазе и представници ЛГБТ популације.

Закључна разматрања

Истражујући утицај политике тј. идеолошких политичких аспеката на развој скинхедс покрета, можемо констатовати да се овај утицај мењао у зависности од времена и простора. Оно што треба имати у виду приликом изучавања скинхедс супкултуре, јесте да је њено примарно обележје 60-их година било класно, а да је политичку конотацију скинхедс покрет почео да показује тек крајем 70-их година 20. века, захваљујући демографским проме-

³⁴ Иако се у нашем језику усталио назив *баскијски језик*, исправније је говорити о *Еускара* језику.

нама које су се догодиле у британском друштву. Наиме, доласком имиграната из Пакистана и Индије, млади радници који су припадали скинхедс покрету почињу да осећају ксенофобију према странцима и то из социјално-економских разлога, страхујући да ће им новопридошли радници преузети посао. То је уједно и време настанка ксенофобије, расизма и нацизма у скинхедс покрету који полако почиње да добија обличја екстремно десничарске идеологије.

Како се утицај скинхедс супкултуре ширио из Велике Британије на амерички континент, тако је и скинхедс покрет добијао нове идеолошке димензије. Иако је расизам у скинхедс покрету у правом смислу речи процветао у САД (под утицајем Кју клукс клана), у овој земљи почиње да се развија и левичарска идолошка скинхедс опција која се може наћи у форми „шарповаца” и „рашоваца”. Тиме се потврђује наша почетна хипотеза у истраживању, а то је да је скинхедс покрет хетерогеног карактера и да се мора посматрати у контексту времена и простора појављивања. Не само да је скинхедс покрет неуједначен у погледу идеологије (иако је најдоминантнија и најраспрострањенија екстремно десничарска идеологија), већ се његова хетерогена димензија може експлицитно видети и када је реч о класној припадности. Настао најпре у радничким четвртима Лондона, скинхедс покрет је и репрезентовао маргиналне социјалне слојеве британског друштва. Међутим, данас се не може с поузданошћу тврдити да су сви скинхедси пореклом из нижих друштвених слојева, с обзиром да се у редовима скинхедса могу наћи и припадници средњих, па и виших друштвених слојева. Савремени скинхедс покрет показује све више интересовања за политику, поготово када је реч о екстремно десничарским скинхедс групама које су и најчвршће организоване.

Без обзира на политичке опције којима нагиње скинхедс покрет, оно што је *conditio sine qua non* његовог постојања јесте стил живота који имплицира бунтовништво, неконвенционално понашање, рушење постојећих друштвених правила, стил одевања и живота. Такође треба имати у виду да се скинхедс покрет стално мења и због природне смене генерација, јер не треба заборавити да су скинхедси млади људи који временом добијају нове животне улоге.

Управо због бунта који претежно кореспондира са младалачким периодом, скинхедс покрету се приписује да припада супкултури омладинаца. Иако многи на скинхедс покрет гледају као на само једну од пролазних фаза младалачког бунтовништва, унутар њега се могу наћи опасне групе и појединци који су спремни на вршење различитих облика идеолошки (пре свега десничарски) мотивисаног насиља.

Литература:

1. Borgeson Kevin, Valery Robin (2015): „Gay Skinheads: Negotiating a Gay Identity in a Culture of Traditional Masculinity”, *Journal of Men's Studies*, Vol. 23 (1)
2. Despotović, Ljubiša (2014): *Konstrukcija i dekonstrukcija identiteta*, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad

3. Đorić Marija (2014): *Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*, Nauka i društvo Srbije, Beograd
4. Đorđević, Dragoljub (2003): *Esej o skinhedima*, Komrenski sociološki susreti - Sven, Niš
5. Hebdige, Dick (2012): *Subculture: The Meaning of Style*, Taylor and Francis, 2 Hoboken
6. Marshall, George (1994): *Spirit of 69: A skinhead Bible*, Scotland: S.T. Publishing, Du-noon
7. Moore, Jack (1993): *Skinheads shaved for battles: a cultural history of American skinhe-ads*, Bowling Green, Bowling Green State Univ. Popular Press, Ohio
8. King, Stephen (2008): *Reggae, rastafari, and the rhetoric of social control*, Univ Pr Of Mississippi, Jackson
9. Sarabia Daniel, Shriver Thomas (2004): „Maintaining collective identity in a hostile environment: Confronting negative public perception and factional divisions within the skinhead subculture”, *Sociological Spectrum*, 24.
10. Simeunović, Dragan (2015): „Problem of Defining Extremism in the Contemporary Poli-tical Science”, *Nauka i društvo – Science and Society*, leto-1.
11. Travis Tiffini, Hardy Perry (2012) *Skinheads: a guide to an American subculture*, Greenwood, Santa Barbara, Calif.
12. Waldner, L. K., Martin, H., & Capeder, L. (2006): „Ideology of gay racist skinheads and stigma management techniques”, *Journal of Political and Military Sociology*, 34.
13. From Erih (1986): *Anatomija ljudske destruktivnosti – drugi deo*, Naprijed, Zagreb

SKINHEADS AND POLITICS: THE IDEOLOGICAL ORIENTATION AND IDENTITY OF THE SKINHEADS MOVEMENT

Summary: This paper examines the relationship between the Skinheads movement and politics, with an emphasis on the ideological aspects of the Skinheads movement. Even though „the first generation” of Skinheads has expressed impolicy, by showing interest in the class imprint of this youth subculture, today we can speak of the phenomenon of the Skinhe-ads groups which lean not only towards right wing, but also toward left wing ideological values. The purpose of this paper is determining heterogeneity of the Skinheads subculture in the political and class context. It has been determined that, apart from violent Skinheads groups (which are most dominant and most numerous), there are also such groups that advo-cate respect of the human rights, non-violence and anti-racism, which confirms the assump-tion that the Skinheads movement is of a diversified character, and that it do not possesses a unique ideology or a unique identity.

Key words: Skinheads, extremism, Nazism, anarchism, far right, far left, subculture, identity, ideology

СОЊА КУЗМАНЧЕВ СТАНОЈЕВИЋ*

Факултет за правне и пословне
студије др Лазар Вркатић
Нови Сад

УДК 316.48:316.728

Монографска студија
Примљен: 22.09.2015
Одобрен: 25.10.2015

ВРШЊАЧКО НАСИЉЕ КАО ОБЛИК РЕАЛИСТИЧНОГ СУКОБА:

Прилог социолошком разумевању насиља младих и међу младима

Сажетак: Насиље међу младима само је одјек ширег, данас и глобалног насиља. Оно је само његова појавна, али и највидљивија манифестација. Разумевање насиља младих и међу младима је, стога, немогуће без разумевања ширег социокултурног контекста у којем се јавља. Ван психолошких и биолошких објашњења узрока насиља, велики део људског насиља је друштвено по свом карактеру. Насиље као нешто што захтева интензивну друштвену акцију и интеракцију изискује потребу разумевања друштвеног. Главни циљ овог рада јесте да се укаже на теоријске изворе социолошког објашњења узрока насиља међу младима, при чему ће се пратити нит основне теоријске поставке рада која гласи: Насиље међу адолесцентском популацијом спада у реалистичне сукобе, што значи да насиље овде служи као средство да се дође до циља, односно да оно није само себи циљ. У том смислу се сматра да насиље међу младима и над младима представља више од исказивања агресивних нагона усред личних фрустрација насилника, с обзиром да фрустрације насилника нису само производ личних недостатака, већ и структурних, ситуационих и објективних околности. Сходно наведеном, смиривање агресивног нагона у правцу цивилизовања понашања или замене објекта фрустрације на које би се агресивни нагон преместио, није довољно само по себи. Овде није реч о инцидентним и изолованим случајевима, већ је реч о потпуном обесмишљавању вредности, о насиљу као невредности која постаје вредност – односно одраз вредносног система појединачних деликвентних супкултурних (контракултурних) група, с обзиром да се њиме постиже вредновање насилника као „важног“ у вршњачкој групи. Ово не значи, међутим, да у оваквим односима, уопште, нема елемената нереалистичних сукоба и „отпуштања тензија“, што се првенствено може видети у лакој замени „објекта фрустрације“.

Кључне речи: адолесценција, вршњачко насиље, насиље, девијантност, деликвенција, сукоб

* skuzmancev@gmail.com

Уводне напомене

Проблем насиља, девијантности, насилничког и агресивног понашања, теме су које вековима заокупљају пажњу филозофа и научника различитих научних дисциплина (од криминологије и социјалне патологије, преко антропологије, до психологије и социологије). Социолошко проучавање има своје специфичности у том погледу. Оно се разликује од психолошког и социјално-психолошког (што је за овај рад посебно значајно) највише по „углу гледања“, односно по *начину* на који приступа овом проблему. Без обзира на појединачне теорије и на чињеницу да су обе науке изнедриле више теорија које проблематизују дати проблем, може се рећи да постоји једна ствар која је општа: док се психологија превасходно занима за личност насилника, за индивидуалне узроке насиља и за агресивно понашање, социологију насиље, као и сваки *сукоб*, занима као друштвени однос, кроз анализу његових друштвених функција, његових узрока, услова и последица. Специфично, социологију насиље и сукоб занимају као *облици интеракције*.

Дилема која се јавља већ на самом почетку рада је одакле почети у покушају да се насиље социолошки разуме и проблематизује? Проблему насиља, уопште, посвећена је у социолошкој литератури значајна пажња. У литератури се могу наћи оцене, међутим, да проблему *насиља међу младима* (младих над младима), са изузетком студија насиља у школама, није посвећена довољна пажња. Насупрот томе, постоји бројна литература која се бави младалачким насиљем против других група или против друштва у целини (Recasens i Brunet 2007: 9).

Проблем насиља се јавља као једна од основних тема социологије девијантности и криминалитета (Von Trotha 2007: 5202). Девијантност је далеко шири појам од насиља, који у себе укључује разне појавне облике „девијантног“ понашања, који се могу кретати у распону од другачијег стила и изгледа који изазива чуђење, до крајње насилних облика и деструктивности. Око дефиниције девијантности и „нормалности“ у социологији не постоји консензус, него теоријски гап између функционалистичких схватања и интеракционистичких и социјално-конструкционистичких теорија етикетирања. С друге стране, девијантност није статична појава, већ зависи од времена и друштвених услова који је таквом проглашавају. И агресивност и насиље су некад сматрани „нормалним“ и „пожељним“ обележјима понашања¹, док су са процесом цивилизације трансформисани у непожељне и стављени под чврсту социјалну контролу *државе* (Elias 1978: 230), која једина има монопол и право, по Веберовој (Weber) дефиницији, на „леgitимно физичко насиље“ (Вебер 1998: 103).

У феноменолошком смислу, у појаве социјалних девијација се убрајају социјални конфликти са елементом насиља, деликвенција (криминалитет) и социјално патолошке појаве (Bošković 2007: 34).

¹ За разлику од модерног доба, у „средњем веку је друштвени притисак ишао у обрнутом правцу: пљачкање, туче, лов на људе и животиње, све су то биле уобичајене форме свакодневног живота, које су одговарале структури ондашњег друштва. Поготово за јаке и моћне, ово су биле радости живота“ (Elias 1978: 231).

Социолошке теорије девијантности имају дугу традицију. Она сеже до Диркема (Durkheim) и његовог разумевања нормалног и патолошког и посебно његовог разумевања злочина. Диркем је сматрао да је разлика између нормалности и патологије неопходно методолошко правило за проучавање друштва и друштвених појава. При томе, нормалне чињенице су „све оно што морају да буду“, док су патолошке „оне које би морале да буду другачије него што јесу“ (Dirkem 2012: 69). Прецизније, за Диркема је нормално оно што је просечно (уобичајено) за највећи број припадника одређеног друштва: „Нека друштвена чињеница је нормална за одређени друштвени тип, разматран у одређеној фази свог развоја, када настаје у просеку друштава те врсте, разматраних у одговарајућој фази њихове еволуције“ (Dirkem 2012: 83). Према Диркемовом мишљењу, криминалитет и злочин су *нормалне* друштвене чињенице „јер је друштво које би било њих ослобођено сасвим немогуће“ (Dirkem 2012: 85). Злочин је и функционалан у том смислу што све док постоји јачаће и оне друштвене институције које се баве његовим сузбијањем, односно они механизми социјалне контроле који су задужени за ресоцијализацију, кажњавање или реституцију. Дисфункционалност се јавља тек онда када злочин и криминал достигну и пређу, за сваки тип друштва, границе просека у њима (ibid: 84).

Типологије социолошких теорија девијантности су бројне. Она која се у овом раду сматра најпрецизнијом, с обзиром да произилази из основних теоријских поставки четири највеће теоријске традиције у социологији, је она коју је понудио Џонатан Тарнер (Turner). Према његовом мишљењу, у најважније социолошке теорије девијантности спадају: *функционалистичке теорије девијантности* (превасходно Мертонова (Merton) теорија структуралног напрезања, односно теорија аномије); *конфликтне теорије девијантности*; *интеракционистички приступи девијантности* (теорија етикетирања, теорија диференцијалне асоцијације) и *утилитарне теорије девијантности* (међу којима се издваја теорија контроле). Све наведене теоријске перспективе нуде теорију о узроцима девијантности: функционалистичка теорија подвлачи структурално напрезање или несаслађаност између културних циљева и расподеле средстава за њихово испуњење. Теорије конфликта сматрају да су казне и закони усмерени против сиромашних, а да су благонаклони према богатима. Интеракционистичке теорије подвлаче процес социјализације и етикетирање које се придодaje људима. Утилитаристичке теорије истичу прорачуне трошкова, улагања, ангажовања и убеђења приликом испољавања девијантних или конформистичких облика понашања (Turner 2009: 194-199).

У овом раду не постоји потреба да се све појединачне теорије детаљно проблематизују. Анализа је усмерена превасходно на оне теорије за које се сматра да пружају најбоље социолошко објашњење узрока девијантности и насиља, уопште, као и на оне теорије које су се посебно базирале на објашњењу проблема девијантности, криминалитета и насиља код омладине. Истовремено, теорије на које се указује у овом раду пружају најбољи, иако свакако не једини, оквир за потврђивање основне теоријске поставке рада.

При једном оваквом задатку је неопходно комбиновати закључке до којих су дошле најзначајније теорије макро и микросоциолошке традиције. Ово

становиште произилази из става да су теоријске оријентације макро и микро социологије подједнако вредне и значајне, односно да оне не морају нужно бити супротстављене, него, напротив, једне другима могу бити вредна допуна.

Уопштено говорећи, макросоциолошке теорије проблем девијантности, уопште, и насиља, специфично, посматрају као последицу ширих друштвених околности, које своје корене имају у друштвеној структури и/или култури, односно у посебним контракултурним групама. Микроинтеракционистичке теорије насиље посматрају превасходно кроз проблематизацију насилне ситуације и кроз проблем насиља као друштвене интеракције. Отуда оне у центар своје анализе стављају интеракцију „а не појединце, друштвену позадину, културу или мотивацију, што значи да оне сагледавају карактеристике насилних ситуација“ (Collins 2008: 1).

Основна теоријска поставка овог рада своје почетно теоријско упориште има у социолошким теоријама сукоба Георга Зимела (Georg Simmel) и Луиса Козера (Lewis Coser), специфичније, у једној од Зимелових пропозиција коју је Козер додатно разрадио и проблематизовао. То је пропозиција која анализира разлику између *реалистичних* и *нереалистичних* сукоба. У том смислу, основна теоријска поставка овог рада гласи: *Насиље међу адолесцентском популацијом спада у реалистичне сукобе, што значи да насиље овде служи као средство да се дође до одређеног циља, односно да оно није само себи циљ.*² Ово не значи, међутим, да у оваквим односима нема елемената нереалистичних сукоба и „отпуштања тензија“, што се првенствено може видети у лакој замени „објекта фрустрације“.

На овом месту је, најпре, неопходно означити шта су то реалистични, а шта нереалистични сукоби. Оригинална Зимелова пропозиција у вези са овим гласи:

„Ако сукоб настаје у циљу поседовања или контролисања нечега, због беса или освете... ограничен је чињеницом да, у суштини, сваки циљ може да се постигне на више начина. Жеља за поседовањем или потчињавањем, чак и за уништењем непријатеља, може да се задовољи другачијим комбинацијама и поступцима, а не само борбом. Када сукоб представља само средство које условљава више сврха, не постоји никакав разлог да се он спречава или избегава, под условом да може да се замени другим поступцима који обећавају исти успех. С друге стране, када га искључиво условљавају субјективна осећања, када постоје унутрашње силе које могу да се задовоље само путем борбе, његова замена другим средствима је немогућа; тада је само себи сврха и задовољство“ (Simmel 1903: 500-501).

Идући Зимеловим трагом, Козер је подвукао да је разликовање *сукоба као средства* и *сукоба као циља* суштинско обележје поделе на реалистичне и нереалистичне сукобе. У том смислу реалистични сукоби су они сукоби који „настају из фрустрације због одређених захтева унутар односа, из процене учесника о добицима, те који су усмерени на претпостављени фрустрирајући објекат“ (Koser 2007: 67). Нереалистични сукоби „иако укључују интеракцију двеју или више особа, нису условљени супротстављеним циљевима противни-

² Иако свакако не једини, али, у контексту вршњачких односа, вероватно најдоминантнији *циљ* младих састоји се у *прихватању од стране вршњачке групе*.

ка, него потребом за отпуштањем тензије, бар код једног од њих“ (Kozar 2007: 67). Нереалистичан сукоб „условљен потребом за отпуштањем агресивне тензије код једне или више особа у интеракцији, мање је 'стабилан' него реалистичан сукоб. Агресивност, која образује његову основу, лако може да се преусмери ка другим каналима, управо због тога што није ограничена на сам објекат који постаје мета због 'ситуационе случајности'. Уколико одређени објекат није доступан, тај сукоб ће највероватније да се манифестује на другачије начине“ (ibid: 68).

За разлику од нереалистичног сукоба, реалистичан сукоб „ће се завршити ако актер успе да пронађе подједнако задовољавајуће алтернативне начине за остварење циља. Код реалистичног сукоба постоје *функционалне алтернативе код средстава*“ (ibid: 68-69). С друге стране „код нереалистичног сукоба постоје само *функционалне алтернативе код објекта*“ (ibid: 69). Ово разликовање доприноси томе „да се избегне погрешка садржана у настојањима да се друштвени феномен реалистичног сукоба у целини објашњава у оквирима 'отпуштања тензија'“ (ibid: 69).

Два наведена типа сукоба представљају идеалне типове, што значи да је њихово разликовање превасходно могуће у аналитичке сврхе. Ниједан сукоб се не може посматрати као чисто реалистичан, нити чисто нереалистичан, али се захваљујући овој подели може доћи до сазнања о преовлађајућим карактеристикама једног и другог типа и на тај начин утврдити који су то преовлађујући елементи у свакој појединачној врсти сукоба. То значи да иако је полазна теоријска поставка овог рада да насиље међу младима ваља третирати као реалистични сукоб, то свакако не значи да у стварности ово, као и свако друго насиље, нема нереалистичне елементе: „Ситуације реалистичног сукоба могу да буду праћене, посебно тамо где не постоје одговарајуће мере за остварење борбе, нереалистичним сентиментима који су преусмерени од свог извора. У конкретној друштвеној стварности могу се пронаћи мешавине оба 'чиста' типа“ (Kozar 2007: 73).

Опредељење да се теоријска пропозиција реалистичних и нереалистичних сукоба лоцира на проблем вршњачког насиља има више разлога: 1) први од тих разлога је непосредно искуство српског друштва у којем је насиље међу омладинском популацијом велико, али и због евидентног пораста насиља међу младима на ширем, глобалном нивоу³; 2) други разлог се састоји у чињеници да су млади подложнији утицају вршњака, односно да се у адолесцентском периоду вршњаци појављују као једни од најважнијих агенаса социјализације међу младима и 3) трећи разлог је исти као и код великог броја теоретичара који се бавили проблемом девијантности, насиља и криминала – тај што је утврђено да је „од свих друштвених обележја повезаних са криминалом, старост вероватно једно од најзначајнијих... Криминал је појава најраспрострањенија међу омладином – ризик за учествовање у њему нагло опада са годинама“ (Plass 2007: 48).

³ Компаративна истраживања проблема насиља међу младима, са акцентом на његово изразитије јављање у слободно време и, посебно, ноћним изласцима, показују сличне карактеристике на европском нивоу (Gonzalez Zorilla 2007: 8).

Већина социолошких теорија које су развијене у XX веку и које су покушале да објасне криминалне и деликвентне преступе, у које спадају и деликти насиља, биле су усмерене на проблем лошег „понашања“ *младих*. Понашање је стављено под наводнике с обзиром да социологија не може, диркемовски речено, да објашњава психичке чињенице, нити понашање појединца. Али, „социолошко увиђање културних елемената у деликвенцији или у потчињености појединца сопственој вршњачкој групи, било је велики корак напред у објашњавању датог проблема“ (Yinger 1960: 628). С друге стране, иако социологија не проучава понашање појединаца, њу занима *друштвена интеракција* међу њима која се, опет, може одредити као „ситуација у којој су понашања (у најширем смислу) једног актера свесно реорганизована од стране и под утицајем понашања другог актера и *vice versa*“ (Turner 1988: 13-14).

Међу најпознатија социолошка објашњења девијантног и криминалног понашања младих убрајају се: *теорија деликвентних супкултура* Алберта Коена (Cohen) – у којој се деликвентно понашање младих разуме као последица другачијег сета контракултурних вредности (теза посебно проблематизована на примеру дечака из радничких породица и објављена у књизи *Деликвентни дечаки* 1955); Сајкове и Мацине (Sykes and Matza 1957) *технике неутрализације* – у којој се истражују технике младих за рационализовање лоших облика понашања; Сатерлендова и Крејсијева (Sutherland and Cressey 1960) *теорија диференцијалне асоцијације* – према којој се деца уче лошем понашању од оних са којима се удружују и Хиршијева (Hirschi 1969) *теорија социјалних веза* – према којој је степен и тип повезаности које деца имају са легитимним институцијама и вредностима друштва најзначајнија варијабла за одвраћање или неодвраћање од учествовања у криминалу (Plass 2007: 48).

Анализа насиља међу младима, међутим, не може бити изузета из сложеног контекста у којем се јавља (Gonzalez Zorrilla 2007: 7). Због тога се у једном делу рада говори о проблему насиља, девијантности и сукоба, уопште, због тога што социолошко проучавање датог проблема насиље међу младима не посматра као изолован проблем. У том смислу, „социолошко достигнуће у проучавању насиља састоји се у детаљној анализи социјалних услова и контекстуалне равни из којих и унутар којих насиље постаје манифестно“ (Koković 2010: 33). Социолошки се проблем насиља међу младима мора сагледати као производ ширег културног обрасца и као производ ситуационих и статусних фрустрација, који произилази из саме друштвене структуре. С друге стране, незаменљива вредност теорија које апострофирају значај интеракције, како би се схватило шта се дешава у самој ситуацији насилног сукоба, изискује обавезу коришћења резултата најважнијих микросоциолошких теорија насиља.

Појам насиља, вршњачког насиља и сукоба

Разумевање насиља захтева анализу многобројних фактора и аспеката, синтезу разних приступа који повезују насиље, промене и конфликте у друштву. Ако се насиље жели разумети у његовој вишеструкој димензионалности,

онда истраживање насиља треба темељити на широком социокултурном концепту. Студије насиља више није могуће третирали површно, искључиво – као негативан феномен у терминима агресивног понашања (Коковић 2005: 412). Отуда, „да би се разумело насиље, интердисциплинарни приступ се јавља као неминовност“ (Koković 2010: 32).

У литератури се могу наћи бројне дефиниције насиља. Ове дефиниције се разликују како с обзиром на почетне теоријске и методолошке позиције сваке појединачне науке која се бави проблемом насиља, тако и у зависности од основних критеријума помоћу којих се изводи дата дефиниција. Дефиниција која се може пронаћи у домаћој психолошкој литератури је она према којој се насиље може одредити као „намерно и неоправдано наношење штете другоме“ (Poradić 2009: 13). Оно што је посебно важно у овој дефиницији је елемент намерног наношења штете, што значи да се нпр. дечји несташлуци који нису покренути мотивом и намером наношења штете никако не могу разумети као насиље. Други део дефиниције који апострофира неоправданост наношења штете указује на то да се као насиље не може третирали оно што се правним речником карактерише као нужна самоодбрана.

Према Драгану Коковићу насиље се може одредити као „акт употребе силе против другог или према другом да би се остварио неки противправни или недопуштени циљ“ (Koković 2010: 28). При томе, „насиље није само физичко; видљива је тиха, а најчешће отворена доминација насиља над душом и духовним вредностима. Штавише, насиље постаје симбол, добија одређено ритуално значење, постаје саставни део животног стила и филозофије младих људи“ (Koković 2010: 27).

Насиље има своје бројне појавне облике: „насиље значи убити, уништити, наудити, опљачкати или избацити. Ово је пет основних облика насиља. Сви облици насиља представљају варијанте или мешавину ових облика“ (Von Trottha 2007: 5202).

Основни контекст овог рада представља насиље међу адолесцентском популацијом, које се у литератури назива и вршњачким насиљем (енгл. *peer violence*). Овај појам је свеобухватнији и шири од појма вршњачко злостављање (енгл. *bullying*). Вршњачко насиље је надређена категорија и не укључује нужно и злостављање, које представља тежи облик вршњачког насиља. Вршњачко злостављање се често догађа без очите провокације, а негативно понашање се може одвијати физичким контактом, речима, невербалном комуникацијом, намерним искључивањем из групе и на друге начине (Rajhvajn Bulat i Ajduković 2012: 168).

Појам насиља није исто што и појам конфликта, односно сукоба: иако је свако насиље сукоб, сваки сукоб није нужно и насиље. Конфликт уопште не мора да има у себи насилне елементе, нити насилне мотиве у виду наношења штете другоме.

Већ је речено да за разлику од психологије која се превасходно базира на насилничком и агресивном понашању и личности насилника, социологију сукоб, па и онај насилан, занима као друштвени однос и као друштвена интерак-

ција: „у проучавању ситуације сукоба у којој интеракција има највећи значај социолог мора да проучава однос сукоба са искључивим вредностима или различитим интересима за које се боре супротстављене стране“ (Kozer 2007: 71). За разлику од социолога, интересовање психолога „за мету агресивних нагона може бити сасвим споредно“ (ibid: 71).

Проблем сукоба је дуго времена био занемариван у социологији. С друге стране, дуго је био третиран као искључиво негативна и патолошка појава у складу са основним поставкама функционализма и, посебно, парсонијанског структурал-функционализма. Међутим, најбоље су социолошке теорије сукоба – међу којима су и теорије произишле из ових оквира⁴ – отишле даље од овога. Оно што је посебно важно када је реч о социолошким теоријама сукоба, јесте њихов заједнички покушај „да оду даље од манифестног, да се у настојању да се друштвене појаве и процеси објасне трага за оним латентним, оним што се ’одозго’ не види“ (Шљукић 2010: 361).

У том смислу, ове теорије сукобе не посматрају искључиво као негативне и патолошке појаве, које нарушавају друштвену равнотежу и друштвену хармонију. Још је почетком прошлог века Зимел утврдио да се “сукоби не своде на мехуриће ирационалности и апсурда“ (Lalman 2004: 159). Јер, Зимеловим речима „као што космос треба љубав и мржњу, силе привлачења и силе одбијања, како би имао облик, тако и друштву треба неки квантитативни однос склада и несклада, удруживања и конкуренције, добре воље и зле намере, како би успоставио одређени облик“ (Simmel 2009: 228). У том смислу, према Зимелу, „група која би била потпуно складна и хармонична, апсолутно јединствена, не само да је немогућа емпиријски, већ је лишена суштинског животног процеса и стабилне структуре“ (Simmel 1903: 491). Зимелово разумевање сукоба као облика интеракције извршило је пресудни утицај на касније разматрање проблема сукоба. Само разумевање интеракције је, према Зимелу, један од најзначајнијих задатака социологије (Ritzer 2008: 37). Бављење микросоциолошким проблемима и проблемима интеракције је један од најважнијих разлога што је Зимелово становиште пре других европских класичних теоретичара било примљено у САД-у, највише међу теоретичарима Чикашке социолошке школе (Johnson 2008: 54).

Настављајући Зимелово разумевање сукоба као „облика социјализације“⁵ и проблематизујући његове пропозиције, Луис Козер је у делу *Функције друштвеног сукоба* почетно одредио *друштвени сукоб* као „борбу око вредности и захтева за оскудним положајима, моћи и ресурсима, у којој су циљеви противника да неутралишу, повреде или униште своје супарнике“ (Kozer 2007: 14). Иако се на први поглед може учинити да ова дефиниција има искључиво нега-

⁴ Превасходно се мисли на дело Луиса Козера *Функције друштвеног сукоба* које је било „готово од пресудног значаја за даљи опстанак крутог и фрагилног језгра парсонијанског структурал-функционализма, управо у периоду успона и велике конкуренције мноштва алтернативних израстајућих парадигми. Тако је ово дело самом функционализму дало нови садржај и форму који су га учврстили за дужи период, те продужили век функционалистичке парадигматске супремације“ (Marinković 2007: 210).

⁵ С обзиром да је свака интеракција, према Зимелу, социјализација, сукоб је као једна од најинтензивнијих интеракција, логично, *облик социјализације* (Simmel 1903: 490).

тивни призив, читава Козерова књига састоји се, управо супротно, у наглашавању не само негативних, него и позитивних функција сукоба: „Бављење функционалним аспектима друштвеног сукоба не значи порицање чињенице да су неки облици сукоба заиста деструктивни за јединство групе или да воде дезинтеграцији одређених друштвених структура. Ипак, ово занимање за функционалне аспекте друштвеног сукоба служи да би уравнотежило анализу чије је друго становиште већ изнесено“ (ibid: 14).

Повезаност ова два становишта – Зимеловог разумевања сукоба као „базичног облика интеракције који је често блиско повезан са кохезијом“ (Johnson 2008: 39) и Козеровог даљег проблематизовања Зимелових пропозиција са посебним освртом на разумевање позитивних и негативних функција сукоба – представља вероватно један од најбољих доказа могућности повезивања микро и макросоциолошке традиције.

Социолошко проучавање насиља међу младима мора да покуша да одговори на питање који то друштвени узроци и услови доводе до његовог настанка, какву друштвену функцију насиље међу младима испуњава, какве друштвене односе насиље ствара и из каквих друштвених односа оно произилази и, у крајњој линији, на који начин насиље међу младима, које се мора схватити као одјек глобалног насиља, а не као изолован проблем, од невредности постаје „вредност“ и норма понашања којом се у датој вршњачкој групи стиче статус и углед?

Насиље међу младима као реалистичан сукоб:

Од питања доступности другачијих средстава да се дође до циља до питања насиља као невредности која постаје „вредност“

Рећи да је насиље средство не представља никакву новину. Према мишљењу Хане Арендт (Arent), насиље је „по својој природи инструментално: као и сва средства и насиље мора да има вођство и оправдање кроз циљ којем тежи. А оно чему је потребно да буде оправдано нечим другим не може бити суштина било чега“ (Arent 2002: 64-65). Дарендорф (Dahrendorf) је, такође, разликујући интензитет и насиље (класног) конфликта утврдио да се насиље односи на „средства која се користе у конфликту“ (Dahrendorf 1959, in: Johnson 2008: 377). Питање, дакле, није да ли је насиље средство или не, већ је питање у *доступности* другачијих средстава да се дође до циља.

Овде се долази до друге битне карактеристике насиља а то је да оно представља *немоћ*. Насупрот увреженом мишљењу и консензусу међу „политичким теоретичарима левице и деснице“ да „насиље није ништа друго до најфлагрантнија манифестација моћи“ (Arent 2002: 45), Арентова је поентирала не само разлику између *моћи* и *насиља*, него је развила аргументацију о томе да су ове појаве једна другој *опозити*⁶: „Моћ и насиље су супротности. Тамо

⁶ Иако се Арентова бавила превасходно проблемом насиља највећих размера, попут ратова и револуција, њена запажања о насиљу се могу применити универзално. Арентова је, наиме, запознала да се речи моћ, ауторитет, снага, сила и насиље у политичкој литератури доста често по-

где једно влада, друго је одсутно. Насиље се појављује тамо где је моћ угрожена... Насиље само може да уништи моћ; оно је потпуно неспособно да је створи... Насиље не може настати из своје супротности, а то је моћ“ (Arent 2002: 70-71). Свако опадање моћи јавља се као позивница за насиље – „ако ни због чега другог, оно због тога што они који држе моћ а осећају да им она измиче из руку, било да је то влада или да су то они над којима се влада, увек тешко одолевају искушењу да моћ замене насиљем“ (ibid: 110).

Питање насиља као немоћи повезано је и са питањем угрожености личног и социјалног *идентитета*. Оно улази у саму срж идентитета и интегритета тела и ума. Од највећег насиља попут геноцида и масовних истребљења до питања физичке и моралне патње појединца, његовог тела, достојанства и самопоштовања (Balibar 2009: 10-11). Насиље угрожава идентитет, али и угрожени идентитет повратно може да одговори насиљем. Проблем насиља, уопште, према Едварду Саиду (Said), повезан је са питањем изградње идентитета у модерним друштвима и он се јавља као последица нерешених тензија у њима: „У савременом свету такмичења између стабилних идентитета који извиру из националности, образовања, језика и религије, с једне стране и разних врста маргиналности и отуђености, с друге стране, остају почетне и нерешене тензије. Једна страна доминира и ближа је центру, друга страна се гура од њега, било у правцу насиља, било ка новим формама аутентичности као што су фундаменталистичке религије“ (Said 1988: 55-56).

Према Синиши Малешевићу „насиље нити је резултат урођене агресивности, нити екстерно узрокованих 'друштвених болести', већ је то нешто што захтева интензивну друштвену акцију“ (Malešević 2010: 3). Оваквим својим почетним ставом Малешевић се у *The Sociology of War and Violence* (2010) успротивио двома доминантним алтернативним гледиштима и становиштима о људској природи: 1) прва група становишта води од Макијавелија (Machiavelli) и Хобса (Hobbes) до данашњих неодарвинистичких интерпретација људске природе као искварене, превртљиве, похлепне, насилне, јер је *човек човеку вук* и 2) друга група становишта коју су заступали Русо (Rousseau), Кант (Kant), Пејн (Paine) – према којима су људска бића мирољубива, разумна, саосећајна и кооперативна, али због утицаја „друштвених болести“ постају насилна (Malešević 2010: 1-2). Док је „из прве перспективе друштво спољни гарант очувања реда које умирује звери у свима нама, из друге перспективе су модерна друштва одговорна за кварење есенцијално добре људске природе“ (ibid: 2). Иако су ове две доминантне групе становишта имале велики утицај у последња три века, ниједна од њих, према Малешевићу, не пружа социолошки прецизно објашњење међуљудских односа у ситуацијама насиља. Ван психолошких и биолошких објашњења узрока насиља, велики део људског насиља је *друштвено* по свом карактеру (ibid: 2). Сходно томе:

„Као људска бића, ми смо у стању и склони како себичности, тако и солидарности. Кључни парадокс Макијавели/Хобсове vs. Русо/Кантове дебате је да обема недос-

грешно третирају као синоними. Указујући на то да се овим речима означавају различити феномени, Арентова је као разлог њиховог изједначавања видела само једно – њихову заједничку функцију – све ове речи означавају средства помоћу којих човек влада над човеком (Arent 2002: 55).

таје социолошки поглед и да обе погрешно процењују друштвену реалност: поента је у томе што када делујемо у складу са Хобсовом визијом људске природе – као егоистичних бића која теже самоочувању – то радимо из врло русоовских разлога и скоро увек у русоовским контекстима. Као што су нам потребни други да бисмо убили, тако нам требају и други за које бисмо се жртвовали. Наша друштвена укорененост извор је и наше себичности и нашег алтруизма. Боримо се и убијамо најбоље у присуству других – да их импресионирамо, да им удовољимо, да им се приклонимо, да сакријемо страх, да профитирамо, да се не осрамотимо и због многих других разлога. Исте друштвене везе од нас праве подједнако и истовремено и мученике и убице. Историјско искуство показује да живот постаје 'сиромашан, гадан, бруталан и кратак', не када смо 'усамљени', већ када и због тога што живимо у групама. Чињеница да велики део нашег односа са насиљем и ратом јесте одређен нашим друштвеним карактером, сугерише то да бисмо их разумели, најпре морамо да разумемо друштвено“ (ibid: 3).

Социологија, према томе, мора да постави, за почетак, најважније питање: на који начин друштво *производи* насиље? Да би се одговорило на ово питање, најпре је неопходно почети са макросоциолошким објашњењима структуралних узрока насиља и девијантности уопште.

Једна од данас најразвијенијих социолошких концепција о факторима криминала, у које спадају и деликти насиља, јесте концепција *структуралног насиља* коју је крајем шездесетих година прошлог века први проблематизовао норвешки социолог и зачетник дисциплине мировних и конфликтних студија Јохан Галтунг (Galtung). Концепција структуралног насиља, у суштини, представља део теорије о пореклу агресивног испољавања из фрустрација, али инсистира на друштвеној структури као њиховом примарном изворишту (Jugović i dr. 2008: 448).

Галтунг је само *насиље* дефинисао као „сметњу основним људским потребама, која се може избећи, или ометање квалитета живота, које спушта степен задовољења људских потреба испод степена који би потенцијално био могућ“ (Galtung 1990: 292). Већ из ове дефиниције насиља је уочљиво да она превазилази оно што се обично сматра под њим (штета коју једна или више особа могу да нанесу другима). То је само једна, директна, врста насиља.

Фактор могућности избегавања и/или неизбежности је кључан у Галтунговој дефиницији насиља. Када нешто може да се избегне, али се то не учини, Галтунг сматра да је такав поступак по дефиницији насилан. Као пример структуралног насиља и као пример могућности избегавања негативног исхода Галтунг наводи пример медицинских услуга, које нису подједнако доступне свима: “Када би неко умро од туберкулозе у XVIII веку, тешко би се могло закључити да је реч о насиљу, јер је то било неизбежно, али ако би неко умро од туберкулозе данас, упркос свим медицинским ресурсима који постоје у свету, онда је према нашој дефиницији, насиље присутно“ (Galtung 1969: 168).

Галтунгов приступ врстама насиља полази не од начина на који се насиље врши, већ од субјекта који га врши. У том смислу, две основне врсте насиља Галтунг карактерише као *персонално* (директно) и *структурално* (индиректно) насиље. Главно питање од којег се полази приликом разликовања између

ове две врсте насиља је да ли постоји особа (субјекат) који дела. У том смислу, персонално насиље је оно насиље где је препозната и видљива особа која га врши; код структуралног насиља не препознаје се особа која врши насиље. У оба случаја жртве насиља могу бити убијене, повређене или изманипулисане, али док се у првом случају може доћи до конкретне особе која врши насиље, у другом то није случај. То значи да не мора постојати особа која директно повређује другу, већ је насиље уграђено у саму структуру друштва и показује се као неједнака расподела моћи и, последично томе, неједнака расподела животних шанси (Galtung 1969: 170-171).

Структурално насиље произилази из неједнаке дистрибуције моћи, која се даље манифестује у социјалним и економским неједнакостима (Ho 2007: 4). Изнад свега, структурално насиље проистиче из неједнако распоређене моћи да се *одлучује* о дистрибуцији ресурса: зарада, могућности образовања, доступности медицинских услуга итд. Отуда се оно показује и осећа као социјална неправда (Galtung 1969: 171).

Постоји још једна врста насиља коју је Галтунг у свом каснијем раду проблематизовао. Међутим, то није самостална врста насиља, већ је, пре, „оправдање“ за персонално и структурално насиље. То је оно што је Галтунг назвао *културним насиљем*. Под културним насиљем, Галтунг подразумева „оне аспекте културе, симболичну сферу људског постојања (утеловљену у религији, идеологији, језику, уметности, науци), која може бити искоришћена да оправда или да легитимише персонално или структурално насиље“ (Galtung 1990: 291). Према Галтунгу, културно насиље чини да директно и структурално насиље изгледа, чак и да се осећа, исправно – или, у најбољу руку, као да није погрешно. Студије културног насиља осветљавају начине на које акти директног и чињенице структуралног насиља бивају легитимисане и прихваћене у друштву. Један начин на који културно насиље функционише је да „мења моралну боју“ од лоше ка доброј, или, у најмањем, прихватљивом; као пример се може узети „убиство у име земље је исправно; убиство у своје име није“ (Galtung 1990: 291-292). Други начин може да буде такав да се стварност прикаже толико мрачном, да људи уопште не примећују акте или факте насиља или их не разумеју као насиље (ibid: 292).

Бројна емпиријска истраживања су утврдила да је веза између структуралног и персоналног насиља позитивна и снажна: „они који су хроничне жртве структуралног насиља, окрећу се директном насиљу; насиље је одговор људи који се осећају понижено и одбачено, инфериорно и неадекватно, а структурално насиље управо појачава та осећања“ (Jugović i dr. 2008: 448). Зато и „није изненађење да се они чије су животне шансе истопљене, а то су великим делом млади, одлучују и на насиље као пут личног, али и (само)деструктивног испољавања“ (ibid: 454). Међутим, то што структурално насиље може да изазове пораст персоналног насиља, то не значи да до њега *неопходно* долази. Ипак, теоретичари који су узрок девијантности пронашли у друштвеној структури, у великој мери дају право оваквом суду.

Једна од таквих теорија је теорија аномије или структуралног напрезања Роберта Мертонa. Настала из функционалистичког крила, ово је вероватно једна од најутицајнијих теорија девијантности у социологији. За разлику од Галтунговог одређења насиља преко апострофирања могућности или немогућности задовољења *потреба*, Мертон апострофира неједнаку доступност легитимних *средстава* за остварење (колективно постављених) *циљева* као основни извор девијантности уопште.

Критикујући биологистичке теорије у објашњењу девијантног понашања, Мертон је инсистирао на становишту да какву год улогу биолошки импулси имали у девијантном понашању, они не могу да дају одговор на питање „зашто интензитет девијантног понашања варира у различитим друштвеним структурама, односно зашто она имају различите облике и обрасце девијантности“ (Merton 1968: 185). У том смислу, основни задатак његовог есеја *Social Structure and Anomie* је био да пружи „систематски приступ анализи друштвених и културних извора девијантног понашања“, са циљем да открије „како неке друштвене структуре врше притисак на одређене особе у друштву да се понашају неконформистички, пре него конформистички“ (Merton 1968: 186). Његов социолошки приступ апострофира, сходно наведеном, да се у друштвеним групама које су подложније таквим притисцима, могу очекивати прилично високе стопе девијантног понашања, што значи да их не производе биолошки, већ фактори социјалне ситуације у којој се те групе налазе (ibid: 186). Међу неколико елемената друштвене и културне структуре постоје два елемента која су од највеће важности. Први се састоји од културно дефинисаних *циљева*, сврха и интереса, који су заједнички и легитимни за, мање-више, све чланове друштва. Други се односи на прихватљиве (културно и друштвено дефинисане) начине, односно *средства за достизање тих циљева*. У сваком друштву постоје институционални начини на које је регулисано достизање датих циљева. Друштва се, сходно томе, разликују по степену усклађености циљева и институционализованих начина/средстава њиховог достизања. Истовремено, у сваком друштву постоје нормe које регулишу понашање његових припадника. Али, друштва се међусобно разликују по степену тих (неписаних и писаних) норми која су ефективно интегрисана са циљевима који стоје високо на хијерархијској лествици културних вредности (ibid: 186-188). Висока стопа девијантности се јавља када су легитимни начини за постизање тих циљева ограничени, што међу онима који немају приступ легитимним ресурсима за остварење циљева ствара раскорак између циљева и средстава за њихово остварење. Као пример велике неусклађености између циљева и институционализованих средстава за њихово достизање, Мертон наводи сопствено (америчко) друштво и савремену америчку културу у којој се као главни циљ и основно мерило успеха јавља стицање богатства (ibid: 193).

Мертон се посебно интересовао за начине на који се *појединци* адаптирају на институционализована средства за остварење културно дефинисаних циљева и, сходно томе, направио је типологију која се састоји од пет основних оријентација, које су реакција на постизање, то јест непостизање циљева – конформизам, иновација, ритуализам, побуна и повлачење (ibid: 194).

Насупрот макросоциолошкој анализи проблема девијантности са становишта разматрања његових извора у друштвеној структури, који се јавља као последица несагласја између циљева и средстава, микросоциолошке су теорије анализу свеле на разумевање карактеристика процеса социјалне интеракције кроз које се обрасци девијантног и криминалног понашања уче и преносе. Сатерлендова *теорија диференцијалне асоцијације*, произишла из Чикашке социолошке школе, једна је од најпознатијих теорија која је криминално понашање, уопште, објашњавала преко процеса социјалне интеракције. Према Сатерленду је криминално понашање резултат процеса социјализације, током којег се криминалне „дефиниције“ не преносе само путем културе, већ су оне научене кроз процес социјалне интеракције са блиским групама. Ову своју основну поставку Сатерленд је, заједно са Крејсијем, операционализовао и развио преко *девет* пропозиција:

1. *прва пропозиција* – криминално понашање је научено;
2. *друга пропозиција* – криминалци и девијанти не морају сведочити криминалном понашању да би га научили, већ се, пре, оно учи кроз интеракцију и комуникацију;
3. *трећа пропозиција* – криминално и девијантно понашање се највише учи у директном контакту са блиским, интимним групама, а мање путем имперсоналне комуникације (телевизије, филмова, штампе);
4. *четврта пропозиција* – учење криминалних техника и радњи није једино што се научи у процесу интеракције, појединци, при томе, уче и асимилију друштвене, културне и психолошке ставове који покрећу, па и оправдавају, кршење норми;
5. *пета пропозиција* даље разрађује мотивацију и мишљења којима девијант оправдава кршење закона;
6. *шеста пропозиција* – интеракција са прокриминалним групама не мора нужно да изазове криминално понашање; појединац ће постати деликвент само уколико дефиниције које фаворизују кршење закона надвлађају дефиниције које га не фаворизују;
7. *седма пропозиција* – колико често, колико дуго, колико рано у животу и од кога је особа изложена криминалном удруживању ће утицати на то да ли ће постати деликвент; деца која су често, дуго и од малена изложена њему имају већу шансу да ће се понашати криминално;
8. *осма пропозиција* разматра подробније логику која стоји иза процеса учења криминалног понашања – та логика је иста као и код било ког учења, она подразумева не само репродуковање понашања, већ и његово разумевање и развијање;
9. последња, *девета пропозиција*, поентира важном тврдњом да мотивације за криминално понашање не могу бити исте, те да, према томе, криминал не може бити резултат неких општих потреба и вредности, као што је жеља за обогаћивањем или бољим друштвеним положајем (Sutherland and Cressey 1960: 123-124).

Неопходност приближавања теорија девијантности са макросоциолошког аспекта и његовог разумевања кроз анализу интеракције са микросоциолошког становишта је нешто на шта је указивао Алберт Коен. Наиме, он је у свом чланку *The Sociology of the Deviant Act* (1965) покушао да приближи Мертонову теорију аномије са интеракционистичким теоријама девијантности. У том смислу, Коен је замерио Мертону што је анализу свео на начине на који се

појединци, или носиоци друштвених улога, адаптирају на институционализована средства за остварење циљева, занемаривши проблем интеракције. Према Коену је сама „историја девијантних аката историја процеса интеракције... А направи покрет у девијантном правцу – Б одговори – А узврати итд.“ (Cohen 1965: 9).

Наиме, Коен је сматрао да је велики део девијантног и деликвентног понашања *групна* активност и да је оно производ интеракције са другима који имају исто или слично искуство у немогућности остварења циљева. Ова интеракција доводи до стварања деликвентне супкултуре (контракултуре) са својим специфичним нормама и вредностима, која је у суштини проистекла из истоветних статусних фрустрација као главних извора деликвенције (DeKeseredy et al. 2005: 39-40).

У том смислу, Коен је сматрао да Мертонова теорија аномије нужно захтева одређене измене и допуне (ibid: 39). Због тога је Коен допунио и модификовао његово схватање девијантности, сврставајући девијантне у домен деликвентне супкултуре. Он је потврдио Мертонову генералну претпоставку о друштвеној структури као основном извору девијантности, али је додао да постоје облици девијантног (и деликвентног) понашања који се не односе на колективно постављене циљеве у такозваној матичној култури и широком друштвеном контексту. То значи да постоји читав низ одступања од уврежених, просечних и нормалних понашања, који су део ужих супкултурних вредносних оријентација и нормативних образаца, а не друштвено-културних у ширем смислу. Такође, Коен је скренуо пажњу на то да је системска неједнакост или системска неједнака расподела моћи, угледа и материјалног богатства, извор друштвено-културне депривације, те су девијантна и деликвентна понашања реакције које проистичу из статусних фрустрација (Marinković 2008: 104-105).

Ове своје генералне претпоставке Коен је извео из тестирања омладинских контракултура и своја становишта изнео у књизи *Деликвенти дечаци* (*Delinquent boys* 1955). Коен је запазио да се дечаци из ниже радничке класе, који су фрустрирани својим положајем у животу, често удружују у деликвентне супкултуре (контракултуре), као што су банде. У њима се одбацују вредности средње класе и замењују се вредностима и нормама које славе пркос и ниподаштавање, као што су деликвенција и други акти неконформизма (Giddens 2006: 798).

Према Коеновом мишљењу, карактеристичан образац деликвентног понашања представља колективну реакцију на проблеме или незадовољства која искушавају дечаци који су присиљени да се прилагоде нормама и вредностима културе доминантне средње класе. Младићи из радничке класе су у том случају суочени са две могућности: *прва* је да се угледају на образац „момака са колеца“ – којој се у стварности приклања мањина и која, отуда, производи само индивидуалну друштвену покретљивост и *друга* је да се приклоне образцу „дечака са угла“ који наглашава прилагодљивост групи. Због фрустрација које произилазе из неуспеха да се приближе свету средње класе, младићи из

радничке класе експлицитно одбијају и ниподаштавају њихове стандарде, усвајајући сопствене насупрот њиховим. Прихватање ових стандарда омогућава да деликвент стекне положај и углед у очима својих другара деликвената. Једном створен контракултурни образац привлачи нове присталице као одговор на немогућност решења различитих проблема (Bailey 1956: 215).

Сходно наведеном, девијантни и насилни обрасци понашања, који се јављају у оквирима ових контракултурних група, представљају одговор на немогућност приближавања свету средње класе и отуда се у њиховим оквирима стварају нове норме и нове вредности као контрапункт вредностима које су им углавном недостижне. Дакле, реч је о интернализацији другачијих вредности које у оквирима ових група омогућавају младићима из радничке класе да стекну важност у очима својих другара. Агресивност и насилништво се, отуда, у овим групама могу појавити као за те групе не само нормални, већ и престижни обрасци понашања. У том смислу, „понашања и вредности која представљају изокренуте вредности друштва у целини, постају начини да се у датој групи стекне статус и углед. На овај начин, деликвентна супкултура помаже да се разреши проблеми проистекли из статусних фрустрација“ (DeKeseredy et al. 2005: 40).

Оно што је приметно у разматрању свих наведених теорија је то да проблем насиља и девијантности, уопште, експлицитно или имплицитно, приписују сиромаштву и неједнакостима. Овим се социолошки, међутим, не могу објаснити разни отворени или прикривени облици деликвентног и насилног понашања међу младима уопште. С друге стране, насупрот разумевања девијантности као рационалне и инструменталне активности (као код Мертонa) постоји читав низ девијантног и деликвентног понашања који представља ирационално, експресивно и деструктивно понашање, које се не може објаснити несагласјем између циљева и средстава, нити се може приписати другачијим вредностима посебних, контракултурних група које се јављају као одговор на статусне фрустрације.

Можда најбоље објашњење за ово пружа студија *The Saints and the Roughnecks* Вилијама Чемблиза (Chambliss) која показује исте или сличне девијантне образце понашања код богатих и сиромашних младића, али битно другачију реакцију друштва. Чемблиз је две године посматрао две групе средњошколаца: Свеце и Грубијане. Током овог периода, Чемблиз је запазио две кључне ствари: *прва* – ниво деликвенције у обема групама је био углавном исти и *друга* – док ниједан Светац није ухапшен за различите деликвентне и криминалне активности у којима је учествовао (видљивост њихових прекршаја била је незнатна, јер су својим колима могли да се одвезу далеко од места становања, а евентуални видљиви изгреди били су карактерисани као „повремене смицалице“), Грубијани су били редовно у проблему са полицијом и са заједницом, уопште (Chambliss 1973: 27; DeKeseredy et al. 2005: 12). За разлику од Грубијана, који нису били тако „васпитани, пристojни, лепо обучени, богати“, Свеци никад нису били перципирани од полиције и заједнице као деликвенти (Chambliss 1973: 27). Селективна перцепција и етикетирање допринели су томе да и касније у животу Свеци буду успешни људи, док су Грубијани углавном

били неуспешни, неки од њих су завршили и у затвору: „заједница је на Грубијане гледала као на проблематичне дечаке и они су се сложили са том перцепцијом“ (Chambliss 1973: 30). У том смислу, Чемблизова студија је пример како негативне рекције друштва могу да воде до каријере секундарне девијантности, јер резултира немогућношћу особе да буде „нормална“ када је већ једном проглашена за „девијантну“ (DeKeseredy et al. 2005: 12; Giddens 2006: 810). С друге стране, ова студија је одличан пример повезаности макро и микросоциологије у објашњењу девијантности, односно одговора на питање како класна структура друштва доприноси томе да се неко етикетира као девијант (Giddens 2006: 810).

Чемблизова студија је, поред наведеног, и пример како се може емпиријски истраживати проблем деликвенције и насиља међу младима, ван најчешћих и, посебно у оваквим случајевима, недовољних анкетних истраживања. Чемблиз је две године посматрао младиће и на тај начин је могао да види и да детаљно опише бројне проблематичне ситуације и радње које су чинили и да, потом, у додатним интервјуима чује на који су начин они перципирали своје понашање. С друге стране, пратећи реакције полиције и шире заједнице, Чемблиз је могао да детектује различите начине реаговања на поступке две групе младића.

Вршњачко насиље и вршњачко злостављање представљају веома изражен и чест проблем посебно у узрасном добу средњошколаца, иако се и та граница све више помера на доле. Само вршњачко злостављање има бројне појавне облике – од физичког малтретирања до разних, много чешћих, облика социјалног искључивања деце од стране вршњака: оговарања, исмевања, подругивања, вређања (Collins 2008: 163). Колинс наводи две врсте вршњачког злостављања: *колективно злостављање* над „вечитим жртвеним јарцима“, које деца и не перципирају као такво, већ сматрају да се само „добро забављају“, док им, с друге стране, статусни систем граница не допушта да према жртви осећају емпатију и индивидуално „специјализовано“ *злостављање појединаца* који вребају посебно слабије од себе. Они временом постају посвећени улози злостављача, развијају „вештине“ злостављања и симбиотски однос са својим жртвама. Једном успостављени злостављачки односи имају тенденцију да трају и годинама (Collins 2008: 164).

Важније од набрајања појавних облика и врста злостављања је питање *зашто* деца учествују у њему? Одговор на ово питање лежи у чињеници да појединачни положај сваког детета зависи од ранга оних са којима се удружује и оних са којима се не удружује. У том смислу, делећи се у групе, деца имају тежњу да припадају оној групи која је етикетирана као пожељна и омиљена, по цену одбацивања и пријатеља из детињства, уколико они спадају у „непожељне категорије“. Мотивисани вишим положајем у „школској хијерархији“, стичући статус који је превасходно базиран на „доброј забави и хумору“, деца своју супериорност изражавају оговарајући, малтретирајући и понижавајући друге (Collins 2008: 163). Отуда, насилничко и девијантно понашање, уопште, нису само одраз појединачне личности, већ и структуре групе у којој се таква понашања одвијају. Повреда очекивања које група искушава, као и норми ко-

јих се држи, израз су културних и структуралних аспеката групе (Dentler and Erikson 1959: 98). У овим се оквирима велики део вршњачког насиља, али и жмурења на њега, може разумети као производ таквог вредносног система у којем се кроз насилништво као групни *modus vivendi* постиже вредновање насилника као „важног“ у вршњачкој групи.

Закључак

Сумирајући наведено, може се рећи да је насиље међу младима само одјек ширег друштвеног насиља. Велики део насиља, ван изолованих и инцидентних случајева, као израз фрустрација, проистиче из саме друштвене структуре, из неједнаке расподеле моћи, богатства и угледа, из неједнаке расподеле животних шанси, као реализовани бес произведен због осећања социјалне неправде. Као одговор на ово, насиље међу младима се јавља као манифестација те немоћи и, више од тога, као колективна манифестација немоћи која може да доведе до стварања контракултура.

Међутим, насиље међу младима не мора уопште бити израз статусних фрустрација. Тиме се не могу објаснити разни насилни обрасци понашања младих који немају никакве везе са друштвеним положајем. Вршњачко насиље у целини се не може објаснити преко статусних фрустрација. То, међутим, не значи да оно не захтева социолошко објашњење, већ само да захтева другачији социолошки приступ који објашњава због чега се оно јавља. У оба случаја, насиље служи као средство да се дође до циља, да се буде прихваћен од стране вршњачке групе, било оно перципирано као насиље или једноставно схваћено као „добра забава“, оно служи да би се одобровољили, да би се свидели, да би се импресионирали други. У том смислу, насиље као невредност постаје уобичајени облик понашања, и, још опасније, „вредност“ која се у ширем друштву нормативно осуђује, али се у реалности објективно увећава.

Литература:

1. Arent, Hana (2002). *O nasilju*. Beograd: Alexandria Press; Nova srpska politička misao.
2. Bailey C. Wilfrid (1956). Book Review: Cohen, Albert (1955). *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*. Glencoe: The Free Press. *American Anthropologist* 58 (1): 215-216.
3. Balibar, Etienne (2009). Violence and Civility: On the Limits of Political Anthropology. *Brown University and Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 20 (2-3): 9-35.
4. Bošković, Milo (2007). *Socijalna patologija*. Novi Sad: Univerzitet: Pravni fakultet.
5. Chambliss J. William (1973). The Saints and the Roughnecks. *Society* 11 (1): 24-32.
6. Cohen K. Albert (1965). The Sociology of the Deviant Act: Anomie theory and Beyond. *American Sociological Review* 30 (1): 5-14.
7. Collins, Randall (2008). *Violence: A Micro-sociological Theory*. Princeton University Press.
8. DeKeseredy S. Walter et al. (2005). *Deviance and Crime: Theory, Research and Policy*. Matthew Bender & Company, Inc.

9. Dentler A. Robert and Kai T. Erikson (1959). The Functions of Deviance in Groups. *Social Problems* 7 (2): 98-107.
10. Dirkem, Emil (2012). *Pravila sociološke metode*. Novi Sad: Mediterran publishing.
11. Elias, Norbert (1978). On Transformations of Aggressiveness. *Theory and Society* 5 (2): 229-242.
12. Galtung, Johan (1969). Violence, Peace and Peace Research. *Journal of Peace Research* 6 (3): 167-191.
13. Galtung, Johan (1990). Cultural Violence. *Journal of Peace Research* 27 (3): 291-305.
14. Giddens, Anthony (2006). *Sociology*. 5 th edition, Polity Press.
15. Gonzalez Zorrilla, Carlos (2007). Presentation. In: Recasens i Brunet, Amadeu (ed.) (2007). *Violence Between Young People in Night-time Leisure Zones: A European Comparative Study*. VUBPRESS Brussels University Press.
16. Ho, Kathleen (2007). Structural Violence as a Human Rights Violation. *Essex Human Rights Review* 4 (2): 1-17.
17. Johnson, Doyle Paul (2008). *Contemporary Sociological Theory: An Integrated Multi-level Approach*. New York: Springer Science + Business Media, LLC.
18. Jugović, Aleksandar i dr. (2008). Socijalne nejednakosti i siromaštvo kao društveni kontekst kriminala. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 2 (2): 447-461.
19. Коковић, Драган (2005). *Пукотине културе*. Нови Сад: Прометеј.
20. Koković, Dragan (2010). *Društvo, nasilje i sport*. Novi Sad: Mediterran publishing.
21. Kozar, Luis (2007). *Funkcije društvenog sukoba*. Novi Sad: Mediterran publishing.
22. Lalman, Mišel (2004). *Istorija socioloških ideja, II tom. Od Parsonsa do savremenih sociologa*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
23. Malešević, Siniša (2010). *The Sociology of War and Violence*. Cambridge University Press.
24. Marinković, Dušan (2007). Luis Kozar: čovek ideja – pogled sociologa. U: Kozar, Luis (2007). *Funkcije društvenog sukoba*. Novi Sad: Mediterran publishing.
25. Marinković, Dušan (2008). *Uvod u sociologiju: osnovni pristupi i teme*. Novi Sad: Mediterran publishing.
26. Merton, Robert (1968). *Social theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
27. Plass S. Peggy (2007). Age and Crime. In: Ritzer, George (ed.) (2007). *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd.
28. Popadić, Dragan (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju.
29. Rajhvajn Bulat, Linda i Marina Ajduković (2012). Obiteljske i psihosocijalne odrednice vršnjačkog nasilja među mladima. *Psihologijske teme* 21 (1): 167-194.
30. Recasens i Brunet, Amadeu (2007). Violence among juveniles in leisure areas: a comparative approach. In: Recasens i Brunet, Amadeu (ed.) (2007). *Violence Between Young People in Night-time Leisure Zones: A European Comparative Study*. VUBPRESS Brussels University Press.
31. Ritzer, George (2008). *Modern Sociological Theory*. New York: McGraw-Hill International Edition.
32. Said, Edward (1988). Identity, Negation and Violence. *New Left Review* 1 (171): 46-60.
33. Simmel, Georg (1903). The Sociology of Conflict I. *American Journal of Sociology* 9: 490-525.
34. Simmel, Georg (2009). *Sociology: Inquiries into the Construction of Social Forms*, Volume I. Leiden; Boston: Brill.
35. Sutherland H. Edwin and Donald R. Cressey (1960). A Theory of Differential Association. In: Cullen T. Francis and Robert Agnew (eds.) (2006). *Criminological Theory: Past to Present*. Los Angeles: Roxbury Company.

36. Шљукић, Срђан (2010). Сукоб из угла друштвене и културне динамике. Зборник *Сусрет култура*, књига I: 355-361.
37. Turner H. Jonathan (1988). *A Theory of Social Interaction*. Stanford University Press.
38. Turner H. Džonatan (2009). *Sociologija*. Novi Sad: Mediterran publishing; Beograd: Fakultet političkih nauka.
39. Вебер, Макс (1998). *Духовни рад као позив*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
40. Von Trotha, Trutz (2007). Violence. In: Ritzer, George (ed.) (2007). *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing Ltd.
41. Yinger J. Milton (1960). Contraculture and Subculture. *American Sociological Review* 25 (5): 625-635.

PEER VIOLENCE AS A FORM OF REALISTIC CONFLICT:

Contribution to sociological understanding of youth violence and violence among young

Summary: Youth violence is just a repercussion of wider violence and global violence today. It is only his phenomenal, but the most visible manifestation. Understanding of violence among youth is, therefore, impossible without understanding the broader sociocultural context in which it occurs. Beyond psychological and biological explanations of the causes of violence, much of human violence is social in nature. The main goal of this paper is to point out the sources of sociological theory to explain the causes of youth violence, where will follow the thread of the basic theoretical hypothesis of this article: Violence among adolescent population is one of the realistic conflicts, which means that violence serves as a tool to reach a certain goal, and that it is not an end in itself. In this regard it is considered that violence between youth and against youth is more than expressing aggressive impulses due to personal frustration bullies, given that frustration bullies are not just a product of personal shortcomings, but also structural, situational and objective circumstances. Accordingly, calm aggressive drive towards civilizing behavior or replacement facility frustrations he would urge aggressive moved, it is not enough by itself. We're not talking about the incident and isolated cases, but in terms of total value rendered senseless, violence that non-values as being the value that reflect the value system of the delinquent subcultural groups since it achieves evaluate the bully as "important" in peer group. This does not mean, however, that in such relationships, in general, there is no element of unrealistic conflict and „releasing tension“, which primarily be seen in the easy replacement of „object of frustration“.

Key words: adolescence, peer violence, violence, deviance, delinquency, conflict

МИЛОШ ЛУЧИЋ*

Висока школа за пословну
економију и предузетништво (ПЕП)
Београд

ДЕЈАН Р. ДАШИЋ**

Академија за пословну економију
Чачак

УДК 316.334.2:338.1

Монографска студија

Примљен: 11.09.2015

Одобрен: 18.10.2015

ОДЛУЧИВАЊЕ У КРИЗНИМ СИТУАЦИЈАМА

Сажетак: Данас се пред менаџере постављају тешки и сложени задаци на које они, посебно у кризним ситуацијама, морају, да одговоре брзим доношењем читаве лавине одлука које треба да буду засноване на провереним анализама и информацијама. Предмет истраживања овог рада је одлучивање у кризним ситуацијама које могу нарушити и угрозити пословање организација које су са њима суочене. Адекватним вођењем односа са јавношћу криза се може знатно ублажити, а репутација дате организације одржати. Циљ овог рада је да прикаже начине како једна организација може успешно да савлада кризну ситуацију и да укаже на способност компаније да „искомуницира“ позитивне компоненте кризе како би се показало да криза не мора да представља само непријатну и негативну појаву већ да може представљати и један продуктиван процес. Рад је конципиран тако да следи структуру која у првом делу даје дефиниције и општа објашњења процеса одлучивања у кризним ситуацијама. Посебан део рада обрађује фазе одлучивања, улогу и значај одлучивања, као и услове доношења одлука. Такође, предмет посебне анализе су типови криза, животни циклус кризе, као и методе одлучивања. Методолошки приступ истраживања захтева примену аналитичких и општенаучних метода. У завршном делу рада приказан је утицај медија у кризним ситуацијама.

Кључне речи: криза, неизвесност, одлучивање, планирање, ризик, стратегија

Увод

Сматра се да је одлучивање суштинска односно централна функција менаџмента. Посебан значај се даје савременој теорији одлучивања која обухвата системску анализу, тимски метод рада, квантитативне научне методе, примену информатичке технике и технологије као подршку одлучивању, као и узимање у обзир искуства, интуиције и логичке анализе доносиоца одлука. Значај одлучивања се огледа у томе што од одлука које се доносе, зависи како будућност појединаца тако и будућност организација.

* milosmisalucic@gmail.com

** drddasic@gmail.com

Одлука као акт руковођења представља резултат одлучивања менаџмента, којим се на обавезујући начин по потчињене синтетизују њихове обавезе, активности и структура у одређеном простору и времену ради остваривања дефинисаних циљева. Одлучивање је мисаони процес у којем руководилац на основу процене ситуације – предвиђања развоја стања, појава и догађаја доноси одлуку која представља избор између више могућих варијанти, у складу са основном замисли, тј. циљевима који се желе остварити и критеријума за вредновање степена њиховог остварења. (Мучибабић, Субошић, 2009: 237).

Одлучивање има највећи значај када се организација нађе у кризној ситуацији, која по правилу готово увек представља фактор изненађења за саму организацију. Реч криза потиче од грчке речи „krisias“ коју је Хипократ користио као термин да опише кључни фактор болести, а која у изворном значењу подразумева обрт, преокрет, наступање одсудног тренутка, док у фигуративном смислу означава прекретницу, поремећај, збрку (Вујаклија, 1966: 485), као и од речи „krinein“ што значи одлука или суд, па криза у преводу значи борити се, одлучити, спорити се.

Понашање организације у међународном економском простору се обликује према условима окружења и променама у њему. Те промене могу да представљају шансе или опасности за присутна предузећа па захтевају благовремено и правилно реаговање. Предузеће може својом пасивношћу да угрози сопствену егзистенцију, као и свој опстанак, јер препуштањем конкурентима део свог тржишног сегмента, предузеће постаје осетљивије, нестабилније и рањивије и на тај начин губи своју конкурентску позицију.

Преко могућности и способности да се процене, предвиде, дефинишу и санирају кризне ситуације у савременим међународним односима обавља се перцепција угледа одређене државе у међународној заједници. Моћне и утицајне земље имају посебна министарства за ванредне ситуације, док мање државе имају специјализоване агенције које се баве кризним ситуацијама.

За масовне медије, теме повезане са кризним догађајима имају изузетну тржишну вредност. Кризни догађај је за медије сировина која се пропушта кроз њихов филтер, умножава и коначно продаје као роба (Кроња, 2008: 97). Када се организација нађе у кризној ситуацији фактори о којима треба размишљати су време, буџет, поверење јавности и дугорочне последице изазване кризом.

Циљ овог рада је да прикаже начине како једна организација може успешно да савлада кризну ситуацију и да укаже на способност компаније да „искомуницира“ позитивне компоненте кризе како би се показало да криза не мора да представља само непријатну и негативну појаву већ да може представљати и један продуктиван процес.

Предмет истраживања овог рада је одлучивање у кризним ситуацијама које могу нарушити и угрозити пословање организација које су са њима суочене и да се адекватним вођењем односа са јавношћу криза може знатно ублажити, а репутација дате организације одржати.

Хипотетички оквир истраживања састоји се од следећих претпоставки:

X1: Односи са јавношћу имају веома битан и значајан утицај на широку јавност и целокупно окружење – све интересне групе, медије, државу, као и на одлучивање организације у кризним ситуацијама;

X2: Доношење одлука је процес којим менаџери одговарају на претње и шансе, анализирањем опција и доношењем одлука у вези циљева и праваца акције.

Методолошки приступ истраживања који ће се примењивати у изради овог рада захтева примену аналитичких и општенаучних метода. Истраживањем ће бити проучена одговарајућа литература (домаћа и инострана) заснована на теоријским уопштавањима, као и искуствима релевантних аутора који су се бавили предметном проблематиком.

Методологија дата у првом делу рада указује на предмет, циљеве, хипотезе и сам метод истраживања. Други део рада се односи на појам и дефиницију одлучивања, при чему су дате фазе одлучивања, улога и значај одлучивања, као и услови доношења одлука. У трећем делу приказани су услови доношења одлука. Четврти део рада посвећен је дефинисању кризних ситуација, односно доношењу одлука у кризним ситуацијама, док је у петом делу приказан утицај медија у кризним ситуацијама.

Појам и дефиниција одлучивања

Одлучивање (доношење одлука) је најзначајнија активност менаџера и суштина менаџмента. Доношење одлука је активност која се обавља не само у оквиру планирања, већ и свих осталих функција менаџмента. Свака појава која се разликује и одступа од унапред планираног, изискује благовремено и адекватно реаговање менаџера.

Доношење одлука или одлучивање представља избор између више могућности које нам стоје на располагању. То је мисаони рационални процес, који се састоји од препознавања и разумевања могућности које нам се нуде, а потом и одабира могућег решења које нам се чини као најбоље.

Према једној дефиницији, одлука је избор између више алтернатива (Daft, Marcic, 1998: 235) и представља комбинацију циљева, планова раста и временског оквира. Планирање је интегрални процес доношења одлука, док је одлучивање процес идентификовања проблема, могућности и њиховог решавања и представља бит планирања. Свако планирање представља одлучивање, али овај процес није реверзибилан јер постоје случајеви одлучивања који немају плански карактер.

Одлучивање је могуће дефинисати са различитих аспеката. Процесни приступ одлучивање дефинише као процес идентификације проблема и могућности њиховог решавања, док приступ са аспекта стања, одлучивање дефинише као чин избора једне од неколико алтернатива. Према функционалном приступу доношење одлуке представља избор између више могућих варијанти, у складу са основном замисли, тј. циљевима који се желе остварити и критеријума за вредновање степена њиховог остварења.

Услови доношења одлука

Одлуке се доносе у различитим условима и при доношењу одлука у одређеним ситуацијама менаџери су потпуно упознати са свим факторима доношења одлука, а они се најчешће срећу са три услова, а то су: ризик, сигурност и неизвесност.

Ризик је ситуација одлучивања која подразумева позицију за доношење одлука у којој менаџери знају ниво вероватноће да ће одређена алтернатива довести до жељеног исходишта или циља. Код одлучивања у условима ризика резултати нису сигурни, већ само вероватноће за различите резултате и у тим условима се доноси и највећи број одлука.

Сигурност је ситуација одлучивања која подразумева позицију у којој менаџери имају мерљиве, тачне и поуздане податке о исходу свих алтернатива које се разматрају. Одлучивање у условима сигурности претпоставља да се тачно могу предвидети резултати сваке од алтернатива за решавање проблема и овде је често реч о рутинским одлукама.

Неизвесност је позиција за доношење одлука у којој је менаџер суочен са невидљивим спољним околностима, или пак нема довољно података потребних да утврди вероватноћу настанка одређених догађаја, односно стање природе је непознато и стањима природе се не могу доделити одговарајуће вероватноће наступања. Одлучивање у условима несигурности представља тип одлучивања који се доноси у условима недовољно адекватних информација, било да се односе на методе решења, било на вероватноћу решења.

Многи фактори могу утицати на то да се менаџери не одреде за теоријски посматрано најбоље решење, већ бирају оно решење које је у тој датој ситуацији најбоље тј. оптимално решење које има перформансе које најбоље задовољавају конкретне (реалне) захтеве и услове њихове имплементације.

Одлучивање је механизам за функционисање сваке организације. По својој природи одлучивање је процес припреме и доношења одлука којом треба да се реши претходно утврђен проблем (Каравидић, Чукановић-Каравидић, 2012: 60). Када доноси одлуку менаџер треба да процени вероватноћу код сваке алтернативе, јер само одговорно предузимање ризика утиче на јасну предвидљивост исхода.

Идентификовање проблема је иницијални корак процеса одлучивања и од његових перформанси зависи даљи ток процеса одлучивања. При доношењу одлука посебан значај има креативност, која се често прихвата као индивидуална карактеристика појединца, јер она омогућава да се превазиђу устаљене навике и традиционална решења и да се пронађу нова, интересантнија, комплекснија и боља решења и одлуке.

Алфред П. Слоан, чувени директор Ценерал Моторса (енг. General Motors) у време када је био на врхунцу, прекинуо је један састанак управног одбора после само 10 минута. „Господо“, рекао је: „Видим да су сви у комплетној сагласности у вези ове одлуке,“... „Онда предлажем да одложимо даљу дискусију до следећег састанка, да дамо себи времена да у вези ове одлуке развијемо бар нека неслагања и тиме је можда мало боље разумемо.“

Једна од најважнијих детерминанти квалитетног одлучивања јесте правилно уочавање и формулисање проблема (Павличић, 2010: 309). Постављање правилне „дијагнозе“, као и познавање узрока постојећег стања је од пресудног значаја за коначан резултат наше одлуке. Расел Екоф (Russell L. Ackoff, 1978), констатује да „ми чешће не успевамо да уочимо прави проблем него што не успевамо да решимо проблем који смо уочили“.

Под предвиђањем се подразумева креативно истраживање будућности које има за циљ да утврди претпоставке или премисе које је потребно узети у обзир приликом доношења одлука. На тај начин се смањује неизвесност у сагледавању будућних карактеристика окружења које могу утицати на организацију.

За благовремено откривање различитих врста проблема потребно је вршити систематско прикупљање и анализу бројних информација. Због тога се менаџери ослањају на помоћ тима стручњака из различитих области (статистичара, психолога, инжењера, операционих истраживача и др.) како би на основу вредности релевантних показатеља, откривених релација и њихових промена могли да уоче праве узроке.

При доношењу одлука менаџери често немају на располагању довољно времена чиме се опасност од избора погрешне одлуке повећава. Грешка многих предузећа је у томе што менаџери не перципирају променљиво окружење као проблем, па често журе са доношењем одлука. Те превремене одлуке резултат су и првог могућег решења што доводи до понављања старих грешака а не учења из њих.

Већина реалних проблема одлучивања захтева решавање низа ситуација које су по правилу конфликтне (Чупић, 1987: 12). Конфликт се манифестује као однос између неограничених жеља и ограничених могућности. Данас је веома тешко у нестабилној и сложеној, односно турбулентној околини донети добру пословну одлуку. Висок ниво промена у технологији утиче на недоступност и застарелост тржишних података, а тиме и на одређене промене пословних стратегија.

Дефинисање кризних ситуација и типови криза

Појам кризе није једноставно и лако једнозначно одредити и разликовати од других сродних термина као што су ризици, катастрофе или ванредне ситуације. Етимолошки посматрано реч криза потиче из грчког језика где означава расправу, одлуку, прелом, пресуду, тренутак (Кешетовић, 2008: 13). што се у теорији кризног менаџмента тумачи као тренутак пресудне одлуке, време преокрета, преломна тачка или период времена од чијег исхода зависи даљи ток и развој неке ситуације у жељеном или нежељеном смеру.

Кризна ситуација представља саставни део околине у којој делују пословни системи и појединци, односно „кризна ситуација представља један необичан догађај или серију догађаја који утичу лоше на интегритет производа, репутацију или финансијску стабилност организације, на здравље или расположење зашпослених, на заједницу или друштво уопште (White-Mazur, 1996)“.

Лондонске школе за односе с јавношћу (ЛСПР) дефинишу кризу као „озбиљан инцидент који утиче на човекову сигурност, околину, производе или углед организације. Обично је за такав инцидент својствен непријатељски став медија према њему (Новак, 2001: 28).

Кризна ситуација се у теорији и пракси дефинише на више начина, али њена основна одлика је да може угрозити и утицати на уобичајено деловање фирме или организације. Модерне електронске технологије доносе потпуно нову основу на којој се успостављају пословне везе између компанија, ефикасније се обављају пословне трансакције, куповина и продаја се обавља уз смањење трошкова, а такође омогућавају корисницима огроман број информација значајних за савремено пословање.

Често се на карактеристике које се везују за неку кризну ситуацију гледа у негативном контексту. Њихов претећи потенцијал, несигурност у могуће исходе, стресогени ефекат и непознавање последица извођених акција током кризе, недостатак одговарајућих информација, изненадност јављања, временски теснац за доношење одлука чини да се кризне ситуације сматрају догађајима који би се радо избегли. Међутим, кризе могу да садрже и позитивне потенцијале из којих се може изродити одређени квалитет, али никако не представљају прилику или шансу.

Од понашања менаџмента у кризној ситуацији, начина управљања менаџмента кризном ситуацијом и кризним комуницирањем, зависи у којој ће мери пословни систем трпети негативне последице кризе, односно да ли ће криза представљати опасност или повољну прилику. Да би организације спремно одговориле на кризне ситуације, треба унапред да креирају и спроводе комуникацијске стратегије, користе различите комуникацијске алате, одржавају односе са медијима, стручном јавношћу и државним институцијама.

Институт за управљање кризама установио је да је само 14% кризних ситуација неочекивано, док је 86% тињајуће, јер је организација свесна опасности. Од тога чак 78% криза изазива само руководство компаније. Ово истраживање указује да менаџери у компанијама морају да имају посебан осећај за опасност и да треба да делују правовремено како би спречили да се криза разбукти (Христов, 2009: 15). Када дође до кризе, догађаји се често одвијају неконтролисано, са тзв. ефектом грудве снега. Зато је претходно планирање кризних ситуација и припрема плана за такве случајеве од највећег значаја за сваку озбиљну организацију.

Савремену дефиницију кризе дао је Пол Харт (Paul 't Hart) наводећи да је криза „непријатан догађај, који представља изазов за доносиоце одлука, искушава их да поступају у условима угрожавања, временске стиске и неспремности.“ Он даље тврди да је „криза озбиљна претња основним структурама или фундаменталним вредностима и нормама социјалног система која, у условима временског притиска и веома несигурних околности, захтева доношење критичних одлука“.

Ова дефиниција се може применити на све врсте поремећаја и она усмерава нашу пажњу на доношење одлука, јер се кризе посматрају као прилика за

доношење критичних одлука. Чак и криза која нема велике размере има негативан утицај на имиџ организације и може да угрози њен опстанак. Како је свака криза прилично специфична, онда када до ње дође, треба унапред припремљеним реакцијама спречити и онемогућити доношење погрешних и исхитрених одлука које се јављају услед панике која настаје у кризним ситуацијама. Често је потребно „изломити“ проблем, сагледати га из различитих перспектива, ући у његову суштину и дати најбоље алтернативе за његово решавање.

Проучавајући кризне догађаје (Coombs, 1999) је из широког распона идентификованих типова криза на које је наилазио у литератури издвојио следеће типове криза:

- кризе узроковане природним катастрофама (Natural disasters)-ове кризе се често у садржајима масовних медија називају „божјим делом“(acts of God“);
- злонамерне кризе (A malevolent crisis) – кризе изазване злом намером појединца или групе који користе екстремне тактике за изражавање љутње наспрам организације;
- кризе изазване техничком грешком (Technical breakdown crises);
- кризе изазване људским пропустом (Human breakdown crises);
- кризе изазване претњама/изазовима (Challenges are crises) - у којима се организација суочава са незадовољном бубликом јавности;
- мегаштетне (опасне) кризе (A mega damage crises) - кризе узроковане догађајима, обележавају велике и препознатљиве штете у окружењу;
- преступничка организацијска криза (An organisational misdeed crises) - које се јављају као последица акције организације или њихове управе са сазнањем да ће предузета акција/е бити штетне;
- кризе изазване насиљем на радном месту (Workplace violence crisis) - кризе узроковане насиљем над запосленима, садашњим или бившим;
- кризе изазване гласинама (Rumor crises) - кризе узроковане пласирањем неистинитих информација о организацији, њеној делатности и сл.

На основу успостављених критеријума предвидљивости и могућности утицаја на кризу могуће је разликовати неколико класа криза. У том смислу конструисана је матрица са четири поља која омогућава да се грубо процени изложеност различитим типовима кризе, њиховој учесталости и важним контрамерма. Разликују се четири основна типа кризе:

- конвенционална криза
- неочекивана криза
- неуправљива криза и
- фундаментална криза.

Основна карактеристика конвенционалних криза је њихова предвидивост као и могућност утицаја на њих. Примери ових криза су катастрофе различитог облика у технолошким системима и њих је често врло лако предвидети.

Један од таквих примера је потонуће трајекта „Естонија“ у Балтичком мору септембра 1994. године када је погинуло 852 путника, као и судар трајекта Dona Paz и танкера MT Victor на Филипинима, 20. децембра 1987. године, када је погинуло више од 4000 људи. Затим, 26. септембра 2003. године је потонуо сенегалски трајект у близини гамбијске обале у Западној Африци и тада

је погинуло око 100 људи. Експлозија у хемијској фабрици у Бопалу у Индији 1984. године однела је више од 25. 000 људских живота. Код обале Јужне Кореје 16. априла 2014. године потонуо је трајект који је превозио ученике средњих школа.

Неочекиване кризе карактерише могућност да се на њих утиче, уз тешкоће приликом њиховог предвиђања. Ове кризе су саме по себи веома ретке. Степен угрожавања које оне представљају знатно је већи од конвенционалних криза, због малог степена припремљености на њих. Пример овакве кризе представља пламен у тунелу скијалишта Капрун у Аустрији 2000. године у коме је живот изгубила 151 особа.

Неуправљиве кризе карактерише потпуна немогућност утицаја, али лака предвидљивост кризног догађаја. Њихово појављивање је заступљено у системима чије карактеристике чине решење овог проблема још тежим. Пример овакве кризе је нуклеарни акцидент, нуклеарна несрећа која се догодила 26. априла 1986. године у нуклеарној електрани Лењин у близини града Чернобиља. У чернобиљском акциденту повишеним дозама зрачења је био изложен велики број становника северне хемисфере. Затим, пример овакве кризе је и трагедија на стадиону Хејсела у којој је 40 лица изгубило живот, током финала купа УЕФА, 1985. године.

Фундаменталне кризе представљају најопаснији вид криза управо због своје непредвидивости и немогућности да се на њих утиче. Кризе овог типа су изузетно ретке и оне због немогућности да се на њих реагује могу да имају изузетно деструктивни потенцијал. Пример је 11. септембар 2001. године када је извршена серија координисаних терористичких напада против Сједињених Америчких Држава (САД).

Животни циклус кризе

Криза није једнократна појава. Њу прати читав низ пропратних појава као што су: судски процеси, реакције јавности и разна превирања унутар саме организације. Према различитим теоријама, које проучавају животни циклус кризе, она има своју латентну фазу, почетак, успон, врхунац, пад и крај. Кризе некада трају кратко, свега неколико сати, али могу трајати неколико дана, месеци па чак и година.

Користећи се медицинском терминологијом Финк је дефинисао четири фазе кризе :

- најавна криза или наговештај будућег стања (Prodromal Crisis);
- акутна фаза кризе (Acute Crisis);
- хронична фаза кризе (Chronic Crisis) i
- фаза санирања/решавања кризе (Crisis Resolution).

У првој, другој и трећој фази се препознаје, актуализира и проблематизира кризни догађај, док се у четвртој – фази санирања решавају узроци кризе. У фази најаве кризе јављају се индиције или могући наговештаји потенцијалне кризе. Затим следи акутна фаза која се назива и фазом учинка, која је најчешће

кратка по трајању. У хроничној фази кризе, приметни су ефекти кризе, у виду физичке обнове, законске акције и активности јавности и ова фаза траје знатно дуже. У последњој фази, се указују први сигнали за излазак из кризе, који могу да значе њену даљу егзистенцију на тржишту, али и могућност затварање компаније.

Доношење одлука у кризним ситуацијама

Проучавање процеса припреме и доношења одлука почело је тек 30-их година XX века. Пре тога проучавање процеса одлучивања било је академског карактера и сводило се на спровођење анализа одлучивања у домену појединачних научних дисциплина, без конкретног учешћа специјалиста и стручњака из области одлучивања.

Тек 60-их година XX века почеле су да се развијају методе и технике одлучивања са тенденцијом налажења и добијања оптималних решења различитих проблема. Последњих година XX века, тежиште интересовања је пребачено на вишекритеријумско одлучивање и дошло је до интензивне примене квантитативних метода у решавању реалних проблема.

Даљом применом информационих система у процесима одлучивања, дошло је до развоја тзв. система за подршку одлучивању који представља наградњу стандардног информационог система, односно савремен и снажан инструмент који помаже (асистира) доносиоцима одлука на готово свим нивоима.

Систем за подршку одлучивању олакшава доношење одлука, јер омогућава боље разумевање како самог проблема, тако и могућих алтернатива и последица. Мада не постоји прецизна дефиниција система за подршку одлучивању, овај термин може да има више значења, нпр.

- представља општи израз за рачунарску апликацију која побољшава групну или личну способност доносиоца одлуке;
- представља интерактивни подсистем или систем за помоћ доносиоцима одлуке у коришћењу комуникационих технологија, решавању проблема и извршавању задатака у процесу одлучивања и доношењу одлука;
- представља назив академског подручја, које проучава системе за подршку одлучивању у контексту њихове употребе (Мишковић, 2013).

Системи за подршку одлучивању омогућавају приступ подацима који се чувају у складиштима података, које користе менаџери за даљу аналитичку обраду и коначно доношење одлуке. Ако се ови системи правилно користе они могу да изазову позитиван ефекат попут бољег управљања оперативним трошковима, залихама, већом ефикасношћу запослених, повећањем коефицијента обртаја средстава, растом профита компаније и конкурентношћу.

Посебно у кризним ситуацијама, да би се донела квалитетна и одржива одлука, потребан је сложен механизам одлучивања који подразумева синергију математичких метода, рачунарских алата и људског фактора. Процес одлучивања због своје сложености често садржи велики број међусобно повезаних и узајамно зависних фактора чије утицаје није једноставно прецизно препознати и повезати у јединствену одлуку (Срђевић, 2003: 307).

Процес квантификације и анализе ризика представља примену одређених метода и техника у складу са општим карактеристикама пројектног извођења посла и процеса управљања. У складу са проблемима одлучивања у кризним ситуацијама постоји велики број различитих метода и техника које могу да се користе: метод упитника, метод очекиваног утицаја ризика, симулација, анализа вероватноће, Делфи техника, стабло одлучивања и др..

Метод одлучивања

Проблем одлучивања најчешће се приказује помоћу стабла одлучивања чија конструкција се често сматра синонимом за структурирање проблема. Оно је првобитно настало са циљем да прикаже и омогући анализу секвенцијалног одлучивања, али се данас јавља и у облику стабла догађаја (помоћу којег се прецизније утврђују вероватноће јављања сложених неизвесних догађаја) и у облику стабла циљева (којим се утврђују пондери појединих атрибута сложених алтернатива).

Стабло одлучивања или дрво одлучивања је алтернативни начин приказивања и анализе ситуације одлучивања. Све ситуације које се могу приказати на табели одлучивања могу се такође приказати и на стаблу одлучивања. Стабло одлучивања је сликовит модел који репрезентира читаву структуру одлучивања. Оно представља метод и технику одлучивања између различитих опција и то путем предвиђања вероватних исхода. Према нормативној теорији, анализа одлуке која се заснива на стаблу одлучивања одвија се у три фазе:

- у првој фази се конструише дрво, тј. одређује се структура проблема;
- у другој фази се одређују корисности исхода и вероватноће околности у свим корацима;
- у трећој фази се одређује оптимално решење тј. рационална одлука.

Притом се анализира могући исход сваке опције-њене могућности, ризик, трошкови, извесност реакција потрошача (Митровић, Митровић, 2013: 140). Технике стабла одлучивања погодне су за анализу сложенијих динамичких ситуација одлучивања, а посебно су корисне када постоји могућност да се одлучивање подели у низ мањих ситуација избора, које се у временском раздобљу наслањају једна на друге. Примењују се за разврставање, предвиђање, процену вредности, груписање, описивање података и визуализацију.

При структурирању проблема одлучивања мора се узети у обзир (Бољевић, 2007: 30):

1. Структура комуникацијског система који обезбеђује пренос одређене количине информација као и њихову обраду.
2. Капацитет комуникационе структуре који је изражен у волумену информација дате комуникационе структуре.

Метода стабла одлучивања је врло омиљена метода међу аналитичарима. Међутим, постоје одређене тешкоће у примени стабла одлучивања, јер оно не може „поднети“ превелики број верзија, нити велики број несигурних догађаја. Један од недостатака овог метода је њена нестабилност, јер и најмања промена

улазних података може довести до сасвим друге поделе која даље уноси промене у све гране испод ње.

Данас постоји велики број квантитативних метода које помажу у решавању различитих управљачких проблема, као и у припреми за доношење одређених пословних одлука. То су методе математичког програмирања, односно оптимизације, чији је циљ да из скупа расположивих изабери оптимално решење. Задатак сваког процеса одлучивања је да из скупа могућих алтернативних решења изабере најбоље решење, а сам поступак проналажења најбољег (оптималног) решења неког проблема назива се оптимизација.

Ако је реални проблем одлучивања представљен математичким моделом, спроводи се оптимизација у математичком смислу, тј. тражи се максимум и минимум (екстремум) критеријумске функције (једне или више). Линеарно програмирање је врста оптимизације, где су критеријумска функција и ограничења линеарне функције.

Скуп квантитативних метода одлучивања можемо поделити на:

- једнокритеријумске и
- вишекритеријумске методе одлучивања.

Једнокритеријумске су оне методе које се односе на решавање проблема одлучивања при постојању само једног квантитативног критеријума, помоћу кага се мери степен достизања постављеног циља. Према томе, може се говорити о једнокритеријумској и вишекритеријумској оптимизацији, као начинима решавања једнокритеријумских и вишекритеријумских модела одлучивања.

Најчешће коришћене методе у једнокритеријумској оптимизацији су:

- графичка метода (која је веома корисна јер омогућава приказ моделовања и изналажења оптималног решења, а користи се и за илустрацију других метода решавања проблема) и
- Симплекс табела за моделе (која представља табеларни начин представљања проблема линеарног програмирања, који је прилагођен за потребе решавања ових проблема коришћењем симплекс метода који спада у категорију нумеричких итеративних метода који при решавању проблема полази од почетног базичног решења, које мора бити допустиво. Ово почетно базично решење се побољшава кроз читав низ корака (итерација) све док се не постигне оптимално решење.

У последњих неколико деценија, развијен је значајан број метода којима је могуће успешно решити велики број реалних проблема вишекритеријумске анализе. Вишекритеријумске методе се користе за решавање проблема одлучивања када се мора респектовати већи број критеријума. Ове методе се посебно користе код селекције и избора између више истраживачко-развојних пројеката и код сличних проблема одлучивања између више алтернатива, што дозвољава доносиоцу одлуке већу флексибилност у одлучивању. Карактеристично за ове методе је да су настале у периоду брзог развоја и ширења информационих технологија.

Најзначајнији научно истраживачки центри у којима су постигнути значајни резултати у развоју и практичној примени метода вишекритеријумске

анализе су: Универзитет у Паризу – Paris Dauphine, Vrije Universiteit Brussel - Брисел и Michigan University – САД.

Услед непостојања довољног броја информација, неодређености у субјективном вредновању, затим услед конфликта критеријума и различитих приоритета више доносиоца одлука у процесу групног одлучивања, један проблем разматран дискретном вишекритеријумском анализом често може имати више решења. Због тога се у литератури дефинишу тзв. идеална решења, задовољавајућа решења, недоминантна решења и пожељна решења.

Примена метода вишекритеријумске анализе спроводи се у неколико фаза:

- идентификација свих могућих алтернатива (решења),
- избор критеријума кључних у процесу доношења одлуке,
- додељивање одређених тежинских вредности сваком критеријуму, на основу стручне процене појединаца и/или групе доносиоца одлука,
- израчунавање вредности и рангирање алтернатива применом неке од постојећих метода најчешће применом софтверских алата и
- утврђивање вредности критеријума за свако алтернативно решење.

У основи постоје две различите групе проблема вишекритеријумског одлучивања и у зависности од поставке проблем се може решити на два начина:

- дискретном вишекритеријумском анализом (Multi Criteria Decision Making – MCDM), коју карактерише матрица одлучивања или
- вишекритеријумском оптимизацијом.

У дискретној вишекритеријумској анализи проблеми, иако могу припадати битно различитом контексту, имају следећа заједничка својства: неодређеност, хибридна структура, конфликт критеријума, вишеструки атрибути и размера.

За разлику од једнокритеријумске оптимизације, вишекритеријумску оптимизацију карактеришу следећи елементи: више критеријума за одлучивање, више алтернатива за избор и процес избора једног коначног решења.

У оквиру вишекритеријумског одлучивања разликујемо вишециљно и вишеатрибутивно одлучивање. Вишекритеријумско одлучивање има широку примену у решавању реалних проблема, за разлику од класичних оптимизационих метода које користе само један критеријум при одлучивању, што знатно умањује могућност њихове примене у решавању реалних проблема. С друге стране, постојање великог броја критеријума у моделу носи са собом и одређене проблеме у одлучивању, јер модели постају знатно сложенији у математичком смислу, па су самим тим и тежи за решавање.

Кризни пр и медији

Савремени друштвени трендови, приметни у глобалним размерама захватили су и простор наше земље којој се често у литератури даје синоним „земље у транзицији“. Одређени број земаља које пролазе кроз свеколику транзицију, пролазе и кроз медијску трансформацију, тачније директну тран-

сформацију у мас-медијско постмодерно друштво¹ у коме су сви важнији социјални односи посредовани медијима. Складно оваквим трендовима потребно је посматрати и феноменологију мас медијског извештавања током кризе.

Као императив у кризним ситуацијама треба ставити нагласак на тачном, истинитом и одговорном истраживању како би се дошло до непобитних чињеница које дају највишу комуникативну вредност информацији. Медији су један од важних фактора у кризној ситуацији, јер постоји неписано правило да ако медији не извештавају о неком догађају, он и не постоји. Задатак медија је много значајнији него што је то обично извештавање о кризи, јер они (Маринковић, 2009: 69):

- откривају кризне ситуације и тиме онемогућавају компанијама да их прикрију;
- трагају за информацијама које они желе да пласирају у циљу повећања свог тржишног учешћа (читаности, гледаности или слушаности);
- самим избором догађаја о којима извештавају одлучују које ће догађаје третирати као кризне, а које не;
- својим извештавањем обликују мишљење људи о компанији и тиме пресудно утичу на њен углед.

У том смислу медији могу имати великог утицаја у усмеравању друштвених процеса, тако да они могу служити развоју демократске свести и културе мира, али уједно и распиривати расну, верску и националну мржњу својим једностраним извештавањем о битним догађајима у друштву, а под утицајем одређених интересних група. Француски сатирични магазин „Шарли ебдо“ наставио је са објављивањем карикатура Мухамеда и након што су терористи упали у редакцију и током напада убили 12 људи. Нове карикатуре су изазвале талас протеста у многобројним, углавном муслиманским земљама. У тим протестима је погинуо велики број људи (Нигер, 128 људи), паљене су хришћанске школе и цркве, а у Авганистану су демонстранти палили француске симболе, између осталих француску заставу, узвикујући „Смрт Француској“ (Дашећ, Стаменковић, 2015: 922).

Када је реч о догађајима који могу бити опасни по животну средину, сигурност и здравље становништва кризни ПР компаније треба да оствари добар контакт са медијима који могу помоћи у посредовању важних информација значајних за заштиту људи. Понекад медији, у циљу сопствене промоције, како би заинтригирани и оставили јак утисак на своје читаоце/публику објављују сензационалистичке, шокантне, а понекад и бизарне вести.

Вест о наводној контаминацији производа српске компаније „Житопрерада ДМ“ довело је ову, иначе; успешну фирму на ивицу пропасти. Без обзира што су аустријске лабораторије доказале да је производ безбедан, као и пре три године када је повучен кекс „јафа“, Словенци су поново „пронашли“ недо-

¹ Уз помоћ медија производи се нова стварност, односно стварност се симулира преплитањем и мешањем истинитог и лажног-поистовећивањем стварног и имагинарног. Изговорене речи и мисли, појмови и чињенице добијају лажно значење и уз помоћ масовних медија стално се понављају и саопштавају као непобитне истине. О овоме види више Бодријар, 1991: 83

статак производа и компанији је нанета штета по више основа (Дашић, 2014: 177).

Управо у кризној ситуацији јавност очекује објашњење од стране стручних, компетентних, елоквентних и поузданих особа. Имајући у виду ниво образовања циљног аудиторијума, потребно је без прекомерне употребе стручних термина неразумљивих широј јавности, пронаћи равнотежу у излагању и дати једноставна образложења кризне ситуације.

Кризни ПР компаније треба да буде, све време кризе, доступан медијима са свим неопходним информацијама, јер свако одуговлачење са новим информацијама може да изазове додатну сумљичавост, нагађање и неповерење јавности

Закључак

Потреба за доношењем великог броја одлука, као основна карактеристика процеса одлучивања, проистиче из сложених услова пословања и велике међузависности рада и развоја свих пословних система. Одлуке претстављају срж свакодневних менаџерских активности. Повећањем динамичности пословања процеси доношења одлука постали су све захтевнији.

Одлучивање представља избор између више могућности које нам стоје на располагању и од великог значаја је способност препознавања и одабира најбољег од понуђених решења које води ка жељеном стању. Процес одлучивања јесте низ међусобно повезаних и условљених активности које се одвијају сукцесивно, а у циљу доношења коначне одлуке. Када кроз призму времена посматрамо очекиване промене, чини нам се да се оне дешавају по некој законитости, међутим када дође до кризе тј. одступања од очекиваних промена, врло је битно које ће се одлуке донети у тим ванредним околностима.

Овај преокрет у животу организације не мора нужно да представља њену пропаст, већ може да буде нови изазов за решавање већ постојећих проблема, као и прилика за остваривање бољег угледа организације. Да би опстале и пребродиле кризу многе организације морају да се радикално мењају и прилагођавају околини и новим условима пословања. Добри менаџери смањењем или елиминисањем негативних ефеката које са собом доносе кризне ситуације (губљење угледа, пад продаје, профита, слабљење перформанси организације и др.) успевају да кризне ситуације претворе у шансе за побољшање, формирањем нове стратегије и решавањем нагомиланих проблема.

Постоји велики број метода и техника које помажу доносиоцу одлука у избору најбољег решења ради остваривања циљева. Оне се могу применити и користити готово у свим фазама процеса доношења одлука у зависности од стручности менаџера и његове жеље за њиховим коришћењем.

Турбулентно и променљиво окружење са собом носи читав низ изазова на које организација треба да пружи одговор уколико жели да опстане на тржишту и оствари планиране циљеве. Спознати претње и рано реаговати на њих, са циљем да се њихов негативан утицај смањи, један је од основних зада-

така менаџера. Када се организација нађе у кризној ситуацији, тада се обично нађе и у центру пажње јавности и фокусу медијског интересовања.

Понекад медији у кризним ситуацијама да би утолили глад вапећи за сензацијом, у недостатку времена, а притиснути императивом брзе објаве информација које јавност од њих очекује, посежу за објављивањем недовољно проверених информација које могу у одређеним условима да нанесу огромну штету компанијама. Чињеница да су масовни медији у савременим друштвима важан, а понекад и једини извор информисања, указује на велику друштвену одговорност масовних медија.

Због тога, посебно у условима кризних ситуација, потребно је брзо, коректно, тачно, непристрасно и веродостојно информисање како би јавност створила реалну слику догађаја и на време била обавештена о могућим дугорочним последицама кризне ситуације. Да би једна организација успешно савладала кризну ситуацију потребно је да на време има припремљене одговарајуће планове које треба стално да процењује и ажурира како би на адекватан начин могла да одговори на новонастале изазове.

Литература:

1. Ackoff, R., (1978) *The Art of problem Solving*, Wiley and Sons, New York
2. Boljević, A., (2007) *Strategijsko planiranje kao odlučivanje o pravcima razvoja preduzeća*, Ekonomski fakultet, Subotica (Novi Sad: Offset print)
3. Bodrijar, Ž. (1991). *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi
4. Certo, S., Certo, T., (2008) *Moderni menadžment*, MATE, Zagreb
5. Coulter, M., (2010) *Strategijski menadžment na delu*, DATA STATUS, Beograd
6. Coombs, W., T., (1999) *Ongoing crisis communication: planning, managing and responding*, SagePublications, Thousand oaks
7. Cvetković, LJ., (2006) *Odnosi s javnošću*, ICIM, Kruševac
8. Čupić, M., (1987) *Uvod u teoriju odlučivanja*, Naučna knjiga, Beograd
9. Čupić, M., Čamilović, S., Jovanović, P., i dr. (1996) *Menadžment / Handbook of Management*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd
10. Daft, R. L., Marcic, D., (1998) *Understanding Management*, 2nd ed, The Dryden Press, Orlando, FL
11. Dašić, D., (2014), Etički aspekti elementa brend miksa, *Kultura polisa*, god. XI br. 25, str. (163-180).
12. Dašić, D., Stamenković, J., Masmediji u funkciji globalizacije kulture mira, Evropski defendologija centar, Vejnović D., Macanović N., Lalić, V., (urednici), Nauka-društvo-tranzicija, zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa: *Doprinos nauke razvoju društva u tranziciji*, II tom, Banja Luka, 2015, str. (921-934).
13. Drucker, P., F., (1991) *Inovacija i preduzetništvo*, Privredni pregled, Beograd
14. Erić, D., (2000) *Uvod u menadžment*, Ekonomski fakultet, Čigoja štampa, Beograd,
15. Fink, S., (1986): *Crisis management: planing for the Inevitable*, American Management Association, New York, NY
16. Harold Koontz, Heinz Weihrich, (1990) *Essentials of Management*, Fifth Edition, Mc Graw-Hill Publishing Company, New York
17. Hristov, A., (2009) Da li se plašite krize, *Investicije*, Agencija za strana ulaganja i promociju izvoza Republike Srbije, SIEPA, broj 8, septembar 2009.

18. Karavidić, S., Čukanović-Karavidić, M., (2012) *Menadžment*, Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Arandelovac-Grafopak, Beograd
19. Kešetović, Ž., (2008) *Krizni menadžment*, Fakultet bezbednosti, Službeni glasnik, Beograd
20. Kronja, I., (2008), Čovjek tranzicije u mas-medijskom društvu (slučaj Srbija), *Filozofska istraživanja* br.109, god. 28. sv.1.
21. Lončarević, R., Mašić, B., Đorđević-Boljanović, J. (2007) *Menadžment – Principi, koncepti i procesi*, Univerzitet Singidunum, Beograd
22. Marinković, V., (2009) *Krizni PR : odnosi s javnošću u kriznim situacijama*, Business Start-up centre, Kragujevac
23. Mašić, B., Babić, L., Đorđević-Boljanović, J., Dobrijević, G., Veselinović, S.,(2010), *Menadžment – principi, koncepti i procesi*, Univerzitet Singidunum, Beograd
24. Mišković, V., (2013) *Sistemi za podršku odlučivanju*, Univerzitet Singidunum, Beograd
25. Mitrović, M., Mitrović, U., (2013) *Menadžment u teoriji i praksi*, Fakultet za menadžment malih i srednjih preduzeća i Udruženje menadžera i konsultanata Srbije –UMIKS, Neven, Beograd
26. Mučibabić, S., Subošić, D., (2009) *Sistematizacija menadžmenta u bezbednosti i odbrani*, VII Skup privrednika i naučnika - SPIN□□□/09, Beograd
27. Novak, B., (2001) *Krizno komuniciranje i upravljanje opasnostima*, Binoza Press d.o.o. Zagreb
28. Pavličić, D., (2010) *Teorija odlučivanja*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Čugura print, Beograd
29. Srđević, B., (2003) *Metodi i rešenja višekriterijumske analize u poljoprivredi*, Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Agroekonomika

DECISION-MAKING IN CRISIS SITUATIONS

Summary: Today, the managers are faced with difficult and complex tasks that, especially in crisis situation, they must respond to by rapidly making so many decisions that should be based on proven analyses and information. The subject of this paper is decision-making in crisis situations that could disrupt and threaten the operations of organizations that are faced with them. By adequate management of public relations crisis can be significantly mitigated, and the reputation of the organization can be maintained. The aim of this paper is to present ways an organization can successfully overcome the crisis situation and to indicate the company's ability to "communicate" the positive components of the crisis in order to demonstrate that the crisis does not necessarily represent the unpleasant and negative phenomenon but may represent one productive process. The paper is designed to follow the structure that in the first part provides definitions and general explanations of the process of decision-making in crisis situations. A special part of the paper analyzes the decision-making phases, the role and importance of decision-making, as well as conditions of making decisions. Also, the subject of special analysis are the types of crises, life cycle of the crises, as well as methods of decision-making. Methodological approach to research requires the use of analytical and general scientific methods. The final part of the paper presents the influence of the media in crisis situations.

Key words: planning, risk, crisis, strategy, uncertainty, decision-making

ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ*

Правни факултет за
привреду и правосуђе

Нови Сад

МЛАДЕН ЂЕРАНИЋ

Нови Сад

УДК 369:316.334.4

Монографска студија

Примљен: 11.09.2015

Одобрен: 18.10.2015

ПОТРЕБЕ ЗА БЕЗБЕДНОШЋУ И СИГУРНОШЋУ У ХИЈЕРАРХИЈИ ЉУДСКИХ ПОТРЕБА

Сажетак: Проматрајући појам безбедности кроз историју, безбедност се на почетку искључиво посматрала кроз призму безбедности државе, и то примарно у смислу одсуства војних претњи, односно спољног угрожавања безбедности једне државе. У последње време, међутим то гледиште је знатно другачије, пре свега зато што су међународни односи у многоме измењени а затим и због појаве савремених, невојних облика угрожавања безбедности, који попримају глобални карактер и доводе у питање егзистенцију и опстанак не само државе, већ и појединаца, па чак и човечанства у целини. Управо из тог разлога у последње време се када је реч о безбедности, уместо државе као централног објекта безбедности, посебна пажња поклања појединцима, односно људској безбедности. Сходно томе у овом раду аутори ће на почетку анализирати савремени концепт безбедности и људску безбедност, док ће посебан осврт бити на савременим претњама људској безбедности и на безбедности и сигурности као људској потреби.

Кључне речи: безбедност, људска безбедност, људске потребе, претње људској безбедности

Уводна разматрања

Друштвене вредности нису увек исте за сва друштва и за све генерације, нити су биле исте кроз историју. Оне се стално мењају, допуњују и надограђују. Под вредностима можемо подразумевати идеално својство извесних стандарда, норми, појава, стања и садржаја свести, тако да је друштвена вредност свака она вредност која за појединца, групу и државу има велики значај, односно представљају све оно што је објект друштвеног интереса а тиме и друштвене заштите.¹ Једна од основних вредности, а самим тим и функција, која егзистира кроз векове јесте и безбедност. Оно што је свакако карактерис-

* jdragojlovic@pravni-fakultet.info

¹ Љубомир Стајић, *Основи система безбедности-са основама истраживања безбедносних појава*, Правни факултет, Нови Сад, 2008, стр. 17.

тично за безбедност, односно оно што се променило када је реч о безбедности јесте то што се безбедност негде до краја двадесетог века углавном посматрала са аспекта безбедности државе. Међутим, то гледиште је у многоме промењено и данас се безбедност пре свега посматра кроз призму безбедности појединца односно одређених друштвених група. Ова промена поимања безбедности је производ промењених међународних односа и експанзије глобалних безбедносних изазова.

Главне безбедносне опасности, ризици и претње су сада пре свега невојног карактера. Данас главне опасност за сигурност и безбедност појединца представљају терористички напади, организовани криминал, производња оружја за масовно уништење, трговина наркотицима, илегалне миграције и слично. Управо ове претње представљају изазов и сметњу савременом друштву у обезбеђењу сигурности и безбедности.

Свакако, потребно је поменути да апсолутно стање безбедности, односно заштићености, не постоји и да нико не може за себе тврдити да је апсолутно безбедан јер увек се може бити још безбеднији, посебно ако се безбедност сагледава и са нематеријалне стране (правда, морал и сл.).²

Савремени концепт безбедности

Појам безбедности је кроз историју имао различито поимање од првих видова људског организовања па до савремених држава. У том смислу, најстарији облик друштвеног уређења представља првобитна заједница која се одликује заједничком производњом и подједнаком расподелом онога што се прибави (скупи). Она је трајала од појаве човека па све док је човек стварао онолико колико му је потребно за опстанак. Тај опстанак представља један од темеља преживљавања односно зачетака безбедности.³ Овде се, јасно је безбедност искључиво може посматрати са аспекта физичке безбедности, односно не угрожавања физичког интегритета.

Данас се под безбедношћу поред физичке безбедности подразумева и социјална, економска, правна, здравствена, безбедност животне средине и слично. Дакле, све друштвене групе, од првобитне заједнице па до данас предузимале су активности које су имале за циљ очување одређеног нивоа безбедности, јер безбедност представља услов опстанка самог друштва. Безбедност као једна од основних функција у уређеним заједницама, без обзира на то да ли је реч о појединцу, друштвеној групи, региону, држави, увек је повезано са жељом да се обезбеде суштинске вредности и стања која су за све њих од суштинског значаја.⁴

² Љубомир Стајић, *op. cit.*, стр. 29.

³ Јоко Драгојловић, Ненад Бингулац, *Безбедност као атрибут и функција савременог полиса*, Култура полиса, бр. 24, год. XI, 2014, стр. 131.

⁴ Зоран Павловић, Ненад Аврамовић, *У трагању за правним и институционалним концептом националне безбедности Републике Србије*, Војно дело, вол. 66, бр. 1/2014, Министарство одбране Републике Србије, Београд, 2014, стр. 145.

Израз безбедност потиче од латинске речи *securitas* што значи безбедност, одсуство опасности, сигурност.

Безбедност је стање које се може дефинисати као одсуство неког вида угрожавања, али и присуство правде, морала и културе.⁵ Безбедност је потребно схватити као услов опстанка и развоја друштва, јер она сама по себи ништа не ствара већ само омогућава.⁶

По модерном схватању безбедности, интегралну (свеобухватну, целовиту) безбедност можемо да групишемо на унутрашњу и међународну безбедност. У оквиру унутрашње безбедности разликујемо индивидуалну, социјеталну (друштвену) и националну, док код међународне безбедности можемо да разликујемо регионалну, глобалну, заједничку, колективну и кооперативну безбедност.⁷

Појам људске безбедност

Стварање безбедног окружења треба да представља циљ сваке заједнице. Као што смо већ напоменули, последњих деценија уследила је промена поимања безбедности, са безбедности у чијем је првом плану била држава, према безбедности појединца. Дакле, појединац више није средство на основу којег долази до реализације националне безбедности, већ напротив, он представља средиште безбедносне политике.

Људска безбедност је термин који је у последње време у све већој примени, а када је реч о дефиницији људске безбедности, међу ауторима не постоји сагласност. Фен Ослер Хампсон разликује 3 приступа људској безбедности:

- приступ заснован на људским правима (основна политичка и грађанска права),
- приступ заснован на „сигурности људи“ (лична права укључујући опстанак-основа за хуманитарне интервенције) и
- приступ заснован на одрживом људском развоју (економска, социјална права, права на здраву животну средину)⁸

Први приступ темељи се на правима, те се људска безбедност посматра кроз поштовање законских норми односно поштовање људских права. Дакле реализацијом владавине права и поштовањем људских права остварује се и људска безбедност. Међутим, када посматраму људску безбедност кроз призму људских права, треба имати у виду да су идеја људских права и међународни документи којима се та права штите настали много пре људске безбедности. У време доношења Универзалне декларације о људским правима,

⁵ Љубомир Стајић, *op. cit.* стр. 23.

⁶ *Ibid.*

⁷ Радослав Гађиновић, *Класификација безбедности*, Наука - безбедност - полиција, год. 12, бр. 2-3, 2007, стр. 3-26.

⁸ Fen Osler Hampson, *Višeznačnost pojma ljudske bezbednosti*, Ljudska bezbednost, Fakultet civilne odbrane Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 9-33, цитирано према: Марија Поповић, *Допринос критичке школе концептуализацији људске безбедности*, Култура полиса, бр. 23, год. XI, 2014, стр. 67-76.

основна идеја писаца Декларације била је да се појединац заштити од нехуманих и противзаконитих аката државних органа. У то време није се могло говорити о ширем разумевању безбедности које данас обухвата појам људска безбедност.⁹ Дакле, према овом схватању главна претња људској безбедности налази се у непоштовању људских права.

Други приступ појму људске безбедности постављен је кроз сигурност народа и одсуство страха. Дакле, људска безбедност према овом приступу подразумева стање односно одсутност свих претњи и стварање достојних услова за живот. Такозвани хуманитарни концепт људске безбедности или концепт назван „сигурност народа”, већ се традиционално усредсређује на обезбеђивање моралних и законских права неборцима у рату и у ситуацијама насилних сукоба, и на обезбеђивање хитне помоћи онима којима је најпотребнија.¹⁰ Дакле, овај приступ полази од стављања акцента на појединца и његових потреба за време ратних операција, јер сматрају да ратни сукоби представљају главне безбедносне претње.

Трећи а уједно и најшири приступ људској безбедности подразумева одрживи људски развој. Сходно томе, људска безбедност је дефинисана као економска безбедност, безбедност у погледу исхране, здравља, животне средине, као безбедност појединца, заједнице, и као политичка безбедност.¹¹ Овде је људска безбедност најшире постављена.

Осно што је свакако заједничко за сва три напред изнета приступа о људској безбедности јесте то што се појединац и његова безбедност и сигурност налази на првом месту, испред државе и њене територије. Дакле, људска безбедност се сагледава кроз безбедност појединца и безбедност претње које могу да га угрозе.

Кратак осврт на савремене претње људској безбедности

У проматрању појма људске (индивидуалне) безбедности свакако морамо поћи од нужног услова за њену реализацију а то је стабилно и уређено функционисање демократског друштва. Дакле, нужна претпоставка за остваривање индивидуалне безбедности односно безбедности појединца, јесте успостављање демократског друштва, које се заснива на тржишној економији, правној држави, владавини права и поштовању људских и грађанских слобода, што је услов за изградњу демократског друштва са развијеним облицима хоризонталне и вертикалне друштвене контроле.¹²

Осећање несигурности код већине људи данас потиче много више од свакодневних животних брига него ли од страха од различитих војних, субверзивних или нуклеарних претњи. Дакле, највећу претњу више не представља

⁹ Зоран Драгишић, Орхан Драгаш, Демир Хаџић, *Људска права и људска безбедност*, Теме, вол. 37, бр. 4, Ниш, 2013, стр. 1661.

¹⁰ Fen Osler Hampson, *op. cit.*, стр. 15.

¹¹ Fen Osler Hampson, *op. cit.*, стр. 16.

¹² Радослав Гађиновић, *op. cit.* стр. 6.

рат. Сигурност посла и прихода, здравствена сигурност, безбедност животне средине, заштићеност од насиља - то су данас примарне окупације када је реч о људској безбедности широм света.¹³

Такође, важно је нагласити да се све више као облик људске безбедности појављује и социјетална безбедност. Социјеталну безбедност дакле, можемо дефинисати као могућност друштва да опстане и задржи свој суштински карактер под променљивим условима и могућим или постојећим претњама. Тачније, ради се о одрживости традиционалних видова језика, култура, облика удруживања, верских и националних идентитета и обичаја, а све то у оквиру прихватљивих услова за развој.¹⁴ Овај вид безбедности би сада требао бити посебно актуелан ако се има у виду тренутна миграциона криза са којом се суочава Европа.

Као савремене претње људској безбедности се свакако намећу и организовани криминал и тероризам. Организовани криминал представља озбиљну претњу развоју демократије, владавини права и људски правима, али и општој безбедности и привредном развоју на планетарном нивоу.¹⁵ Исто тако и тероризам¹⁶ у последње време представља можда и главни безбедносни проблем свих држава света, а самим тим и озбиљну безбедносну претњу за појединца. Услед различитих терористичких акција настају велике како материјалне штете тако и људске жртве, што тероризам свакако рангира на високом месту у хијерархији безбедносних претњи.

Као безбедносну претњу за појединца свакако морамо истаћи и непоштовање законских прописа као и угрожавање основних људских права и слобода. Да би се појединац осећао безбедно и да би самим тим имао и одговарајуће услове за живот, неопходно је да има могућност уживања основних права и људских слобода.

Исто тако, као озбиљан безбедносни проблем како за целокупно човечанство тако и за појединца намеће се и еколошка безбедност. Наиме, како заштита животне средине представља услов опстанка човечанства, јасно је онда да и угрожавање животне средине води до угрожавања и довођења у питање опстанка целокупног друштва, а самим тим, јасно је и појединца. Наиме, еколошка безбедност огледа се кроз спречавање и деградацију локалних и глобалних екосистема, несташицу воде, поплаве и друге природне катастрофе, нерационално крчење шума, као и загађивање воде, ваздуха и земљишта.¹⁷ Наравно на еколошку безбедност надовезује се и здравствена безбедност која

¹³ Bjorn Moller, *Nacionalna, socijetalna i ljudska bezbednost*, Ljudska bezbednost, vol. 1 br. 1, Fakultet civilne odbrane Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2003, str. 42.

¹⁴ Buzan Barry, Ole Wæver & Jaap de Wilde: *Security. A New Framework for Analysis* Boulder: Lynne Rienner, 1998. цитирано према: Bjorn Moller, op. cit. str. 61.

¹⁵ Željko Bjelajac, *Organizovani kriminalitet-imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad, 2013, str. 21.

¹⁶ Више у: Мина Зиројевић, и Жељко Бјелајац, *Блиско источни тероризам и религија у савременом полису*, Култура полиса, бр 22, год. X, 2013, стр. 193-207; Жељко Бјелајац, Мина Зиројевић, *Безбедносна култура у ери глобализације*, Култура полиса, бр. 23, год. XI, 2014, стр. 77-99.

¹⁷ Milan Lipovac, Luka Glušac, *Perspektive koncepta ljudske bezbednosti*, Kultura polisa, vol. 8, br. 16, 2011., str. 64.

донекле и проистиче из еколошке безбедности кроз загађени ваздух и воду, али и поред тога, за здравствену безбедност везујемо и претње које се манифестују у различитим заразним болестима и вирусима.

Имајући у виду напред изнете безбедносне претње, не треба губити из вида чињеницу да је држава та која пре свега мора да обезбеди и да буде носилац људске безбедности, на основу чега се намеће закључак о повезаности националне и људске безбедности. У том смислу, дугорочна сигурност и благостање појединаца и заједнице на зависи толико од оружане заштите и одсуства спољашњих претњи по државу колико од повољног и одрживог друштвеног, политичког и економског стања.

Потреба за безбедношћу и сигурношћу као људска потреба

Потреба за безбедношћу и сигурношћу једна је од првих потреба поред физиолошких која се јавила код човека. Дакле, од првих видова организовања, тј. од првобитне заједнице можемо пратити еволуцију безбедности као људске потребе.

Јасно је да се безбедност као људска потреба кроз историју мењала. Она се примарно односила искључиво на одсуство страха и поседовање сигурности. Првобитне безбедносне претње су се односиле на физичко угрожавање и различите претње које су долазиле за време ратних операција. Дакле, првобитно поимање безбедности се односило на одсуство физички претњи и на осећај сигурности по физички интегритет.

Нешто касније безбедност као људска потреба је поред физичке сигурности свој домаћај проширила и на забрану дискриминације односно на поштовање једнакости и социјалне правде као и на поштовање људских права. У том смислу, схватање људске безбедности почива на поштовању личних права и слобода сваког појединца. Дакле, данас се људска безбедност поред сигурности и безбедности од физичког угрожавања нужно односи и на поштовање законских права сваког појединца. Такође, подразумева се безбедност и сигурност у смислу поштовања и уживања грађанских слобода (слобода мисли и вероисповести), поштовања економских права (право на рад и социјалну безбедност), поштовања политичких права, као и права на основне потребе које се односе на храну, воду ваздух као и основне здравствене стандарде. Сходно томе људску безбедност у свом садржинском смислу можемо одредити као економску безбедност, безбедност у погледу исхране, здравствене заштите, здраве животне средине, као и безбедности и сигурности од различитих физичких претњи и угрожавања.

Наравно, из напред изнетог јасно је да се појединац и његова безбедност налази испред државе, међутим за реализацију и остварење свих ових права, тј. за реализацију безбедности појединца највише је задужена држава, која заједничким делатностима државног апарата доприноси и омогућава безбедност појединца.

Посматрајући безбедност у хијерархији људских потреба осврнућемо се на хијерархију људских потреба коју је сачинио Абрахам Маслов. По Масловљевој теорији издваја се пет основних људских потреба које се рангирају по важности од најнижих (биогених) до највиших (психогених) потреба.¹⁸

Slika 1: Масловљева хијерархија потреба

Izvor: LINKuniversity <http://www.link-university.com/lekcija/Potrebe-i-motivi-krajnjih-potro%C5%A1a%C4%8Da/2970> (29.08.2015.)

Према Масловљеву потребе разврстане по важности као што можемо видети и на слици су:

- физиолошке потребе
- потребе за сигурношћу и безбедношћу
- друштвене потребе (осећај припадности)
- потребе за поштовањем и
- потребе за самопотврђивањем (самоактуелизацијом)

Људи прво настоје да задовоље своје најважније потребе. Када особа успе да задовољи важну потребу, та потреба престаје да буде актуелни мотиватор и особа настоји да задовољи следећу потребу по важности.¹⁹ Другим речима, гладном човеку прва и основна потреба је храна и она представља главну окупацију, када гладан човек задовољи потребу за храном он прелази на следећу, која се односи на безбедност и сигурност. Након што задовољи потребу за безбедношћу и сигурношћу човек наставља даље да задовољава следећу рангирану потребу.

¹⁸ LINKuniversity

<http://www.link-university.com/lekcija/Potrebe-i-motivi-krajnjih-potro%C5%A1a%C4%8Da/2970> (29.08.2015.)

¹⁹ LINKuniversity

<http://www.link-university.com/lekcija/Potrebe-i-motivi-krajnjih-potro%C5%A1a%C4%8Da/2970> (29.08.2015.)

Закључак

Стварање безбедног окружења још од настанка човека па до данас представља циљ сваке заједнице. Развијањем друштва, развијало се и схватање безбедности. Првобитни опстанак сматра се један од темеља преживљавања односно зачетака безбедности.

Људска безбедност, првенствено би требала да буде усресређена на обезбеђењу свих загарантованих људских права, уз мере смањења сиромаштва и постизања економског напретка. Притисак страха и субјективни или реални осећај одређене ускраћености у знатној мери утиче на људску безбедност а самим тим, посредно, и на националну безбедност. Другим речима, главне претње сигурности и безбедности појединаца нису иностране оружане снаге односно војне претње и ратови. Много пре тога, примарне су унутрашње претње становништву, које се манифестују кроз непоштовање основних грађанских, социјалних и економских права.

На основу напред изнетог намеће се закључак, да основни гарант националне безбедности а самим тим и људске безбедности није застрашујућа оружана сила која ће стране снаге држати на одстојању, већ повољни друштвени, политички и економски услови – који чине људски развој, људска права доступним појединцу, а самим тим и подижу ниво безбедности.

Другим речима, иако се људска безбедност не може посматрати изван националне безбедности, важно је истаћи да ипак није најважније за безбедност појединаца, прекомерна усредсређеност на суверенитет, на као и на војне односно ратне претње јер то заправо најчешће доводи до угрожавања безбедности и сигурности појединаца.

На крају, важно је истаћи да безбедност свакако треба схватити као делатност организованог друштвеног деловања које се реализује пре свега посредством државе, а које се касније манифестује и на појединца. Другим речима, националну безбедност свакако не можемо одвојити од људске безбедности, јер она донекле представља услов реализацији људске безбедности.

Посматрано са аспекта хијерархије људских потреба, као што смо могли и видети према Мословљевом рангирању безбедност и сигурност се налази одмах иза физиолошких потреба (хране, воде, ваздуха). Ово јасно указује на улогу безбедности и сигурности у животу сваког човека.

Литература:

1. Bjelajac, Željko i Zirojević, Mina, (2014). *Bezbednosna kultura u eri globalizacije*, Kultura polisa, br. 23, god. XI, str. 77-99.
2. Bjelajac, Željko, (2013). *Organizovani kriminalitet-imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad.
3. Buzan, Barry, Ole Wæver & Jaap de Wilde, (1998). *Security. A New Framework for Analysis* Boulder: Lynne Rienner.

4. Gaćinović, Radoslav, (2007). *Klasifikacija bezbednosti*, Nauka - bezbednost - policija, god. 12, br. 2-3, str. 3-26.
5. Dragišić, Zoran Dragaš, Orhan, Hadžić, Demir, (2013). *Ljudska prava i ljudska bezbednost*, Teme, vol. 37, br. 4, Niš, str. 1655-1667.
6. Dragojlović, Joko, Bingulac, Nenad, (2014). *Bezbednost kao atribut i funkcija savremenog polisa*, Kultura polisa, br. 24, god. XI, str. 129-142.
7. Moller, Bjorn, (2003). *Nacionalna, socijetalna i ljudska bezbednost*, Ljudska bezbednost, vol. 1 br. 1, Fakultet civilne odbrane Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 42-69.
8. Lipovac, Milan, Glušac, Luka, (2011). *Perspektive koncepta ljudske bezbednosti*, Kultura polisa, vol. 8, br. 16, str. 57-76.
9. Pavlović, Zoran, Avramović, Nenad, (2014). *U traganju za pravnim i institucionalnim konceptom nacionalne bezbednosti Republike Srbije*, Vojno delo, vol. br. 1/2014, Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Beograd, str. 145-159.
10. Popović, Marija, (2014). *Doprinos kritičke škole konceptualizaciji ljudske bezbednosti*, Kultura polisa, br. 23, god. XI, str. 67-76.
11. Stajić, Ljubomir, (2008). *Osnovi sistema bezbednosti sa osnovama istraživanja bezbednosnih pojava*, Pravni fakultet, Novi Sad.
12. Zirojević, Mina i Bjelajac, Željko, (2013). *Blisko istočni terorizam i religija u savremenom polisu*, Kultura polisa, br. 22, god. X, str. 193-207.
13. Hampson, Fen Osler, (2003). *Višeznačnost pojma ljudske bezbednosti*, Ljudska bezbednost, vol. 1 br. 1, Fakultet civilne odbrane Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 9-33.
14. LINKuniversity <http://www.link-university.com/lekcija/Potrebe-i-motivi-krajnjih-potro%C5%A1a%C4%8Da/2970> (29.08.2015.)

THE NEED FOR SAFETY AND SECURITY IN THE HIERARCHY OF HUMAN NEEDS

Summary: Looking at the concept of security through the history, security at the beginning was only observed through the prism of national security, primarily in terms of absence of military threats or external threats to the security of one state. Lately, however, this view is significantly different, primarily because international relations are very much changed and then because of the emergence of modern, non-military forms of threats to security, which take global character and question the existence and survival of not only the state, but also individuals, and even the whole of humanity. For this reason, in recent years, when it comes to safety, rather than the state as a central facility of security and its values, special attention is paid to individuals, to human security. Accordingly, in this paper, the authors will initially analyze the contemporary concept of security and human security, while the special review will be on contemporary threats to human security also as safety and security as human need.

Key words: security, human security, human needs, threats to human security

V

МЕДИЈИ И ПОЛИТИКА

МИРКО МИЛЕТИЋ*

Факултет за културу и медије
Београд

УДК 316.77

Оригиналан научни рад

Примљен: 12.09.2015

Одобрен: 28.09.2015

НОВИ МЕДИЈ(И) И ЛИНГВИСТИЧКО - СЕМАНТИЧКЕ НЕДОУМИЦЕ**

Сажетак: У овом раду проблематизовано је значење појмова који су настали као последица развоја рачунарске мреже и који се учестало употребљавају у лаичком, стручном и научном дискурсу. У социјално-антрополошком научном оквиру, приступајући комуницирању као искључиво људском својству, аутор заступа став да се не могу прихватити подразумевајућа значења одређеног броја појмова и инсистира на прецизирању семантичких поља сваког од њих, као услова за разумевање оних аспеката стварности на које се односе. Анализу употребе нових појмова заснива на критици њихових, колоквијално утврђених, али широко прихваћених значења.

Кључне речи: нови медиј, нови медији, интернет, друштвена мрежа, друштвени медиј, хипертекст

Увод: за прецизна, уместо подразумевајућих значења

Свака нова појава, уочавање новог феномена у друштвеном животу – као, уосталом, и у свеколиком универзуму – увек је на маргинама покушаја и настојања да се што захватније научно истражи и, последично, што потпуније научно објасни, отвара је питање/проблем њеног означавања, односно именовања. У великом броју случајева, посебно у друштвеним наукама, почетно именовање новоуоченог феномена, које је због његове недовољне спознатости било колоквијално и, често, метафоричко, устаљивало се као појам неупитног значења и временом досезало ниво категорије која се семантички више није пропитивала. Независно од тога што је са новим научним сазнањима о датој појави постајало и постало белодано да је семантичка пертинентност између ознаке/имена и означеног/дате појаве-феномена врло ниска, тј. да је прихваћен назив (име/ознака) недовољно прецизан и вишезначан, имајући у виду препознате и спознате најважније карактеристике дате појаве.

* nettler@ptt.rs

** Рад је реализован у оквиру истражвачког пројекта МПНТР бр. 47004.

Ако је оваква семантичка колоквијалност нешто здраворазумски схватљиво, али не и епистемолошки прихватљиво, у оквирима предметно - методолошке профилисаности друштвених и других наука које људском комуницирању приступају као проблему секундарног научног значаја који није најважнији део њиховог хеуристичког фокуса, никако не може бити прихваћена у комуниколошком научном оквиру, када се комуникологија одреди као интрe-дисциплинарна наука која је предметно усредсређена на све аспекте људског комуницирања, па и на проблем означавања/именовања, као претпоставци досезања могућег степена изоморфизма (сличности, блискости и, врло ретко, идентичности) значења за људе – субјекте комуницирања. То се посебно односи на оне појаве/феномене који су од кључног значаја за успостављање таксиномијског кода иманентног овој науци, дакле појмовно-категоријалног апарата који омогућава, понајпре, истраживачима људског комуницирања да се међусобно разумеју, те да сваки појам категоријалног значаја за њих има семантичку вредност 'сигнификантног симбола' (Мид, 2003), чије је значење реалтивно фиксирано и непроменљиво.

Мада постоји много несагласности и око значења израза који су увелико прихваћени у комуниколошком појмовно-категоријалном апарату, па и темељних комуниколошких категорија као што су информација или комуницирање, са текућом научно-технолошком револуцијом и њеним дериватима у савременој комуникационој пракси број појмова неоивиченог значењског поља, тј. колоквијалних назива са којима се приступа њеном истраживању и објашњавању – расте.

Предмет расправе у овом тексту биће неколико таквих израза изразито учестале употребе, који се користе са подразумевајућим значењем/значењима, полако се етаблирајући и унутар комуниколошког дискурса. Реч је о појмовима: нови медиј(и), интернет, друштвене/социјалне мреже и друштвени/социјални медији.

Важно је нагласити да ће се расправа кретати у оквиру социјално-антрополошке, насупрот кибернетичкој парадигми у истраживању, разумевању и објашњавању комуницирања.

Унутар прве комуницирање се поима као искључиво људска интеракција, будући да је једино човек кадар да у симболској форми ствара, памти, изражава, саопштава, прима, преноси и реагује на информације, творевине и садржаје његове свести. Следствено, само људи, као свесна и друштвена бића, што су две најважније генеричке особине људске врсте, могу да буду субјекти комуницирања. У оквиру кибернетичке парадигме информација се одређује квантитативно и интеракцијски, као број побуда или надражаја насталих у одређеном извору (*input*), од којег зависи селективно реговање (*output*) примача информација, односно као сваки садржај интеракцију унутар и између природних, техничких и социјалних система. Утолико субјекти комуницирања, осим људи, могу да буду и ћелије у живим организмима, животиње, машине и сви системи, мање или веће сложености, које они формирају. (Милетић и Милетић, 2012)

Нови медији и/или нови медиј

У сваковрсним текстовима, од лаичких до научних, очигледна је преминација израза *нови медији* у односу на *нови медиј*. То је последица непостојања консензуса у најширој научној заједници о значењу основног појма из којег су споменута два изведени – *медиј*, али и (не)разумевања како медиј(и) утичу на комуникациону праксу.

Имајући у виду мноштво различитих наука, као и научних приступа и доминантних парадигми у свакој од њих, не треба га ни очекивати. Он није нужен ни у комуниколошком научном оквиру, али је пожељно, подсећајући се Лиотраове (*Jean-François Lyotard*) расправе о прагматици научног знања, у којој наглашава да је критеријум прихватљивости неког исказа његова вредност истине у заједници истомишљеника, а не истина по себи (Лиотар, 1991: 44). Та вредност истине, њена прихватљивост, обезбеђује се у научној заједници консензусом заснованим на истом предмету истраживања и промишљања, сличним референтним оквирима, тј. социјалним и научним залеђима њених припадника и, самим тим, коришћењем појмовно-категоријалног апарата који у највећој мери искључује појаву вишезначности у обајашњавању научне истине.

Одговор на питање шта означавамо изразима *нови медиј* или *нови медији* зависи од тога како се оивичава значењско поље појма *медиј*. За аутора овог текста то је посредник у комуницирању и неизбежни структурални елемент сваке комуникационе ситуације, супстанцијализовани скуп природних и/или вештачких услова који омогућава синхронно и/или асинхронно комуницирање, у већој или мањој мери утичући на субјекте, садржај, тренутне ефекте и релативно трајне последице комуницирања (детаљно у: Радојковић и Милетић, 2005; 2006; 2008).

Људи у комуницирању користе мноштво медија, чија се класификација може извршити на основу различитих критеријума. Полазећи од Сапировог (*Edward Sapir*) разликовања „примарних и секундарних техника комуницирања” (Сапир, 1974) и (не)избежности медија у комуницирању могуће је разликовати *примарни* од *секундарних медија*. Први је људски говор, који омогућава супстанцијализацију садржаја свести, тј. артикулацију информација у вербалној, усменој и писаној, и невербалној симболској форми. Његова неизбежност у комуницирању, разликује га од свих осталих посредника у комуницирању, дакле секундарних медија – од там-там бубњева до рачунарске мреже – који могу али и не морају бити део било које комуникационе ситуације.

Човек комуницира од тренутка када је проговорио, али се облици комуникационе праксе релативно ретко мењали. Све до средине XV века постојала су само два облика комуницирања – интерперсонално и тзв. групно комуницирање, односно комуницирање са различитим публикама. Поред говора, за то је користио различите медије, који су се могли назвати новим јер су, уз синхронно, омогућавали и асинхронно комуницирање (нпр. манускрипт). Тек са настанком и дефинитивним развојем штампе, као првим масовним медијим, и потом

осталих, све до телевизије, јавља се нови облик комуникационе праксе – масовно комуницирање.

Употреба израза *нови медији* представља убичајено колоквијално означавање масовних медија који су у техничком смислу унапређени, али немају за последицу настајање и развој нових облика комуникационе праксе. Рецимо: дигитална телевизија је нови медиј у односу на аналогну телевизију, дигитални компакт-диск је нови медиј у односу на грамофонску плочу, итд. али ови, као и сви други, у техничком смислу нови медији остају посредници у масовном комуницирању, које је настало давно пре њих. То се исто може рећи и за масовне медије који су настајали и настају у процесу њихове, у суштини, техничке конвергенције, као што је на нпр. билборд са покретном сликама, који је спојио два масовна медија – плакат и тзв. неми филм. Али, овакав нови медиј није изменио најзначајније елементе комуникационе ситуације који карактеришу масовно комуницирање – активни комуникациони центар и пасивну масовну публику.

Стога је, са комуниколошког становишта, исправно третирати, у односу на медије масовног комуницирања и на све остале медије, само рачунарску мрежу као нови медиј, будући да су њена појава и развој изазвали настанак потпуно новог облика комуникационе праксе у тоталитету људског комуницирања – виртуелно комуницирање (детаљно о називу у: Милетић, 1998), које се разликује од свих осталих – интерперсоналног, комуницирања са различитим публикама и масовног комуницирања. Наиме, рачунарска мрежа омогућава синхронно и/или асинхронно обликовање, дисеминацију и пријем визуелних (писаних, штампаних, иконичких, холографских), звучних и аудио-визуелних порука људима чији су рачунари део мреже, коришћењем мрежних сервиса, а комуницирање посредством рачунарске мреже подразумева истовремено остваривање сва четири обрасца протока и коришћења информација, што је најважнији теоријски аргумент да је, у комуниколошком научном оквиру, рачунарска мрежа једини прави *нови медиј* (једнина), већ данас функционално најпотпунији мултимедиј, а из дана у дан све више унимедиј и метамедиј. Ти обрасци су: конверзација, алокуција, консултација и регистрација (J. L. Bordewijk and B. van Kaam, према McQuail, 1994: 55-60). Обрасци протока и коришћења информација помажу да се теоријски профилишу различити облици комуницирања у погледу броја учесника и јавности комуницирања, а само нови медиј – рачунарска мрежа, омогућава у потпуности све поменуте образце. Суштинска карактеристика комуницирања коришћењем новог медија је да укида разлике и интегрише својства интерперсоналног, групног и масовног комуницирања, омогућујући људима који имају приступ мрежи интеракцију једног са једним, једног са многим, многих са многим и многих са једним (Штамбук, 2006, 54-60) учесником/учесницима комуницирања. Временски може бити синхронно и/или асинхронно, између субјеката који се просторно налазе на било ком месту, тј. виртуелно може комуницирати било ко, било када и било где, ако има приступ рачунарској мрежи. У виртуеланом комуницирању могућа је реципрочна измењивост комуникационих улога пошиљаоца и primaoca порука између свих субјеката комуницирања, независно од броја

учесника у интеракцији и чињенице да је комуницирање посредовано рачунарском мрежом. Неограниченим бројем учесника који могу остваривати реципрочну измењивост комуникационих улога превазилази интерперсонално и групно комуницирање, а реципрчном измењивошћу комуникационих улога масовно комуницирање, чија је карактеристика неограничени број учесника, али у јасно разграниченим комуникационим улогама пошиљалаца и прималаца порука. Порука коју појединац или организована друштвена група компјутерском мрежом дисеминира према неутврдивом броју прималаца може истовремено постати садржај интерперсоналног комуницирања између два или неколико корисника мреже, као што поруке које се интерперсонално саопштавају и примају посредством компјутерске мреже могу, вољом неког од субјеката интерперсоналног комуницирања, бити саопштене неограниченом броју корисника мреже. Сваки субјект виртуелног комуницирања самостално одлучује коме ће саопштавати и од кога примати поруке, у којој симболској форми (писаној, штампаној, звучној, визуелној, иконичкој, холографској, комбинујући само неке или користећи све симболске и семиотичке системе којима је могуће обликовати поруку), да ли ће то чинити у приватној или јавној сфери, хоће ли улазити у интеракције са познатим и/или непознатим комуникационим партнерима, колико ће, када и како користити компјутерску мрежу.

Дакле, још једном – са комуниколошког (не и техничког, да не кажемо – техницистичког) становишта, само је рачунарска мрежа *нови медиј*, јер после масовних медија, чији је настанак и развој изазвао појаву масовног комуницирања, једино је тај медиј излучио, у односу на интерперсонално, групно и масовно комуницирање, потпуно нови облик комуникационе праксе, који је битно изменио тоталитет људског комуницирања и изазвао низ друштвених последица са, за сада, недовољно препознатљивим аксиолошким исходима.

Интернет: мало или велико „и/И”

На претходни начин скицирана рачунарска мрежа може бити (1) локална, (2) национална и (3) глобални систем рачунарских мрежа, метафорички назван „мрежа свих мрежа”.

Овде нећемо улазити у проблем услова за приступ било ком од препознатих нивоа функционисања *новог медија*, већ само поновити да на било ком од тих нивоа он омогућава масовну интерперсоналност и/или интерперсоналну масовност, као и указати на то да се изрази рачунарска/компјутерска мрежа и интернет у свакодневном комуницирању користе као синоними. У овом случају оправдано, будући да је свака компјутерска мрежа, заправо, интернет (лат. *inter*: међу, између; + *net*: мрежа). Међутим, док је број локалних мрежа готово неутврдив, док постоји мноштво националних мрежа (које се, врло често, идентификују националним, географским или неким другим префиксом испред речи 'нет') само је један глобални систем компјутерских мрежа, „мрежа свих мрежа” која повезује стално растући број појединачних рачунара, локалних и националних мрежа – Интернет. Као јединствен и једини такав феномен на свету мора да се означава речју која почиње великим словом.

Али!

У најновијем „Правопису српскога језика” (Пешикан, Јерковић и Пижурица, 2010) инсистира се да се нови медиј, укључујући и глобални систем компјутерских мрежа, дакле „мрежа свих мрежа”, пише почетним малим словом, тј. увек и свуда – интернет. Имајући у виду да је реч о угледним (и од аутора овог текста уважаваним), али уско специјализованим лингвистичким стручњацима за српски језик, на једној страни, и сву сложеност феномена новог медија, на другој, то би било и разумљиво да нису понудили, еуфемистички казано, врло чудно објашњење. У делу „Правописа српскога језика” (IV. ВЕЛИКО СЛОВО), чак издвајајући новоуспостављену правописну норму у фусноти, они нуде следећи аргумент: „Напомена: У свести корисника *интернет* је престао да значи име компаније (!? – М.М.) и зато је исправно писање малим почетним словом”. (Пешикан, Јерковић и Пижурица, 2010: 66) Јасно је да аутори „Правописа”, прво, не разумеју ’природу’ новог медија и три нивоа његовог могућег функционисања, као и, друго, разлику између медија и медијских организација (компанија) које се формирају да би омогућиле њихово коришћење под одређеним условима. Другим речима, они поистовећују компјутерску мрежу са специјализованим компанијама (српски речено – предузећима), тзв. интернет-провајдерима, које омогућавају приступ Интернету (али, схваћеном као глобални систем компјутерских мрежа, не као општи назив за сваку компјутерску мрежу), па је то један од разлога да, утврђујући правописну норму, буду тако категорично у – криву.

Сума сумарум: унутар комуниколошког научног оквира, када се користи као општи назив за нови медиј (никако компанију), тј. заједничка именица којом се означавају сви нивои могућег функционисања тог медија, реч треба писати почетним малим словом, али када се иста реч користи да означи глобални систем компјутерских мрежа, једини и јединствени медијски феномен такве врсте (за сада) на Планети, онда је то властита именица – Интернет, и мора се писати почетним великим словом.

Остаје, наравно, лингвистима, укључујући и ауторе „Правописа српскога језика”, да уваже или не уваже изнету комуниколошку аргументацију. Урадили шта било, сасвим је извесно да интернет никако није и не може бити компанија, него медиј и то, данас, једини нови медиј!

Да ли су друштвене мреже постојале и пре Интернета

Глобални састем компјутерских мрежа – Интернет, нуди мноштво могућности за комуницирање људи у реалном времену и/или асинхроно, уз новину која је својствена само њему – то је први (зато је и једини нови) медиј који свим корисницима, практично неограниченом броју, омогућава реципрочну измењивост комуникационих улога пошиљалаца и прималаца порука, било да је реч о појединцима, друштвеним групама или институцијама. До сада је то било могуће само у интерперсоналном, са релативно малобројним изузецима у комуницирању са различитим публикама и, готово никако, у масовном комуницирању.

На тренутном степену развоја Интернета ова могућност се најпотпуније остварује у оквирима масовне интерперсоналности и интерперсоналне масовности коју нуде специјализовани интернет-сервиси (и компаније које, користећи нови медиј, те сервисе индиректно или директно комерцијализују). Најтипичнији примери оваквих интернет-сервиса јесу „Фејсбук” (*Facebook*), „Мајспејс” (*Myspace*), „Твитер” (*Twitter*), „Линкидин” (*Linked-In*), итд. Не треба сумњати да ће се њихов број повећавати са даљим развојем и, најзад – пре или касније, потпуном засићеношћу глобалног/планетарног друшта новим медијем.

Шта је спорно у њиховом именовању?

Врло једноставно: свођење значења појма *друштвена мрежа/е* на само ове, у основи интернет-сервисе, који, истина-бог, у виртуелној стварности омогућавају врло сложену, разгранату и експресивно богату релациону мрежу различитих друштвених субјекта (појединаца, друштвених група и институција). Ираз *друштвена мрежа/е* семантички се поитовећује у савременом дискурсу искључиво са мрежом/мрежама реалција које се успостављају само коришћењем Интернета?! Као да друштвене мреже нису постојале и не постоје мимо новог медија. Насупрот антропоцентричном правцу у предвиђању његовог развоја, техноцентричне предикције тог развоја не искључују могућност да ће се у (не)догледној будућности мреже друштвених релација, можда и свести искључиво на *интернетске друштвене мреже, друштвене мреже на Интернету* или *друштвене мреже посредоване Интернетом*, што су, из угла семантичког правила у којем се инсистира на високом степену пертинентности ознаке/имена и означеног/објекта на које се ознака или име односи, једино прихватљиви изрази не само у комуниколошком, него и појмовно-категоријалним апаратим свих наука. Међутим, оне то данас нису.

Дакле, друштвена мрежа је ознака/име за мрежу релација коју су друштвени субјекти, из различитих, друштвеним бићем човека условљених, разлога успостављали пре настанка новог медија, успостављају их мимо новог медија и, антропоцентрично гледано, успостављаће их све док постоји људска врста. Примером казано, сваки скуп релација међу људима у одређеном друштвеном подсистему (рецимо у фамилији, на факултету, у транснационалној компанији...) представља друштвену мрежу и она се, непосредним и посредним интеракцијама разликује од интернетских друштвених мрежа мноштвом карактеристика, од којих је најважнија да се друштвене мреже успостављају у 'стварној стварности', а интернетске друштвене мреже у оној која је све више импрегнира – виртуелној стварности. Зато, у комуниколошком појмовно-категоријалном апарату није прихватљиво израз *друштвена мрежа* користити као ознаку/име за друштвене мреже посредоване Интернетом, са подразумевајућим значењем.

Занимљиво је, иначе, да се овој, само на први поглед, семантичкој потанкости поклања мало пажње и у лексикографској литератури, како код нас, тако и у свету. Илустрација је веома добра књига „Нови медији и друштвене мреже – појмовник” истакнутог телевизијског ствараоца и теоретичара медија

Станка Црнобрња (2014). Зачудо, међу 500 одредница не постоји и одредница *друштвена мрежа/е* која би је предикатски одредила: „Друштвена мрежа је...”, тим пре што је тај појам садржан у наслову књиге. Уместо тога, Црнобрња нуди одредницу „**Social networking (друштвено умрежавање)**: Друштвени однос који се успоставља приликом деловања у оквиру одређене онлајн заједнице. Типична онлајн заједница (Фејсбук, Линкедин, Мајспејс, Бебо, итд.) кориснику омогућава да, по сопственој жељи, створи и покаже свој лични профил, додаје пријатеље, комуницира са осталим члановима, додаје садржаје у различитим форматима, итд.” (Црнобрња, 2014: 113). Све је тачно, само што је појам (тј. „мисао о бити предмета”, како га објашњава Гајо Петровић/1977) *social networking*, тј. *друштвено умрежавање* семантички много пространији од објашњења које је аутор понудио, јер обухвата сва могућа друштвена умрежавања, а не само у „онлајн заједницама” које је навео.

Узгред, враћајући се на други одељак овог текста (**Нови медији и/или нови медиј**), Црнобрња у свом „Појмовнику” не објашњава ни израз *нови медији*. Мада је и тај појам садржан у наслову његове књиге, нема га као посебна одредница (?!), па читаоцу остаје да, имплицитно, из целине текста извучи закључак, тј. да се домишља шта све под тим изразом аутор подразумева.

Има ли медија који нису друштвени

Али је, зато, у истој књизи понуђена одредница – „**Social media (друштвени медији)**: Дела (видео, аудио, текст, мултимедија) створена од стране медијских корисника а објављена преко друштвених медија као што су блог, подкаст, форум, вики, видео хостинг сајт, итд. У ширем смислу, друштвени медији означавају *сваку онлајн технологију* (подвукао М.М.) која људима омогућава да објављују своја дела, воде конверзацију, постављају и размењују програмске садржаје у онлајн модалитету, итд. Дакле, појам *друштвени медији* означава средства интеракције између људи, која им омогућава да стварају, деле и размењују информације и идеје у оквиру виртуелних заједница и мрежа” (Црнобрња, 2014: 112).

Да ли!

Остављајући, тренутно, по страни што су овде, можда, ’помешане бабе и жабе’ (нпр. у тврдњи да је блог друштвени медиј а не форма поруке, садржај комуницирања који се саопштава и прима у Интернетом посредованој интеракцији људи), намећу се два питања.

Прво: може ли се појам друштвени медиј, ако се и прихвати да ова синтагма није плеоназам, свести само на „средства интеракције између људи, која им омогућава да стварају, деле и размењују информације и идеје у *оквиру виртуелних заједница и мрежа* (подвукао М.М.)”. Наравно да не може. Ова тврдња се не мора доказивати на примерима масовних медија – од књиге, као најстаријег штампаног, до дигиталне телевизије, технички најсофистициранијег масовног медија. Њу је могуће доказати, аутор овог текста признаје – помало

циничним, указивањем на ватру и дим које су Индијанци користили као (друштвени) медиј у комуницирању, тј. као „средства интеракције између људи, која им омогућава да стварају, деле и размењују информације и идеје”.

И друго: да ли уопште постоје медији који нису друштвени – од споменутих дима и ватре до Интернета. На почетку је наглашено да се аутор текста креће у оквиру сооантрополошке парадигме у разумевању комуницирања. У том оквиру израз *друштвени медиј* је – плеоназам. Нема медија који није друштвени или, другачије, не постоје недруштвени медији. То није потребно посебно доказивати када је реч о примарном медију – људском говору. Али и сви секундарни медији, од најједноставнијих до најсложенијих – и то пер се – јесу друштвени медији, морају то бити јер су настајали и развијали се управо да би човек што потпуније афирмисао своје генеричке карактеристике – свесност и друштвеност. Стално настојећи да реалтивизије простор и време као ограничавајуће факторе у остваривању различитих форми друштвености, због чега остаје вазда актуелна Меклуанова (*Marshall McLuhan*) идеја о медијима као продужецима људских чула (Меклуан, 1971).

Наравно, ако прихватимо, у духу назначене Лиотарове расправе о прагматици научног занања, кибернетичку парадигму у истраживању, разумевању и објашњавању комуницирања, онда је могуће говорити о друштвеним и недруштвеним медијима. Први би били сви посредници у комуницирању (али, ипак, не само „у оквиру виртуелних заједница и мрежа”) који омогућавају саопштавање и пријем информација, као творевина и садржаја људске свести. Други, 'недруштвени медији' били би сви канали за пренос различитих природних и/или техничких стимулуса, подстицаја који не садрже никакво значење – од било ког ензима у живим организмима до електричне енергије у било ком техничком (под)систему – али изазивају извесну дискриминаторну реакцију, независну од човека.

Уместо закључка: (не)потребно цепидлачење

Смисао ове, у наслову текста је наглашено, лингвистичко-семантичке расправе је у стварању прецизног комуниколошког појмовно-категоријалног апарата, као научног таксиномијског кода, који ће, било којим исходом таквог настојања, у научној заједници, поготово у Србији, створити две групе – истомишљеника и неистомишљеника. Обема ће бити заједнички извешан степен изоморфизма значења у коришћењу појмова са којима се напада тако сложен и свепрожимајући друштвени феномен – људско комуницирање, али и комуницирање као, можда, трећа категорија Универзума, поред материје и енергије.

Тим пре што је, све до појаве новог медија, интернета и Интернета, била јасно видљива демаркациона линија између људи као субјеката комуницирања, симболски организованих информација као садржаја комуницирања и медија као посредника у људском комуницирању, саопштавању, синхроним и/или асинхроним преносу и пријему тако организованих информација.

Међутим, са њима и у њима, у виртуленој стварности која све више прожима стварну стварност, јавља се проблем разграничења између ових, чинило се, врло јасно профилисаних елемената сваке комуникационе ситуације.

Нешто је лакше питање да ли је блог медиј или садржај комуницирања. Јер, блог је „појединачна вербална, ређе вербално-иконичка или само иконичка, а најређе звучна или аудиовизуелна порука, тзв. пост, коју корисник Интернета саопштава на посебним веб-сајтовима или деловима веб-сајтова. (...) Као појединачна порука блог представља ауторски текст у одређеној жанровској форми, најчешће интерпретативних новинарских жанрова (коментар, осврт, белешка, критика, итд.), или у паражанровском облику. Жанровски дефинисане блогове пишу новинари и аутори који поседују новинарску компетентност, а паражанровске блогове сви остали корисници Интернета” (Милетић и Милетић, 2012: 11-13).

Али...

Да ли је аватар субјекат, садржај, посредник у комуницирању, све то заједно или нешто више од другог? Ако га схватимо као виртуелни алтер его субјекта који га је створио по моделу из хиндуистичке религиозне традиције где „означава појаву божанства у земаљском облику” (Црнобрња, 2014: 14).

Да ли је хипертекст ’безобална’ порука унутар новог медија или је нови медиј постао део те ’безобалне’ поруке, који функционишу на принципу Мебијусове спиралне траке. Јер, хипертекст је нераскидиво повезан са глобалним системом компјутерских мрежа. Као супстанцијална структура Интернет не би могао да опстане без хипертекста, нити би хипертекст био могућ изван овог мултимедија, јер формирају својеврсни садржајно-медијски „ризом”, израз који су први употребили француски филозофи Жил Делез (*Gilles Deleuze*) и Феликс Гатари (*Félix Guattari*) да метафорички укажу на склоп и структуру без почетка и краја. Према њиховој интерпретацији, ризом нема ни центра, ни периферије; локално у њему може бити централно и централно локално; ризом није линија него мапа; било који део ризома може бити уништен, други делови ће функционисати без њега; ризом се развија и шири флуидно. (Deleuze et Guattari, 1976) У комуниколошком научном оквиру хипертекст је постао прворазредни истраживачки проблем, посебно из угла класичног теоријског разграничења садржаја које људи комуницирају и медија којим се ти садржаји комуницирају, будући да су јасне границе између хипертректа и Интернета, тешко утврдиле, као што је тешко утврдити домете њиховог будућег међузависног развоја.

Да ли је...?

Број таквих питања повећава се геометријском прогресијом, пратећи не само све бржи развој, него и, доскора, незамисливе преображаје новог медија, који је и брзином развоја и начинима преображаја исцрпио, можда, тек десетак одсто, данас, само претпостављених могућности. Одговоре на њих, истраживање, промишљање и објашњење тзв. информационог као постмодерног друштва, чију ће медијску окосницу чинити *нови медиј*, у теоријско-методолошком смислу и, треба нагласити, лиотаровском схватању науке, могуће је помудити,

нравно – увек као хипотезу, само ако се досегне макар и почетна (не)сагласност о значењу све већег броја појмова/израза/имена/ознака, с обзиром на означено, као најважније логичке претпоставке отклањања различитих шумова у комуницирању о комуницирању.

Литература:

1. Deleuze, Gilles et Guattari, Félix (1976): *Rhizome*, Paris: Éditions de Minuit, Paris.
2. Liotar, Žan-Fransoa (1990): *Postmoderno stanje*, Svetovi, Novi Sad.
3. McQuail, Denis (1994): *Mass Communication Theory*, SAGE Publicationes, London,.
4. Mekluan, Maršal (1971): *Poznavanje opštita čovekovih proizetaka*, Nolit, Beograd.
5. Mid, Džordž Herbert (2003): *Um, osoba i društvo sa stajališta socijalnog bihevorista*, Naklada Jasenski i Turk/Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.
6. Miletić, Mirko (1998): *Komuniciranje u novim medijskim uslovima*, Učiteljski fakultet, Jagodina.
7. Miletić, Mirko i Miletić, Nevna (2012): *Komunikološki leksikon*, Megatrend univerzitet, Beograd.
8. Petrović, Gajo (1977): *Logika*, Školska knjiga, Zagreb.
9. Pešikan, Mitar; Jerković, Jovan i Pižurica Mato (2010): *Pravopis srpskoga jezika*, Matica srpska (izmenjeno i dopunjeno izdanje), Novi Sad.
10. Radojković, Miroljub i Miletić, Mirko (2005): *Komuniciranje, mediji i društvo*, Stilos, Novi Sad.
11. Sapir, Edvard (1974): *Ogledi iz kulturne antropologije*, BIGZ, Beograd.
12. Crnobrnja, Stanko (2014): *Novi mediji i društvene mreže – pojmovnik*, Centar za medije i komunikacije, Beograd.
13. Štambuk, Vladimir (2006): *Da li je Internet medij*, u *SM – časopis za upravljanje komuniciranjem*, br 1, Protokol/Fakultet političkih nauka, Novi Sad/Beograd.

NEW MEDIUM/NEW MEDIA AND LINGUISTIC AND SEMANTIC PERPLEXITIES

Summary: In this paper problematic is the meaning of terms that are incurred as a result of the development of computer network and which are extensively used in laic, professional and scientific discourse. In socio-anthropological framework, accessing communication as exclusively human feature, the author argues that it can not accept the implicit meaning certain number of concepts, he insists on specifying the semantic fields of each of them as a condition for the understanding of those aspects of reality to which they relate. Analysis of the use of new concepts based on the criticism of their colloquially established but widely embraced meanings.

Key words: new medium, new media, internet, Internet, social networks, social media, hypertext

РАДИВОЈЕ ПЕТРОВИЋ*

Факултет за спорт
Београд

УДК 323(497.11):351.78

Монографска студија

Примљен: 02.09.2015

Одобрен: 12.10.2015

НАЦИОНАЛНО СТАНОВИШТЕ КАО ЈАВНИ ИНТЕРЕС У МЕДИЈСКОМ КОМПЛЕКСУ ТРАНЗИЦИОНИХ ДРУШТАВА – ПРИМЕР СРБИЈЕ

Резиме: Задатак овог рада је да теоријски концептуализује национално (српско) становиште као основу „општег благостања“ у медијском комплексу транзиционих друштава (Србије), искорачајући испред онога што се нуди као мање више уопштен одговор шта је, заправо, јавни интерес. Полазећи од чињенице да се јавни интерес из медија истискује под притиском политике, доминантног страног присуства на таласу глобализације и неоколонијализма, власти као најконзервативнијег фактора масовног комуницирања, неолибералних економских правила која претварају новинаре у „бедна пискарала“ и присуства опште американизације владајућег културног и медијског обрасца, разматрају се различити аспекти националног (српског) становишта као научног одговора на постојеће стање и логичког сегмента теоријског модела јавне сфере. Аутор има у виду да медији производе културна и политичка добра, да се преваходно посматрају као ресурси грађана и неопходни извори који имају важне информативне, едукативне и интегративне функције.

Рад полази од схватања националног (српског) становишта као рационалног мерила за поступање по правилима сопственог идентитета, државног и националног, што подразумева постојање високе патриотске свести, националног јединства, признавања реципрочног права другом да осећа и поступа према садржинама свога идентитета и елиминисање сервилности и некомпетентности владајућих структура у поданичком, неоколонијалном дискурсу, који окупира српску медијску сцену.

Српско (национално) становиште представља, у складу са изворним концептом Милоша Црњанског из 1934. године, „политику која би била ни мало наметљива, ни мало насилна, али чисто српска“, политика која подржава чинове одржавања, саморазумевања и самоусавршавања политичких, државних, симболичких и културних начина постојања српског народа.

Кључне речи: јавни интерес, српско становиште, културни образац, идентитет, индустрија свести

* radivoje.petrovic@yahoo.com

Увод

Јавни интерес, или интерес друштва, налази се под појачаним и константним притиском идеологије глобализације и културног неоимперијализма, који у први план истичу тржиште, професионализам, нову технологију, нову публику и непостојање боље алтернативе од постојеће, као кључна својстава на којима се базира систем масовног комуницирања. Истицањем свемогућег тржишта као основе тог система, реципијент се доживљава као потрошач, а не као грађанин, док се јавна сфера систематски истискује на маргине друштва. У таквом амбијенту комуникација је постала идеологија којом се напаја „митологија гледаности, транспарентности и међусобног разумевања, потребна да би се потпомогли економски развој и човеково задовољство самим собом“ (Дебре, 2000:78), чиме је начињен одлучујући корак од „потрошачког“ ка информационом или „комуникацијском“ друштву.

Кључна последица ових процеса је немогућност потрошача да суверено бира између онога што се нуди, јер се комерцијални медији постављају према публици на начин који диктирају оглашивачи. Та најзначајнија последица глобализације, доминација комерцијализованих медија, директно се рефлектује на штету јавности. Програми из тзв јавне сфере не продају се добро, а солидно развијена јавност представља екстерналију за власника, који је, пошто из тога не може да извуче добит, једноставно и не узима у обзир у својим програмима и садржајима. Комерцијализација потенцира материјалистичке вредности, јавна сфера замењује се разонодом, подржава се неолиберална економска политика на којој јачају конзервативне политичке снаге, све је приметнија ерозија локалних културних вредности. (Петровић; 2012) „Бизнис много успешније од државе успева да наметне ограничења појединцима, зато што су његови императиви прерушени у могућност избора“, написао је Волтер Хејл Хамилтон 30-их година прошлог века (Rorty; 1934:10), а како нас искуство учи, то важи и данас.

Као један од преовлађујућих процеса глобализације, уз *дерегулацију* и *концентрацију*, комерцијализација собом неизоставно доноси *американизацију медијске сфере*¹, што се не огледа само у енормном присуству америчких медијских садржаја, него пре свега у америчком поимању улоге медија у друштву и темељних постулата на којима се то остварује. Слобода комуницирања могућа је, према овој интерпретацији, само ако су: медијске организације независне од државе, ако се медијски садржај третира као роба и ако се та роба садржајно уобличава на основу захтева тржишта. Логична последица таквог поимања друштвене улоге медија је доминација медијских и културних производа Made in USA на планети, којој тек понека земља покушава организовано да се супротстави национално инспирисаном медијском и културном политиком. (Милетић, 2009:148)

Медији у Србији, који по природи ствари треба да служе интересима грађана, само су део овог погубног процеса, који у својим појавним облицима

¹ Усвајање америчког модела организовања медијских компанија, програмских и продукционих образаца, као и америчких медијских производа у великом делу света, па и Европе

комерцијализације, таблоидизације и политичке инструментализације медијских садржаја све агресивније поништавају и трајно уништавају национални и културни идентитет српског, али и других народа који живе у Србији. „Медијске организације су, ако не најважнији субјекти, онда најважнији инструменти културне политике, а њу није могуће водити, показује деценија ипо иза нас, преко таблоида, ријалити програма и издавача чији је циљ искључиво новац и то свакако није одговор на питање – како овај народ може да сачува идентитет и развојни концепт културе у садашњости и будућности?” (Милетић, 2013:313)

На колективном нивоу последице су још погубније: под фирмом космичке интеграције поништава се једна по једна етничка посебност, а национални интерес, као јавни постепено одлази у ропотарницу историје. Под притиском ентропијске хомогенизације свет се лагано лишава последњих остатака културне изузетности, а истинска битка оних мањих у тој врсти глобалне културне размене, посебно друштава у транзицији, огледа се у рату за *ревитализацију националног као јавног интереса*.

Иако су честа и контроверзна спорења у вези са прецизнијим одређењем јавног интереса у медијима, постоји мање-више општа сагласност у следећем: „... од њих (медија, прим.аут.) углавном се очекује да служе 'јавном интересу' или 'општем благодатању' без обзира да ли су 'дизајнирани' у складу са тим очекивањима или не. У пракси то значи да се медији не изједначавају са осталим предузећима или услужним делатностима већ да често треба да испуњавају циљеве од ширег и дугорочнијег значења за друштво у целини. То се посебно односи на политичке и културне циљеве.“ (Меквејл, 1994:95) Јавни интерес се односи на постојање сигурног, здравог и функционалног друштва. У демократским друштвима, новинарство у томе игра кључну улогу. (Eggigton, 2010) Редифинисана друштвена филозофија на почетку овог миленијума, уважава медије као корективе политичког живота, алиас *четврту силу*! То значи да новинарство мора понудити *највећу корист највећем броју људи у најкраћем року – то је јавни интерес*! (Јевтовић, Петровић, Арацки, 2014:23)

Национално – друго име за јавно

Зашто би, с обзиром на постојеће стање, национално становиште требало да буде друго име за јавни интерес у медијима?

Дуготрајни недостатак адекватне културне политике у Србији, који се рефлектује и на друга подручја јавне свести – пословно, политичко, медијско – показује следеће последице: постојање „дубоких пукотина у осећању националног идентитета, себе гледамо очима оних који своје интересе остварују на уштрб наших, непостојање адекватног српског одговора на изазове југословенства и титоизма, одсуство одговорности српске интелектуалне елите за давање првенства југословенској држави, уместо српском народу”. (Ломпар, 2011:415) Тиме се заправо ишло директно у сусрет најважнијим формама идеје глобализма, неолибералном, мултикултуралном и екуменско-еколошком глобализму.

Заговарање националног као јавног има чврсто упориште у српској интелектуалној баштини кроз форму *српског становишта*, (Црњански, 2008:65-66) изнедрену у политичким списима Милоша Црњанског, а ревитализовану у нашем времену, када се очигледно појавила потреба да се о томе поново проговори уз надоградњу на савремени начин. Потребно је гледати на ствари „без југословенства, савремених парола државе и економије и социјалних потреба“, без наметнуте симетрије по којој се „сваки проблем поставља у знаку словенштине и хрватства“, док је „са друге стране забрањено гледати га са српског становишта“. Отуд је природно да се образује – како каже Црњански – „политика која би била ни мало наметљива, ни мало насилна, али чисто српска“: она би била посвећена „не Србијанцима, него Србима“. Њену најширу позадину оличава српска културна политика, као што је у њеном језгру српско становиште.²

Српско становиште представља „најмањи заједнички именитељ како политичке акције тако и српске културе као контактне културе три вере: оно подржава чинове одржавања, саморазумевања и самоусавршавања политичких, државних, симболичких и културних начина постојања српског народа“. Тако конципирана, српска културна политика „омогућава човеков прелазак из подручја нације у подручје културе, које трансцендира саму нацију. Српско становиште омогућава, отуд, окупљање сила националног и историјског, културног и симболичког кретања у универзалном подручју српске културе“. (Ломпар, 2011:421)

Промовисањем националног (српског) становишта као јавног интереса унутар медијског комплекса транзиционих друштава, каква је и Србија, не само што се пружа уверљив одговор на често присутно питање у научним и теоријским расправама – шта се подразумева под јавним интересом једног друштва? – већ се у том светлу и белодано види какав је генерални курс у позиционирању медија према кључним областима друштвеног живота по вољи већине, као и какве су последице, ако унутар друштвене а посебно медијске сфере, не постоји искристалисана свест о томе. Треба ли подсећати да се јавни интерес из медија истискује под притиском политике, доминантног страног присуства на таласу глобализације и неоколонијализма, власти као најконзервативнијег фактора масовног комуницирања и неолибералних економских правила која претварају новинаре у „бедна пискарала“, а медије у апологетске сервисе за улепшавање стварности.

Дубински поглед у правцу Јавног сервиса Србије показује сву драматику функционисања овог концепта у транзиционим друштвима под притиском

² Питање о српском становишту Црњански је поставио у контексту непрестане југословенске кризе у 1934, са дубинским осећањем за фаталност историјских токова којима је био сведок. Он је уочио да постоји читав један комплекс тема и мотива који увек бива активиран као препрека управљена против свести о српском становишту. Оно се у својој историјској генези чврсто ослањало на грађанску традицију, а његови политички заступници били су Илија Гарашанин, Јован Ристић, Стојан Новаковић, Љубиша Стојановић, Слободан Јовановић, Драгиша Васић, Јован Дучић, Исидора Секулић, Милан Кашанин и Српски културни клуб. Из српске средине као носиоци те свести били су прогнани Слободан Јовановић и Милош Црњански, а јавно ружени Михаило Ђурић и Никола Милошевић.

политике: постојање два јавна сервиса – Србије и Војводине – у данашњој до крајњих граница осиромашеној земљи; њихово практично функционисање у корист политичких субјеката на власти, уместо грађана; до скороа профил РТС био је класична партијско-државна ТВ; буџетски начин финансирања који се заговара као уступак грађанима показује да се овај најефикаснији канал утицаја политичких субјеката на јавни сервис нерадо прекида; персонална унија партијских и медијских посленика и начин бирања управних органа јавних сервиса, синхронизованих са политичким изборима, све то потврђује да се чак ни унутар јавног сервиса не води суштинска брига о јавном интересу. Како је могуће утврдити неку врсту професионалне и моралне обавезе комерцијалним медијима да не занемарују интерес своје публике третирајући их и као грађане, а не само као потрошаче? (Милетић, 2014)

Једном речју, „демократизација медијских система више је била функција политичке воље нових елита него што је сама постала фактор демократизације целокупног друштвеног система... Парадокс медијских промена лежи у томе што је за њих потребна активна државна политика усмерена на стварање услова за медијску аутономију, док су држави, да би придобила јавност за тежобне транзиционе реформе, неопходни медији-пудлице, а не контрологи”³. Тако се догађа да је у транзиционим земљама власт најконзервативнији чинилац масовног комуницирања. Последице таквог политичког расплета су погубне: медији нису остварили већину својих улога кад је реч о тачном и свеобухватном информисању и комуницирању, нису постали контролори власти, нити форуми за јавну дебату о питањима од јавног интереса, генерално гледано изневерили су намењену им улогу катализатора структурних промена. На основу оваквих искустава многи теоретичари медија сматрају да је један од битних фактора који убрзавају транзицију – национална хомогеност што је додатни искуствени аргумент у корист концепта националног (српског) становишта као јавног интереса. (Матић, 2014)

Наркотизација туђим вредностима

Тешко да би се са сигурношћу могло тврдити чији је утицај на медије већи – домаћих политичара или странаца, и то није дилема само у Србији. Рекло би се да је у условима интензивних интеграција сваке врсте страни фактор све присутнији на домаћем медијском тржишту транзиционих друштава. То се пре свега огледа у преовлађујућој структури власништва најутицајнијих медија у Србији, где се на прсте једне руке могу набројати они у којима капитал споља није тај који одређује основна правила медијског понашања, а одлука државе да наводно хитро изађе из власништва у медијима у којима приватизација није окончана, само је појачала ту врсту стране доминације. Отуда и заострено пропагандно деловање српских медија по моделу сатанизације и прозивки, чега смо сведоци били у време НАТО бомбардовања 1999. године, као и

³ Видети више на: <http://www.medijskapismenost.net/dokument/Post-komunisticke-medijske-reforme-iz-pticje-perspektive-#sthash.Dajqzc5e.dpuf>

пре и после тог чина. Оно што су некада нама радили страни медији, преузели су једнако доследно да чине домаћи. Колико је то далеко од јавног интереса, а тек од националног (српског) становишта као таквог? Пропаганда ствара што већу гомилу, усамљену гомилу, рачуна на појединца кога треба водити као слепца (Рељић, 2013:234), ... „ствара човека који је погодан за тоталитарни систем, који се врло тешко може одбранити од припадања маси, који одбацује потребу за критичким просуђивањем, за избором и разликама, зато што он тежи јасној извесности. Он је човек асимилиран у униформисану групу и воли тај начин”. (Ellul, 1965:256) Уместо хомогенизације на основама заједничког националног програма, систематски се ствара раздробљена маса по мери туђих, а не јавног интереса.

Технологија примењивања тзв *наркотичке дисфункције* масмедија открива нам следеће: гледаоци се прво опијају наглашено забавним садржајима, често лаким и приземним, у последње време чак ласцивним и порнографским као екстремно заводљивим, „како не би променили програм док се пласирају информативно-политички садржаји у персуазивном обрасцу, који одговара политичким субјектима на власти, који контролишу РТС”. (Милетић, 2014:307) Посматрано из оваквог стручног угла, лако је објаснити откуда у домаћим и ТВ програмима већине транзиционих друштава толико инфо-забавних садржаја, ријалитија, естрадних спектакла и слично. Важно је умртвити публику и припремити је за коначну фазу манипулације, у којој нема ни назнаке о неком јавном интересу.

Висока гледаност, слушаност, као и тиражи новина, подразумевају подилажење најнижим укусима публике. (De Fleur, 1966) Будући да се у оваквом моделу масовног комуницирања допринос унутрашњој равнотежи друштва стратификује на три нивоа – висок, просечан и низак – из угла равнотеже система прихватљиви су само они медијски садржаји који изазивају пажњу масовне публике и у сагласности су са преовлађујућим системом вредности и доминирајућим културним обрасцем у друштву. У медијима се таква операција остварује порастом сензационализма, доминацијом таблоидних садржаја у тзв инфозабавном и инфокомерцијалном формату. (Милетић, 2014:305)

Једнако опасно јавни интерес угрожава већ раширена појава медија као доминантних средстава промоције бизниса и корпоративних центара моћи. Претварање тржишта у божанство медијских реформи донело је са собом комерцијализацију, таблоидизацију, концентрацију власништва, нестајање квалитетних медија и појаву медијских тајкуна, а као крајњи резултат имамо „економски неодрживе и сиромашне медије,⁴ зависне од добре воље власника и финансија државе и социјално-економски угрожене новинаре” (Матић, 2014). Заборавља се на ноторну чињеницу према којој „медијска индустрија се разликује од осталих индустрија у важном погледу, зато што медији производе културна и политичка добра која имају различите сврхе од многих других до-

⁴ Према речима Саше Мирковића, државног секретара у Министарству културе и информисања (на Економском форуму Копаоник 2015), у Србији је до недавно било 1.359 јавних гласила, па земља са оваквим економским потенцијалима и маркетиншким колачем не може себи да приушти толики број.

бара. Модел јавне сфере замишља медије као ресурсе грађана, који нису једноставно потрошачи роба“. (Croteau, Hoynes, 2006:29)

Заговорници медијског плурализма превиђају да се економска концентрација у медијској сфери појављује као неизбежна противречност стварном плурализму. „Чињенице потврђују да се стварају мултинационални и мулти-медијски монополи, али баш због њих је све слабији глас јавне забринутости због политичких и економских опасности од тих монопола... До смањивања јавне релевантности ових питања долази и због 'заласка идеологије', након кога је теже да се докаже како је власништво медија од стране великих компанија претња њиховој слободи“, сматра Меквејл. (Вељановски, 2011)

Свој данак у медијима узела је на својеврстан начин економска криза и налет нове технологије, што је додатно угрозило медијску посвећеност јавним интересима. Досадашња искуства показују да многи од српских медија неће преживети, па се битка за јавни интерес у медијима суочава са свакодневном борбом за опстанак у вртлогу економских турбуленција. Што је најтрагичније, „у постојећим околностима, нема гаранција да ће опстати они најпотребнији — најпрофесионалнији, најкредибилнији, они који највише раде у јавном интересу“. (Матић, 2014)

Генерално гледано, начело о информисању грађана, као кључној медијској обавези, постало је старомодно и депласирано, а индустрија свести све успешније ради. Медији, као средства те индустрије, „стају на чело пропагандног фронта за цементирање статус quo, и претворили су се у преторијанску кохорту класе која се дала у неупитно одржавање неолибералног друштва и заштиту богатства и концентрисане моћи контролора света“ (Рељић, 2013:206) У таквим околностима рационалан избор за данашње медије требало би да буде окретање традицији и националном, што на својеврстан начин у себи обједињује – српско становиште. Јер, „традиција одржава сакупљено знање прошлости и установе и праксу који су издржали испит времена и зато би требало да буду очувани за добро садашњих и будућих генерација. Вредност традиције је у томе што подржава стабилност и безбедност, дајући људима осећај друштвене и историјске припадности“. (Хејвуд, 2004:94-95) У прилог томе, у необјављаном документу Руског института за стратешка истраживања (RISI) каже се да у све хаотичнијем свету људи жуде за сигурношћу, а она би се могла поново наћи, најпоједностављеније речено, у – породичним вредностима и националној држави.

Таквом концепту супротставља се прилично агресивно мит о либералним медијима, који „служи као димна завеса за реалност коју стварају корпоративни медији“, (Соломон, 2013) као и оптужбе за национализам, са негативном конотацијом, упркос ономе што је велики Достојевски написао у прилог нацији: „Нације живе од великог осећања и велике мисли која их све уједињује и све обасјава, од јединства с народом, најзад, кад народ нехотице сматра да су руководећи људи с њим, из чега се рађа национална снага. Што је нација духовно богатија, то је и материјално богатија“ (Достојевски, 1981:215) Немачки историчар Волфганг Мозен својевремено је записао: „Нација је једна фикција, али одстрањивање те фикције је – утопија!“

Никакав космополитизам/глобализам не може одменити нацију, државу-нацију у функцији сједињавања људи и њиховог трајнијег инспирисања за велике или мале подухвате, шта год била њихова сврха, поручио је Едуард Баладир. При томе, поступање по критеријумима сопственог националног идентитета, што је унутрашњи садржај медијског јавног интереса за који се залажемо, обавезује да се таква иста права на понашање по мери свог идентитета реципрочно признају и свима другима, а да се не оштећује хабитус и достојанство било чије нације.

Темељи националног становишта у медијима

Имају ли медији транзиционих друштава изграђено своје национално становиште? Који су то кључни момент у изграђивању српског становишта као јавног интереса у медијском комплексу Србије?

Пре него што се упустимо у трагање за одговором, неопходно је због преовлађујуће друштвене и политичке климе у вези са овим указати на важну напомену која би помогла да се разбје вишедеценијски наметнута догма и о тако профилисаном приступу јавном интересу у медијима проговори без политикантских примеса. Наиме, „ако си одан свом народу и држави, каква год да јесте, ако тражиш за себе и њих оно што се другима саморазумљиво признаје, ако си као Србин припадник српске нације и поданик српске државе, уз то и поносан – већ си промовисан у националисту” (Буха, 2014:44). „Само одређење национализам, које је изворно а поготово у временима народне неслободе и поробљености, подразумевало националну освешћеност и залагање за легитимна права и интересе нације, попримило је претежно негативну конотацију, као тобоже *пер се* супротно начелима грађанске слободе и друштвене равноправности” (Танасковић, 2014:224). Време је да се са таквом варљивом праксом и наводно теоријском заблудом прекине.

Кључни моменти српског становишта који би обезбедили адекватан јавни интерес и „друштво благостања” по мери већине Срба и грађана Србије подразумевају да се у фокусу медијских садржаја нађу приступи и теме које би публици послале недвосмислене поруке:

1 - Укидање утицаја доминирајуће вредносне матрице богатих западних друштава као колонијалне идеологије и њено свођење по мери српских интереса. Српска варијанта те идеологије састављена је из мешавине *расистичког самопрезира* према домороцима (Србима), *апологије способности и културне супериорности метрополе* (ЕУ и САД) и *неолибералне идолатрије „приватизације и слободног тржишта“*. (Антонић, 2014:32) Циљ интеграција и економске политике мора бити напредак Србије, а не давање првенства интересима Запада. (Димитријевић, 2014:61) Досадашњој пракси и понашањима иду у прилог некомпетентности и сервилности српске владајуће номенклатуре и *поданички дискурс* који доминира на домаћој академској и медијској сцени. (Душанић, 2014:80) Обезглављена Србија након петооктобарских промена, као главна карактеристика уставног и институционалног режима, плод је *ефикас-*

ног инжењеринга страних сила у Србији. Биланс Србије забележен у деценији и по после Милошевићеве ере показује континуитет једино у назадовању, спавши данас безмало на статус колонијалног поседа. (Јовановић, 2014:97-98)

2 - Разобличавање и коначна ликвидација поставки укоренењих у југословенству и титоизму са додатним елементима српске кривице⁵, конципираним и у највећој мери схваћеним као супротстављање српском националном осећању, идентитету и традицијима, а које се и данас користе као полазишта за територијална разграничења и уређења држава на овим нашим просторима. „Централно место добила је догма о српској нацији као ‘владајућој и угњетачкој’. Целокупна комунистичка доктрина сведена је на националне револуције несрпских народа у Југославији, што је било могуће само једном идеолошком категоризацијом главног објекта те борбе – српског народа који једини није имао право на самоопредељење, јер је ‘угњетавао’ све остале народе. Та парола оживљавана је изнова и у каснијим периодима, све до краја постојања Југославије”⁶.

Данас је и поред историјског искуства политичко и идентитетско југословенство и даље од свих постјугословенских држава најраширеније у Србији (тачније у њеној елити, пре свега културној). Штавише, управо је овај југословенски идентитет у српској елити оно плодно тло на коме се данас развио и један нов и опасан феномен – аутошовинизам. (Антонић, 2014:31-32) На том таласу у Србији је порастао број оних интелектуалаца и грађана који дају већу предност иностраним интересима и вредностима него националним.

Томе на руку иде и податак да идеја југословенства од почетка представља својеврсну негацију и неувиђање историјских и културних чињеница, безусловно оспоравање сваког егзистенцијалног облика српског становишта, па је и свако ново пројектовање државно-друштвених ентитета на основама идеја југословенства, тзв *југосфера*, скопчано са новим покушајима српског самопоприцања, које би поново требало да управља јавном свешћу. „Ако без југословенске идеје Срби не могу међу Хрвате, онда без тог заборава српске унутар југословенске идеје, као потпуног самозаборава, српски народ не може ступити у плодан, добронамеран и аутентичан дотицај са западном традицијом, па је ‘српску идеју’ неминовно уклонити као препреку ‘у походу на запад’. Подређени западној телеологији путовања, они могу стићи својој сврси само као Југословени, никако као Срби”. Отуда логично залагање да „српско становиште треба да буде *conditio sine qua non* српског учеића у свакој сложеној конфигурацији, било југословенској, европској, економској, или културолошкој”. (Ломпар, 2014:181-185)

⁵ „Смисао мита о српском национализму и српској кривици налази се у онемогућавању средишњег настојања српског становишта: оно подразумева да Срби – живе. Мит о српској кривици треба да идеолошки рационализује видљиве трагове нестајања српског народа. Није довољно што Срби више не живе у подручјима у којима су живели. Неопходно је да се образује свест како они тамо никада и нису живели” (Интервју Ломпар М: Програмско поништавање српских националних интереса, Београд, Печат, бр 355, 6. фебруар 2015.)

⁶ Николић К. (2015): *Комунисти и југословенство*, www.standard.rs, 12.04.2015.

3 - Такав обрачун са заблудама југословенства, ни кампањски ни агресиван већ аргументован, представља први корак у *медијској припреми званичног културног модела, заснованог на минимуму заједничких традиција и вредности*. „Уколико такав основни консензус не постоји, заједница се распада при првом искушењу. Управо то се данас догађа са српском културом и српском државом. Постоји духовни дисконтинуитет између садашњих српских генерација и њихових предака, између данашњих идеала и српских историјских сећања. Унутар српске историје у њеном току, постоје значајни прекиди, који и данас доводе до колебања у основним идентитетским питањима и до несигурности поводом избора пута којим ће се даље ићи” (Ковић, 2014:157). Данашњи Срби убедљивом већином гласају за прикључивање ЕУ, и то по цену не само одрицања од политичког и економског суверенитета и независности него и од дела државне територије. У том смислу, историјско памћење је значајан ресурс сваке нације, која рачуна на слободу и извесну будућност. Историја потврђује да се не могу лако колонизовати народи дуге, славне прошлости и богатог историјског наслеђа. (Ковић, 2014)

4 - *Радикалан раскид са усмерењем на промену свести народа по обрасцу колонијалне потребе (нео)колонизатора*. Адекватна улога медија српског друштва ваљало би да буде јавно и квалификовано *одбацивање* у честим прогласима, политичким ултиматумима и многобројним уценама *наметнуте „промене свести” са адреса спољних „индустрија свести”* (Хејвуд, 2004:215) и *опредељивање за промену свести на таласу „српског становишта”*, као истрајавање на богатом и функционалном смислу промена да би се сачувало. Свеопшта присутност „туђег становишта” у Србији и српској елити објашњава зашто се захтев за „унитаризацијом Србије” не испољава снажније, кад се уопште и испољава. Промена фактичког стања захтева промену у поимању ствари, односно промену свести којом би се напоскон усвојило „српско становиште”, које захтева коначну ликвидацију поставки укорењених у виђењу КПП и југословенству уопште узев. (Јовановић, 2014:114) Круна оваквог медијског приступа подразумевала би да се у сваком важном сегменту друштвеног живота, његових реформи и развоја постави једноставно питање – који је најбољи начин за развој Србије као целине.

Овакав концепт медијског јавног интереса добија на значају када се има у виду да се Србија данас налази на раскрсници између два опредељења: једно је оно догматско и домаћом политичком пропагандом наметнуто за „Европу која нема алтернативе”, а друго оно у којој чланство у ЕУ није безусловно, али које карактерише становиште да „интерес Србије нема алтернативе”. Међутим, без обзира за који коначни сценарио се већинска Србија определи, неспорно је да се једино кроз сопствени, на здравим темељима изграђени национални идентитет, могу на прихватљив начин произвести нове сопствене вредности и усвојити садржаји и вредности из других култура. Другим речима, национално (српско) становиште као медијски јавни интерес ни једној од ових опција не може да штети, ако је примарни циљ интерес Срба и грађана Србије.

Значај националног пола демократске јавности

Одсуство оваквог концепта јавног интереса у српским медијима видљив је већ на први поглед. Очигледни промашаји у појединим областима свакодневног живота, какво је рецимо образовање, војска, економске реформе, или уставни систем, не налазе свој простор у актуелним медијима. Тако на пример, превасходно ослањање образовне реформе на инострану западну искуства и финансијере постепено је укидало континуитет са образовном традицијом српског народа, без икаквог сигнализирања ове појаве у медијима. Тако су образовни стандарди Европе незграпно и некритички постављени изнад националних циљева у образовању, ако смо их некада и имали, а да то није изазвало никакву реакцију ни медија ни тако формираног јавног мњења.

Слична ситуација је и са односом медија према одбрани земље и војсци. Било би нормално да српски медији на сва звона огласе и коментаришу податак да Србија као држава нема ни једну сигурну границу. Ако смо некада војску доживљавали као институцију чији је смисао одбрана српског народа и државе, смемо ли данас игнорисати чињеницу да се Војска Србије претворила у вазалну институцију чији је врхунац функционисања испомоћ страним трупама у мировним операцијама.

Штедња, која као својеврсни глобални економски плагијат представља суштину реформског пакета нове српске владе, постаје изводљива само уз свеопшту мобилизацију већине становништва. Основни проблем друштава сличних Србији је недостатак политичке и државничке одлучности, жеље и интереса да се економске промене изврше у корист сопственог народа. „Због тога је неопходно *постојање високе патриотске свести и националног јединства*, како би се добила компетентна, ефикасна и одговорна власт, која ће обезбедити да се економске реформе реализују у интересу огромне већине сопственог народа, а не у интересу светске олигархије, крупног капитала и компрадорске класе која се формира у земљи”. (Душанић, 2014:93)

Уставни режим Србије карактерише непостојање снажног институционалног и политичког поретка у држави, располућеност унутар извршне власти, тачније речено двовлашће председника Републике и председника Владе, раздробљена политичка сцена под утицајем пропорционалног изборног система, феудализована извршна власт и, уз све то, утицај страних амбасада приликом формирања српских влада. Треба ли се питати где је у таквом замешатељству интерес Србије и већине њених грађана, односно коме се медији обраћају ако не третирају ове кључне животне проблеме.

Резултат систематског деловања медија на јавној сцени у транзиционим друштвима какво је српско више је него поражавајући: „све из чега смо транзитирали и све што смо реформисали било је боље од оног у шта смо кроз ове фалш процесе у колонијалној демократији стигли”. (Рељић, 2014:93)

Директна *последица медијског самопорицања и континуираног игнорисања националног (српског) становништва је:*

- непостојање националног пола демократске јавности, и
- одсуство организованог интелектуалног отпора

„Тек када се створи *национални пол демократске јавности, које има своје репрезентативно медијско присуство, у којем бива представљана идеја националне и демократске државе...*, може се далекосежно проблематизовати владајућа политика: било да је реч о прошлим владама или о овој влади. Јер, промена владе не подразумева – у садашњим колонијално-окупационим условима – промену режима”. (Ломпар, 2014:196) Истовремено, транзициона друштва под налетом глобализације и оковима самопорицања остала су *без институционализоване мисаоне основе за вођење националних и државних послова*. Једном речју, вођење државних и националних послова у интересу неког другог, а не српског народа и државе, „расточио је вековима стваран идентитет, преко тзв мењања свести и уништавања економије, затирањем нове вредности”, (Поповић, 2014:230) расточио је – државу.

Кључни моменат у аргументованом усвајању националног (српског) становишта као јавног управо је у потреби *радикалног раскида са већ примењиваним концептом усмереним на промену свести по мери колонијалних интереса*. Отуда би успостављање информативног система по мери грађана и народа, а не тајкунско-власничког слоја, система који би не само информисао већ и васпитавао, како би се нација суочила са изазовима новог доба, била прва видљива последица примене нове медијске стратегије у сфери јавног интереса. Повратак на кључне и постепено заборављане националне вредности кроз форму националног (српског) становишта као јавног интереса у медијима није само национална борба за очување и афирмацију идентитета, већ својеврсна парадигма организованог и осмишљеног отпора малих народа и култура перманентном културном, економском, дипломатском и сваком другом неоперијалистичком притиску са Запада.

Задатак медија на овако конципираном курсу отпора је да на притисак одговарају – притиском. Један правац тог притиска требало би да буде *интернационализација националног (српског) питања*; други, *подстицање националне (српске) државне политике да се врати својим обавезама*; и треће, *трансдржавно повезивање институција и појединаца да би се очувала и образовала интегралистичка свест о националном (српском) идентитету*. (Ломпар, 2011) У садашњој фази борбе за очување националног идентитета овај трећи правац изградње интегралистичке националне свести свакако је најважнији сегмент у отупљивању удара на главном правцу наступа неоколонијалних интереса.

При томе, никакве заводљиве приче о политичкој, академској, културној и уметничкој коректности не сме да замагли њихову штетност за национални корпус и потребу да се такве медијске замке мирно и аргументовано разобличавају. „Коректно је једино знати ко смо, користити се поукама из прошлости, неговати вертикалу позитивне традиције, уважавати друге, али и добро их упознати, настојати да се о свему савременом сазна што више и мислити својом главом”. (Танасковић, 2014:225)

Како је могуће остварити уплив и постепену доминацију националног (српског) становишта као јавног интереса у постојећем медијском комплексу? Будући да је теоријски институција јавног сервиса опробани модел за промо-

цију јавног интереса, уз све несавршености у пракси које су се показале још од оснивања првог јавног сервиса, ББЦ-а, 1936. године, данас би *институција јавног сервиса, истовремено проширена и на агенцијско, на штампано и на онлине информисање, била права мера у пласирању националног (српског) становишта као јавног интереса у медијској џунгли окупираној таблоидима, инструментализацијом медијских садржаја и безграничном комерцијализацијом*. За такво опредељење би се, према појединим ауторима који заговарају новине, сајтове, а не само РТВ као јавни сервис, морала обезбедити два услова: сигурни извор рационалног финансирања и недоступност медијских организација у моделу јавног сервиса за све утицаје политичких субјеката и интересних група капитала.(Милетић, 2014:313) Само тако биће могуће да медији служе грађанима а не колонијалним интересима, који ће на крају расточити и национални и културни идентитет. У том послу медији су, као најважнији инструмент културне политике, па и промене свести, први на удару.

Литература:

1. Antić S. (2014): Stanje društva i strategija obnove, Zbornik „Ka srpskom stanovištu“, Beograd, Evrođunti
2. Buha A. (2014): Potreba za državom nacijom srpskog roda, Zbornik „Ka srpskom stanovištu“, Beograd, Evrođunti
3. Crnjanski M. (2008): Politički spisi, Podgorica, Štampar Makarije Oktoih
4. Croteau, D. and Hoynes, W. (2006): *The Business of Media, Corporate Media and the Public Interest*, Pine Forge Press, London
5. Debre R. (2000): *Uvod u mediologiju*, Beograd, Klio
6. De Fleur M.(1966): *Theories of Mass Communication*, New York, David McKay Company, Inc.
7. Dimitrijević S. B. (2014): Predlozi za novu razvojnu politiku Srbije, Zbornik „Ka srpskom stanovištu“, Beograd, Evrođunti
8. Dostojevski F.M. (1981): *Piščev dnevnik*, Beograd, Rad
9. Dušanić J. (2014): Ka ekonomskom oporavku, Zbornik „Ka srpskom stanovištu“, Beograd, Evrođunti
10. Eggington B. (2010): *Test javnog interesa u novinarstvu*, www.media.ba, 26.april 2010.
11. Ellul J. (1965): *Propaganda, The Formation of Men's Attitudes*, New York, Vintage books Edition, str 256
12. Hejvud E. (2004): *Politika*, Beograd, Klio
13. Jeftović Z, Petrović R, i Aracki Z. (2014): *Žanrovi u savremenom novinarstvu*, Jasen, Beograd
14. Jovanović M. (2014): U potrazi sa snažnom državom, Zbornik „Ka srpskom stanovištu“, Beograd, Evrođunti
15. Ković M. (2014): Znamenje pobede, uzroci poraza: kontinuiteti i diskontinuiteti srpske istorije, Zbornik „Ka srpskom stanovištu“, Beograd, Evrođunti
16. Lompar M. (2011): *Duh samoporicanja*, Novi Sad, Orfeus
17. Lompar M. (2014): Misao o srpskom stanovištu, Zbornik „Ka srpskom stanovištu“, Beograd, Evrođunti
18. Matić J. (2014): Post-komunističke medijske reforme iz ptičje perspektive, Izvor ANEM, www.medijskapismenost.net

19. Mekvejl, D. (1994), *Stari kontinent – novi mediji*, Nova, Beograd
20. Miletić M. (2014): *Medijski javni servisi u Srbiji – stranputice i putevi*, Godišnjak FKM Megatrend univerziteta br 6, Beograd
21. Miletić M. (2009): *Osnove menadžmenta medija*, Filozofski fakultet, Novi Sad
22. Petrović R. (2012): *Transnacionalni kulturni imperijalizam kao determinanta održive kulturne i medijske politike*, Zbornik „Kultura i društveni razvoj“, FKM Univerziteta Megatrend, Beograd
23. Reljić S. (2013): *Kriza medija i mediji krize*, Beograd Službeni glasnik, str 234
24. Rorty J. (1934): *Order on the Air*, NewYork, John Day
25. Safranski R: *Wieviel Globalisierung vertragt der Mensch?*
26. Solomon N. (2013): *The Liberal Media Myt That Will Not Die*,
www.alternet.org/story.html?StoryID=12667
27. Tanasković D. (2014): *Srpski narod između islamskog i katoličko-protestantskog izazova*, Zbornik „Ka srpskom stanovištu“, Beograd, Evrođunti
28. Veljanovski R. (2011): *Mediji između biznisa, politike i odgovornosti prema javnosti*, FPN Beograd, Godišnjak br 6.

THE NATIONAL VIEWPOINT AS A PUBLIC INTEREST IN MEDIA COMPLEX OF TRANSITIONAL SOCIETIES – THE EXAMPLE OF SERBIA

Summary: The aim of this work is to theoretically conceptualize national (Serbian) viewpoint as the basis of „the general welfare” in the media complex of transitional societies (society of Serbia), keeping one step ahead of what is offered as a general answer on what is, in fact, the public interest. Based on the fact that the public interest from media is displaced under the pressure of politics, the dominant foreign presence on the wave of globalization and neo-colonialism, government as the most conservative factor of mass communication, the neo-liberal economic policies that transform journalists into miserable scribblers, and the presence of the general Americanization of cultural and media form, different aspects of national (Serbian) viewpoint are being considered as a scientific response to the current situation and logical segment of theoretical model of public sphere. Author has in mind that media produce cultural and political goods, that are primarily seen as resources of citizens and have necessary informative, educational and integrative functions.

The work starts with the understanding of national (Serbian) viewpoint as rational criteria for acting according to the rules of personal, state and national identity, which implies the existence of high patriotic consciousness, national unity, reciprocal recognition of the another person’s rights to feel and act according to its own identity and the elimination of servility and incompetence of governing structures in vassal, neo-colonial discourse, which occupies the media scene in Serbia.

Serbian (national) viewpoint is, in accordance with the original concept of Milos Crnjanski from the year 1934, „a policy that would be a bit intrusive, even a little violent, but purely Serbian”, policy that supports the maintenance, self-understanding and self-improvement of political, civil, symbolic and cultural ways of the Serbian people being.

Key words: public interest, Serbian viewpoint, cultural pattern, identity, consciousness industry

МИЛИЦА Д. КОВАЧЕВИЋ*
Факултет за специјалну едукацију и
реhabилитацију
Београд

УДК 343.13:316.774
Монографска студија
Примљен: 12.09.2015
Одобрен: 16.10.2015

КРИВИЧНИ ПОСТУПАК И ИЗВЕШТАВАЊЕ У МЕДИЈИМА**

Сажетак: Јавност има право да буде упућена у рад правосуђа, односно у исход и ток кривичних поступака, посебно када су у питању тешка кривична дела, као и кривична дела извршена од стране јавних личности. Исто тако, и окривљени имају своја права која не смеју бити повређена неадекватним извештавањем и олаким изношењем претпоставки. Треба наћи праву меру између благовременог и потпуног информисања и поштовања права окривљених, то јест омогућити слободу изражавања уз неометано одвијање кривичних поступака. Стога је циљ рада да се представи нормативни оквир који уређује ову област у Србији, те да се у нашим условима анализира примена стандарда које је осмислио Европски суд за људска права у својој богатој пракси у вези са чл. 6. и 10. Европске конвенције о заштити људских права и основних слобода. Из наведеног на крају произлазе одређене препоруке за унапређење поступања.

Кључне речи: кривични поступак, претпоставка невиности, Европски суд за људска права, слобода изражавања

Уводна разматрања

У медијима свакодневно наилазимо на многобројне натписе о бруталном насиљу, корупцији и имовинском криминалитету. Исто тако, носиоци државних функција нас обавештавају о успесима које државни механизми остварују у сузбијању криминалитета. Сасвим је природно да се јавност интересује за оваква дешавања, најпре због природне тежње да саосећамо са онима који преживљавају трагедије, али и због лако разумљиве потребе да будемо упућени у ризике по сопствену безбедност (Jewkes, 2011: 32). Такође, нормално је и да нас званичници обавештавају шта се предузима како бисмо били сигурни у

* milica.kovacevic@fasper.bg.ac.rs

** Текст је настао као резултат рада на пројекту Развој методологије евидентирања криминалитета као основа ефикасних мера за његово сузбијање и превенцију, бр. 179044, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја, а реализује Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију. Руководитељка пројекта је проф. др Весна Николић-Ристановић.

својим кућама и на радним местима, те како би држава сносила што мање штете од недозвољених активности. Са друге стране, не може се порећи ни тврдња да сензационалистички конципираним вестима медији привлаче публику, па и остварују бољу продају и рејтинг (Surette, 2011, Jewkes, 2011: 32), односно да политичари остварују лаке поене говорећи понекад и о резултатима које тек треба остварити, то јест о кривичним поступцима којима се ни не назире крај.

Све ово је сасвим очекивано, али се и поред тога жеља за остваривањем добити и потреба за информисањем јавности не смеју сукобљавати са заштитом људских права осумњичених и оштећених, нити са гарантовањем претпоставке невиности. Не сме се сметнути с ума да се још у Јустинијановој кодификацији, дакле у 6. веку, истицало да је дужност доказивања на ономе ко оптужује, а не на ономе ко се брани, те да је боље да кривац избегне казну, но да невин буде осуђен (Thayer, 1897). Такође, медијско извештавање не би требало да угрози могућност откривања и даљег процесуирања кривичних дела, нити да доприноси вршењу својеврсног притиска на носиоце правосудних функција. Притисак на правосудје се посебно актуелизује када носиоци државних функција прејудуцирају какав би исход један кривични поступак требало да има. Одговорно извештавање медија, пак, подиже ниво упућености грађана у питања од општег значаја, а може потпомоћи и остваривање генералнопревентивне функције кривичног права. Медији помажу и проношењем гласа о донетим судским пресудама, што може допринети осећају задовољења правда и јачању општеприхваћених вредности. Супротно од тога, пуко инсистирање на томе да су бестијални злочини нешто што се дешава сваки дан и на сваком кораку доприноси повећању страха од криминалитета (Lee, 2007).

Налазимо да се у нашој литератури недовољно говори о проблему објективног и потпуног извештавања о кривичном поступку,¹ те да на ширем плану и не постоји свест о опасностима које неадекватно извештавање о овој проблематици носи. С тим у вези треба имати у виду да је пред Европским судом за људска права (скраћено: ЕСЉП) створена значајна база случајева у којима је расправљано управо о повреди претпоставке невиности, односно о слободи изражавања у вези са извештавањем о кривичном поступку. Стога је циљ даљих излагања да се укаже на основне проблеме при извештавању о кривичном поступку, те на проблеме у вези са поштовањем претпоставке невиности, односно да се потом дају одређене препоруке у циљу будућег унапређења праксе.

Нормативно уређење извештавања о кривичном поступку

Поштовање претпоставке невиности је загарантовано највишим правним актом у нашем правном систему. Тако Устав РС (*Службени гласник РС*, број 98/2006) предвиђа да се свако сматра невиним за кривично дело док се његова

¹ Нисмо наишли на дела монографског карактера која би се бавила овом проблематиком, али наглашавамо да постоји одређени број научних радова посвећених овој проблематици. Вид. Бајовић, В. (2010) Претпоставка невиности и слобода штампе. *Анали Правног факултета у Београду*, 1, 194-210.

кривица не утврди правноснажном одлуком суда (чл. 34, ст.3). Претпоставка невиности је предвиђена међу осталим гаранцијама које омогућавају правну сигурност у казненом праву, као што су начело легалитета, забрана ретроактивне примене закона и забрана поновног суђења за исту кривичну ствар. Уколико се претпоставка невиности не би адекватно штитила то би могло довести у питање и поштовање права на правично суђење, такође загарантованог Уставом (чл. 32).

Законик о кривичном поступку (*Сл. гласник РС*, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 и 55/2014), разуме се, такође гарантује поштовање претпоставке невиности. Осим што је чланом 3. прописано да се свако сматра невиним све док се његова кривица за кривично дело не утврди правноснажном одлуком суда, исто тако је наглашено да су државни и други органи и организације, средства јавног обавештавања, удружења и јавне личности дужни да се придржавају ове претпоставке и да својим јавним изјавама о окривљеном, кривичном делу и поступку не повређују права окривљеног.

Даље, Закон о јавном информисању и медијима (*Сл. гласник РС*, бр. 83/2014) у чл. 73. предвиђа да се у циљу заштите људског достојанства, као и независности, угледа и непристрасности суда или другог надлежног органа, нико у медију не сме означити учиниоцем кажњивог дела, односно огласити кривим или одговорним пре правноснажности одлуке суда. Затим, чл. 74. прописује да се информације из кривичног поступка који је у току могу објавити ако су изнете на главном претресу или ако су прибављене или ако су могле бити добијене од органа јавне власти на основу закона којим се уређује приступ информацијама од јавног значаја. Битно је и то што закон предвиђа да уколико је у медију објављена информација да је против одређеног лица покренут кривични поступак, то лице има право, кад се поступак оконча, да од одговорног уредника захтева да, без накнаде, објави информацију о правноснажном обустављању поступка, одбијању оптужбе, односно ослобађању од одговорности. Уколико одговорни уредник не објави ову информацију, а не постоји неки од разлога за необјављивање, као и ако информацију објави на непрописан начин, ималац права може против одговорног уредника поднети тужбу за објављивање информације. Подразумева се да не треба губити из вида да су новинар и одговорни уредник јавног гласила дужни да пре објављивања информације која садржи податке о одређеном догађају, појави или личности, са пажњом примереном околностима, провере њено порекло, истинитост и потпуност, сходно чл. 9. ст.1. Закона о јавном информисању и медијима.

Коначно, Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја (*Сл. гласник РС*, бр. 120/2004, 54/2007, 104/2009 и 36/2010) предвиђа да информација од јавног значаја јесте информација којом располаже орган јавне власти, настала у раду или у вези са радом органа јавне власти, садржана у одређеном документу, а која се односи се на све оно о чему јавност има оправдан интерес да зна, сходно чл. 2, ст. 1. Што се тиче оправданог интереса, законодавац појашњава да се сматра да оправдани интерес јавности да зна постоји увек када се ради о информацијама којима располаже орган власти које се од-

носе на угрожавање, односно заштиту здравља становништва и животне средине, док се, ако се ради о другим информацијама, сматра да оправдани интерес јавности да зна постоји, осим ако орган власти докаже супротно (чл. 4). Дакле, полази се од претпоставке да јавност има право да зна, те би надлежни орган власти морао посебно да образлаже зашто у конкретном случају таква претпоставка не стоји. Ипак у закону је предвиђена и могућност искључења и ограничења слободног приступа информацијама од јавног значаја, тако да орган власти неће тражиоцу омогућити остваривање права на приступ информацијама од јавног значаја, ако би тиме угрозио, омео или отежао спречавање или откривање кривичног дела, оптужење за кривично дело, вођење преткривичног поступка, вођење судског поступка, извршење пресуде или спровођење казне, или који други правно уређени поступак, или фер поступање и правично суђење (чл. 9, ст. 1, тач. 2.).

И на међународном нивоу је овој проблематици посвећена значајна пажња. Тако Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода (Рим, 1950, скраћено: ЕКЉП) у чл. 6. који је посвећен праву на правично суђење предвиђа претпоставку невиности, док чл. 10. установљава слободу изражавања. Уживање слобод изражавања повлачи за собом дужности и одговорности, те се може подвргнути формалностима, условима, ограничењима или казнама прописаним законом и неопходним у демократском друштву у интересу националне безбедности, територијалног интегритета или јавне безбедности, ради спречавања нереда или криминала, заштите здравља или морала, заштите угледа или права других, спречавања откривања обавештења добијених у поверењу, или ради очувања ауторитета и непристрасности судства. Но, пракса ЕСЉП указује да је понекад веома тешко истовремено остварити поштовање права на правично суђење и претпоставку невиности на једној страни и уважавање слобод изражавања на другој страни. Уз то, треба имати у виду и чл. 8. ЕКЉП који гарантује право на очување приватности личног и породичног живота. Овој суд је стога настојао да развије одређене стандарде који би олакшали постизање такве равнотеже, о чему ће накнадно бити речи.

Савет Европе је усвојио *Препоруку о медијском извештавању о кривичном поступку*, R број 2003/13, од 10. јула 2003. године. Препорука садржи 18 принципа чије би уважавање требало да омогући потпуно и објективно извештавање јавности, али и неометано одвијање кривичног поступка и поштовање права заинтересованих лица. Први принцип предвиђа да јавност треба да буде упућена у рад правосуђа и полиције, те да стога новинарима мора бити омогућено да слободно извештавају и коментаришу те активности, уз могућност ограничавања ове слобод у рестриктивно опредељеним случајевима. Пети принцип сугерише да правосуђе и полиција треба да дају обавештења по могућству преко одговарајућих представника за јавност, и то на начин који неће дискриминисати било које медије. Десетим принципом је наглашено да правосудни систем и полиција треба да се суздрже од пласирања информација на начин који би могао утицати на објективност при даљем поступању, посебно уколико у кривичном поступку учествују и судије поротници и лаици. Осамнаести принцип, на крају, предвиђа да након одслужења казне осуђена

лица не треба спомињати у медијима у контексту који се тиче извршеног кривичног дела, а како се не би угрозила њихова будућа реинтеграција.

Извештавање о кривичном поступку, кључни проблеми и пракса Европског суда за људска права

Кључне проблеме у вези са извештавањем о току кривичног поступка могли бисмо свести на: непоштовање претпоставке невиности, изношење непроверених информација, извештавање којим се угрожава даље вођење кривичног поступка и онемогућавање медија да извештавају о кривичном поступку у неоправданим случајевима. ЕСЉП у начелу прихвата могућност да слобода изражавања буде ограничена, али само у случајевима када су испуњени сви услови који такво ограничење чине неопходним и неизбежним (Macovei, 2004: 20). Наиме, прво је потребно да национални прописи јасно дефинишу разлоге због којих је допуштено ограничавање слободе, односно да формално-правно посматрано постоји одговарајући пропис на који се дата држава позива. Но, није довољно само да је форма задовољена, јер је други предуслов и да ограничење слободе изражавања служи одређеном легитимном циљу, као што је то, примера ради, онемогућавање недозвољеног утицаја на непристрасност суда, па самим тим и заштита права окривљених. Треће, ограничење слободе мора бити такво да се може сматрати прихватљивим у друштву заснованом на демократским мерилима.²

У предмету *Du Roy* и *Malaurie* против Француске³ ЕСЉП је установио стандарде на основу којих се процењује када се забрана извештавања о кривичном поступку коси са слободом штампе. *Du Roy* и *Malaurie* су били уредник и новинар једног француског часописа који је објавио чланак о наводним злоупотребима службеног положаја и преварном поступању једног високог чиновника државне компаније која се бави изградњом радничких станова. Та државна компанија је одлучила да поднесе кривичну пријаву против свог бившег упосленика, а кривичном гоњењу би се придружио и одређени број акционара. Међутим, поменути руководилац обратио се суду са притужбом да су о њему изнете неистине и да је повређено право на претпоставку невиности. Француски суд је казнио новинара и уредника симболичном новчаном казном, истичући да је чланак садржао податке који су могли утицати на непристрасност суда, али и на интегритет лица која су спомињана у негативном контексту, а све то без правноснажне пресуде којом се утврђује одговорност. ЕСЉП је разматрајући представку утврдио да у овом случају јесте дошло до повреде чл. 10. ЕКЉП којим је загарантована слобода изражавања. Ово становиште образлаже на следећи начин. Прво, ЕСЉП налази да се начело слободе изражавања не може односити само на ситуације када се износе чињенице које једно лице не представљају на негативан начин, односно које о једном догађају

² Вид. *Worm* против Аустрије, представка бр. 83/1996/702/894, пресуда од 29. августа 1997. године, § 35-55.

³ Представка бр. 34000/96, пресуда од 3. октобра 2000. године

или лицу говоре на индиферентан начин, већ напротив да се та слобода односи и на изношење чињеница које су увредљивог, узнемиравајућег, па и шокантног садржаја. Друго, држава утемељена на демократским начелима изискује да се поштује начело слободе штампе и изражавања, то јест да се негује плурализам, толеранција и отвореност ка сучељавању различитих ставова. Треће, новинарска слобода при извештавању о догађајима од јавног интереса може досегнути и границе провокације и претеривања, с тим што не сме довести у питање поштовање права других и чување тајности поверљивих података. С тим у вези као четврто, евентуална ограничења слободе штампе могу бити прихватљива, али надлежни треба веома пажљиво да оцене када је ограничавање слободе заиста неопходно у једном демократском друштву. Пето и коначно, ЕСЉП није тај који цени да ли су разлози ограничавања слободе изражавања у једној држави оправдани или не, али јесте позван да процени да ли је дата држава при ограничавању слободе у сваком конкретном случају определила релевантне и довољне разлоге за ограничавање слободе.⁴ Дакле, произлази да није било оправданих разлога да новине не извештавају о овом случају који се тичао јавног интереса, нити је извештавање угрозило исход будућег кривичног поступак, те је ограничавање слободе изражавања било неосновано.

У неким другим случајевима ЕСЉП је, пак, утврдио да је новинарско извештавање проузроковало повређивање права одређених лица. Тако су у предмету *Flux* против Молдавије (No. 6)⁵ одговорна лица из једног часописа новчано кажњена због објављивања непроверених гласина. Наиме, новинари су објавили да директор једне средње школе узима мито за уписивање ученика и да злоупотребљава школску имовину, при чему су ову тврдњу базирале на анонимној дојави наводно потписаној од стране родитеља ученика и других заинтересованих лица. Часопис је одбио да објави деманти директора школе. Одговорна лица из часописа су се обратила ЕСЉП захтевајући да се утврди да је новчаним кажњавањем од стране националног суда повређено право на слободу изражавања. ЕСЉП је заузео став да није дошло до повреде чл. 10. ЕКЉП, односно да слобода штампе не ослобађа новинаре обавезе да јавност извештавају одговорно и да тврдње које износе јасно подупру доказима. Новине имају право да аргументовано износе сумњу да је неко извршио кривично дело, али не и да тврде тако нешто у одсуству не само правноснажне пресуде, већ и било какве иницијације кривичног поступка.⁶

ЕСЉП је у својим пресудама креирао и стандарде на основу којих се процењује да ли је понашањем државних службеника и функционера повређена претпоставка невиности. Тако је у предмету *Allenet de Ribemont* против Француске⁷ утврђено да су званичници давали преурађене и несмотрене изјаве, што се коси са поштовањем права окривљеног. Наиме, подносилац представке је био осумњичен да је убио бившег познатог политичара, а због одређених позјамица које је овај дао подносиоцу представке и његовом познани-

⁴ *Du roy* и *Malaurie* против Француске, § 27.

⁵ Представка бр. 22824/04, пресуда од 29. јула 2008. године

⁶ *Flux* против Молдавије (No. 6), § 31

⁷ Представка бр. 15175/89, пресуда од 10. фебруара 1995. године

ку и наводном саучеснику. На дан хапшења подносиоца представке министарство унутрашњих послова је одржало прес конференцију на тему будућег буџета полиције, али је министар истовремено дао и изјаву о истрази која се управо одвијала уз констатацију да је случај веома једноставан и да су сва инволвирана лица ухапшена. Подносилац представке је једно време био у притвору, а касније је обустављен поступак против њега. Иако су представници државе тврдили да изјавама полицијских званичника није повређена претпоставка невиности, јер то није могло утицати на касније одлуке суда као независне и самосталне институције, ЕСЉП се није сложио са овом тврдњом. Наиме, није само суд дужан да поштује претпоставку невиности и да се суздржи од коментара пре но што је донета правноснажна пресуда, већ се то односи и на друге државне службенике и функционере. ЕСЉП налази да су непримерене изјаве полицијских званичника и те како могле утицати на јавно мњење које је могло креирати слику о кривци подносиоца представке, те да није ни било потребе за таквим изјавама које су прејудиирале исход поступка који је управо био у току.⁸ Из овога произлази да је неприхватљиво коментарисање на начин који не чини довољну разлику између појмова осумњиченог, оптуженог и окривљеног, то јест да је посебно неприхватљиво преурањено квалификовање ситуација у дневнополитичке сврхе.

У случају *Worm* против Аустрије је утврђено да је није повређена слобода штампе услед кажњавања новинара због извештавања о кривичном поступку. Наиме, подносилац представке, дугогодишњи новинар, извештавао је о кривичном поступку против једног бившег политичара и то због пореске евазије. Подносилац представке је током много година праћења конкретног случаја написао на десетине чланака о случају и окривљеном, те је сматран за врсног познаваоца дате проблематике. У спорном чланку он је коментарисао држање окривљеног и његове одговоре на питања тужиоца, наглашавајући да ти одговори нису били уверљиви, да се окривљени континуирано и неуверљиво позивао на празнине у меморији и томе слично. Новинар је истицао и да су судија и тужилац били изванредно упућени у целокупан материјал, те да окривљени и бранилац просто нису могли изаћи на крај са њима. При томе не треба губити из вида да су у суђењу учествовале и судије поротници, дакле лаици. Имајући у виду професионални ауторитет подносиоца представке, као и тон у коме је писан читав чланак и у коме се несумњиво сугерише да све околности непобитно указују на то да окривљени просто мора бити оглашен кривим, ЕСЉП је утврдио да у овом случају национални суд није погрешио када је новинара казнио због извештавања које је могло нанети штету интересима окривљеног и које је самим тим у супротности са законом. Са друге стране, треба споменути и издвојено мишљење судије Касадевала (*Casadevall*), коме се придружио судија Јунгвирт (*Jungwiert*), а који налазе да аустријски прописи не штите довољно слободу медија. Наиме, судије истичу да једноставно позивање на "очување угледа и непристрасности суда" као основ за ограничавање слободе изражавања није довољно, јер онда таква формулација практично може довести у питање било какво извештавање о кривичним поступцима који су у

⁸ *Allenet de Ribemont* против Француске, § 32-43

току. Иако издвојено мишљење садржи одређене јаке аргументе, ипак сматрамо да није немогуће разлучити професионално и објективно извештавање од онога које је обојено личном перспективом и које евидентно нагиње ка одређеном исходу поступка. Можда је решење у томе да аутор нагласи када износи само своје лично убеђење, а када се једноставно налази у улози репортера.

Извештавање о кривичном поступку и наши медији

У нашим медијима врло често налазимо наслове у којима се осумњичени за различита кривична дела називају монструмима, убицама, лоповима или преварантима, примера ради: "Убиство бебе. Звер се правда: Убићу се, нисам крив за смрт сина" (Рафаиловић, 2015). Неретко ће након бомбастичног наслова у самом чланку уследити објашњење којим се прецизира да се лице оквалификовано као силоватељ или провалник заправо још увек само сматра осумњиченим. Разуме се да ће овакви наслови по природи ствари проузроковати знатну штету по углед лица о коме је реч, па можда чак и изазвати негативне последице у смислу губитка посла или пословних контаката, те да штуро објашњење негде на средини чланка може мало шта да поправи. У том смислу посебно тешке последице могу бити по лица која раде у области васпитања и образовања деце и младих, где било који облик сумње у морални и професионални интегритет може довести у питање могућност настављања каријере, па и опстанак у датој средини. Тако је, примера ради, одмах након подношења кривичне пријаве у свим дневним новинама објављено да је наставница ликовне културе у једној гимназији у граду југозападној Србији организовала оргије са малолетном ученицом и својим познаницама (Шапоњић, 2014). Професорка је моментално суспендована, а случај је завршен споразумом о признању кривице и казном од десет месеци затвора. Разуме се да се може поставити питање да ли су и у којој мери новински наслови могли утицати на финални исход, посебно уколико се има у виду степен узнемирења који је изазван у локалној заједници, као и чињеницу да је у питању била мања и изузетно патријархална средина.

Посебно узнемирење јавности и тешке последице по оштећене може изазвати инсистирање на детаљима који би због осетљивости материје и заштите интереса оштећених малолетника морали остати тајни. Тако се у једном чланку у дневним новинама наводи да је осумњичени терао малолетницу да се скида и да је трљао полни орган о њено тело, да је приморавао да држи његов пенис у рукама, те да јој је гурао прсте у анални отвор и вагину (Екипа Курира, 2014). Поставља се питање којем и каквом интересу може да послужи информисање са оваквим појединостима и на овакав начин, посебно уколико се има у виду да бројни детаљи из чланка олакшавају откривање идентитета малолетне оштећене. Медији би у оваквим случајевима морали посветити повећану пажњу избегавању секундарне виктимизације детета која и те како може да наступи током целокупног поступка и онога што га прати (Шкулић, 2011: 350).

Даље, уочавамо да наши медији готово редовно извештавају о хапшењу осумњичених, те да у првих неколико дана по лишењу слободе наилазимо на готово истоветне чланке у свим дневним новинама, и на бескрајно понављање чињеница које посредно указују да је одређено лице учинилац кривичног дела, то јест индиција, при чему се прећуткује или недовољно јасно истиче да су индиције битно другачије од оправдане сумње и посебно од извесности у кривичном процесном праву (Грубач, 2014: 42). Наиме, основ сумње у кривичном поступку означава тек први корак у процесу сазнања на путу који би требало прећи до евентуалне уверености да учињено одређено кривично дело и да је одређено лице учинилац кривичног дела (Илић et al, 2014: 57). Након првобитног великог интересовања готово као по правилу догађа се то да се медији никада више не заинтересују за дати случај. Дакле, осумњичени никада више не добија прилику да се медијска слика о њему промени, чак ни онда када је кривични поступак обустављен, или пак донета ослобађајућа пресуда. Нажалост, ово је уско повезано са интересовањима читалачке публике коју занимају само нови и још скандалознији и грозоморнији случајеви, што разуме се није карактеристично само за нашу земљу, већ је готово општи тренд (Dowler, 2003: 109). Зато ћемо у новинама нажалост често читати наслове попут "Стравичан злочин у Новом Саду: Сатаром убио жену" (Прерадовић, 2014).

Инсистирање на монструозним кривичним делима, уз тврдње да она постају малтене дневна ствар, доприноси стварању моралне панике (Thompson, 1998: 3). При томе, статистички подаци не говоре у прилог оваквим тврдњама. Наиме, углавном су из године у годину присутне уједначене бројке када су у питању одређене групе кривичних дела.⁹ Штавише, поједини облици криминалитета су и у стагнацији. Приче о процвату криминала су својствене и многим другим државама, а на овом месту нећемо залазити у бројне и сложене разлоге због којих долази до дезинформисања (Рељић, 2014: 141). При томе, не сме се порицати да је нужно да се о изузетно негативним појавама пише и говори, као на пример о насиљу у породици или сексуалној експлоатацији малолетника. Но, исто тако је битан и начин на који се то ради, јер би било пожељно да извештавање има едукативни и превентивни смисао. Уколико при извештавању изостаје осврт на узроке појаве, на начине путем којих се она може спречити и лечити, односно упућивање на оне који могу пружити помоћ, онда такво извештавање тешко да може да служи општем интересу.

Морамо нагласити да је, слично као и у многим случајевима пред ЕСЉП, и у нашој земљи понекад доведено у питање поштовање претпоставке невиности путем давања изјава од стране државних званичника. Тако је један осумњичени за кривична дела из домена организованог криминалитета поднео тужбу против државе због изјава највиших државних званичника, укључујући и министре унутрашњих послова и правде, због тога што су га оквалификовали као онога ко се налази "на челу групе која је организована попут најснажнијих мафијашких кланова у Италији, чија је примарна делатност шверцовање кокаина" (Вечерње новости, 2010), у моменту док је кривични поступак био у

⁹ Вид. Републички завод за статистику (2013) *Пунолетни учиниоци кривичних дела у Републици Србији*. Саопштење бр. 191 од 15. јула 2014. године

току. Важно је да државни званичници својим изјавама не подривају поверење у независност и непристрасност судова, нити да у било ком облику утичу на будуће судске одлуке. С обзиром да су судови потпуно самостални и независни у свом раду, не само да нема никакве потребе, већ је и недопустиво да им се сугерише какав исход би био пожељан. Суд је тај који ће руководећи се законом, начелом материјалне истине и слободном оценом доказа оценити да ли је једно лице одговорно за конкретно кривично дело. Све друге државне институције могу и морају само да раде свој посао, не мешајући се у делокруг рада суда. Лица која испред одређених државних органа дају изјаве, треба ове постулате непрекидно да имају на памети, без обзира на то о ком осумњиченом је реч, колико је интересовање јавности и какву политичку тежину конкретни случај има. Таквим односом и ставом се јачају институције које творе правну државу и исказује се поверење у њих.

Никако не треба губити из вида то да касније утврђивање кривице једног лица правноснажном судском пресудом не ослобађа државу од одговорности за претходно кршење претпоставке невиности. Ову тврдњу потврђује пресуда ЕСЈП у случају Матијашевић против Србије,¹⁰ у коме је утврђено да се Србија оглушила о обавезу поштовања претпоставке невиности. Наиме, у решењу о продужењу притвора суд у Србији је констатовао да је окривљени починио кривична дела која му се стављају на терет оптужбом, и да зато постоји бојазан да би окривљени могао наставити са вршењем кривичних дела уколико би остао на слободи. ЕСЈП у образложењу одлуке којом је утврдио повреду права окривљеног истиче да судске одлуке као и изјаве званичника не смеју износити претпоставку да је окривљени крив пре него што је одлука о кривици донета од стране суда и на законом прописани начин, јер се тиме изиграва претпоставка невиности као једно од фундаменталних права.¹¹ ЕСЈП није уважаио образложење наше државе да је у питању била само непрецизна формулација у решењу о продужењу притвора, а истакао је и да то што је Матијашевић на крају оглашен кривим и осуђен на осам година затвора никако не утиче на обавезу да се свачије право на претпоставку невиности поштује.

Закључак

Кривичним правом се штите најзначајније вредности једног друштва (Стојановић, 2005: 21) те је потпуно природна потреба јавности да буде упућена у кривична дела која се извршавају свакодневно око нас. Међутим, кривично право вршећи своју заштитну функцију истовремено треба да служи и утицају на друге да не чине кривична дела, односно изражавању друштвене осуде за кривично дело, јачању морала и учвршћивању обавезе поштовања закона, а све у складу са чл. 42 Кривичног законика (*Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014). Остваривању свих ових функција доприноси једино об-

¹⁰ Представка бр. 23037, пресуда од 19. септембра 2006. године

¹¹ Матијашевић против Србије, § 45.

јективно, истинито, аргументовано и на одговарајућим правилима засновано извештавање. У противном извештавање о тешким кривичним делима и људским трагедијама проистеклим из њих служи остваривању лаке зараде и задовољавању пукe знатижеље свих нас. Тиме се очигледно не подстиче друштвена кохезија, нити се развија осећање емпатије, већ се напротив развија апетит за сензационалистичким причама, као да је реч о филмовима и романима, а не о реалним догађајима који нас све погађају.

Како би се опште прилике поправиле неопходне су одређене промене у раду медијских посленика, али и носилаца јавних функција. Када је реч о медијима, треба подстицати одговорно извештавање. То значи да би новинари који пишу о криминалитету требало да буду упућени у основе нашег кривичноправног система, примера ради да разликују појмове осумњиченог, окривљеног и осуђеног, или да о малолетним оштећеним пишу на начин који ће заиста очувати тајност њиховог идентитета. При томе, потребно је да се претпоставка невиности поштује суштински, а не само формално, што значи да и онда када користе термине попут "осумњичени, основи сумње и незваничне информације" новинари треба да пишу аргументовано, одговорно и уз студиозно проверавање својих извора. Још већа одговорност је на државним званичницима, који у жељи да истакну добре резултате свог рада не смеју губити из вида претпоставку невиности и уставно право сваког лица да о његовој кривици одлучује само суд. У том смислу они који су позвани да јавно иступају треба да се руководе пресудама ЕСЈП, који већ деценијама обавезује државе на накнаду нематеријалне штете у случајевима када је дошло до повређивања права окривљених.

Потпуно и адекватно извештавање медија и оглашавање државних званичника утицало би позитивно и на општи развој правне културе и на боље разумевање функционисања кривичноправног система од стране шире јавности. Тиме би се разлучило право јавности да зна од жеље да јавност суди унапред на основу новинских наслова. Такво извештавање би могло допринети и јачању генералнопревентивне функције кривичног права, што значи да би делатност медија, уз њихову сасвим нормалну тежњу да постигну што бољи рејтинг и зараду, служила и једној општекорисној сврси.

Литература:

1. Grubač, M. (2014): *Krivično procesno pravo, priručnik za polaganje правосудног испита*. Beograd. Projuirs.
2. Dowler, K. (2003): Media consumption and public attitudes toward crime and justice: The relationship between fear of crime, punitive attitudes, and perceived police effectiveness. *Journal of Criminal Justice and Popular Culture*, 10 (2), 109-126.
3. Ilić, G. et al. (2014): *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*. Beograd. Službeni glasnik.
4. Lee, M. (2007): *Inventing Fear of Crime: Criminology and the Politics of Anxiety*. Portland. Willan Publishing.

5. Macovei, M. (2004): *Freedom of Expression: A Guide to the Implementation of Article 10 of the European Convention on Human Rights*. Strasbourg. Council of Europe.
6. Preradović, Lj. (2014): Stravičan zločin u Novom Sadu: Satarom ubio ženu. *Večernje novosti*, 29. avgust 2014. godine, dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/hronika/aktuelno.291.htm> l:507767-Satarom-ubio-Zenu (20. jun 2015)
7. Rafailović, J. (2015): Ubistvo bebe. Zver se pravda: Ubiću se, nisam kriv za smrt sina. *Kurir*, 20. jun 2015. godine, dostupno na: <http://www.kurir.rs/crna-hronika/ubistvo-bebe-zver-se-pravda-ubicu-se-nisam-kriv-za-smrt-sina-clanak-1826393> (20. jun 2015)
8. Reljić, S. (2014): Kratka istorija spina, *Kultura polisa*, 11 (25), 139-161.
9. Sine Autore (2014): Nastavnik iz pakla: Silovao devojčicu 4 meseca, pretio joj da će proći kao Tijana!, *Kurir*, 29. oktobar 2014. godine, dostupno na: <http://www.kurir.rs/crna-hronika/nastavnik-iz-pakla-manijak-silovao-devojci-cetiri-meseca-clanak-1600877> (20. jun 2015)
10. Sine Autore (2010): Šarić tužio državu, *Večernje novosti*, 13. septembar 2010. godine, dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/hronika/aktuelno.291.html:299860-Saric-tuzio-drzavu> (20. jun 2015)
11. Stojanović, Z. (2005): *Krivično pravo-opšti deo*. Beograd. Pravna knjiga.
12. Surette, R. (2011): *Media, Crime and Criminal Justice*. Belmont. Wadsworth.
13. Yewkes, I. (2011): *Media & Crime*. London. Sage publications.
14. Thayer, J. (1987): The Presumption of Innocence in Criminal Cases. *The Yale Law Journal*, 4 (6), 185-212.
15. Thompson, K. (1998): *Moral Panics*. London. Routledge.
16. Šaponjić, Z. (2014): Orgije u ateljeu: Profesorka i frizerka četiri godine zlostavljale učenice, *Kurir*, 29. januar 2014. godine, dostupno na <http://www.kurir.rs/horor-u-novom-pazaru-profesorka-seksualno-zlostavljala-maloletnu-ucenicu-clanak-1202669> (20. jun 2015)
17. Škulić, M. (2011): *Maloletničko krivično pravo*. Beograd. Pravni fakultet.

CRIMINAL PROCEDURE AND REPORTING IN THE MEDIA

Summary: The public has the right to be informed about the work of the judiciary, and about the outcome and course of the criminal proceedings, especially when it comes to serious crimes, and crimes committed by public figures. Similarly, defendants have rights which must not be violated by inadequate reporting. The balance between timely and complete information for the public and respect for the rights of defendants ought to be achieved, and also freedom of expression with the smooth progress of the criminal proceedings. Therefore, the aim of this paper is to present the normative framework regulating this area in Serbia, and also to present the practice of the European Court of Human Rights relating to the articles 6 and 10 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The paper concludes with some recommendations for the improvement of the practice in the Republic of Serbia.

Key words: criminal proceedings, the presumption of innocence, the European Court of Human Rights, freedom of expression

ПРОБЛЕМИ УТВРЂИВАЊА ИДЕОЛОШКЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ ПОЛИТИЧКИХ ПАРТИЈА*

Сажетак: Појам идеологије је нераздвојан од појма политичке партије. Партије теже да се кроз своје име, програм или неки други вид представљања идентификују са политичким идеологијама. Компаративна политиколошка истраживања се често баве политичким партијама као константним актером политике. Потреба за њиховом класификацијом долази из све већег броја студија које покушавају да утврде везу између актера, у овом случају политичких партија; и резултата политике – било да се ради о исходима у области јавних политика, међународних односа, економских кретања или других, мање егзактних категорија (попут добре владавине, ефикасности владе, стабилности режима и слично). У том контексту, партијска идеологија се често узима као важан фактор, те је нужно осмислити и одговарајући категоријални апарат за класификацију странака на основу идеологија. Наш рад ће најпре дефинисати појам идеологије, а затим ћемо на основу представити кратку анализу различитих квалитативних и квантитативних метода које су на располагању истраживачима, како би утврдили идеолошку припадност политичких партија. Најзад, рад ће дати и оцену погодности изнетих метода, те њихове примене – нарочито у контексту одређивања идеолошке припадности политичких актера у често недовољно дефинисаним партијским системима транзиционих земаља, као што је уосталом и случај са Србијом.

Кључне речи: политичке партије, идеологије, класификација, левица, десница, експертски скор

Увод

Политичке идеологије представљају једну од најважнијих категорија политичких наука. Уједно, идеологије су, због променљиве и неконзистентне садржине, појам који је веома тежак за дефинисање – што представља засебан проблем у модерним политичким и уопште друштвеним наукама, које све више теже егзактним, квантитативним истраживањима – по угледу на природне науке.

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Појам идеологије је нераздвојан од појма политичке партије. Партије теже да се кроз своје име, програм или неки други вид представљања идентификују са политичким идеологијама. Партије једним делом настају и окупљају се око основног идеолошког пројекта, са којим наступају пред грађанима тражећи подршку. Партијска идентификација је тако, барем делимично, плод идеолошког конфликта који постоји у једном друштву.

Модерну демократију немогуће је замислити без политичких партија. Кроз њих се одвија већина политичког живота једне земље. Политичке партије су добровољне организације политичких истомишљеника чији је циљ преузимање и вршење власти, односно утицај на њу, ради остваривања групних интереса.¹ Најопштија дефиниција, коју је изнео Сартори, каже да је партија политичка група која се може идентификовати помоћу званичног имена, која се представља на изборима и која је способна да на изборима истакне и путем избора постави кандидате на јавне функције.² Странке играју кључну улогу у артикулацији интереса, уобличавању мишљења грађана, избору носилаца јавних функција, контроли државних органа и усмеравању правца развоја друштва у целини.

Носиоци идеологије, поред партија, могу бити и покрети, групе, појединци и слично. Међутим, на партије се усредсређујемо због чињенице да свака странка има макар минимално развијен идеолошки пројекат око ког окупља присталице.³ Исто тако, покрети и групе, за разлику од партија, ретко стреме самосталном учешћу на изборима и политичком деловању на плану промене или очувања власти, што је једна од одређујућих особина партија као носилаца политичких идеологија (а када то чине, покрети и групе у највећем броју случајева прерастају у политичке партије).

Идеолошка оријентација странака обично кореспондирала димензији левица – десница. Овај идеолошки расцеп симболично је произишао из распореда седења француског револуционарног конвента, у коме су десно од председавајућег седење присталице монархије, а лево присталице буржоазије. Појмови левице и деснице су се од тада мењали кроз историју, али садржински, основна идеја се задржала: левица се и данас перципира као наклонена социјалној хоризонтал и борби за друштвену једнакост, док се десница залаже за поштовање хијерархије и конзервативне идеје друштвеног континуитета.

У новије време, међутим, велики број партија прелази линију идеолошке поделе, или се у потпуности налази ван класичне дихотомije лево – десно, што отежава посао истраживачима материје. Циљ овог рада је да испита како се, у промењеним околностима 21. века, може утврдити идеолошка оријентација политичких партија. У ту сврху, прво ћемо се осврнути на значај утврђивања идеологије за истраживаче – политикологе, а затим ћемо дати кратак преглед дефиниција о политичкој идеологији и њиховој промени. Након тога ћемо ана-

¹ Зоран Стојиљковић, „Политичке фамилије у европском парламенту“, у *Политичке групације у Европи* (ур. З. Стојиљковић, Г. Пилиповић), Konrad Adenauer Stiftung, Београд, 2011, стр. 105.

² Ђовани Сартори, *Странке и страначки системи*, Политичка култура, Загреб, 2002, стр. 65-66.

³ Зоран Стојиљковић, „Политичке фамилије у европском парламенту“, у *Политичке групације у Европи* (ур. З. Стојиљковић, Г. Пилиповић), Konrad Adenauer Stiftung, Београд, 2011, стр. 114.

лизирати потенцијалне методе за утврђивање идеологије политичких странака, при чему ћемо изнети потенцијалне предности и мане практичне примене сваке од њих. Успут ћемо се осврнути и на проблеме са којима истраживачи могу да се сретну приликом испитивања идеолошких оријентација у неконсолидованим или транзиционим демократијама, при чему ћемо у обзир узети и неке примере из политичког живота Србије.

Значај одређивања идеолошке оријентације партија у политиколошким истраживањима

Компаративна истраживања се често баве политичким партијама као константним актером политике. Потреба за њиховом класификацијом долази из све већег броја студија које покушавају да утврде везу између актера, у овом случају политичких партија, и резултата политике – било да се ради о исходима у области јавних политика, међународних односа, економских кретања или других, мање егзактних категорија (попут добре владавине, ефикасности владе, стабилности владе и слично). Неретко се као независна варијабла истраживања јавља и идеолошка оријентација политичких странака. У таквим случајевима, неопходно је утврдити идеолошке позиције странака, за шта се користе идеолошке скале – биле оне просте, дихотомне, на линији левица – десница (или: левица – центар – десница) или друге једнодимензионалне скале (било на економској или друштвено-политичкој линији), а понекад и мултидимензионалне класификације начињене на основу низа фактора. Питање је додатно проблематизовано истраживањима политичких система у којима актери превазилазе постављене идеолошке оквире, односно у којима се друштвени расцепи не налазе на јасним идеолошким линијама.

Валидност резултата у квантитативним друштвеним истраживањима делом зависи и од дизајна истраживања. Питање метода се нарочито поставља у истраживањима која захтевају одређивање идеологије као варијабле. Питање је да ли се припадност левици или десници мери према декларативном залагању за политичку идеју, према партијском програму, утемељености у друштвеној стратификацији или према учинку, односно спровођењу програма?⁴ Такве драстичне разлике не представљају добру основу ни за компаративна истраживања. Проблем егзактног утврђивања идеологије нарочито расте како се повећава узорак земаља и временски период истраживања: политичке партије мењају програме и идеологије, мењају се околности и контекст, еволуирају партијски системи, па и поједини расцепи унутар једног друштва добијају мање или више на значењу. Имати предзнак нпр. либералне или конзервативне партије у другачијим епохама и политичким системима често носи потпуно различито значење. Управо у овој разноврсности и „неухватљивој“ природи идеологије, лежи и кључни разлог за симплификацију истраживања. Наиме, политиколози

⁴ Francis G. Castles, Peter Mair, "Left-Right Political Scales: Some "Expert" Judgements", *European Journal of Political Research*, 12/1984, p. 73.

се неретко одлучују да упросте истраживање и независну идеолошку варијаблу сведу на стриктну дихотомију левица – (центар) – десница, како би добили категоријалну основу за компарацију различитих политичких односно партијских система.⁵ Свакако би било веома тешко успоставити емпиријске корелације између политичких партија из различитих земаља без смисленог разграничења односно категоризације. У другом случају, фокус истраживача је често само на одређеном типу партија, односно ефектима њиховог учешћа у извршној власти (најчешће се ради о зеленим или социјалистичким партијама, будући да је њих, због идеолошких особености, најлакше идентификовати).⁶ Овакве симплификације, иако сасвим оправдане, значајно редукују истраживачку базу, те потенцијално и ускраћују одговоре на многа питања која се тичу утицаја идеологије на политичке исходе, и тако, у крајњој линији, утичу на укупни фонд знања у политичким наукама.

Идеологија – дефиниције и поделе

Пре него што се посветимо конкретним методама за утврђивање идеолошке оријентације, изнећемо неколико запажања о самом појму идеологије. Бројне су дефиниције и схватања идеологије у друштвеним наукама. Позитивисти рецимо идеологију посматрају као облик идентификације друштвених група са њиховим легитимним интересима, које оне пласирају у политичкој арени. На том трагу, Диркем⁷ сматра да је идеологија уствари колективна свест, која чини језгро сваког друштва. Парсонсов функционализам идеологију види као скуп идејних исказа, вредности и норми, на основу којих појединци усклађују своје акције. Идеологија тако служи за унификацију очекиваних понашања кроз вредносне обрасце који су прихваћени у једном друштву.⁸

У најширем смислу, Хејвуд⁹ дефинише идеологију као скуп идеја које служе као основ политичком деловању – било то очување, модификација или урушавање постојећег система власти. Идеологија је по њему систем уверења, вредности и представа о друштву и пожељном начину уређења друштвених односа. Хејвуд у значења идеологије убраја и: системе политичких веровања, скупове политичких идеја оријентисаних на деловање, идеје владајуће класе тј. владајуће идеје неког друштва, поглед на свет настао из перцепције одређених друштвених класа или група, тј. политичке идеје које артикулишу класне или друштвене интересе, затим идеје које шире лажну свест међу експлоатисанима или потлаченима, идеје које смештају појединца у друштвени контекст и прои-

⁵ Видети: Sebastian Jaecle, *Measuring Political Party Ideologies – Combining Expert Scale and Text Based Approaches*, Paper presented at the IPSA World Conference, Santiago de Chile, July 2009, p. 2.

⁶ Francis G. Castles, Peter Mair, "Left-Right Political Scales: Some "Expert" Judgements", *European Journal of Political Research*, 12/1984, p. 74.

⁷ На основу: Владан Станковић, „Идеологије: од социолошке анализе до политичке праксе“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 1/2009, стр. 102.

⁸ Исто, стр. 103.

⁹ Ендру Хејвуд, *Политичке идеологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 12-13.

зводе осећај колективне припадности, социјализацију, званично одобрен скуп идеја који се користи за давање легитимности одређеном режиму или политичком систему, свеобухватне политичке доктрине које полажу право на монопол истине, апстрактан и високо систематичан скуп политичких идеја.¹⁰ Ова садржинска разноликост нам илуструје са каквим компликованим појмом се истраживачи суочавају када се баве идеологијом.

Истраживање идеологије ипак се враћа у оквире категоризације када се нађемо на нивоу основних носилаца идеологије у модерним политичким системима – политичких партија. Партија, као што смо већ поменули, нема без минимално развијеног идеолошког покрета који би окупио чланство, присталице и гласаче. За нашу тему је дакле важније на основу којих критеријума категоризујемо политичке странке у оквире одређених идеологија. Класификација идеологија се може извести по више основа. На основу односа према кризи, рецимо, разликују се идеологије промене и статуса кво. Манхајм их дели на тоталне и партикуларне, према томе да ли се ради о званичној идеологији једног друштва (или шире, о онтолошком или холистичком филозофском систему) или тек о тежњи да се интерес једне друштвене групе представи као интерес целине друштва.¹¹ Он подели додаје и тзв. огољене партикуларне идеологије, које немају општи карактер, већ се ради о партикуларној идеологији компетитивног типа. Теоретичари попут Попера и Хане Арент везују појам идеологије искључиво за тоталитарна друштва. Они виде идеологије као затворене системе који теже монопољу над истином, те стога праве разлику између идеологија и отворених система мишљења.¹²

За истраживања у политичким наукама сврсисходније су традиционалне поделе идеологија, пре свега подела спектра на левицу и десницу, која у својој суштини осликава идејни сукоб између социјалне хоризонтале и хијерархије. Након револуција 18. и 19. века и ерозије апсолутизма, конфликти друштвених група измештају се у грађанску политичку сферу, а тада се уобличавају и прве модерне идеологије и политичке партије, које настају као захтеви друштвених група за учешћем у одлучивању. По Липсету и Рокану,¹³ основни идеолошки расцепи, макар у партијским системима западних демократија, дуготрајно су замрзнути још од времена великих друштвених ломова – националних и индустријских револуција. Ти сукоби, из којих су партијске идеологије произашле, одиграли су се на четири линије поделе: центар – периферија, држава – црква, рад – капитал и село – град. Међутим, и ови конфликти и из њих настајуће идеологије, условљени су социјалним и политичким контекстом и историјским околностима друштава у којима настају и развијају се.

Ипак, неки од базичних идеолошких праваца могу се идентификовати у великом броју партијских система, пре свега на основу централних вредности

¹⁰ Исто, стр. 24-26.

¹¹ На основу: Драган Симеуновић, *Увод у политичку теорију*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 116.

¹² На основу: Зоран Стојиљковић, „Политичке фамилије у европском парламенту“, у *Политичке групе у Европи* (ур. З. Стојиљковић, Г. Пилиповић), Konrad Adenauer Stiftung, Београд, 2011, стр. 115.

¹³ Видети: Seymour M. Lipset, Stein Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, Free Press, 1967.

и тема. Најраспрострањеније идеологије, по Хејвуду¹⁴ укључују: либерализам, конзервативизам, социјализам, национализам, анархизам, фашизам, феминизам, екологизам, религијски фундаментализам. Свака од ових мета-категорија садржи низ посебних, понекад и противречних, идеолошких праваца. Тако рецимо, у оквиру либералне традиције, можемо идентификовати: класични либерализам, економски либерализам, социјал-либерализам, неолиберализам, анархо-капитализам, либертаријанизам, ордолиберализам итд. У оквиру социјалистичке групе идеологија, због низа специфичних расцепа у оквиру ове традиције, разликујемо још ширу лепезу која обухвата: класични марксизам, комунизам, лењинизам, стаљинизам, зелену левицу, либерални социјализам, социјалдемократију, идеологију трећег пута и низ других варијација. Такође, јављају се и бројни идеолошки амалгами, попут нпр. тачеризма или реганизма, који додатно замагљују јасноћу границе између идеологија.

Ентони Даунс је још педесетих година 20. века приметио да партије теже да ублажавају поларизоване идеолошке ставове како би задобиле поверење тзв. средњег гласача. Тим процесом, странке у једнодимензионалним партијским системима су се све више програмски приближавале, напуштајући позиције на левици и десници и налазећи се у идеолошком центру. Овај процес треба разумети у контексту ублажавања унутрашњих социјалних конфликта у западним друштвима у деценијама по завршетку Другог светског рата. У том смислу, треба поменути и теорију о крају идеологија Данијела Бела.¹⁵ Поред одсуства конфликта, Бел сматра да је дошло до унификације политичких система изазваних процесом глобализације, као и до ерозије суверенитета националних држава. Он примећује да је ситуацији допринело и широко слагање међу политичким партијама, одсуство дебате о суштинским питањима, губитак привлачности радикалних идеологија у демократским друштвима и опште прихватање преовлађујућег економског модела. Фантастичан успон средње класе на западу након Другог светског рата чини идеолошки конфликт на линији рад – капитал сувишним. Таква ситуација, по Белу, доводи до исцрпљености политичких идеологија и својеврсне доминације економских питања над политиком, при чему се партије такмиче у веома уском маневарском простору, зарад добијања подршке за доношење одлука у ограниченом домену специфичних економских питања. Хејвуд међутим износи супротно мишљење.¹⁶ Он сматра да се никада није радило о крају идеологије, колико о тренутном конзензусу о неколико важних питања између кључних идеологија. И сам тај конзензус је, по Хејвуду, дубоко идеолошки. Концепт краја идеологије је поново оживео након пада Берлинског зида, нарочито са Френсисом Фукујамом који теоретише о крају историје, односно о победи либералне демократије као коначног облика организације људског друштва. Фукујамина теорија је жестоко критикована, а убрзо и оповргнута у пракси.

¹⁴ На основу: Ендрју Хејвуд, *Политичке идеологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.

¹⁵ На основу: Ендрју Хејвуд, *Политичке идеологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 335.

¹⁶ Исто.

Деидеологизација и професионализација партија, приближавање програмских позиција, пораст изборне апстиненције и флукуације гласача¹⁷ и друге појаве на нивоу политичких и партијских система, свакако су допринеле ставу о крају идеологија. На ширем, друштвеном плану, декомпоновање традиционалних класа и класних односа, уплив нових, постмодерних вредности и експанзија бројних друштвених покрета, удари глобалних криза, а на европском континенту и процес интеграције, мењају значење многих идеологија, али и класичних вредности на којима су оне засноване (попут схватања правде или једнакости). То међутим не значи да ће идеологија нестати. Управо супротно, долази до сталне еволуције. Постмодерна превазиђеност идеолошких мета-наратива, али и константна ревалоризација колективних идентитета и вредности, доводи до ерозије традиционалних, али исто тако и до појаве нових идеологија: попут екологизма, феминизма, али и бројних протестних, анти-системских, фундаменталистичких и других партикуларних идеолошких покрета. У складу са овим ломовима, и идеолошки сукоби се мењају, али чињеница је да, упркос расправи о униформности или пак испразности идеологија, оне остају важно обележје политичких партија. Идеологија, без обзира на оспоравања, јесте у сталној употреби у политичком говору: она помаже партијама да граде и одрже идентитет, да артикулишу своју платформу, да се позиционирају на политичком тржишту и у крајњој линији, да придобију бираче.¹⁸

Методe утврђивања идеолошке оријентације

Сада ћемо анализирати методе за утврђивање идеологије. Даћемо преглед најважнијих индикатора на основу којих се партије могу класификовати, изложити предности и мане сваког појединачног приступа, а даћемо и суд о њиховој практичној примењивости. Уз то, изнећемо и конкретне примере, који неће имати компаративну сврху, већ ће бити навођени како би илустровали проблеме који се могу јавити приликом примене одређеног приступа. Такође, користити ћемо и примере из политичког живота Србије, који могу илустровати проблеме са којима се истраживачи суочавају приликом покушаја идеолошке класификације странака у земљама нових, неконсолидованих демократија.

Назив партије

Назив политичке партије је свакако најједноставнији индикатор за одређење идеологије. Сартори, као што смо видели, сматра име једном од кључних одредница за идентификацију партије.¹⁹ И заиста, име се неретко

17 Видети: Klaus von Beyme, *Transformacija političkih stranaka*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2002.

18 Јован Комшић, Драгомир Пантћ, Зоран Славујевић, *Основне линије партијских подела и могући правци политичког прегрупписавања у Србији*, Институт друштвених наука, Београд, 2003, стр. 129.

19 Ђовани Сартори, *Странке и страначки системи*, Политичка култура, Загреб, 2002, стр. 65-66.

слаже са идеологијом коју нека странка заговара. Међутим, из бројних разлога, овај приступ је веома непоуздан, посебно у компаративним истраживањима. Идентичан назив партије понекад носи потпуно различита значења у неколико земаља (упоредимо само Либерално демократску партију у Русији, Јапану, Србији и Великој Британији). Партија може да носи историјско име, а да је у међувремену значајно изменила своју идеологију. У том смислу, назив партије је можда заостао из пређашњих социјалних расцепа, који су данас превазиђени (у Србији су такви примери Демократске странке и Демократске странке Србије, које су име добиле на самом зачетку вишестраначја, када се основни друштвени конфликт налазио на линији између ауторитарно наклоњених представника старог режима и демократских снага – отуда и имена ових странака). Затим, име често и није идеолошко, односно не садржи информацију о политичкој идеологији (у српском политичком систему, такве су Српска напредна странка, Нова Србија, Нова странка и слично). Неидеолошки атрибути у називу, попут „народна“ странка, често носе различита идеолошка значења. Коначно, чињеница је да у екстремно фрагментираним партијским системима више политичких партија заузима слично име (такав је нарочито пример бројних социјалдемократских странака које су се у последње две деценије јављале на политичкој сцени Србије).

Свакако да (само)одређење путем назива има одређене предности, али узимање у обзир само овог критеријума може да има значајне (негативне) последице по исходе и кредибилитет истраживања. Назив партије може да послужи у комбинацији са другим факторима, или у компарацији која се тиче неких других особина партијског система или политичке идеологије, али не и као одређујући фактор приликом класификације варијабле која утиче на исходе политика. У том случају, назив странке није довољан да би се егзактно одредила њена идеологија.

Историјско порекло и друштвена укорененост

Наредни, квалитативни метод, класификује партије на основу њихове укотвљености у историјске и актуелне друштвене расцепа. Социјално порекло партије, односно мобилизација интереса у историјском контексту, базирају се на теорији Липсета и Рокана,²⁰ који су политичке партије посматрали као институционализоване расцепа, а актуелне привржености бирача тек као последицу замрзнутих историјских расцепа насталих из великих прекретница, односно револуција. Две су врсте таквих револуција на западу: националне (из којих настаје културни расцеп на линији центар – периферија и расцеп око привилегија на линији држава – црква); и индустријске (из којих настаје расцеп рад – капитал и расцеп на линији примарна – секундарна производња, тј. село – град). Замрзавање ових идеолошких алтернатива се у политичким системима западних демократија дефинитивно догодило шездесетих година 20. века, када су Липсет и Рокан и објавили своју теорију. Они сматрају да је у том тренутку

²⁰ Seymour M. Lipset, Stein Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, Free Press, 1967.

већина актуелних и у партијама институционализованих расцепа било старије од бирачког тела, те су се расцепи тако трајно укотвили у партијске системе анализираних држава. Клаус Фон Бајме такође сматра да су се идеологије странака развиле из сукоба, али он не инсистира на замрзавању партијских система, већ управо на промени партија. Фон Бајме своју диференцијацију изводи из десет историјских сукоба:²¹ либерала против припадника старог режима, конзервативаца против револуционарних либерала, радничких странака против грађанског система, аграрних странака против индустријског система, регионалних странака против централизма, хришћанских странака против лаицизма, комуниста против социјалдемократа, фашиста против демократије, десничарских популиста против државе благостања и коначно еколошких покрета против друштва раста. Из ових сукоба диференцирале су се појединачне идеологије.

При стриктној примени Липсетове и Роканове теорије морамо узети у обзир да је она објављена пре готово пола века, те да су у међувремену политички системи претрпели велике промене – дошло је до експанзије нових друштвених покрета, уплива нових вредности, али и процеса попут дерегулације, глобализације, европске интеграције, распада Источног блока и завршетка Хладног рата. Теорија донекле има примену, али дефинитивно не може да објасни целокупан идеолошки спектар. То је нарочито тачно када покушамо да је применимо на земље источне Европе, од којих су многе прошле кроз значајно различит друштвени развој, те су и основни расцепи другачији. Уколико су у неким од њих постојале јасне линије социјалног расцепа пре Другог светског рата, оне су избрисане после неколико деценија под ауторитарним режимима, а транзициони период је донео нове расцепе, што аутоматски отежава компарацију између партијских система истока и запада Европе, односно нових и старих демократија. Тек са поновном успоставом страначког плурализма долази до стварања предуслова за развој нових политичких партија и њихово идеолошко позиционирање у постојећој конфигурацији расцепа. Фон Бајме је покушао да идентификује расцепе у посткомунистичким земљама, те је навео осам линија поделе: рад – капитал, стари режим – трансформацијски режим, централизам – децентрализам, материјализам – постматеријализам, центар – периферија, западњаци – националисти, световно – верско, град – село.²²

Ђерђ Маркуш²³ идентификује три кључна расцепа у постсоцијалистичким друштвима:

1. комунисти – антикомунисти (режимски – антирежимски)
2. популистички традиционализам – грађански оксидентализам
3. комодификација – декомодификација (у односу према тржишту).

²¹ Klaus von Beyme, *Transformacija političkih stranaka*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2002, str. 58-59.

²² Исто, стр. 84.

²³ Gyorgy Markus, „Party System and Cleavage Translation in Hungary“, in: *Working Papers of Political Science*, No. 3, Institute for Political Sciences of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1996, pp. 7-18.

Да би објаснили нешто компликованију ситуацију у постсоцијалистичкој Србији, домаћи аутори Славујевић, Комшић и Пантић²⁴ су накнадно редефинисали листу расцепа, дефинишући четири линије подела:

1. социоекономски расцеп
2. историјско – етнички
3. културно – вредносни (традиционалисти – модернисти – постмодернисти)
4. идеолошко – политички (левица – центар – десница).

Приликом примене овог метода одређивања идеолошке припадности, треба применити квалитативну анализу и у обзир узети низ фактора који могу да утичу на позиционирање појединаних партија, али и на расцепе унутар партијског система у целини. Видимо да, посебно у транзиционим демократијама, и у теорији постоји неслагање око самих линија расцепа, који се разликују у зависности од испитиваних случајева. Такође, морамо се запитати колики је потенцијал политичких партија у постсоцијалистичким демократијама да ове расцепе трансформишу, односно институционализују унутар партијског система? Односно, колико су партијске идеологије утемељене на идентификованим социјалним расцепима, а колико на другим основама?

Што се Србије тиче, јасну класификацију по овом питању отежавају бројни фактори:²⁵ остаци социјализације левнице, непрофилисан социјални идентитет многих странака, хаотичне осе подела, нејасна класна укореењеност подршке за већину идеологија или партија на политичкој сцени.

Припадност наднационалним партијским федерацијама

Чланство у наднационалним савезима политичких партија значајан је индикатор идеолошке припадности. Ове фамилије се, бар на европском континенту, групишу на основу програмских и идеолошких принципа, а највидљивије су у Европском парламенту.²⁶ Европске странке и настају са првим директним изборима за Европски парламент, 1979. године. Међутим, управо због својеврсне усредсређености наднационалних групација на Европску унију, јављају се одређени проблеми при употреби искључиво овог метода, нарочито код партија из земаља које нису чланице ЕУ. Такве странке су често тек придружени чланови или посматрачи, стога и многе од њих по потреби мењају групацију. Слично је међутим и са партијама из држава чланица. Тако се јавља питање идеолошке конзистентности сваке од партијских федерација, али и њиховог међусобног преклапања. Рецимо, зелене партије можемо наћи и у групацији Зелени – Европски слободни савез, као и у групацији Европска уједињена левица – Нордијска зелена левица. Конзервативне партије налазе се и у Европској народној партији, али и у Групи европских конзервативаца и ре-

²⁴ Видети: Јован Комшић, Драгомир Пантић, Зоран Славујевић, *Основне линије партијских подела и могући правци политичког прегруписавања у Србији*, Институт друштвених наука, Београд, 2003.

²⁵ Исто, стр. 158-163.

²⁶ Постоје и у другим међународним телима, пре свега у Парламентарној скупштини Савета Европе, али она није директно изабрано тело као Европски парламент.

формиста – јер, иако деле сличан идеолошки поглед на свет, ове групе су подељене по питањима са европске агенде, пре свега по питању централизације одлучивања унутар ЕУ. Ова линија поделе не значи нам много када говоримо о традиционалним расцепима у националним партијским системима. Такође, мењање чланства у групацијама, посебно када се ради о малим партијама, понекад је више интересно него идеолошки мотивисано. На све ово, додајмо да постоји и одређени број политичких партија које немају развијену ову врсту међународне сарадње, те је њих немогуће идеолошки одредити путем наднационалног удруживања. Додатна мана је што је овај метод употребљив само за партије са европског континента, због развијене традиције наднационалног груписања у Европи. И поред тога, можемо рећи да је ово значајан индикатор за одређивање идеолошке оријентације, управо због чињенице да се странке сличне оријентације удружују и тако међусобно легитимишу као припадници исте идеолошке фамилије.

Анкете

Што се тиче квантитативних приступа, три врсте анкета могу бити примењене у процесу одређивања идеологије политичких партија. Размотрићемо их укратко.

Истраживање јавног мњења је један од основних статистичких метода на основу ког можемо сазнати каква је перцепција партија међу грађанима. Међутим, питање је да ли перцепција бирача прецизно одређује идеологију неке партије. Питање је на основу чега се бирачи опредељују, да ли дају одговоре о лидерима, странкама, програмима, и може ли се уопште та перцепција прелити у валидну идеолошку одредницу? Потенцијални проблем у политиколошким истраживањима чине капацитети за вршење оваквог истраживања, посебно када се ради о компаративном истраживању, тј. када би требало анкету извести у више земаља. Такође, увек се поставља питање да ли анкетирани грађани имају довољно знања да би судили о идеолошкој оријентацији. Решење за овај проблем налази се у тзв. експертским скоровима.

Експертски скор представља анкету међу стручњацима за одређену област, у овом случају, ради се о ослањању на мишљење оних који су у позицији да дају информисане судове о идеолошкој локацији партија. Ово решење предложили су *Castles* и *Mair*,²⁷ који су приликом утврђивања идеолошких позиција у западним демократијама анкетирали 115 експерата из области политичких наука, те на основу њихових одговора сачинили индекс партија. Суштински, од анкетираних се захтева да партијама додељују одређену оцену (у зависности од дизајна истраживања), а крајњи резултат – обично средња вредност – представља експертски скор партија класификованих на понуђеној идеолошкој оси. Ово решење се у већем броју истраживања показало као веома практично, због релативно лаке примене и конзистентних и прихватљивих

²⁷ Видети: Francis G. Castles, Peter Mair, "Left-Right Political Scales: Some "Expert" Judgements", *European Journal of Political Research*, 12/1984, p. 73.

резултата.²⁸ У обзир треба узети важност израде релевантног и репрезентативног узорка експерата, како би се избегло питање њихове арбитрарности, недовољне стручности или мотива који нису академски.

Коначно, анкете самих политичких актера, чланова странака, чланова парламента и других функционера такође могу послужити, али на ово решење нисмо често наилазили у литератури. Вероватно је проблем у доступности низа функционера више партија (или у више држава). Такође, поставља се питање мотива приликом самоидентификације. Додатно, у транзиционим, фрагментираним политичким системима, могу да се јаве неконзистентни резултати, где би функционери једне партије идентификовали сопствену странку на различитим идеолошким позицијама. Овај метод може додатно да буде коригован извођењем дубинских интервјуа са лидерима политичких партија, али и овде се за истраживаче поставља питање доступности, тј. изводљивости таквог приступа.

Партијски програм као индикатор идеологије

Програм је један од кључних одређујућих елемената политичке партије. Он представља конкретизацију и прилагођавање идеологије околностима и приликама у којима партија делује. Програми су различити у својој функцији и намени: то може бити самодефиниција партије, изношење практичних мера, постављање просторних и временских оквира, истицање циљева итд. Већина програма садржи две компоненте. Индикативна даје приказ постојећег поретка, односно погледа на свет одређене идеологије, док нормативна износи модел пожељне будућности (визију). Индикативна и нормативна компонента уједно је инхерентна свакој идеологији.²⁹

Док је идеологија декларативна, филозофска категорија, програм је писани документ у коме се идеологија постаје „оипљива“. У крајњој линији, идентитет политичке партије пред бирачима се огледа у њеном програму. Неке партије чак теже да се у програмским документима експлицитно идеолошки идентификују. Код других, идеолошка оријентација није јасно наведена, па се морамо посветити анализи докумената као квалитативној методи: ово укључује анализу програма, акционих докумената, изборних манифеста и слично.³⁰

Велики допринос овом приступу дала је Група за истраживање манифеста (Manifesto Research Group). Они истичу четири предности проучавања изборних програма:³¹ програми су скуп кључних партијских ставова, поседују

²⁸ На основу: Sebastian Jaeckle, *Measuring Political Party Ideologies – Combining Expert Scale and Text Based Approaches*, Paper presented at the IPSA World Conference, Santiago de Chile, July 2009, pp. 3-4.

²⁹ Ендрју Хејвуд, *Политичке идеологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 5-21.

³⁰ Зоран Стојиљковић, „Политичке фамилије у европском парламенту“, у *Политичке групације у Европи* (ур. З. Стојиљковић, Г. Пилиповић), Konrad Adenauer Stiftung, Београд, 2011, стр. 122.

³¹ Видети: Manifesto Research Group, Comparative Manifestos Project, <https://manifestoproject.wzb.eu/>, приступљено 20. 07. 2015.

ауторитет јер их најчешће усвајају партијске конвенције, поседују репрезентативност јер су резултат договора партије као целине и обично се објављују пре сваких избора, што омогућава њихово лакше проучавање.

Приликом анализе програма, у обзир треба узети неколико проблема. Програми често знају бити непрецизни и пуни тзв. „општих места“. Посебно је у Србији чест случај еклектицизма, односно спајања наизглед неспојивих идеолошких ставова у програм једне странке, како би привукли што више бирача (тзв. *catch-all* партије). За такво понашање постоји објашњење у теорији средњег мандата, чије присталице сматрају да партије у трци за тзв. средњим гласачем приближавају своје програмске ставове до тачке када се више не може увидети суштинска разлика међу програмима. До овога доводи персонализација политика, лидерски карактер политичких партија, маркетингизација политике, али и необавештен бирач који се за политичку партију не одлучује на основу програма, већ на основу других подстицаја. Бројне партије се не придржавају својих програма и често нереалних предизборних обећања. Ипак, иако су странке свесне да не могу да остваре ове програме, задржавају их из манипулативних разлога. Најзад, сведоци смо низа политичких партија које су, јавно или не, промениле свој програмски правац у зависности од околности. Оваква неконзистентност и непоштовање самопрокламованих програмских и политичких начела практично долази са сваким изборним циклусом. У истраживању таквих партија и партијских система помаже операционализација идеолошке линије поделе на одређени сегмент – нпр. социоекономски или неки други фокус, који идеолошки јасно може да се одреди, а довољно је релевантан да представља линију поделе у друштву, а такође је користан за истраживање уколико се може утврдити. На тај начин практично мапирамо подручја политике која су релевантна за одређивање релевантне идеолошке позиције. Ипак, због већ поменуте програмске и идеолошке непринципијелности српских партија, овај метод има временски ограничену примену, која је обично орочена на један изборни циклус тј. један мандат парламента.

Анализа понашања политичких странака

Последњи приступ у утврђивању идеолошке оријентације називамо скупним именом „анализа понашања“. У суштини ради се о бихејвиористичкој анализи разних фактора, од конкретних политика, донетих и поднетих закона, историје гласања у законодавним телима, историје стварања предизборних и постизборних коалиција. Анализа појединачних фактора зависи у крајњој линији од дизајна истраживања и могућности истраживача.

Поменимо посебно проблем коалиционих влада, у комбинацији са претходним приступом – анализом програма. Коалирање може значајно да ограничи капацитете неке странке да спроведе своје идеолошке замисли операционализоване у програму или изборном манифесту, те да тако објективно услови компромис којим би се деловање партије идеолошки „искривило“. Због тога треба у обзир узети и анализу коалиционих споразума као суплемент анализи програма, посебно ако се партија налазила у владавинским коалицијама у ко-

јима је била у прилици да остварује свој (и коалициони) програм. На примеру Србије, видимо да се партије на политичком тржишту понашају потпуно неоптерећено идеологијом – коалиције се стварају и растварају на основу личних односа и сукоба, интересног удруживања, изборне математике и коначно, на основу клијентелистичких односа. Свему томе, осим постојања низа партија које заузимају исту позицију, сведочи и дуга историја настанка политичких партија без целовите идеологије, насталих на основу личних сукоба лидера или неслагања око партикуларних политичких питања. Стога овај приступ можда није могуће доследно применити у одређеном броју политичких система. Као могуће решење за овај метод намеће се већ поменуто мапирање одређеног броја релевантних политика у оквиру којих би се могла утврдити јасна идеолошка фрагментација, па онда у оквиру тих димензија стационирање појединачне партије на основу неког од аспеката политичког понашања – било то коалирање, подршка одређеним законима и слично.

Закључак

Као што смо видели, кључни проблем при утврђивању идеолошке оријентације политичких партија налази се пре свега у непостојању универзалног, провереног и поузданог метода који је могуће применити на више случајева, што би нарочито било значајно у компаративним истраживањима. Тај проблем произилази пре свега из природе предмета – садржине и схватања политичких идеологија, али и политичких партија као динамичних актера, који идеологији приступају инструментално, а самим тим је прилагођавају или мењају у складу са околностима, потребама и интересима.

Упркос томе, истраживачима је на располагању разноврстан категоријални апарат при одређивању идеолошке позиције неке странке. Анализирали смо неколико најраспрострањенијих приступа: утврђивање идеологије према називу партије, које се, иако често индикативно, показало као веома непоуздано. Затим, на основу анализе друштвених расцепа и њихове институционализације у партијама, што може дати одређене резултате у државама чији партијски систем и друштвени живот одликују јасне линије расцепа. Чланство у наднационалним партијским фамилијама смо оценили као фактор који значајно може да помогне одређивању идеолошке позиције, будући да легитимизује партију као припадника одређене идеологије на континенталном нивоу. Експертски скор, као релативно нов метод, дао је добре резултате. Истраживања јавног мњења и интервјуи са политичким актерима могу да имају одређен значај, али се поставља питање изводљивости ових приступа у компаративним истраживањима. Коначно, наилазимо и на анализу програма и изборних манифеста као веома прихваћен метод. Анализа понашања странака, са друге стране, због значајно различитих околности у којима партије делују у различитим епохама и политичким системима, али и због значајно различитих подстицаја који могу да мотивишу то деловање, оцењена је као непоуздано решење.

Наша крајња оцена је да је, за утврђивање идеолошке позиције, најпоузданије користити комбинацију неколико приступа. Пре свега, ради се о комбинацији три фактора: резултата експертског скорa, који би, на креираној скали био одређен тако уопштено да може да покрије идеолошке позиције за што више могуће компаративних случајева. Потенцијалну арбитрарност овог приступа ублажили би комбинацијом са фактором припадности паневропским страначким федерацијама, док би, у крајњој линији, корекцију која се тиче ублажавања националног контекста, потенцијалних арбитрарности испитаних експерата, али и могућег одсуства надстраначке афилијације, обавили укључивањем квалитативне анализе страначког програма или изборног манифеста. На тај начин, комбиновали смо квалитативни и квантитативни метод, али и судове неутралних експерата како са самоидентификацијом партије кроз програм, тако и са међународном легитимизацијом коју је одређена партија добила кроз наднационално савезништво. Тачан однос ових фактора, наравно, зависио би од конкретног истраживања – од предмета и циља истраживачког подухвата, од величине узорка партија и земаља, од потреба истраживача, као и од материјалних и других капацитета који су на располагању. Овакво одређење у обзир узима и националне и политичке специфичности, а нарочито је применљиво на земље попут Србије, у којима осе идеолошких подела још увек нису нашле своје утемељење у друштву, па ни у политичким партијама – па је самим тим и партијска сцена идеолошки веома конфузна и непрофилисана. Суд спољних експерата, међународни фактор и програмски фактор стога дају оптималну комбинацију приступа којима се са великом сигурношћу може утврдити идеолошка позиција. До каквих ће то исхода довести, наравно, зависи од самог дизајна истраживања које узима политичке партије и њихову идеологију као независну, експланаторну варијаблу.

Литература:

1. von Beyme, Klaus, *Transformacija političkih stranaka*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2002.
2. Jaeckle, Sebastian, *Measuring Political Party Ideologies – Combining Expert Scale and Text Based Approaches*, Paper presented at the IPSA World Conference, Santiago de Chile, July 2009.
3. Komšić, Jovan, Pantić, Dragomir, Slavujević, Zoran, *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2003.
4. Lipset, Seymour M., Rokkan, Stein, *Party Systems and Voter Alignments*, Free Press, 1967.
5. Manifesto Research Group, Comparative Manifestos Project, <https://manifestoproject.wzb.eu/>, pristupljeno 20. 07. 2015.
6. Markus, Gyorgy, „Party System and Cleavage Translation in Hungary“, in: *Working Papers of Political Science*, No. 3, Institute for Political Sciences of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1996.
7. Sartori, Đovani, *Stranke i stranački sustavi*, Politička kultura, Zagreb, 2002.

8. Simeunović, Dragan, *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke studije, Beograd, 2009.
9. Stanković, Vladan, „Ideologije: od sociološke analize do političke prakse“, *Srpska politička misao*, Institut za političke studije, Beograd, 1/2009.
10. Stojiljković, Zoran, „Političke familije u evropskom parlamentu“, u *Političke grupacije u Evropi* (ur. Z. Stojiljković, G. Pilipović), Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2011.
11. Hejvud, Endru, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.
12. Castles, Francis G., Mair, Peter, “Left-Right Political Scales: Some “Expert” Judgements”, *European Journal of Political Research*, 12/1984.

DETERMINING THE IDEOLOGY OF POLITICAL PARTIES – METHODS AND PROBLEMS

Summary: The concept of political ideology is inseparably related to the concept of political party. Parties tend to identify themselves with certain ideologies, either through their name, program or some other mean of recognition. Comparative political science in particular is often occupied with researching different aspects of political parties, as a permanent actor in modern political systems. A growing need for accurate classification of parties is therefore related to the increasing number of studies determining the connection between political actors (in most cases, political parties) and different outcomes of policies (whether it is the case with the results of certain public policies, international relations, economic outcomes; or other, less precise categories, such as good governance, government efficiency, regime stability etc.). In that sense, the party ideology is often taken as an important explanatory variable in a number of researches, so it is necessary to devise the corresponding categorial apparatus for ideological classification of political parties. This paper will firstly define the concept of political ideology, and then present the short analysis of different qualitative and quantitative methods for determining the parties' ideological orientation. Finally, the paper will evaluate the applicability of the presented methods, especially when comes to determining the ideological orientation in young transitional democracies with unstable party systems, as is the case with Serbia.

Key words: political parties, ideology, classification, the left, the right, expert score

МАЈА КОСТАДИНОВИЋ

Филозофски факултет

Ниш

УДК 316.77(497.11):316.736

Прегледни рад

Примљен: 12.09.2015

Одобен: 22.10.2015

НИШКА КУЛТУРНО-ДУХОВА ЕЛИТА О ПРОГРАМИМА ЛОКАЛНИХ ТЕЛЕВИЗИЈА

Сажетак: Масовни медији поседују огромну моћ. Они више нису креатори слике света, нити такозвана седма сила, већ прва сила у рукама моћних хегемона, творца новог светског поретка, која наступа као претходница у освајању света. Медијске слике које се сервирају из различитих редакција делују углавном пропагандно, подижу температуру, производе незадовољства или на другој страни утичу као анестетик на масе које упркос ономе што се око њих дешава не чине ништа, већ проводе сате и сате у друштву „Великог брата”, „Парова”, „Фарми” и тако редом. Медији су своју моћ окренули ка уверавању тржишта да је оно што они приказују стваран живот. Публика, пак, због ниског образовног степена, због недовољне медијске писмености верује у опсенарство медија.

Таква је ситуација на националним телевизијама. Шта се догађа на локалном нивоу покушава да одгонетне овај рад. У трагању за одговором ауторка пропитује представнике културно-духовне елите о програмима нишких локалних телевизија.

Кључне речи: локалне телевизије, културно-духовна елита, програми о култури, медијско образовање, медијски утицаји

Увод

Телевизијско новинарство на почетку ХХI века доживљава значајне промене, чак и кад оне нису повезане са променама друштвеног система, какав је случај у земљама Централне и Источне Европе. Захваљујући великом и непрекидном напретку електронике и комуникација, као и политичком, привредном, културном развоју друштва, ломе се многе утврђене норме које су биле актуелне до недавно, да би данас постале терет кога се треба ослободити. Нова електронска технологија снажно утиче на редакцијску праксу, а такав ће утицај имати и у догледној будућности. Један од најпознатијих телевизијских новинара са простора бивше Југославије Звонко Летица овим је речима прокоментарисао промене које се дешавају у телевизијској професији: „средства којима се служимо стално ће се мењати, али не и највећи део темеља телеви-

Маја Костадиновић, Нишка културно-духова елита о програмима локалних телевизија зијског новинарства”.¹ И заиста, све се може мењати, али новинарство, та иначе прилично млада професија, остаће иста упркос ударима који стижу са свих страна, од технологија, политике, бизниса.

Ломови и обрти који су се последњих деценија догодили у Србији довели су до неконтролисаног бујања медија, посебно телевизија. После много деценија у којима су медији били у државном или друштвеном власништву, што је био „специјалитет” југословенског социјализма, добили смо огроман број приватних медија. Дошло је до промене власништва, па су многи медији из државних прешли у приватне руке, а истовремено су оснивани и многи нови медији. У медијски свет закорачили су људи без иоле значајнијег удела медијског образовања. Та појава нужно се одразила на веродостојност медија, којима главни циљ више нису биле истините информације, већ висок профит. Уместо служења јавности, медији су почели да служе појединцима, пре свега сопственим власницима који су уз њихову помоћ почели да стичу високе зараде и да долазе до изузетних утицаја на политику.

Истовремено, на телевизијама широм света, па и у Србији, учињен је снажан заокрет ка забавним програмима. Наше телевизије, како комерцијалне, тако и јавне последњих година ове програме посебно форсирају. Екрани су препуни различитих сапуница, серија, ријалити програма. Лествица укуса спуштена је веома ниско, па се за неке од тих програма слободно може рећи да уопште не би смели да се приказују на телевизијама.

Таква ситуација условила је да предмет овог истраживања буде управо улога медијског образовања у креирању културних и забавних програма, али на локалним телевизијама, јер су и оне постале значајан сегмент медијске сфере утицаја. Посебно смо се бавили стањем у Нишу у коме тренутно постоји и ради чак шест телевизија чији се сигнал види на подручју града или региона, а од пре извесог времена захваљујући кабловским оператерима и широм Србије. Циљ је био показати да у креирању ове врсте програма треба да учествују људи далеко свеснији значаја медијског образовања него ли што је то данас случај. Да би смо стигли до тог циља кренули смо од хипотеза према којима се програми из културе и забаве на локалним телевизијама креирају уз скромно медијско образовање кадрова који о томе одлучују, као и да је то један од значајних фактора који утичу на садржај ових програма. Такође, сматрали смо да се формирање медијске агенде на овим телевизијама темељи на избору комерцијалних и профитабилних тема, те да због тога нема довољно квалитетних програма из културе и забаве, посебно не оних којима би се утицало на очување културног идентитета гледалаца. Наш почетни став био је да се квалитет ове врсте програма може поправити, ако актери који о томе одлучују, поред новца за скупе пројекте, буду поседовали квалитетније медијско образовање.

Наше хипотезе проверили смо емпиријским путем уз помоћ интервјуа и упитника који смо специјално конструисали за потребе недавно одбрањеног

¹ Letica, Z. (2003): *Televizijsko novinarstvo*, Zagreb: DISPUT d. o.o., str. 21.

мастер рада на Филозофском факултету у Нишу.² Овом приликом презентујемо само онај део тог рада, који се односи на ставове нишке културно-духовне елите о програмима локалних телевизија.

Телевизија - глобално и локално искуство

Оно што карактерише данашњи свет телевизије свакако јесте глобализација, односно медијски империјализам који се шири углавном из САД. Добро су познати подаци о томе да готово све ресурсе и највећи број значајних телевизијских станица у својим рукама држи тек неколико људи. Они уз помоћ различитих безбедносних служби, бројних великих произвођача оружја, крупних капиталиста шире планетом сопствену идеологију, остављајући гледаоцима, при том, лажни утисак о слободама и демократији за коју се њихове телевизије, односно медији залажу.

Дејвид Мек Квин оцењује да „медијски империјализам или монополизација, јесте пренос идеологије једне нације путем медија” и наводи да се монополизација медија одвија још од двадесетих година прошлог века. Тада су многе владе, нарочито оне западне, схватиле значај медија у преношењу својих идеологија другим земљама.³

Да је то тако сведоче бројни примери из прошлости, из периода хладног рата када су се Америка и СССР широм света надметали за освајање радио станица, како би саопштили своје ставове јавности тих земаља, али и ови из савремености у којој се срећемо са доминацијом једне телевизије CNN, али и најновијим покушајима одговора Москве са успостављањем програма телевизије Русија Данас, који је све гледанији. Сателитска технологија потпомаже распламсавању тог рата, који најчешће претходни стварним ратовима чији је циљ освајање територија и потчињавање народа вољи хегемона.

Због великих рекламних прихода западним телевизијама је релативно лако да производе сопствене програме и да их касније пласирају земљама у развоју које углавном не располажу ни техничким ни људским потенцијалима за ту врсту производње. Не сме се изгубити из вида ни чињеница да се многи новинари и остали телевизијски радници бесплатно школују у западним земљама што све утиче на касније прихватање западних рецепата, односно медијских садржаја који се сервирају из ових земаља.

Дејвид Мек Квин уочава да су појмови „медијски империјализам” и „глобализација културе” у суштини нераскидиво повезани. Наглашавајући да глобалне комуникације поседују и контролишу готово искључиво корпорацијски интереси „Првог света” (Америке, Европе, Аустралије и Јапана) и шачица америчких транснационалних конгломерата он наводи да се „општа светска култура „Мекдоналд ресторана и Мадоне”, онако како се пропагира на телевизији и масовним медијима, види и као моћ и као претња локалном идентитету,

² Костадиновић, М. (2015) : Улога медијског образовања у креирању културних и забавних програма на нишким локалним телевизијама, Мастер рад, Филозофски факултет Ниш.

³ Mek Kvin, D. (2000): *Televizija*, Beograd: Clio, str.313.

стварајући економску зависност, друштвену неорганизованост и измештање културе”. Исти аутор наводи и речи Ника Стивенсона (Nick Stevenson) који сматра да је претпоставка како налет медијске идеолошке и културне доминације на глобалном нивоу има за циљ само да створи нове потребе и жеље неопходне потрошачком капитализму, превише упрошћено гледање на процесе који се свакодневно одвијају. Стивенсон тврди да је стварање програма „од јавног интереса”, попут оног који емитују станице јавне телевизије, као и новинарски принципи истинитости, објективности и одмерености и рад „независних” креативних уметника, јесте пример отпора „колонијалном утицају новца и моћи унутар самих медија”.⁴

Едвард Херман (Edward Herman) и Роберт Мекчесни (Robert McChesney) пишући о глобалним медијима оценили су да је најзначајнија последица свеприсутне глобализације медија „широка, растућа и кумулирајућа доминација комерцијалних медија, уз све последице које проистичу из такве природе и императива”.⁵

Наша је оцена да су краткорочни ефекти глобализације и комерцијализације медија били понекад и позитивни, али оно што је иза тога следило не може се оценити таквим оценама. Реч је о отпуштањима новинара, променама програмских садржаја, снижавању нивоа културе програма итд.

На српским просторима Радио телевизија Београд, односно РТС, дуго је покушавала и успевала да одоли притисцима глобалних медија. Сопственом производњом програма радило се на очувању идентитета и културних вредности земље. Свој дух и лик РТС је стварала полазећи од традиција и савремених токова српске културе, и истовремено била отворена и за вредности света и промене које је доносио развој телевизијске технологије. Посебност српске телевизије је, управо, у припадности српској култури, а сама се, иако је у српској култури присутна тек неколико деценија, потврдила као њен значајан чинилац. Стварањем сопствених жанрова, или, боље рећи, специфичне телевизијске уметности, телевизија је обогатила српску културу. Њен допринос, поред тога, састоји се и у презентацији и популаризацији дела других уметности, па у учешћу и њиховом стварању и производњи (ово се посебно односи на филм). Као најмоћније и најраспрострањеније средство масовних комуникација, телевизија је имала најзначајнију улогу у културној интеграцији српског народа на просторима бивше Југославије и у расејању.

Међутим, појава комерцијалних телевизија на националном нивоу, а посебно на локалним нивоима довела је до значајног пада стандарда програма и угрожавања културних вредности. Као да су Херман и Мекчесни били у праву кад су тврдили „да ће комерцијализација медија бити штетна за јавност” јер се „програми из сфере јавности не продају добро, а њихове позитивне последице по друштво, у шта спада и добро развијена јавност (добро информисани грађани, боље функционисање демократског поретка, могуће чак и већа социјална стабилност) представљају „екстерналије” за приватне власнике који их,

⁴ Stevenson, N. (1995): *Understanding media cultures*. Sage.

⁵ Herman, E.&Mekčesni, R. (2004): *Globalni mediji*, Beograd: Clío, str.202.

пошто из њих не могу да извуку никакву добит, једноставно и не узимају у обзир у програмима”. То је, по њима, први пример „неуспеха тржишта”, са потенцијално озбиљно штетним друштвеним и политичким консеквенцама. Слично томе, ако се секс и насиље добро продају, у условима тржишне конкуренције они ће у огромним количинама бити заступљени у програмима иако њихове последице могу бити друштвено штетне.”⁶ Захваљујући комерцијалним медијама, управо овакву програмску слику имамо на данашњим телевизијским програмима у Србији.

Право на информисање одавно није привилегија само одређених група људи, нити оних који живе у одређеним земљама, већ свакодневна потреба људи широм земаљске кугле. Управо та чињеница, уз несумњиви напредак технологија и појефтињење донедавно скупих уређаја за снимање и емитовање програма значајна је за развој регионалних и локалних средстава информисања. Нас у овом раду посебно интересују локалне телевизије.

Професор Раде Вељановски један је од многих који оцењују да „локални медији имају велики значај, јер су ближи грађанима, могу да донесу информације које су од непосредне животне важности за становнике мањег насеља, града, једне општине или места које има две или неколико општина”.⁷

Профил локалне телевизије зависи пре свега од локалног идентитета, локалних могућности и локалних потреба. Исто као што се велике телевизије разликују једна од друге од земље до земље, тако се и локалне телевизије разликују једна од друге и неки јединствени образац не постоји. Без обзира на исту технику, исти професионални ниво програмског и техничког особља, печат препознатљивости локалне телевизије чине локалне теме, локални респоденти и локална реклама, а то се од места до места разликује.

Сасвим је очигледно да тематски спектар емисија које се приказују на локалним телевизијама мора бити доста шаролик, а да њима морају доминирати теме из локалне средине, везане за рад локалне самоуправе, комуналних делатности, привредних, образовних, здравствених организација, установа културе снабдевања, спорта...

Локална ТВ станица мора бити професионална у истој мери као што су то „велике” националне и интернационалне телевизије. Без припреме, анализе, одважности и мудрости, без мноштва Про и Контра је могуће започети емитовање, стартовати, али на кратку стазу. Успешан почетак, одушевљење становништва, локалних политичара и локалних привредних субјеката не значи ништа уколико се стално на уму нема питање: ко и због чега наш програм мора да гледа? Недостатак стратегије не дозвољава да се развије пословна политика (осим оне наивне), недостатак пословне политике узокује непрофесионалност, непрофесионалност ниску гледаност, ниска гледаност затвара телевизију и ту никакав локал патриотизам не помаже.

Локални медији постоје у свим европским земљама и њиховом раду посвећује се посебна пажња. Европска унија је крајем 2005. године урадила ана-

⁶ Isto, str.203.

⁷ Veljanovski, R. (2009): *Medijski sistem Srbije*, Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, str. 94.

лизу рада телевизија у 20 европских земаља, а један од закључака на основу те анализе био је „да национална медијска политика мора да обухвати стратегију развоја локалних телевизијских станица и медија посвећених заједници”.

Србија је имала срећу да су се у њој локални медији почели развијати још у периоду социјализма, одмах после завршетка Другог светског рата. То је, у сваком случају, допринело повећању броја медијских посленика, али и знатној информисаности грађана, без обзира на чињеницу да су многе од информација које су тада пласиране биле идеолошки обојене. Појавио се велики број локалних медија чији су оснивачи били или локалне самоуправе (свака општина имала је бар један од три медија - новине, радио и телевизију) или, пак, предузећа која су тада одлично пословала. Оно што се из угла либералних теоретичара може замерити тадашњим медијама јесте да су их због начина финансирања, из буџета, углавном контролисали политички моћници средина у којима су постојали.

Деведесетих година прошлог века дошло је до наглог развоја локалних телевизија. ТВ Студио Б основана је 1990. године, а до краја века и многи други градови добили су локалне телевизије чији су оснивачи биле скупштине општина или градови. Тада су настале Градска телевизија Ниш, Телевизије Бајина Башта, Бор, Крагујевац, Краљево и многе друге. Сви они имали су третман јавних предузећа. У исто време почели су да се оснивају и праватни медији, новине, радио и телевизије. Њихов број нарастао је до готово невероватних висина, а прецизне податке и данас је тешко утврдити, јер се неки од њих гасе, а други се оснивају.

После бројних година, углавном, успешног рада, под притиском приватног капитала и једностраног тумачења захтева који стижу из Европске уније којој Србија тежи, ових дана, долази до завршне фазе у трансформацији локалних јавних медијских предузећа у приватна. Односно јавна предузећа се продају на аукцијама, а њихови власници постају углавном они људи који у својим рукама већ имају одређене приватне медије. Заправо ради се о борби за тржиште у којој власт из само њој знаних разлога стоји на страни приватног капитала, а не јавног интереса што би било знатно реалније. Не помажу чак ни апели синдиката новинара Србије који тражи да се са продајама јавних медијских предузећа сачека до одлуке Уставног суда Србије који треба да се изјасни о иницијативи овог синдиката који тврди да локалне самоуправе и даље могу бити оснивачи медија. Тог изјашњења још нема, а власт свој наум о предаји медија у приватне руке остварује великом брзином.

Досадашњи резултати приватизације локалних медија заправо су катастрофални. Испоставља се да нови власници новина, радија или телевизија углавном немају озбиљне намере са предузећима која купују, односно не намеравају да даље развијају и унапређују њихову дотадашњу активност, већ једноставно сачекају да истекне рок који имају за одржавање тог предузећа у животу, да би га касније угасили и задржали у свом власништву опрему и објекте којима су та предузећа располагала, док су била под капом локалне самоуправе.

На тај начин у Србији, лагано, нестају локални медији.

Нишке локалне телевизије и њихове програмске шеме

Ниш је град у коме су настајале и гасиле се многе локалне телевизије. Према подацима које смо сакупили у директним разговорима са људима који су пажљиво пратили развој локалних телевизија, а понекад били и директни учесници у оснивању неких од њих, у граду је почев од 1992. године, па до данас радило готово двадесетак телевизија. Мора се рећи да је и пре 1992. године постојало неколико покушаја да се направи локална телевизија, али је пуни замах ова активност добила управо 1992. године.

Те године у Нишу су друштвено предузеће „Славица филм” и приватно предузеће „Банкер” регистровали прву локалну ТВ станицу која се звала „Стар 5”. Предајник ове телевизије налазио се на солитеру на углу улица Страхињића бана и 7.јула. Годину дана касније издвајањем из ТВ Стар 5, основана је ТВ Банкер, чији је оснивач и власник био Горан Радојковић. Исте године основана је и телевизија Канал 5, чији су оснивачи били Никола Белевић, Небојша Младеновић, Зоран Марковић, Мирослав Крстић, ПП Астра и ПП Талир. Следеће године Ниш је добио РТВ 5 и РТВ Наис. Оснивачи РТВ 5 били су ПП Астра, Мирослав Крстић, Бранислав Крстић и Наташа Чорбић, а од 1999. и породица Карић и још касније приватно предузеће Delta matic. Оснивачи РТВ Наис били су муж и жена Мишко и Ружа Ђорђевић. Некако, у исто то време Женски фудбалски клуб Машинац основао је своју телевизију коју је назвао ТВ Бубамара Ова телевизија касније се трансформисала у ТВ Пулс. Тих година настала је и ТВ Артвизија СД, чији је оснивач био један од најпознатијих нишких фризера Срећко Докић. Телевизија је била посвећена искључиво културним програмима, али је било премало новинарског кадра. Град Ниш основао је 1996. године Градску телевизију. Она је касније променила име у ЈП Нишка телевизија или НТВ. Ових дана та телевизија из државних руку треба да пређе у приватне. Годину дана касније почела је да ради и РТВ Белле амие, власника Витка Радомировића. Нишка РТВ 5 је половином прошле деценије угашена, да би од њених кадрова била формирана РТВ Зона, која такође није дуго радила. Ова телевизија је угашена да би прошле године била основана РТВ Зона плус.

У тренуцима промена власти, када је рушен вишегодишњи социјалистички режим, дакле половином деведесетих година прошлог века локалне телевизије су у Нишу одиграле посебно значајну улогу. Ово се посебно односи на РТВ Наис и РТВ 5, које су апсолутно стајале на страни тадашње опозиције. Тадашња Градска телевизија, садашња НТВ носила је ореол ТВ Бастиље. „Телевизија Наис почела је на опште изненађење својих суграђана, емитовање информативног програма кратко време после почетка протеста у Нишу (1996.г. – прим.аут.). Све дотле, ова телевизија, која постоји већ дуже време, емитовала је претежно филмове, затим музичке спотове, огласе и, понекад, емисије религиозног садржаја”.⁸ Такве програмске садржаје ова телевизија емитује и данас. РТВ 5 је емитовала углавном информативни програм. Због неплаћања таксе за регионалну фреквенцију, телевизија која је направила огромне дугове остала је без дозволе за емитовање програма и од 2013. године

⁸ Марјановић, З. (1997): *Урушавање Милетовог дахилука*, НИН, бр. 2404., 24. јануар.

њеног сигнала није било у етру. Нишка телевизија (НТВ) прошла је голготу од првих дна свог оснивања. Тачније, она је током 1996. и 1997. године била мета демонстраната против тадашњег режима. Смењивала су се њена руководства, мењала се уређивачка политика, али је све то успела да преживи и буде једна од најкомплетнијих телевизија у граду, све до ове године, када је на основу сета нових медијских закона започета њена продаја. Многи од њених радника већ су узели отпремнине и напустили телевизију која очекује да је неко купи и, по свему судећи, угаси.

Тренутно у Нишу, уз НТВ, свој сигнал емитују и телевизије Белле амие, Зона плус, Арт, Банкер и Наис телевизија. Анализа њихових програмских шема, бар оних које смо могли да добијемо, јер власница РТВ Наис је одбила сарадњу са нама, а главни уредник ТВ Банкер нам је саопштио да они немају никакву шему, јер су ЕПП телевизија, показују да све оне највећу пажњу посвећују информативном програму, као и да се евентуална пажња посвећује репрезентацији тредиционалних културних образаца (углавном манифестационих и фолклорних), као и да су потребе и укуси мањинских група⁹ који успостављају однос према савременим тенденцијама, стиливима и трендовима углавном запостављени. У складу са тим, и формати емисија углавном су они који су већ давно дефинисани и које и сама публика препознаје као конзервативне и традиционалне. Практично, саме шеме одговарају шемама из неких давних времена.

Политика и стратегија програмирања телевизијских садржаја требала би да подразумева – обликовање емисија и њихову контекстуализацију у одређени програмски ток, у складу с основном мисијом канала, али и жељама популације, тј. циљних група којима је програм намењен. Усклађивање ова два аспекта јесте суштински задатак уредничког колегијума, видљив у изабраним стратегијама програмирања (вођења програмске политике). Међутим, то се у програмима нишких локалних телевизија углавном не догађа, понекад и из простог разлога што оне немају уређивачке колегијуме, нити на тим пословима раде неки значајнији кадрови, медијски образованији од већег дела публике којој се обраћају или власника телевизија у којима раде.

Како ни културна, ни медијска политика Србије нису засниване на комплексним истраживањима потреба, интереса, стила живота и културних пракси становништва, тако ни политика програмирања ниједног нишког локалног медија није заснована на чињеницама (*evidence based policy*), већ на традиционално обликованом програмском садржају унутар медијског формата, који, још увек, више одговара концепту социјалистичке државе. Због тога се емитовани програми из културе углавном могу оценити застарелим, превазиђеним, досадним, спорим. Углавном се репрезентују активности с јавне културне сце-

⁹ Према истраживању Предрага Цветичанина (2007), постоји шест група укуса у Србији: фолклорни, урбани, конвенционални и елитни, као и два типа *омнивора*: елитни и рурални, унутар сваке етничке групе. Старије истраживање Милене Драгићевић-Шешић (1994) показало је да у нашој средини постоји 8 културних модела и бар исто толико субкултура младих, који се, пре свега, међусобно разликују по укусима и стилу живота.

не – програми установа културе и културно-уметничких друштава. Независна сцена представљена је много ређе, тј. њој је потребно да направи догађај од изузетног значаја или обима да би могла да добије време у програму.

Медијско образовање као услов успешности ТВ програма

Имајући у виду претходно стање емпиријским истраживањем које је током маја и јуна 2015. године обављено у Нишу желели смо да испитамо ставове власника или менаџера, главних уредника или њихових заменика, као и представнике нишке културне елите о значају медијског образовања за креирање програма из културе и забаве који се приказују на нишким локалним телевизијама. Реч је, заправо о пионирском подухвату у овој области, јер се локалним медијима и њиховим програмима у нишкој средини нико није бавио на овај начин. Резултати истраживања, у заједници са теоријским одређењима и праксом показаном у претходним деловима рада послужили су нам за израду закључних ставова, као и за доношење препорука којима би требало поправити ниво програма локалних телевизија.

Истраживање је обављено током маја и јуна ове, 2015. године, а њиме су били обухваћени сви власници или менаџери, главни уредници или њихови заменици из нишких локалних телевизија (осим оних чији се програм емитује једино путем кабловских мрежа или искључиво на интернету), као и 10 представника нишке културне елите. Критеријум који смо изабрали приликом њиховог избора представљао је кредибилитет, реноме, односно углед који су досадашњим радом остварили у Србији, а што се иначе потврђивало низом признања које су током минулих година добили од публике, као и различитих стручних жирија. Трудиле смо се да се међу њима нађу представници различитих културних или забавних делатности, па тако међу испитаницима имамо једног професора универзитета, књижевника, глумицу, ликовног уметника, певача, диригента, социолога-директора музеја, директора студентског културног центра и карикатуристу. Сви они, својим досадашњим радом, оставили су дубок траг у делатности коју смо ми посматрали.

У методолошком погледу, истраживање је било ослоњено на анкету и тзв. дубинске интервјуе, као социолошке инструменте којима су испитивани перцепција и социјални ставови испитаника о комплексним међуодносима медија, медијског образовања, њихових протагониста, власника, уредника и публике.

Анкетним истраживањем су обухваћени представници шест нишких телевизија: ЈП „Нишка телевизија”, РТВ „Белла амие”, РТВ „Зона плус”, РТВ „Артвизија”, ТВ „Банкер” и РТВ „Наис”. Сарадњу на овом истраживању отказала је, без икаквог објашњења власница РТВ „Наис”. Међутим, нашим увидом у програм ове телевизије утврдили смо да он обухвата једино емитовање филмова и рекламних блокова, тако да њени ставови и евентуални ставови главног уредника те телевизије, а сви су изгледи да се ради о истој особи, нису од релевантног значаја за истраживање. Интервјуи су урађени са главним уредницима или њиховим заменицима претходно наведених телевизија, као и са представницима нишке културно-духовне елите.

За правилно закључивање о постављеним хипотезама нашег рада сматрали смо да је неопходно да проверимо мишљење припадника културно-духовне елите у граду о програмима локалних телевизија, односно о значају медијског образовања за креирање медијских садржаја везаних за културу и забаву. Учинили смо то користећи форму такозваних дубинских интервјуа¹⁰ са 10 познатих људи из Ниша међу којима су били представници најразличитијих професија и делатности, добро познати и ван градских граница.

Интервјуе смо урадили са др Драганом Жунићем, професором Филозофског факултета, Саром Цинцаревић, диригентом црквеног хора „Бранко”, Зораном Ћирићем, књижевником, Сенишом Стаменковићем, ликовним уметником, председником Управног одбора Галерије савремене уметности, Александром Блатником карикатуристом, Иваном Благојевићем, оснивачем и директором „Нишвил” цез фестивала, Биљаном Вујовић, глумицом и вишегодишњом директорком Народног и Луткарског позоришта, Славишом Поповићем, директором Народног музеја, Гораном Шепом, оснивачем познате рок групе Кербер и Мирославом Јовићем, директором Студентског културног центра. Њихова имена гарантују квалитет и разноврсност одговора. Наша је процена да је број од 10 одабраних врхунских стваралаца из града, који има мање од 300.000 становника, довољно репрезентативан да би у наставку могли да се ослонимо на њихове ставове приликом доношења закључака.

Одговарајући на питање о томе којим медијским садржајима нишке локалне телевизије посвећују највише пажње наши испитаници су били, готово у потпуности, сагласни да је реч о информативном програму у оквиру кога се предност даје углавном људима из политичког живота. У тим емисијама понекад место пронађу и догађаји из културе и света забаве. У објашњењу овакве појаве већина испитаника је нагласила опредељење комерцијалних телевизија за лаком и брзом зарадом. Оваква појава се може тумачити ставовима власника телевизија, али и уредничком, па и новинарском линијом мањег отпора. Због жеље да се допадне својим газдама и једни и други не дају свој креативни максимум, па су програми углавном сиромашни.

Наши испитаници у потпуности подржавају тезу да на нишким телевизијама нема довољно програма намењених култури и забави. Такође, већина њих наглашава да се не могу изједначавати програми из културе и забаве, али да су и једни и други потребни гледаоцима и то много квалитетнији него што се данас нуде. Неки су попут књижевника Зорана Ћирића – Ћирић магичног тврдили да ће забава увек доминирати телевизијама, али да то није никакав проблем, јер „уколико уметничко дело у себи не садржи елемент забаве, онда оно није релевантно”. Проблем је, по мишљењу наших испитаника у примитивном нивоу забаве која се нуди са тв екрана, не само локалних, већ и свих осталих српских телевизија. Већина је такође сматрала да је мало квалитетног уредничког и новинарског кадра који би се бавио радом на емисијама културног и

¹⁰ Аутор сматра да је термин „дубински интервју” који се одомаћио у социологији и комуникацији несрећно решење, јер истовремено сугерише да је могуће постојање такозваних плитких интервјуа. Ако такви интервјуи постоје онда они сасвим сигурно не заслужују да се нађу у медијима, а још мање у научном раду.

забавног садржаја. Испитаници су такође сматрали да је оваквих програма на приватним телевизијама јако мало, јер су они скупи за продуцирање. Такође, интервјуи су показали да је потребно спречити, данас присутно, мешање културе и забаве.

Оцењујући ниво културних и забавних програма нишких локалних телевизија сви учесници истраживања били су сагласни у тврдњи да је реч о изузетно ниском нивоу и да то значајно смањује гледаност ових телевизија. Поједини су указивали на језичку некомпетентност оних који воде програме из културе и забаве (проф. др Жунић), други су то повезивали са недостатком школованих и образованих кадрова (Цинцаревић), трећи са аматеризмом оних који раде на телевизијама (Ћирић), четврти са недостатком оригиналности (Блатник) и тако редом. Тек по неко истицао је да „на телевизијама почињу да дувају нови ветрови и да ће можда ускоро бити боље” (Јовић). Више је него очигледно да недовољна образованост, како теоријска, тако и духовна доприносе да програми из културе и забаве на локалним телевизијама буду на разочаравајуће ниском нивоу.

Наши испитаници истакли су потребу да на локалним телевизијама треба да буду емитоване емисије из културе и забаве које ће бити обележене локалним бојама. Глобализацијских утицаја на културу се, према њиховом мишљењу не треба плашити, али оно што се код нас приказује треба да носи печат локалног (Жунић). Истовремено, у овим програмима би требало инсистирати на афирмацији правих вредности и инсистирати на позитивном тону, а не само не негативностима (Цинцаревић). За реализацију таквог опредељења потребно је да и уредници и новинари буду храбрији, образовнији да у локалне теме продиру много дубље него што то данас чине (Ћирић). Наши испитаници такође су сматрали да је неопходно да емисије из културе буду окренуте ка младима (Стаменковић, Шепан...), а неки су тврдили да све што се емитује на телевизијама треба везивати за културу (Блатник). Неки од интервјуисаних су наглашавали потребу чвршћих програмских шема и раздвајање информације и забаве од програма намењених култури (Благојевић), док су неки истицали потребу сасвим другачијег приступа култури и забави у односу на до сада присутан, као и да се мора престати са позивањем на неутврђено мишљење публике која наводно воли лаку и примитивну забаву (Вујовић, Поповић...). Истовремено, упозорено је на потребу рада на емисијама које никога не би остављале равнодушним, већ би терале на размишљање (Јовић). Овакви одговори углавном имају једну резултанту: на локалним телевизијама су потребне и стране и домаће емисије из културе и забаве, у њима не сме бити примитивизма и простоте, потребна је већа новинарска и уметничка храброст...

Посебно је занимљиво да осим једног испитаника (Вујовић) која је навела емисију „Из другог угла” која се емитује на НТВ, остали испитаници нису успели да се сете ни једног назива емисије из културе и забаве коју гледају на локалним телевизијама. То, наравно, најречитије говори о квалитету тих емисија. Ради се, очигледно, о површности тих емисија које не буде интересовање код елитног дела публике.

Сви испитаници су били сагласни у оцени да емисијама ријалити типа нема места на локалним телевизијама и да су презасићени оним што им приказују националне телевизије. После таквих одговора, рекло би се, да је отворен простор за деловање неких регулаторних, а још више саморегулаторних тела која постоје у медијској сфери, јер је сасвим јасно да ријалити емисије нису на пожељном нивоу. Силом прилика, потребно је много новца за њихову реализацију, па их због тога нема у локалу, али је то добро, јер је публика и онако затрпана таквим емисијама.

Готово потпуну сагласност наши испитаници показали су и одговарајући на питање о могућем утицају емисија из области културе и забаве на идентитет народа у целини. Неки од њих су изузетан значај придавали медијским утицајима (Жунић, Ћирић, Стаменковић, Блатник, Благојевић, Поповић, Шепа, Јовић...), док је за нијансу другачији став имала једна испитаница која је тврдила да не треба претеривати за придавањем значаја медијским утицајима, већ да се пажња мора посветити и утицајима цркве који нису мали, као и способности народа да сам разлучи добро од лошег, морално од неморалног (Џинцаревић). Учесници истраживања су истакли да се прихватањем онога што је тренутно ин у свету, што је модерно, лагано губи идентитет нације (Вујовић). Управо због оваквих ставова у односу на утицај медија према идентитету народа неопходна је повећана опрезност локалних медија у одабиру и преношењу емисија које долазе из иностраних продукција. Нама се чини сасвим оправдан став да локалне медије морају да подржавају локалне културне делатности и да се посвећују забавама које имају традицију на просторима где се њихов канал види. Све остало водило би нас у губитак историјског памћења, а самим тим могло би довести до трагични исход опстанка српског народа.

Учесници нашег истраживања сагласни су у оцени да одговорност за ниво културних и забавних програма на локалним телевизијама припада подједнако власницима, уредницима и новинарима (Жунић, Благојевић, Поповић, Јовић...), али и да у оквиру тога постоји хијерархијска листа на чијем се челу налазе власници, па онда остали актери медија (Стаменковић, Вујовић, Шепа...). Неки од њих истакли су да се иза овакве оцене о подељеној одговорности нико не би смео да скрива (Џинцаревић) и да свако мора у оквиру својих могућности да допринесе како би програми били садржајнији, богатији, ослобођени стереотипности, атрактивни за гледање. Било је и мишљења да су за квалитет ових програма одговорне политичке газде медија (Ћирић), док су неки највећу одговорност усмеравали ка новинарима (Блатник). Оваква дистрибуција одговора указује да у ланцу медијских актера нема ни једног који може бити ослобођен одговорности за низак ниво програма из културе и забаве на локалним телевизијама, као и да је неопходно учинити потпуни раскид између политике, политичара, политиканата и власника медија.

Наши испитаници имали су у доброј мери различите ставове о потреби додатног медијског образовања главних актера локалних медија. Док су једни оцењивали да је то добро (Жунић, Џинцаревић, Поповић), други су медијско образовање изједначавали са општим образовањем (Ћирић, Јовић), трећи указивали на потребу доброг избора оних који би се бавили овим послом (Ста-

менковић), а, рекли би, већина је оцењивали да је то што се тиче власника медија готово немогућа мисија (Блатник, Благојевић, Вујовић). Неки испитаници су новинаре сматрали довољно медијски образованим, а главне проблеме везане за квалитет емисија уочавали у недостатку новца и ставу уредништва према програму (Шепа). Дистрибуција одговора показала је да и код наше културно-духовне елите нема до краја јасно изграђеног става према значају и улози медијског образовања. Оно се и даље изједначава са општим образовањем, а специфичности медија се занемарују.

Наш предлог да се са програмима медијског образовања крене још од основне школе, утемељен на ставовима великог броја теоретичара медија, па и психолога и социолога, није наишао на добар пријем код наших испитаника. Један број њих је тврдио да такво образовање у том узрасту није потребно (Ћирић, Цинцаревић, Блатник, Шепа), неки су уз сагласност наводили да би требало све то радити факултативно, такорећи на нивоу краћих курсева (Благојевић, Јовић), док је мањи број њих (Жунић, Вујовић, Поповић) безрезервно подржао ову иницијативу, а један учесник је своју сагласност оваквом предлогу условио размишљањем о кадровима који би се тиме бавили (Стаменковић). Наша је оцена да аргументи оних који не подржавају овакав предлог стоје на климавим ногама, јер упркос оценама да манипулативна моћ медија свакодневно расте они не подржавају идеју о правовременом медијском образовању младих чија судбина у много чему зависи од медија. Разумети суштину медијског деловања представља императив данашњег доба, а за тако нешто није довољно бити само образован у досадашњем смислу те речи, потребна су и специфичнија знања, она која су везана за рад медија у целини.

Закључна разматрања

На основу нашег теоријско-емпиријског истраживања закључили смо, између осталог, да се програми о култури и забави на нишким локалним телевизијама креирају уз скромно медијско образовање кадрова који о томе одлучују, као и да је медијско образовање власника или менаџера, као и главних и одговорних уредника или њихових заменика један од значајних фактора који утиче на садржај ових програма.

Истраживање је показало да се формирање медијске агенде на локалним телевизијама у Нишу темељи на избору комерцијалних и профитабилних тема, та да због тога нема довољно квалитетних програма из културе и забаве, посебно не оних којима би се утицало на културни идентитет гледалаца; као и да се квалитет тих програма може поправити, ако актери који о томе одлучују, поред новца за скупе пројекте буду поседовали квалитетније медијско образовање.

Због тога смо препоручили да се кроз различите курсеве које би заједнички осмислили и водили професори журналистике на факултетима и искусни новинари подигне ниво медијског образовања актера медија - власника, уредника и новинара. Ово сепосебно односи на власнике медија који у садашњем тренутку развоја углавном немају адекватно медијско образовање, па то

Маја Костадиновић, Нишка културно-духова елита о програмима локалних телевизија често доводи до неспоразума у креирању програмске политике кућа на чијем се челу налазе.

Препоручујемо такође да се због потребе попризања квалитета програма културних и забавних програма на локалним медијима предузму и неке дугорочније мере у које спада, пре свега, увођење медијског образовања у школске програме. О моменту почетка ове врсте образовања може се дискутовати, али је оно у савременим условима неопходно. Као што медији морају да буду контролори власти, тако и публика мора да контролише медије. Да би у томе успела она мора да их разуме, а да би их разумела мора да их детаљно упозна. Препуштање њиховој моћи, без разумевања, води у ситуацију у којој моћни медијски власници, како они глобални, тако и локални почињу да креирају живот људима по моделу који само њима одговара.

Литература:

1. Herman, E. & Mekčesni, R. (2004): *Globalni mediji*, Beograd: Clio
2. Kostadinović, M. (2015) : Uloga medijskog obrazovanja u kreiranju kulturnih i zabavnih programa na niškim lokalnim televizijama, Master rad, Filozofski fakultet Niš.
3. Letica, Z. (2003): *Televizijsko novinarstvo*, Zagreb: DISPUT d. o.o
4. Marjanović, Z. (1997): *Urušavanje Miletovog dahiluka*, NIN, br. 2404.
5. Mek Kvin, D. (2000): *Televizija*, Beograd: Clio
6. Stevenson, N. (1995): *Understanding media cultures*. Sage.
7. Veljanovski, R. (2009): *Medijski sistem Srbije*, Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigo-ja štampa

CULTURAL AND SPIRITUAL ELITE FROM NIS ABOUT PROGRAMS ON LOCAL TV STATIONS

Summary: The mass media have enormous power. They are no longer creators of images of the world, nor the so-called fourth estate, but the first force in the hands of a powerful hegemon, creators of the new world order which acts as a precursor to the conquest of the world. Media images presented from different newsrooms, operate mainly in a propagandistic way, raise the temperature, produce discontent or on the other hand, they have the same effect as an anesthetic to the masses, which despite what is happening around them, do nothing but spend hours and hours in the company of reality shows such as „Big Brother”, „Pairs”, „Farm” and so on. The media have aimed their power at convincing target markets that what they present is actually a real life. The audience, however, due to both a low level of education and a lack of media literacy, believes in deception of the media.

Such is the situation on the national television. What is happening on a local level is what this work is trying to figure out. While searching for an answer, the author questions representatives of the cultural and spiritual elite of local television programs in Nis.

Key words: local TV stations, cultural and spiritual elite, programs on culture, media education, media influences

VI

ДРУШТВО И ПОЛИТИКА

ВЕРА ДЕСПОТОВИЋ

Факултет за медије и комуникацију
Београд

ЂОРЂЕ СТОЈАНОВИЋ

Институт за политичке студије
Београд

УДК 316.334.3(4)

Монографска студија

Примљен: 20.09.2015

Одобрен: 11.10.2015

КОНЦЕПТ СОЦИЈАЛНЕ УКЉУЧЕНОСТИ: ЕУ ПЕРСПЕКТИВА*

Сажетак: Развој социјалног процеса у ЕУ је веома комплексан и вишедимензионалан. Питање метаморфозе социјалних система и интеграција социјалних политика на ЕУ нивоу, данас је једно од базичних питања у ЕУ и једна од перспектива која потврђује или деструира легитимитет ове недвосмислено супра-националног политичког ентитета. Упркос великим напорима начињених у овој области, у периоду од 2000. године, социјална политике је и даље је непосредно екстрахована из економске интеграције ЕУ, чиме је усмерена ка остваривању економским циљевима. На тај начин се државе чланице суочавају са социјалним ризицима која нису у стању да реше на националном нивоу, јер су великим делом ограничене постављеним ЕУ економским политикама.

Кључне речи: социјална искљученост, социјална укљученост, социјална политика, социјална политика ЕУ, институције

Увод

На развој социјалног процеса у ЕУ утичу различити фактори: доминантна становишта о социјалним интеграцијама друштва и улоге државе у обезбеђивању интеграција; разлике у институционалним конструкцијама социјалних режима држава чланица као и актуелни изазови процеса глобализације и социо-економске трансформације друштвеног контекста. У последње две деценије, процеси ЕУ интеграција у социјалној сфери карактеришу покушаји да се у области социјалне политике успоставе основни заједнички циљеви и чвршћа сарадња између држава чланица. Један од кључних механизма и централних компоненти у сложену процесу обликовања савремене социјалне политике у ЕУ представља политика социјалне укључености. Концепт социјалне укључености и отворена метода координације - ОМК, као институционални оквир кроз који се ова политика остварује, представља један од најз-

* Овај текст је настао као део рада у оквиру пројеката бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

начајнијих механизма у процесу развоја социјалне димензије и савремене социјалне политике у ЕУ (Перишић, 2012). Проблем сиромаштва, који је у ЕУ све израженији последњих деценија, додатно је подстакло како развој социјалне димензије у ЕУ и креирање политике социјалне укључености и борбе против сиромаштва, које чине важне димензије социјалне политике ЕУ. Праћење социјалне укључености у ЕУ утемељено је на комплексној методологији ОМК што је наметнуло потребу да се успостави одговарајући процес и методологија праћења сиромаштва и социјалне искључености. Поједини аутори оцењују ову методологију као „чврсту компоненту“ у систему меке координације (Mabett, према Вуковић, 2010).

Последњих деценија је постало извесно да је за даљи легитимитет ЕУ неопходно градити и нове облике социјалних интеграција као што су поштовање социјалних права грађана, укључивање грађана у развојне процесе и заштита од измењених социјалних ризика (Бабовић, 2010).

Фактори који утичу на процес обликовања социјалне политике у ЕУ

Најважнији чиниоци који утичу на формулисање социјалне политике у ЕУ су:

1. Доминантна становишта о значају социјалне димензије у оквиру европских интеграција и потребе за променама у развоју савремених социјалних процеса и социјалне политике.

У поређењу са економским аспектима ЕУ интеграција, социјална сфера повезивања држава чланица је била значајно слабија и површнија и имала готово маргиналну улогу. ЕУ је настала пре свега као економска заједница, која је континуирано развијала економске политике и институције које подржавају заједничко тржиште и економско деловање (Бабовић, 2010). Социјална политика је углавном сагледавана као инвестиција која подржава економску конкурентност, да је неприоритетна и спорадична, тематски ограничена окупација Уније (Геровска-Митев, 2006), чији се крајњи резултати објашњавају као последице проширивања јединственог Европског тржишта (Leibfried, Pierson, 1995, према Геровска-Митев, 2006), политику са ограниченом сфером утицаја (Kleinman, 2002, према Геровска-Митев, 2006) и политику која се пре свега заснива на необавезној, тј. мекој легислативи (Deacon, De la Porte, 2002, према Геровска-Митев, 2006).

Аутори се углавном слажу да социјална политика најчешће произилази из економских интеграција ЕУ или представља само препоруке и координације недирективних политика. Продукт овако конципиране социјалне политике су осмишљене да осигурају и подстичу економске циљеве и усмерене су на нове ризике (Бабовић, 2010). Јасно осмишљених заједничких елемената социјалне политике до почетка XXI века готово и није било. Међутим и оваква гледишта нису довела до маргинализације њеног значаја, чак је приметна и њена експанзија, нарочито за време преговора са земљама чланицама у току задњег проширивања Уније (Бабовић, 2010).

Потребе за значајнијим повезивањем економских и социјалних политика (и на националном нивоу држава чланица) се намећу услед утицаја савремених трендова глобализације и економске кризе (Петровић, 2010). Последице успоравања прив-

редног раста, демографских промена, високе незапослености, раста социјалних издатака, растуће задужености појединих змаља итд, представљали су изазов за постојеће концепте реформи и националне системе соц сигурности. Захтеви који се односе на функционисања јединственог тржишта подстицали су промене у правцу модернизације социјалне заштите и све израженије потребе за усклађивањем националних система и изградње „европског социјалног модела“ (Вуковић, 2006).

Многе државе чланице нису биле у стању да решавају социјална питања на националном нивоу, јер су циљеви произишавали пре свега из економских политика европских интеграција, а није било кохерентније социјалне политике на нивоу ЕУ која би се односила на нове социјалне ризике (старе државе благостања нису биле прилагођене тим захтевима) (Бабовић, 2010), што је захтевало иницирање значајнијих промена у сфери социјалних политика.

2. На развој социјалне политике у ЕУ значајан утицај имају и разлике (између држава чланица) по питању модела социјалних држава и социјалних режима¹.

Разлике између држава чланица се односе на различита институционална наслеђа, системе управљања и политике у решавању социјалних проблема и остваривању социјалне интеграције.

3. На развој социјалне политике у ЕУ значајан утицај имају и постојећи процеси глобализације и економског реструктурирања развијеног капитализма. Ови утицаји довели су до великих друштвено-економских промена, нових друштвених изазова и промена у структури социјалних ризика: либерализације економија, повећане конкуритивности, нестабилности тржишта рада, повећане покретљивости рада, капитала и становништва генерално (Бабовић, 2010). Почетком 1990 - тих година криза државе благостања се подударила са процесима значајнијих економских интеграција у ЕУ, што је утицало да државе чланице иницирају значајне трансформације унутар својих социјалних режима. Иако се на нивоу ЕУ све интензивније ради на интеграцији у области социјалних политика, још увек између држава чланица постоје значајне разлике у ефектима прилагођавања на ове ризике и социо-економске промене (Бабовић, 2010).

Ови различити историјски утицаји утичу на сам процес развоја социјалне димензије и координирање социјалних политика држава чланица али у великој мери утичу и на начине на које ЕУ покушава да одговори на изазове изразитих социо-економских промена и на процес обликовања политике социјалне укључености у ЕУ. Државе чланице се у остваривању неопходне социјалне интеграције налазе пред великим изазовима прилагођавања новим условима са новим социјалним ризицима због њихових различитих типова држава благостања (Бабовић, 2010).

Разлике између држава чланица можемо грубо представити поделом у две групе. У једној групи су „старе“ чланице, тј развијене капиталистичке државе, западно-европске државе благостања, у другој групи су земље које су припадале социјалистичком блоку земаља.

Модерне капиталистичке социјалне државе имају одређене заједничке институционалне темеље као што су: нови облици солидарности који се засни-

¹ Социјални режим можемо сагледати кроз институционални оквир кроз који одређено друштво концептира појам социјалне правде и социјалне интеграције и одређује начине на које ће их остварити.

вају на универзалним социјалним правима грађана, становиште да су грађанска и политичка права демократски смислена само уколико су допуњена социјалним правима, модерни систем индустријских односа и универзално право на образовање и развој модерног система образовања (Esping-Andersen, 1999). Упркос овим заједничким основама и принципима, постоје значајне разлике у моделима социјалних држава и социјалних режима широм Европе. Разлике произилазе из основног схватања социјалних ризика и друштвене солидарности. Постоје различите типологије за разврставање основних типова социјалних режима у европским државама. Најчешће коришћена је типологија Еспинг-Андерсен која се заснива на разликама у начинима на које је регулисање социјалних проблема распоређено између главних актера (државе, тржишта и породице), и облицима солидарности. Издвојена су три основна типа социјалних режима: либерални, конзервативно корпоративни и социјалдемократски (Esping-Andersen, 1999).

Либерални социјални режими су заступљени у Великој Британији и Ирској. Овај модел минимизира улогу државе, ризици се индивидуализују, а промовишу се тржишна решења како у остваривању заштите од социјалних ризика тако и у обезбеђивању социјалних услуга. Павећи разлику између „добрих“ и „лоших ризика“, добри се односе на подршку становништва за укључивање на тржиште рада и проактивно обезбеђивање сопствене егзистенције, а лоши ризици су настали као неуспешне последице тржишта и чине грађане зависним од социјалне подршке. Ови режими предвиђају заштитне интервенције само за „лоше ризике“, које се односно на процену нивоа прихода или стања потребе на основу којих грађани испуњавају услове да остваре право на социјалну подршку (Esping - Andersen, 1999).

Социјално демократски социјални режими се везују за скандинавске земље. Социјални ризици су шире дефинисани, социјална права се обезбеђују свим грађанима, улога државе је доминантна у обезбеђивању социјалне подршке, а улога тржишта се минимизира. Овај модел је био у експанзији седамдесетих година прошлог века. Карактерисала га је висока запосленост у јавном сектору, (која је била двоструко већа у односу на ОЕЦД просек), постојање великог броја услужних центара и посебно је била развијена брига о деци и старима (Esping-Andersen, 1999).

Конзервативно корпоративни социјални режими су најприсутнији у земљама континенталне Европе. У развијању социјалне државе ових режима, значајан утицај су имале хришћанско демократске и конзервативне политичке снаге. У основи ових режима је социјална помоћ а не социјално право. Нагласак је на обавезном социјалном осигурању које је било допуњено резидуалним програмима за становништво које је било изван стандардног статуса запослености. У обезбеђивању социјалне подршке значајну улогу имају трећи сектор и породица. Социјалне институције уређене су по систему концентричних кругова и то тако да је први круг социјалне бриге (породица) одговоран за благостање својих чланова, а шири круг (предузеће, држава, заједница...) интервенише у правцу обезбеђивања подршке тек уколико први круг не успе да оствари своје функције (они реагују на неуспехе породице) (Esping-Andersen, 1999).

Социјални режими и социјалне политике у државама чланицама које су припадале социјалистичком блоку земаља. Ове земље су имале свој специфични развој социјалне политике, па их сврставају у посебан тип социјалних режима (Manning, 2004, према Бабовић, 2010). Обликовање ових режима је било под утицајем идеологије према којој је главни извор социјалних неједнакости слободно тржиште а основ експлоатације радника је приватно власништво. На тај начин су тржиште и приватни сектор били маргинализовани, а однос државе и приватног сектора/цивилног друштва били готово без могућности институционалне интеграције (Deacon, 2000). За овај тип режима је био карактеристичан високи степен тотализације, бирократског колективизма (Potušek, 2004, према Бабовић, 2010) и веома мали броја актера чије је интересе држава укључивала у обликовање социјалне политике (Mandič, 1996, према Бабовић, 2010). Идеолошки, социјална сигурност је била усмерена на: пуну запосленост, контролу цена и универзалну доступност ретких добара и ресурса. (Dixon, Kim 1992, према Бабовић, 2010). Многи аналитичари ове режимо (и након њиховог уласка у ЕУ) издвајају као посебну групу, карактеристичну по слабијој развијености социјалних права и нижем нивоу социјалних трошкова. Постоје и значајне разлике између постсоцијалистичких земаља (Bukodi, Roberts, 2007, према Бабовић, 2010). У групи неолибералног социјалног режима су Словачка и балтичке земаље, у групу корпоративистичких режимима се сврставају Чешка и Словенија, а Пољска и Мађарска су у групи неконгруентног типа социјалних режима (Lendvaj, 2009, према Бабовић, 2010).

Појмовно одређење концепата друштвена искљученост и друштвена укљученост

Политика социјалне укључености представља један од најзначајнијих механизма у процесу развоја социјалне димензије и савремене социјалне политике у ЕУ. Усмерен је на изградњу институционалног оквира и стратегије која је оријентисана на смањење социјалних ризика и повећање солидарности и развој социјалне димензије у ЕУ (Вуковић, 2010).

Друштвена искљученост се као термин појављује у Француској 70 тих год XX века и везује се за француског државног секретара за социјалну акцију Рене Леноару (Rene Lenoir), који је тада указивао да десетина француске популације чини становништво које је било на друштвеној маргини. Тада је концепт означавао положај појединаца и група који нису били обухваћени системом социјалне заштите и односио се углавном на особе са инвалидитетом, самохране родитеље и незапослене без осигурања, особе са физичким и менталним инвалидитетом, особе склоне самоубиству, старе особе са инвалидитетом, злостављану децу, зависнике, делинквенте, самохране родитеље, домаћинства са вишеструким проблемима, маргинализоване, асоцијалне особе и друге „социјално неуклопљене“ (Петровић, 2010)

Раних 1980. тих концепт је проширен и био је усмерен и ка младима који напуштају школовање и који нису имали адекватне квалификације за прона-

лажење посла; на дугорочну незапосленост; самачка домаћинства; особе које су биле социјално изоловане и др. (Вуковић, 2006).

По Савету ЕУ, друштвена искљученост је дефинисана као процес којим су одређени појединци гурнути на ивицу друштва и спречени у пуном учествовању у друштву због свог сиромаштва или недостатка основних знања и могућности за доживотно учење, или као резултат дискриминације. Ово их удаљује од запослења, прихода и могућности образовања, као и од друштвених мрежа и оквира и активности заједнице. Овакви појединци имају мало приступа власти и органима доношења одлука и на тај начин се често осећају немоћним и неспособним да узму контролу над одлукама које утичу на њихов свакодневни живот (Council of EU, 2004).

Друштвена укљученост је дефинисана као процес који омогућује да они који су у ризику од сиромаштва и друштвене искључености добију могућност и средства која су потребна за пуно учешће у економском, друштвеном и културном животу и постизању животног стандарда и благостања који се сматрају нормалним у друштву у којем живе. Она осигурава њихову већу партиципацију у доношењу одлука што утиче на њихове животе и остварење основних права (Council of EU, 2004).

ЕУ настоји да кроз развој друштвене укључености оствари значајне резултате по питању смањивања сиромаштва и социјалне искључености и то на начин што ће обезбедити свим грађанима права, услуге и доступне ресурсе који су неопходни за пуну партиципацију у друштву; укључивањем свих одраслих (радно способних) и да мере социјалног укључивања буду добро координисане и да у њихову реализацију буду укључени представници свих нивоа власти, као и оних који су непосредно погођени сиромаштвом. (Eurostat, 2009)

Многи аутори наводе да је дефиниција друштвене укључености преуска, јер, пре свега, обухвата углавном само на оне који су у ризику и директно погођени сиромаштвом и друштвеном искљученошћу. Таквим приступом се не сагледава питање вишеструке партиципације свих чланова друштва (Бабовић, 2010).

Развој изградње социјалног процеса у ЕУ

Развој изградње социјалног процеса у ЕУ развијао се кроз две фазе: период пре Лисабонске фазе и период након усвајања Лисабонске стратегије. У периоду пре усвајања Лисабонске стратегије 2000 године социјална политика ЕУ је била у великој мери занемарена у односу на економске политике, али су и предузимани извесни кораци, који су водили ка јачој инкорпорацији социјалних циљева (заједно уз економске) у стратешке планове ЕУ. Донето је неколико значајних докумената који су касније имали важну улогу у изградњи социјалне политике: „Борба против социјалне искључености“ – Резолуција Савета министара усвојена 1989. год.; „Заједнички критеријуми за дефинисање довољних ресурса и социјалне помоћи у системима социјалне заштите“ – Препорука Савета министара из 1992. год.; „Приближавање циљева социјалне за-

штите и социјалних политика“ – Препорука Савета министара из 1992. год.; „Модернизација и унапређење социјалне заштите у ЕУ“ (ЕС, 1997); „Хармонизована стратегија за модернизацију социјалне заштите“ – Саопштење Европске Комисије из 1999. год. Осим донетих докумената која су усмеравала даљи развој социјалних политика, важно је истаћи и значај формирања радне групе која је убрзо прерасла у Комитет за социјалну заштиту (КСЗ) (Social Protection Committee – SPC), а преко кога се процес остваривао (Петровић, 2010). У периоду након усвајања Лисабонске стратегије социјални циљеви ЕУ су смештени заједно уз економске, и настојању да се на нивоу ЕУ обликују заједнички елементи социјалних политика држава чланица.⁶

Лисабонска стратегија је оцењена као прекретница у развоју европског социјалног процеса (Marlier et al, 2007), јер је поставила врло амбициозне циљеве у области социјалне политике. Према ЛС, осим што економија ЕУ треба да постане најконкурентнија у свету (заснована на знању), у исто време треба да одржи или унапреди социјалну кохезију и очување животне средине. (Marlier et al, 2007). Тако је социјална кохезија проглашена за један од три кључних стратешких циљева ЕУ.

Социјални циљеви, дефинисани Лисабонском стратегијом, усмеравају социјалне политике према борби против социјалне искључености и сиромаштва као и другим препрекама активном радном статусу (од болести, неадекватних квалификација, до недовољне исплативости рада у поређењу са социјалним давањима) и инвестирању у развој људских ресурса путем образовања и квалитетне здравствене заштите. Циљеви су требали да омогуће да се одржи принцип међусобне подршке и међугенерациске солидарности, а да модели финансирања (социјалних политика) допринесу запослености и расту. Овако замишљен процес социјалне укључености, постаје подстицај за даљи развој европског социјалног пројекта у правцу јасније дефинисане и боље координиране политике (Драгојловић, 2012).

У складу са овако постављеним циљевима ЛС, на иницијативу Европског Савета предузимају се кораци на сузбијању сиромаштва до 2010. год. Тако су 2002.год. лидери чланица ЕУ у Лакену, усвојили и скуп основних индикатора на основу којих би се пратило стање социјалне искључености у ЕУ. Портфолио индикатора социјалне укључености до данас садржи 11 примарних, 3 секундарна и 11 контекстуалних индикатора (Вуковић, 2010) стим што се државе чланице подстичу да дефинишу и своје национално специфичне индикаторе. У изради Националних стратегија постоје значајне разлике између држава чланица. Неке државе чланице су од самог почетка у праћење социјалне искључености уврстиле велики број национално специфичних индикатора, док друге државе чланице нису примењивале ни заједнички договорене индикаторе (Marlier et al, 2007).

У процесу праћења и унапређења социјалне укључености, за остваривање максималне функције коришћења индикатора, неопходно је да се у Националним акционим плановима у области социјалне укључености и социјалне заштите јасно дефинишу циљеви, који треба да буду у складу са заједнички договореним индикаторима (Вуковић, 2010).

Да би се ова функција остварила, Европска комисија и Комитет за социјалну заштиту континуирано врше „меки“ притисак на државе чланице да циљеве квантификују, како би се прецизније проценили ефекти мера током циклуса праћења. Пракса показује да државе чланице често избегавају да то учине и то пре из политичких него из методолошких разлога (Петровић, 2010).

Прва процена ефеката Лисабонске стратегије, која је извршена 2005. год. указивала је на спорост у остваривању постављених циљева и уочен је извештајан број тешкоћа у постављању приоритета, у њиховој координацији, евалуацији и праћењу социјалних процеса како на нивоу националних држава тако и на нивоу ЕУ (Петровић, 2010). Тада је Лисабонска стратегија ревидирана и донета је Социјална агенда у којој је већи нагласак стављен на политике подстицања економског раста и запошљавања, и на њихову повезаност са социјалним политикама. И овај документ је ревидиран 2008. год., када је донета „Обновљена социјална агенда“ која је истакла три најважнија циља: Стварање шанси (генерисање више и квалитетнијих радних места и олакшавање мобилности); обезбеђивање приступа (да сви грађани морају имати приступ квалитетном образовању, социјалној заштити, здравственим и другим социјалним услугама које доприносе смањењу неједнакости) и исказивање солидарности између генерација, региона, богатијих и сиромашнијих људи, као и држава (Вуковић, 2010).

Остваривање циљева предвиђених Лисабонском стратегијом и Обновљеном социјалном агендом, примарно је у домену одговорности држава чланица на националном, регионалном и локалном нивоу. Оквир за акцију је широко постављен, а улога ЕУ је да обезбеди подршку државама чланицама уз пуно поштовање принципа супсидијарности (Петровић, 2010).

Година 2010 је била обележена бројним критикама и оценом Лисабонске стратегије као суштински неуспешне (Петровић, 2010), када је и донет документ о евалуацији стратегије (ЕЦ, 2010а). У овом документу се оцењује да је ЛС остварила позитиван утицај иако њени основни циљеви нису остварени. Аргументи су били да је стратегија временом прерасла у превише комплексну структуру, са вишеструким и сувише уопштеним циљевима и акцијама, а без јасних подела одговорности и задатака, посебно између ЕУ и националних држава (Петровић, 2010). На овакве резулте, у великој мери су утицали ефекти глобалне економске кризе која је довела до пада стопе раста и поновног пораста незапослености, што је представљало додатни изазов за развој социјалне димензије у ЕУ.

За улазак у нову деценију ЕУ (ЕЦ, 2010б) је припремила нову стратегију – Европа 2020: европска стратегија за паметан, одржив и инклузиван раст, која је усвојена 17. јуна 2010. Год и која је постављала три амбициозна приоритета: паметан раст (развој економије утемељене на знању и иновацијама); одржив раст (унапређење економије у правцу ресурсно ефикасније, „зеленије“ и конкуритивније); инклузивни раст (успостављање економије високе запослености која обезбеђује социјалну и територијалну кохезију).

Циљ стратегије је и да се број лица који живе у ДЧ смањи за 25% у наредној деценији (пре кризе је испод националне линије сиромаштва било око 80

милиона становника ЕУ), кроз унапређење социјалне заштите, запошљавање и низ других мера у области образовања, борбе против дискриминације, интеграције миграната и др. Нпр. мере у области запошљавања би требало да обезбеде механизме за модернизацију тржишта рада широм Европе а специфични кораци су дефинисани у иницијативи ЕК „Агенда за нове вештине и послове: европски допринос пуној запослености“ што би требало да обезбеди одрживе државе благостања (Драгојловић, 2012).

Институционални оквир унутар којег се остварује координација стратешки постављених циљева на нивоу ЕУ и социјалних политика држава чланица, успостављен Лисабонском стратегијом дефинисан је као „Отворена метода координације“ (ОМК). Овај институционални оквир кроз који се спроводи и обликовање социјалног процеса у ЕУ, за сада обухвата три компоненте: (1) политику социјалне укључености и смањења сиромаштва, (2) политику одрживих пензија и политику здравствене заштите и дуготрајне неге.

На почетку успостављања ОМК у области социјалне укључености наметнута је потреба за методологијом која би омогућила да се увремењено, поуздано и упоредиво прати стање у погледу социјалне укључености, да се формулишу одговарајуће политике којима се ове области унапређују у складу са заједнички дефинисаним циљевима. На тај начин се омогућава праћење развоја држава чланица у остваривању заједнички договорених циљева (Вуковић, 2010).

Овај институционални оквир заснован је на принципима супсидијарности, што подразумева да ДЧ израде минимум заједничких циљева у области социјалне заштите и социјалне укључености и да на основу исте методологије (на нивоу ЕУ) прате стање, анализирају политике, али се решења остављају у искључивој надлежности држава чланица. На тај начин ОМК више служи као одређени оквир кроз који се размењују искуства и који имплицитно врши притисак на ДЧ да у изради својих социјалних политика покажу одређену посвећеност и мобилизацију ресурса и да не заостају за другима. Зато се ОМК сагледава као метода меке координације (Вуковић, 2010)

У циљу формулисања одговарајуће политике којом би се ова област унапређивала у складу са заједнички дефинисаним циљевима, развијени су и различити модели који прате стање (описано индикаторима) на ујеначен, упоредив начин у области социјалне заштите и социјалне укључености. Ови модели треба да омогући поузданије праћење ефеката различитих мера социјалне политике и њихово ефикасно редефинисање. Један од најкоришћенијих метода је модел симулације који се користи у планирању стратегија социјалне заштите и социјалне укључености (Вуковић, 2010).

Процене постигнутих резултата у области социјалне укључености и ефеката израде Националних акционих планова и Националних стратешких извештаја, су различите. Позитивне оцене указују на промене у националним реакцијама на проблеме социјалне искључености, а негативне се односе на оцену да је сам процес сачињен само од извештаја, приказа стања, а не стварних стратегија у државама чланицама и да је само мали број земаља урадио праву процену својих политика социјалне укључености у њима (Перишић, 2012).

Следи анализа која је сачињена на основу упоредног оквира и индикатора који су развијени и усаглашени за потребе Отвореног метода координације. Подаци се односе на 2009.год. и указују на највеће савремене социјалне проблеме и изазове:

- Око 80 милиона становника ЕУ је под ризиком од сиромаштва (16%), односно 1 на 7 становника
- Од 2.000. год не види се укупно побољшање у категоријама смањења сиромаштва. (смањење сиромаштва је забележено само у Ирској, Холандији, Португалу и Пољској);
- Једно од петоро деце живи у домаћинствима испод прага сиромаштва, који је дефинисан као 60% просечног прихода;
- У највећем ризику од сиромаштва су: деца и старе особе (19%); вишечлане породице су највећем ризику (24%); као и неудате жене (25%) и самохрани родитељи (35%);
- У порасту је број незапослених и младих који немају стручне квалификације;
- У порасту је број недокументованих миграната и то су углавном жене;
- у великој мери је присутна дискриминација на основу пола, старости, инвалидитета, етничког порекла и/или расе, сексуалне оријентације, религијског опредељења и сл. Дискриминација се испољава како на тржишту рада тако и уопште у свим сферама друштва а не само у погледу приступа службама од заједничког интереса.
- Велике разлике у куповној моћи се и даље одржавају широм Еу за оне са приходима који одговарају прагу сиромаштва, од 250 ЕУР (Литванија, Летонија), до 850 ЕУР (у Аустрији, Луксембургу, Великој Британији);
- 20 ДЧ има законски фиксне минималне зараде у износу од 1.400 ЕУР (Луксембург) или 1.200 ЕУР (Белгија, Холандија, Велика Британија) до 300 ЕУР (Естонија, Литванија, Летонија) или 200 ЕУР (Румунија, Бугарска). У 7 ДЧ (Аустрија, Кипар, Немачка, Данска, Финска, Италија, Шведска) овако фиксирани минималне зараде нису дефинисане, али у овим земљама мин зараде постоје на основу колективних аранжмана које надлежна министарства могу прогласити применљивим. Ипак постоје велике разлике између земаља и сектора;

По питању ефикасности шема социјалне заштите треба још додати:

- Социјални трансфери у просеку смањују ризик од сиромаштва за 38% али постоје велике разлике у ефикасности између различитих шема, од смањења за око 18% (Белгија, Шпанија, Грчка, Италија, Летонија) до смањења за око 50% у нордијским земљама (Данска, Финска, Шведска) и централној Европи (Чешка, Немачка, Холандија, Словенија);
- Најниже стопе сиромаштва постоје где је највећа свота новца потрошена на социјалне накнаде;
- Расходи за социјалну заштиту су били стабилни у периоду од 2005 до 2009., упркос растућим захтевима; у просеку, широм ЕУ 27 више од $\frac{3}{4}$ укупних расхода одлази на пензије и здравствену заштиту (46% и 24%) и само 4% на становање и накнаде за случај социјалне искључености;
- Мреже минималне сигурности ретко штите људе од сиромаштва. У већини земаља чланица породице које су примаоци социјалне помоћи живе испод линије сиромаштва, осим у Немачкој, Ирској, Летонији и Великој Британији) (Mathias, 2011).

Закључак

Област социјалне политике је након 2000. год. обележена покушајима да се на нивоу ЕУ успоставе основни заједнички циљеви и чвршћа сарадња између држава чланица. Политички оквир за остварење ових циљева је утемељен Лисабонском стратегијом, а институционални ослонац успостављен је у Отвореној методи координације.

Лисабонском стратегијом постављени су врло амбициозни развојни циљеви. Осим економских, одређени су и захтеви по којима ЕУ треба да постане заједница у којој ће бити успостављена задовољавајућа социјална кохезија. Социјална кохезија је примарно замишљена кроз укључивање најширих слојева и маргинализованих група на тржиште рада, али и кроз адекватну заштиту оних група које не могу бити интегрисане у тржиште рада и чији животни стандард не може бити обезбеђен на задовољавајућем нивоу кроз рад. Посебни изазов у остваривању овако постављених циљева представља и велика економска и финансијска криза, која представља велики ризик и за остваривање социјалне кохезије и за изградњу инклузивних и партиципативних друштава што се највише односи на осетљиве и дискриминисане грађане. Ове промене су поставиле нове изазове пред државе благостања и наметнуле њихове реформе, што се на различите начине одразило на државе чланице. Како финансирати смањење пореза а да се истовремено социјални расходи морају повећавати због суочавања са негативним последицама кризе?

Упркос великим напорима начињених у овој области, у периоду од 2000. године, социјална политика је и даље је непосредно екстрахована из економске интеграције ЕУ, чиме је усмерена ка остваривању економским циљевима. На тај начин се државе чланице суочавају са социјалним ризицима која нису у стању да реше на националном нивоу, јер су великим делом ограничене постављеним ЕУ економским политикама.

Аделантадо и Кувас показујући податаке из ЕЦХП истраживања, по којем одређене групе (самачка домаћинства, самохрани родитељи, незапослени, вишечлане породице и друге групе неактивних) које живе око линије сиромаштва и које ни поред запослења и пензија не успевају да стабилизују свој социјални положај. На тај начин „савремене државе благостања стварају једну класу губитника, маргинализованих, искључених“ (Adelantado, Cuevas, 2006: 383–384, према Бабовић, 2010).

Уколико се прихвати перспектива да се социјалне политике и социјални режими стављају у функцију политике економског раста и конкурентности, поставља се питање да ли је на тај начин уопште могуће остваривање истовремено и развојних и инклузивних друштава. Да ли је могуће остваривање трансформације социјалних режима ако „кључ решења и није у њиховом поседу“. „Трансформисање друштава, па и њихових социјалних режима претежно по мери економских интереса или критеријума, можда представља подручје на које треба усмерити пажњу“. (Бабовић, 2010)

Литература:

1. Babović, M. (Ur), Izazovi nove socijalne politike Socijalna uključenost u EU i Srbiji, SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu, Beograd, 2010.
2. Babović, M., (2010) Konceptualni i institucionalni preduslovi razvoja socijalne dimenzije EU u: Babović, M. (Ur), Izazovi nove socijalne politike Socijalna uključenost u EU i Srbiji, SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu.
3. Babović, M., (2010) Izazovi transformacije država blagostanja i uloga omk u razvoju socijalne EU, u: Babović, M. (Ur), Izazovi nove socijalne politike Socijalna uključenost u EU i Srbiji, SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu.
4. Bukodi, E. and Robert, P. (2007) Occupational Mobility in Europe, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
5. Council of the European Union (1975) „Council Decision of 19 December 1984 on Specific Community Action to Combat Poverty“, 85/8/EEC, OJEC, L 2, Brussels.
6. Council of the European Union (2004) Joint report by the Commission and the Council on social inclusion, Brussels.
7. Deacon, B. (2000) „Eastern European welfare states: the impact of the politics of globalisation“, Journal of European Social Policy, 2000, 10 (2): 146–161.
8. Dragojlović, N. (2012) Srbija u procesu evropskih integracija, Evropski pokret Srbija, Loznica: Mladost grup.
9. EC, Portfolio of Overarching Indicators and Stramlined Social Inclusion, Pensions and Health Portfolios, 2008.
10. Esping-Andersen, G. (1999) Social Foundations of Postindustrial Economies, Oxford University Press.
11. Esping-Andersen, et al. (2002) Why We Need a New Welfare State, Oxford University Press.
12. European Commission (2005) Report on Social Inclusion 2005: An Analysis of the National Action Plans on Social Inclusion (2004–2006) submitted by the new Member States, SEC (2005) 256, Luxembourg: Office for Official Publications of EC.
13. European Commission (2010a) Lisbon Strategy Evaluation Document, Commission Staff Working Document, SEC(2010) 114 final, Brussels.
14. European Commission (2010b) Europe 2020: A Europeans strategy for smart, sustainable and inclusive growth, Communication from the Commission, COM(2010) 2020, Brussels.
15. EUROSTAT (2009) What can be learned from deprivation indicators in Europe, Eurostat methodologies and working papers, Luxembourg.
16. EUROSTAT (2007) Comparative EU statistics on Income and Living Conditions: Issues and Challenges, Proceedings of the EU-SILC conference (Helsinki, 6–8 November 2006), Eurostat Methodoloies and working papers, Luxembourg.
17. Gerovska-Mitev Maja, „Diseminacija evropske socijalne politike“, u Drenka Vuković i Ana Čekerevac (ur), Socijalna politika u procesu evropskih integracija, Fakultet političkih nauka Beograd, 2006, str. 52–66
18. Lendvai, N. (2009), „Variety of Post-communist welfare: Europeanization and emerging Welfare regimes in the New EU Member States“, Paper for the RC–19 Montreal, August 2009.
19. Lister, R. (2004) Poverty, Polity Press, Cambridge.
20. Mabbett, D. (2005) Learning by numbers? The use of indicators in the coordination of social inclusion policies in Europe, ESRC Seminar Series, United Kingdom Economic and Social Research Council (ESRC).

21. Mandič, S. (1996) Stanovanje i država. Lublana: Forum 3/96.
22. Marlier, E, Atkinson, A.B, Cantillon, B, Nolan, B. (2007) The EU and Social Inclusion, The Policy Press, Bristol.
23. Mathias, M. (2011) Soc uključenost i promocija socijalne Evrope: koncepti i okviri na nivou Evropske Unije u: Vuković, D., Arandarenko, M., (Ur), Soc reforme sadržaj i rezultati. Beograd: Univerzitet u Beogradu, FPN, štampa Čigoja
24. Petrović, M., (2010) Savremena politika socijalne uključenosti i razvoj socijalne dimenzije Eu, u: Babović, M. (Ur), Izazovi nove socijalne politike Socijalna uključenost u EU i Srbiji, SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu.
25. Perišić, N., Karakteristike i dometi primene Otvorenog metoda koordinacije u evropskom i nacionalnom kontekstu u Godišnjak 2012 Godina VI / Broj 7 / jun 2012, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka, str. 215 – 233.
26. Vuković, O. (2010) Metodologija praćenja socijalne uključenosti u EU u: Babović, M. (Ur), Izazovi nove socijalne politike Socijalna uključenost u EU i Srbiji, SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu.
27. Vuković D. (2006) Siromaštvo i socijalna isključenost u zemljama Evropske unije u: Vuković, D, Čekerevac, A. (ur) Socijalna politika u procesu evropskih integracija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, FPN, štampa Čigoja
28. Vuković, D, Čekerevac, A. (ur), Socijalne reforme sadržaj i rezultati, Univerzitet u Beogradu, FPN, štampa Čigoja, 2011.

Internet izvori:

1. Evropska unija: <http://europa.eu/>
2. Evropska komisija: http://ec.europa.eu/index_en.htm
3. Evropski savet: http://europa.eu/european_council/index_en.htm
4. Evropski parlament: <http://www.europarl.europa.eu/>
5. Savet Evropske unije: <http://ue.eu.int/>
6. Savet Evrope: <http://www.coe.int/>
7. Savet Evrope – demokratija, vladavina prava i ljudska prava
8. <http://www.coe.int/lportal/web/coe-portal/what-we-do/human-rights/roma->
9. Lisabonski ugovor: http://europa.eu/lisbon_treaty/index_en.htm

THE CONCEPT OF SOCIAL INCLUSION: THE EU PERSPECTIVE

Summary: The development of social processes in the EU is very complex and multi-dimensional. The question of the metamorphosis of social systems and the integration of social policies at EU level, is today one of the basic issues in the EU and one of the perspectives that confirms or destroys the legitimacy of this clearly supra-national political entity. Despite the great efforts made in this area, in the period since 2000, social policy is still directly extracted from the economic integration of the EU, which is aimed at achieving economic goals. In this way, the Member States are faced with social risks that are not able to solve at the national level, because they are largely restricted to the set of EU economic policies.

Key words: social exclusion, social inclusion, social policy, social policy of the EU institutions

АЛЕКСАНДАР РАКОВИЋ*
Институт за новију историју Србије
Београд

УДК 355.02:316.7
Оригиналан научни рад
Примљен: 27.08.2015
Одобрен: 11.09.2015

УПОТРЕБА РОКЕНРОЛА У РАТУ СР ЈУГОСЛАВИЈЕ И НАТО ПАКТА (1999): СА ОСВРТОМ НА ПРЕТХОДНО ОБЛИКОВАЊЕ СРПСКЕ КОНТРАКУЛТУРЕ ДЕВЕДЕСЕТИХ И ПОТОЊЕ ПОСЛЕДИЦЕ ЗА ПОПУЛАРНУ МУЗИКУ У СРБИЈИ**

Сажетак: На основу домаће и стране штампе, разговора с учесницима у кључним догађајима, домаће и стране научне и мемоарске литературе, документарних емисија, музичких и видео снимака, рад осветљава употребу рокенрола у рату СР Југославије и НАТО пакта (1999), а указује и на комплексну позицију српског рокенрола деведесетих: од контракултуре државним властима до војне мете НАТО пакта.

Кључне речи: Југославија, Србија, НАТО, рокенрол, контракултура, Сједињене Америчке Државе, Велика Британија

Генерал Весли Кларк пише да је америчка војска у Панами у децембру 1989. и јануару 1990. употребила рокенрол као „нову технологију“ психолошког ратовања (V. Klark; 2003, 42). Америчке трупе су тада, преко јаких звучника, прегласном рокенрол и хеви метал музиком истерале панамског диктатора Мануела Норијегу из Апостолске нунцијатуре где је нашао уточиште (R. Cole; 1998–99, 61). Истоветан пример пружа опсада Фалуце (2004) када је америчка војска преко масивних звучника пуштала хеви метал како би дезоријентисала ирачке одбрамбене снаге. На такав начин амерички војници су мучили муслиманске заточенике у Гвантанаму на Куби и Абу Грайбу у Ираку (G. Martin, E. Steuter; 2010, 128). Међутим, психолошки рат путем рокенрола није вођен само мучењем већ и стварањем утиска да путем ток звука на врата куца демократија. Амерички документарни филм *For Those About to Rock:*

* rakovic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници“ (47027) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Monsters in Moscow (1992) приказује концерт група AC/DC и Metallica (28. септембар 1991), пред око милион људи, као тријумф западне популарне културе и симболички печат на распад Совјетског Савеза који је расформиран 26. децембра 1991.

Међутим, одмах после 1991. рокенрол култура је утихнула као светски мејнстрим, нагло и одједном. Последњи велики албуми у рокенрол култури објављени су 1991: Metallica *Black Album*, Pearl Jam *Ten* и Nirvana *Nevermind*. Могуће је да америчком естаблишменту није било по вољи да се створи нова антиратна рокенрол контракултура (попут хипика шездесетих) у време нових империјалних похода. Стога је посебно вредна пажње књига Џефа Мартина и Ерин Стоутер из 2010. која сведочи о „ратном походу америчке популарне културе“ у првој деценији 21. века *Pop Culture Goes To War: Enlisting And Resisting Militarism In The War On Terror*.

Трагове оваквог деловања, прилагођене српским условима, можемо да приметимо у СР Југославији током деведесетих година 20. века. Рокенрол је у СФР Југославији сматран музиком младих и омладинском културом која је интегрисана у социјалистички систем (А. Раковић; 2011, Z. Janjetović; 2011, R. Vučetić; 2012). С тим у вези, после распада СФР Југославије (1991/92), у Републици Србији никако нису могли да делују модели примењени у Панаму, Совјетском Савезу или касније у Ираку и америчким војним затворима јер је српско друштво било стопљено с рокенрол културом. Међутим, Запад је брзо уочио да има начина да подржи рокенрол као контракултуру ради свргавања с власти Слободана Милошевића. Али, када се такав српски рокенрол 1999. током НАТО агресије на СР Југославију испречио западним војним и политичким интересима, амерички генерали су сматрали да не треба имати милости.

Српски рокенрол као контракултура деведесетих година 20. века

Када је српски рокенрол с распадом југословенског социјалистичког система престао да делује под окриљем партијских органа, није било неочекивано да се претвори у аутентичну контракултуру у новим околностима које су у Републици Србији подразумевале мобилизацију и одлазак на поприште грађанских ратова. То је био својеврстан „хипи сценарио“ пренет из америчких шездесетих у српске деведесете. Ипак, у другој половини деведесетих рокенрол контракултура није била више само српско питање већ су се у њу уплели инострани геополитички интереси а да српски рокери тога у највећој мери нису били свесни.

Први носилац рокенрол контракултуре у Србији је био Радио Б92, који је макар у првој половини деведесетих био „централна компонента андрегуаунд покрета отпора“. Редакција Радија Б92 је информативне блокаде од стране власти Социјалистичке партије Србије превазилазила тако што је пуштала рокенрол на енглеском језику с поруком против власти. Под окриљем Радија

Б92 и Центра за антиратну акцију чланови група Електрични оргазам, Партибрерјерси и Екатарина Велика су 1992. под именом Римтутитуки снимили сингл плочу „Слушај ’вамо“ са изричитом антиратном и антирежимском поруком. Ту поруку ширио је и документарни филм Ивана Маркова, у продукцији Радија Б92, под насловом „Гето – тајни живот града“ у којем је бубњар Електричног оргазма и наратор у филму Горан Чавајда Чавке давао истоветне поруке (М. Kolin; 2001, 24-31, 39-40, 49, 52, 79-80, 124). Деловање Радија Б92 послужило је редитељу Дарку Бајићу као инспирација за играни филм „Црни бомбардер“ (1992) у којем се београдска рокенрол герила судара с диктаторско-милицијским режимом.

Ненад Цекић, оснивач опозиционог Радио Индекса и први извршни уредник Радија Б92, напустио је деведесетдвојку јер се није слагао с концептом рокенрола као контракултуре који је диктирао главни уредник Веран Матић. Душан Машић тадашњи сукоб унутар Радија Б92 засвођује домаћим избором „Дисциплина кичме или Бајага“, јер се преко Бајагине музике која је пуштана на државној телевизији није могао исказати став против естаблишмента. Цекић још каже да није са симпатијама гледао ни на то што је Радио Б92 у другој половини деведесетих постао „помодна играчкица за либерале са Запада“. С друге стране, с Радија Б92 су поручивали да их нису могле изманипулисати међународне организације под капом CIA јер су се против Слободана Милошевића борили из убеђења (М. Kolin; 2001, 29-31, 108-111, D. Mašić; Beograd 2006, 44-46).

Други носилац рокенрол контракултуре били су студентски протести против власти Слободана Милошевића. Прво студентско антирежимско окупљање, „Теразијски протест“, трајало је десет мартовских дана 1991. а почело је одмах после уличних сукоба присталица Српског покрета обнове и милиције (9. март 1991). На студентском протесту у јуну и јулу 1992, после увођења међународних санкција СР Југославији захтевана је смена председника Слободана Милошевића који је сматран кривим за изолацију. Важну улогу у студентском протесту 1992. имале су оштре и духовите антирежимске и антиратне поруке, рокенрол састави, њихова музичка и вербална подршка демонстрантима (М. Prošić-Dvornić; 1993, 127-135). На протесту је било сугестија да се Милошевић „не може скинути само рок-концертима. Будимо спремни и на жртву“ (В. Branković, А. Gubaš, В. Aćimović; 1993, 37-38). Срђа Поповић, један од лидера Отпора, пише да је 1992. био посебно инспирисан антиратним наступима групе Римтутитуки (S. Poročić; 2015, 5-6). Бора Кузмановић закључује да је студентски протест 1992. имао „субкултурни и контракултурни карактер“ и да је црпео инспирације из хипи контракултуре шездесетих али да му је недостајао позитиван програм (Bora Kuzmanović; 1993, 193). Стога је било потребно дубље промишљати и разрађивати модел којим би контракултура, прожета јаснијим политичким циљевима, постала разорна по Милошевићеву власт.

Тај модел је даље уобличаван од новембра 1996. до фебруара 1997. током грађанских и студентских протеста у Србији изазваних тиме што су власти Социјалистичке партије Србије фалсификовале резултате на новембарским

локалним изборима и поништиле победу Коалиције Заједно (Српски покрет обнове, Демократска странка, Грађански савез Србије). Демонстрације су биле свакодневне и веома масовне, имале су потпуну подршку Запада, одвијале су се у читавој Србији, а атмосфера је била лепршава и карневалска. У децембру 1996. рокенрол музичари и млади глумци снимили су антирежимску песму „Глас“ која је промовисала мирни протест док власт не призна резултате локалних избора (*Lex, pištaljke i laži*; 1997, 82, 135).

Свеприсутни рокенрол на вишемесечним протестима 1996/97. овековечен је на антивладином албуму „Нас слушају сви, ми не слушамо никога“ који је објавио Радио Индекс (1997) где је једна од песама најављивала да „Рокенрол партија долази на власт“. Реч је о Великој рокенрол партији која је 1990. регистрована као странка у Републици Србији, а 2010. је избрисана из Регистра политичких странака јер по Закону о политичким странкама (2009) није испунила услове за продужетак регистрације (*Правда*, 19. август 2011). Чак и путем посве маргиналне, али симболички присутне Велике рокенрол партије, српска контракултура је исказивала опозициони став према Социјалистичкој партији Србије. Но, студентски протести су окончани у фебруару 1997. пошто је Милошевић, услед притиска Запада, био принуђен да призна стварне резултате локалних избора у Србији.

Појава студентског покрета Отпор! (1998) значила је субверзивнију делатност против власти, а рокенрол култура, музика и став добили су опет важну улогу. Милошевића нису свргли ни Грађански рат у Југославији (1991–1995), ни међународне санкције Уједињених нација (1992–1995) ни пад Републике Српске Крајине (1995), ни Рат на Косову и Метохији који је пратила агресија НАТО пакта на СР Југославију (1998–1999), ни грађански и студентски протести против његове власти (1991–1999). Током деведесетих Милошевић је више пута бивао уздрман, али не и слоњен. Место председника Републике Србије (1991–1997) заменио је за место председника СР Југославије (1997–2000).

Да би му се задао коначан ударац био је потребан шири унутрашњи покрет народа, који није био могућ без уливања великих средстава из иностранства. Амерички новинар Роџер Коен је у новембру 2000. објавио да је Отпор од септембра 1998. до октобра 2000. примио више од 5 милиона долара из фондова америчких владиних и невладиних донација (*New York Times Magazine*, 26 November 2000). Амерички пуковник Роберт Хелви био је међу онима који су Отпору у иностранству пружили обуку о ненасилној борби кроз методе Џина Шарпа (*Washington Post*, 11 December 2000). Американци су током предизборног периода 1999. уложили и 30 милиона долара у српску опозицију (Т. Gallagher; 2005, 112). Амбасадор Вилијем Монтгомери истиче да је из Канцеларије за југословенске послове у Будимпешти, коју су 2000. установиле Сједињене Америчке Државе, руководио расподелом средстава, а поименце је као примаоце средстава поменуо само Отпор и Радио Б92 које је сматрао најважнијим (V. Montgomeri; 2010, 27-28, 37-38, 111). Међу отпорашима је због новца каткад долазило до трзавица (А. Вишњић; 2006, 129-130).

Америчка и друга западна финансијска и логистичка помоћ омогућила је Отпору да до савезних избора у септембру 2000. организује 20.000 активиста широм Србије и да делује путем софистицираног маркетинга у виду пропагандног материјала, постера, бецева, мајици (Т. Gallagher; 112). Акције полиције против отпораша, хапшења и привођења, били су без ефекта (*Отпор и надлежности полиције*; 2000, 3). Захваљујући великим финансијским средствима Отпор, Радио Б92 (у то време под именом Радио Б2-92) и АНЕМ мрежа су организовали кампању „Време је“, с турнејом „Рокенрол за изборе“ и слоганом „Изађи на црту“ по 25 градова у Србији, пред 150.000 људи, која је требало да пружи ветар у једра Демократској опозицији Србије (М. Kolin; 2001, 180-183). Концертној кампањи се одазвао низ квалитетних састава (*НИН*, 15. септембар 2000; *Глас јавности*, 20. септембар 2000).¹ За кампању „Време је“ снимљени су песма и спот (*НИН*, 15. септембар 2000).² Један од музичара који је наступао у овој кампањи каже да су за ове концерте, на које је улаз био бесплатан, добили хонораре.³

Војислав Коштуница је потом победио Слободана Милошевића на савезним председничким изборима 24. септембра 2000. а пошто је Савезна изборна комисија је утврдила да треба да се одржи други круг избора за председника СР Југославије, Демократска опозиција Србије и Отпор су збацили Милошевића с власти. Тим Маршал посебно подвлачи америчку и британску улогу, СИА и МИ6, у приреди свргавања Милошевића (Т. Maršal; 2002, 190-199). Коштуница доводи у питање честе западне тврдње да су имали пресуду улогу у збацивању Милошевића и подвлачи да га је с власти гласањем скинуо српски народ. Он још каже да је било неких у Демократској опозицији Србије који су желели да се одржи други круг како би у несређеној ситуацији избили грађански сукоби који би изазвали интервенцију „западне војне машинерије“ у СР Југославији (В. Коштуница; 2012, 62-63).

За контракултурни и опозициони однос према српским властима, рокенрол је добио чак три највеће награде за људска права америчке телевизијске станице *MTV*. Наиме, *MTV Europe* је доделио награду „Ослободи свој ум“ (Free Your Mind) Радију Б92 за борбу за људска права (1998), певачу групе U2 Боно Воксу за миротворну активност (1999) и политичкој организацији Отпор за свргавање Слободана Милошевића (2000) (Д. Машић; 301, I. Bogost; 2007, 82). Треба подсетити да су миротворне активности Боно Вокса биле везане и за подршку ратној опцији босанскохерцеговачких Муслимана, опет увијену у пацифистичко рухо које је кулминирало 1997. посетом 16.000 НАТО (СФОР) војника концерту групе U2 на стадиону Кошево у Сарајеву (U2start.com).

¹ У оквиру кампање „Рокенрол за изборе“ наступали су: Кристали, Дел Арно Банд, Ортодокс Келтс, Велики презир, Атеист реп, Гоблини, Канда Коца и Небојша, Ајсбрн, Негатив, Дарквуд даб, Саншајн, Јарболи и Партибрејкерси.

² Текст за песму „Време је“ написао је Милан Делчић Делча, а певали су и свирали он, Бајага, Тања Бошковић, Драгољуб Ђуричић, Слађана Милошевић, Саша Локнер, Војин Ћетковић, Богдан Диклић, Радомир Михајловић Точак, Бранислав Лечић, Жика Миленковић, Вампири, Фамилија, Ортодокс Келтс и Блок аут.

³ Из мог разговора с познатим српским рокером који је замолио да остане анониман, 25. јун 2000.

Могло би се погрешно закључити да је систем којим је владао Слободан Милошевић био антирокерски. Али није тако. На Трећем каналу Радиотелевизије Србије су током деведесетих деловале три телевизијске емисије чију је суштину чинила рокенрол култура: „Гаражни гето“, „Додатно убрзање“ и „3К дур“. Радио Београд 202 је такође емитовао рокенрол. Додуше, од рокенрол музичара током деведесетих су, чини се, само Ненад Милосављевић (Неша Галија) и Велибор Миљковић (Тони Монтано) били изричито на страни Социјалистичке партије Србије.

Када се ради о политичкој слици рокенрола у Србији, неки музичари који су деловали против власти Слободана Милошевића, као Бора Ђорђевић и Момчило Бајагић Бајага, наступали су у Книну током српско-хрватског ратног сукоба. После пада Републике Српске Крајине (1995), Бора Ђорђевић је у Бијељини (Република Српска) објавио антирежимски албум „Њихови дани“ (1996) против Слободана Милошевића и његове супруге. Када је о Бајаги реч, неки хрватски ветерани рата протестовали су против његових наступа у Хрватској јер је свирао у Книну (*Slobodna Dalmacija*, 22. prosinca 2009). Даље, Оливер Мандић је био начелник позадине Српске добровољачке гарде у Републици Српској Крајини (*Telegraf.rs*, 7. mart 2013).

Слика српског рокенрола деведесетих, у политичком смислу, није била сасвим хомогена. Извесно је да је рокенрол у тој деценији већим делом био аутентична контракултура која је ишла раме уз раме с опозиционим и студентским деловањем. Смернице „ненасилног политичког пркоса“ Џина Шарпа (Dž. Šarp; 1999, 33-50) су се тек временом стопиле с аутентичном рокенрол контракултуром у Србији деведесетих (S. Popović; 5-6).

Српски рокери извесно нису били свесни да учествују у америчком експерименту и да су, као и многи други, инструментализовани за туђе потребе. Искрено су веровали, као и већина грађана Србије, како је време власти Слободана Милошевића истекло и да ће његовим одласком народу и земљи – изнуреним ратовима, међународним санкцијама и унутрашњим сукобима – бити лакше. Током агресије НАТО пакта на СР Југославију, исти ти српски рокери, који су били против Милошевићеве власти, стали су у одбрану земље.

Рокенрол протест и антиратне поруке српских и иностраних музичара на Тргу Републике у Београду (март–јун 1999)

Агресија НАТО пакта на СР Југославију почела је 24. марта 1999. и у првих неколико дана најчешће мете били су војни, полицијски и индустријски циљеви широм Србије и Црне Горе (*Вечерње новости*, специјално издање, мај 1999). Медлин Олбрајт, америчка државна секретарка, је желела брзу војну победу (Т. Ali; 2000, 346). Међутим, Војска Југославије је још од НАТО агресије на Републику Српску и Републику Српску Крајину (1994–1995) планирала одбрану земље и успешно је пружала отпор. Тадашњи југословенски премијер Момир Булатовић пише да је то „разјарило Команду НАТО-а“ (М. Bulatović; 2005, 301-303).

Булатовић посебно истиче да су велику улогу у одбрани земље имали антиратни концерти на Тргу Републике који су „задивили свијет енергијом, љепотом и неустрашивим пркосом рату и убијањима“ и антиратни концерти на Бранковом мосту где је лично схватио да се „права енергија наслућује тек ту“. Булатовић пише да му је предлог да се организују антиратни концерти на Тргу Републике дао потпредседник Савезне владе Вук Драшковић и да је он то одмах прихватио. Потом је, с мало оклевања, на концерте пристао и Слободан Милошевић (Исто, 299-300). Концерте на Тргу Републике је технички организовала Скупштина града Београда (*Политика*, 29. март 1999). Тадашњи председник Извршног одбора Скупштине града Београда Спасоје Крунић каже да је имао озбиљну бојазан да ће се догодити „нека грешка“ и да ће „НАТО погодити Трг Републике“.⁴

Поред Трга Републике и Бранковог моста, антиратни концерти и манифестације су се одржавали и на другим београдским мостовима, као и широм Републике Србије, Републике Црне Горе и Републике Српске (*Политика*, 4, 8. и 14. април 1999). Тони Монтано је чак 15. априла 1999. свирао рокенрол у Приштини док су град надлетали НАТО авиони (*Политика*, 16. април 1999). Очекивано, на Тргу Републике и Бранковом мосту је програм био најразноврснији: од рокенрола, цеза и забавне музике до денса и народне музике. Упркос овој разноврсности, Команда НАТО пакта и западна јавност перцепирали су догађаје на Тргу Републике и Бранковом мосту као пркосни рокенрол. Метју Колин пише да је било оних који су антиратне концерте на Тргу Републике и Бранковом мосту видели као наставак студентских протеста из 1996/97, али да је било оних који су то сматрали „јефтиним патриотским турбо сентиментом“ (М. Kolin; 131). Будући да је идејни покретач антиратних концерата био Вук Драшковић, или неко њему близак, није тешко уочити да је у манифестацији пркоса било доста сличности са студентским и опозиционим протестима из претходних година који су тада изазивали симпатије Запада.

Антиратни концерти на Тргу Републике почели су 28. марта 1999. а *Политика* је писала да је први рокенрол концерт на Тргу Републике тада гледало десетак хиљада људи (*Политика*, 29. март 1999). Процене *Политике* и *Вечерњих новости* с краја марта и почетка априла 1999. кретале су се у наредним недељама од десетак хиљада до више десетина хиљада посетилаца на Тргу Републике. Извештавано је и о атмосфери на концертима, о патриотским, антиратним и анти-НАТО транспарентима, о духовитим досеткама и осмесима присутних (*Политика*, 29. март и 2. април 1999). Знак „Таргет“ који је симболизовао да су сви недужни грађани потенцијална мета промовисан је на Тргу Републике 29. марта 1999 (*Политика*, 30. март 1999). Градоначелник Београда Војислав Михајловић је тада изјавио: „И Европи и свету желимо да покажемо да се ми бранимо и песмом. Ми желимо да сачувамо наш дух“ (*Политика*, 31. март 1999).

Писање *Политике* и *Вечерњих новости* од 28. марта до 6. јуна 1999. даје слику о јаком патриотском и антиратном доприносу рокерских састава и му-

⁴ Из мог разговора с професором др Спасојем Крунићем, 18. јун 2015.

зичара на Тргу Републике.⁵ На исти начин се може стећи слика и о звездама цеза и забавне музике које су свирале и певале на Тргу Републике.⁶ У оквиру манифестације „Позориште на Тргу“, Театар Т је 13. маја 1999. извео рокерски мјузикл „Брилијантин“ (*Политика*, 14. мај 1999). Српски рокери, као и сви други извођачи, су на Тргу Републике наступали из антиратних и/или патриотских побуда и без икакве финансијске компензације.⁷

Вечерње новости су писале да се песма ЈУ групе, „Косовски божури“ 28. марта 1999. „орила Београдом“. У интеракцији музичара и публике није недостајало речи против америчког председника Била Клинтона или шала на рачун обореног америчког бомбардера Ф-117А (*Политика*, 29. март 1999; *Вечерње новости*, 29. март 1999). Даље, 31. марта 1999. Драгољуб Ђуричић је са својом групом бубњара извео нумеру „Како добоши руше авионе“, а после наступа је изјавио: „Истина о Србији ће изаћи на видело, а неки људи, тамо испред телевизора, морају схватити да постоји и овакав народ на планети који се против агресије бори песмом, љубављу и достојанством“ (*Политика*, 1. април 1999).

Рибља чорба је 1. априла 1999. с Бајагом, Звонимиром Ђукићем Ђулетом из групе Ван Гог, Дејаном Цукићем и Ђорђем Давидом извела нову родољубиву песму Боре Ђорђевића „Само слога Србина спасава“ (*Политика*, 2. април 1999). Срђан Гојковић Гиле из Електричног оргазма је 6. априла 1999. позвао „амерички народ да се освести од лажи које му сервирају политичари“. Гиле је поручио публици на Тргу Републике „да поруке и транспаренте пишу на енглеском и то да буду културне и духовите поруке“ (*Политика*, 7. април 1999). Мадам Пиано је 1. маја 1999. рекла да музичари песмом подржавају „величанствен дух народа који ни бомбе НАТО-а не могу да сломе“ (*Политика*, 2. мај 1999).

Било је и оних који су слали оштре поруке. Бора Ђорђевић је изјавио за *Вечерње новости* 29. марта 1999: „Они су белосветска багра“, „сада нас приморавају да прихватимо нешто што није прихватљиво“, „не схватају наш народ“, „слабија смо страна у рату, али смо морално јачи“ (*Вечерње новости*, 29. март 1999). Зоран Костић Цане, певач Партибрејкерса, изјавио је 5. априла 1999. такође за *Вечерње новости*: „Србија је изнад свега. Уз Божију помоћ

⁵ На Тргу Републике су свирали и певали, неки и по више пута: ЈУ група, Црни бисери, Рибља чорба, Генерација пет, С времена на време, Галија, Зана, Бајага и Инструктори, Електрични оргазам, Партибрејкерси, Тони Монтано, Милан Делчић Делча, Драгана Шарић (Беби Дол), Забрањено пушење, Рамбо Амадеус, Ван Гог, Дејан Цукић и Спори ритам бенд, Октобар 1864, Драгољуб Ђуричић и бубњари, Пилоти, Викторија, Алиса, Ђура и Морнари, Деца лоших музичара, Револвери, Ортодокс Келтс, Дел арно бенд, Инспектор Блажа и Кљунови, 357, Саншајн, Неверне бебе, Регина, Мадам Пиано, Саша Локнер, Гру, Лимен, Мисија, Френки, Витешки плес, Тату и још неколико састава из Републике Српске.

⁶ На Тргу Републике су наступале су и велике звезде популарне музике Здравко Чолић и Ђорђе Балашевић, такође и утемељивачи српске и југословенске забавне музике: Ђорђе Марјановић, Мики Јевремовић, Зафир Хаџиманов, Сенка и Бисера Велетанлић, Лола Новаковић, Слободан Боба Стефановић. На Тргу Републике су свирали цезери и блузери Ди Луна блуз бенд, бенд Лазара Тошића, ЈУ паблик конвеншн бенд.

⁷ Из мог разговора с познатим српским рокером који је замолио да остане анониман, 25. јун 2000.

добито све. Сјајно је што нас је све ово ујединило, што смо заједно без обзира на партијска опредељења. А ко су они? Багра бездушна“ (*Вечерње новости*, 5. април 1999).

Савез југословенских музичара и певача апеловао је на иностране колеге „да дигну свој глас против злочиначке агресије НАТО на Југославију“ (*Вечерње новости*, 28. март 1999). С тим у вези је у Београд стигла једна од највећих звезда грчке музике Јоргос Даларас. На Тргу Републике је наступио 8. априла 1999. а пратило га је још неколико грчких извођача. (*Политика*, 9. април 1999; *Вечерње новости*, 9. април 1999). Било је и других иностраних група које су наступале на Тргу Републике током агресије НАТО пакта на СР Југославију. У Београд су допутовали рокенрол и поп састави из Русије, Кипра, Француске и Шпаније. На Тргу Републике је 1. априла 1999. наступио руски поп састав На-на (*Политика*, 2. април 1999), а затим 4. априла 1999. и руски рокенрол састав ДДТ (*Политика*, 5. април 1999). Кипарски рокери Armageddon су на Тргу Републике свирали 11. априла 1999 (*Политика*, 12. април 1999). Француски рокенрол састави In Memoriam, Basic Celts и Brixia свирали су на Тргу Републике 25. априла 1999. а члан састава Brixia је казао: „Бомбе очигледно нису уништиле дух и песму и свет то треба да види. Зато смо овде, не бојимо се и надамо се да ће бити још група из наше земље које ће следити наш пример“ (*Политика*, 26. април 1999). На Тргу Републике је 15. маја 1999. наступио шпански поп састав Evolution у организацији „Music for peace“, а претходно су имали наступ у Новом Саду (*Политика*, 16. мај 1999).

Антиратне и патриотске песме које су извођење на Тргу Републике објављене су током агресије на два компакт диска под насловом „Песма нас је одржала“. Када је о песмама написаним током агресије реч, на првом диску су се нашле нумере „Само слога Србина спашава“ и „Земља“.⁸ На првом компакт диску су објављене и „ратна верзија“ Балашевићеве песме „Рингишпил“, нумера Електричног оргазма „Игра рокенрол цела Југославија“, песма Револвера „Нема повлачења, нема предаје“, бенд ејд песма „Земљо моја једина (Песма од пелина) и тако даље.“⁹ У ратним данима српске радио станице су пуштале само рокенрол на српском језику, а међу важнијима за то време биле су песма ЈУ групе „Косовски божури“ и Бајагина нумера „Моји су другови“. На Радиотелевизији Србије је пред рат и током рата свакодневно пуштана песма „Волимо те отаџбину наша“ коју је компоновао Раде Радивојевић, а певали су Милан Шћеповић и Леонтина Вукомановић.¹⁰

Инострана штампа је јављала о антиратним концертима у Београду чију је основу, како кажу, чинио рокенрол протест. *Кришчан сајенс монитор* је писао 29. марта 1999. да се десетине хиљада Београђана тискало на Тргу Репу-

⁸ Песму „Само слога Србина спашава“ су потом снимили Рибља чорба, Бора Ђорђевић, Момчило Бајагић Бајага, Звонимир Ђукић Ђуле, Дејан Цукић, Неле Карајлић и Ђорђе Давид. Песму „Земља“ су извели чланови група Вампири и Фамилија, Милан Делчић Делча, Беби Дол, Ивана Павловић из групе Негатив, Александар Човић из групе Регина и Ана Станић.

⁹ Компакт дискови „Песма нас је одржала“ и „Песма нас је одржала 2“ објављени су у априлу и мају 1999. под етикетом Таргет рекордс.

¹⁰ Из мојих бележака.

блике да чује рокенрол музичаре и пошаље антиратне поруке (*Christian Science Monitor*, 29 March 1999). *Лос Анђелес тајмс* је 5. априла 1999. из Москве објавио да су рокенрол концерти у Београду – где се скандирало Русији, на којима су посетиоци плесали, певали и смејали се – продубљивали нетрпељивост руског становништва према Западу и НАТО пакту (*Los Angeles Times*, 5 April 1999). Амерички *CNN* је 10. априла 1999. известио о „пркосу и музици у Београду“: „Концерти поп музике и [патриотски] говори на кључним градским мостовима постали су углавном ноћни ритуали пркоса у југословенској престоници“ (*CNN*, 10 April 1999). *Балтимор сан* је 15. априла 1999. објавио о „рокенрол концертима“ који се сваког дана одржавају на Тргу Републике у Београду, о хиљадама тинејџера који истовремено носе америчке бејзбол капе с натписима „Чикаго Булс“ и „Њујорк Ренџерс“ и вијоре југословенским заставама (*Baltimore Sun*, 15 April 1999). И *Вечерње новости* су 18. априла 1999. писале о томе да београдска омладина не може да замисли свој живот без рокенрола, кока-коле и западних брендова али да то код њих уопште не утиче на оданост „својој земљи“ (*Вечерње новости*, 18. април 1999). Нико присутних није тада могао био свестан да би српски рокенрол као вид антиратног протеста (или то што су амерички генерали сматрали да спада у српски рокенрол као вид протеста или став) могао постати војна мета Команде НАТО пакта.

Намере Команде НАТО пакта да сруши Бранков мост у Београду као мету под називом „Рокенрол мост“ (април–мај 1999)

Будући да агресија НАТО пакта није давала очекиване резултате, агресор је у априлу и мају 1999. гађао циљеве који нису имали војни карактер, наносио је све веће цивилне губитке, разарао је индустрију, телекомуникације и електропривредну мрежу, дизањем мостова у ваздух прекидао је комуникацију и располућивао градове (*Вечерње новости*, специјално издање, мај 1999).

Београђани су први живи штит на Бранковом мосту формирали увече 2. априла 1999 (*Политика*, 4. април 1999). Но, концерти на Бранковом мосту, налик оним на Тргу Републике, почели су да се одвијају 8. априла 1999. када је наступио нишки рокенрол састав Галија (*Политика*, 9. април 1999). На београдским мостовима се окупљало хиљаде људи, а програм је био такође разноврстан: од фолклорних ансамбала до скејтерских вратоломија, од духовних песама до рокерског звука (*Политика*, 19, 22. и 25. април 1999). Београдски скејтери и ролерашаи су се 10. априла 1999. такмичили на Газели (*Политика*, 11. април 1999). Антиратна песма Џона Ленона *Give Peace a Chance* је на Бранковом мосту отпевана 12. априла 1999. а београдски рокер Милан Делчић Делча је с тим у вези изјавио: „Ово је наш начин да се одбранимо од свих зала које нам Запад ових дана сервира. Сада ће ваљда и оних схватити зашто се каже да Србин пева и када му је најтеже“ (*Политика*, 13. април 1999).

Амерички *CNN* је извештавао о „пркосу“ на београдским мостовима (*CNN*, 10 April 1999). Антиратне концерте и протесте на Бранковом мосту преносила је италијанска телевизија *Italia Uno*, у оквиру емисије *Moby Dick* коју је

водио Микеле Санторо. Италијански креатори јавности су га оштро нападали да је просрпски оријентисан и да брани непријатељски страну (*Политика*, 16. април 1999; *La Repubblica*, 16 и 17 aprile 1999; *Corriere della Sera*, 17 aprile 1999).

Амерички генерал Мајкл Шорт, командант ваздушних снага НАТО пакта у рату против СР Југославије, више пута је 2000. помињао да је Бранков мост под именом „Рокенрол мост“ био планирана и легитимна мета. Сматрао је да је „Рокенрол мост“ исто тако важан циљ као командне зграде Војске Југославије. Шорт је говорио да би „бомбардовање Рокенрол моста и дизање у ваздух командних зграда Војске Југославије имало огроман значај“ за НАТО кампању, много већи значај него бомбардовање мета на Косову и Метохији.¹¹ Главнокомандујући америчке војске генерал Хју Шелтон и амерички министар одбране Вилијем Коен су суштински дебатовали о потреби да се сруши „Рокенрол мост“ у Београду. Коен је сматрао да ће рушење „Рокенрол моста“ и мета сличног значаја „створити већи психолошки и војни притисак на Југословене“ (J. Norris; 2005, 52).

НАТО је 5. априла 1999. погодио Команду ратног ваздухопловства и противваздушне одбране Војске Југославије у Земуну, а 30. априла 1999. погођени су Министарство одбране СР Југославије и Генералштаб Војске Југославије. Зграда Радио-телевизије Србије срушена је 23. априла 1999 (*Вечерње новости*, специјално издање, мај 1999). Стога је, макар према генералу Шорту, на ред у престоници могао да дође и „Рокенрол мост“. Међутим, Шорт открива да је бомбардовање кинеске амбасаде у Београду (7. мај 1999), које је наводно почињено грешком, довело до тога да Команда НАТО пакта искључи један број мета у центру Београда међу којима је био и „Рокенрол мост“. Генерал Шорт је жалио због тога: „Било је још војних и политичких мета у Београду за које бих волео да су уништене. Јасно, волео бих да је срушен Рокенрол мост“.¹² У документарном специјалу *Moral Combat - Nato at War* који је BBC2 приказао 12. марта 2000. генерал Мајкл Шорт је још једном исказао негодовање што „Рокенрол мост“ није срушен због француског вета: „Из стратешких разлога и, сасвим искрено, ради опомене, желео сам да погодимо то што је постало познато као Рокенрол мост, мост на којем су Срби из пркоса плесали током [НАТО] кампање. Желео сам да срушимо тај мост, али нам је једна држава забранила да га гађамо“. Дакле, каже Шорт, „то је била Француска“ која је америчким генералима поручила да то „више ни не постављају као питање“ (BBC2, 12 March 2000). *Вашигтон пост* је 20. септембра 1999. писао да је „Рокенрол мост“ у Београду био „једина мета“ за коју су француски официри у Команди НАТО пакта „одбили да дају одобрење“ (*Washington Post*, 20 September 1999).

Попут антиратних концерата на Тргу Републике и антиратни концерти на Бранковом мосту су током маја 1999. јењавали. Како се НАТО кампања

¹¹ Frontline Interview with General Michael C Short, *Public Broadcasting Service – PBS*, 2000. Available at: <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/kosovo/interviews/short.html>.

¹² Frontline Interview with General Michael C Short.

ближила крају, све је било мање потребе да се енергија усмерава ка протестима који су већ губили на масовности. После потписивања Војно-техничког споразума у Куманову између НАТО пакта и СР Југославије (9. јун 1999), Војска Југославије и Полиција Србије су се повукле с Косова и Метохије, а смениле су их снаге НАТО пакта (КФОР). Остаје као важна чињеница да је Команда НАТО пакта била испровоцирана дешавањима на „Рокенрол мосту“ или укупним дешавањима на Тргу Републике и Бранковом мосту који су на Западу приказивани као пркосни српски рокенрол.

Антиратни концерти против НАТО агресије у иностранству

Неки инострани музичари су дошли у Београд и друге српске градове да пружи антиратну поруку, а неки су то учинили у својим земљама где су угостили и музичаре из Београда. У Солуну се 2. априла 1999. на антиратном концерту окупило више стотина хиљада Грка. Наступили су Горан Бреговић и грчки музичари. Концерт је преносила грчка државна телевизија ЕТ3, а преузела Радио-телевизија Србије (*Вечерње новости*, 3. април 1999). Горан Бреговић је казао да ће на првомајском концерту у Риму позвати на „јуриш ка миру“ (*Вечерње новости*, 28. април 1999). На антиратном концерту на Тргу Синтагма у Атини 26. априла 1999, који је преносила грчка Скаи телевизија, славни грчки композитор Микис Теодоракис је пред десетинама хиљада Грка послао најемотивнију поруку подршке Србима (*ΣΚΑΙ*, 26 Απριλ 1999).¹³

Како би пружио подршку СР Југославији, градоначелник Москве Јуриј Лушков је у руској престоници Бајаги и Инструкторима организовао пет концерата (30. април – 2. мај 1999): 1. Дом културе Московског института инжењера транспорта, 2. Рок клуб YU-TO, 3. Парк Горки, 4. Концерт „НЕ – агресији НАТО“ на Црвеном тргу код Кремља, 5. Парк Исмаилово (*Политика*, 2. мај 1999). На антиратном концерту на Црвеном тргу (2. мај 1999) присуствовало је више од 100.000 Московљана који су Бајагу и Инструкторе дочекали овацијама. Бајага је том приликом рекао да песму „Моји су другови“ сада „упућује као поздрав из Русије нашим пријатељима у противваздушној одбрани Југославије“. Амбасадор СР Југославије Борислав Милошевић званично је примио Бајагу и Инструкторе у амбасади у Москви (*Политика*, 3. мај 1999). Бајагина посета Бориславу Милошевићу, брату Слободана Милошевића, показује да су политичке разлике међу Србима у то време потпуно утихнуле.

С тим у вези важно је да закључимо: Скоро сви српски рокери који су током НАТО агресије наступали на Тргу Републике, Бранковом мосту, а Бајага

¹³ Теодоракис је казао: „Желе да претворе Србију у пустош, пустињу пепела и крви, да би је могли показати наредним жртвама за пример и рећи: ‘Погледајте шта ће вам се десити ако се не покорите’. Ми Грци морамо бити поносни јер смо једини који уједињени и посвећени кажу НЕ варваризму! Ми стојимо поред жртава, наше српске браће, и желимо да наша песма надјача звук сирене која плаче и фијук ракета. Београде, данас певамо за тебе. Хајде да сви заједно гласно певамо да нас чују. Ми смо уз вас. Будите храбри. Правда је на вашој страни, а правда на крају увек победи“.

и у Москви, били су укључени у аутентичну контракултуру која је током деведесетих деловала против Слободана Милошевића. Њихов опозициони ангажман од 1991. до 2000. био је, макар у другој половини деведесетих, финансиран новцем из иностранства преко такозваних независних медија, политичких партија и студентских покрета. Циљ је увек био приказиван као демократски искорак српског друштва, а радило се о инструментализацији. Када су ти исти српски рокери 1999. показали антиратни и патриотски став, америчке дипломате и генерали (Коен, Шорт, Шелтон) нису показивали милост према контракултури коју су, и пре и после, подржавали само из својих геостратешких интереса. СР Југославија и српски рокери употребили су рокенрол да пошаљу антиратну и патриотску поруку свету. С друге стране, Команда НАТО пакта је имала намеру да употреби своје пројектиле против „Рокенрол моста“ у Београду или, у симболичком смислу, против рокенрола као протеста и исказивања става. А пошто је српска контракултура коначно 2000. допринела смени власти, последице по српски рокенрол и популарну музику биле су поражавајуће.

Последице: британски и амерички рукопис у маргинализовању српског рокенрола након Петооктобарских промена 2000.

Ратна дешавања и међународне санкције против СР Југославије током деведесетих довели су до затварања српског друштва и окретања алтернативним музичким изразима који нису имали корен на Западу. Позиционирање рокенрола као контракултуре отворило је простор разним видовима српске фолк музике од којих је „најозлоглашенији“ био такозвани „турбо-фолк“.

С тим у вези, Миша Ђурковић доводи у питање мишљења неких аутора да је „турбо-фолк“ настао као вид државног интервенционизма да би стао на супрот рокенролу већ сматра да се деведесете отвориле простор за тржишну утакмицу где је рокенрол, лишен изричите државне подршке какву је имао у социјалистичко време, изгубио од разних жанрова фолк музике (М. Ђурковић; 2009, 134-138). Ђурковић се тако не слаже с мишљењем Ерика Гордија да је „нефолк углавном функционисао као потчињена режимска култура“ (Е. Gordy; 1999, 163). Јован Ристић Рица, који је у то време био функционер Југословенске левице, такође каже су деведесете довеле до поплаве фолк музике јер више није било државног притиска, као у време социјализма, који је народњаке стављао на маргине друштва. Ристић је изричито одбацио могућност је Милошевићева власт гушила рокенрол путем „турбо-фолка“ и народњака.¹⁴

Када је реч о снази српског рокенрола деведесетих као контракултуре, Александар Гајић мисли да се то такође догодило због тога што се српско друштво конзервисало па у њега није стигао тренд опадања рокенрол културе с којим се Запад суочио почетком те деценије.¹⁵ Али, можда на први поглед то

¹⁴ Из мог разговора са Јованом Ристићем Рицом, 26. април 2011.

¹⁵ Излагање Александра Гајића на трибини „Рокенрол у Србији“ чија је тема била „Рокенрол култура после 5. октобра 2000“, 13. мај 2013. Месечне трибине „Рокенрол у Србији“ сам организовао и уређивао од 4. фебруара 2013. до 3. јуна 2013.

може да изгледа као изненађење, српска рокенрол контракултура је засметала Западу још средином деведесетих. Мејџу Колин пише да је 1997. на Радио Б92, с препоруком британског *BBC-a*, послат радио консултант Грејем Морленд који је имао задатак да преобликује музички програм деведесетдвојке. Уместо оштрог рокенрол звука, Морленд је за Радио Б92 направио музичку плејлисту на којој су били певачи попут Мараје Кери и Фила Колинса. Радио Б92 није прихватио Морлендову плејлисту али је ипак отишао корак уназад ка музичком мејнстриму (М. Kolin; 124-125). После Петоктобарских дешавања 2000. и свргавања Слободана Милошевића на Радио-телевизију Србије су стигли британски стручњаци које је опет послао *BBC*. Они су проценили да рокенролу не треба дати место на телевизији, већ да је довољно да га емитује Радио Београд 202. Такође, културни и образовно-научни програм Радио-телевизије Србије су пребацили с првог на други програм телевизије.¹⁶

Од друге половине деведесетих до данас (2015) деведесетдвојка је прешла пут од андерграунд рокенрол Радија Б92 до комерцијалне Телевизије Б92 која емитује забавни и шарени програм. Коначно, Радио Б92 је угашен 13. јула 2015. С друге стране, америчка компанија ККР – у којој је један од челника бивши директор СИА Дејвид Петреус који је због пословних потеза долазио у Београд – постала је 2014. већински власник народњачке Гранд продукције (*Вечерње новости*, 15. фебруар 2014). Разлози су, наравно, на првом месту комерцијалне природе.

Али пада у очи да су стручњаци које је *BBC* слао Радију Б92 и Радио-телевизији Србије уклањали рокерски звук из ових медија. Такође пада у очи да компанија у којој једну од водећих позиција има бивши директор СИА за својује народњачку продукцију која је имала запажену улогу у преумљењу музичког укуса српске публике. После 5. октобра 2000, не без утицаја са стране, рокенрол је стављен на маргине српског друштва после четрдесет година непрекинутог развоја у главним друштвеним токовима. Да ли због тога да не би постао контракултура либералном капитализму са Запада који је загосподарио Србијом? Постоје озбиљне индиције да је одговор на то питање потврдан.

Литература:

1. Štampa i elektronski mediji: *Politika, Večernje novosti*, ostala srpska štampa, elektronski mediji i sajtovi, američka i britanska štampa, elektronski mediji i sajtovi
2. Razgovori sa učesnicima u ključnim događajima tokom ispitnog perioda
3. Branković Biljana, Gubaš Aleksandar, Aćimović Brankica (1993) *Organizacija i kulturološke osobenosti Studentskog protesta '92*, u *Studentski protest 1992: socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja*, Institut za psihologiju, Plato, Beograd
4. Bulatović Momir (2005) *Pravila ćutanja*, Zograf, Niš
5. Višnjić Aleksandar (2006) *Dosije Otpor!*, Galaksija, Niš

¹⁶ Из мојих разговора с два новинара Радио-телевизије Србије који је замолили да остану анонимни, у јуну 2012. и у јуну 2015.

6. Vučetić Radina (2012) *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina 20. veka*, Službeni glasnik, Beograd
7. Delić Boris, Nikolić Zorica (1997) (urednici) *Lex, pištaljke i laži: hronologija građanskog i studentskog protesta (17. novembar '96 – 4. februar '97)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
8. Đurković Miša (2009) *Slika, zvuk i moć: ogledi iz pop-politike*, MST Gajić, Beograd
9. Janjetović Zoran (2011) *Od internacionale do komercijale: popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
10. Klark Vesli K. (2003), *Moderno ratovanje*, Samizdat B92, Beograd
11. Kolin Metju (2001) *This is Serbia Calling: rokenrol radio i beogradski pokret otpora*, Samizdat B92, Beograd
12. Koštunica Vojislav (2012) *Zašto Srbija a ne Evropska unija*, Fond Slobodan Jovanović, Beograd
13. Kuzmanović Bora, Pavlović Dragica (priređivači) (1993) *Studentski protest 1992: socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja*, Institut za psihologiju, Plato, Beograd
14. Kuzmanović Bora (1993) *Politička i socijalno-psihološka obeležja Studentskog protesta '92 (zaključna razmatranja)* u *Studentski protest 1992: socijalno-psihološka studija jednog društvenog događaja*, Institut za psihologiju, Plato, Beograd
15. Maršal Tim (2002) *Igra senki*, Samizdat B92, Beograd
16. Mašić Dušan (2006) *Talasanje Srbije: knjiga o Radiju B92*, Samizdat B92, Beograd
17. Montgomeri Vilijem (2010) *Kad ovacije utihnu. Borba s demokratskom tranzicijom: sećanja poslednjeg američkog ambasadora u Jugoslaviji*, Dan graf, Beograd
18. Raković Aleksandar (2011) *Rokenrol u Jugoslaviji 1956–1968: izazov socijalističkom društvu*, Arhipelag, Beograd
19. Šarp Džin (1999) *Od diktature do demokratije*, Građanske inicijative, Udruženje građana za demokratiju i civilno obrazovanje, Beograd
20. *Otpor u nadležnosti policije* (2000) Fond za humanitarno pravo, Beograd
21. Ali Tariq (2000) *Masters of the Universe?: NATO's Balkan Crusade*, Verso, London–New York
22. Bogost Ian (2007) *Persuasive Games: The Expressive Power of Videogames*, The MIT Press, Cambridge MA–London
23. Cole Ronald H. (1998–99) *Grenada, Panama, and Haiti: Joint Operational Reform*, Joint Force Quarterly, Autumn/Winter, Washington
24. Gallagher Tom (2005) *The Balkans in the New Millennium: In the shadow of war and peace*, Routledge, London–New York
25. Gordy Eric D. (1999) *Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*, Penn State University Press, Pennsylvania
26. Martin Geoff, Steuter Erin (2010) *Pop Culture Goes To War: Enlisting And Resisting Militarism In The War On Terror*, Lexington Books, Lanham
27. Norris John (2005) *Collision Course: NATO, Russia, and Kosovo*, Praeger, Westport
28. Popović Srđa (2015) *Blueprint for Revolution: How to Use Rice Pudding, Lego Men, and Other Nonviolent Techniques to Galvanize Communities, Overthrow Dictators, or Simply Change the World*, Spiegel & Grau, New York
29. Prošić-Dvornić Mirjana (1993) *Enough! Student Protest '92: The Youth of Belgrade in Quest of 'Another Serbia*, The Anthropology of East Europe Review, Vol 11, No 1 & 2, Chicago

**THE USE OF ROCK AND ROLL IN THE WAR BETWEEN FR
YUGOSLAVIA AND NATO (1999): WITH REFERENCE TO
PREVIOUS SHAPING OF SERBIAN COUNTERCULTURE IN
THE NINETIES AND THE LATTER CONSEQUENCES FOR
POPULAR MUSIC IN SERBIA**

Summary: On the basis of domestic and foreign press, interviews with participants in key events, domestic and foreign scholar literature and memoir books, documentaries, music and video recordings, this paper shows the use of rock and roll in the war between the Federal Republic of Yugoslavia and NATO (1999), but also indicates complex position of Serbian rock and roll in the nineties: from counterculture against the government to military target of NATO.

Key words: Yugoslavia, Serbia, NATO, rock and roll, counterculture, United States, Great Britain

ВЛАДИМИР ВУЧКОВИЋ

Академија за Националну

безбедност

Београд

УДК 94(497.11):94(497.16+497.2)“1913“

Монографска студија

Примљен: 04.09.2015

Одобен: 22.09.2015

БУКУРЕШКИ УГОВОР О МИРУ 1913. ГОДИНЕ

(посебан осврт на однос Бугарске и Црне Горе према Краљевини Србији)

Сажетак: Краљевина Србија је после Другог балканског рата била на страни држава победница. Ратне последице требало је решавати на Конференцији мира у Букурешту. То је била Конференција на којој нису директно учествовале велике европске силе, већ су балкански народи сами, уз посредан утицај сила, настојали да реше своје проблеме. Конференција је и донела одређене резултате који су одржавали какву-такву равнотежу на Балкану. Такво стање можда је представљало и реално решавање балканског у оквиру Великог источног питања. У том смислу, Букурешка конференција је за последицу имала озбиљан политички договор балканских савезника (Румуније, Грчке, Србије и Црне Горе). Једина држава која је остала незадовољна била је Бугарска, иако је изазвала Други балкански рат. То је само значило и да Велико источно питање није могло бити коначно решено и да су Други балкански рат и Букурешки мир представљали само фазу у његовом решавању. Оно што је касније уследило било је разграничење међу балканским државама. Интересантно је да је Краљевина Србија Црној Гори без образложења уступила део своје територије (Пљеваљски округ). Црна Гора је само симболично учествовала у Другом балканском рату.

Кључне речи: Краљевина Србија, Црна Гора, Бугарска, држава, Пљеваљски округ, Стара Србија, Балкан, Источно питање, Русија

Увод

Основна идеја рада је покушај разјашњавања односа малих балканских држава после Другог балканског рата. До тога се може доћи и сагледавањем политике тадашњих великих европских сила према Балкану. Покушано је са проналажењем одговора на питање какви су тада били односи на Балкану и које велике силе су највише утицале на њих? У раду се указује на политику Краљевине Србије после Букурешке конференције о миру, одржане после Другог балканског рата. Познато је да је Конференција представљала наставак решавања балканског питања као једног дела Великог источног питања.

Мало је познато, међутим, да је за разлику од претходних међународних конференција, састанак у Букурешту у великом делу успео да разреши компликоване балканске односе и успостави какву-такву равнотежу на Балкану. Незадовољна је била само Бугарска, што није представљало никакву новину, пошто је ова земља прихватила руску идеју Велике Санстефанске Бугарске на Балкану. Све остало није јој одговарало.

У раду је потенцирано и питање због чега је Краљевина Србија Црној Гори уступила део своје територије у северној Старој Србији? Бугарска и Црна Гора су у то време биле под потпуним утицајем Русије, али су истовремено кокетирале и са Аустроугарском. Русија је и то толерисала. Пресудан интерес био је остваривање руског утицаја на Балкану и тога се Русија држала по сваку цену. У раду је објашњен однос Бугарске и Црне Горе према Краљевини Србији која је поднела највећи терет Другог балканског рата, настојећи да сачува територије које је њена снажна војска ослободила. Важно је напоменути да су Бугарска и Црна Гора пре почетка Балканских ратова признале право Краљевини Србији на простор Старе Србије. Касније, када су војне операције завршене, ове државе су настојале да се што више прошире управо према простору који је припао Краљевини Србији. У складу са тим, у раду се разматра, како политика Бугарске, тако и Црне Горе, којој је после Другог балканског рата без икаквог разлога и објашњења од стране Краљевине Србије уступљен Пљеваљски округ. То је био део територије Старе Србије на којој је живело аутохтоно српско становништво.

Због свега тога, основни задатак рада је указивање на поједине грешке Краљевине Србије које су имале далекосежне последице по њен државноправни развитак. Други задатак је и разјашњавање улоге Царевине Русије у свему томе. Треба рећи и да је тема актуелна, пошто се проблеми у животу народа и функционисању државе не мењају посебно, већ се само прилагођавају новонасталим међународним, историјским и осталим околностима.

I

Питање опстанка Турске на европском континенту у великој мери било је решено Првим балканским ратом. Заједничким снагама, балкански савезници успели су да поразе Османско царство. Турска је локализована на мали простор око Цариграда. Али, после завршетка војних операција, међу балканским државама дошло је до спорова око ослобођених територија. Већина захтева било је усмерена према Краљевини Србији и деловима територије које је ослободила њена војска. Бугарска је била најнезадовољнија, док је Црна Гора водила прилично дволичну политику. С једне стране, била је савезник Србији, а са друге је захтевала одређене делове Старе Србије, који су по свим правима припадали Краљевини Србији.

У то време, на почетку 20. века, коришћен је термин „Стара Србија”, што је касније напуштено. Простор Старе Србије обухватао је Скопску област с Овчим Пољем, Кумановом и Прешевским развођем, Косово, крајеве око Врања, Лесковца, Пирота и Ниша, као и крајеве око Ћустендила и Софије у Бугарској. Такође, у област Старе Србије спадали су цео Новопазарски санџак

и Метохија.¹ У Османском царству, простор Старе Србије у великој мери поклапао се са Косовским вилајетом. Осим Косовског, територија европске Турске на почетку 20. века обухватала је још пет вилајета: Једренски, Солунски, Јањински, Скадарски и Битољски. Таква територијална подела је после Првог балканског рата била затечена од стране савезника. Косовски вилајет је у свом саставу имао шест санџака: Скопски, Приштински, Сјенички, Пљеваљски, Пећки и Призренски.² Границе Старе Србије на почетку 20. века нису биле оспораване од Албанаца и Бугара, што се може видети из Пројекта Македонско-албанске лиге из маја 1902. године о аутономији Македоније, Албаније, Старе Србије и Одрина. У Пројекту је било предложено да се од Солунског, Битољског, Косовског, Једренског, Скадарског и Јањинског вилајета формирају четири провинције - Албанија, Македонија, Стара Србија и Тракија, при чему би Македонија била састављена од Битољског и Солунског, а Стара Србија од Косовског вилајета.³

Касније, после Првог балканског рата, ситуација на терену била је прилично променљива. Један од проблема био је и у томе што је Краљевина Србија заузела и више него што јој је по етничком, историјском и природном праву припадало. Њена веома снажна војска ослободила је Стару Србију, али и заузела простор шире од тога - Албанију и праву Македонију.⁴ Питање Старе Србије и Македоније било је решено великом победом код Куманова. Турци су сами напустили Скопље, некадашњу немањихку престоницу, док је Трећа срп-

¹ Новопазарски санџак је за време Балканских ратова заједно са извесним деловима Албаније у Европи сматран за област за коју су знања најнеодређенија и најнепоузданија, тешко приступачна за изучавање. Владала је стална несигурност, за кретање је била потребна пратња десет људи. За ову област се сматрало да је остала ван домашаја цивилизације и очувала становништво исте расе, језика, и типа живота (Гравије Гастон, *Новопазарски санџак*, Београд 1913, 1-5).

² Скопски санџак је био састављен од каза: Скопска, Качаничка, Велешка, Штипска, Кочанска, Царевоселска, Радовишка и Паланачка. Приштински санџак су чиниле казе: Приштинска, Ѓиљланска, Прешевска, Вучитрнска, Митровачка и Новопазарска. Сјенички санџак је имао казе: Сјеничку, Колашинску, Нововарошку и Бјелопољску. Пећки санџак је био састављен од следећих каза: Пећке, Ђаковачке, Беранске, Гусињске и Рожајске. Пљеваљски санџак су чиниле Пљеваљска и Пријепољска каза, а Призренски следеће казе: Призренска, Тетовска, Гостиварска и Љумска (Бајрам Ферид, Административна подела Турске до 1912. године, *Споменица двадесетпето-годишњице ослобођења Јужне Србије, 1912-1937*, Скопље 1937, 980).

³ *Балкански уговорни односи 1876-1996, прва књига (1876-1918), приредио Стојковић Момир*, Београд 1998, 231-232; Осим Бугара и Албанаца, границу Старе Србије признавала је и тадашња Црна Гора, што се види из Пројекта уговора о савезу између Србије и Црне Горе из јануара 1904. године, сачињеног према Промеморији црногорског министра, војводе Гавре Вуковића у коме се границе Старе Србије такође поклапају са границама тадашњег Косовског вилајета, с тим да је министар Вуковић додао и део Битољског вилајета (*Исто*, 242).

⁴ Између Старе Србије и Македоније као делова европске Турске није постојала формално одређена граница, нити је икада била и постављена. Таква граница би се можда и могла одредити уколико би се у обзир узела два фактора - становништво које је живело у овим областима и историјско наслеђе српског идентитета. Најзначајнији српски научник који се бавио овим питањем крајем 19. и почетком 20. века, Јован Цвијић, је мишљења да су границе ових области спорне. На основу својих истраживања, ипак је утврдио да је ова граница код Велеса и Прилепа. Цвијић ни овде није могао да повуче сасвим јасну границу, већ је касније проширио до Демир Капије. По њему, јужно од ових места била је права Македонија (Цвијић Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље, основи антропогеографије*, књ. 2, Београд 1966, 465).

ска армија врло успешно ослободила Косово и Метохију. Тиме је била завршена прва фаза Првог балканског рата. У другој фази, српска војска је наставила непредовање према југу и истерала Турке из Битоља. На западу, изашла је на Јадранско море код Драча. Касније су уследиле и додатне војне авантуре ослобађања Скадра и Једрена, где је беспотребно изгинуло доста српских војника. Ослобођењем Старе Србије остварена је историјска мисија, док је у другој фази окупирана Албанија и права Македонија. Новопазарски санџак је у целини припадао територији Старе Србије. Међу српском интелектуалном елитом тада је владало званично мишљење да су у Новопазарском санџаку већину становништва чинили православни Срби пореклом са Косова и Метохије, Црне Горе и Херцеговине, а да су муслимани представљали исламизирано аутохтоно српско становништво.⁵ Поједини страни аутори имали су слично мишљење. Тако, на пример, Гастон Гравије је за становништво Новопазарског санџака сматрао да је исте расе, српске крви, типа и језика и да се дели на два одсечна елемента – муслимане и православне хришћане. Једни су се називали Турцима и објашњавали да говоре бошњачки, а други Србима који су говорили српски. Гравије каже да је ово становништво фанатичније него ма које друго становништво европске Турске, а преобраћени Срби су били убеђени муслимани без сваког националног осећања. Муслимани су имали скоро целокупно експлоатисано земљиште и за ту земљу су им хришћани плаћали закупнину.⁶

Косово и Метохија је такође спадало у област Старе Србије, насељено арбанашким племенима која су током 17. и 18. века под заштитом Османског царства заузела плодне котлине Метохије, Подрима и Косова после сеоба Срба.⁷

⁵ Јовановић М. Јован, *Јужна Србија од краја 18. века до ослобођења*, Београд 1941, 43; Турска освајања, а и каснији период окупације снажно је деловао на ове крајеве да је, на пример, становништво једног од најстаријих делова Старе Србије, Новопазарског санџака на почетку 20. века толико било измешано да је чак и Јован Цвијић тешко успео да му одреди карактер. Доминирало је исламизирано словенско становништво, које је он називао мухамеданским Србима динарског карактера које се простирало од реке Саве преко Босне и Херцеговине, па до Митровице на Косову. Већина српског становништва је примила ислам током 17, 18. и 19. века, а од преосталог становништва, Цвијић наводи рашка племена – Васојевиће, Дробњаке и Куче који су насељавали Новопазарски санџак од Таре до Лима. Овим племенима додаје и поарбанашено српско племе Клименти, а за племе Кучи каже да је српско-арбанашког порекла (Цвијић Ј., *Балканско полуострво и јужнословенске земље, основи антропогеографије*, књ. 2, Београд 1966, 391).

⁶ Гравије Г., *Новопазарски санџак*, Београд 1913, 9.

⁷ У 17. и 18. веку, три битна догађаја у великој мери су одредила судбину српског становништва Старе Србије и Македоније. То су две сеобе народа из ових крајева под патријарсима – Прва сеоба 1690. године под патријархом Арсенијем Чарнојевићем и Друга сеоба 1739. године под патријархом Арсенијем Јовановићем. Погрешна политичка процена и неприлагођавање духу времена ових пећких патријарха довело је до тога да се простор Старе Србије (мање Македоније) испразни од Срба. У тако испражњене крајеве полако су се спуштала исламизирана арбанашка племена која су под патронатом турске државе вршила терор над преосталим хришћанско-православним српским становништвом. Посебно је одсуство патријарха и утицајних људи довело до појачане исламизације, пошто становништво које је остало није имало ослонаца нигде и није било сигурно за живот и имовину због чега је под присилом примало ислам. Трећи догађај је био укидање Пећке патријаршије од стране Грка из Цариграда 1766. године, када је српски

Управо је исламизирано становништво Старе Србије и Македоније имало значајног утицаја на Краљевину Србију после Балканских ратова. Тим поводом, требало би разјаснити једно питање, везано за ово становништво, а важно за тадашњу званичну српску научну и политичку елиту.⁸ Многи научници су покушавали да српски идентитет траже у традицији, језику, обичајима, па су тако стално понављали да постоје Срби муслиманске и католичке вере. Нажалост, њихово мишљење била је само пуста жеља – једини прави идентитет српског народа био је и остао у Српској православној цркви. То је систем вредности у којем су одрасле генерације Срба и његовим мењањем они су већ у другој генерацији мењали и националну свест – постајали су муслимани (Турци, Бошњаци), Арнаути или Хрвати. Тако је у Старој Србији и Македонији део народа био принуђен да промени веру због зулума муслиманских насилника, док је део променио веру због бољих услова живота. Сви који су мењали веру сматрали су то само привременим стањем, до бољих прилика када би се поново вратили старој вери. Али, већ друга генерација ових Срба васпитавана је у духу ислама (нови систем вредности у коме живе), да би трећа и четврта генерација била потпуно одана новој вери до фанатизма. Ови потомци Срба не само да нису помишљали на повратак старој вери, већ су почели и да се понашају насилинички према својим бившим сународницима како би доказали правоверност. Исламизирано српско становништво у Старој Србији и Македонији јесте било српског језика и порекла, али је вера била непремостива препрека за било какве боље односе са православним Србима. С једне стране привилегован положај који им је нудио ислам, а с друге негативан став Српске православне цркве која их је стално подсећала на то да су издали стару веру, довело је до тога да ово становништво листом буде против српске војске у Балканским ратовима и српске државе у каснијем периоду.

Са таквим ставовима према муслиманском и арбанашком становништву, Никола Пашић, Александар Карађорђевић и политичка елита око њих ушли су у рат против Турака. Без обзира што је српска војска непобедиво изашла на Јадранско море, ставови и интереси великих сила били су сасвим другачији. На том простору, образована је албанска држава од стране Аустроугарске и

народ у Старој Србији и Македонији изгубио последњи ослонац у високој јерархији и потпао под праву духовну окупацију материјализованих и похлепних грчких фанариотаских владика.

⁸ Ово схватање је било посебно изражено после Балканских ратова, када је међу званичним ставовима представника Краљевине Србије преовладало прилично искључиво мишљење у односу на становништво у новим крајевима, посебно у односу на албанско-муслиманско. Тако је један од главних Пашићевих људи за Стару Србију, бивши конзул у Приштини, Тодор Станковић објашњавао да у српским новим крајевима нема Арбанаса, већ поарнаућених Срба мухамедове вере. Тим поводом, он каже: „Нека поарнаућени Арбанаси верују своју веру онако како ми своју верујемо, нека уживају слободе које и ми уживамо али и ми и они треба да будемо начисто с тим да они нису Арбанаси. Пре 176 година у тим крајевима није било ниједног Арбанаса, било је само Срба. Не само да су нам обичаји једни и исти него и језик њихов показује да су они Срби. Наши поарнаућени Срби на Косову и Метохији и Дебру не разумеју онога у Авлони, као што Срби у Јужној Старој Србији не разумеју оне из Трнова и Свиштова и других места у правој Бугарској. Наша браћа Арнаути треба да су начисто шта смо им ми – да су наши стари преци били исто што и ми данас.“ (*АС, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XXI редовна седница*, Београд, 6. фебруар 1914, 666).

Немачке. Краљевина Србија је очекивала подршку Русије по том питању, али је она изостала. Русија скоро и да се није ни успротивила образовању албанске државе. И поред тога, Пашић и Александар Карађорђевић су се у вођењу националне политике доста руководили руским интересима, због чега су и кренули у авантуру изласка на Јадранско море. Русија је одобравала ту оријентацију у уверењу да се таквом политиком Србије лакше може задовољити Бугарска.⁹ Због таквих руских геостратешких циљева, Краљевина Србија је имала доста проблема у односима са Црном Гором и Бугарском. Тако, на пример, Балкански савез који је закључен између балканских савезника под покровитељством Русије требало је да остане тајна све до почетка рата са Турцима. Међутим, већ 1. јуна 1912. године, бугарски краљ Фердинанд је отпутовао у званичну посету Бечу и Берлину, где је открио Балкански савез. У исто време када је у Бечу боравио Фердинанд, допутовао је и црногорски краљ Никола, водећи тако дволичну политику према Србији. Шта су договорили краљ Никола и Фердинанд под покровитељством Беча остала је тајна. Чак и сам Гешов, тадашњи бугарски председник Владе не усуђује се да каже ни реч о садржини овог усменог споразума. О томе само каже да постоји један поверљив извештај који се налази у Министарству иностраних послова у Софији.¹⁰

Касније, у Балканском савезу, Црна Гора и Бугарска имале су посебну политику према Краљевини Србији. Ове две државе су крајем августа и почетком септембра 1912. године размениле предлоге уговора, али до њиховог закључења није дошло. Споразум Бугарске и Црне Горе је обавезивао Бугарску да краљу Николи исплати три милиона златних франака за издржавање црногорске војске у случају рата.¹¹ Разлоге за непотписивање уговора треба тражити пре свега у односима ових држава са Аустроугарском и Русијом, као и у неискреним односима Црне Горе и Бугарске према Србији и Грчкој. Тако, на пример, у црногорском предлогу Бугарској за рат против Турске позива се на словенску солидарност на Балкану, али се говори и о разлозима за рат против Турске који се виде у проширењу Црне Горе и Бугарске у Старој Србији, северној Албанији и Македонији, са позивањем на историјске, националне, политичке и економске интересе ове две краљевине. Иако се у црногорском предлогу помиње ово проширење на рачун Турске, јасно је да је такво проширење директно било усмерено против интереса Србије. Занимљиво је да у црногор-

⁹ То је био само наставак старе политике Русије према Балкану, која је упућивала Србију на запад, а Бугарску на запад и југ. Русија је још 1878. године Србију гурала према Новопазарском санџаку, како би се спојила са Црном Гором, а не према југу. Исту политику, Русија је применила и 1912. године, када је упућивала Србију према Јадранском приморју, где се неминовно морала сукобити са интересима Аустроугарске и Немачке. Такав став према Србији, Русија је задржала и током Првог светског рата. Од Бугарске је, пак, покушавала да направи велику државу, гурајући је према Македонији и Егејском приморју.

¹⁰ У то време (а и касније) у српској историографији се прилично бојажљиво писало о веома дволичној политици црногорског краља Николе према Србији. Тако се прећуткује и један споразум који је он закључио још 1907. године са кнезом Фердинандом у Софији. Споразум се кратко помиње као Уговор о подели Србије између Бугарске и Црне Горе (Јелиних Ђурђе, *Нова Србија и Југославија*, Београд, 1923, 283, 287).

¹¹ Тодоров Коста, *Политичка историја савремене Бугарске*, Београд 1938, 184.

ском предлогу уговора Бугарској у делу који се односи на циљ ратовања стоји и стварање аутономне Албаније (чл. 3 Предлога).¹² Док је преговоре са Бугарском, Црна Гора водила преко бугарског посланника Колушева на Цетињу, дотле је одбила предлог Србије за преговоре у Београду и као место за преговоре предложила Венецију! Српска влада је одговорила да је повољније место Луцерн у Швајцарској, тако да је ово место и одређено за преговоре.¹³ Таква ситуација трајала је до почетка војних операција у Првом балканском рату. Српска војска изненадила је све, како на Балкану, тако и у Европи, пошто јој нису даване велике шансе са турском војском. Предност је давана Бугарској. Међутим, управо велике победе српске војске код Куманова, Прилепа и Битоља решиле су питање опстанка турске силе на европском континенту. Турска је била сведена на мањи простор око Цариграда. Оно што нико није очекивао био је Други балкански рат.¹⁴

II

Други балкански рат, односно, рат Бугарске против дотадашњих савезника 1913. године био је завршен борбом свих балканских држава против Бугарске. Тежња за доминацијом на Балкану коштала је Бугарску великих људских жртава. Поред тога, изгубила је и део територије добијене после Првог балканског рата, који уопште није био занемарљив.¹⁵ У српској историографији прихваћено је схватање да је Други балкански рат вођен због поделе интересних сфера, тзв. „малог империјализма балканских држава“. На овакав начин одступало се од праве суштине Другог балканског рата, а то је спречавање бугарске хегемоније на Балкану и то на штету осталих балканских држава. Бугарска је покушала да оствари доминантан положај због чега је изабрала рат. У томе је прошла веома лоше. Да није било интервенције великих сила, пре свега Русије и Аустроугарске, балкански савезници би освојили Софију. Овако, судбина Бугарске, али и целог Балкана, одлучивала се на Конференцији у Букурешту. Пре тога, војни изасланици зараћених страна требало је у Нишу

¹² Балкански уговорни односи 1876-1996, књига 1, (1876-1918), приредио Момир Стојковић, Београд 1998, 301-303.

¹³ Ракочевић Б. Новица, *Ратни планови Србије против Турске од војвода Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933, 172, 173.

¹⁴ Лазаревић Д. Милутин, *Наши ратови за ослобођење и уједињење, Српско-бугарски рат 1913. године*, Београд 1934, 3-4; Црна Гора је такође била у савезу са Србијом и Грчком против Бугара. Она је послала помоћ од 12000 људи, од којих је српска Врховна команда, после допуне артиљеријом и осталим потребним деловима, образовала Црногорску дивизију. Ова дивизија је учествовала у рату, али је њен допринос био прилично скроман (Павловић Живко, „Брегалничка битка“, *Годишњица Николе Чушића*, књига 38, Београд 1929, 11); Касније је дошло још 10000 добровољаца из Црне Горе, који су се сами пријавили за рат против Бугара. Већ у овом рату, на крајњем српском десном крилу, према Вардару и Криволаку, била је стационирана једна бригада добровољаца из Македоније која се одлично борила против Бугара (Јелинић Ђ., *Нова Србија и Југославија*, Београд 1923, 308).

¹⁵ Бугари су после Првог балканског рата добили готово целу Тракију (Једренски вилајет) са 900.000 становника од којих је Словена било једва 100.000. У Македонији су добили 14 великих вароши са Кавалом и Дојранским језером, а у Старој Србији шест вароши у плодним равницама око Брегалнице и Струмице - Штип, Кочане, Царево Село, Пехчево, Берово и Радовиште (*Политика од 25. јула 1913. године, 1*).

да договоре обуставу непријатељства и утврде демаркациону линију. Уједно, требало је обавити и војне преговоре, док би политички били продужени у Букурешту. Нова бугарска влада на челу са Василиом Радославовим упутила је у Ниш делегацију на челу са генералом Паприковим у којој је био и руски војни аташе у Софији, Романовски.¹⁶ Нимало не верујући Бугарима, Србија и Грчка су тражиле да се непријатељства не обустављају док Бугарска не пристане на основне услове мира. Румунија се придружила Србији и Грчкој у јединственом захтеву за успостављање равнотеже на Балкану. Пашић је тада писао Сазонову, руском министру спољних послова: „Бугарска је варала Русе, нас, па и цео свет. Не верујемо Бугарима, нећемо више да нас вуку за нос. Нека прво потпишу прелиминаре мира, иначе, ми настављамо борбу до краја.“¹⁷

Идеја балканских савезника била је да они сами, без мешања великих сила, утврде услове мира са Бугарском. Олакшавајућа околност по њих је што Турска није учествовала на Конференцији у Букурешту, пошто су балканске државе засебно закључиле уговоре о миру са њом (Србија је то учинила 14. марта 1914. године). Изостанак Турске са ове конференције имало је двојак утицај: ограничавање преговора само између балканских држава које су учествовале у Другом балканском рату и избегавање директног мешања великих сила које су биле много више заинтересоване за претходну, Лондонску конференцију, на којој се решавало битно питање територијалног наслеђа европске Турске. Локализација преговора у Букурешту значила је само наставак претходног става великих сила о локализацији Другог балканског рата. Предлог о томе, као и о неинтервенцији великих сила, учињен је од стране Едварда Греја на седници Лондонске конференције од 8. јула 1913. године. Немачки амбасадор је у име своје владе одмах изјавио пристанак, чему се придружила и италијанска влада.¹⁸

Конференција је почела са радом 17. јула 1913. године. Балкански народи су добили прилику да уреде своје међусобне односе једним међународно-правним актом са општом важношћу и обавезношћу.¹⁹ То је била и добра прилика да сами реше спорове и то можда први пут од када је отворено балканско питање као нераздвојни део Источног питања. Управо због тога, велике силе нису хтеле да пропусте да се умешају, макар и посредно. Тако је поново дошло до одређених размимоилажења у интересима Аустроугарске и Русије, али сада далеко мање него на претходној, Лондонској конференцији.²⁰

Пошто није могла утицати непосредно на преговоре, Аустроугарска је захтеве доставила румунској влади од које је тражила посредовање. Дунавска монархија је настављала своју балканску политику супротстављања оствари-

¹⁶ *Политика* од 8.9. и 10. јула 1913. године.

¹⁷ Поповић Димитрије, „Пашић и Русија“, *Годишњица Николе Чупића*, књ. XLVI, Београд 1937, стр. 155.

¹⁸ Ђоровић Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у 20. веку*, Београд 1992, 511.

¹⁹ Бугарска делегација је прва стигла у Букурешт (14. јула 1913. године), док су представници српске, грчке и црногорске делегације стигли 16. јула. Сутрадан, 17. јула, отпочела су уобичајена представљања, чиме је Конференција о миру и започела са радом (*Политика* од 2. августа 1913. године, 2).

²⁰ *Политика* од 23. јула 1913. године, 2.

вању интереса Краљевине Србије, у којима је и даље препознавала интересе Русије. Због тога је отворено била на страни Бугарске, тражећи за њу десну обалу Вардара. Тражила је да Морихово, Струмица, Радовиште, Штип и Кочане остану Бугарима. Од Грка је тражила да Серез, Дразу и Кавалу уступе Бугарима.²¹ Уколико Бугари ово не би добили, представници аустроугарске дипломатије су претили да ће тражити ревизију уговора. Руска дипломатија, и да је хтела, није могла бити потпуно на страни Бугарске. Подржавала је Србију, али не у толикој мери колико је очекивао Пашић. Очигледно, Руси нису смели да затежу према Бугарској, како је не би у потпуности изгубили као неопходног савезника. Без обзира што је било јасно ко је највећи кривац за изазивање рата, и Русија и Аустроугарска су се залагале да Бугарска добије град Кавалу на Егејском мору. Спор око овог града током рада Конференције показао је да руска идеја о Великој, Санстефанској Бугарској није била окончана. Занети овом идејом, Бугари су и Кавалу рачунали у област такве своје државе. Зато није ни чудо што је Русија подржала Бугарску у тежњама да добије овај град. У насталом спору, Русију су подржале Италија и Енглеска, пристајући да Кавала припадне Бугарској. По овом питању и Аустроугарска је била на бугарској страни, па је тако дошло до парадоксалне ситуације да са Русијом сада буде јединствена по питању бугарских интереса (иако су до тада биле супарничке стране по овим питањима). Све је то било познато балканским савезницима. Тактика српског, грчког и румунског председника владе и шефова делегација (Пашић, Венизелос и Мајореску) била је да се што мање питају велике силе, а да балканске државе што самосталније реше своје спорове, што је највише погађало Бугарску. Русија и Аустроугарска су се трудили да утичу на ток преговора, настојећи да Бугарска не буде сувише оштећена.²²

Почетна тактика бугарске делегације на Конференцији, предвођеном министром финансија Димитром Тончевим била је окренута ка испољавању негативног односа према Русији, а позитивног према Румунији и Аустроугарској. Пошто није успела, брзо је напуштена. Бугарска делегација је покушала са новом тактиком - тражили су посредовање Европе. Димитар Тончев је захтевао да се њихова спорна питања са савезницима реше на једној европској конференцији, а не у Букурешту, изјавивши при том да ће Румунија подржавати Бугарску да добије ону границу на коју Русија пристане.²³ Тончев је покушао да увуче и велике силе јер је било јасно да у случају њиховог мешања једино Бугарска није имала шта да изгуби. Бугарски став је био да ниједан европски конгрес не би Бугарској одузео више од онога што су савезници тражили.²⁴ Овакаву иницијативу Тончева, Француска и Енглеска су одмах одбиле, што је значило да се сва спорна питања, проистекла из Другог балканског рата морају решавати на Конференцији у Букурешту.

Никола Пашић је на овакве поступке бугарских представника реаговао тако што је лично, са румунским краљем Каролом расправљао о овим питањима.

²¹ Ђоровић В., 522.

²² Поповић Б. Никола, *Србија и Царска Русија*, Београд 2007, 62.

²³ АС, МИД, ПО, р. 391, VI/432 - 1913.

²⁴ Пејковић А. Љиљана, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Београд 1965, 724.

ма. Пашић је био задовољан када му је краљ Карол рекао да је Тончеву одговорио да се Бугарска вара да ће боље проћи на европској конференцији. Председник српске владе сложио се са румунским краљем. Саопштио му је да треба закључити мир, како би се избегло да велике силе саме решавају о подели територије и судбини балканских народа.²⁵ Тим поводом, Пашић је изјавио: „Србија жели стварну равнотежу на Балкану као једину гаранцију за мир у будућности. Ми желимо трајан мир заснован на равнотежи балканских снага“.²⁶

Следећи корак који су Бугари предузели како би на неки начин покушали да поремете односе међу савезницима на Конференцији је директно обраћање Румунији да се посада бугарске војске у Видину преда њима, а не српској војсци, која је опседала Видин. Мајореску је предлагао Пашићу да румунска и српска војска заједно поседу овај град. Пашић је прозreo ове намере. По његовој анализи коју је послао из Букурешта у Београд, Бугари су на овакав начин желели да се ставе под румунску заштиту од напада српске војске. Румуни су, пак, предлогом о заједничком запоседању града хтели да манифестују претензије на Видин. Пашић о томе каже: „Држим да треба обуставити бомбардовање Видина, опседнути град и тражити предају. Добро би било узети Видин, брзо, за дан, два.“²⁷

Бугарска, подржавана од Русије и Аустроугарске, није одустајала. Тако је следећи захтев Димитра Тончева био да се на Конференцији поштује принцип народности, по коме је за Бугарску тражио Штип и Битољ. Пошто и овај захтев није усвојен, Тончев је изашао са новим – аутономија за Македонију. На крају, пристао је на принцип равнотеже који би, према тумачењу бугарске стране, био испоштован када би они добили Кавалу и Солун.²⁸ Понашање бугарских представника на Конференцији није било изненађење за Пашића. Али је понашање црногорске делегације било изненађење, пошто је Конференцији поднет Мемоар о захтевима о територијалном увећању Црне Горе. У овом акту је стајало да је потребно увећање које би било довољно за независан опстанак и миран развој Црне Горе. Пашића је изненадило да је црногорска делегација територијално увећање тражила у областима које је требало да припадну Краљевини Србији.²⁹

На почетку рада Конференције, Србија је изашла са јасним захтевима - тражила је земљиште до Струме, исправку старе границе код Пирота и накнаду штете коју је Бугарска починила рушећи и палећи Књажевац и околна села. Пашић је покушао да наметне питање о старој српско-бугарској граници код Пирота које је стајало нерешено још од 1878. године. Намера је била да се поврате некадашњи српски срезови - Царибродски и Трнски, који су на Берлинском конгресу додељени Бугарској захваљујући директној подршци руске дипломатије без обзира што су тада били насељени већинским српским становништвом. Бугари ипак нису били толико слаби колико је Пашић мислио, а

²⁵ АС, МИД, ПО, р. 391, VI/432 - 1913.

²⁶ *Политика од 12. јула 1913, 3.*

²⁷ АС, МИД, ПО, р. 391, VI/431 - 1913.

²⁸ *Политика од 23. јула 1913. године, 1.*

²⁹ АС, МИД, ПО, р. 391, 6/446 - 1913

Руси нису хтели да руше своје тековине, тако да ово питање на Конференцији није ни разматрано.³⁰

Српска дипломатија је тражила ширу границу према Бугарској због заштите железничке пруге према Солуну, као и због упада бугарских комитских чета са планине Пљачкавице. Аустријска дипломатија је изјавила да неће пристати на одлуку да Србија добије Кочане, Штип, Струмицу и Радовиште. Чак је и део руске дипломатије саветовао да Срби не праве проблем око Струмице и Радовишта. То је било довољно за Пашића да попусти и пристане да Бугарској уступи Струмицу. Питање Кавале било је решено у корист Грчке. Тако је 28. јула 1913. године потписан Букурешки уговор о миру између Бугарске, Србије, Румуније, Грчке и Црне Горе.

Последња седница одржана је 27. јула 1913. године, на којој су представници балканских држава дали завршну реч. Димитар Тончев је прочитао Декларацију о томе да је Бугарска желела да се подела територија изврши по основу народности. Додао је још и да Бугарска усваја споразум заснован на фактичкој ситуацији, при чему изражава наду да ће се велике силе заинтересовати за њену судбину. Грчки представник Политис је изјавио да Грчка потписује мир с убеђењем да је заснован на правичној равнотежи, а не на фактичком стању. Мирослав Спалајковић је известио Конференцију да је питање о граници Старе Србије које је било спорно од Берлинског уговора сада регулисано. Изјавио је и да је уговор дело правде и праведне равнотеже.³¹

Конференцији у Букурешту обратила се и Влада САД са напоменом да би у свакој конвенцији која буде закључена са задовољством видела одредбу о пуној грађанској и верској слободи становника сваке области која би потпала под суверенитет ма које од пет сила или која би прешла из јурисдикције једне под јурисдикцију друге силе. Мајореску, председавајући Конференције, био је мишљења да ово не може изазвати никакве тешкоће и да ће становници сваке новозадобијене области без разлике вере уживати потпуну грађанску и верску слободу, као и сви остали становници државе.³²

Уговор о миру званично је потписан 28. јула 1913. године, а 12. августа су измењене ратификације. Србији је преостало да изврши разграничење - Споразум о разграничењу са Грчком био је потписан 16. августа, а са Црном Гором 30. октобра 1913. године. Са Турском је потписан уговор о миру тек 14. марта 1914. године. Бугарски званични кругови су очекивали и надали се ревизији уговора, али до тога није дошло. Бугарско-турски уговор био је закључен у Цариграду 29. октобра, грчко-турски 14. новембра 1913. године. Бугарској је од Вардарске Македоније остала само долина Струмице, Србији је припала сва унутрашња област с Битољем и долина Вардара до јужно од Њевђелије. Бугарска је потиснута од Егејског мора, а Турци су одржали Источну Тракију са Једреном.³³

³⁰ *Српске новине бр. 167 од 1. августа 1913. године.*

³¹ *Политика од 28. јула 1913. године, 2.*

³² АС, МИД, ПО, р. 391, 6/441 - 1913.

³³ Поповић Васиљ, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*, Београд 1940, 158.

На Конференцији су одређене нове границе између балканских држава. Румунско-бугарска граница је ишла од Дунава више Туртукаја до Црног мора јужно од Егрене. Бугарска се још и обавезала да ће порушити утврђења у Рушчуку и Шумли у зони од двадесет километара од Балчика. Одређено је да мешовита комисија конкретно на терену одреди и повуче нову границу. Српско-бугарска граница ишла је од старе српско-бугарске границе код Патарице, старом турско-бугарском границом и вододелницом између Вардара и Струме, изузимајући висораван Струмице која је припала Србији. Граница је достигала до планине Беласице, где се састајала са бугарско-грчком границом. Грчко-бугарска граница ишла је од врхова Беласице, па до ушћа Месте у Егејско море. Грчкој су припале Драма, Серез и Кавала, а Бугарској Ђумурцина и Лагос. Колико су прешироке биле тежње Бугарске, видело се и по томе што је у уговору (чл. 4) изричито речено да се Бугарска одриче својих претензија на острво Тасос. Обавеза бугарске владе била је да демобилише војску, пошто је предвиђено да евакуисање бугарске територије отпочне одмах после бугарске демобилизације.³⁴

Две велике силе, Русија и Аустроугарска, директно заинтересоване за догађаје на Балкану, после окончане Конференције у Букурешту, залагале су се за ревизију уговора. Русија је тражила да се смањи Грчка, односно да се Кавала додели Бугарима, док је Аустроугарска инсистирала на смањењу Србије. Мучан утисак на све српске политичке кругове учинила је вест из Букурешта да Русија и Аустроугарска траже ревизију уговора. „Политика“ је писала да се аустројско-руски односи налазе у фази коју је интересантно забележити, односно да су у почетку године били толико затегнути да су били узрок озбиљних опасности за европски мир, а после Другог балканског рата се у овим односима извршило извесно зближење.³⁵ Русија није попустила у тражењу Кавале за Бугаре. Штавише, ово питање је учинила својим, образлажући тиме да је Бугарској потребан излазак на Егејско море. Русија је тражила Кавалу за Бугарску како би, наводно, одржала балканску равнотежу.³⁶ Русија и Аустроугарска су спроводиле политику сопствених интереса, што није наишло на позитиван одјек осталих сила. Француска је била против ревизије и њена влада се по том питању разишла са руском владом као савезничком и нашла се на страни Немачке као дотадашње супарнице.³⁷

Против ревизије уговора биле су нарочито Немачка и Румунија. У питању је био лични углед румунског краља Карола и престиж Румуније која је Букурешки уговор сматрала својим успехом. Намачка је наглашавала да се не дира у Румунију, Србију и Грчку. Намачки став је био да после рђавог искуства са разграничењем у Албанији, велике силе не показују нимало воље да уђу у расправљање још опаснијег проблема, разграничења међу балканским савезницима. Италија се придружила оваквом ставу Немачке.³⁸ Став Немачке је

³⁴ Српске новине бр. 167 од 1. августа 1913. године.

³⁵ Политика од 26. јула 1913. године, 3.

³⁶ Политика од 27. јула 1913. године, 2.

³⁷ Пејковић А. Љ., *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Београд 1965, 727.

³⁸ Ћоровић В., *Односи између Србије и Аустро-Угарске у 20. веку*, Београд 1992, 524; Иако су интереси великих сила у Букурешту били прилично компликовани, питање је како би се прего-

пресудно утицао на попуштање Аустроугарске, док је Русија такође одустала од захтева за ревизијом уговора. О томе је 2. августа 1913. године, Пашића обавестио Михајло Ристић из Букурешта: „Министарство иностраних дела Русије изјављује да Русија одустаје од ревизије, али моли дискрецију да о томе не би сазнали Бугари.“³⁹

После успешно окончане Конференције, румунски краљ Карол је захвалио немачком цару Виљему на „тесном пријатељству и топлој наклоности“. Виљем је одговорио да је Конференција последица „разумне политике правог државника“. Грчки краљ је наименован за фелдмаршала немачке војске. У овом друштву победничке дипломатије нашао се и Пашић, који је после Конференције писао Андри Ђорђевићу, председнику Скупштине: „Уговором о миру под скиптар Његовог Величанства краља Србије враћају се старе српске земље заливане толико пута српском крвљу.“⁴⁰

Бугарска је била веома незадовољна одлукама Конференције у Букурешту. Кривца за своју погрешну политику нашла је у Русији, заборављајући да су је Руси, не само ослободили од Турака и даровали јој државу, већ и осмислили идеју Велике Бугарске на Балкану. Бугари су се жалили да је до њиховог понижења дошло због заједничке политике Стојана Данева и руског министра Сазонова. Данев је јавно прозиван што је за Бугарску изабрао спољну политику коју је препоручивала Русија. Сазонов је оптуживан да је допустио братоубилачки рат. Руска страна је била огорчена оваквим наступом Бугарске. Руси су оптуживали Бугаре да су предузели неразумно решење нападајући Србе. Бугарима је на крају јасно стављено до знања да су погрешили када су уместо арбитраже, свесно и упркос жељи Русије, прибегли рату. Русија је сматрала да је понижење Бугарске отпочело у тренутку када је пошла насупрот упутствима која су јој давана из Петрограда.⁴¹

Букурешки уговор није био по мери ни аустроугарској влади. У активној балканској политици, министар иностраних послова гроф Бертхолд сматрао је овај акт привременом погодбом, што је аустроугарски амбасадор у Букурешту изјавио румунском премијеру Мајореску после окончања рада Конференције. Одговор који је тада дао румунски премијер сврстава га у ред великих балканских државника. По њему, у Букурешту је закључен прави уговор о миру и тај је уговор један историјски акт. Велике силе су учествовале код закључења Париског уговора из 1856. године, Берлинског уговора 1878. и у последње време код закључења Лондонског уговора од 17. маја 1913. године, јер се тада решавало између турских и хришћанских држава. Букурешки уговор се није односио на Турску и она се у њему нигде није помињала, већ на територијално уређење између хришћанских држава и на тај начин није давао великим сила-

вори завршили да није из Берлина строго поручено „да је доста балканских натезања.“ Немачка је била на страни балканских савезника, како због својих интереса, тако и због родбинских веза немачког цара са грчким и румунским краљем. Овакав став Немачке био је можда и пресудан за успех балканских савезника на Букурешкој конференцији (*Политика од 3. августа 1913. године*, 2).

³⁹ АС, МИД, ПО, р. 391, ф6, Р/6-I, VI/209 - 1913.

⁴⁰ *Српске новине бр. 165 од 30 јула 1913. године.*

⁴¹ *Српске новине бр. 168. од 1. августа 1913. године.*

Владимир Вучковић, Букурешки уговор о миру 1913. године (посебан осврт на однос... ма повода за интервенцију.⁴² Овакво тумачење Букурешког уговора од стране румунског премијера наводи и на закључак да је на такав начин у великој мери можда било решено и балканско питање у оквиру Источног питања.

Врло брзо, аустроугарска дипломатија је посредно признала Букурешки уговор. После окончаних преговора у Букурешту и потписивања Уговора о миру, краљ Петар Карађорђевић је 25. августа 1913. године прогласио присаједињење нових области и то нотификовао Аустроугарској. Гроф Бертхолд је признао овај акт краља Петра и изјавио да Аустроугарска има интереса у бившим турским областима, посебно потенцирајући католичку цркву и привредне ствари. Француска дипломатија је поздравила потписивање мировног уговора у Букурешту, сматрајући да његово усвајање значи и сређивање односа међу балканским државама. Француска се још надала да ће Русија одступити од таквих идеја чим се утиша бугарофилство, очекујући чак и да Русија напусти претерано бугарофилство.⁴³

Једина држава која није мировала после оваквих догађаја је Бугарска. Да уопште није одустала од империјалистичких идеја, видело се по томе што њихов представник на Конференцији, Симеон Радев није пристао на формулацију у уговору „о успостављању мира и хармоније између уговорних страна“. Радев није хтео да прихвати реч „хармонија“ и после дискусије она је била избрисана, што се на Конференцији сматрало као рђав предзнак за будућност.⁴⁴

Прве извештаје о новим бугарским плановима Пашић је почео да добија непосредно након завршетка рада Конференције и то од српског посланика у Букурешту Михајла Ристића. Став Бугара био је да Букурешки мир не треба сматрати дефинитивним, да они не могу да се одрекну Мађедоније и да ће после три године поново огласити рат Србији и Грчкој.⁴⁵ Бугарска никако није прихватала Букурешки уговор, већ је њен циљ био ревизија овог акта. До тога су намеравали да дођу на више начина: дипломатском акцијом; кроз деловање комитских чета на територији Србије, Грчке и Румуније; дискредитацијом нове српске управе у новим крајевима, при чему би се Срби приказивали као гониоци Бугара; покушајима да на сваки начин растуре заједницу Србије, Грчке и Румуније.⁴⁶

О новој тактици бугарске државе, усмереној на разбијању савеза Грчке, Србије и Румуније, Пашића је извештавао Михајло Ристић. За остваривање овог циља, Бугари су планирали да искористе румунску мањину у Мађедонији. У складу са таквим планом, за новог бугарског посланика у Букурешту био је постављен Симеон Радев, за кога Михајло Ристић каже „да је стари сплеткарош и да ће протурати код Румуна и тачне и нетачне вести о нашем држању према Куцовласима и изазвати злу крв према нама.“⁴⁷

⁴² Ћоровић В., 527.

⁴³ *Српске новине бр. 168 од 1. августа 1913. године.*

⁴⁴ *Српске новине бр. 167. од 1. августа 1913. године.*

⁴⁵ АС, МИД, ПО, р. 393, F/VIII, VIII/9 - 1913.

⁴⁶ "Иностранци", „Бугарска и балканске државе“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXII, бр. 9, 1. мај 1914. године, Београд 1914, 711.

⁴⁷ *Српске новине бр. 204, од 19. септембра 1913. године*

Михајло Ристић је објашњавао да је Симеон Радев циљано постављен за посланика Бугарске у Букурешту јер је рођак Куцовлаха у Ресну, што је бугарска дипломатија хтела да искористи да би се што више приближила Румунији. На такав начин, Бугари би настојали да остваре могућност испуњавања главног дела плана, раздвајања савезника из Другог балканског рата. Први корак био би одвајање Румуније од Србије и Грчке и то преко румунског елемента у Македонији за које је Румунија већ тражила црквена и школска права. Србија и Грчка су обећале остваривање оваквих права, али су Бугари били убеђени да оне то неће испунити. Ситуација би требало да постане иста као у Ердељу, где Мађари не дају права Румунима. Симеон Радев је сматрао да ће србизација и грцизација Румуна у Македонији окренути Румунију на страну Бугарске и то најмање за три године. По њему, Бугарска би и раније имала Румунију за савезника да није било неурачунљивог политичара какав је био Стојан Данев. Као одговор Србије, Михајло Ристић је предлагао Пашићу оснивање куцовлашког епископата у Македонији у сагласности с канонима српске цркве. Пашић је прихватио предлог и одмах послао два поверљива расписа – један Министарству унутрашњих дела да полицијске власти обратe пажњу на Куцовлахе у Македонији због бугарских агитација и други Министарству просвете и црквених дела да проучи могућност успостављања куцовлашког епископата у Македонији под српском црквеном управом.⁴⁸

Нову бугарску политику можда је најбоље дефинисао српски посланик у Бечу, Јован Јовановић, службеном депешом којом је обавестио Пашића да се у Бечу окупљају виђенији Бугари из Стамбуловистичке партије са циљем организовања побуна на српској територији. Њихов план је понављање сценарија у Македонији из 1903. године – организација побуна, атентата на људе, зграде и железницу. Да је Јовановић био у праву, показује велики број сачуваних извештаја српских дипломата из осталих европских градова, а посебно из Софије и Солуна. Извештаји су писани у периоду од септембра до децембра 1913. године, пошто акције бугарских револуционарних организација нису престајале, већ су добијале нов облик и то у повезивању са арбанашким и турским елементима.⁴⁹ Јован Јовановић из Беча је објашњавао и да је главни циљ Бугара да увере Европу како је Букурешки уговор био неправда. Интерес Бугарске био је да се Србија што више троши у угушивању нереда на својим границама и да нема мира унутра. Због тога је Бугарска и учествовала у немирима Арбанаса.

О овим акцијама најбоље говори извештај команданта Македонско-косовских трупа из новембра месеца 1913. године о Конференцији бугарских комитских војвода у Софији (5-7. новембра 1913). На Конференцији је одлучено да бугарски терористи прерушени у буле пренесу материјал за терористичке акције на широком простору од Једрена, Сереза и Кавале, па све до Куманова. Тако је, на пример, одлучено да се бугарски комитски војвода Јане Сандански упути у Серез и Драму са 250 људи.⁵⁰ Сви ови догађаји утицали су

⁴⁸ АС, МИД, ПО, Р/6П – 2341, Ф II 1 - 1913.

⁴⁹ АС, МИД, ПО, ф/8, р. 393, 8/23 - 1913.

⁵⁰ АС, МИД, ПО, ф/8, р. 393, 8/63 - 1913.

да се о Букурешком уговору у европским дипломатским круговима издвоје два мишљења. По једном, уговор о миру је створио солидно стање и њиме је балканско питање решено, док се по другом Букурешки мир сматрао само примирјем, због чега се очекивао нови рат.⁵¹

За политику сила Антанте било је веома битно да ли на Балкану постоји савез држава који ће бити способан да се одупре аустро-немачком продирању. То је значило да блок балканских држава не мора да има онај облик какав је добио 1912. године, само да ниједна од њих нема хегемонистички положај. Тиме би остале државе биле приморане да траже ослонац на Аустроугарску, што никако није одговарало силама Антанте. Њиховој политици је одговарао савез држава победница из Другог балканског рата. Због тога је за Грчку и Румунију опстанак Србије, и то у облику који јој је дао Букурешки уговор било питање њихове сопствене безбедности.⁵² Насупрот таквог савеза, стајала је Бугарска, која није одустајала од ревизије Букурешког уговора и као разлог је наводила неправду која јој је учињена.

Букурешки уговор је представљао правни акт којим се изражавао фактички однос снага балканских држава у моменту када је тај уговор био закључен. Тим поводом, Лазар Марковић је сматрао да је то акт којим је било завршено ратно стање на штету Бугарске и да има реалну вредност све док се не замени другим споразумом који би настао или мирним путем или после новог рата као исход тог рата. По њему, међународно право не зна за ревизију политичких уговора којима се на штету побеђеног одређује ново стање у корист победилаца. Марковић констатује да чим се спорни однос између држава не расправља компромисом (мирним путем), већ ратом, губи се право да се тражи праведност и правичност решења. Тад решава снага и ко буде јачи, на његовој страни је правда. Букурешким уговором у погледу Србије, а на штету Бугарске није много промењено стање које је постојало пре рата. Марковић је објаснио да је питање правичности беспредметно када онај који је хтео ратом да реши то питање био тучен и побеђен. По њему, погрешно је што је дошло до рата уопште из разлога балканске солидарности и погрешке једног народа су ствар тога народа.

После Букурешког мира, српска влада је дефинисала нову спољну политику. Основа такве политике се заснивала на принципу равнотеже балканских држава, принципу који је гарантовао миран развој и напредак суседних држава. Заједничка дужност била је да се чува и штити стање које је Букурешким уговором створено. Главна брига односила се на одржавање таквог стања, како би се Србији обезбедио што дужи период мирног развоја и напретка. За Србију је било важно што су се политиком одбране постављене равнотеже на Балканском полуострву руководиле још и Грчка, Црна Гора и Румунија. Увек опрезни Пашић није пропустио да напомене „да не треба изгубити из вида незадовољство Турске због губитка територија, као и незадовољство Бугарске што

⁵¹ „Политика Краљевине Бугарске“, *Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот*, књ. 70, св. 2, фебруар 1914, 316.

⁵² Пејковић А. Љ., 836.

није већи део турске територије себи присвојила.“ Због тога је закључио: „Наша спољна политика не мисли и не жели да се закорачава у светску политику, она се чува у границама балканске политике.“ По речима Пашића, задаци краљевске српске владе су одржавање мира и пријатељства са суседним државама, неговање и утврђивање савезничких односа, јачање народне производње и снаге народне, изграђивање нужних железничких мрежа и путева и попуњавање недостатака у наоружању и приступању јачања народне одбране, обраћање највеће пажње на управу новозадобијене територије.⁵³ Пашић је можда и имао намеру да Србија не излази из оквира балканске политике, али то није било могуће у околностима које су настале после Букурешког мира. Захваљујући успесима на војном и дипломатском плану, међународни положај Србије је значајно промењен, посебно у ланцу Антантине одбране према аустро-немачком блоку. Победничка и увећана Србија са огромним угледом међу Југословенима у Аустроугарској, ослоњена на Румунију и Грчку, прерасла је од прве, али слабе у најјачу балканску препреку немачком продору на исток. Политички и финансијски чврсто везана за Тројни споразум са слободним изласком на Солун као материјалном базом за пуно привредно и политичко осамостаљење од Аустроугарске, Србија је постала за Русију, Енглеску и Француску, најјаче, најважније и најсигурније упориште на Балкану у њиховој борби против супарничког блока.⁵⁴

Таква ситуација је била на спољнополитичком плану, док је на унутрашњем, српску владу очекивао велики посао правног уређења нових крајева.

III

Једна од важних последица Букурешке конференције била је и нова територијално-административна подела нових крајева у складу са одлукама Конференције о успостављању нових граница на Балкану. Тако је на основу чл. 17. и 32. Уредбе о уређењу ослобођених области, министар унутрашњих дела Краљевине Србије, Стојан Протић, 24. августа 1913. године одлучио да се ослобођене области поделе на 11 округа и 46 срезова.⁵⁵ Истовремено са тери-

⁵³ АС, МИД, ПО, р. 391, 6/504, 6/507, 6/508, 6/510 - 1913.

⁵⁴ Пејковић А. Љ., 735-736, 835.

⁵⁵ Битољски округ са седиштем у Битољу је подељен на срезове: Битољски са седиштем у Битољу, Крушевски са седиштем у Крушеву, Охридски са седиштем у Охриду, Преспански са седиштем у Ресну, Прилепски са седиштем у Прилепу, Флорински са седиштем у Битољу; Дебарски округ са седиштем у Дебру је био подељен на срезове: Горњодебарски са седиштем у Дебру, Доњодебарски са седиштем у Пешкопеји, Рекански са седиштем у Жировници; Кавадарски округ са седиштем у Кавадару је био подељен на срезове: Валандовски са седиштем у Валандову, Ђевђелијски са седиштем у Ђевђелији, Неготински са седиштем у Неготину; Кумановски округ са седиштем у Куманову је имао срезове: Кратовски са седиштем у Кратову, Кривопаланачки са седиштем у Кривој Паланци, Кумановски са седиштем у Куманову, Прешевски са седиштем у Прешеву; Новопазарски округ са седиштем у Новом Пазару са срезovima: Митровачки са седиштем у Митровици, Новопазарски са седиштем у Новом Пазару, Сјенички са седиштем у Сјеници; *Пљеваљски округ са седиштем у Пљевљу је подељен на срезове: Нововарошки са седиштем у Новој Вароши, Пљеваљски са седиштем у Пљевљу, Пријеполски са седиштем у Пријеполу*; Призренски округ са седиштем у Призрену и срезovima: Горски са седиштем у Враништу, Ђаковички са седиштем у Ђаковици, Љумски са седиштем у Бицану, Метохијски са седиштем у Истоку, Подгорски са седиштем у Сувој Реци, Подримски са седиштем у Ораховцу,

торијално-административном поделом, један од првих корака Владе Краљевине после Букурешке конференције био је и нови попис становништва и то свеобухватнији у односу на претходни попис младића од 20-25 година. О томе постоји извештај Полицијског одељења Штабу Македонско-косовских трупа од 21. септембра 1913. године под називом „Попис домова, становника и регрута.“ Једна од напомена је била да попис није био извршен за Штипски округ, пошто је на том простору вођен Други балкански рат. Под називом „Бројно стање округа, срезова, општина, села, домова и становника у новоослобођеним крајевима“ дат је целокупан попис.⁵⁶

Без обзира што је у овим областима извршена потпуна територијална организација и уведена српска државна управа, министар унутрашњих дела је 19. новембра 1913. године донео решење којим је био укинут округ Пљеваски, а нови округ је образован у Пријепољу. Ово је била последица уступања Пљеваља Црној Гори.⁵⁷ Министар Протић је у складу са својом претходном одлу-

Шарпланински са седиштем у Призрену; Приштински округ са седиштем у Приштини је подељен на срезове: Вучитрнски са седиштем у Вучитрну, Гиљански са седиштем у Гиљану, Лабски са седиштем у Подујеву, Приштински са седиштем у Приштини, Феризовћки са седиштем у Феризовићу; Скопски округ са седиштем у Скопљу је био подељен на срезове: Велески са седиштем у Велесу, Качанички са седиштем у Качанику, Скопљански са седиштем у Скопљу; Тетовски округ са седиштем у Тетову је имао срезове: Бродски са седиштем у Броду, Горњополошки са седиштем у Кичеву, Гостиварски са седиштем у Гостивару, Доњополошки са седиштем у Тетову; Штипски округ са седиштем у Штипу је подељен на срезове: Кочански са седиштем у Кочанима, Малешки са седиштем у Берову, Радовишки са седиштем у Радовишту, Светониколски са седиштем у Св. Николи, Штипски са седиштем у Штипу (АС, МУД, П, ПФ 15-Р-143/1913; *Српске новине бр. 186 од 27. августа 1913. године, 4*).

⁵⁶ Први на попису био је Пљевалски округ са три среза, 27 општина и 122 села. У целом округу укупно је било 9166 домова, од чега 4488 српских и 4467 турских, са 62601 становника. Ужа територија округа имала је 1455 домова, од чега 359 српских, ниједног бугарског, 1096 турских, ниједног арнаутског са 7935 становника. Пљеваски срез је био састављен од 10 општина и 43 села са укупно 2547 домова од којих 1242 српска, ниједног бугарског, ниједног арнаутског и 1305 турских, са укупно 18707 становника. Пријепољски срез са седиштем у Пријепољу је имао девет општина и 53 села са укупно 3614 домова од којих 1771 српских и 1843 турских, са укупно 24536 становника. Нововарошки срез са седиштем у Новој Вароши је био састављен од седам општина и 26 села са укупно 1550 домова од којих 1116 српских и 434 турских, са укупно 11423 становника (АС, МУД, П, ПФ-22-Р-1/913); Види шире: Вучковић Д. Владимир, *Стара Србија и Македонија, ослобођење и уређење*, Ниш 2014 (Медивест – КТ).

⁵⁷ То је учињено из више разлога, а два су главна – први је да Црна Гора не би уопште могла да се назове озбиљном државом без ових области као залеђа, чиме је настављена пракса започета на Берлинском конгресу да се од ове некадашње обичне српске области направи каква-таква држава као руска губернија у срцу Балкана. Други разлог је био повезан са првим и односио се на заједничку границу две српске државе (Црна Гора и Србија) без Новопазарског санџака који их је раздвајао. Крајњи циљ био је уједињавање ових држава у једну заједницу, што је и учињено 1918. године. Таква политика Пашића и тадашње српске политичке елите се показала погрешном у сваком погледу, пошто је Србија од ове области имала само проблема. Почетак свега је био управо 1913. године, када је Пашић уступио Црној Гори део територије Србије од Пљеваља до Берана, настањене аутохтоним српским становништвом. Ово питање је веома битно за историју српске државе, због чега захтева посебно изучавање. Тим поводом, требало би само објаснити да је на Берлинском конгресу 1878. године руска дипломатија настојала да што више прошири две балканске државе за које је рачунала да ће имати стратешки значајан положај под њеним протекторатом. То су биле новообразована Бугарска и проширена Црна Гора. Због тога се сматра да је на овом Конгресу руска дипломатија покушала да направи Велику Бугарску и Велику Црну Гору,

ком упутио молбу министру правде да се окружни суд из Пљевља премести у Пријеполје, окружни суд из Дебра у Охрид, а да се за округ Звечански установи посебан окружни суд.⁵⁸ Након свега тога, почетком децембра 1913. године извршена је коначна територијално-административна подела нових крајева, када је установљено 12 округа са одговарајућим срезовима.

На овакав начин заокружена је територија Краљевине Србије која је постала респектабилна држава на Балкану. Простирала се од Београда на северу, па све до испред Солуна на југу. У геостратешком смислу, имала је можда и најповољнији положај, пошто је држала Моравско-вардарску долину која представља кичму Балкана. Оно што је као примарни задатак очекивало Краљевину било је потпуно државно-правно изједначавање нових крајева (Старе Србије и Македоније) са остатком Србије, што би донело стабилност у политичком и економском смислу. Међутим, политичка и војна елита нису биле потпуно задовољне чак ни таквом државом, сматрајући да није било решено српско национално питање потпуног уједињења. Врло брзо дошло је до новог рата, Првог светског, који је представљао велику катастрофу за Краљевину Србију.

Закључак:

Букурешка конференција о миру донела је одређени вид равнотеже међу малим балканским државама. То је представљало и најреалније односе на Балкану, уколико се узму и њихови односи са тадашњим великим европским силама. Краљевина Србија је платила високу цену Првог и Другог балканског рата, али је успела да после Букурешке конференције сачува територије добијене у овим ратовима са јединим изузетком губитка Пљеваљског округа и то после Букурешке конференције, када овај простор није ни био на дневном реду. Утицај Русије на тадашњу политичку и војну елиту Краљевине Србије био је изузетно снажан, а руски интереси на Балкану подразумевали су и одређено задовољење Бугарске и Црне Горе, иако ове државе нису биле верни руске савезници као што је то била Краљевина Србија. Руски геополитички и стратешки циљ на Балкану био је стварање што већих словенских држава, Бугарске и Црне Горе. Руска идеја Велике, Санстефанске Бугарске забила је вечити клин у односима два православна, братска народа, српског и бугарског. Инсистирање на проширивању и каснијем уједињењу Црне Горе са Србијом такође је био један од циљева руске геополитике. Краљевина Србија, која је од краљеубиства 1903. године потпала под руски утицај само је следила овакве руске интересе. Иако је било доста историјских грешака у таквој српској политици, ипак је остварена идеја снажне и респектабилне српске државе у 1913. години.

за које је Русија обезбеђивала територију од чисто српских етничких и историјских простора. Слично се догодило и 1913. године после Букурешког мира када је Црна Гора која скоро и није учествовала у Другом балканском рату добила територију од Пљеваља до Берана. Због тога је и територијално-административна организација Краљевине Србије претрпела одређене измене.

⁵⁸ АС, МУД, П, ПФ-15-Р-143/913.

Мудри нишки владика Доситеј Васић назвао је ову годину *епохалном по српс-
тво*. Али, авантуристичка политика тадашње српске политичке и војне елите
довела је до стварања Југославије, уједињења са Црног Гором и крајевима који
су припадали Аустроугарској. Краљевина Србија тада је изгубила државни и
национални идентитет. Проблеми настали тада, и данас представљају важна
питања за српску државу. Од њих су најважнија бугарско и албанско питање
на југу, а црногорско на западу. Међутим, то је нова фаза Великог источног
питања које можда на Балкану никада неће бити решено.

Литература:

1. Bajram Ferid, Administrativna podela Turske do 1912. godine, *Spomenica dvadesetpeto-
godišnjice oslobođenja Južne Srbije, 1912-1937*, Skoplje 1937.
2. Vučković D. Vladimir, Stara Srbija i Makedonija, oslobođenje i uređenje, Medinvest, Niš
2014
3. Gravije Gaston, Novopazarski sandžak, Beograd 1913.
4. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996, prva knjiga (1876-1918), priredio Momir Stojko-
vić*, Beograd 1998. Cvijić Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, osnovi
antropogeografije, knj. 2*, Beograd 1966.
5. Jovanović M. Jovan, *Južna Srbija od kraja 18. veka do oslobođenja*, Beograd 1941.
6. Jelinić Đurđe, *Nova Srbija i Jugoslavija*, Beograd, 1923.
7. Todorov Kosta, *Politička istorija savremene Bugarske*, Beograd 1938.
8. Rakočević B. Novica, *Ratni planovi Srbije protiv Turske od vožda Karađorđa do kralja
Petra*, Beograd 1933.
9. Lazarević D. Milutin., *Naši ratovi za oslobođenje i ujedinjenje, Srpsko-bugarski rat 1913.
godine*, Beograd 1934.
10. Pavlović Živko, „Bregalnička bitka“, *Godišnjica Nikole Čupića, knjiga 38*, Beograd
1929.
11. Popović Dimitrije, „Pašić i Rusija“, *Godišnjica Nikole Čupića, knj. XLVI*, Beograd 1937.
12. Čorović Vladimir, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u 20. veku*, Beograd 1992.
13. Popović B. Nikola, *Srbija i Carska Rusija*, Beograd 2007.
14. Pejković A. Ljiljana, *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903-1914*, Beograd
1965.
15. Popović Vasilj, *Evropa i srpsko pitanje u periodu oslobođenja 1804-1918*, Beograd 1940.
16. „Politika Kraljevine Bugarske“, *Delo, list za nauku, književnost i društveni život, knj. 70,
sv. 2, februar 1914*.

Архивска грађа:

1. Архив Србије, Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије, XXI
редовна седница, Београд, 6. фебруар 1914. године.
2. Архив Србије, МИД, ПО, р. 391, VI/432 - 1913.
3. Архив Србије, МИД, ПО, р. 391, VI/431 - 1913.
4. Архив Србије, МИД, ПО, р. 391, 6/446 – 1913.
5. Архив Србије, МИД, ПО, р. 391, 6/441 - 1913.
6. Архив Србије, МИД, ПО, р. 391, ф6, Р/6-I, VI/209 - 1913.
7. Архив Србије, МИД, ПО, Р/6II – 2341, Ф II 1 - 1913.

8. Архив Србије, МИД, ПО, ф/8, р. 393, 8/23 - 1913.
9. Архив Србије, МИД, ПО, р. 391, 6/504, 6/507, 6/508, 6/510 - 1913.
10. Архив Србије, МУД, П, ПФ 15-Р-143/1913.
11. Архив Србије, МУД, П, ПФ-22-Р-1/913.

Штампа:

1. Политика од 25. јула 1913. године.
2. Политика од 8.9. и 10. јула 1913. године.
3. Политика од 2. августа 1913. године.
4. Политика од 23. јула 1913. године.
5. Политика од 12. јула 1913.
6. Политика од 23. јула 1913. године.
7. Политика од 28. јула 1913. године.
8. Политика од 26. јула 1913. године..
9. Политика од 27. јула 1913. године.
10. Политика од 3. августа 1913. године..
11. Српске новине бр. 165 од 30 јула 1913. године.
12. Српске новине бр. 204, од 19. септембра 1913. године.
13. Српске новине бр. 186 од 27. августа 1913. године.
14. Српске новине од 1. децембра 1913. године, бр. 264.
15. Српске новине бр. 167 од 1. августа 1913. године.
16. Српске новине бр. 167 од 1. августа 1913. године.

THE TREATY OF BUCHAREST (1913)

(with special reference to the relationship between Bulgaria and Montenegro on one hand and the Kingdom of Serbia on the other)

Summary: The Kingdom of Serbia, after the Second Balkan War, was on the side of the victors of the war. War consequences had to be resolved at the Peace Conference in Bucharest. That was one of the few Conferences that did not directly involved dominant European forces, but only the Balkan nations, that under the indirect influence of the forces, tried to resolve their problems. The Conference itself gave the certain results, that maintained some kind of balance in the Balkans. Such a state of affairs might have represented the realistic way of resolving the Balkan issues, within the solution of Big Eastern Question. The Conference held in Bucharest has resulted in a serious political agreement between Balkan allies (Romania, Greece, Serbia and Montenegro). Bulgaria was dissatisfied, even though they provoked the Second Balkan War. That actually meant that the Big Eastern Question cannot be solved in such a way, and that the Second Balkan War and Treaty of Bucharest represented only one phase in its resolution. What followed was the marking of the borderlines between the Balkan states. It is interesting that the Kingdom of Serbia without explanation gave the part of its territory to Montenegro (Pljevlja County). Montenegro only symbolically participated in Second Balkan War.

Key words: Kingdom of Serbia, Pljevlja County, Montenegro, Bulgaria, Old Serbia, Balkan, Eastern Question, Russia

БОЈАН З. ВАПА*

Војводинапут-Бачкапут ад

Нови Сад

ЈЕЛЕНА М. ВАПА ТАНКОСИЋ**

Факултет за економију и

инжењерски менаџмент

Нови Сад

УДК 330.3(497.11):330.341

Монографска студија

Примљен: 04.09.2015

Одобрен: 18.10.2015

ЗНАЧАЈ УНАПРЕЂЕЊА ИЗВОЗНИХ ПЕРФОРМАНСИ И КОНКУРЕНТНОСТИ ЕКОНОМИЈЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак: Начин пословања националних предузећа на савременом међународном тржишту био је оптерећен објективним, али и субјективним препрекама које вуку корене од краја 19. века. У овом раду приказан је историјски осврт међународног пословања у Републици Србији, који је од посебног значаја, јер ће се кроз историјску призму сагледати развој националне привреде, и извозних перформанси Републике Србије и фактора који су утицали и на садашње стање њене привреде. С обзиром на чињеницу да на све земље у развоју стране директне инвестиције, уз транснационалне компаније, имају велик утицај, посебан нагласак је стављен на учешће ових компанија у привреди наше земље. Потом је анализиран значај и конкурентност малих и средњих предузећа у националној економији. Закључак рада потврђује став да опстанак и развој привреде једне мале државе потпуно зависи од њене повезаности са светским тржиштем и тенденција у међународном економском окружењу. Поред недостатка страних директних инвестиција које значајно утичу на конкурентност домаће привреде, ограничавајући фактор раста извозних перформанси Републике Србије је и даље недовољна извозна конкурентност малих и средњих предузећа.

Кључне речи: извозне перформансе, конкурентност, стране директне инвестиције, транснационалне компаније, мала и средња предузећа, Република Србија

Историјски аспекти развоја извозних перформанси у Републици Србији

Базитић (1995а: 59) наводи да је први модеран трговац у Србији био кнез Милош. Закупио је све скеле, осим београдске и ћупријске, као и прелазе. Скеларину је наплаћивао на пограничним, али и на унутрашњим рекама – што би се могло сматрати почецима унутрашње и међународне трговине. Ипак, у то

* bojanvapa@gmail.com

** jvapa@libero.it

време трговина није била слободна јер свако ко је хтео да купује стоку морао је да добије дозволу од власти и да купује за готов новац. Милошево ограничавање слободе трговине путем пореза и разних такси условило је да се вредност сељачких производа умањује. Из тих разлога су сељаци на тржиште износили тек толико производа да подмире пореске обавезе. Међутим, временом су структура производње, ниво развијености саобраћаја, близина већим тржиштима, навике становништва, међународна економска и политичка кретања формирали структуру спољнотрговинске размене. Тако средином 19. века Србија постаје део модерне европске целине.

Спољнотрговинска размена се до 1875. године ограничавала на промет са Аустроугарском, Румунијом и Турском. Наиме, Србија није имала излаз на море што се одразило на једностраност извоза и увоза. Аустроугарска је била најјачи потрошач-посредник преко које су српски посредници доспевали у остале земље средње и западне Европе. У Табели 1 су приказани производи које је Србија извозила у то време (Батизић, 1995б: 53).

Табела 1. *Извоз Србије по групама производа од 1843. до 1875. године.*

Год.	Од укупне вредности извоза долази процената на									Свега
	Храну	Суве шљиве	Вино	Ракију	Крупну стоку	Ситну стоку	Свиње	Коже животињске	Остали производи	
1843	0.07	0.001	0.02	0.26	12.22	3.59	63.33	11.73	8.76	100.00
1845	0.57	0.01	0.01	0.57	12.39	6.31	18.04	22.04	40.06	100.00
1850	1.08	0.27	0.01	1.37	7.85	3.12	59.24	7.25	18.81	100.00
1855	—	0.01	0.23	1.35	18.36	5.86	49.23	7.47	17.49	100.00
1860	1.36	0.36	0.08	4.39	19.47	2.89	28.79	12.66	30.00	100.00
1865	0.59	1.30	0.14	3.80	9.44	1.62	42.01	13.15	27.95	100.00
1870	7.18	0.98	0.08	1.97	15.14	1.23	52.07	6.34	15.01	100.00
1875	8.87	9.54	0.19	1.03	13.51	1.84	48.95	6.64	9.33	100.00

Извор: Батизић, 1995б: 53.

У раздобљу од 1870. до 1914. године промене трговинске политике иду ка порасту трговинских баријера, али и жеље да се та средства користе у политичке сврхе. Вредносни показатељи извоза показују раст, али уз веће осцилације (Батизић, 1995ц: 59).

После Другог светског рата, у свету па и у Србији индустријализација је постала главни метод развоја представљајући средство и циљ економске и материјалне политике којом се доприноси међународном пословању и привредном развоју (Глигоријевић, Илић и Бошковић, 2008: 88). Развијајући се у оквирима бивше Југославије, Србија је предуго задржала стратегију увозне супституције, иако је таква стратегија давала позитивне резултате све до привредне реформе 1965. године. Након тога није развијена адекватна стратегија развоја индустрије (Бошковић, 2011: 236).

Ипак Социјалистичка Федеративна Република Југославија (СФРЈ) је имала велики потенцијал да се развије у привредно јаку и стабилну земљу јер је била прва социјалистичка земља са којом је Европска економска заједница (ЕЕЗ) успоставила дипломатске односе још 1967. године. Захваљујући Споразуму о економској и трговинској сарадњи из 1980. године, којим је либерализован извоз у Европску заједницу, те су добијене многобројне повластице за извоз пољопривредних производа, СФРЈ се нашла међу десет најважнијих економских партнера Европске заједнице. Између СФРЈ и ЕЕЗ од 1981. до 1991. године била су закључена три финансијска протокола (Милић, 2009).

У периоду између 1986. и 1990. године започет је и убрзани процес усаглашавања правно-економског система са системом Европске заједнице (Грандов, 2009: 171). Међутим, убрзо су се одиграле велике промене на глобалном плану, али и унутар саме државе. Релевантно је нагласити да је Србија у више наврата била подвргнута санкцијама које су наметане са различитих, па и супротних политичких страна. Тако су на пример, 1946. године западне земље завеле санкције Југославији због њеног спора са Италијом, који се водио око тога коме ће припасти Трст. Убрзо, 1948. године, источноевропске државе су наметнуле вишегодишњу економску блокаду због Титовог супротстављања Стаљину. Касније су покренуте санкције које су најдуже трајале, а од стране Уједињених нација у јесен 1991. године, и то у форми ембарга на оружје (извоз, увоз, сервис, замена, набавка резервних делова и сл.). Додатне санкције Уједињених нација уследиле су у мају 1992. године – биле су свеобухватне, што значи да су биле усмерене на трговину, производњу и финансије, са циљем да у потпуности зауставе привредни развој земље.

Недуго затим, Европска унија (1. јуна) и САД (5. јуна) су 1992. године наметнуле Југославији ригорозне економске санкције, које су трајале готово читаву деценију. Формално су укинуте 2001. године, али су неке од држава (САД и део чланица ЕУ) још годинама задржале одређене индиректне присилне мере против Србије. Статистичари су израчунали да су у временском периоду од 1991. до 2005. године мерљиви губици Југославије само због уведених санкција износили 97,5 милијарди долара (Васић, 2010). На привреду и економију Републике Србије утицали су и унутрашњи сукоби, као што је распад СФРЈ. Веселиновић (2004: 31) наводи да су војна агресија и поопштравање санкција по њеном окончању у још већој мери удаљиле националну привреду од међународних економских токова капитала.

Европска унија је и после распада СФРЈ задржала политичко присуство, иако на веома ниском нивоу, у новој Савезној Републици коју су чиниле Србија и Црна Гора. У том периоду, од 1993. до 2000. године, Србија је од Европске уније примала само хуманитарну помоћ упућену социјално угроженим групама и жртвама сукоба у региону.

У 1988. години спољнотрговинским послом се бавило 1.144 предузећа, од тога су 30% била производна предузећа, 29% трговачка и 40% предузећа која су се бавила услугама. Ова предузећа су имала преко 1.287 представништава у око 80 земаља у иностранству у разним организационим облицима, од чега су 286 била самостална предузећа. Преко 52% спољнотрговинске мреже у

иностранству се налазило у развијеним земљама. Углавном су власници иностране мреже била велика предузећа, а око 22% су била предузећа за производњу и извођење грађевинских радова и монтажу. Са иностранством су постојали релативно развијени односи на пројектима заједничких улагања и дугорочне производне кооперације (Унковић, 2002).

Због проблема који су настали услед економских санкција и распада претходне Југославије статистички подаци о спољнотрговинским кретањима између 1992. и 1996. године су непотпуни, односно користе се као незванични. У Табели 2 је приказан биланс робне размене са иностранством у периоду од 1985. до 2000. године, вредност у мил. долара и покривеност у %.

Табела 2. Биланс робне размене СРЈ/СЦГ са иностранством у периоду 1986–2000. године, вредност у мил. УСД, покривеност у %.

Година	Извоз	Увоз	Трговински биланс	Покривеност увоза извозом
1986	3.810	4.659	-849	80,2
1990	5.816	7.460	-1644	80,0
1991	4.704	5.548	-844	85,2
1992	2.539	3.859	-1.320	65,6
1996	1.842	4.102	-2.260	44,9
1997	2.677	4.826	-1.991	58,9
1999	1.498	3.296	-1.798	45,5
2000	1.723	3.711	-1988	46,4

Извор: Подаци СЗС, разни бројеви и *Word Bank, Trade Policies and Institutions, Marc, 2001.*

У периоду након раста, који је остварен 1996–1998. године, у 1999. и 2000. години међународна трговина је значајно опала, тако да је у 2000. години представљала само трећину вредности која је остварена 1991. године.

Период од 2000. године карактерише стални раст спољнотрговинске размене, али и спољнотрговинског дефицита који се нарочито истиче 2004. године, а изазван је повећањем увоза у години која је претходила увођењу ПДВ-а (Поповић Петровић, 2012). Слабљење извоза и повећање увоза у периоду након демократских промена 2000. године, као и неопрезна и јака либерализација, веома су лоше утицали на домаћу привреду чије су бројне гране биле у великој кризи. Овакав однос увоза и извоза је сведочио о недовољној конкурентности домаће привреде јер је претио да повуче за собом многе негативне последице које су могле утицати на целокупно стање привреде.

Препреке које су тада спречавале успешнији пласман домаћих производа на светско тржиште биле су бројне, и то од недовољног знања и информисаности малих и средњих предузећа, неискуства и непознавања страног тржишта, па до слабог квалитета и високих цена домаћег производа. Велики проблем је представљао и недостатак могућности за финансирање, тешко проналажење иностраних партнера, ограниченост производних капацитета, неразвијеност маркетинг службе, неатрактивна и неадекватна амбалажа, а и непостојање стандарда квалитета који су били неопходни за пласман производа на страна

тржишта. Све наведене недостатке је поседовала конкуренција која је пласирала своје производе на наше тржиште (Васић, 2007: 21).

Удео финалних производа у укупној структури извоза исказивао је негативан тренд, те се са 19% у 2001. години, свео на 16% у 2002. години. Посматрано по производима, извоз Србије и Црне Горе се ослањао на извоз алуминијума, шећера, малина, пнеуматике, пшенице, лож уља, подних подлога, обуће, лекова и кукуруза (Поповић Аврић, 2003).

Анализа међународне трговине Србије указује да је у периоду од 2001. до 2008. године дошло до унапређења увозне структуре, док су перформансе извозне структуре варирале, прецизније извоз је квалитативно стагнирао (Грандов, 2009).

Опоравак привреде и ефекти светске економске кризе

Страни инвеститори су и 2005. године сматрали да је Србија ризична земља за инвестирање. Светски економски форум ју је рангирао на 80. место од укупно 116 земаља у погледу њене свеукупне конкурентности. У 2008. години позиција конкурентности Србије на новој ранг листи Светског економског форума поправила се за шест места. Међутим, овај раст је био краткотрајан јер је већ следеће године на истој ранг листи пала за осам места, а по извештају из 2012. године, Србија је задржала веома неповољно 95. место, од укупно 144 земаља (Ковачевић, 2012). На основу детаљних ранг листа тзв. стубова и фактора конкурентности од 2008. до 2012. године види се како је Србија рангирана (Табела 3), али се без прецизних анализа не може одговорити на питање зашто је до тога дошло, односно зашто је Србија на неким од тих листа на веома ниском нивоу.

Табела 3. Места Србије на ранг листама основних стубова конкурентности у периоду 2008–2012.

Основни захтеви	2008	2009	2010	2011	2012
1. Институције	88	97	93	98	95
2. Инфраструктура	108	110	120	121	130
3. Макроекономска стабилност	102	107	93	84	77
4. Здравство и основно образовање	86	111	109	91	115
Фактори повећања ефикасности	78	86	93	90	88
5. Високо образовање и обука	70	76	74	81	85
6. Ефикасност робног тржишта	115	112	125	132	133
7. Ефикасност тржишта рада	66	85	102	112	100
8. Развијеност финансијског тржишта	89	92	94	96	100
9. Технолошка оспособљеност	61	78	80	71	58
10. Величина тржишта	65	67	72	70	67
Фактори иновативности и софистицираности	91	94	107	118	124
11. Софистицираност пословања	100	102	125	130	132
12. Иновације	70	80	88	97	111

Извор: *World Economic Forum, The Global Competitiveness Report* – из наведених година

Истражујући технолошку оспособљеност у нашој земљи дошло се до закључка да технолошка заосталост српске индустрије представља веома озбиљну препреку даљем развоју индустријске производње и постизању високих стандарда производње и квалитета финалних производа који се данас захтевају на тржиштима развијених земаља (Михаиловић, Цвијановић и Хамовић, 2009). Поменуто се да видети и на основу спроведеног истраживања у виду анкете, која је обухватила 154 предузећа (мала, средња и велика) у читавој Србији – подаци су указали да је, на пример, у прехранбеној индустрији просечна старост машина и опреме 27,17 година. На основу ових података се може закључити да произведена роба у Србији не може да достигне високе стандарде квалитета и да буде конкурентна на међународним тржиштима (Унија послодаваца Србије, 2010).

Извоз сировинских производа и репроматеријала доминира у извозу Србије. За производњу ових производа користи се веома ниска технологија тако да је износ додате вредности мали или га и нема, те се таквим производима на међународном тржишту конкурентност може постићи једино на ценама (Весић, 2010).

Ефекти светске економске кризе одразили су се и на Србију, иако са малим временским закашњењем. Тешкоће са којима се сусрећу извозници у Србији су мањак капитала, све неповољнији услови задуживања, као и чињеница да је скоро половина извоза (45,26%) одлазила на само четири тржишта: у Босну и Херцеговину, Немачку, Црну Гору и Италију. Оваква специјализација извоза је показала слабости у периодима кризе због недостатака диверсификације тржишта на која би се пласирали производи. У првом кварталу 2009. године забележене су негативне стопе раста бруто домаћег производа и међународне трговине Србије, а пад извоза у 2009. години је износио 30,6% (Драгутиновић, 2009).

Највећи значај у извозу Србије, уколико се посматрају појединачни производи имају углавном метали, житарице и воће. Наиме, 2010. године само седам производа у извозу Србије је имало нето извоз већи од 100 милиона америчких долара. Иако наведени производи у табели 4 имају велик значај у извозу Србије, ниједан од њих нема учешће веће од 1% у светском извозу (Бјелић, 2012: 14).

Табела 4: Извоз производа по HS групама са нето извозом преко 100 милиона УСД 2010. године

Производ	Учешће у извозу Србије	Учешће Србије у светском извозу посматраног производа
Гвожђе и челик (HS 72)	10,6	0,28
Житарице (HS 10)	4,1	0,52
Јестиво воће (HS 8)	3,5	0,48
Бакар (HS 74)	5,0	0,32
Шећер (HS 17)	2,0	0,48
Алуминијум (HS 76)	4,7	0,34
Одећа (HS 61)	2,6	0,15

Извор: International Trade Center (ITC)

Опоравак привреде за коју је карактеристичан нејак реални сектор економије уследио је и почетком 2010. године (Пелевић и Ристановић, 2011). Опоравак домаће економије који је започет 2010. и 2011. године, током 2012. године је поново успорен, зато што су рецесионе тенденције поново испливале на површину, а и укупан ниво економске активности је забележио додатни пад, тако да је и бруто домаћи производ забележио негативну стопу раста, тј. смањење од 1,7% у односу на 2011. годину. Последице кризе које су биле испољене на глобалном нивоу и даље су успоравале спољнотрговинске активности Србије. Основни генератор опоравка наше економије у првим годинама после наступања кризе био је извоз, који је иако успорен у 2012. години забележио веома скроман раст од 4,2% (Андрејић, Тодоровић и Коларски, 2014). Током 2013. године извоз у Србији је повећан за 2.252 милиона евра, а укупан робни извоз је био скоро 11 милиона евра, што представља чак 26%. Током 2014. године, прецизније, у првих осам месеци извоз се повећао за само 4,9% што свакако представља последицу знатног успоравања раста извоза друмских возила, али и поплава, које су негативно утицале на пад извоза јер су негативно утицале на саму производњу, и то у области рударства, енергетике и пољопривреде (Николић, 2014). У Табели 5 је приказан биланс робне размене са иностранством од 2009. до 2013. године.

Табела 5: Биланс робне размене са иностранством у периоду 2009–2013. године.

	Вредност мил. РДС		Вредност мил. ЕУР		Вредност мил. УСД		Салдо трговинског биланса	
	извоз	увоз	извоз	увоз	извоз	Увоз	извоз минус увоз мил. УСД	извоз % увоза
2009	559851	1064271	5961	11327	8344	15807	-7462	52,7
2010	762974	1280676	7393	12423	9795	16470	-6675	59,4
2011	860084	1452140	8441	14250	11779	19862	-8081	59,3
2012	990742	1665009	8739	14717	11228	18929	-7700	59,3
2013	1244715	1749932	10997	15469	14611	20551	-5939	71,0

Извор: Статистички годишњак Републике Србије, 2014: 309.

Привредни развој сваке земље немогуће је остварити без адекватне економске политике. Ограничавајући фактори који утичу на убрзање привредног раста, као и на ниво привредног развоја, а тиме и извоза јесу незавршен процес транзиције, глобална и домаћа криза, као и нови глобални процеси у свету (Петровић-Ранђеловић и Милетић, 2015). Николић (2014) сматра да је за унапређење извоза у Србији неопходан трансфер модерне технологије који се може остварити кроз стране директне инвестиције и то у одређеним секторима као што су на пример ауто-индустрија и електрични уређаји, због релативно велике потенцијалне тражње.

Утицај страних директних инвестиција и транснационалних компанија на привреду Републике Србије

Последња деценија XX века у Републици Србији била је обележена постојањем објективних околности (међународне санкције и изолација СРЈ са изричитом забраном инвестирања) које су представљале сметњу за озбиљна улагања транснационалних компанија, односно прилив страног капитала. После укидања санкција током 1996. и 1997. године регистровано је око 2.800 уговора о страним улагањима. По врстама улагања веома мали број се односио на улагања кроз приватизацију. У том смислу издвајају се аквизиције у компанијама *McDonald's*, *Coca-Cola*, *Pepsi*, *Tetrapak*. Ради се о страним партнерима који су постали пуни власници до тада мешовитих предузећа. Уколико се посматра по облику предузећа, убедљиво су предњачила улагања у мешовита предузећа, односно уговори о заједничком улагању, који су за стране partnere били најпогоднији модел уласка на домаће, још увек нестабилно тржиште. Финансијски, највеће страно улагање посматрано појединачно реализовано је куповином 49% акција Телекома Србије од стране телекомуникационих компанија из Италије (29%) и Грчке (20%), у вредности од 738,6 милиона долара. Међутим, ова инвестиција није генерисала значајне развојне ефекте зато што приходи од приватизације нису искоришћени за инвестиционе активности, него су употребљени за покривање буџетског дефицита. Према подацима Савезног министарства за економске односе са иностранством¹ у периоду од 1992. до 2001. године (Табела 6) укупан износ страних инвестиција у СР Југославији износио је 2.078 милиона долара (Веселиновић, 2004: 31).

Табела 6. Стране инвестиције у СР Југославији у периоду 1992–2001. године.

	Г о д и н е									
	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Милиони долара	155	150	96	61	144	917	137	214	58	146

Извор: Савезно министарство за економске односе са иностранством 1992–2001. године

Отварање Републике Србије према свету довело је до већег присуства транснационалних компанија у домаћој привреди. Од великог значаја за домаћу привреду јесте капитал који ове компаније улажу с обзиром на то да је еминентан проблем недостатка инвестиционих средстава. Прилив капитала у форми страних директних инвестиција (у даљем тексту СДИ) представља најповољнији начин прилива страног капитала зато што се на тај начин не повећава задуженост земље према иностранству, а могуће је искористити и позитивне ефекте које пословање ових компанија проузрокује у земљи домаћину (Ђорђевић, 2015: 50). Наиме, пошто развој регионализације и глобализације

¹ Статистику о уласку страних директних инвестиција некада је водило Министарство за економске односе са иностранством СРЈ, а после је преузела Народна банка Србије (Веселиновић, 2004: 35).

укључује активности транснационалних компанија које реално имају највећи утицај у светској привреди, разумљива је и потреба да се користе предности ових компанија. Република Србија би требало да анализира позитивна искуства која су у вези са СДИ напредних транзиционих земаља како би максимално искористила та искуства приликом интеграције у Европску унију (Петровић и Живковић, 2014: 146). Прилив страног капитала се интензивирао након 2000. године јер су процеси транзиције и либерализације утицали на већу заинтересованост ових компанија да оснивају своје филијале у Србији путем СДИ. У периоду од 2001. године до октобра 2014. године остварен је нето прилив СДИ у износу од 18 милијарди евра (Ђорђевић, 2015: 54). Табела 6 приказује унутрашње (*inward*) и нето стране инвестиције (*Net FDI*).

Табела 6. Унутрашње (*inward*) и нето стране директне инвестиције (*Net FDI*) у УСД.

ГОДИНА	INWARD FDI ²	Net FDI ³
2000.	52.219	50.252
2001.	178.366	165.338
2002.	503.791	475.454
2003.	1.388.087	1.360.410
2004.	978.239	965.690
2005.	1.616.438	1.515.439
2006.	5.425.147	4.264.380
2007.	3.569.080	2.295.297
2008.	2.945.384	2.320.836
УКУПНО	16.665.751	13.348.146

Извор: Официјелни подаци Народне банке Србије

Тако је на пример 2002. године у СРЈ ушло 475 милиона долара страних инвестиција, од чега је у услугама завршило 22 милиона, а у производним делатностима 266 милиона. Непокретности које су продате вредне су 9 милиона долара, а процењује се да је у Србију ушло 156 милиона долара инвестиција у роби. Следеће, 2003. године СДИ су имале велики скок и то захваљујући продаји две фабрике дувана и неколицини других тендерских приватизација (Веселиновић, 2004: 31). Захваљујући продаји оператора мобилне телефоније Мобтел норвешком Теленору за 1,6 милијарди евра, у Србији је остварен највећи прилив СДИ 2006. године. Након овог рекордног износа прилива СДИ, исти опадају и то четири године заредом. Као последица овог пада наводи се макроекономско и институционално окружење, смањивање процеса приватизације, који је био главни извор прилива СДИ, и негативан утицај светске финансијске кризе (Ђорђевић, 2015: 54).

Светска економска криза је утицала на повлачење СДИ из Србије. Пошто је светска тражња у том периоду била у паду, дошло је до смањења извоза на тржишта која су такође била погођена кризом, што је утицало на то да до-

² *Inward FDI* = укупно инвестирање страних компанија у Србији.

³ *Net FDI* = *Inward FDI* + укупан прилив по основу повлачења која врше домаће компаније које су инвестирале у иностранству – укупан одлив по основу повлачења страних компанија које су инвестирале у Србију – укупна улагања домаћих компанија у иностранству.

маћа предузећа смање производњу. Смањена производња утиче и на то да се смање и производни капацитети, а тиме и број нових радних места, извоза, тражње и као крајња последица јавља се успорен привредни раст земље (Драгутиновић, 2009).

Након четворогодишњег пада уследио је опоравак који је остварен 2011. године, којем је у највећој мери допринела продаја трговинског ланца *Delta Maxi* белгијској фирми *Delhaize* за преко 900 милиона евра. Међутим, већ следеће 2012. године, смањен је нето износ прилива страног капитала у форми СДИ, а износио је 669 милиона евра. У односу на ову годину, 2013. године се нето износ СДИ дуплирао и износио је 1.229 милиона евра, а за првих десет месеци је износио 1.156 милиона евра (НБС, 2014). Важно питање које се намеће јесте одакле потиче капитал, односно из којих земаља потичу транснационалне компаније које улажу у нашу земљу путем СДИ. Одговор је да већина потиче из земаља Европске уније (Италија, Словенија, Аустрија итд.), али и из удаљених земаља попут Русије, САД, Израела итд (Ђорђевић, 2015: 56).

Србија је земља у транзицији и стога су јој неопходне СДИ које би представљале основни покретач њеног економског раста (Драгутиновић, 2009: 64). Међутим, како би се остварили позитивни ефекти транснационалних компанија неопходно је да оне буду извозно оријентисане и да производе разменљива добра јер је досадашњи прилив СДИ углавном био у неразменљива добра, а највећи обим је реализован у сектору услуга као што су телекомуникације, банкарство, осигурање и сл. (Ђорђевић, 2015: 56), што значи да је Србији још увек неопходна подршка и помоћ као екстерни фактор, али и адекватно постављена економска политика, као интерни фактор. Привреда Србије се мора реструктурисати уз помоћ СДИ, у смислу производње конкурентних савремених производа заснованих на новим технологијама (Петровић и Живковић, 2014: 146).

Развој конкурентности малих и средњих предузећа Републике Србије

Иако се и у Србији користи појам „мала и средња предузећа“, према важећем Закону о привредним друштвима званично појам „предузеће“ не постоји. Међутим, сходно одредбама Закона о рачуноводству и ревизији (члан 7) извршена је класификација привредних друштава на мала, средња и велика, и то у зависности од броја запослених, годишњег прихода и вредности имовине која је утврђена на дан састављања финансијских извештаја о пословању у претходној години. Тако су на пример, по броју запослених микропредузећа она у којој је запослених до 9, мала предузећа – запослених од 10 до 49, а средња – од 50 до 249 запослених.

Један од показатеља релевантности малих и средњих предузећа у Србији јесте да се посредством ових предузећа остварује 50% извоза Србије, што је на пример 2007. године донело 226 милијарди динара (Ожеговић и Павловић, 2012: 80).

У периоду од 2000. године па све до почетка светске финансијске кризе сектор малих и средњих предузећа (у даљем тексту МСП) био је најефикаснији сегмент српске привреде. Константно повећање учешћа у најважнијим индикаторима националне економије овим предузећима је осигурало улогу носиоца привредног раста и развоја. Од 2004. до 2008. године ова предузећа су остварила динамичан раст запослености (24,9%), док је 2008. године у овим предузећима било запослено 43,2% а у укупном извозу су учествовала са 45,5%.

Светска економска криза се негативно одразила и на пословање МСП у Србији јер су ова предузећа најосетљивија на промене у пословној околини и када се суоче са отежаном наплатом потраживања, падом тражње, и смањеном ликвидношћу долази до слабљења њиховог положаја на тржишту. Стога је Влада Републике Србије усвојила Стратегију развоја конкурентних и иновативних предузећа за период од 2008. до 2013. године у оквиру којег су садржани и дефинисани стратешки циљеви и правци развоја МСП. Стратегија је заснована на „пет стубова“, односно приоритета развоја ових предузећа:

1. подршка и промоција предузетништву у оснивању нових предузећа,
2. развој људских ресурса за конкурентан сектор МСП,
3. опорезивање и финансирање МСП,
4. развој конкурентске предности ових предузећа на извозним тржиштима и
5. развој подстицајног институционалног, правног и пословног окружења МСП.

Релевантно је нагласити да је Влада 2014. године донела Стратегију за подршку малих и средњих предузећа, предузетништва и конкурентности за период од 2015. до 2020. године која утврђује оквир, циљеве и приоритете, како би се унапредио развој МСП и предузетништва у наредном периоду.

Упркос успореној динамици развоја, МСП су и 2010. године представљала важан фактор опоравка привреде у оквиру које је генерисано око 2/3 промета и запослености и око 50% извоза, профита, увоза и инвестиција (Ерић, Бераха, Ђуричин, Кеџман и Јакишић, 2012).

Пословање ових предузећа и даље у нашој земљи остварује континуирани раст и стога се она сматрају једним од важних покретача економског развоја и раста. У прилог томе могу се навести и подаци који то потврђују – на пример, у 2012. години сектор МСП је са 49,8% учествовао у укупном извозу и са 45,3% у општој запослености.

Временом се и број МСП повећавао тако да је у Србији 2008. године пословало 303.449 МСП (Лакета и Лакета, 2013), а 2009. године укупно их је било 314.827, што је представљало 99,8% од укупног броја привредних субјеката и у 2008. и у 2009. години (Бошковић и Костадиновић, 2011), а 2012. године укупно их је било 317.162, што је такође чинило 99,8% од укупног броја предузећа у Србији. Међутим, 2014. године је статистички уочена тенденција успоравања оснивања нових МСП као и недовољно побољшање структуре овог сектора (Митровић и Митровић, 2014). Наиме, како би МСП опстала и развијала се у све већој конкуренцији, и раније је наглашено да постаје неопходно да формирају кластере. До 2014. године у Србији је основано преко 50 кластера, али је њихов значај за сада мали, што потврђује и чињеница да је

према ранг листи конкурентности Светског економског форума Србија по нивоу развоја кластера заузела 129. место (Митровић и Митровић, 2014). Као основни разлог за ову ситуацију Станисављевић (2014) наводи недостатак институционалних оквира за развој кластера, као што су Закон о кластерима и Националне стратегије за развој кластера.

Закључак

Мала и средња предузећа Републике Србије су још увек недовољно развијена са релативно ниским степеном извозне оријентисаности. Развој привреде Републике Србије би требало да буде извозно оријентисан, а томе свакако могу допринети транснационалне компаније које представљају најмоћније учеснике у светској привреди, примењујући савремену технологију уз помоћ које креирају производе високог квалитета и сложених технолошких карактеристика.

Из наведеног може се закључити да будућа позиција Републике Србије зависи од прилива СДИ, од повећања извоза и унапређења међународне конкурентности српских предузећа. Република Србија под окриљем дугорочног уговорног преференцијалног приступа тржишту ЕУ и стварања зоне слободне трговине може да има многоструке користи које се огледају у повећању прилива страних директних инвестиција, стабилним институцијама и реформским решењима, специјализацији српске привреде и подстицању конкурентности и продуктивности извозног сектора, расту укупне спољнотрговинске размене са високом стопом раста извоза, и самим тим и расту запослености.

У савременој економији превлађује став да опстанак и развој привреде једне мале државе потпуно зависи од њене повезаности са светским тржиштем и тенденција у међународном економском окружењу, а у нашем конкретном случају, неопходне повезаности са чланицама евро зоне који су главни партнери Србије. Спољна трговина је за Републику Србију најзначајнија привредна активност и важан фактор развоја конкурентности ради унапређења извозних перформанси привреде, као и пут ка већој интеграцији у економију Европске уније.

Литература:

1. Andrejić, Marko D., Todorović, Vladimir M., Kolarski, Ilija D. (2014): Uticaj svetske ekonomske krize na privredu Republike Srbije. *Vojno delo*, 66 (3), 97–109
2. Batizić, Jasna (1995a): Sve u rukama kneza: počeci spoljne trgovine u Srbiji. *Ekonomski signali*, 2 (10), 59–61
3. Batizić, Jasna (1995b): Bez deficita u razmeni: počeci spoljne trgovine u Srbiji. *Ekonomski signali*, 2 (11), 53–56
4. Batizić, Jasna (1995c): Od carinskog do pravog rata: počeci spoljne trgovine u Srbiji. *Ekonomski signali*, 2 (16), 59–63
5. Bošković, Gorica (2011): Nužnost izвозno orijentisane strategije reindustrijalizacije Srbije. *Ekonomске теме*, 49 (2), 235–249

6. Bjelić, Predrag (2012): Položaj Srbije u svetskoj trgovini. P. Bjelić, D. Dimitrijević (ur.), *Položaj Srbije u savremenim međunarodnim ekonomskim odnosima: tematski zbornik radova* (str. 9-25). Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu
7. Bubnjević, Dalibor (2009): Efekti stranih direktnih investicija po zemlju domaćina. *Škola biznisa*, 9 (4), 70–79
8. Vasić, Dušan N. (2010): Ekonomska sredstva za prevenciju međunarodnih kriza. *Singidunum revija*, 6 (2), 41–57
9. Vasić, Jelena (2007): Strategija i perspektive unapređenja izvoza privrede Srbije u narednim godinama. *Poslovna politika*, 36 (1), 20–24
10. Veselinović, Petar (2004): Uticaj stranih direktnih investicija na razvoj nacionalne ekonomije. *Ekonomski horizonti*, 6 (1–2), 29–43
11. Gligorijević, Živorad, Ilić, Milan, Bošković, Gorica (2008): *Industrijski menadžment*. Niš, Ekonomski fakultet
12. Grandov, Zorka (2009): *Međunarodna ekonomija i globalizacija*. Beograd, Beogradsko trgovačko društvo
13. Dragutinović, Stefan (2009) *Svetska ekonomska kriza i posledice po privredu Srbije: studije i istraživanje br. 11/2009*. Beograd: Institut Fakulteta za ekonomiju, finansije i administraciju
14. Đorđević, Aleksandra (2015): Transnacionalne kompanije i efekti njihovog poslovanja na privredu Srbije. *Bankarstvo*, 44(1), 48–77
15. Erić, Dejan D., Beraha, Isidora, A., Đurićin, Sonja O., Kecman, Nataša Đ., Jakišić, Božana B. (2012): *Finansiranje malih i srednjih preduzeća u Srbiji*. Beograd, Institut ekonomskih nauka i Privredna komora Srbije
16. *Zakon o računovodstvu i reviziji*. Službeni glasnik RS br. 46/06, 111/09 i 99/2011 – dr. zakon, i 62/2013- dr. Zakon
17. International Trade Centre (ITC): <http://www.intracen.org/>
18. Kovačević, Mladen (2012): Uzroci dramatičnog pada i vrlo niskog nivoa konkurentnosti Srbije i njene privrede. u: P. Bjelić, D. Dimitrijević (ur.), *Položaj Srbije u savremenim međunarodnim ekonomskim odnosima: tematski zbornik radova* (str. 26-51). Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu
19. Laketa, Marko, Laketa, Luka (2013): Klasteri kao model povezivanja malih i srednjih preduzeća u funkciji oživljavanja privrede Srbije. *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije*, 3(2), 200–215
20. Milić, Jelena (2009): Evropska unija i Srbija. U: J. Milić (ur.). *Evropski standardi u Srbiji: zbornik radova* (str. 18–24). Beograd, Fond Centar za demokratiju
21. Mitrović, Vladimir, Mitrović, Ivana (2014): Unapređenje konkurentnosti malih i srednjih preduzeća i preduzetnika kroz klasterско povezivanje. *Ekonomski signali: poslovni magazin*, 9(2), 149–167
22. Nikolić, Goran (2014): Strukturno unapređenje domaćeg robnog izvoza 2000–2014. *Finansije*, 69 (1–6), 11–23
23. Ožegović, Lazar, Pavlović, Novica (2012): Menadžment malih i srednjih preduzeća nosilac razvoja privrede. *Škola biznisa*, 12 (1), 74–84
24. Popović Petrović, Ivana (2012): Položaj Srbije u međunarodnoj trgovini poljoprivrednim proizvodima. U: P. Bjelić i D. Dimitrijević (ur.), *Položaj Srbije u savremenim međunarodnim ekonomskim odnosima: tematski zbornik radova* (str. 77–103). Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu
25. Pelević, Branislav M., Ristanović, Vladimir M. (2011): (Neo)protekcionizam i svetska ekonomska kriza. *Srpska politička misao*, 18 (4), 253–254
26. Petrović-Randelović, Marija, Miletić, Dalibor (2015): Izazovi i iskušenja ekonomske politike u uslovima novih globalnih procesa U: V. Leković (ur.), *Institucionalne promene*

- kao determinanta privrednog razvoja Srbije* (str. 229–246). Kragujevac, Ekonomski fakultet
27. Petrović, Pero, Živković, Aleksandar (2014): Uloga transnacionalnih kompanija u procesu integracije. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*, 50 (31), 135–147
 28. Popović Avrić, Snežana (2003): Pozitivan uticaj stranih ulaganja na izvoz. *Ekonomski anali*, 47 (tematski br.), 33–34
 29. *Program za razvoj poslovnih inkubatora i klastera u Republici Srbiji: 2007–2010.* (2006). Ministarstvo privrede
 30. Unković, Milorad (2002): Izvozni kapacitet Jugoslovenske privrede. *Ekonomski anali*, 46 (tematski br.), 28–41
 31. Unija poslodavaca Srbije (2010). *Uslovi i opterećenja poslovanja i kolektivnog pregovaranja*. Beograd.: Dostupno na: <http://www.poslodavci.org.rs/aktivnosti/clanci/uslovi-i-opterecenja-poslovanja-i-kolektivnog-pregovaranja-2010?id=79>
 32. Stanisavljević, Nevena (2014): Klasterske organizacije u Evropi i Srbiji: dobra praksa u funkciji ostvarivanja doprinosa unapređenju nacionalne konkurentnosti. *Ekonomika*, 60 (2), 189–198
 33. Statistički godišnjak Republike Srbije (2014): <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=82>,
 34. *Strategija razvoja konkurentnih i inovativnih preduzeća za period od 2008. do 2013.* Službeni glasnik RS, br. 55/05, 71/05 – ispravka, 101/07 i 65/08
 35. *Strategija za podršku malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti za period od 2015. do 2020. godine.* Službeni glasnik RS, br. 55/05, 71/05 – ispravka, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12 – US, 72/12, 7/14 – US i 44/14

THE SIGNIFICANCE OF REPUBLIC OF SERBIA EXPORT PERFORMANCE AND ECONOMIC COMPETITIVENESS IMPROVEMENT

Summary: The way of conducting business by national companies in today's international market was burdened by objective and subjective obstacles that have their roots from the late 19th century. This paper presents a historical overview of international business in the Republic of Serbia, which is of particular importance, as through the historical prism the development the national economy, as well as the export performance of the Republic of Serbia and the factors that have contributed to the current state of its economy shall be viewed. Given the fact that foreign direct investments as well as transnational corporations have a major impact on all development countries, special emphasis is placed on the participation of these companies in the economy of our country. The role of small and medium-sized enterprises and their competitiveness in the national economy are further analyzed. The conclusion of the paper confirms the view that the survival and development of the economy of a small country is entirely dependent on its links with the world market and trends in the international economic environment. Besides the lack of foreign direct investment which significantly influence the competitiveness of the national economy, the limiting factor of growth of export performance of the Serbian economy is still a lack of export competitiveness of small and medium enterprises.

Key words: export performance, competitiveness, foreign direct investments, transnational companies, small and medium enterprises, Republic of Serbia

VII

ДРУШТВО И КУЛТУРА

ГОРДАНА ЂЕРИЋ*

Институт за европске студије
Београд

УДК 165.6/.8:316.776

Оригиналан научни рад

Примљен: 10.09.2015

Одобрен: 12.10.2015

ШТА НЕ КРИТИКУЈЕ КРИТИЧКА АНАЛИЗА ДИСКУРСА?*

Сажетак: Полази се од претпоставке да је анализа дискурса дифузан приступ који безмало има онолико видова испољавања колико има истраживача који користе овај приступ/парадигму. Уводни део посвећен је представљању традиционалне епистемологије, језичком, културном и интердисциплинарном обрту у теорији који су довели до критичке анализе дискурса и студија дискурса. Након осврта на доминантне ауторе, приступе и домене ових студија, ауторка подсећа на инструктивне и заборављене истраживачке поступке лингвисте Дубравка Шкиљана (1949-2007). Реч је о аутору који се темељно бавио разградњом и одгонетањем (не)скривених идеолошких значења у јавној и свакодневној комуникацији, то јест критичком анализом дискурса, много пре него што је овај приступ постао популарно прибежиште теоретичара комуникације, социолога и филозофа. Шкиљаново становиште о манипулацији у научном језику, приступ језику као последици правила произашлих из друштвене моћи, те аналитички поступци које предузима како би илустровао стратегије њеног успостављања или одржања, представљају неистражену археологију анализе дискурса. Истовремено, теоријски приступ овог аутора научном дискурсу може се посматрати као креативан начин за самоанализу и преиспитивање језика савремене теорије и посебно студија дискурса.

Кључне речи: критичка анализа дискурса, студије дискурса, диспозитив, Дубравко Шкиљан, самоанализа.

Предисторија критичке анализе дискурса

Свака жива покуда може постати похвала, свака жива истина неизбежно мора за многе друге звучати као лаж.

Михаил Бахтин, 1980 (1929): 26

* gordanadjeric9@gmail.com

** Текст је настао у оквиру пројекта бр. 179014, који финансира Министарство науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије.

Истовремено стара и нова дисциплина, како примећује Теун ван Дијк (1985) критичка анализа дискурса има далеко дужу традицију од свог имена; посматрано са данашњег становишта, многи истраживачки трендови водили су ка њој. Од приступа који је замишљен као допуна традиционалним дисциплинама, критичка анализа дискурса и студије дискурса постале су с временом један од утицајнијих интердисциплинарних приступа; независно од дисциплинарног залеђа (лингвистичког, филозофског, социјално-психолошког, књижевно-теоријског) њега је омогућио *лингвистички преокрет*, када је традиционално усмерење на изучавање егзистенције средином прошлог века замењено изучавањем перцепције и репрезентације. Корене овим студијама наћи ћемо и раније, код истраживача и школа попут руских формалиста с почетка двадесетог века, у Проповом изучавању бајки или Бахтиновој *филозофији језика* и запажању о *социологичности исказа*, то јест његовој утицајној тези да су језик и реч најосетљивији показатељ промена у друштву. „Реч је у стању да фиксира прелазне, најтананије и најефемерније фазе социјалних промена“, писао је Бахтин почетком прошлог века, да бисмо се касније уверили да свака друштвена промена иде преко увођења и одомаћивања нових речи у језику; рефлексije су узајамне, језик мења друштво тако што ствара ‘чињенице’ од којих оно живи и обратно. Осим упућивања на важност речи, у смислу да је реч делотворна и сазнајна, Бахтинова је заслуга наглашавање важности *контекста* за изучавање друштвене психологије, који осим тема које су у овом или оном моменту важне, подразумева и анализу *форми типова друштвене комуникације* у којој се дате теме реализују (Бахтин 1980: 20-21). Подстицаји појединим правцима анализе дискурса идентификовани су Школи анала (*Анали економије и социјалне историје*) и Прашкој школи (чешки структуралисти), у анализи текста и генеративној граматичи Ноама Чомског, у француском структурализму и постструктурализму. Теза Ролана Барта да текст има много више значења него што то његов аутор жели, за критичку анализу дискурса има скоро исту важност као и Фукоова концептуализација *поретка дискурса* (Фуко 1969) и *режима истине* (Фуко 1971); оба аутора су на истом трагу – истина је релативна и, према овом последњем, дубоко зависна од односа снага заинтересованих за њену интерпретацију.

Филозофско наслеђе Мишела Фукоа, који слови за једног од *очева савремене анализе дискурса* (Wodak) значајно је у овој школи мишљења и због увођења појма *диспозитива*, његовог стратешког термина помоћу којег означава збир језичких и нејезичких поступака којима се смишљено (рационално) манипулишу односи снага и питања истине. Под диспозитивом се у Фукоовом појмовном спектру подразумевају различите релације, мада је углавном реч о *механизму*, *апарату* или *мрежи* као скупу стратегија и односа снага који условљавају одређене типове сазнања и који треба да постигну непосредан ефект. Овим појмом именује се оно у чему се и посредством чега се остварује делатност владања, при чему је широко схваћено *знање* кључни чинилац организовања надсистема владања којим се дефинишу односи моћи. “Диспозитив је увек уписан у игру моћи и истовремено увек повезан са границама сазнања које из ње потичу и које је у истој мери условљавају” (нав. према Агабмен

2012: 60-61). За илустрацију наведених саодноса могу се узети такозвани хегемонијски дискурси (“владавина над људима, менталитетом”), као пример стратешки конструисаног знања; оно је омогућено умрежавањем хетерогених елемената *апарата*, од филозофских теорија, културних производа или филантропских предлога до институција, регулативних, техничких и војних закона. Говорећи о диспозитиву говоримо о отворено или скривено организованом *механизму* за умрежавање знања који омогућује, а онда и појачава спровођење моћи. Реч је о систему који легитимише знање као знање уколико оно служи репродукцији моћи или, прецизније, систему *институција, процеса потчињавања и правила у којима се конкретизују односи моћи*.

Осим сагледавања кључног односа *знања и моћи*, практични значај Фукоових студија јесте у томе што су оне приближиле и повезале различите дисциплинарне домene, а неке потпуно трансформисле учинивши их интердисциплинарним. Зато је за критичку анализу дискурса од *лингвистичког и културног преокрета*, још важнији *интердисциплинарни преокрет* у односу на пређашњу владавину традиционално омеђених дисциплина. Фукоов утицај драгоцен је и за Саидов (Edward W. Said) концепт критике *производње знања*, настао на тематизовању и анализи дискурса у оквирима теорије књижевности, који ће од седамдесетих година прошлог века инспирисати промене у низу традиционалних дисциплина, условивши настанак бројних пост-дисциплина (Kennedy 2000). Талас који је препознатљив по брисању разлика међу традиционалним дисциплинама и њиховом ‘увезивању’ један је од изразитијих примера еклектичности и релативизма у историји конструисања знања; ипак, ни један од наведених приступа, аутора или школа још увек не представља критичку анализу дискурса, све оне су њена археологија или извориште.

Време критичке анализе дискурса

Упркос разгранатом дисциплинарном залеђу у коме можемо грубо идентификовати неколико теоријских праваца који су довели до ње, када размишљамо о критичкој анализи дискурса немамо ни једну од ових школа или аутора у виду. Говорећи о њој и студијама дискурса као заједничком називу за различите стилове анализе говоримо о интердисциплинарним истраживањима и приступима у последњих неколико деценија, о времену када се ове студије шире на различите (пост)дисциплине и када се ствара мрежа знања и односа у којој су се издвојили истраживачи попут Теуна А. ван Дијка (Teun Adrianus van Dijk), Нормана Ферклафа (Norman Fairclough), Рут Водак (Ruth Wodak), Пола Чилтона (Paul Chilton). То је историја нешто дужа од четврт века, у чијем се оквиру ова парадигма/школа постепено институционализује и постаје етаблирана кроз студије, семинаре, курсеве и посебно академске часописе који у свом имену имају појам *discourse* (*Discourse and Society, Critical Discourse Studies, Discourse and Communication*). Од тог доба студије дискурса су се мењале и остале исте: заснивају се на интерпретизму и социјалном конструктивизму, с наглашеним одбијањем да свет и његове феномене посматрају на непосредан

начин. Еклектичне су и отворене за нове приступе и предмете проучавања, узимајући, по потреби, од ове или оне дисциплине.

Захваљујући својој отворености с временом су се студије дискурса развиле у најразнороднији од свих приступа чији се опсег непрестано шири; сада већ имамо социо-когнитивни приступ, дискурсно-историјски приступ, корпусно-лингвистички приступ, дијалектично-релациони приступ, анализу друштвених актера и анализу диспозитива, да наведемо најважније које издваја Рут Водак (2009), мада верујемо да би детаљнијим пропитивањем идентификовали и друге видове анализе које стоје на пола пута између наведених или су комбинација неколико различитих. Чак и у односу према појму *дискурс* постоје разлике, иако се овај појам најчешће разумева као језик у контексту или скуп исказа и пракси који конститушу стварност својих носилаца и уређују социјалне релације међу њима. Основна питања дискурса – зашто нам се и како нам се ствари показују на одређени начин, као да такве јесу – упућују да његова анализа тежи одгонетању језичких (мисаоних, социјалних...) разлога због којих нам је друштвени свет постао 'нормалан', 'природан' или саморазумљив; осим тога, анализа елемената друштвеног контекста у коме се дато значење ствара ближе ће нам рећи како и зашто видимо оно што смо 'научили' да видимо. У свему овоме релационо разумевање језика има кључну улогу, па осим начина на који се друштвени свет одражава у језику, анализа дискурса има за циљ утврђивање *ефеката 'нормалности' света друштва и борбе за његову промену* (Нојман 2009: 12-13).

Независно од претходних дисциплинарних утицаја, популарно прибежиште различито усмерених истраживача за последње две-три деценије постало је мање-више клишетирано према предметима испитивања; усмерено је углавном на анализу конструисања различитости и одређења границе између "Нас" и "Других", испитивање пристрасности рада медија и њиховог начина стварања слика догађаја (Ђерић, ур. 2008), на праксе дискриминације и 'архаичне матрице', затим на (нео)колонијалне стратегије или критику одређених политика и појава попут расизма, национализма, сексизма, мачизма, патријархата, класне неједнакости. У аналитичким процесима које предузимамо посматрамо систематско додељивање значења одређеним појавама или их декодирамо; понекад разграђујемо категорије простора, средишта и периферије, понекад им приступамо дословно. Деконструкцију рутине коришћења деикси малих речи (овде/тамо, ми/они, нас/ њих...) почињемо од места где се налазимо, усмеравајући се на *пр(а)во лице множине* (Ђерић 2005), изналазећи његов смисао, преовлађујуће употребе и опсег значења, критикујући га или саопштавајући 'истине' у његово име, било да смо "аналитичари дискурса", "феминсткиње", "постмодерни грађански либерали" или "еврофили"; заузимање (или подразумевање) плуралног становиша као сопственог углавном нам измиче и остаје аналитички невидљиво. Поједини критичари критичке анализе дискурса овај приступ виде као згодан метод за клеветање сопствене средине, као полигон за идеолошку интерпретацију неке појаве или креирање догађаја (чак и историје одређеног периода) или као критику логике појединих *-изама* и теоријско заговарање неке друге визије света, 'без граница' и другачијег од светова у којима живимо.

Попут других школа (парадигми/приступа) и ова формулише појмове којих у говору свакодневице нема, додељује нова значења постојећим појмовима, бави се семантичким опсегом и променама значења. У критичкој анализи дискурса негујемо привилеговане појмове, попут топоа, дискурских пракси, поља моћи, демистификације идеологија, конструката, наратија, перформатива, чинова, исказа – једну врсту расплинутаг а ипак ексклузивистичког вокабулара који нашим налазима треба да обезбеди исти такав статус. Овим језиком, нестручњацима углавном неразумљивим, ми обезбеђујемо своју научност, па и издвојеност и надређеност у односу на оне који такав вокабулар не разумеју. Користимо се семантиком и прагматиком, откривањем перформативности и смисла исказа у одређеном дискурсу, питамо се о успостављању подразумевајућег значења преко “поља моћи”, конструишући средства за успостављање нове истине о објектима проучавања, свеједно да ли су у питању неки догађаји, заједничка искуства, или политике држава, медија и идентитета; борба око статуса, значења, ресурса скоро је редовно питање анализе у којој се час крећемо између делова текста и његове целине, час између текста и контекста (Wodak and Meyer 2009). Језиком који своју објективност углавном не преиспитује, анализујемо језичке праксе које систематски стварају објекте о којима говоре, како би то рекао Фуко, окрећемо се дискурсима који наводно руше евидентност материјалности или чине насиље над њом. Кроз своје радове обраћамо се углавном феноменима који немају могућност да одговоре; следимо логику утврђивања свог градива (или интереса) сталним кружењем фраза, појмова, дисциплинарних ауторитета. Стварамо *мрежу* или *механизам* у коме разговарамо сами са собом и себи сличнима. Држимо се задате форме свесни ризика од искорака, можда и зато што у себи знамо да су ‘научне истине’ које производимо неретко на стакленим ногама, али да само у овом механизму или мрежи оне постоје.

У свим својим варијететима ова престижна школа или парадигма инсистира на мултидисциплинарности и мулти-методолошким приступима, еклектици, интердисциплинарности (Wodak 2008), затим на конструисању шема, фигура, скица истраживања (као што је “circular process”), исцрпљује се у поделама, набрајањима, скраћеницама. Она нам открива правилности, скривене мотивације и стратегије дискурса, “чита” друштвене процесе као текстове, изналази монументе,¹ утврђује преображајна својства исказа, баца ‘методолошки ново светло’ на свет друштвене репрезентације и институционализацију одређених дискурса. Предмети критичке анализе дискурса углавном су наративи моћи (доминације и дискриминације), идеологија, контроле, идентитета, успостављања и рушења граница, реторика национализма, расизма, антисеминтизма и, уопште, дискурси разликовања и искључивања. Већ и површни поглед на литературу студија рађених неким од поступака критичке анализе дискурса показује теоријску усмереност на неколико односа, аутора, критику типизованих појава, склоност ка неразумљивом језику и промоцији својих ментора, пријатеља, подупирање „дисциплинарним гуруима“. Критичка анали-

¹ Појам монументи односи се на главне упоришне тачке одређеног дискурса; то су носећи или пионирски текстови који се у репрезентацији одређеног дискурса стално понављају.

за усмерена је углавном на феномене и идеје које нам се не допадају у својој средини или другде, на разоткривање дискриминаторских пракси и манипулације, ретко на сопствени рад, осим у афирмативном смислу у виду бројних аутоцитата. Најеклектичнији од свих приступа пита се о начину на који се речи претварају у чињенице, показује како перформативи т(р)ајно владају нашим мишљењем, обликују га и усмеравају у жељеном правцу. У студијама дискурса различите идеологије и интереси добијају свој глас, једна моћ преиспитује се на рачун неке друге, па ће борбе између супарничких репрезентација догађаја, појава или (одређене) стварности најбоље показати разлике манипулативне снаге дискурса и чињеницу да постоје несамерљиве разлике у способности овладавања дискурским стратегијама којима се постижу жељени ефекти. Слично је и са поступком институционализације (владајућег) дискурса кроз законодавно формализовање одређених исказа и пракси, које увек значи маргинализацију или елиминацију свих осталих могућности.

Ипак, упадљиво недостаје једно питање, колико и покушај одговора: како то да се упркос тако развијеним аналитичким стратегијама за раскринкавање моћи (доминације, дискриминације и уопште манипулативности политичког дискурса) у последњих четврт века неједнакости не смањују него вишеструко повећавају, да су владајући системи и моћници још моћнији, да насиље над слабима и Другима није умањено, да узајамно неповерење и дистанце (етничке, конфесионалне, класне...) нису превазиђене него продубљене? Исто је са идеологијама на које је такође усмерена критичка анализа дискурса, све су оне – било да је реч о национализму, феминизму, (нео)либерализму или глобализму – данас снажније. Или, зашто се и након хиљада прилога о уништењу бивше Југославије (који су неретко настајали на поступцима анализе дискурса) нисмо удаљили од почетних, прилично фантастичних претпоставки, према којима је њено разарање узроковано садржајем незавршеног документа неколицине српских академика, него се и у најновијим дисертацијама и студијама о овој тематици понављају исте претпоставке о том документу који је, и тада и данас, мало ко прочитао, а који су скоро сви аналитичари наводили као узрок (или повод) уништења те земље? Ако након неколико деценија преданог истраживања не напредујемо ни у једном од ових питања, морали бисмо да се запитамо о карактеру и учинцима свог посла, коначно, његовој сврси у општем поретку ствари. У случају да као теоретичари дискурса не учествујемо свесно у општем манипулисању односима снага, то јест да сопствени ангажман не одређујемо као, ма како занемарљив, али активан чинилац диспозитива – организованог механизма или *апарата* који омогућује и појачава спровођење моћи – онда нам остаје да се запитамо о начину признања свог неуспеха и образлагања професионалне неискрености у контексту мреже инструменталног деловања.

У замаху критичке анализе дискурса деведесетих година прошлог века сразмерно су јаке сумње и гласови који упућују на осетљиво питање објективности, па и моралности самих аналитичара дискурса, будући да учествовање у научном дискурсу носи са собом највећу могућу одговорност. Циља се на неписану могућност науке и њену моћ да пресуди шта ће бити 'истине', да одре-

ди њихова значења и опсег употребе: ко ће их и где предавати, учити (de Beaugrande 1996: 35-62). Будући да истраживачи имају 'моћ репрезентације' из ове њихове позиције проистиче и одговорност да размотре могући утицај својих налаза, у смислу процене да ли ће живот људи након њихове примене бити сигурнији или ризичнији, хуманији или мање хуман. Де Богранд сматра да је та одговорност још већа уколико је предмет анализе сам дискурс, па ако као теоретичари дискурса одричемо или занемарујемо сопствена огрешења и одговорност за написано и последице, нисмо само цинични и лењи, сматра аутор, већ заобилазимо најважније питање свог домена. Жели се рећи да наше анализе нису неутралне, да и оне конструишу или представљају извесна веровања, успостављају 'одређени ред', како оним што прећуткујемо и изостављамо у анализи, тако и оним на шта стављамо акценат.

И поред својих мањкавости, или захваљујући њима, дискурс науке (па и критичка анализа дискурса) још увек има супериорну способност да 'креира истине', прилагођава значења или, што је најчешћи случај, да не говори о ономе о чему не жели да говори, а да при том задржава своју привилеговану позицију у погледу објективности; управо је научни дискурс, углавном због ауторитета науке, у стању да сваки други дискурс преокрене у своју или нечију другу корист без значајнијих последица по свој привилеговани положај. Како се у ненарушеном статусу читава т(р)ајна моћ науке, овакво поверење истовремено повећава и усложњава одговорност научника; додамо ли томе потиснуто питање аутономности и/или објективности у друштвеним и хуманистичким наукама, констатација да оне нису независне од политике није довољна за изговор иједног истраживача, у смислу да било коме од нас може да служи као оправдање и извињење.

На сличне закључке наводе истраживања Мајкла Билига из истог периода (середина деведесетих прошлог века) у којима пише о *празнинама у теоријском дискурсу, интелектуалним навикама и аналитичким текстовима* којима се *навија и маше на исти начин као и заставама* (Билиг 2009: 282). Питајући се о односу између субјективности аналитичара и предмета њихове анализе овај аутор констатује да аналитичари неретко потпадају под утицај онога што би требало да проучавају. Може се испоставити да смо од поступка који је требало да разоткрива моћ идеологије дошли у опасност од несвесног или свесног идеолошког усмеравања путем дискурсне анализе, и да су саморефлексива у погледу уплетености у манипулативне процесе и лично преиспитивање најтежи задатак и неопходни зачин који аналитичким дискурсима недостаје. Овај аутор такође истиче да *амнезија теоретичара није идеолошки неутрална* (Билиг 2009: 29) посебно у случајевима када наше анализе репродукују ставове и служе институцијама које имају огромно наоружање. Отуда се питање из наслова текста – *шта не критикује критичка анализа дискурса?* – односи на онај важни домен моћи који углавном остаје изван преиспитивања, онај чији смо креатори или протагонисти управо ми, аналитичари дискурса. И заиста, ретко постављамо питање у којој су мери наше студије и наши академски увиди заправо 'насиље над стварима', јер се некако испоставља да су пристрасност и манипулација увек негде другде, никада у нашем академском дворишту. При-

лози из осамдесетих година Дубравка Шкиљана изузетак су од овог неписаног правила; они нас својим носећим порукама и личним примером упућују да бисмо приликом анализе манипулативности језика морали да кренемо од сопствених текстова.

Самоанализа и археолошко-футуролошки приступ Дубравка Шкиљана

У контексту односа између теоријског залеђа и савремених интердисциплинарних и фрагментарних пракси критичке анализе дискурса текстови лингвисте Дубравка Шкиљана² из осамдесетих година прошлог века и посебно књига *Лингвистика свакодневице* (1989) стоје на пола пута. Настала непосредно пре великог замаху студија дискурса, Шкиљанова *Лингвистика свакодневице*, иако вишеструко инспиративна за анализу манипулативне моћи језика, остала је у овим студијама незапажена. Да није било тако могуће је да би ове студије ишле у нешто другачијем смеру, бар у оном делу који се тиче тесне и опасне везе између политике и науке, и посебно аутора и науке. Из сложености и осетљивости ових односа сежу разлози њеног поновног актуализовања. Потреба савременог представљања заборављене књиге Дубравка Шкиљана, који наступа са становишта *критичке лингвистике*,³ лежи у приступу овог аутора *научном дискурсу*, који *обликује говор о истини* и истинитом (Фуко), чак и у случају да се сложимо да истина није само једна. Ова потреба појачана је чињеницом да Шкиљан за предмет свог изучавања узима манипулативну моћ језика у свим његовим употребама и посебно у научном дискурсу који је, будући да обликује говор о истини, сразмерно ретко предмет усмереног аналитичког преиспитивања.

И као лаици и као теоретичари дискурса склони смо да верујемо како се манипулисање језиком одвија у подручју политике (идеологије, теологије...), због чега је добар део напора научника усмерен на покушаје демистификовања политичког језика. Шкиљан то не спори, подвлачећи да је *немогући задатак* демистификације политичког дискурса утолико мучнији што нас више од било кога обмањују они који се издају за демистификаторе политичког дискурса – теоретичари који *обмањују и приликом дефинисања демистификације*. Овај кључни став, према коме аналитичари политичког језика *чине све да би нас обманули* аутор преузима од Ежена Јонеска (Eugène Ionesco), илуструјући га

² Дубравко Шкиљан (1949–2007) био је професор опште лингвистике и класичне филологије на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу и професор семиологије, лингвистике говора и теорије друштвене комуникације на ISH Факултета за постдипломске хуманистичке студије у Љубљани. За три деценије професионалног рада публиковао је преко 220 библиографских јединица, од чега 37 књига. Области његовог истраживања биле су семиологија, примењена и критичка лингвистика, теорија друштвене комуникације и историја лингвистике, а посебну пажњу поклањао је лингвистици говора, доказујући да се добар део промишљања језика, од антике до структурализма, може сместити у ово поље истраживања.

³ Развој критичке анализе дискурса обележиле су унутардисциплинарне расправе о прикладности овог назива у односу на раније преовлађујући назив критичка лингвистика.

примерима сопственог научног дискурса из књиге *Говор реалности и реалност језика* (1978). Шкиљан дакле не поставља питања другима и не критикује остале колеге или институције због манипулативности – стратегије научног манипулисања разоткрива и илуструје искључиво на материјалу својих ранијих текстова. Полазиште овог на сопствене манипулативне стратегије усмереног поступка лежи у претпоставци да не постоји нико ко би боље од самог аутора знао како се ‘глуми научност’ и каквим се ‘триковима’ и ‘пречицама’ служи како би свом тексту обезбедио привид објективности и научне утемељености. Из њега проистиче и основна порука аутора коју он даје једино личним примером, без експлицитног навођења: морали бисмо у овом случају, више него другде, дословно да следимо упутство о ‘поспремању сопственог дворишта’, то јест да непристрасно, ослобођени сујете, повремено преиспитујемо своје анализе и налазе.⁴

Очекивано би било да с протоком времена аутори увиђају мањкавости и пропусти у својим ранијим анализама, да су у стању да идентификују заблуде које су их навеле на погрешне закључке или огрешења о фактографију и да се, самокритично, враћају на старе текстове. Из различитих, најчешће личних разлога, то се по правилу не дешава; суочавање са сопственим грешкама, намерном или ненамерном манипулацијом, напосто није уобичајен аналитички поступак, иако је теоретичарима дискурса више него било коме другом познато да је и свест истраживача “само станар који се населио у социјалној згради идеолошких знакова” (Бахтин 1980:14). Да ли је разлог нетематизовања карактера сопствене уплетености у манипулацију и креирање научних истина питање циничности и лењости, како мисли де Богард, или неискрености и самољубља које се брани таквом испитивању – можемо расправљати, мада се чини да је један од разлога могућа дестабилизација ауторитета науке (која сваком истраживачу служи као моћан кишобран) и, последично, опасност урушавања личног, преко науке, стеченог ауторитета аутора. Испоставља се, а томе нас подучава Шкиљанов поступак, сасвим супротно: да је критичка анализа сопствених текстова, осим што је најуверљивији показатељ начина на који се формалним поступцима глумљења научности жртвују објективност и разложност (то јест манипулише јавношћу), један од начина да се поврати изгубљени кредибилитет интелектуалног рада и самог интелектуалца.

Како је и научни дискурс *јавни дискурс*, и како се попут политичара и аналитичар обраћа колективном саговорнику, очекивано је да је и у овом домену језика присутна манипулација; једино се чини да је аналитичко манипу-

⁴ Осим што су наведене књиге Пр(а)во лице множине (Ђерић 2005) и Интима јавности (Ђерић, ур. 2008) илустративне за различите поступке и домене анализе дискурса, обе су захвални извори за истраживање свесне или несвесне манипулативности аналитичког језика. У првој је манипулативност углавном била условљена потребом аутора да се легитимише као научни истраживач, а друга је, будући циљано рађена (критичком) анализом дискурса медија, згодан извор за показивање празнина у теоријском дискурсу, амнезије аналитичара и уподобљавања аналитичких налаза доминантном ставу Запада о уништењу бивше Југославије. На пример, из анализе писања медија о хрватској акцији Олуја (1995) изопштени су (на захтев шефа пројекта) новински написи о учешћу НАТО пакта и САД у организацији ове акције, мада заинтересовани истраживач у овом зборнику може наћи и низ других примера манипулисања у научном дискурсу.

лисање ‘дозвољено’, можда и зато што је постало толико *убичајено* да се и не види као проблематичан, критици подложен феномен. Отуда је Шкиљанов приступ инструктиван и умногоме сличан нешто каснијим запажањима Мајкла Билига о ‘невидљивости’ одређених феномена за критичаре, попут америчког национализма на пример, чије су манифестације, уз подршку синтаксе хегемоније, постале свеprisутне у текстовима писаним према такту ‘глобалног бодрења’ демократије и толеранције ове земље (Билиг 2009: 310). И Шкиљан истраживању манипулативних стратегија аналитичког језика приступа тако што их смешта у поље *убичајене праксе* – тражи их и налази у оним њеним подразумеваним поступцима који су срасли са научним стилем. Аутор је на становишту да, осим због рутине њиховог практиковања, аналитичке манипулације пролазе неопажено и због општељудске условљености манипулацијом – тако рећи прећутног пристанка већине на изманипулисаност. “Код манипулације језиком,” пише Шкиљан, “посебно збуњује чињеница да јој се голема већина људи, и без неког вањског, нејезичког притиска, мирно препушта, и да, каткада готово мазохистички, ужива у томе да буде манипулирана” (Шкиљан 1989: 8-9).

Истовремено очигледне и невидљиве, аналитичке манипулације дубоко су укоренење у нашем раду и *интерним правилима научног стила*, углавном због праћења или копирања формалних одлика којима се претпостављају услови научности (или замишљања наводно неопходне процедуре којом се постиже привид претпостављене објективности у науци). Формалне одлике обезбеђују да лаицима научни стил и даље остане ‘непроходан’, чиме се посредно осигурава ‘изабраност’ нашег позива. Иако свеprisутне, сматра аутор, манипулације у овом домену пролазе неопажено највише због рутине њиховог практиковања у *научној употреби језика*, која је, попут било ког другог предмета претераног дивљења и обожавања, до крајњих граница *фетишизована* (Шкиљан 1989: 68-81). Већ је и сама чињеница слабе разумљивости ове употребе језика ‘тактична’, ако не и манипулативна, с обзиром на општу претпоставку да се тим ‘узвишеним’ а заправо фетишизованим језиком преносе искључиво објективни налази и чињенице, сама истина. Такав би утисак, бар, овај дискурс требало да оставља на лаике, јер су паравани његове фетишизације уграђени у замршене процедуре, а заправо убичајене поступке научног стила писања, као што су: 1) инсистирање на фактографији, 2) увођење дефиниција, 3) формално укидање субјективности, 4) обраћање у првом лицу множине, 5) ограничено појављивање субјективности преко личних облика *смавам(о)*, *тврдим(о)*, *према мом суду* и сл. 6) позивање на дисциплинарне Аутор(итет)е чија су имена већ постала фетишизована, па би и само њихово појављивање у тексту требало да гарантује објективност истог, 7) додавање научне орнаментике које се испољава у фуснотама, компликованој синтакси, специфичностима лексичког избора (термини, појмови), уношењу других система знакова (попут формула, схема, графикона, цртежа, набрајања, математичких симбола) како би се формално дочарала или одглумила егзактност научног језика. Укратко, Шкиљан једноставним начином разобличава академску ‘вештину’ коришћења дискурса (за своје легитимизацијске циљеве), наводећи убичајене (и неретко

смешне) формалне интелектуалне поступке којима научници обезбеђују привид објективности за своје налазе, при чему успутне грешке које направе (било да су намерне, ненамерне, логичке или неке друге природе) пролазе сасвим неопажено захваљујући компликованој апаратури дискурса науке или напросто зато јер се у овом стилу писања и не тражи више од задовољења формалних критеријума научности.

Осим уверљивог глумљења научног стила, на штету разборитости и јасности, аналитичке навике и ‘жаргон’ у друштвено-хуманистичким наукама уподобљавају се или креирају према политичким захтевима времена и, уопште, језику и интересима владајуће политике – њене дискурсне моде; неретко је овладавање овим ‘жаргоном’ једини услов да се стекну научне квалификације, звања, или да се задрже позиције након промене система.⁵ Овај облик политичке подобности и друштвене мимикрије аутор назива *жаргоном бесмисла* “који можда не допушта да се домогнемо саме моћи, али су нам уз његову помоћ редовито доступне макар мрвице (а понекад и крупни залогоји) с њезина стола” (Шкиљан 1989: 67). Њиме се користе они друштвени актери који немају јасан идејни став, „него се приклањају час на једну час на другу или трећу страну, допуштајући сваку интерпретацију која им тренутно одговара” (Шкиљан 1989: 67). Опис жаргона бесмисла, и истовремено његов циљ, јесте да се уз коришћење израза дискурсне моде што више говори и што мање каже. То је причање (или теоретисање) које би својом ‘ученошћу’ требало да задиви ‘простоту’, неупућене, и које, осим што указује на тренутну политичку уподобљеност говорника, не значи ништа.

Шкиљан даље говори о монолошкој, солилоквијској комуникацији моћи, и посебно моћи академског дискурса која се одржава на фетишизацији и херметички затвореном језику за неприпаднике; јер науци је, као и било којој другој моћи, својствен феномен академског солилоквија или (колективног) монолога, чија је недодирљивост углавном у одсуству било каквог спољашњег отпора. О овом својству језика аутор пише, између осталог, и у својим ‘правилима’ *манипулације дискурсом*,⁶ која су заправо антиправила, али и прилично веран опис уобичајених академских стратегија којима се ‘одиграва’ ‘објективност’ научног израза. Она се углавном односе на постизање нејасности/неразумљивости, коришћење скраћеница у исте сврхе, компликовано дефинисање општепознатих појмова, изостављање дефинисања непознатих појмова, замену уобичајених (домаћих) израза страним или непознатим, унакрсно и што чешће позивање на сопствене текстове, као и текстове који су другима недоступни, на дисциплинарске ауторитете, али и на недефинисане ауторитете попут Система, Друштва и слично.

⁵ О мери независности теорије од политике закључујемо преко језика; најједноставнији показатељ пресудне подређености друштвено-хуманистичке теорије политичким променама јесте преовлађујући дискурс у различитим периодима. Уподобљење научног стила политици илустративно је кроз поређење језика текстова домаћих аутора из осамдесетих година са језиком текстова истих аутора деценију или више деценија касније.

⁶ Оперативност ових „правила“ проверавана је у анализи дискурсних стратегија коришћених приликом преузимања симболичке (и економске) моћи у културној политици Србије после промене режима 2000. године. Више: Ђерић 2005: 171-195.

Како су антиправила и даље стандард у научном дискурсу, или је њихова употреба последњих деценија ескалирала у смислу појачавања неразумљивости текстова, израженијег коришћења скраћеница (посебно у *критичкој анализи дискурса*), страних израза и уопште формалних показатеља 'објективности' научног рада, ни за основне Шкиљанове препоруке које је дао личним примером посредством анализе манипулације на сопственим текстовима (у којима је манипулисао иако је доследно поштовао формалне захтеве научног поступка) не можемо да очекујемо извесност прихватања. И мада још увек делује утопијски, ипак је могуће да ће након замора од релативизовања и разградње традиционалних дисциплина наићи талас ауторског самоиспитивања; био би то прелазак или обрт од опште деконструкције дисциплина и феномена ка ауторској деконструкцији сопствених поступака за постизање научности, то јест објективности. Могуће је да би такав преокрет помогао друштвеним и хуманистичким студијама да поврате пољуљано поверење и да поново буду читане; пионирски гест демистификације сопственог научног поступка Дубравка Шкиљана представљао би у том процесу тек далеки узор а не изузетак. Све то је, коначно, на ауторима; ако наш рад није пуко фразирање у служби одржања постојеће ситуације, а то значи даљег продубљивања неједнакости и оснаживања ове или оне политике, реализација идеје о обесвећењу моћи, или разградњи диспозитива на коме она почива, постаће извеснија.

Литература:

1. Agamben, Đordo, 2012. *Dispozitiv i drugi eseji* (srpski prevod s italijanskog M. Radovanović). Adresa: Novi Sad.
2. Bahtin, Mihail 1980. *Marksizam i filozofija jezika* (prevod s ruskog R. Matijašević). Beograd: Nolit.
3. Bilig, Majkl 2009. *Banalni nacionalizam* (prevod s engleskog V. Kostić). Beograd: Biblioteka 20. vek.
4. van Dijk, Teun (ed.) 1985. *Handbook of Discourse Analysis*. London: Academic Press.
5. van Dijk, Teun (ed.) 1997. *Discourse Studies. A multidisciplinary introduction*. London: Sage.
6. Wodak, R. and Meyer, M. (2009) Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology, in: R. Wodak and M. Meyer (eds.) *Methods for Critical Discourse Analysis* (2nd revised edition). London: Sage. (1–33).
7. Wodak, Ruth (ed.) 2013. *Critical Discourse Analysis*. Sage.
8. de Beaugrande, Robert 1996. The Story of Discourse Analysis, in: Teun van Dijk (ed.), *Introduction to Discourse Analysis*. London: Sage (35–62).
9. Đerić, Gordana 2005. *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. Beograd: „Filip Višnjić"/IFDT.
10. Đerić, Gordana (ur.) 2008. *Intima javnosti. Okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše Jugoslavije: štampa, TV i film*. Beograd: Fabrika knjiga/IFDT.
11. Kennedy, Valerie 2000. *Edward W. Said: A Critical Introduction*. Cambridge: Polity Press.

12. Nojman, Iver B. 2009. *Značenje, materijalnost, moć: uvod u analizu diskursa* (prevod s norveškog R. Krsmanović). Beograd: CCVO Alexandria Press.
13. Fairclough, Norman 2000. Discourse, Social Theory and Social Research: The Discourse of Welfare Reform, in: Teun Van Dijk (ed.) *Discourse Studies*, Vol. 1. London: Sage (229–357).
14. Fuko, Mišel, 1998. (1969) *Arheologija znanja* (srpski prevod s francuskog M. Kozomara). Plato: Beograd.
15. Fuko, Mišel 2007. (1971) *Poredak diskursa* (srpski prevod s francuskog D. Aničić) Karpos Books: Loznica.
16. Chilton, Paul 2004. *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. London: Routledge.
17. Škiljan, Dubravko 1989. *Lingvistika svakodnevnice*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada

WHAT THE CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS CANNOT CRITICIZE?

Summary: This study proceeds from the assumption that the discourse analysis is a diffuse approach, one that has almost as many manifestation variants as there are researchers using it. The introductory part is focused on the traditional epistemology, a linguistic and inter-disciplinary shift in humanistic and social theories that led to the analysis of discourse. Following a reference to this approach's dominant authors, practices and shortcomings, the central part of the study is focused on research practices of a linguist and a classical philologist Dubravko Škiljan (1949-2007), who was involved in deconstruction and unriddling of (un)hidden ideological meanings in public and daily communication, i.e., the analysis of discourse, much before this term or approach became a popular recourse for theoreticians of communication, sociologists and philosophers. A Škiljan's view of the language as a result of rules originating in social power, along with the analytical procedures he uses to illustrate the strategies of social power's establishment and maintenance, represent an unresearched archaeology of the discourse analysis, one that can be at the same time a corrective and a useful tool in the self-analysis of this approach.

Key words: critical discourse analysis, discourse studies, disposition/deployment, self-analysis, Dubravko Škiljan

СНЕЖАНА БЕСЕРМЕЊИ*
ТАТЈАНА ПИВАЦ
Природно-математички факултет
Нови Сад

УДК 272:316.346 (497.5:497.113)

Прегледни рад
Примљен: 12.09.2015
Одобрен: 23.09.2015

РИМОКАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ ХРВАТА У ВОЈВОДИНИ**

Сажетак: У Аутономној Покрајини Војводини према последњем попису из 2011. године, евидентирано је 1. 931.809 становника, од којих су 2,43% Хрвати. Они ни у једној средини нису доминантни, али у низу општина су други по бројности, као у Беочину, Инђији, Руми, Сремској Митровици, Суботици и Шиду. Поред етничке дистанце, најбољи показатељ прихватања припадника друге етничке групе и њихове религије је однос према њиховим сакралним објектима, који су један од најбитнијих елемената културе неког народ, јер религија, као основа културе сваког народа, има своје особено материјално наслеђе у виду сакралних објеката. На простору Војводине постоји велик број римокатоличких хрватских цркви, а десет представља културно добро од великог значаја, јер сведоче о друштвено – економском и културно – историјском развоју Хрвата на простору Војводине.

Кључне речи: Војводина, Хрвати, етничка дистанце, римокатоличка црква

Увод

Социјална дистанца у психолошком смислу представља степен могућег повезивања и сарадње појединаца из различитих група, као и меру психолошке блискости или удаљености појединаца у односу на неку типичну социјалну или етничку групацију. Тај степен блискости у односима, до којег је особа из једне друштвене групе спремна да ступи са припадником друге, обично мањинске, указује на степен удаљености. Он варира од непристајања на живљење у истој држави, преко спремности на заједничко обављање посла, па све до брака са припадником друге друштвене групе (Требијешанин, 2004).

Истраживање етничке дистанце код нас има дугу традицију, а посебно су постала значајна у периоду сукоба после деведесетих година XX века. Такође, будући да је у истом периоду промењен и положај религије, постала су

* atena21000@yahoo.com

** Истраживање је део националног пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја: "Друштвени односи између Срба и Хрвата, национални идентитет права националних мањина из угла европских интеграција", број 47024.

значајна истраживања и верске дистанце (Кубурић, 2010). Интересантно истраживање са овом проблематиком спровео је Одсек за социологију Филозофског факултета у Новом Саду. Истраживање је обухватило пунолетне грађане Војводине. Први узорак је обухватио 1 253 испитаника, али истраживање је поновљено 2005. године на узорку од 350 испитаника и 2009. године на узорку од 610 испитаника. Рачунајући аритметичке средине и стандарне девијације на репрезентативном узорку од 1 253 испитаника, дошло се до сазнања, које су улоге најважније и у којој мери су поједине вероисповести пожељне, у одређеним улогама. Према резултатима истраживања, од шест понуђених улога, најзначајнија за грађане Војводине јесте улога председника државе, затим брачног друга, наставника, шефа, комшије и на крају пословног партнера. Када је у питању верска припадност особе која је обавља, највише прихваћени верници у тим улогама су по правилу православни, потом католици, па муслимани, а највише одбачени, од понуђених осам верских заједница јесу Јеховини сведоци. Будући да верске заједнице не препоручују брак са особом друге вероисповести, ово питање постаје предмет различитих тумачења (Кубурић, 1999; Кубурић, 2010). У Војводини, припадници римокатоличке вероисповести као држављани Републике Србије су прихваћени од 68% испитаника. Такође, у Војводини, римокатолици за снају или зета су прихваћени од 45% православних, а одбијени од 28% (Кубурић, 2010, 135,141).

Поред социолошких истраживања, најбољи показатељ прихватања припадника друге етничке групе и њихове религије (у случају да није иста) је однос према њиховим сакралним објектима, који су један од најбитнијих елемената културе неког народа, јер религија, као основа културе сваког народа, има своје особено материјално наслеђе у виду сакралних објеката.

Хрвати у етничкој структури Војводине

Развој етничке структуре на простору Војводине током XX века, може се поделити у више фаза. Прва фаза је доминација Аустроугарске до 1918. године и њу карактерише пораст броја становника у свим етничким групама, што је последица високог природног прираштаја. Најдинамичније је растао број Мађара, јер број Мађара у периоду између 1880. и 1910. године, порастао је у југоисточној Бачкој за 66,3%, у средњем и јужном Банату за 82,3%, а у Срему за 130% (Kocsis, 1995).

У време аустроугарске доминације, тачније 1900. године, у Војводини је живело 1. 432.748 становника, али је национални састав становништва у процентима био веома различит. И у то време Српско становништво је било најбројније са 33,7%, али су Мађари тада чинили 26,4% становништва, Немци 23,5% становништва, Румуни 5,2% становништва, Словаци 3,8% становништва, Хрвати 2,3% становништва и Русини 0,9% становништва.

После Првог светског рата, број свих етничких група је у порасту, осим Мађара и Румуна. Број Мађарског становништва је опао, дотадашњи државни службеници и интелигенција иселили у матичну земљу, а број Румуна се сма-

њео, јер је тада у непосредној близини била граница њихове матичне државе. Екстремни пораст је регистрован код Хрвата, што је последица промене у изјашњавању дотадашњих Буњеваца, односно, њиховим конвертирањем у Хрвате. У међуратном периоду, у Војводину је колонизовано Српско добровољачко становништво, тачније око 48 хиљада Срба, па је дошло до повећања броја Срба у Војводини.

Други светски рат је значајно утицао на промену етничког састава становништва у Војводини, јер је дошло до иселавања (у организацији *Wehrmacht*-а) и протеривања Немаца из Војводине, а затим су у њихова насеља досељени становници из читаве Југославије. Од укупно 225.696 колониста, њих 162.447 су били Срби, 40.176 Црногорци, 12.000 Македонци, 7.134 Хрвати, 2.091 Словенци (Гаћеша, 1984).

У Аутономној Покрајини Војводини према последњем попису из 2011. године, евидентирано је 1. 931.809 становника, од којих су 2,43% или тачније 47.033 становника Хрвати. Они су насељени у Срему и северозападној Бачкој, али ни у једној општини немају апсолутну већину. На простору Војводине највећи број Хрвата је евидентиран 1921. године, када је било 129.788 Хрвата, који су представљали 8,5% становништва Војводине (Кицошев, Његован, 2013). У периоду између Првог и Другог светског рата, Хрвати су у Војводини представљали 7,5% од укупног броја становника у Војводини. Ни у једној средини нису били доминантни, али у низу општина су били други по бројности, као у Беочину, Инђији, Руми, Сремској Митровици, Суботици и Шиду.

Хрватске римокатоличке цркве у Војводини као културна добра од великог значаја

Законом о заштити културних добара из 1977. године, први пут се у систем правне заштите уводи и категоризација културних добара, који уз мање измене важе и данас. У зависности од свог значаја, културна добра се групишу у три категорије, а то су: културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја (Милић и др. 1998). На простору Војводине постоји велик број римокатоличких хрватских цркви, али десет представља културно добро од великог значаја, јер сведоче о друштвено – економском и културно – историјском развоју Хрвата на простору Војводине. То су: црква Свете Марије у Моровићу, црква Светог Тројства у Кукујевцима, црква Светог Петра у Инђији, црква Светог Михајла у Ердевику, Светог Ивана Непомука у Гибарцу, црква Светог Павла у Бачу, црква Светог Михаила у Новом Сланкамену, црква Уздизања часног крста у Руми, црква Свете Марије у Новим Бановцима и црква Узнесења Богородице у Бајши.

Римокатоличка црква Свете Марије у Моровићу је један од најстарији сакрални објекат у Срему, а изграђена је у XVII веку у романском и готском стилу. Данашњи храм представља плод интервенција, које су вршене током векова његовог постојања. Најстарији део цркве је светилиште са полукружном апсидом и романски обрађеним прозорским отворима. На западној страни

се надовезује нешто шири и виши наос са прозорима, који се завршавају преломљеним луцима у стилу готике. Кула квадратне основе, која изнад другог нивоа прелази у осмострану налази се уз западно pročеље. Фасада је камена и једноставна, а једини елементи који оживљавају фасаду су контрафори без функционалне улоге. Конзерваторски радови су извођени у период од 1968. до 1972. године (Документација Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица).

Римокатоличка црква Светог Тројства у Кукујевцима саграђена је 1770. године. Током Другог светског рата била је знатно оштећена, а послератна обнова није јој вратила првобитни изглед. То је једнобродна грађевина са звоником, који се пирамидално завршава и тек је за трећину виши од главног дела храма, што доприноси монолитној силуети храма. Грађевина је оријентисана у правцу север-југ, а на њеном северном крају је смештен пространи презбитеријум. У спољашњој обради цркве доминантни архитектонски елементи су високи сокл, плитки пиластри, профилисани хоризонтални венци и уски прозори. У храму се чува слика мађарског сликара Фалконера са почетак XIX века, са представом скидања Христовог тела са крста (Документација Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица).

Римокатоличка црква Светог Петра у Инђији саграђена је 1872. године у барокно-класицистичком стилу. То је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на јужној страни, звоником на северној страни и сакристијом квадратне основе на западној страни. Унутрашњи зидови су украшени биљним орнаментима, а под је прекривен двобојним плочицама. Олтар се састоји из три дела, у средини је слика св. Петра, коју прате стојеће фигуре светитеља са леве и десне стране. Хор са оргуљама се налази изнад улаза (Документација Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица).

Римокатоличка црква Светог Михајла у Ердевику је саграђена 1890. године у стилу неоготике. То је једноброда грађевина са правоугаоним бочним просторима и полигоналном олтарском апсидом. На јужном pročељу се налази звоник на који су са обе стране дозидане једносратне куле. Главни улаз је фланкиран ступцима изнад којих је лунета са представом Христа. У унутрашњости храм је подељен на три травеја, који су засведени крстастим сводовима. Олтар је украшен резбареном дрвеном масом и декорацијом у сликама, које су рад непознатог аутора. Прозорски отвори су украшени витражима, који доприносе утиску монументалности (Штрајзмештеров, 2002).

Римокатоличка црква Светог Ивана Непомука у Гибарцу изграђена је почетком XIX века. То је једноброда грађевина, која се на истоку завршава петоространом апсидом, а на западној страни се уздиже четворострани звоник са засеченим ивицама. Кров је двосливан, његове линије прати трапезоидни фронт са профилисаним венцом. На главном олтару се налази слика анонимног аутора, која представља патрона цркве у молитви окруженог анђелима. У унутрашњости цркве истиче се зидна слика св. Тројице и дрвена позлаћена проповедаоница покривена балдахином (Документација Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица).

Римокатоличка црква Светог Павла у Бачу изграђена је 1780. године, а детаљно је обновљена 1838. године. Црква је изграђена у барокном стилу, као једнобродна грађевина са полукружном олтарском апсидом. Декорација фасаде је репрезентативна на западном pročелу, изнад којег се налази звоник. Главни портал и полукружни прозорски отвор су украшени пиластрима и волутним капителима. Троугласти тимпанон је у висини кровног венца. Унутрашњи простор је подељен на три травеја масовним полуступцима, које украшавају прислоњени пиластри са јонским капителима, а изнад наоса је подигнут хор. Црква је веома оштећена у пожару 1923. године, а обновљена је 1937. године (Регистар аутора сликарских и вајарских дела у друштвеном поседу и приватној својини на подручју Срема, Баната и Бачке, књига VII, Нови Сад, 1989).

Римокатоличка црква Светог Михаила у Новом Сланкамену изграђена је 1862. године. То је једнобродна грађевина са звоником на источној страни, апсидом на западу и сакристијом на јужној страни. Изнад улазног портала налази се прозор надвишен троугаоним тимпанонским пољем, а звоник се завршава кулом пирамидалног облика. На главном олтару цркве је слика Светог Михаила који убија сатану. Слика је урађена 1868. године, а њен аутор је Имре Нитцкелети. На сводовима изнад олтара и наоса су зидне слике, које је насликао Марко Антонини 1899. године (Документација Завода за заштиту споменика културе Сремска Митровица)

Римокатоличка црква Уздизања часног крста у Руми изграђена је 1813. године у класицистичком стилу. То је једнобродна грађевина са олтарском апсидом, издуженим наосом, сакристијом и високим звоником на pročелу цркве (Драганић, 1939). Фасада је украшена паралелним профилисаним венцима и комбинацијом плитких пиластера. Изнад портал се налази пар ниша са скулптурама светитеља. У цркви се на главном олтару налази слика Уздизања Часног Крста, коју је 1828. године насликао Винценц Дојчер. Бочни олтари су украшени резбарењем, коју је 1844. године извео Едуард Владарш (Гавриловић, 1969).

Римокатоличка црква Свете Марије у Новим Бановцима изграђена је 1766. године. То је издужена триконхална грађевина са сакристијом на југозападној страни и двоспратим звоником на источној страни. Фасада цркве има вертикалну и хоризонталну поделу, која је постигнута са профилисаним венцима и пиластрима. У цркви се налази икона Богородице са Христом од аутора који није познат (Попис сликарских и вајарских дела у друштвеној и приватној својини на подручју Срема, књига III, Нови Сад 1977).

Римокатоличка црква Узнесења Богородице у Бајши је изграђена 1770. године. Изграђена је као једнобродна грађевина са полукружном апсидом и бочном сакристијом. Наглашеним пиластрима, луковима и сферним сводовима постигнута је разрушеност простора. На западном делу цркве је звоник са широким лучно завршеним прозорима. У унутрашњости цркве се налази кипови Богородице са Христом и Распеће, који су урађени у дрвету. На главном олтару је слика Вазнесења Богородице, која је дело Јожефа Смита из 1816. године. Проповедаоница и крстионица су урађене у стилу класицизма (Милановић – Јовић, 1988).

Културни значај и робусност

Културни значај сакралних објеката Хрвата у Војводини, која представљају културна добра од великог значаја, може да се вреднује кроз њихову естетску вредност, историјску вредност, едукативну вредност, друштвену вредност, научно – истраживачку вредност, њихову реткост на одређеном простору, као и њихову репрезентативност (Хаџић, 2005). Естетска вредност ових сакралних објеката је веома висока због очуване архитектуре и уметничких дела. Историјска вредност је такође висока, јер се њихово постајање увек може повезати са неким историјским догађајима, првенствено за хрватско становништво у Војводини. Као таква, они нас упознају са историјом хрватског становништва и са њиховим религијским обичајима, а самим тим они имају веома велику едукативну вредност. Ове цркве су место окупљања Хрватског становништва, како у време богослужења, тако и у време значајних верских празника, па је њихова друштвена вредност веома висока. Ови сакрални објекти имају и значајну научно – истраживачку вредност, јер су предмет проучавања историчара, музеолога и археолога. Римокатоличке цркве Хрвата, које представљају културна добра од великог значаја су реткост на простору Војводине, а и Србије, јер их има само десет. Због реткости, али и великих естетских вредности, као и уметничких дела, која се у њима налазе, оне су веома репрезентативне.

Робусност сакралних објеката Хрвата у Војводини, која представљају културна добра од великог значаја, може да се вреднује кроз њихову осетљивост, стање репарације, постојања плана управљања, постојање регуларног мониторинга и одржавање, потенцијала за текуће инвестиције, негативан утицај великог броја посетилаца и могућност физичке модификације (Хаџић, 2005). Осетљивост ових сакралних објеката је значајна, јер су углавном изграђени у XVIII и XIX веку, због чега се на свима спровела репарација. План управљања над њима се спроводи у оквиру надлежне Бискупије, која спроводи и регуларни мониторинг и одржавање, уз обавезну подршку локалне заједнице. Област инвестирања је у надлежности државе, јер су ове цркве културна добра од великог значаја. Могућност негативног утицаја великог броја посетилаца на физичко стање овог културног наслеђа постоји, као и могућност да модификација негативно утиче на њихово физичко стање.

Закључак

У време ратних догађања, која су почела 1992. године на простору Западног Балкана и на простору Војводине, извесни појединци су подметали пожаре или минирали римокатоличке цркве Хрвата. Таквих догађаја имамо и у непосредној прошлости, као када је у римокатоличкој цркви Света Ана у Нештину 2011. од стране једне особе подметнут пожар. Међутим, ако се сагледа став Републике Србије и АП Војводине, може се закључити да је он крајње одгово-

ран и да се значајна средства одвајају за репарацију и евентуалну реконструкцију римокатоличких цркви Хрвата у Војводини. Црква Свете Марије у Моровићу, црква Светог Тројства у Кукујевцима, црква Светог Петра у Инђији, црква Светог Михајла у Ердевику, Светог Ивана Непомука у Гибарцу, црква Светог Павла у Бачу, црква Светог Михаила у Новом Сланкамену, црква Уздицања часног крста у Руми, црква Свете Марије у Новим Бановцима и црква Узнесења Богородице у Бајши, добиле су статус културног добра од великог значаја. Наведене цркве нам сведоче о култури и историји Хрвата у Војводини, као и о њиховом друштвено и економском развоју.

Литература:

1. Gavrilović, Slavko (1969): *Ruma – Trgovište u Sremu 1718 – 1848*, Novi Sad.
2. Gaćeša, Nikola (1984): *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Matica srpska, Novi Sad.
3. Dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture Sremska Mitrovica.
4. Draganović, Krunoslav (1939): *Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji*, Sarajevo, st.93.
5. Kicošev, Saša, Njegovan, Drago (2013): *Razvoj etničke i verske strukture Vojvodine*, Prometej, Novi Sad, st.12 i 25.
6. Kocsis, Károly (1995): *Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*, Matthias Corvinus publishing, Toronto-Buffalo.
7. Kuburić, Zorica (1999): *Vera i sloboda*, Verske zajednice u Jugoslaviji. JUNIR, Niš.
8. Kuburić, Zorica (2010): *Verske zajednice u Srbiji verska distance*, CEIR, Novi Sad.
9. Kuburić, Zorica (2010): *Etnička i verska distance u Srbiji. Religioznost u Srbiji*, Hrišćanski kulturni centar, Centra za evropske studije, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, st. 135, 141.
10. Milanović – Jović, Olivera (1988): *Umetnost u Bačkoj u XVIII i prvoj polovini XIX veka-arhitektura*, Novi Sad, st. 144.
11. Milić M.i dr. (1998): *Spomeničko nasleđe Srbije*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd.
12. Popis slikarskih i vajarskih dela u društvenoj i privatnoj svojini na području Srema, knjiga III, Novi Sad 1977, strana 54.
13. Registar autora slikarskih i vajarskih dela u društvenom posedu i privatnoj svojini na području Srema, Banata i Bačke, knjiga VII, Novi Sad , 1989.
14. Trebješanin, Žarko (2004): *Rečnik psihologije*, treće izdanje. Stubovi kulture, Beograd.
15. Hadžić, Olga (2005): *Kulturni turizam*, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.
16. Stražmešterov, Sava. (2002): *Obnova hrama Svetog Mihajla u Erdeviku*, DANS 40, Novi Sad, st. 46-47.
17. DANS 40, Novi Sad, st. 46-47.

ROMAN CATHOLIC CHURCH CROATS IN VOJVODINAC

Summary: In the Autonomous Province of Vojvodina, according to the last census of 2011, there were 1 931 809 inhabitants, of which 2.43% are Croats. They are not in an environment not dominant, but in a number of municipalities are second in number, as in Beocin, Indjija, Ruma, Sremska Mitrovica, Subotica, and Sid. After the First World War, the number of all ethnic groups is on the rise, except the Hungarians and Romanians. The extreme increase in the number of Croats as a result of changes in the declaration of previous Bunjevci, respectively, their converting into Croats. In addition to ethnic distance, the best indicator of the acceptance of members of other ethnic groups and their religion's attitude toward their sacred objects, which are one of the most going to other elements of culture of a people, for religion, as a basis of each nation, has its particular material heritage as sacred objects. On the territory of Vojvodina there is a large number of Croatian Roman Catholic Church, and ten representing the cultural heritage of great importance, as evidenced by the socio - economic and cultural - historical development of Croats in Vojvodina.

Key words: Vojvodina, Croats, ethnic distance, the Roman Catholic Church

САЊА Д. МАНДАРИЋ*

Факултет спорта и
физичког васпитања
Београд

УДК 316.722:316.74:78

Прегледни рад
Примљен: 12.09.2015
Одобрен: 22.10.2015

КУЛТУРОЛОШКИ АСПЕКТИ САМБЕ

Сажетак: Самба представља симбол националног идентитета Бразила и значајно културолошко богатство бразилског становништва. С обзиром да Самба има велику популарност у свету, рад је посвећен генеалогии Самбе, самба култури, музици и плесу, спортској Самби, као и начима њене глобалне популаризације. У раду су указане недоумице у одређењу порекла и настанка Самбе. Истакнуто је да, корени плеса потичу са афричког континента, који су колонизацијом Португалаца пренети у Бразил. Уједно наведено је, да је културолошка одредница Самбе, несумњиво везана за спектакуларан Карневал у Рио де Жанеиру. Анализирани су елементи самба културе и специфичности самба музике, ритма и плеса. У раду је истакнуто, да је основна карактеристика самба музике, синкопирани ритам и акценат на други бит, а да се у стварању композиције примењују различите секције удараљки, гитара, труба, тромбон, саксофон и бањо. Поред наведеног, указано је на стандардизацију плесних корака и музичких форми Самбе, са циљем прилагођавања Самбе плесним такмичењима. Тако је настала спортска Самба, односно плесна дисциплина у спортском плесу. Због тачно дефинисаних правила спортска Самба се разликује од карневалске. У закључку се констатује да, Самба представља средство еманципације афро-бразилаца, да је симбол бразилске културе, али и светски познат културолошки феномен.

Кључне речи: плес, Самба, самба музика, самба плес, спортски плес

Увод

Свако на свој начин доживљава плес. Једни га доживљавају као уметност, док други као начин комуникације, експресију тела, односно изражавање одређених осећања, мисли, доживљаја и маште посредством покрета. Међутим, без обзира на начин доживљавања плеса, сасвим је сигурно да је то врста физичке активности која се најчешће одвија уз музику, некада по одређеним правилима, али увек уз ритам. Нераскидива веза плеса, музике и ритма, открива више делова једног људског бића, покреће емоције, укључује сва чула, ствара нешто лепо.

* sanja.mandacic@fsfv.bg.ac.rs

Плес је уметност, која је као и све остале уметности, настала из самог живота. Од оснивања прве људске заједнице до данас, плес је био присутан у људском друштву, и као такав представља најстарији вид изражавања човека и његових осећања покретом. Као активност у којој уживају сва чула, плес психички и физички опушта, развија слух, осећај за ритам и музику, уздиже ниво опште културе (*Ristić, Mandarić, 2013: 255*).

Појмовно, плес се може дефинисати као структура специфичних кретања компонованих у видљиву форму којом се изражава сложеност човековог унутрашњег живота. Кроз плесове, посредством различитих структура покрета и кретања изражавају се идеје ствараоца, односно изражава се замишљено активношћу тела појединца (*Мандарић, 2007: 108*).

Поред наведеног чињеница је, да је плес настао као људска потреба. Из људске суштине и бића, из једноставних ствари које су чиниле живот, плес се изродио и преносио осећања, мишљења и потребу људи да се изразе. Познато је, да у свим људским друштвима, плес и музика, представљају значајне облике људског изражавања симбола, емоција, намера, друштвено-социјалних улога и односа, животних ритмова и осећаја за простор.

Кроз плес и музику, појединац исказује своја искуства „реалности“ и „ангажовања“ у друштву, што даје допринос развоју социјалног везивања и културног идентитета (*McNeill, 1995*).

За бразилско друштво, оличење овог социо-културолошког феномена, одражава се кроз самба културу, односно самба плес и музику.

Генеалогичка реч „самба“

Одређење настанка и порекла речи „самба“ треба тражити у споју различитих нација, култура, обичаја, али и подневља настанка, односно споју афричких ритмова и покрета, португалске песме и ритуалних обичаја вуду Индијанаца. Сама реч осликава стање у којем су њени ствараоци егзистирали, од ритуалног и обредног плеса до чистог задовољства.

Постоји неколико теорија о генеалогичкој речи „самба“. Према једној од теорија, реч „самба“ на португалском језику, изведена је из два Банту дијалекта, и то Киконго (Конго) и Кимбуда (Ангола). У Киконго дијалекту реч „семба“ значи „позвати на плес“ (*Schneider, 1991: 263*), док у Кимбунда дијалекту означава „ударац трбухом“, тачније „пупком“. Овај покрет карактеристичан је за плесове који воде порекло из Конга и Анголе, одакле је потицала и велика већина робова. Уједно, семба је ритуални плес афричких црнаца из Анголе, за који су карактеристични покрети из плеса умбигада (*umbigada*)¹, као и испрекидани и брзи покрети куковима (*Shaw, 1999: 3*).

Порекло плеса Самба, према једној од теорија, потиче од португалског глагола „самбар“ што значи „да плешу у ритму“. Реч „самба“, као португалску

¹ „Ударац трбухом“ је карактеристичан покрет умбигада плеса.

реч која означава ритам и плес, 1839. први пут употребио је свештеник Мигел Лопез Гама (*Miguel Lopez Gama*) у магазину Окарапусеиро (*O Cerapucerio*).

Из свега наведеног, може се закључити да је порекло Самбе, афричко културно наслеђе, која је свој облик формирала интеракцијом са европским и јужноамеричким срединама, културом и обичајима.

Самба култура

Самба представља једну привилеговану културу, која је одређена плесним и музичким формама, појединачним и друштвеним изразима, традиционалним манифестацијама и националним идентитетом. Културолошка одредница Самбе, несумњиво је везана за традиционални Карневал у Рио де Жанеиру (*Rio de Janeiro*)², али и развој самба плеса и музике, и у другим субкултурама.

Џон Чејстин (*John Chasteen*) наводи да је, Самба „национални ритам“ Бразила, односно примарни симбол националне културе (*Vianna*, 1999: 12). Уједно, Самба представља најпрепознатљивији бразилски плес, музику, друштвени догађај и начин живота, али и највећи спектакл у свету (*Nevada & Letman*, 2009: 255).

Једна група аутора, у својим радовима користи термин „самба култура“. Међутим, примена термина мора се користити са посебном пажњом и флексибилношћу, имајући на уму чињеницу о ширини мултикултуралног, афробразилског, аспекта овог термина на плес, музику, обичаје и ритуале (*Nevada*, 2011: 25). Из тог разлога, а са циљем разумевања о којој области је реч, примењено је користити термине, као што су „самба плес“ и „самба музика“.

Према истраживањима из музикологије, историје и антропологије, које су се заснивале на анализи текстова, прича, транскрипција, Самба представља најпрепознатљивији бразилски облик плеса, музике и социјалног изражавања (*Moura*, 2004; *Desmond*, 2000).

До тренутка прве појаве јасно дефинисане „самба музике“, почетком XX века, Самба се доживљавала као линеарна еволуција различитих плесних и музичких праваца³, да би се тек касније почела развијати у једну од најсавременијих жанрова бразилског плеса и музике. Било је потребно да се споји више различитих народа, култура и обичаја са различитих географских подневља да би се створио овај спектакуларни и ватрени плес.

Пут стварања Самбе почео је процесом колонизације, која се одиграла у већем делу афричког континента почетком XIV века. Португалија је стицала утицај над афричком територијом и становништвом прво на обалама западне, а

² Рио де Жанеиро (порт. *Rio de Janeiro* - Јануарска река) је име града у истоименој држави у југоисточном Бразилу. Рио де Жанеиро је бивши главни град Бразила (од 1763. до 1960.) и Португалског царства (од 1808. до 1821.).

³ Линеарна еволуција плесних и музичких праваца била је у следећем смеру Батуки (*Batuque*) - Лунду (*Lundu*) - Макике (*Mexixe*) - Самба (*Samba*) (*Nevada*, 2011: 37).

потом и на осталим деловима Африке, успоставила је војне и трговачке базе и дошла по оно за чим је трагала злато, слоновача, зачине и робове.

Са друге стране Колумбовим открићем Америке, почео је и процес колонизације Јужне Америке. Поред Португалаца, Шпанци су имали превласт над овом територијом. Афрички робови су доведени на територију Бразила⁴, да би служили као радна снага на плантажама шећерне трске, дувана, памука и рудницама злата.

Колонизација Бразила од стране Португалаца почела је средином 1500, када су доведени први робови из Африке. Иако не постоје тачни подаци, Артур Рамос (Arthur Ramos de Araújo Pereira) наводи, да је то могло да буде већ 1531, јер је у том периоду цвetaо саобраћај шећерне трске као основни извор прихода португалске круне, на коју је она имала монопол. Касније у XVII, XVIII и XIX веку, из Минас Жераиса (Minas Gerais) извозило се злато и дијаманти, са плантажа у провинцијама Сао Паола (São Paulo) и Рио де Жанеира (Rio de Janeiro) кафа и шећерна трска, такође шећерна трска са плантажа у Пернамбуку (Pernambuco) и Алагоасу (Alagoas), дувана и шећерне трске са плантаже у Баију (Bahia) и на крају, памука који се узгајао у покрајини Маренњео (Maranhão). Овај извоз робе из Бразила навео је португалске послодавце, да као робове и јефтину радну снагу, доводе становнике афричког континента⁵ (Oliveira, 2006).

Баија заједница, која је формирана на раскрченом мочварном земљишту, за већину аутора када је реч о „рођењу“ самбе, има посебан значај. Ова заједница имала је велики утицај на подстицај и развој афро-бразилске културе, као и организацију карневалских догађаја (Cabral, 1996: 32)

Сусретањем познатог са непознатим, покореним и неразвијеним, мешавином различитих нација и народа Европе, Африке и Јужне америке, стварају се нови корени који се даље развијају, односно настаје нешто најбоље из те мешавине, самба плес и музика

Сама Самба је у почетку била несхваћена и робовала је предрасудама као и њен стваратељ, али је ипак лагано „улазила у ухо и тело нових других људи“ и почињала да буде све прихваћенија и популарнија (Wainwright, 2006: 20). Касније Самба постаје социјално важна као средство еманципације афро-бразилаца и симбол бразилске културе.

Самба музички и плесни правац

Самба музику карактеришу три елемента: а) бинарна метрика (2/4 такт), б) акценат на другом биту и, в) синкопирани ритам.

Прве назнаке о ритму и самој музици уочавају се код афричких робова. Силом одведени из своје домовине, отргнути од свега познатог, оног што воле, где се осећају добро, имали су само сећање на стари живот и дане без ропства.

⁴ Локално становништво Бразила чинило је индијанско становништво (нпр. вуду Индијанци).

⁵ У Бразилу ропство је коначно укинуто 1888, док је довођење робова из Африке прекинуто око 1851. због деловања британске морнарице, у бразилским територијалним водама (Oliveira, 2006).

Одговор на патњу за изгубљеном Африком, исказивали су током опуштање после напорног рада на пољима, чином ударања бубњева. Није био битан начин, ритам, ни средство којим се ударало, већ тренутак који их је инспирирао. Ударање бубњева било је пропраћено црквеним песмама, молитвом и најчешће плесом, пренетих из Конга и Анголе (*Levine, 2003*).

Бубњеви су представљали основу самба ритма.⁶ Посебно пажњу привукла је велика способност ударања бубњева како код мушкараца тако и код жена, од јутра до мрака, што је изгледало као природна радња коју је немогуће зауставити. Индивидуалност се огледала у чину ударања бубњева, али се губила у „опијеном“ ансамблу плесача прљавих од прашине, потпуно непрепознатљивих. Препознатљивост је била у снази групе, у пулсу и ритму који су их уједињавали (*Vianna, 1999*). Магија колектива је имала већу драж него појединац.

Како се иначе дешава са традицијом која није позната, тако се десило и са афричком музиком и плесом на тлу Бразила. Наиме, европски досељеници у Бразилу уочили су прво, да су музика и плес ласцивни и грешни, али временом баш ова спознаја је довела до популарности плеса, како међу локалним становништвом, тако и међу европским Бразилцима.

Историја самба музике се често посматра као резултат линеарне еволуције различитих плесних и музичких праваца, и то: Батуки (*Batuque*) - Лунду (*Lundu*) - Макике (*Mexixe*) - Самба (*Samba*), које су утицале једна на другу у компликованом укрштању стила и модалитета (*Nevada, 2011: 37*).

Батуки је „општи назив за означавање кореографије уз јаке удараљке“ или „генерички појам за било које плесове црнаца“, али и религиозан плес из Конга и Анголе (*Fryer, 2000: 95*). Основна карактеристика плеса су покрети карлице и кукова, које је велика већина писаца XIX века сматрала непристојним и неморалним (*Wainwright, 2006: 20*).

Први записи музичког правца Лунду, потичу из 1780, који се сматра основном споном између старог афричког облика Батуки (*Batuque*) и Самбе (*Fryer, 2000: 154*). У сваком случају, лунду музика је повезана са истоименим националним плесом, који је доминирао као бразилски друштвени плес до 1870. године (*Sandroni, 2001: 39*). Лунду која је потекла од афричких робова, сматрана као еротска и непристојна, постала је прва музика „црних људи“, која је била прихваћена од стране европске аристократије у Бразилу.

Крајем XIX века настаје први оригиналан бразилски плес Макике (*Mexixe*), као резултат спајања лунду музике са чешком Полком, аргентинским Тангом и кубанском Хабанером. Макике представља нову музичку форму и нов начин стварања музике, као и плес у пару (*Fryer, 2000*). Почетком XX века захваљујући Макики, Самба која се појавила у предграђу Рио де Жанеира, знатно лакше бива прихваћена.

У тренутку еволуирања Макике у Самбу, настао је још један музички правац Шоро (*Choro*) популаран у Рио де Жанеиру средином XIX века. Сматра се да је име Шоро (*Choro*) потекло од португалске речи *шорар* (*chorar*) што

⁶ Синкопирани ритам је јединствена карактеристика свих врста самби.

значи плакати, а односи се на емотивну природу овакве врсте музике. Наста-нак овог музичког правца, представља тренутак када су бразилски музичари у популарну европску плесну музику, додали афрички ритам, синкопирање и импровизацију мелодије (*Oliveira*, 2006). Иако је Шоро настао као бразилски начин извођења европске музике, касније је он прерастао у једну од најсавременијих и најважнијих жанрова бразилске музике.

Међутим, и поред велике важности шоро музике, чињеница је да се самба ритам прожима кроз многе стилове бразилске музике, како у прошлости, тако и данас. У самба музици користи се велика секција удараљки или батукa: сурду (*surdo*), тантан (*tantã*), тамборим (*tamborim*), куика (*cuíca*), ганза (*ganzá*) и реко-реко (*reco-reco*).

Примена овако великог броја удараљки олакшава марширање и извођење плесних корака, током параде стотина плесача и певача из самба школа за време Карневала у Рио де Жанеиру (*Sandroni*, 2001).⁷ Бразилски музичари педесетих година прошлога века, под утицајем америчког Кул Џеза (*Cool Jazz*) уводе нове инструменте, као што су труба, тромбон и саксофон. На тај начин, прилагођавајући тонове ових инструмената са брзим ритмом гитаре, стварају романтичну Самбу, која је позната као Боса Нова (*Bossa Nova*). Тада је Самба доживела своју метаморфозу, а кораци који су настајали уз ову музику постали су стилизованији.

Од 1930. до данас постоји велики број различитих Самба стилова заснованих на јединственом синкопираном самба ритму, као што су: Самба Бреки (*Samba Breque*), Самба Гафиеира (*Samba Gafieira*), Самба Моро (*Samba Morro*), Самба Бакукада (*Samba Batucada*), Самба Шоро (*Samba Choro*), Самба Енжедо (*Samba de Enredo*), Самба Канкао (*Samba Cancao*), Самба Модерна (*Samba Moderno*), Самба Рок (*Samba Rock*), Самба Пере (*Samba Reggae*), Боса Нова (*Bossa Nova*) и друге.

Поред карневалске Самбе, најпопуларнија је Самба која се плеше по кругу, Самба де Рода (*Samba de Roda*) која се сматра претхоником модерне Самбе.

Утицај уметника на развој Самбе

Име Самба ће увек бити повезано са бразилском музичком нумером Пело Телефоне (*Pelo Telephone*) из 1916, коју су аранжирали Ернеста Жоакима Мариа до Сантоса - Донга (*Ernesto Joaquim Maria dos Santos – Donga*) и Мауро де Алмеида (*Mauro de Almeida*). Бразилски бенд Оито Батутас (*Oito Batutas*) извео је ову нумеру, иако је у својој основи био шоро ансамбл (*De Souza* 2003: 13). Бенд Оито Батутас су били први бенд који је користио инструменте као што су реко-реко, пандеиро и ганза, чиме су бенду дали јединствен звук.

Када је у питању типична плесна историја Самбе, она ће увек бити везана за два Макике плесаче Мануел Диниза - Дука (*Manuel Diniz – Duque*) и Ге-

⁷ Самба де Енжедо (*Sambas de Enredo*), главна песма параде Карневала у Рио.

биа (*Gaby*), који су заслужни за стварање дворанске верзије Самбе. С обзиром, да су боравили у Француској утицали су на њену промоцију у Европи (*McGowan & Pessanha*, 2009). Током боравка у Паризу, наступали су са бендом Оито Батутас и црним музичарима Алфредом да Роша Виенесом - Пишингињом (*Alfredo da Rocha Viana - Pixinguinha*) и Ернестом до Сантосом – Донгом⁸, упознајући на тај начин Парижане са „црном” музиком Бразила (*Oliveira*, 2006).

Када се 1921. у Рио де Жанеиру и североисточном Бразилу прочула вест о европској турнеји Оито Батутас бенда и макике плесача, новинари су објавили увредљиве чланке о “арогантни и смешни црнци”.⁹ Наиме, у Бразилу претрасуда о црнцима и њиховој музици била је отворена и екстремна. Није тешко онда замислит како су, када објављено да ће црни музичари путовати за Париз, бразилске новине огорчено прихватиле идеју да таква „варварска и примитивна музика” представља Бразил (*McGowan & Pessanha*, 2009).

Међутим, за разлику од Бразилаца, Французима се Самба свидела, како музика тако и плес. Новине у Француској су извештавале да је „халуцинирајући ритам Бразила напао Париз“ (*McGowan & Pessanha*, 2009). Турнеја бенда је траја, уместо једног шест месеци, а Пишингињо је флауту заменио саксофоном¹⁰, и на тај начин донео радикалну промену у музичком стилу. Увођењем саксофона, од шоро музике долази до прелаз у самба музику, као новог бразилског светског феномена.

Након боравка овог бразилског бенда, музичара Алфредо да Роша Виене - Пишингиња и Ернеста до Сантоса – Донге, као и плесача Мануела Диниза - Дука и Гебија у Паризу, Самба се од 1924. као друштвени плес почиње плесати широм Европе.

Када су се вратили са турнеје из Париза, на својим наступима у Бразилу коритили су цез инструмента, као што су труба, тромбон, саксофон и бањо. Ови инструменти у комбинацији са удараљкама које су већ постојале, дале су Самби потпуно нови звук. Са овим новим звуком композитори Алфредо да Роша Виене – Пишингиња, Ернесто до Сантос – Донга, Жозе Барбоса да Силва - Сињо (*José Barbosa da Silva - Sinhô*) и Хеитор дос Празерес (*Heitor dos Prazeres*) успостављају жанр који се зове Самба Кариока (*Samba Carioca*), Самба Рио (*Samba Rio*) и Самда де Сидуад (*Samba de Cidade*). Ова врста Самбе са карактеристичним синкопираним ритмом доминирала је више од саме карневалске музике.

⁸ Први сусрет Оито Батутас бенда и два плесача десила се у септембру 1920. године. Наиме, бенд је позван да ради у Асиро (*Assiro*) кабареу, односно да прати наступе гостујућих плесача Дука и Геби. Плесачи који су пар година раније прославили Мехике плес у Европи. Дук је толико био очаран бендом да је желео да га бенд прати по турнеји у Европи (*Oliveira*, 2006).

⁹ Картола (*Cartola*) који је 1928. био кооснивач самба школе „Блоко до Аренгеиурос“ (*Bloco dos Arengueiros*) изјавио је „у мом детињству смо играли Самбу у дворишту старих дама које смо звали тетке, а полиција нас је често заустављала зато што је Самба тада сматрана као ствар за пропалице и бандите“.

¹⁰ Пишингињо је био забринут, да се његова флаута неће моћи добро чути у великим париским дворанама и тако је усвојио Селмер сопрано саксофон, инструмент који је типичан за цез (*Nevada*, 2011).

Поред музичара и плесача, овај жанр изван Бразила популарисала је и португалска певачица Кармен Миранда (Carmen Miranda). Она је током својих наступа у мјузиклима и представама, носила шешир састављен од тропског воћа, који је касније постао њен заштитни знак.

Према наводима Вејнвrajта (Wainwright, 2006: 21) многи истичу да је, поред Кармен Миранде, и Фред Астер (Fred Astaire) допринео развоју популарности Самбе у Сједињеним Америчким Државама и Европи. Наиме, велико јавно представљење филмској публици догодило се 1933, када су Фред Астер и Џинџер Роџерс (Ginger Rodgers) плесали Самба Кариоку у филму „Флајинг даун Рио” (Flying Down to Rio).

Самба као спортски плес

На европском континенту популарност плесова, који потичу са тла Латинске Америке, расла је муњевитом брзином. Међутим, такав начин плесања, није одговарао европском човеку који није разумео суштину и поруку коју они у себи носе. Учење тих плесова било је механичко, односно лоша имитација плесова, који су били препознатљиви по карактеристичном темпераменту подневља са којег потичу, лепршавом стилу и страственом заносу. Из тог разлога, европски учитељи плеса, почетком XX века, прилагођавају и стандардизују кораке латино-америчких плесова.

Почетак процеса стандардизације спортског плеса и стварање „исправних корака“, не би ли се потиснуло „ширење неправилног плесања и велика слобода на плесном подијуму“, догодио се почетком XX века у Великој Британији, након све интензивнијих расправа међу енглеским плесним учитељима. „Чудни“ и неодговарајући плесни кораци и плесови, односили су се на америчку и афро-америчку културу (Cresswell, 2006: 60).

Тако 1956. Пијер Лавал (Pierre Laval) стандардизује кораке Самбе за плесна такмичења, а у том контексту формализује и музику, која се користила приликом такмичарског плеса. Три године касније, 1959, Међународни савет аматерских плесача (International Council of Amateur Dancers)¹¹ Самбу прихвата као плесну дисциплину у оквиру групе латино-америчких плесова.

„Спортска“ Самба је, да би могла да се примењује на плесним такмичењима, дефинисана правилима која се морају поштовати, а која су карактеристика спортске дисциплине. Промењена је структура плеса, кораци су прописани техничким правилима, одређен је темпо плеса, смер и дужина трајања.¹²

У оквиру спортског плеса, Самба се изводи прва по редоследу, од пет латино-америчких плесова у оквиру спортског плеса. Поред Пасо Добла, представља плес који се игра по кружној путањи, у смеру обрнутом од казаљке на

¹¹ У данашње време Светска федерација спортског плеса (World Dancesport Federation)

¹² Изводећи Самбу у Бразилу или на неком друштвеном догађају ван граница Бразила, плесачи не примењују плесна правила која се примењују у спортском плесу.

сату, односно плесном правцу. Самба се плеше у 2/4 такту са нагласком на други откуцај у сваком појединачном такту. Темпо којим се изводи је у распону од 50 до 52 тактова у минути. Музика је подељена на музичке фразе, једну фразу чини осам битова, који се нижу један за другим.

На овај начин је Самба, као национални плес и културни идентитет Бразила, да би постала спортски плес морала бити издвојена из оригиналног контекста те циљано прерађена (у корацима и техници покрета) и уденута у сасвим нове стандардизоване контексте (*Katarinčić*, 2013: 211).

Извођење спортских латинско-америчких плесова, а самим тим и Самбе, задржава фикцију „аутентичних“ латино плесова. „Аутентични“ кораци, с којима се поједини стандардизовани плесови и даље повезују, могу се приметити тек у неком основном покрету или кораку, иако само по структури, али не и по извођењу (*Katarinčić*, 2013: 214). „Аутентична фикција“ Самбе подразумева експресију плесача која одражава срећу, посебност и кокетност. Иако се основе плеса Самбе лако науче, тешко се постиже експресија самог карактера плеса, односно фикција.

Из тог разлога, у тренингу плесача након увежбавања плесних корака се, кореографски надограђују стилске фигуре које ће истакнути карактер плеса (*Miletić*, 2014: 4).

На основу свега наведеног, настанак спортског плеса Самба може се упоредити са тврдњом, да се миграцијом плесног облика преко друштвених граница, осим значења мења и сам плесни облик. Плес задржава трагове своје изворности, сада усклађен и моделован, кроз промене у стилу кретања и кроз извођење различитих плесача у различитим контекстима (*Desmond*, 1997: 34-37, према *Katarinčić*, 2013).

Закључак

Самба, као национални ритам и културолошко богатство Бразила али и основни идентитет бразилског Карневала, дуго се развијала, мењала и напредовала. Узајамно су се у самба музици и плесу, константно стварали нови стилови, који и данас трају и примењују се у пракси.

Без икакве сумње, може се закључити да је афричка култура из Конга и Анголе, оставила неизбрисив траг на културу југоисточног Бразила, али и света уопште. Ритам бубњева и удараљки афричких робова, уткан је у музичке и плесне правце Батуки, Лунду и Макике, који су претходили настанку Самбе. Синкопиран ритам, бинарна метрика и нагласак на други бит представљају основну карактеристику самба музике. Захваљујући бројним музичарима, мелодија Самбе се мењала и усавршавала применом различитих инструмената, као што су: гитара, труба, тромбон, саксофон, пандеира и бањо. На тај начин, створени су различити стилови самба музике уз коју се плесао, атрактиван, страствен и спектакуларан плес. Спектакуларност Самбе се највише може уочити, током светски познатог Карневала у Рио де Жанеиру.

За потребе одржавања такмичења у спортском плесу, европски учитељи плеса стандардизују кораке и музику Самбе, који су одређени правилима и прилагођени такмичарским условима. Са једне стране је, ова стандардизација била неопходно јер је то захтевала такмичарска активност, али са друге овим се изгубила изворност и карактер Самбе.

Литература

1. Cabral, Sergio (1996): *As Escolas de Samba do Rio de Janeiro*, Lumiar Editora, Rio de Janeiro.
2. Cresswell, Tim (2006): „You Cannot Shake that Shimmie Here. Producing Mobility on the Dance Floor”, *Cultural Geographies*, Vol. 13, No. 1, SAGE, pp. 55-77.
3. DeOliveira, Bosco (2006): *The rhythmical development of Samba between 1910 and 1940: Transformation or emergence? A reevaluation of the Bantu contribution in the form of timelines as a rhythm concept*, Masters dissertation on Faculty of Arts and Humanities, London.
4. Desmond, Jane (2000): „Terra incognita: Mapping new territory in dance and „cultural studies“, *Dance Research Journal*, Vol. 32, No. 1, Cambridge, pp. 43–53.
5. DeSouza, Tarik (2003): *Tem Mais Samba – das Raízes à Eletrônica*, Editora 34, São Paulo.
6. Fryer, Peter (2000): *Rhythms of resistance: African musical heritage in Brazil*, Pluto, London.
7. Katarinčić, Ivana (2013): „Paradoks sportskog plesa“, *Etnološka tribina* 35, Vol. 42, Zagreb, str. 207-224.
8. Levine, Robert (2003): *The History of Brazil*, Palgrave MacmillanTM, New York.
9. Мандарић, Сања (2007): „Примена креативног плеса у настави физичког и здравственог васпитања“, *Иновације у настави*, Вол. 20, бр. 2, Београд, стр. 107-113.
10. Miletić, Alen (2014): *Povjesni razvoj i karakteristike sportskih plesova*, Kineziološkim fakultet, Split.
11. McGowan, Chris & Pessanha, Ricardo (2009): *The Brazilian Sound: Samba, Bossa Nova, and the Popular Music of Brazil*, Temple University Press, Philadelphia.
12. McNeill, William Hardy (1995): *Keeping Together in Time: Dance and Drill in Human History*, Harvard University Press, Cambridge.
13. Moura, Roberto (2004): *No principio, era a roda: um estudo sobre Samba, Partido-Alto e outros Pagodes*, Rocco, Rio de Janeiro.
14. Nevada, Luiz (2011): *Gesture in Samba. A cross-modal analysis of dance and music from the Afro-Brazilian culture*, Doctoral thesis in Art Sciences, Ghent.
15. Nevada, Luiz & Leman, Marc (2006): „Sonification of Samba dance using periodic pattern analysis“, *In Barbosa, A. (Ed.), Proceedings of the 4th International Conference on Digital Arts - Artech08*, Universidade Católica Portuguesa, Porto, pp. 16–26.
16. Nevada, Luiz & Leman, Marc (2009): „A Cross-modal Heuristic for Periodic Pattern Analysis of Samba Music and Dance“, *Journal of New Music Research*, Vol. 38, No. 3, London, pp. 255-283.
17. Ristić, Nada; Mandarić, Sanja; Jocić, Dragan; Lazarević, Dušanka (2013): „Aesthetic assessment of Folk Dances“, *Facta Universitatis, Series: Physical Education and Sport*, Vol. 11, No. 3, Nis, pp. 255-265.
18. Sandroni, Carlos (2001): *Feitiço decente: transformac, ões do samba no Rio de Janeiro, 1917–1933*, Jorge Zahar Editor Ltda, Rio de Janeiro.

19. Schneider, John (1991): *Dictionary of African Borrowings in Brazilian Portuguese*, Helmut Buske Verlag, Hamburg.
20. Shaw, Lisa (1999): *The Social History of the Brazilian Samba*, Ashgate Publishing Company, Burlington.
21. Vianna, Hermano (1999): *The Mystery of Samba: Popular Music and National Identity in Brazil*, North Carolina Press, Chapel Hill.
22. Wainwright, Lyndon (2006): *Latin Dancing*, HarperCollins Publishers, London.

CULTURAL ASPECTS OF SAMBA

Summary: The Latin American dance Samba gained popularity worldwide as the symbol of national and cultural identity of Brazil. Its roots originating in Africa were brought to Brazil during the colonization of Portugal, as the cultural value of the African population. Over time, the Samba develops on the land of Brazil under the influence of the cultural heritage of three nations from different continents. Considering that it represents a mixture of nations and cultures, there is no specific information on how the dance emerged and what its name exactly stands for. In the beginning the Samba was the carnival dance of the poor, which they performed in the favelas where they lived and celebrated the Carnival in Rio de Janeiro. Later, Samba schools have opened, which were expanding in number and, consequently, gained more and more popularity. According to musicologists, the musical form of the Samba evolved from the musical forms of Lundu and Maxixe, while musical instruments like the trumpet, trombone and saxophone were introduced later, giving it a completely new sound. Subsequently, many styles of Samba have developed, and, with its character of lightness and carelessness, it also grew in popularity in Europe. For this reason, the Samba as a competitive dance was classified as an event in dancesport. For its strict rules, ballroom Samba differs from carnival Samba.

Key words: Dance, Samba, samba music, samba dance, Dance Sport

АЛЕКСАНДРА ТЕРЗИЋ*
ЖЕЉКО БЈЕЉАЦ
Географски институт
„Јован Цвијић“ САНУ
Београд

УДК 316.7:338.48
Монографска студија
Примљен: 07.09.2015
Одобрен: 02.10.2015

ПРОБЛЕМИ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ АРХИТЕКТОНСКОГ НАСЛЕЂА И ТУРИСТИЧКОГ УРЕЂЕЊА У СРБИЈИ

Дворац Шпицер, Беочин**

Сажетак: Културна баштина (покретна и непокретна) у новије време постаје све значајнији елемент туристичке потражње. Просторне културно-историјске целине, објекти са карактеристичним архитектонским решењима и спомен обележја, у развијеним државама представљају важан ресурс једне туристичке дестинације. Многе такве грађевине имају свој културолошки, историјски, уметнички значај, али и велики туристички потенцијал. Међутим, из различитих разлога, један део таквих објеката је девастиран и запостављен, те им је неопходна хитна ревитализација и реконструкција. У Србији има много таквих објеката, иако су неки под формалном заштитом државе, као објекти од посебног културног значаја, то није условило и њихову конкретну заштиту. Један од таквих примера је и дворац „Шпицер“ у Беочину. Циљ рада је да се кроз пример овог дворца укаже на проблеме ревитализације архитектонског наслеђа у Србији и укаже на потенцијална решења и могућности њихове заштите и презентације кроз туристичку функцију.

Кључне речи: културно наслеђе, ревитализација, конзервација, туризам, дворац, Беочин

Увод

Архитектонски комплекси и објекти су грађевине широког просторног обухвата и састоје се од групе објеката, а врло често представљају и маркер локалне заједнице. Одржавање споменика архитектонске баштине представља једну од основних дужности сваке заједнице (Кузовић, 2015). Заједница, у мноштву других друштвених циљева, требају имати потребу за заштитом ар-

* a.terzic@gi.sanu.ac.rs

** Рад је део пројеката Географија Србије (47007/ИИИ) и Срби и Србија у Југословенском контексту (47027/ИИИ) финансираних од Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

хитектонског и културног наслеђа, чиме се мери и квалитет живота у одређеном простору. Са циљем јачања свести грађана о важности и могућности коришћења наслеђа у развијеним заједницама прелази се са досадашњег становишта да је заштита посао влада и њених агенција на ново становиште да тај посао држава треба делити са локалном заједницом (Pendlebury, 2009, Кузовић, 2015).

Културна баштина постаје један од најважнијих генератора туристичке потражње у области туризма. Самим тим, туризам у развијеним земљама има значајни удео по питању финансирања обнове и одржавања споменика културе, а самим тим и део културне политике једне земље. Приликом развоја културних туристичких дестинација, кључан аспект је конзервација и ревитализација споменика културе.

Многе архитектонске грађевине у свету, захваљујући чињеници да представљају сведоке турбулентне историје, представљају туристичке магнете које стварају могућности за економски процват целог региона у будућности. Већина заштићених културних добара нису само препознати када се представља одређени регион у погледу разних веза са историјом простора, већ и са чисто физичко-визуелног аспекта и пејзажног фактора, те доприносе стварању вредности „имица” дестинације због своје импресивне представе (Rutten, 2006).

Конзервација и ревитализација

Конзервација (рестаурација) је делатност која је посвећена очувању културне баштине. Конзерваторске активности укључују проверу стања, документовање, рад на самом предмету културне баштине и превентивну заштиту. Циљ конзерваторског рада на културном добру је минимизирање пропадања културног добра (Здравковић, 1982). Традиционална дефиниција укључује преглед, конзервацију и очување културне баштине коришћењем методе делотворне у одржавању предмета у стању што ближе изворном, што је дуже могуће (Руче, 2001). Конзерватор примењује једноставне етичке одреднице приликом конзервације културног добра као што су: начело минималне интервенције, коришћење метода и материјала усмерених ка реверзибилности како би смањили могућност проблема код будућег истраживања и коришћења уз темељно документирање свих примењених поступака. Различити типови и категорије споменика (структурни објекти са једним или више елемената, скупови објеката, делови објекта, заштићена места, урбани објекти), подвргавају се процесима конзервације, а њихово стање, одржавање и будући развој обично зависи од одговорности различитих надлежних тела, од чије сарадње зависи основни приступ планирању.

У погледу коришћења категорије конзервације архитектонског наслеђа, обично се властима представљају чињенице које се тичу пракси стварања иновативних стратешких концепата и приступа „гледања у будућност” у управљању културним добрима, са контекстом конзервације, урбаног и регионалног

развоја и тематски одређеног маркетинга, како би се створили најбољи начини искоришћавања вишеструких шанси за друштвену, културну и економску синергију (Драгићевић, 1997).

У многим европским земљама, па и у Србији, законом је одређено да се пракса конзервације види у светлу одржавања и бриге о евидентираним културним објектима, која треба да буде обезбеђена у дугом року искључиво кроз начине коришћења. Дакле, споменички карактер архитектонског наслеђа није у супротности са идејом економског коришћења културних споменика, уколико се обезбеди да се не смањи већ унапреди споменичка вредност истог (Bruse, Creighton, 2006). Евидентно је да су културни споменици који се не користе далеко подложнији деградацији од оних који се користе. Додуше, одржавање и конзервација која је предвиђена законима представља само ограничене захтеве који се тичу одговарајућег начина коришћења и управљања. Ипак, промене начина коришћења су превасходно подређене званичним процедурама одобравања које се спроводе на основу индивидуалних захтева. Директно окружење културних споменика је такође предмет рестрикција у погледу коришћења материјала или физичког изгледа објекта, како се не би угрозио општи изглед споменичког комплекса.

Ревитализација споменика културе односи се на очување споменика и споменичких целина њиховим укључивањем у савремене функције, а подразумева преуређење историјских споменика и грађевина за старе и нове намене у границама и на начин којим би се обезбедило очување природе, карактера, значаја и споменичких вредности објеката и историјских амбијената (Нешковић, 1986). Ревитализација подразумева настојање да се споменици културе укључе у друштвени (културни, туристички) живот, уз услов очувања њиховог првобитног изгледа и функције. На овај начин историјске области (комплекси) се ревитализују, њихов некадашњи изглед се обнавља, њихова изворна функција се истиче, чува и користи у савременом друштву. Тако се показало да заштита споменика културе може бити битан допринос бољој туристичкој понуди и културном животу једног места или региона. Задатак менаџмента је да применом одговарајућих метода (социо-културне анимације, културних модела и економике туризма) осмисли одговарајућу друштвену употребу споменика културе као основе културног идентитета једне дестинације, града, региона или државе/нације. Данас је посебно важно питање ревитализације историјских објеката и комплекса, који на тај начин прерастају у културне центре и жаришта културних дешавања.

Методе ревитализације укључују: истраживања која представљају основу заштите споменика културе; утврђивање намене (првобитне намене свих објеката и извршити анализу могућности за њихову пренамену); пројектовање (према поступку за израду инвестиционе техничке документације и условима из Закона о заштити културних добара, које израђике надлежни Завод за заштиту споменика културе); извођење радова (рестаурација (конзервација), адаптација (преуређење споменика за савремено коришћење), асанација, обезбеђење основних хигијенско-здравствених услова, и реконструкција) (Нешковић, 1986).

Актуелно стање у процесу очувања културног наслеђа у Србији

Заштита и очување културног наслеђа у Србији је у транзиционој фази са многим проблемима, са једне стране оно је повезано са екстремном економском кризом, која је означила све активности на заштити наслеђа током 90-их година. Током веома дугог периода, постојао је стални проблем недостатка финансирања, који је узрокован недостатком одговорности државе и недовољног знања о алтернативним начинима финансирања и фандрејзинга. Проблем прикупљања фондова за планиране активности онемогућава у великој мери, правовремену стручну превентиву и оперативно управљање, што укључује одређивање адекватних заштитних мера, укључујући и услове за одржавање и коришћење заштићених културних добара.

Ситуација у вези са заштитом историјских локалитета од изузетног значаја у Србији се није пуно променила током последњих неколико година. Области које окружују културна добра су константно угрожене неконтролисаним или илегалним изградњама. Често су локалитети угрожени и од стране „ловаца на благо“ који користе детекторе метала, с обзиром да иако постоје законске мере које треба да спрече ову појаву оне се не примењују у довољној мери. Институту задужени за заштиту се стално боре да заштите археолошко наслеђе, али због недостатака средстава ове иницијативе остају без ефекта. Врло често је једино финансијски видљиво решење промена функције (намене) објекта, како би се осигурало његово преживљавање и одржавање (Драгичевић, Ршумовић, 2008). Кроз процес деградације као и сва непокретна културна добра, овакво наслеђе је запостављено у Србији (очигледан пример тога су бројни дворци и летњиковци у Војводини, који иако су изузетних карактеристика и вредности бивају запостављени са аспекта заштите).

Јавне институције надлежне за заштиту и управљање културним добрима су Министарство културе Републике Србије, Републички завод за заштиту споменика културе, два покрајинска инситута за заштиту споменика (за Косово, који је премештен 1999. године и за Војводину) као и мрежа од 11 регионалних института. Један од најзначајнијих проблема који се мора брзо решити је недовољна сарадња у интегрисаном приступу конзервацији и ревитализацији. Постоје одређени преговори између одговорних инситуција за планирање и заштиту културног наслеђа и рехабилитацију, али су тренутно на нивоу консултација, али нису инситуционално подржани и није успостављена сарадња.

Постоји стална тензија између потреба заштите наслеђа и изградње нових објеката као процеса локалног развоја. Тренутно постоји позитивна сарадња између надлежних за заштиту наслеђа и националних и интернационалних институција – универзитета, музеја, истраживачких инситута. Финансијска средства нису довољно јака да би подржала сарадњу између јавног и приватног сектора који се тиче инвестирања у интегрисану рехабилитацију и конзервацију културног наслеђа. Културно наслеђе је примарно финансирано од стране малих буџетских средстава и Европске Комисије кроз заједнички програм „Интегрисани пројектни план ревитализације“ (*Integrated Rehabilitation*

Project Plan / Survey of the Architectural and Archaeological Heritage (IRPP/SAAH) – Serbia – 2008), и националне власти се сматрају јединим одговорним странама за обезбеђивање средстава. Овакав приступ је довео до пасивности и недостатка интереса локалних заједница за рехабилитацију културних добара, а у одређеним случајевима постоје конфликти између националних и локалних власти у погледу одрживог коришћења архитектонског наслеђа у градовима. Квалитетни и професионални људски капацитети и доступна подршка варира на различитим нивоима и секторима управљања културним наслеђем.

Захтев за рентабилношћу инвестиција у последње време почиње да се преноси са привредног и на културни домен, те се све више економски критеријуми сматрају приоритетом и у културној делатности. Ипак, високе цене културних програма доводе до тога да се култура користи све више у економске, а не у културне сврхе, те развојем туризма може доћи до маргинализације резидентног становништва, што се треба по сваку цену избећи.

Основни проблеми код спровођења ревитализације:

- *Функционалне промене просторних целина и архитектонских објеката* – економске и друштвене промене су најчешћи узрок променама намене или престанка функције одређених архитектонских објеката. Друштвено-економски услови ревитализације се односе на отклањање узрока који је условио промену или нестанак функције ових објеката. Један од узрока је недостатак финансирања, а други је искљученост историјског наслеђа из урбаног планирања, па је потребно поново га укључити у овај процес.

- *Проблеми прилагођавања историјских објеката савременим условима* - Објекти из прошлости обично не задовољавају основне здравствено-хигијенске услове (нема водовода, канализације, потребне инсолације, могућности проветравања, присутна је и влага) и не задовољавају савремене потребе, па се јављају проблеми одржавања због лошег стања материјала и конструкција. Такође, навике и жеље становника су често у супротности са функцијом споменика. Савременим техничким прописима се утврђују услови неопходни за коришћење објеката, како би се обезбедила сигурност грађевине о употребљивост објекта за одређену намену.

- *Проблеми очувања аутентичности и вредности споменика културе* - суштина је у утврђивању што потпунијих мерила вредновања којима би се могле вршити процене какве промене се могу предузети на објекту. Општи критеријуми који се примењују морају бити засновани на научној валоризацији и категоризацији споменика културе, те у складу са законом могу трпети одређене радове на адаптацији и реконструкцији искључиво под надзором стручњака.

- *Надоградња историјских објеката* – обично се сматра да је овај принцип у супротности са основним начелом заштите, али се у пракси надоградња

често врши, и то као надоградња у истом (историјском) стилу или надоградња у модерном стилу. Надоградњу треба сматрати посебним поступком чија је примена условљена природом споменика и положајем у простору који омогућује да се новим објектима не деградира ни постојећи објекат, ни амбијент у коме се налази. При дограђивању се јављају бројни проблеми будући да треба очувати интегритет првобитног објекта, а истовремено са новим дограђеним делом створити нову функционалну и складну просторну целину.

- *Очување унутрашње диспозиције* – Најчешће потребе за изменама односе се на побољшање комуникација, повезивање унутрашњих просторија и изградњу санитарних просторија. Већи захвати се углавном односе на повећање унутрашњег простора, спајањем две или више просторија у јединствену просторну целину, као и смањивање унутрашњег простора преграђивањем, али ово није увек прихватљива опција. Ако се тежи очувању интегритета сваког појединачног објекта веома је тешко остварити савремену функционалну целину.

- *Очување конструктивног склопа и материјала* – Најсложенији проблеми овог типа се јављају код традиционалног градитељства са широком употребом материјала од дрвета и опеке. Основни конзерваторски услов је очување таквих конструкција, уз стално одржавање материјала, што није увек изводљиво или је финансијски веома захтевно.

- *Очување спољног изгледа* – најчешћи проблем је очување изгледа фасаде објекта, који су изложени атмосферским утицајима, а врло често је њихов оригинални изглед нарушаван скидањем декоративних украса, који врше и власници и корисници у циљу модернизације објекта. Уколико су измене неопходне, препоручују се тзв. „стилска“ решења и очување ентеријера (Нешковић, 1986).

Пример лоше праксе - Дворац Шпицер у Беочину

Узмимо као пример Дворац породице Шпицер у Беочину, надомак Новог Сада. Дворац је саграђен по пројекту мађарског архитекте Имреа Стеиндла (Imre Steindl), (архитекта који је пројектовао Мађарски парламент), између 1890-92. године, а по наруџбини индустријалца Еде Шпицер-а, једног од власника Беочинске фабрике цемента. Сам дворац изграђен је у еклетичком духу, и на њему се уочава мешавина историјских архитектонских стилова, романтике, готике, барока, ренесансе, југенстила, сецесије и арт-нувоа, док је ентеријер уређен у духу мађарске сецесије. У току ратних дешавања у Србији, за време Другог светског рата, тачније 1941. године, власници су се одселили у Немачку, а у дворац се уселила немачка војна команда. Након рата, дворац је национализован и претворен у школу, а затим је једно време био библиотека, Дом културе, радио станица, Дом за војне инвалиде и ресторан са преноћиштем. Након приватизације јавног предузећа „Подунавље“, 1988. године почиње нагло да пропада. Дворац је више пута био место снимања домаћих и страних филмова. Стари дворац Влада Републике Србије је, 18. јуна 1997. године про-

гласила дворца у Беочину за споменик културе, односно евидентирала га као значајно културно добро (Pandžić, 2007). Просторна целина поред главног објекта дворца, обухватала је парк са фонтаном, два базена, зграду за послугу и летњи павиљон (Hegedus, 2010). Данас, некадашња зграда за послугу представља стамбену зграду, а на иницијативу станара зграде у 2014. године је евидентирана од стране Покрајинског завода за заштиту споменика културе Војводине као припадајућа дворцу.

Стари дворца је асиметричне основе са наглашеном главном фасадом, главним улазом са портиком и четири етаже: подрум, приземље, први спрат и тавански простор. Улазни део чине прилазне степенице ограђене широким зидом и балустрадом, а кров надстрешнице носе стубови. У корпус објекта укомпоновани су различити архитектонски детаљи, тераса, лођа, прозори у облику бифора, трифора и окулуса, ренесансне аркаде, ограда терасе и барокна капа куполе на кулама. Стаклена башта окренута ка улици представља елемент који овај Дворца, у односу на остале дворце у Војводини чини посебним. Остаци орнаменталне декорације фасаде, нарочито завршетака димњака и необичних фасадних елемената змијоликих, жаболиких и змајоликих облика, представљају редак склоп декоративних детаља урађених у малтерској пластици, керамици, штуко програму и кованом гвожђу. Ентеријер остварен у духу варијанте мађарске сецесије китњастих облика диктирала је намена а захтевао угледан економски статус власника Дворца. (Pecze, 2007; Радованац, 2012).

Према подацима Факултета техничких наука у Београду, функционалност Дворца је потпуно нарушена. Визуелно се уочавају различита оштећења: дезинтеграција конструктивног материјала, деградација материјала услед биолошког растања, оштећења од капиларне и атмосферске влаге, љускање завршног декоративног слоја, отпадање малтера, труљење дрвене грађе, а наведена оштећења односе се на спољашње и унутрашње зидове и на зидове на свим етажама. Дотрајалост и оштећења материјала и елемената конструкције смањили су трајност овог објекта до те мере да ће, ако се не предузму хитне и радикалне мере на његовој заштити и санацији, било какве мере у каснијем периоду бити потпуно економски неисплативе (Гроздановић и др, 2010; Радованац, 2012). Козарски поток који пролази поред здања и поткопава темеље довео је до урушавања дела улазног трема. Дужином имања пролази и конвејер који користи оближња фабрика цемента, што знатно нарушава визуелни изглед дворца.

С обзиром на затекнуто стање дворца, у јуну 2014. године, након мајских поплава које су угрозиле огроман део Србије, стање дворца се значајно погоршало, урушавање кровних конструкција након обилних киша је настављено, а делови фасаде су додатно оштећени. Поред тога, стамбена зграда у оквиру дворца (у којој тренутно живи осам породица) у сталном је страху од урушавања кровне конструкције и фасаде, јер је током 2014. године забележено неколико већих одрона грађевинског материјала у њиховим становима, чиме су им животи били угрожени. Иако је апел упућен надлежним институцијама, који се превасходно односио на поправљање кровне конструкције и фасаде (која је након евидентирања Завода за заштиту споменика културе ван надле-

жности самих станара), решење није дошло. На тавану ове зграде налази се бетонски базен (који је служио за скупљање кишнице и прање веша) а који се током кишних периода пуни и својом тежином од неколико тона оптерећује већ трулу кровну конструкцију и прети да се уруши на станове у подножју.

Слике: Стари дворца у Беочину, главна зграда фасада и унутрашњост (горе), летњиковац (доле лево), зграда за послугу (доле десно) (фото А.Терзић, 2014.)

Пошто нису адекватно категорисани ни заштићени, ови објекти су препуштени тихом пропадању. Дворца није отворен за јавност, већ је ограђен жицом и окружен густим растињем које значајно убрзава његово пропадање. Дворца се налази у власништву Владе Републике Србије и да проглашен је културним добром. Уместо да се створе услови да се овакво репрезентативно здање сачува и заштити, условило је да постављањем ригорозних услова његове обнове и коришћења, ни један од потенцијалних инвеститора није успео да га ревитализује. Општина Беочин, је одвојила средства за реконструкцију крова дворца, али је делимична санација крова све што је учињено у последњих 10 година. Вођени су стални преговори са бројним фирмама из иностранства (2005. са италијанском групом „Adige Bitumi” уз посредство Покрајинског завода за заштиту споменика културе; 2007. са Институтом за економику по-

љопривреде у сарадњи са Амбасадом Аустрије; те је 2008. преговарано са немцем Николасом Вајсом), али ни једна иницијатива није довела до резултата. Ни приватизација Беочинске цементаре, од стране француске фирме „Лафарж“, није допринела побољшању стања дворца (иако је иницијалним уговором постојала обавеза да се обнове културне знаменитости у општини Беочин). Током 2012. године Дворац је дат у закуп новосадској фирми Футуризам, која је најавила реконструкцију, за коју су предвиђена средства из Европских развојних фондова, али обзиром да до данас ништа није урађено, уговор је раскинут. Процењени трошкови потребни за потпуну ревитализацију дворца премашују суму од 1 милиона еура, а добијање тих средстава је немогуће без потпоре надлежних институција и Владе Србије. Капиталним инвестицијама општине Беочин за 2014., 2015. и 2016. годину није предвиђена реконструкција Беочинског дворца ни припадајућих објеката. Оваква ситуација је алармантна са више аспеката. Иако је у катастрофалном стању, још увек је видљива његова архитектонска лепота, јер оваквих грађевина у Србији данас на жалост има мало, а биће их све мање обзиром колико се о њима држава брине и колико се улаже у њихово очување. У Европи и свету, апсолутно је немогуће дозволити да овакви споменици културе пропадају и не искористе се у јавне сврхе, било кроз туризам или неке друге области.

Туристичко уређење у процесу ревитализације

Одрживи развој односи се на начело да се природни и културни ресурси морају сачувати како би вршили функцију привредног ресурса, што није случај у другим секторима привреде. Одрживи туризам је део новог, целовитог посматрања туризма који објашњава економске, еколошке и социјалне аспекте туризма. Одрживи туризам у свом најчистијем смислу подразумева привредну грану која врши минималан утицај на животну средину и локалну културу, истовремено помажући стицање зараде, нова радна места и заштиту локалних екосистема и културних ресурса. Под одрживим туризмом подразумева се сваки вид туризма који доприноси заштити животне средине, социјалног и економског интегритета и унапређивању природних, створених и културних вредности на трајној основи. Одрживи туризам обележава прихватање следећих начела приликом развоја дестинације: пажљиво опхођење према природи и природним ресурсима, уважавање домицилног становништва и његове културе, избегавање непотребног расипања ресурса, очување природне, социјалне и културне разноликости, стратешко планирање, укључивање локалног становништва, саветовање и обавештавање заједнице, образовање туристичких радника и одговорни маркетинг. Главни циљ овог вида туризма је да се омогући уживање и стицање знања о природним, историјским и културним карактеристикама јединственог окружења, уз очување интегритета места и подстицање економског развоја и добробити локалне заједнице.

Туризам као феномен глобалних размера утиче на трансформацију географског простора. Он преображава првобитни простор тако што га опрема,

уређује, ремоделира и реструктурира. Под његовим утицајем рецептивни простор се све интензивније мења, добијајући постепено специфичну туристичку физиономију. Физички амбијент или услужни простор може имати дубоке утицаје на импресије потрошача у вези квалитета добијене услуге. У туризму ова компонента простора долази још више до изражаја јер је простор услов и оквир у коме се реализују туристичка путовања. Туристи образују утиске о простору или организацији туристичких услуга кроз физичку појаву као што су пејзаж, природни амбијент, различити типови туристичког простора (плажа, скијалиште, паркови), затим кроз грађевине, просторије, намештај, опрему, светлост, боје, па чак и мирис просторија које прате туристичку услугу. Дизајнирање ових елемената сматра се делом процеса дизајнирања туристичког производа, који могу имати веома значајну улогу у стварању позитивних доживљаја код туриста. Код свих димензија простора битно је да туристички простор буде плански уређен, функционално опремљен у складу са очекивањима одређених сегмената туриста, чист, уредан, пријатан и естетски обликован у складу са очекивањима туриста. Леп, удобан и атрактиван простор чини туристичку услугу „опипљивом“ и са таквим продајним простором туриста упоређује и целокупну услугу туристичке дестинације.

Туристичко уређење простора је планска делатност представљена скупом различитих привредних и непривредних активности, усмерених на планирање, стварање, управљање и уређење оптималног простора испуњеног инфраструктурним и супраструктурним објектима, услугама и кадровима намењених туристима и разрешавању њихове туристичке потребе, а на основу претходно утврђених обима тражње, понтенцијала понуде, социо-економских циљева друштва и локалне заједнице (Гарача и др, 2010). Предмет туристичког уређења простора је сам простор који је предмет интересовања људи, као и објекти у простору, било да је реч о објектима инфраструктуре или супраструктуре (хотели, мотели, ресторани, бање, паркови, расвета, паркинзи, путеви, трговачке и услужне радње, занатски центри, клупе, путокази, информативни центри, итд.). Циљ туристичког уређења простора је задовољење туристичких потреба, културних или рекреативних, у наменски планираном простору, грађеном и уређеном за ту сврху. Један од циљева туристичког уређења простора је и подстицање потрошње. Приликом уређења и припремања културних простора за посетиоце, они добијају различите садржаје, објекте, инфраструктуру и на тај начин се приближавају потребама посетилаца. Културни простори се генерално могу препознати не само по основним културним и историјским вредностима него и по садржајима који те просторе чине доступним посетиоцима Туристичко уређење простора укључује:

- стварање јединствене просторно-функционалне целине,
- изградња објеката инфраструктуре и супраструктуре,
- омогућавање туристичке потрошње,
- обезбеђење добре кадровске подлоге,
- стварање подлоге за велики број услужних делатности,
- чување старих амбијенталних целина и стилова градње,
- валоризација заштићених природних и културних добра,

- обезбеђење добре саобраћајне повезаности,
- уређење стајалишта и одморишта, прављење приступних стаза,
- отварање туристичких информативних пунктова, постављање путоказа и инфо-табли,
- изградња тоалета, билетарница и сувенирница,
- постављање клупа, корпи за отпатке и чесми,
- вођење рачуна о хортикултурном уређењу и обезбеђење чистоће (Терзић, 2014).

Туристичко уређење простора по дефиницији би требало бити савесна и планска активност. Ипак, није редак случај да то није тако. Туристички објекти се, у простору означеном као потенцијално атрактивном, граде насумице, неплански, самовољно и по личном нахођењу инвеститора. У том смислу, објекат и споља и изнутра, трпи различите промене, надоградње и преправке, како би задовољио бар функционалне критеријуме и добио жељену категорију или дозволу за рад (Гарача и др, 2010). Постоји и велики број примера када додатно уређење и прилагођавање потребама туриста доводи до нарушавања основних вредности културних добара. У циљу избегавања оваквих грешака, стручњаци су поставили основне принципе којих се треба придржавати приликом уобличавања и уређења културних простора. Из наведених разлога Међународна повеља о културном туризму (Брисел, 1976) препоручује да „стручњаци који треба да учествују у изради концепта уређења и туристичког коришћења културног и природног наслеђа треба да стекну знање које је прилагођено природи и интердисциплинарности проблема, те да од почетка буду удружени у програмирању и извођењу просторних планова и развоја туристичког уређења простора“. Основни кораци које треба предузети у циљу заштите културно-историјских целина су: обележавање споменика и комплетно уређење споменичког простора.

У нашој земљи још увек је тешко указати на неки споменик за који би се могло рећи да је у потпуности туристички уређен. Брига о споменику и стално одржавање морају увек бити присутни како би он био очуван, заштићен и коришћен од стране локалне заједнице али и других корисника, нпр. туриста. Заштита се мора обезбедити на више нивоа, при чему се не може очекивати апсолутна одговорност државе и јавних институција, већ се мора обезбедити и активно учешће локалне заједнице у овом процесу.

Закључак

Иако су предузети знатни напори да се пронађу адекватнији конзерваторски приступи, да се модернизује законски и административни систем, да се integriше конзервација у планске процесе, и да се оствари већа сарадња између заштите и урбаног планирања у Србији, постаје све теже заштитити угрожена културна добра. Конзервација културних добара је интегрисана у процес планирања у већим градовима, док се у мањим местима и на периферним подручјима не спроводи. Један од озбиљних проблема је недостатак инте-

грисаног планирања у готово целој Србији. Иако у свакодневном животу већина грађана показује одређени понос у односу на своје национално и локално културно наслеђе, идеја о укључивању наслеђа као ресурса за одрживи социјални и економски развој је нова и треба бити базирана на већем знању и повећању свести јавности о потреби директног учешћа у заштити културног наслеђа.

Приметна је све већа потврда неопходности комбиновања потреба традиционалног урбаног управљања (саобраћај, експлоатација земљишта, маркетинга, економског развоја, заштите од пожара, итд.) са потребом планирања туристичких делатности у просторима који поседује одређене атрактивне елементе (превасходно очувано природно и културно/архитектонско наслеђе). Савремени развој туризма се пре свега темељи на изворном квалитету простора и ресурса, те из тих разлога, а посебно ради обезбеђивања основе сопственог дугорочног одрживог развоја, туристичка привреда мора имати као приоритетан задатак заштиту, унапређење и рационално коришћење простора и ресурса. Нажалост, у Србији је још увек евидентан недостатак одговарајуће инфраструктуре која би подржала развој одрживог туризма. Такође, недостаје ефикасно и адекватно планирање у функцији адекватне ревитализације културних простора, уз пренамену истих у туристичке просторе и минимализовање негативних утицаја њихове деградације на непосредно окружење и локалну заједницу. Одређени напори у том смеру су учињени што се може видети из напора Владе Србије да привуче инвестиције и обезбеди средства за финансирање одређених пројеката у том сектору, али су се на жалост они показали као недовољни, неефикасни и неodrживи са више аспеката.

Литература:

1. Bruce, D., Creighton, O. (2006): *Contested Identities: The Dissonant Heritage of European Town Walls and Walled Towns*, International Journal of Heritage Studies, vol. 12, issue 3, pp. 234-254.
2. Garača, V., Jovanović, G., Trifković, A. (2010): *Planiranje i turističko uređenje prostora – slučaj Petrovaradinske tvrđave*. Архитектура и urbanizam, br. 30, 53-63.
3. Grozdanović, S., Popov, M., Tomašev, V. (2010): *Revizalizacija dvorca Špicer u Beočinu*. Zbornik radova Rudarsko-geološkog fakulteta, Beograd.
4. Dragičević, Lj. (1997): *Savremeni materijali u zaštiti spomenika kulture*. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd.
5. Dragičević, Lj., Ršumović, M. (2008): *Konzervacija i restauracija kamena*. Zavod za zaštitu spomenika kulture Republike Srbije, Beograd.
6. Zdravković, I. (1982): *Konzervatorski principi i metodi*. Beograd.
7. Kuzović, D. (2015): *Архитектонска баštина и тржиште*. Kultura polisa, br. 26, str. 119-129.
8. Nešković, J. (1986): *Revizalizacija spomenika kulture*. Beograd.
9. Pandžić, Ana (2007): *Reprezentativna kulturna baština Vojvodine. Dvorci, kašteli, letnjikovci*, (Beograd: Admiral books, 2007), 49
10. Pye, E. (2001): *Caring for the Past: Issues in Conservation for Archaeology and Museums*. London: James and James.
11. Pendlebury, J., (2009): *Conservation in the age of consensus*, London.

12. Pecze, Rozsa (2007): *A Belcsenyi (Beočini) Spitzer kastely*, Bácsország: vajdasági honismereti szemle, 2007, 84-87.
13. Radovanac, Ana (2012): *Baština u krizi-Dvorac Špicer u Beočinu*. Sintezis-časopis za humanističke nauke i društvenu stvarnost, br.1 (2012): 63-84.
14. Rutten, P. (2006): *Culture & Urban Regeneration. Cultural activities & creative industries, a driving force for urban regeneration*. Urban Culture Network, http://urbact.eu/fileadmin/subsites/Cultural_Activities_Cr/pdf/PRutten-E.pdf
15. Terzić, A. (2014) *Perspektive razvoja kulturne rute „Tvrđave na Dunavu u Srbiji“ u funkciji obogaćivanja turističke ponude Srbije*. Posebna izdanja Geografskog instituta „Jovan Cvijić“ SANU, br. 88, Beograd.
16. Hegedus, A. (2010) *A beocsini (belcsényi) kastély*, Magyar Szó: a demokratikus közvélemény napilapja, 25. januar, 2010, 12. Integrated Rehabilitation Project Plan / Survey of the Architectural and Archaeological Heritage (IRPP/SAAH) – Serbia – 2008 (http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/cooperation/see/Countries/Serbia_en.asp)
17. Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad (<http://www.pzzzsk.rs/>)
18. Program razvoja turizma opštine Beočin, za period 2011- 2017. godine, Opština Beočin, 2012. (<http://www.beocin.rs/sr/>)
19. Strategija razvoja opštine Beočin, 2008, opština Beočin, AP Vojvodina (<http://www.beocin.rs/sr/>).

PROBLEMS IN REVITALIZATION OF ARCHITECTURAL HERITAGE AND TOURISM SPATIAL PLANNING IN SERBIA – SPICER'S CASTLE, BEOČIN

Summary: Facilities with a characteristic architectonical values, spatial cultural-historic complexes, memorials and other cultural monuments, due to their cultural, artistic, historical and architectural significance, represent a very important element in the offer of a tourist destination. However, many such buildings, for various reasons (public neglect, unresolved property problems, institutional or legal constraints, lack of care of the locals, etc.) become devastated and lost. These valuable heritage sites, although some are under legal state protection as areas of special national cultural significance, continue to perish and are in need for urgent revitalization. One such example is the Spicer's castle in Beočin municipality. The castle was built by the order of the industrialist Ed Spicer, one of the owners of Beočin cement factory, according to the project of famous Hungarian architect Imre Steindl, between 1890-92. The castle was built in eclectic manner, as a specific mix of historic architectural styles, and in 1997. it is declared for the cultural monument of great national significance. Although formally protected by the state, the castle is in the phase of neglect, physical deterioration and devastation (collapsing, material degradation, erosion of the field due to torrential stream, uncontrolled vegetation, anthropogenic waste, etc.). Municipality of Beočin has made several attempts to bring the castle to a purpose (library, hotel, museum, headquarters of the company for electronics, university center, cultural center etc.), or to rent it, in order to revitalize the monument, but the process was never completed. One of the proposals of revitalization of the castle is the reconstruction of the original castle into a tourist complex. In practice, there are many examples of tourism spatial planning as an element of the revitalization process of the historical buildings. It transforms the original complex by making it equipped, reshaped and restructured (infrastructure and superstructure), with the aim of making it appealing for tourist use. However, if done unprofessionally, and renovated in a random, haphazard or arbitrary way, in the sole discretion of the investor, it

leads to a distortion of the basic values of cultural monument. In Serbia, it is still difficult to point out to a heritage site that it is fully adapted for tourist use, as an efficient and adequate planning system in revitalization of cultural spaces, with their conversion into tourist areas, along with minimizing the negative impacts and their degradation is still missing.

Key words: cultural heritage, revitalization, conservation, tourism, castle, Beočin

ОЛГА ЦАРИЋ*
ОЛИВЕРА СМИЕШКО БОКАНИЋ
Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад

УДК 165.6/.8:37(497.11)
Монографска студија
Примљен: 29.10.2015
Одобрен: 05.11.2015

SCIENCE AND SCIENTIFIC METHOD AS PART OF URBAN CULTURE TAUGHT ON SERBIAN UNIVERSITIES**

Summary: This paper analyses definition, meaning and significance of science, methodology and scientific method. Through presentation of general categorical definitions and certain conceptual discrepancies, several perspectives present at Serbian universities have been pointed out. The first of those discrepancies relates to the quintessential relation between science and social reality. Additionally, due to society being dynamic, it has been pointed out that scientific truth may prove to be relative and that it is of utmost importance to know and constantly improve methodology of scientific research as such. This significantly enhances the progress of entire well-being and urban culture.

Key words: higher education; scientific method; science; positivism; urban culture

Introduction

In its beginnings, philosophy represented the entirety of human knowledge and encompassed all scientific findings of those days. Over time, philosophy divided into three main branches: natural sciences (logics), humanistic sciences (ethics) and arts (esthetics) (Folić & Kurtović-Folić, 2009). The development of schools and universities as a precursor to research centers in their present form was catalyzed by religion and until XIX and XX century they remain closely connected with theology. The church patronage over scientific activity in Europe dates back from the period of establishment of the first university in Bologna (Carić, 2008). Only during the last century, scientific practice provides autonomy with regards to religious institutions. However, its significance conditions the interest of real social power holders with respect to science achievements and their application in reality (Nikolić & Baker, 2011). High intensity of developmental changes especially in the information society at the threshold of the 21st century has been largely based on the development of

* caricom@sbb.rs

** The paper was done within the project "Optimizacija arhitektonskog i urbanistickog planiranja i projektovanja u funkciji održivog razvoja Srbije" of the Ministry of Science and Technological Development, Republic of Serbia.

science and educational institutions (Carić & Carić, 2011). By progress of society and modern information systems, being the most dynamic factor of changes at present, the market needs have continuously been changing creating, as a result, the demand for diversification in higher education. The awareness that the process of generating knowledge for the sake of economic as well as society development is of importance has been significantly enhanced. The aforementioned is perceivable from statistical data which shows that „throughout the history of higher education the other half of the XX century represents the period of the most spectacular expansion in the number of enrolled students“ (Carić, 2008, p.3). Latest technology developments nowadays are affecting millions of Free and Open Source Software users in the world in a way that the latest information and communication technologies are available to everyone (Oreški & Šimović, 2012). Following these ICT developments, the notion of computer literacy and information literacy which is considered as a foundation for developing the modern society is increasingly present (Soleša & Soleša-Grijak, 2011). In this sense, the quality of education and acquirement represent the foundation of competitiveness not only in the labor market but in the domain of what we colloquially call - mundane life match. Therefore, successful functional complementarities of work at institutions of higher education and scientific research conditions both efficacy of educational process as well as the necessary competencies of highly educated persons.

Different perceptions of common definitions of science

When analyzing scholarly literature, one can notice that among scientists there is no consensus regarding the perception of science. However, prior to dealing with the problem of defining science, the subject, method and objectives of science are cited as its three constituent factors as well as immediate assumptions from which scientific activity springs out (Gud & Het, 1966). Scientific research and knowledge need to have the following elements: 1. to be organized and planned, 2. to be founded in empirics and verified theoretical knowledge, 3. rational choice of methods and to be in compliance with the rules of methodological procedures, 4. formulating laws as groundwork for explanation and anticipation, 5. synthesis of theoretical-epistemological and practical-experiential (Nikolić, 2005). Scientific paper describes the used methods, processes and means, in order to enable comparison with other similar researches as well as their repetition (Carić et al., 2013). Definition of science needs to encompass the following two aspects: (1) the statistical aspect of science characterized by the following elements: system of accumulated knowledge and experience from the earlier epochs; facts probity and the possibility of facts reproduction and (2) the dynamic aspect of science that is exhibited through the following: science as a dynamic system, research as an activity of human spirit to promote science, and scientific finding as a result or research product.

Subotić states that the main purpose of science is learning about the world around us in order to cope with it more easily. This author goes on to explain that science primarily represents “a systematized codex of knowledge” (Subotić, 2009, p.346). Zugaj believes that science represents a systematized and proven body of knowledge in a certain historical context and referring to objective reality, while this

body of knowledge has been compiled by purposeful usage of some objective research methods, aimed at comprehension of natural and societal laws in order to anticipate future events and do things most effectively (Žugaj, 1997, Žugaj et al., 1999). Šamić defines science as an orderly, systematized and tested knowledge, achieved by methodical, careful and conscientious research and analysis (Šamić, 1988). Ratković offers a simple and successful science definition: "Science is a systematized knowledge derived conceptually via certain methods, which can be verified" (Ratković, 1979, p.7). Nikolić trying to constitute the definition which could structurally situate all the important components of scientific activity concludes: "Science is a systematized conceptual knowledge of a clearly specified object, method, cognitive goals, which starting from methodological postulates are systematically exploring experiential facts, establishing synthesis of cognitive and practical, as well as its results probity" (Nikolić, 2010, p.20). Miljević claims that science is a human and social, essentially intellectual and rational activity. At the same time, science is also the result of scientific work. Hence, it is without doubt that in part science represents all the acquired and tested scientific findings, while it is also a logical, purposeful and targeted activity of acquiring new knowledge. From here we can conclude that science is at the same time both a complex process of acquiring new scientific knowledge and a developed structure of already acquired, tested, proven and verifiable scientific findings regarding the scientific subject and scientific method (Miljević, 2007).

Lukić (1995) states that science is the most precise and concrete intellectual creation that helps one discover reality as such (in Vuković & Živković, 2005). However, Mc Lelland emphasizes that most scientists do not agree that science leads to the comprehension of truth and adds that science implies the process of determining the things that will most probably be accurate at present given the currently available evidence (Mc Lelland, 2008).

A common denominator can be found in all of the previously mentioned definitions of science: systematized knowledge and methodological and systematic approach to acquiring new knowledge. This points out to some key differences regarding the ways in which scientists and those who are not involved in any scientific work perceive the process of acquiring new knowledge (Marczyk et al., 2005). In line with that, Lukić explains that science presents a group of empirical statements of a kind, being differentiated from others by its systematic and in-depth nature, and special methods used to arrive at those statements. Everyday experiential findings or learning statements of other kind are not systematic enough and are obtained along the way using other practical activities. However, science presents a group of systematically obtained and organized empirical knowledge statements (Lukić, 2003). It could be stated that systemised and tested knowledge, acquired through thorough research and logical analysis is called science.

Article 3 of the current Law on scientific and research work defines research as a systematic and creative work undertaken with the purpose of discovering new knowledge and raising the overall level of contemporary civilization development and using that knowledge to develop all aspects of society (Zakon o naučno-istraživačkoj delatnosti, 2005).

Hence, scientific research is free and open for scientific criticism which represents a constructive element of any scientific and research activity, since "there is no

refuting which is not followed by an even better theory” (Lakatos, 1978, p.6). In other words, Popper stated that the development and improvement of knowledge cannot start from nothing, from *tabula rasa* – nor even from pure observation. The improvement of knowledge consists mainly in the modification of previous knowledge (Popper, 2002).

Methodology and method

Methodology is a specific logical discipline, regardless whether general, special or single methodologies are in question or any other typological methodology. The given perception is shared by most sociologists, philosophers and members of other academic circles, which from the aspect of their science deal with the research of social and natural data. Milić in a well known monograph *Sociological Method* explains his standpoint, pointing out that ”it is impossible to extract general methodology from logic” (Milić, 1965, p.11) appropos, the branch of philosophy that deals with the establishment of the rule of true thinking and deduction. Radenović (1995) provides a simple definition according to which methodology is a branch of logics dealing with scientific method (in Vuković & Živković, 2005, p.8). Zaječaranović defines methodology as a science which deals with logical forms of learning and their application in scientific research (Zaječaranović, 1987). In other words, it is a science dealing with methods applied in scientific research and presentation of research results, emphasizing two processes: research as the process of scientific discovery and arriving at new findings, and education as the process of research results dissemination. Šešić states that methodology is a science whose object of study focuses on methods of scientific knowledge. ”The task of methodology is to discover, describe and explain the methods of scientific knowledge that is to show and explain the ways of obtaining the scientific knowledge” (Šešić, 1982, p.1). In describing their tasks, there is a very important area of improvement of the existing methods as well as education of researchers. As a scientific discipline, it examines all forms and ways of research with which it arrives at systematic and objective scientific knowledge (Carić & Carić, 2011).

Miletić (1978) states that methodology consists of three parts: logical, epistemological and scientific-strategic (in Vuković & Živković, 2005), while Nikolić adds technical to the previously mentioned scientific and strategic parts, constituting methodology as a whole. Starting from the aforementioned, it is possible to conclude that methodology as a specific logical discipline deals with finding and perfecting methods, research tools and procedures, development of logical frames of scientific knowledge, systematizing and evaluating scientific experiences as well as education of researchers (Nikolić, 2010).

Methodology has continuously been growing over time, adjusting and shaping scientific methods to fit the needs of modern society.

Scientific method (Greek methods – path, research manner) is called ”a set of various procedures and processes via which scientific knowledge and truths are obtained” (Šamić, 1988, p.12). Method is a way, a path to accessing the object of research, a way in which its truth is revealed (Nikolić, 2010). However, different theoretical – methodological approaches to a certain extent differently determine the signi-

ficance of scientific method. Positivists under the term method imply only "logical principles and technical means that are applied in scientific research practices." This type of method understanding which is reduced to logical rules of cognition and research technique is incomplete and unilateral (Pešić, 1999, p.12). Gud and Het are of the opinion that the usage of universal scientific principles quintessentially constitutes a method. Dialectical approach understands method more completely, and that viewpoint is widely accepted in contemporary science. Method is structured from logical rules and principles, theoretical knowledge and technical means (Nikolić, 2008). Each of these aspects of scientific methods has a concrete role in the research process and formulation of scientific notifications.

Scientific method represents a process of data collection and systematic data organization, as well as determining and explaining facts (their relationships and observed regularities), data analysis, arriving at conclusions and testing them (Plavšić, 2008). In short, scientific method represents a systematic unity of concepts and way of dealing with the chosen research subject (Miljević, 2007). When performing research into a specific research matter, it is possible and methodologically correct to use several different research methods (Nikolić, 2010).

Miljević explains that by scientific methods we do not always imply the same. When using the term "scientific methods", we sometimes want to refer to the logical way of thinking, and sometimes we refer to general scientific theories, so we speak of functional method, dialectic- materialistic method, structural method etc. Other times scientific methods might imply methods of data collection, such as: observing, survey, content analysis (Miljević, 2007, p.12).

Most authors classify scientific methods differently. These different ways of classification are presented in Figures 1 and 2.

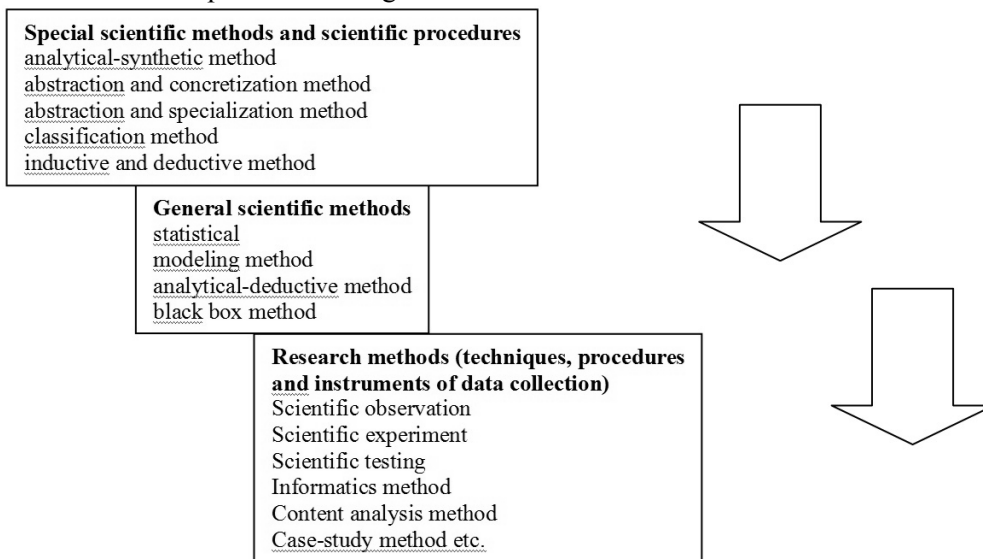

Figure 1.
Classification of scientific methods according to different levels of generality - Šešić
(in Sotirović & Adamović, 2002, p.28)

Scientific methods are classified according to different generality levels, beginning with special scientific methods and ending with research methods.

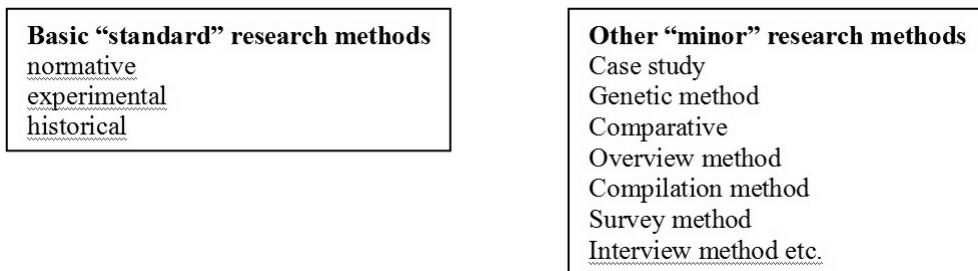

Figure 2.

Classification of research methods – Adapted according to Šamić, 1988, p.12-13.

Scientific methods are classified according to different generality levels, beginning with special scientific methods and ending with research methods. Šamić states that some methodologists make a distinction between methods and techniques and explains that his division was not influenced by this distinction (Šamić, 1988).

Nikolić (2010) classified scientific methods according to: (1) generality criteria, (2) paradigmatic formulation, vision, theoretic-methodological approach, and (3) research stages. Basic methods present a matrix for all other methods. General scientific methods are those which are used in all scientific branches (Nikolić, 2010).

Adhering to certain generally accepted "conclusion rules" (deduction rules) is necessary in order to abstract personal, social and irrational influences or at least reduce their impact and ensure that the process of acquiring new knowledge happens with minimum inconsistencies in drawing conclusions. Although world scientists observe and examine based on the evidence which can be tested and verified, the way or research method can take different forms, with creative flexibility as the key characteristic of scientific thinking. We cannot say that there is a single unique method that all scientist use or should use. Nevertheless, each research work should result in a conclusion which is verifiable and thus prove or refute. Scientific method is often presented as a set of procedures and steps to follow with variable scope (Mc Lilland, 2008).

Conclusion

As conceptually systematized knowledge derived from certain methods, which can be verified, science has long since become the driving force of the progressive development of society. The scientific way of thinking is built on a rational relation towards the empiric as well as the things that present empiric projection in the future. However not all knowledge founded in reason is at the same time a scientific one. It needs methodology. It can develop on speculation grounds, hypothetical thinking which tries to construct a projection of the reality without the proper practical proof, perhaps of indirect indicators only. That too is possible in natural physical world, the world of organic and inorganic reality as well as in social reality. Nonet-

heless, even then it must be connected to empiric via methodological support; it must find it and state it in space and time. Science does not deal with speculations, that is, it does not come down to them. Greatness of human mind, a rich fancy of philosophical reflections is just speculation about the truth. Hence, the postulates of classical positivism and later logical operationalism, independent of any dispute, survive to this day as guides to answer a question: What can we actually research? That approach is not really a unique methodological and epistemological concept. And that is the general place. Modern researchers of this provenance in particular have become aware that researcher sometimes has to seek help from its imagination, sometimes intuition too. Yes, but scientific research must not be reduced to them. To doubt and think through about what awaits us in the empiric, to project into awareness. However, devoid of methodological manner of collecting, sorting, displaying, analyzing and interpreting experiential facts, a research does not have the status of scientific. Methodology is like society, a dynamic category, the same goes for methods – they are given for all times. To be able to properly respond to their task, they need to be improved, adjusted and adapted; as the research itself after all. Conceptual differences are largely a matter of constant cognitive trendiness. Theorists know how to cast anchor behind the rigid canons of conceptual directions or schools to which they belong. Immediately empirical (or theoretical and empirical study) itself is destined to the convenience and efficiency. As such, it composes the use of methods, instruments and procedures in a manner the subject and goals of knowledge demand it. Paradigms are refracted. First and foremost, they are more oppositional in theoretical debates than in reality. This does not mean that the difference between paradigms and theoretical-methodological approach is banal. The differences are undoubtable. Moreover, the question is when does a topic and/or cognitive goal demand one, when the second, third and at what point it demands a proper combination of different theoretical-methodological perspectives. Human creation, among other things, is perceivable on the methodological horizon. How to expect science's progressive development without improvement of scientific research methodology? Educational system is firstly and foremostly based on manifestation of science value and incorporation of scientific information into all spheres of social life, as well as into educational structures. Even here, functional interdependance of vital social areas is perceivable. Strategic development of entire urban society in countries of developed world is based on complementarity of science and education quality.

References:

1. Carić, O. (2008). *Arhitektonsko-urbanistička studija kampusa Univerziteta Danubius u Novom Sadu*, (Master's thesis, University in Novi Sad). Novi Sad: Faculty of Technical Sciences, University in Novi Sad.
2. Carić, O., Carić, M. (2011). *Metodologija naučnih istraživanja*. Pedagoška stvarnost, 57 (1-2), 26-32.
3. Carić, M., Carić, O., & Smieško, O. (2013). *Construction and Techniques of Writing a Scientific Paper in Natural and Engineering Sciences*. Jour. Nat. Sci., 2013(125)119-128.

4. Folić, R., Kurtović-Folić, N. (2009). *Značaj i uloga metodologije naučnog rada na doktorskim studijama u graditeljstvu*. In V. Katić (ed.), XV Skup Trendovi razvoja: Doktorske studije u Srbiji, Regionu i EU (p.70-77). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.
5. Gud, V., Het, P. (1966). *Metodi socijalnog istraživanja*. Beograd: Vuk Karadžić.
6. Lakatos, I. (1978). *Philosophical Papers - The Methodology of Scientific Research Programmes*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Lukić, R. (2003). *Metodologija prava*. Beograd: Justinijan.
8. Marczyk, G., DeMatteo, D., & Festinger, D. (2005). *Essentials of Research Design and Methodology*. New Jersey: John Wiley & Sons.
9. McLelland, C. (2008). *The Nature of Science and the Scientific Method*. Retrieved on 18 August 2011 at <http://www.geosociety.org/educate/NatureScience.pdf>
10. Milić, V. (1965). *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.
11. Miljević, M. (2007). *Skripta iz metodologije naučnog rada*. Pale: Filozofski fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu.
12. Nikolić, Z. (2005). *Sociologija*. Sarajevo: UIS.
13. Nikolić, Z. (2008). *Sociologija sa elementima sociologije prava*. Sarajevo: UIS.
14. Nikolić, Z. (2010). *Metodologija naučno-istraživačkog rada*. Novi Sad: Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment.
15. Nikolić, Z. (2011). *Savremena sociologija*. Novi Sad: Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment.
16. Nikolić, Z., Baker, R. (2011). *Intelektualci i politika*. Kultura polisa, 8 (1).
17. Oreški, P., Šimović, V. (2012). *Reasons for and against the use of free and open source software in the primary education in Croatia*. Croatian Journal of Education, 14 (1), 11-23.
18. Pešić, M. (1999). *Sociologija*. Beograd: IPS.
19. Plavšić, R. (2008). *Bukvar za naučnike početnike - od hipoteze do publikovanja*. Beograd: Branmil.
20. Poper, K. (2002). *Predpostavke i pobijanja – rast naucnog znanja*. Novi Sad, Izdavska knjižarnica Zorana Stojanovica.
21. Ratković, R. (1979). *Osnovi marksističke sociologije*. Beograd: IPS.
22. Soleša, D., Soleša-Grijak, Đ. (2011). *ICT Competences of Teachers and Educators*. Croatian Journal of Education, 13 (2), 8-37.
23. Šamić, M. (1988). *Kako nastaje naučno djelo*. Sarajevo: Svjetlost.
24. Šešić, B. (1982). *Osnovi metodologije društvenih nauka*. Beograd: Naučna knjiga.
25. Sotirović, V., Adamović, Ž. (2002). *Metodologija naučno-istraživačkog rada*. Zrenjanin: Tehnički fakultet "Mihajlo Pupin".
26. Spasić, I. (2004). *Sociologija svakodnevnog života*. Beograd: ZUNS.
27. Subotić, D. (2009). *Istraživanje i naučno-istraživački rad u društvenim naukama*. Politička revija, 22 (4), 345-370.
28. Vuković, M., Živković, Ž. (2005). *Metodologija naučno-istraživačkog rada*. Beograd: Grafožig.
29. Zaječaranović, G. (1987). *Osnovi metodologije nauke*. Beograd: Naučna knjiga.
30. Zakon o naučnoistraživačkoj delatnosti, Službeni glasnik Republike Srbije, 110/2005. Retrieved on 4 September 2011 from <http://www.svos.org.rs/zakoni.html>.
31. Žugaj, M. (1997). *Metodologija znanstvenoistraživačkog rada*. Varaždin: FOI.
32. Žugaj, M., Dumičić, K., & Dušak, V. (1999). *Temelji znanstvenoistraživačkog rada*. Varaždin: FOI.

НАУКА И НАУЧНИ МЕТОД КАО ДЕО УРБАНЕ КУЛТУРЕ У НАСТАВИ НА УНИВЕРЗИТЕТИМА У СРБИЈИ

Сажетак: Овај рад се бави одређењем, значењем и значајем методологије и научног метода. Упоредо са представљањем општих места у категоријалним одређењима и извесним појмовним несагласностима, приказано је и неколико перспектива заступљених на универзитетима у Србији. Прва од поменутих несагласности тиче се суштинске релације науке и друштвене стварности. Такође, узимајући у обзир да је друштво динамично, у раду се истиче да се научна истина може показати као релативна, те да је изузетно важно познавати и перманентно развијати и унапређивати методологију научноистраживачког рада као такву. Тиме се значајно повећава прогрес целокупног благостања и урбане културе.

Кључне речи: високо образовање, научни метод, наука, позитивизам, урбана култура

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу Ijubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацама). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу и информисање АП Војводине
<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Београдска пословна школа, Краљице Марије 149. Београд

**I
ГЕОПОЛИТИКА И БЕЗБЕДНОСТ**

**II
ФИЛОЗОФИЈА И ПОЛИТИКА**

**III
ПРАВО И ДРУШТВО**

**IV
НАСИЉЕ И ПОЛИТИКА**

**V
МЕДИЈИ И ПОЛИТИКА**

**VI
ДРУШТВО И ПОЛИТИКА**

**VII
ДРУШТВО И КУЛТУРА**

ISSN 1820-4589

9 771820 458003